PRIVATNI PROSTOR ANTIČKOG GRADA NA TLU LIBURNIJE

Kirchhoffer, Sonja

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:854595

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Sonja Kirchhoffer

PRIVATNI PROSTOR ANTIČKOG GRADA NA TLU LIBURNIJE

Svezak I.

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2017.

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Sonja Kirchhoffer

PRIVATNI PROSTOR ANTIČKOG GRADA NA TLU LIBURNIJE

Svezak 1.

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Anamarija Kurilić

Zagreb, 2017.

University of Zagreb

Croatian Study

Sonja Kirchhoffer

PRIVATE SPACE OF THE ANCIENT CITY IN LIBURNIA

Volume 1

DOCTORAL THESIS

Supervisor: prof. dr. sc. Anamarija Kurilić

Zagreb, 2017.

PODACI O MENTORICI

Prof. dr. sc. Anamarija Kurilić, redovita profesorica (1. izbor), rođena 1963. godine u Puli (RH), od 1992. g. radi na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru (tada Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru), gdje je predavala i/ili još predaje više različitih predmeta iz starovjekovne povijesti i metodologije povijesnih istraživanja na svim razinama studiranja.

Kao vanjska suradnica predavala je više predmeta (obaveznih i izbornih) na preddiplomskom i diplomskom studiju Povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu (2003. – 2012.).

Uključena je u nastavu i rad više poslijediplomskih studija: od 2010. g. mentorica je na smjeru Povijest Poslijediplomskog znanstvenog doktorskog studija "Humanistički studiji" Sveučilišta u Zadru i zamjenica voditelja toga smjera, a od 2016. njegova voditeljica; od 2007. mentorica je i nastavnica na poslijediplomskom znanstvenom doktorskom studiju "Arheologija istočnog Jadrana" Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Održala je gostujuća predavanja na poslijediplomskom studiju u Ljubljani (Slovenija) u organizaciji Fakultete za podiplomski študij Univerze v Novi Gorici, Primerjalni študij idej in kultur, Arheološki modul (2013. g.).

Predstojnica je Katedre za staru povijest na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru, a bila je i zamjenica pročelnika Odjela za povijest. Glavna je urednica znanstvenog časopisa "Miscellanea Hadriatica et Mediterranea".

Bila je voditeljica nacionalnog znanstveno-istraživačkog projekta, kao i suradnica na više domaćih i inozemnih projekata. Objavila je veći broj znanstvenih radova te sudjelovala na većem broju domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova.

Znanstveni interesi usredotočeni su ponajviše na socijalnu povijest rimskodobnog i predrimskodobnog stanovništva, a osobito onoga koje je obitavalo na području rimske provincije Dalmacije, latinsku epigrafiju rimske Dalmacije (a osobito rimskodobne Liburnije) te domorodačku antroponimiju, osobito onu stanovništva rimske Dalmacije.

Dobitnica je Zlatne povelje Matice hrvatske (za 2014. g.) za knjigu napisanu u koautorstvu s I. Oštarićem, Arheološka karta otoka Paga, Novalja, 2013.

Detaljniji životopis:
http://www.unizd.hr/povijest/Nastavnici/ProfdrscAnamarijaKurili%C4%87/tabid/300/Default.aspx

Popis znanstvenih aktivnosti i publikacija:
http://www.unizd.hr/Portals/3/Obavijesti/Kurilic%20Bibliografija%202_2016%20potpuna.pdf

ZAHVALE

Ovaj je doktorski rad rezultat najvećim dijelom moje upornosti i tvrdoglavosti jer sam ga pisala kao osoba izvan sustava koja je da bi živjela i preživjela morala raditi i još uvijek radi brojne druge poslove. Na tom mi je putu pomogla obitelj koja je imala beskrajno puno strpljenja i razumijevanja za ono što radim, a što mi je omogućilo da započeto privedem kraju. Ako izuzmemo podršku obitelji, ovaj je doktorski rad primarno produkt suradnje s mojom mentoricom prof. dr. sc. Anamarijom Kurilić koja mi je u njegovom pisanju pomogla svojim znanjem, savjetima, ali i dobrim pedagoško-psihološkim pristupom ne davši mi pri tome da odustanem kada bi mi ponestalo snage, želje i volje za radom, a što je bilo često.

S obzirom na moj status izvaninstitucionalne osobe u disertaciji sam primarno konzultirala objavljenu građu jer mi je druga građa bila teško dostupna, tako da je moj istraživački put bio pomalo osamljenički. Jedini istinski suradnici, uz gore navedenu mentoricu, su mi bili autori objavljenih radova vezanih uz tematiku stanovanja u rimskom svijetu pri čemu su mi najviše pomogli radovi Penelope Mary Allison s čijim sam se radom susrela još u trenutku dok sam razmišljala o temi disertacije. Spomenuta autorica, inače primarno matematičarka, otvorila mi je jedan sasvim novi izvan shablonski pogled na rimsko stanovanje, a njezin "obračun" s dosadašnjom metodologijom istraživanja privatnog prostora mi je pružilo novu perspektivu i na tome joj dugujem zahvalnost. Od domaćih autora najveću pomoć u pisanju ovog rada pružio mi je, naravno, kroz svoje radove, Boris Ilakovac čija je studioznost u pristupu građi rezultirala statističkom obradom podataka za Zadar. Spomenuti je autor kao arhitekt i arheolog u svom pristupu sjedinio potrebna znanja i dao svima koji se žele baviti ovom tematikom dobar orijentir kako kvalitetno pristupiti prostoru.

Svima navedenima bih na kraju rekla samo još jedno veliko: HVALA.

SAŽETAK

Privatni prostor na tlu predrimske i antičke Liburnije nije bio do sada u središtu interesa arheoloških i povijesnih istraživanja. Upravo je slaba istraženost te teme bila razlog pisanja ove disertacije u kojoj se primarno analizirala do sada objavljena građa o najznačajnijim liburnskim sredinama, dakle onima koje su imale najčešće uvažen status kolonije ili municipija. Kroz analizu dostupne objavljene materijalne građe, literarnih izvora, a u pojedinim primjerima i epigrafije, ovdje je dan sintetski prikaz stanovanja Liburna kroz predrimsko i rimsko razdoblje. Raspoloživa građa je u cjelini skromna osobito za predrimsko razdoblje, što je, između ostalog, posljedica slabe istraženosti, ali i kontinuiteta stanovanja na istom mjestu. Upravo su zbog slabe istraženosti predrimskog svijeta u donošenju zaključaka o njegovim karakteristikama ovdje konzultirane antropološke i etnološke studije bazirane na prirodno-geografskim uvjetima života na određenom području. Takav pristup je omogućio da se dobije bolja predodžba načina korištenja liburnskih kućnih prostora, čime je vjerujem, također, ostvaren određeni doprinos u sintetiziranju dosadašnjih spoznaja o predrimskom stanovanju. Na osnovi dostupne građe prikazana je, u mjeri u kojoj je to bilo moguće, transformacija iz predrimskog u rimski svijet, koja je pokazala da je romanizacija u Liburniji zahvatila sve slojeve stanovništva samo s različitim intenzitetom.

Uspostavom rimske vlasti, prihvaćaju se novi standardi gradnje najvidljiviji u primjeni novih materijala i tehnika, ali i samoj koncepciji kućnih prostora i drugim obilježjima, pri čemu je intenzitet promjena ovisio o društveno-imovinskom statusu vlasnika neke nekretnine. Upravo su dragocjeni primjeri nepretenciozne gradnje iz Nina pokazali da je romanizacija kod viših slojeva bila sveobuhvatnija i vidljivija u raznim aspektima privatnog prostora. U disertaciji se posebna pozornost posvetila i tipologiji rimskih prostora te je ovdje dan dosta detaljan pregled njihovih karakteristika, zahvaljujući kojima je u nekim situacijama bilo lakše odrediti tipologiju prostorija unutar liburnskih kuća. Istražene kuće ukazuju da je liburnski svijet imao sličnosti s kampanijskim kućama u arhitektonsko-dekorativnom smislu, premda je pitanje namjene analiziranih prostorija ostalo velikim dijelom otvoreno.

Kako se u Hrvatskoj nitko do sada nije sustavno bavio istraživanjem privatnog prostora ova se disertacija može tretirati kao početni korak u pobuđivanju interesa za daljnja istraživanja privatnog prostora. Najveći znanstveni doprinos ove disertacije je u identifikaciji promjena koje se zbivaju u Liburniji po uspostavi rimske vlasti, interpretaciji nalaza vezanih uz privatne prostore u liburnskim gradovima poput Tarsatike, Senije i drugih sredina, kao i sintetiziranju

svih rasutih postojećih podataka na jednom mjestu, a kroz to posredno i u unapređivanju poznavanja rimskodobnog privatnog prostora u antičkoj Liburniji, a time u cijeloj rimskodobnoj Dalmaciji, a onda i u rimskom svijetu, kao i upoznavanju akulturacije domaćega življa s novim tekovinama pristiglim uspostavom rimske vlasti. Također važno je istaknuti da će ovdje kreiran korpus podataka i spoznaja moći poslužiti kao osnova za daljnja istraživanja.

SUMMARY

Private space on the pre-Roman and Roman Liburnia ground was not at the center of interest of archaeological and historical research, until now. Bad exploration of this topic was the reason for writing this dissertation, in which the so far published material about the most important Liburnian communities is analzyed, those communities who had the most respected status of a colony or municipium. Through the analysis of available published material, literary sources, and in some examples epigraphy, I have given a synthetic display of Liburn housing through pre-Roman and Roman period. The available material is in general modest, particularly for the pre-Roman period, which is, among other things, a consequence of insufficient research and continuity of residence in the same place. In reaching conclusions about the pre-Roman world and its features, due to insufficient research, here were consulted anthropological and ethnological studies based on the natural geographical conditions of life in a specific area. Such approach allowed us to get a better idea of the way Liburns used their home space, which, I believe, made a significant contribution in synthesizing the present knowledge of pre-Roman housing. It is presented here, on the basis of available material and to the extent of what was possible, the transformation from the pre-Roman in a Roman world, which showed that the Romanization in Liburnia affected all segments of the population, only with different intensity. The new building standards were accepted under Roman rule, which are most visible in the use of new materials and techniques, but also in the concept of home space and other characteristics, where the intensity of changes depended on the social status of the property owners of some real estate. It was the precious examples of unpretentious building that showed us that the Romanization in the upper class was more comprehensive and more apparent in the various aspects of private space. In the thesis, special attention was given to the typology of Roman premises, and a quite detailed overview of their characteristics is given here, and thanks to that in some situations is much easier to determine the typology of the rooms within the Liburnian house. The examined houses indicate that the Liburnian world had similarities with Campanian houses in architectural and decorative sense, although the question of purpose of these premises remains open. In Croatia, no one has systematically dealt with the study of private space, so this thesis can be treated as the initial step in inducing interest for further research of the private space. The greatest scientific contribution made in this thesis is in synthesizing all of the existing scattered data in one place, as well as improving the knowledge of Roman period private space in ancient Liburnia,

and indirectly in the whole Roman period Dalmatia and then in the Roman world, as well as the introduction of acculturation of the domestic population with new accomplishments arrived by establishing the Roman rule. Also, it is important to point out that the corpus of data and knowledge created here can serve as a basis for further research.

KLJUČNE RIJEČI

Ključne riječi: Liburnija, grad, privatni prostor rimskog svijeta, metodologija istraživanja privatnog prostora

Keywords: Liburnija, city, private space of the Roman world, methodology of research private space

SADRŽAJ

1. UVODNE NAPOMENE 1

2. O LIBURNIJI 8

2.1. Teritorij Liburnije 8

2.2. Prirodno-geografska obilježja Liburnije 11

2.3. Opis liburnskog teritorija prema Pliniju Starijem 17

2.4. Liburnska kultura 21

2.5. Povijest Liburnije 30

2.5.1. Antički izvori o Liburnima 30

2.5.2. Odnos Liburna s Grcima 32

2.5.3. Kontakti Liburna s Rimljanima do kraja Republike 34

2.5.4. Prilike u Liburniji neposredno nakon Cezarove smrti 38

2.5.5. Liburnija nakon Augusta 39

2.5.6. Liburnija u kasnoj antici 42

2.6. Gospodarstvo na liburnskom tlu 44

2.6.1. Prirodni preduvjeti 44

2.6.2. Pomorstvo, gusarstvo i brodogradnja 44

2.6.3. Školjkarstvo, ribarstvo i skupljanje hrane 47

2.6.4. Stočarstvo 48

2.6.5. Maslinarstvo i vinogradarstvo 49

2.6.6. Uzgoj žitarica 50

2.6.7. Proizvodnja soli, obrti i trgovina 51

2.6.8. Zaključno o gospodarstvu 53

3. GRAD 54

3.1. Što je grad? 54

3.1.1. Antički grad u djelima Coulangesa, Webera, Simmela 57

3.1.2. O sigurnosti, udobnosti i društvenoj funkciji grada 61

3.2. Poleogeneza ili od sela do grada 63

3.2.1. Višestruko značenje naseobinske terminologije 64

3.2.2. Preduvjeti razvoja naselja i njegove razvojne faze 65

3.2.3. Je li urbanizacija Liburnije posljedica primarno stranog utjecaja? 67

3.3. Liburnske predrimske urbane tradicije 70

3.3.1. Naselja i kuće 70
3.3.1.1. Bedemi i ulazni prostori u utvrđenim naseljima 73
3.3.1.2. Koncepcija liburnskih naselja 74
3.3.1.3. Liburnske kuće 75
3.3.2. Pokretni nalazi u naseljima 80
3.3.3. Kultura stanovanja na području Liburnije 85
3.4. Rimski grad 87
3.4.1. Urbanizam rimskog grada 87
3.4.2. Uprava u rimskom gradu 94
3.5. Metodološki pristupi istraživanju rimskodobnoga stambenog prostora 101
3.5.1. Razlozi slabije istraženosti privatnoga prostora 101
3.5.2. Upotreba različitih izvora u proučavanju rimskodobnog stanovanja 103
3.5.3. Pisani izvori 104
3.5.4. Materijalna građa 106
4. PRIVATNI PROSTOR RIMSKOGA SVIJETA 112
4.1. Odnos privatnog i javnog prostora 112
4.2. Odnos svjetovnog i sakralnog, privatnog i javnog, muškog i ženskog u kućama u okviru romanizacije 117
4.3. Povezanost kuće i društveno imovinskog statusa njezina vlasnika 121
4.4. Podjela privatne arhitekture rimskoga svijeta 127
4.4.1. Domus 129
4.4.2. Inzula 130
4.5. Dijelovi rimskog atrijsko-peristilnog doma (Tlocrt 1.) 134
4.5.1. Prednji dio rimske kuće ili prostor oko atrija (Tlocrt 2.) 135
4.5.1.1. Vestibulum (Tlocrt 1. i 2., V) 138
4.5.1.2. Fauces (Tlocrt 1. i 2., F) 146
4.5.1.3. Taberna (Tlocrt 1. i 2., T) 155
4.5.1.4. Atrium (Tlocrt 1. i 2., A) 164
4.5.1.5. Cubiculum (Tlocrt 1. i 2., C) 173
4.5.1.6. Ala /Alae (Tlocrt 1. i 2., Al) 180
4.5.1.7. Triclinium (Tlocrt 1. i 2., Tri) 183
4.5.1.8. Tablinum (Tlocrt 1. i 2., Ta) 190
4.5.1.9. Andron (Tlocrt 1. i 2., An) 198

4.5.2. Stražnji dio rimske kuće ili prostor uokolo peristila (Tlocrt 8.) 200
4.5.2.1. Peristylium (Tlocrt 1. i 8., P) 200
4.5.2.2. Oecus 207
4.5.2.3. Exedra 211
4.5.3. Ostala područja unutar rimske kuće 213
4.5.3.1. Culina (Tlocrt 1. i 2., Cu) 213
4.5.3.2. Repositorium (cella), cubiculum, stabulum… 217
4.5.3.3. Cella 218
4.5.3.4. Latrina 223
4.5.3.5. Hortus 226
4.5.3.6. Stubišta 228
4.5.3.7. Posticum 230
4.5.3.8. Balneum 231
4.5.4. Prostor na katu 235
4.5.4.1. Cenaculum 235
4.6. Razvoj domusa 238
4.6.1. Širenje rimske kuće u provincijama 244
4.6.2. Kraj rimske kuće 246

5. PRIVATNI PROSTOR RIMSKODOBNE LIBURNIJE 248
5.1. Alvona ili Albona (Labin) 248
5.2. Flanona (Plomin) 253
5.3. Tarsatica (Rijeka) 259
5.3.1. Kuća u Užarskoj ulici, (Tlocrt 14., br. 1) 263
5.3.2. Objekt u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 2) 266
5.3.3. Kuća u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 3) 267
5.3.4. Kuća u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 4) 271
5.4. Senia (Senj) 273
5.4.1. Lokalitet nazvan Ex pilana Olivieri (Karta 13., br. 1) 280
5.5. Lopsica (Sveti Juraj) 288
5.6. Ortopla ili Ortoplinia (Stinica pod Velebitom) 295
5.7. Vegium ili Begium (Karlobag) 298
5.8. Argyruntum (Starigrad-Paklenica) 301
5.9. Corinium (Karin) 305
5.10. Aenona (Nin) 308
5.10.1. Kuće oko crkvice sv. Križa (Karta 24.) 317
5.10.2. Kuća na području vrta Kera ili na Banovcu (Karta 24.) 325
5.10.3. Kuća na području vrta Šalov („Gladijatorska kuća“) (Karta 24.) 329
5.10.4. Kuća na području kompleksa sv. Asela (sv. Anselma) (Karta 24.) 332
5.10.5. Nalazi na položaju sv. Duh (Karta 24.) 334
5.10.6. Nalazi na području vrta Luke Ćurka (Karta 24.) 334
5.10.7. Nalazi na položaju Gradskog groblja (Karta 24.) 335
5.11. Curicta (otok Krk) 336
5.11.1. Curicum (grad Krk) 337
5.11.2. Fulfinum (Omišalj na Krku) 342
5.12. Crexa (otok Cres) 345
5.12.1. Crexi (grad Cres) 347
5.12.2. Apsorus (Osor) 349
5.13. Arba (Rab) 351
5.14. Uvala Caska (Cissa) na otoku Pagu 356
5.15. Nedinum (Nadin) 366
5.16. Asseria (Podgrađe kod Benkovca) 370

5.17. Varvaria (Bribir) 376
5.18. Iadera (Zadar) 381
5.18.1. Kuća u dvorištu Citadele (Karta. 41., br. 1) 391
5.18.2 . Objekt ispod bazilike sv. Šimuna/Šime (Karta 41., br. 2) 394
5.18.3. Kuća na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika (odnosno ranije crkve sv. Platona) (Karta 41., br. 3) 395
5.18.4. Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Mihovila (Karta 41., br. 4) 395
5.18.5. Objekt ispod crkve sv. Marije Velike (Karta 41., br. 5) 397
5.18. 6. Objekt u Ulici Hrvoja Vukčića Hrvatinića (Karta 41., br. 6) 397
5.18.7. Kuća u Ulici Kraljskog Dalmatina (Karta 41., br. 7) 397
5.18.8. Objekt na mjestu nekadašnjeg Teatra Nobile (Karta 41., br. 8) 403
5.18.9. Objekt kod Ulice plemića Borelli (Karta 41., br. 9) 403
5.18.10 Objekt na uglu kod Ulice plemića Borelli (Karta 41., br. 10) 404
5.18.11. Objekt u blizini Ulice plemića Borelli (Karta 41., br. 11) 404
5.18.12. Kuća Rašica 1 (Karta 41., br. 12) 404
5. 18. 13. Kuća Rašica 2 (Karta 41., 13) 424
5. 18. 14. Kuća u Ulici Vladimira Papafave 1 (Karta 41., 14) 430
5. 18. 15. Objekt u Ul. V. Papafave 2. (Karta 41., br. 15) 437
5.18. 16. Objekt na mjestu bazilike sv. Tome (Karta 41., br. 16) 438
5.18.17. Kuća Šimatić-Paleka (Karta 41., br. 17) 438
5.18. 18. Objekt kod katedrale sv. Stošije (Karta 41., br. 18) 452
5.18.19. Objekt na položaju Kazališta Verdi (Karta 41., br. 19) 453
5.18. 20. Objekt u Ulici Jurja Bjankinija (Karta 41., br. 20) 454
5.18.21.Objekt ispred franjevačke crkve (Karta 41., br. 21) 458
5.18.22. Objekt u blizini dvorišta franjevačkog samostana (Karta 41., br. 22) 458
5.18.23. Objekt na Trgu tri bunara (Karta 41., 23) 458
5.18.24. Objekt na lokaciji Kaštel (Karta 41., 24) 458
5.18.25. Objekt pod crkvom sv. Nikole (Karta 41., 25) 458
5.18.26. Kuća na području samostana sv. Nikole (Karta 41., 26) 459
5.19. Scardona (Skradin) 460
5.20. Colentum (Murter) 466
6. STATISTIČKA OBRADA PODATAKA VEZANA ZA ANTIČKI ZADAR 476
6.1. Tablica o objektima/kućama 476

6.2. Tablica o prostorijama unutar objekata/kuća 499
6.3. Tablica o artefaktima nađenim u analiziranim objektima/kućama 507
7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA 508
8. LITERATURA 528
8.1. Popis korištenih izdanja antičkih književnih izvora 528
8. 2. Popis kratica 533
8. 3. Popis literature 535
9. PRILOZI 571
9.1. Prilog 1. 571
9.2. Prilog 2. 573
9.3. Prilog 3. 579
9.4. Popis slika 584
9.5. Popis tlocrta 588
9.6. Popis karata 589
9.7. Popis grafikona 591
9.8. Popis tablica 592
10. ŽIVOTOPIS AUTORICE 593
11. BIBLIOGRAFIJA 594

1. UVODNE NAPOMENE

Privatni prostor na tlu predrimske i antičke Liburnije do sada nije bio u središtu interesa arheoloških i povijesnih istraživanja. Upravo je slaba istraženost te teme razlog pisanja ove disertacije u kojoj će se analizirati dosadašnje spoznaje o stanovanju Liburna te dati sintetski prikaz liburnskoga stanovanja tijekom predrimskog i primarno rimskog razdoblja. Za teritorij Liburnije odlučila sam se zbog njegove veće urbaniziranosti u antici u usporedbi s ostatkom istočne jadranske obale kao i nešto bolje istraženosti. Rizičan odabir tematike kompenziran je, stoga, izborom područja koje će pružiti, vjerujem, dostatnu količinu informacija za izvođenje zaključaka o stambenim navikama stanovništva jedne regije rimske provincije Dalmacije. Na osnovi proučavanja izvješća vezanih za arheološka istraživanja nastojat će se identificirati privatni objekti i njihova obilježja u najvažnijim liburnskim naseljima tijekom predrimskog i rimskog razdoblja. Literarni će izvori najvećim dijelom biti iskorišteni pri analizi privatnih prostorija koje su do sada evidentirane na prostoru Kampanije, najvećim dijelom Pompeja, jer je građa o Pompejima dobrim dijelom objavljena i relativno lako dostupna. Prikupljeni će podatci biti međusobno uspoređeni kako bi se uočile promjene u stanovanju prije i nakon uspostave rimske vlasti, a radi dobivanja povratne informacije o intenzitetu romanizacije na razmatranom prostoru jer su promjene u privatnim objektima bolji pokazatelji uspješnosti prilagođivanja domaćega stanovništva novom (rimskom) načinu života, za razliku od javnih rimskih građevina koje se mogu tretirati novim urbanističkim elementom koji je pristigao zajedno s novim dobom i stanovništvom, što je jednim dijelom, sigurno, posljedica slabe očuvanosti i istraženosti predrimskih gradnji. Kada se govori o privatnome prostoru, najčešće se pod njim razumijeva prostor u kojemu se ostvaruju egzistencijalne potrebe pojedinca i njegove obitelji, daleko od očiju javnosti. Međutim, u rimsko doba kuća je, mnogo češće negoli danas, mjesto u kojemu se odigravaju privatni i poslovni život. To znači da treba biti pažljiv u kompariranju dvaju svjetova jer današnji dom ima veću privatnost, pri čemu je raspodjela privatnog i poslovnog u obama svjetovima velikim dijelom ovisna o društveno-imovinskom sloju kojemu pripada vlasnik kuće. Općenito, današnji je dom manje izložen pogledima javnosti, što je i jedan od razloga zašto kuća više nije najbitnije mjerilo statusa, dok je u rimsko vrijeme situacija bila suprotna. Danas se status osobe iskazuje na kudikamo više načina. Kućni prostor u suvremenome svijetu poprima odlike stroge specijalizacije u kojoj se svaka pojedina prostorija koristi na različit i propisan način, što treba shvatiti u

uvjetnome smislu jer upotreba prostora danas, kao i nekada, velikim dijelom ovisi o imovinsko-društvenim prilikama. Međutim, rimski je svijet bio mnogo manje specijaliziran od suvremenoga svijeta pa čak i kada su posrijedi bili elitni slojevi rimskoga društva. To zapravo znači da se, unatoč predimenzioniranim kućama i raznolikosti vrsta prostorija koje su najbolje istražene u gradovima Kampanije, rimski svijet nije svojim prostorima koristio isključivo za jednu funkciju. U osnovi su se različiti prostori najčešće koristili multifunkcionalno, pri čemu je ta raznolikost u uporabi uključivala i to da su se jednim prostorom u različito doba dana služile različite osobe. Imućnija rimska kućanstva, kao i danas, imala su poslugu, uz napomenu da je položaj uslužne populacije u suvremenom vremenu, pravno gledano, drukčiji, a ta se različitost odražava i u upotrebi stambenoga prostora jer su, primjerice, robovi živjeli u kućama svojih vlasnika, dok današnje sluge najčešće ipak žive u svojim objektima. Nadalje, slabija tehnološka razvijenost zahtijevala je od rimskoga stanovništva da se prostorijama koriste na različiti način i u različito godišnje doba kako bi se izbjegle vrućine ljeti, a zimi hladnoće, u mjeri u kojoj je to izbjegavanje bilo moguće. Rimske kuće sa svojim arhitektonsko-dekorativnim obilježjima najbolje odražavaju društvenu diferencijaciju unutar rimskoga svijeta. Jasno je, s obzirom na prije navedeno, da idealna Vitruvijeva kuća, odnosno atrijsko-peristilna kuća, nije bila dostupna najvećemu broju stanovnika jer je bila financijski zahtjevna, kao što nije bila podjednako prikladna za različite prirodno-geografske uvjete života.

Stoga je moguće očekivati da su ljudi u antičkoj Liburniji živjeli u različitim kućama, već prema svojemu društveno-imovinskom statusu, pri čemu je tlocrt kuća s atrijem i/ili peristilom (pristigao uspostavom rimske vlasti) bio pogodan za liburnsko podneblje. U razmatranju kuća sigurna je samo podjela kućnoga prostora na više ili manje javni i privatni prostor. Analizom dostupnih podataka nastojao se dobiti uvid u organizaciju stambenih prostora na tlu Liburnije te će se u skladu s tim provesti komparacija s prijašnjim, predrimskim, stanjem kao i usporedba među kućama unutar istih i različitih liburnskih sredina.

Privatan prostor i stanovanje područja su koja čekaju svoju sustavnu obradu, a zbog takve je situacije u antičkoj historiografiji donedavno bila prisutna tradicionalna interpretacija rimskoga stanovanja u kojoj se Vitruvijev model smatrao univerzalno prihvaćenim modelom u stanovanju ondašnjega svijeta.[1] No, univerzalnost kućnoga prostora samo je posljedica

[1] O Vitruvijevim opisima rimske kuće i u njega upotrijebljenoj terminologiji, opš. kod P. M. ALLISON, 2001, 183-188.

nekritičnog tumačenja literarnih izvora jer je Vitruvijeva kuća idealiziran primjer kuće koji je, doduše, naišao na primjere svoje djelomične realizacije u Kampaniji, pri čemu se ti primjeri ne mogu tretirati kao izričit pokazatelj univerzalnosti jednog tipa kuće, osobito ne na različitim geografskim područjima koja je obuhvaćao rimski svijet ni za dugo razdoblje u kojemu je trajala rimska država, kao ni, kako je već spomenuto, za različite društveno-imovinske slojeve.[2]

U ovom ću radu, koliko mi uvjeti budu omogućili, nastojati što sustavnije obraditi sva važnija naselja na tlu Liburnije kako bi se na jednome mjestu pružio cjelovit prikaz dosadašnjih spoznaja i na osnovi njih izveli preliminarni zaključci o obilježjima stanovanja liburnskoga svijeta tijekom dužeg razdoblja.

Nastojat će se ovdje odgovoriti i na brojna pitanja vezana za stanovanje na području Liburnije tijekom predrimskog i rimskog razdoblja. Žarište istraživanja najvećim će dijelom biti usmjereno na rimske stambene prostore, dok će prostori iz predrimskoga vremena biti zahvaćeni samo onoliko koliko je potrebno da se dobije uvid u stambene navike ovdašnjega stanovništva prije uspostave rimske vlasti. Temeljno je, zapravo, pitanje disertacije kako je izgledao privatni prostor na tlu Liburnije od starijega željeznog doba do kasne antike, uz napomenu da će naglasak biti na upoznavanju kuća u antičkom periodu, dok će predrimsko razdoblje biti analizirano onoliko koliko je potrebno da se uoče promjene u stanovanju u usporedbi s prethodnim razdobljem. Odgovor na ključno pitanje disertacije tražit će se kroz proučavanje stambenih objekata u većim naseljima koja su u rimsko doba imala ugledan status kolonije ili municipija, pri čemu u nekoliko primjera taj status nije potvrđen, no, prema arheološkim nalazima, u najvećem je broju primjera riječ uglavnom o urbaniziranim liburnskim sredinama.

Ciljevi znanstvenog istraživanja na kojemu počiva ovaj doktorski rad jesu: identificirati privatne objekte (tj. stambene prostore) s područja Liburnije, razraditi njihove tipologije (koliko je to moguće), proučiti njihov smještaj u prostoru, njihove gradnje i strukture, kao i identificirati razlike i sličnosti između predrimskih i kasnijih rimskih objekata, ali i usporediti same rimske objekte unutar različitih, ali i istih sredina. Jedan od ciljeva ove disertacije, kako je već navedeno, jest dati sintezu dosadašnjih spoznaja o stanovanju liburnskoga svijeta tijekom dugog razdoblja. Uz navedeno, važno je pozornost obratiti i na evoluciju domaćih predrimskih stambenih objekata pod utjecajem noviteta pristiglih uspostavom rimske vlasti,

[2] S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 342-343., opš. o literarnim izvorima o stanovanju rimskog svijeta kod P. M. ALLISON, 2001, 197-200.

kao i odgovoriti na pitanje hoće li se dobivene spoznaje uklopiti u stereotipnu postavku da rimske kuće imaju posvuda gotovo jednaka shematizirana obilježja.

Polazim od pretpostavke da niže pozicionirano liburnsko stanovništvo u rimskom razdoblju češće zadržava tradicijske elemente u gradnji, pri čemu ono, također, prihvaća novìne samo u manjoj mjeri. Naime, očekuje se da je zadržavanje tradicija dobrim dijelom vezano za sam društveno-imovinski položaj stanovništva koji manje imućnim slojevima ne omogućuje usvajanje korjenitih promjena u stilu života. Sklonost društveno-imovinske elite prema rimskom načinu života posljedica je, pretpostavlja se, želje za očuvanjem postojećih privilegija i za što boljim uklapanjem u rimsku državu kako bi na taj način ostvarili još veći prosperitet i prestiž. U pozadini spomenutog je težnja da se zadrži postojeći životni standard i da se, ako je moguće, on učini i još višim. Preuzimanje rimskog načina stanovanja očituje se ne samo u prihvaćanju materijala i novih tehnika gradnje nego i karakterističnih prostorija, čemu će se u disertaciji pokloniti veća pozornost, jer to upućuje na romanizaciju koja podrazumijeva usvajanje drukčijeg načina života, a onda i rada. S obzirom na pripadnost Liburnije mediteranskom okruženju, očekuje se da će ovo područje imati podosta sličnosti sa stanovanjem na području središta rimske države. No, spremnost Liburna da prihvate novìne posljedica je i dugih kontakata liburnsko-rimskoga svijeta, kao i veće razvijenosti liburnskoga društva u usporedbi s nekima od susjednih naroda. Kuće rimskoga svijeta općenito nisu tipološki ujednačene, no može se pretpostaviti da je na području Liburnije postojala veća sličnost s kućama Kampanije, uz prisutnu multifunkcionalnost u upotrebi neshematiziranih prostora, a to će se ovim radom, nadam se, i dokazati.

Istraživanje stanovanja na području antičke Liburnije bazirat će se na: materijalnim, literarnim i dijelom epigrafskim izvorima. Naime, pisani izvori samo pokatkad pružaju informacije o prostornoj organizaciji i obično ne daju jasne odgovore o aktivnostima koje su se odigravale unutar određenih prostora. Unatoč malomu broju podataka koje izvori o stambenom prostoru donose, zapravo velik broj antičkih autora spominje kuće i njihove prostorije, no samo usputno, zbog čega je iskoristivost takvih podataka oskudna. Zbog brojnosti i veće pouzdanosti podataka koje donose materijalni ostatci istraživanje će se neminovno najvećim dijelom zasnivati upravo na materijalnoj građi koja je, osim toga, relevantnija za ovu tematiku. Svrha je prikupljene podatke iz pisanih izvora usporediti s materijalnom građom kako bi se dobio uvid u njihov međusoban odnos. U proučavanju materijalnih ostataka bit će primijenjena metoda arhitektonske tipologije koja podrazumijeva istraživanje građevinskih ostataka (veličina prostorija, oblik, broj prostorija, koncepcija, i sl.) u svrhu dobivanja općih

prostornih informacija o nekoj kući. Ta će se metoda dopuniti metodom proučavanja dekorativne tipologije (zidne slike, mozaici i sl.) kako bi se unutar doma napravila općenita podjela na njegovu, uvjetno rečeno, javnu i privatnu sferu. Uz navedeno, važnu ulogu imat će metoda kontekstualizacije artefakata koja podrazumijeva proučavanje suodnosa između predmeta i arhitektonskih i dekorativnih obilježja nekoga prostora, kao i međuodnosa s drugim predmetima nađenima u prostoriji, a to može dati više informacija o samoj uporabi nekoga prostora. Treba napomenuti da je velik problem u analizi starijih istraživanja činjenica da se u nekadašnjoj metodologiji rada osobita pozornost nije pridavala artefaktima, zbog čega su se oni najčešće razvrstavali prema zajedničkim tipološkim obilježjima, što je otežavalo stvaranje objektivnih zaključaka o aktivnostima koje su se odigravale u nekom prostoru. U radu će se primjenjivati i metoda komparacije kako bi se upozorilo na sličnosti i na razlike između predrimskog, rimskog i suvremenog, dakle dijakrona komparacija, prije svega zapadnoga društva, kao i sinkrona komparacija u smislu uočavanja istodobnih sličnosti i razlika. Temi će se nastojati pristupiti interdisciplinarno, odnosno tako što će se arheološki i povijesni podatci dopuniti podatcima iz drugih znanosti poput arhitekture, urbanizma, povijesti umjetnosti, kulturne antropologije i etnologije.

Uz navedene metode u radu će biti primijenjene i kvantitativne statističke metode, i to na primjeru Zadra, jer je on ne samo bolje istražen od najvećeg dijela liburnskih sredina nego je i građa o njemu detaljnije publicirana. Dobiveni će se podatci statistički analizirati s obzirom na zabilježene podatke o kućama, prostorijama i u njima nađenim artefaktima radi dobivanja što potpunijih podataka o tamošnjemu stanovanju tijekom antike. Nakon danoga pregleda spoznaja o istraženim stambenim prostorima na području svih važnijih naselja u Liburniji provest će se međusobna komparacija analiziranih liburnskih sredina, kao i usporedba s klasičnim primjerima rimske stambene arhitekture sa svrhom utvrđivanja sličnosti i razlika u gradnji i organizaciji kućanskih prostora na području Liburnije, ali i odnosa s arhitekturom zabilježenom najvećim dijelom na području Kampanije.

Rad će biti podijeljen na više tematskih cjelina koje se mogu okarakterizirati kao uvodni, središnji i zaključni dio rada. U uvodnom se dijelu razmatraju ključni pojmovi vezani za samu temu disertacije, a pozornost se usmjeruje, naravno, i na ciljeve i metodologiju istraživanja.

Središnji i najopsežniji dio disertacije daje multidisciplinarnu analizu privatnoga prostora u rimskim i liburnskim gradovima. Na kopnenom dijelu Liburnije obradit će se ovi gradovi: *Alvona/Albona* (Labin), *Flanona* (Plomin), *Tarsatica* (Rijeka), *Senia* (Senj), *Lopsica* (Sv. Juraj kod Senja), *Ortopla/Ortoplinia* (Stinica kod Jablanca), *Vegium* (Karlobag), *Argyruntum*

(Starigrad kod Paklenice), *Corinium* (Karin), *Aenona* (Nin), *Nedinum* (Nadin kod Zadra), *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca), *Varvaria* (Bribir), *Iader* (Zadar), *Scardona* (Skradin na rijeci Krki), dok će se na otocima razmatrati: *Curicum* (Krk) i *Fulfinum* (Omišalj) na otoku *Curicta* (Krk), zatim *Crexi* (Cres) i *Absortium* (Osor) na otoku *Crexa* (Cres), pa *Arba/Arva* (Rab) na istoimenom otoku, *Cissa* (Caska) na Pagu, te *Colentum* (Murter).

Svako poglavlje o važnijim liburnskim sredinama strukturirano je od više cjelina unutar kojih su navedeni podatci o položaju naselja, prisutnost u vijestima antičkih pisaca i tijeku razvoja u predrimskom i rimskom razdoblju, dok su u završnome dijelu u svakome pojedinom naselju analizirani i opisani stambeni objekti identificirani u arheološkim istraživanjima ili su pak predočeni rezultati istraživanja u sklopu kojih su utvrđeni stariji slojevi za koje se pretpostavlja da su povezani sa stambenim prostorom. Budući da su pojedina naselja različito arheološki istražena, količina informacija o njima bit će varijabilna. Nakon analize istraženosti privatnih prostora unutar najrazvijenijih naselja u Liburniji statistički će biti obrađeni podatci o Zadru. S obzirom na bolju istraženost Nina, čija je građa još i važnija za ovu tematiku, logično je postaviti pitanje zašto se građa o Ninu nije analizirala kao i ona za Zadar. Najveći problem građe o Ninu jest u tome što je ona velikim dijelom neobjavljena, a raspoloživi podatci o ninskim kućama uglavnom su preuzeti iz kratkih objavljenih izvješća o provedenim radovima te iz jednoga nedavno obranjenog doktorata o Ninu. Raspoloživi podatci uglavnom su šturi i, s obzirom na to, statistički nerelevantni. Zapravo, i kod Zadra je količina raspoloživih informacija nevelika, ali općenito je područje grada Zadra bolje obrađeno, pri čemu tu nema cjelovito istraženih kuća, već su u pitanju parcijalni ostatci, što je posljedica, vjerujem, dominacije zaštitnih iskopavanja. U zaključnom će se dijelu provesti i usporedba između stambenih prilika u različitim razdobljima unutar liburnskih sredina kako bi se uočile sličnosti i razlike u dobivenim podatcima. Pri obradi tematike privatnoga prostora rimskoga svijeta dat će se i primjeri stanovanja toga svijeta u različitim dijelovima Carstva (npr. Britanija, Afrika). Ovdje će nakon odgovora na postavljena pitanja biti postavljena i neka nova, dok će jedan dio pitanja u ovome trenutku ostati bez odgovora.

Budući da se u Hrvatskoj nitko do sada nije sustavno bavio istraživanjem privatnoga prostora, ova se disertacija može smatrati početnim korakom u njegovu istraživanju zahvaljujući kojemu će se na jednome mjestu sakupiti sva do sada objavljena građa o stambenim objektima liburnskih gradova. Spoznaje do kojih će se doći u radu i u kojima se očituje najveći znanstveni doprinos disertacije vezane su za bolje upoznavanje stanovanja na liburnskome prostoru, pri čemu će se barem dijelom uočiti razvoj starosjedilačkih objekata u

rimskom razdoblju te će do izražaja doći specifičnosti u interpretaciji rimskoga stanovanja u liburnskoga niže pozicioniranoga svijeta. Rad će donijeti i tipologije kuća i prostorija, pri čemu će se tipologije liburnskih kuća najvećim dijelom temeljiti na već predloženim tipologijama liburnskih i rimskih kuća u sklopu koje će predočena tipologija biti nešto modificirana i dopunjena. Uz tipologiju kuća ovdje će biti dana i tipologija rimskih prostorija unutar kuća, a ona će jednim manjim dijelom odstupiti od upotrijebljenog modela, o čemu će poslije biti više govora. Na osnovi navedenih postupaka identifikacije, tipologije i provedene analize dat će se ovdje što je moguće cjelovitiji prikaz stanovanja liburnskoga svijeta u kontinuitetu tijekom predrimskog i rimskog razdoblja, a s naglaskom na novìnama koje donosi nova, rimska vlast, čime će se unaprijediti naše poznavanja privatnoga prostora i života u antičkoj Liburniji i opće rimskoj državi.

2. O LIBURNIJI

2.1. Teritorij Liburnije

Kako bi se dobio bolji uvid u teritorij koji će se razmatrati ovim radom, prvo će se odrediti granice liburnske regije (v. Karta 1.). U tom su smislu važni Plinije Stariji i njegovo djelo pod nazivom *Prirodopis* (*Naturalis historia*) iz 1. st. Prema Plinijevim vijestima donesenima u trećoj knjizi spomenutog *Prirodopisa*, područje Liburnije obuhvaća najveći dio istočne Istre, kvarnersko i podvelebitsko primorje kao i sjevernu Dalmaciju s otocima, pri čemu je ono planinskim lancima Dinarida odvojeno od kontinentalnog dijela Hrvatske. Preciznije određenje smještaja, prema istom izvoru, bilo bi da je Liburnija jedna od regija rimske provincije Dalmacije smještena između rijeka Raše (*Arsia flumen*) na sjeveru i Krke (*Titius flumen*) na jugu (Plin., *Nat. hist.* 3, 139-141). Granica na Raši je i etnička granica između Histra i Liburna i ona je manje-više jasna,[3] no susjedstvo s Japodima manje je jasno. Nejasnoće proizlaze iz nepodudarnosti antičkih izvora koji različito tretiraju pripadnost područja Podvelebitskog kanala/Podgorja i Kvarnera.[4]

Karta 1. Granica Liburnije početkom 1. st. (A. KURILIĆ, 2008c, 35).

[3] Opš. kod R. MATIJAŠIĆ, 2006, 81-82.

[4] Prema Teopompu, područje Kvarnera i Podvelebitskog kanala nije pripadalo Liburnima (Theopomp. p. 370 prema A. STARAC, 2000, 8), dok je, prema Pseudo Skilaku, to bio liburnski teritorij (Ps.Scylax. 21, opš. kod M. SUIĆ, 1955, 276 i 291 i usp. A. STARAC, 2000, 7-8). Teopompova se tvrdnja uglavnom zbog njegove karakterizacije kao kompilatora smatra manje pouzdanom te se stavlja pod znak pitanja.

Rijeka Telavij (*Telavium*) navedena je u Plinija (Plin., *Nat. hist.* 3, 140) kao liburnsko-japodska granica, međutim, ona se različito identificira u znanosti i donedavno se najvećim dijelom poistovjećivala sa Zrmanjom.[5] Jedan od argumenata koji se navodio u prilog Zrmanji jest mišljenje da su antički autori u određivanju prirodnih međa morali prednost dati velikim i važnim rijekama pred neznatnim vodenim tokovima.[6] Analiza antičkih literarnih izvora upućivala je na to da veličina riječnog toka nije presudna u njegovu spominjanja pa tako Plinije, opisujući Histriju, nije zabilježio najveću istarsku rijeku Mirnu (*flumen Ningus*), a Ptolomej je izostavio rijeku Rašu (*flumen Arsia*), što čine i drugi antički autori.[7] Prema drugom mišljenju, Plinijev je Telavij zapravo ušće ponornice Gacke koje se ulijeva u Jadran kod Svetog Jurja, odnosno rječica Žrnovica.[8] Čače je analizom zabilježenih prostornih odnosa na istočnoj obali Jadrana kod Strabona i Ptolomeja uvjerljivo pokazao da bi Telavij prije odgovarao Žrnovici, a time i Ptolomejevu Tedaniju (Ptol. *Geogr.* 2, 16, 2) koji se nalazi između Lopsike (Jurjevo kod Senja) i Ortople (Stinica pod Velebitom) negoli Zrmanji.[9]

Matično se japodsko područje, zasigurno, prostiralo s kontinentalne strane Velebita, no vjeruje se da u jednome trenutku Japodi kratkotrajno šire svoju vlast na primorsko područje.[10] Prema dosad provedenim skromnim arheološkim istraživanjima, podvelebitski prostor i Kvarner nose liburnska kulturna obilježja tijekom starijega željeznog doba pa je, prema tome to područje vjerojatno pripadalo Liburnima, a japodska je vlast u skladu s tim u primorju, čini se, bila samo kratkog vijeka.[11] Nije nemoguće da su Japodi ovdje možda u više navrata uspostavili svoju vlast.[12] To što antički izvori ne spominju rimsko-liburnske sukobe možda se

[5] Npr. M. SUIĆ, 1955, 277; M. KOZLIČIĆ, 1982, 15. M. Suić smatra da je predrimska Liburnija zauzimala prvotno teritorij između Zrmanje i Krke s otocima od Raba do Murtera te da je tek tijekom 4. st. pr. Krista došlo do širenja liburnskog teritorija na prostor koji će poslije opisati Plinije Stariji, opš. kod M. SUIĆ, 1955, 279.

[6] Opš. kod S. ČAČE, 1988b, 71.

[7] Opš. kod S. ČAČE, 1995, 15, usp. A. STARAC, 2000, 11.

[8] Identifikaciju sa Žrnovicom zastupali su još primjerice K. Patsch i A. Degrassi, v. K. PATSCH, 1900, 24; A. DEGRASSI, 1962c, 776.

[9] S. ČAČE, 1988b, 72-73.

[10] Strabon navodi da Japodi posjeduju dio obale u Podvelebitskom kanalu (Strab. 7, 5, 2).

[11] S. ČAČE, 2007, 71.

[12] Pojedini autori smatraju da su Japodi na dijelu primorja imali svoju vlast dok taj kraj nisu prisvojili Liburni u prvoj polovici 4. st. pr. Krista, v. npr. kod M. SUIĆ, 1955, 278; usp. B. OLUJIĆ, 2007, 107-117. Naime, ovo se „širenje“ Liburna prema sjeveru zna povezivati s Keltima i njihovim prodorom, dok se, s druge strane, pojavljuje teza prema kojoj keltski utjecaj u 4. st. pr. Krista nije bio prisutan na području između Alpa i Kvarnera; opš. kod S. ČAČE, 1988b, 83.

može objasniti japodskim osvajanjem većeg dijela liburnskog teritorija, odnosno činjenicom da velik dio liburnske obale dolazi pod vlast Japoda otprilike potkraj 3. i početkom 2. st. pr. Krista.[13] Ovaj japodski prodor posljedica je postupnog slabljenja Liburna u kojem su određenu ulogu odigrali još Grci u 4. st. pr. Krista, ali je vjerojatno još presudniju ulogu imala ilirska talasokracija.[14]

Vrlo je moguće da su Liburni iskoristili pojavu Rimljana na ovim prostorima kako bi se oslobodili Japoda, zbog čega je vjerojatno uspostavljen savezнički odnos s Rimljanima, što bi, također, dijelom objasnilo „šutnju" izvora o rimsko-liburnskim sukobima.[15] Nije nemoguće da je, kako pretpostavlja Čače, od prve polovice 1. st. pr. Krista čitava Liburnija ponovno u vlasti Liburna i da se ona tada zahvaljujući Rimljanima i širi na krajnjem jugu prisvajanjem, možda delmatske Promone.[16] Dakle, japodsko-liburnsku granicu čine velebitski masiv i, sudeći prema Pliniju, rijeka Telavij, najvjerojatnije današnja Žrnovica (*flumen Telavium*) (Plin., *Nat. hist.* 3, 140).

Nejasne su nam i točne granice i s drugim susjedima poput Ditiona i Delmata. One se mogu odrediti samo djelomično te je tako poznato da su na jugoistoku Liburni oko izvora Zrmanje i Une graničili s Ditionima, a još južnije oko rijeke Krke s Delmatima.[17] Na južnu je liburnsku granicu velikim djelom utjecao delmatski savez koji nastaje negdje u prvoj polovici 2. st. pr. Krista[18] Granica s Delmatima dijelom je slijedila tok rijeke Krke, a dijelom je spomenutu rijeku, barem u određenom razdoblju, prelazila i obuhvaćala dio teritorija s njezine istočne strane da bi se u gornjemu riječnom toku ponovno vratila na rijeku Krku.[19] Kao i rijeka Raša,

[13] S. ČAČE, 1988b, 83; usp. A. STARAC, 2000, 12.

[14] Čače smatra da se prvotni i najjači prodor Japoda zbio na području otprilike između Tarsatike i Senije, ponajprije zbog toga što je ovdje bila najlakša veza između obale i zaleđa, pri čemu je sasvim sigurno da su Japodi od tog, zaposjednutog dijela mogli svoju vlast proširiti i prema sjeveru i jugu, v. kod S. ČAČE, 1988b, 84 i 87.

[15] Moguće je da su se Liburni barem dijelom oslobodili japodske okupacije za pohoda konzula Gaja Sempronija Tuditana 129. pr. Krista Apijan kazuje da je Tuditan u spomenutom pohodu pokorio Japode nastanjene bliže moru (App. *Ill.* 10), a Plinije da je rimska vlast tada obuhvatila područje sve do rijeke Krke (Plin. *Nat. hist.* 3, 139). Ovi navodi idu u prilog japodskoj prisutnosti na liburnskom području.

[16] S. ČAČE, 1988b, 86.

[17] A. KURILIĆ, 2008c, 9-10.

[18] S. ČAČE, 1989, 59.

[19] Opš. kod S. ČAČE, 1989, 87; S. ČAČE, 2006, 73. Pojedini autori poput Zaninovića smatraju da liburnska granica nije prelazila rijeku Krku, v. kod M. ZANINOVIĆ, 2007, 41-42, dok drugi autori imaju drukčije mišljenje, poput Š. Batovića prema kojem je nakon donjeg dijela toka rijeke Krke liburnska granica skretala na

i Krka se može identificirati kao približna etnička granica, u konkretnome primjeru s Delmatima.[20] Uz obalu su Liburni nastanjivali i ovdašnje otoke, o kojima će biti više riječi nešto kasnije.

2.2. Prirodno-geografska obilježja Liburnije

Narod Liburna nastanjivao je uski primorski pojas obale i otoka, odvojen planinama od zaleđa, u primorsko-mediteranskoj regiji današnje Hrvatske. To je obalno područje jedno od najrazvedenijih na Sredozemlju, a od iznimne je važnosti zbog povezivanja srednjoeuropskog i mediteranskog prostora. Obilježja svakoga prostora bitno utječu na privređivanje ljudi određenog kraja, kao i na sam način života, u smislu gradnje kuća i stanovanja.

U svojim početcima ljudi se uglavnom naseljavaju na određena područja vodeći brigu o sigurnosnim aspektima i pogodnosti nekoga kraja za život, u obliku osiguravanja opstanka u egzistencijalnome smislu. Upravo su zbog sigurnosnih razloga predrimska naselja češće bila smještena na određenoj udaljenosti od mora i na uzvisinama da bi u antici zbog pragmatičnih, ali i komercijalnih razloga „prišla" bliže moru ili se spustila u nizinu, pri čemu su u obama slučajevima naselja najčešće bila okružena fortifikacijama.

Postupno ljudske zajednice u svojem razvoju počinju pri izboru lokacije voditi brigu i o strateškom smještaju naselja, u smislu odabira položaja koji omogućuje kontrolu nad okolnim teritorijem i komunikacijama,[21] što je posljedica ne samo sigurnosnih i egzistencijalnih razloga nego i želje za ostvarivanjem većega profita i moći. Budući da na čovjekov način života pa onda i na stanovanje velikim dijelom utječu prirodni čimbenici, ovdje će se razmotriti geološki, klimatski i drugi čimbenici važni za razumijevanje izgradnje stambenih objekata na određenom području.

Hrvatsko se priobalje općenito dijeli na sjeverno i južno. U sjeverni dio primorja ulaze Istra i Kvarner te podvelebitsko primorje. Najveći dio Liburnije, dakle, ulazi u spomenuti sjeverni dio Hrvatskoga primorja, a manjim dijelom u južni. Istočna obala Istre čini sjeverni dio

---

istok rijekom Čikolom i dalje jugoistočnim rubom planine Promine „išla" do Knina i potom se vraćala na izvor rijeke Krke, v. kod Š. BATOVIĆ, 1972, 31.

[20] Nejasnoće oko graničnih pitanja posljedica su proturječnosti i nepotpunosti literarnih izvora. Dobar primjer tomu jest spominjanje Promone kao grada na lijevoj obali Krke, a kod kojeg nije sigurno je li pripadao Delmatima, kako tvrdi Strabon (Strab. 7, 5, 5), ili pak Liburnima prema Apijanu (App. *Ill.* 12, v. kod A. STARAC, 2000, 13-14).

[21] H. POTREBICA, 2013, 206.

Liburnije koji obuhvaća prostor od rijeke Raše do Riječkog zaljeva.[22] Ovaj je dio istarske obale kraći, slabije razveden i strmiji u odnosu prema suprotnoj, zapadnoj obali Istre, a karakterizira ga većim dijelom kamenito tlo. U skladu s navedenim, istočna je istarska obala pretežno slabo pristupačna i stoga slabije naseljena. Njezin je reljef blago brdovit prema središnjem dijelu poluotoka, dok se na sjevernom dijelu nalazi planinski masiv (Ćićarija i Učka). Ovaj je planinski lanac štitio istarski poluotok sa sjevera, odnosno sjeveroistoka, pa su u skladu s tim utjecaji s mora ovdje bili prisutniji negoli oni s kopna, premda su se ovdje osjećali i kopneni utjecaji, što je osobito vidljivo u prodoru kulture polja sa žarama (KPŽ-a) na ove prostore, ali i u drugim prilikama (npr. seoba naroda). Istočna obala Istre svojim je obilježjima najpogodnija za stočarstvo, a najvećim dijelom ulazi u tzv. sivu Istru pa se zbog geoloških uvjeta ovdje u gradnji kuća najviše upotrebljavao vapnenac.[23] Prema do sada poznatim podatcima najosnovniji tip poznate istarske tradicionalne kuće bila je jednoprostorna kamena kuća (iako je pokatkada mogla imati i drvene zidove) pokrivena slamom koja je imala vrata i mali prozorčić, kao i ognjište na sredini, oko kojega su bile klupe i stolice, dok su u kutovima bili ležajevi.[24] Kada je u ovdašnjem okolišu bilo kamenih ploča, kuće su se češće pokrivale spomenutim pločama umjesto slamom zbog veće trajnosti takvog pokrova.

U regiju Liburnije potom ulazi područje Kvarnera koje obuhvaća obalni teritorij od riječkog zaljeva do Žrnovice kao i pripadajuća dva niza otoka: unutrašnji, koji čine Krk, Rab i Pag, te vanjski, Cres i Lošinj, s više manjih otoka u svakom nizu.[25] Tradicijsko graditeljstvo Kvarnera slično je onomu u Istri. Ostatci tradicijskih kao i predrimskih kuća, nađenih na kvarnerskim otocima, daju podatke o oblicima (četvrtasti), načinima gradnje (suhozid) i upotrijebljenim materijalima (kamen) u izgradnji tamošnjih kuća.[26] Međutim, predrimski nalazi ne daju podatke o otvorima i ognjištima takvih kuća. Prema podatcima dostupnima iz tradicijske gradnje na Kvarneru, ognjišta su češće bila smještena u kutu kuća,[27] dok su se u istarskoj tradicionalnoj gradnji češće zadržavala u sredini objekta. Nije nemoguće da je, s

[22] ISTARSKA ŽUPANIJA, 2011, s. v. „Zemljopisni podaci“, http://www.istra-istria.hr/index.php?id=263; N. LONČAR, 2005, s. v. „Geomorfologija Istre“, u: IE, http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=957.

[23] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 199.

[24] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 203-205.

[25] ONE, 2005, s. v. „Hrvatska“, sv. 9, 20.

[26] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 217.

[27] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 223.

obzirom na nenalaženje ognjišta u spomenutim predrimskim gradnjama, ovdje zasigurno riječ o kućama, i moguće je da su to bile staje ili neki drugi gospodarski objekti.

Na Kvarner se potom nadovezuje tzv. podvelebitsko primorje koje obuhvaća teritorij od rječice Žrnovice do rijeke Zrmanje. To je uski obalni pojas, također odvojen visokim planinskim lancem od unutrašnjosti. Usporede li se ova dva prirodno-geografska područja uočava se da je teritorij Kvarnera širi i jače razveden a obzirom na podvelebitsko primorje. Upravo zbog toga se na području Podgorja, gdje do izražaja dolaze ogoljeli i strmi obronci Velebita, nalaze manje bitna naselja.[28] Važnosti Kvarnera s obzirom na Podgorje pridonosi i to što su Dinaridi tu najuži, zbog čega je ovo područje bilo iznimno povoljno za komunikaciju između obale i kontinenta pa su se tu smjestila važnija lučka naselja poput Senije. No, općenito gledano, sva važna naselja razvila su se u Liburniji u blizini planinskih prijevoja koji su omogućivali najpogodniju vezu obale s unutrašnjošću.

S podvelebitskim kanalom završava sjeverno hrvatsko priobalje i počinje južno, koje se dalje dijeli na sjevernu, srednju i južnu Dalmaciju. U središtu interesa ovog rada još je samo teritorij sjeverne Dalmacije jer su to područje, uz prije navedena, nastanjivali Liburni.

Sjeverna Dalmacija na sjeveru i istoku omeđena je dinarskim planinama, a na jugu i zapadu morskom pučinom.[29] Ona se „proteže“ od otprilike Zrmanje do rijeke Krke i obuhvaća, uz otoke i obalu, još i područje Zagore, pri čemu je u dubini toga teritorija krševito i siromašno područje Bukovice, gdje je dinarsko gorje znatno otežavalo komunikaciju s područjem smještenim dalje u unutrašnjosti. Na teritoriju sjeverne Dalmacije razvila su se najvažnija liburnska naselja. Njihovu je razvoju pridonosila činjenica da su se ovdje bliže obali prostirali Ravni kotari kao najplodnije zemljište u Dalmaciji zbog podosta flišnih udolina i vode (Bokanjačko, Vransko jezero i dr.). Ovom području sjeverne Dalmacije pripadaju i brojni otoci (Ugljan, Pašman, Dugi otok, Kornati, Žirje) koji su većim dijelom zbog svojih prirodnih obilježja pogodniji za život s istočne strane koja je zelenija i plodnija i u skladu s tim naseljenija.[30]

Naselja u Liburniji velikim su dijelom smještena u obalnom pojasu uz more u blizini riječnih tokova (npr. Raša, Zrmanja, Krka). Unatoč promjenama u vodostaju liburnskih rijeka spomenute su rijeke bile ključne za razvoj komunikacija s područjima u unutrašnjosti te su sukladno tomu pridonosile gospodarskom i urbanom razvoju takvih područja.

[28] ONE, 2005, s. v. „Hrvatska“, sv. 9, 20.

[29] M. FRIGANOVIĆ – I. CRKVENČIĆ – R. PAVIĆ, 1974, 94.

[30] M. FRIGANOVIĆ – I. CRKVENČIĆ – R. PAVIĆ, 1974, 97 i d.

Općenito gledano, razmatrana su područja povoljnija za stočarstvo negoli za ratarstvo, uz iznimke (npr. Ravni kotari). Dominantne su vrste tla crvena i smeđa tla ili kombinacija spomenutih tala, no ona općenito nemaju potreban potencijal za bavljenje intenzivnim ratarstvom,[31] ali zato tu postoje dobre predispozicije za bavljenje uzgojem mediteranskih kultura. U skladu s karakteristikama obalna su naselja svojim smještajem velikim dijelom usmjerena na more (npr. solane, pomorstvo, brodogradnja i sl.), ali se prihodi ostvaruju u njima i od drugih djelatnosti poput kamenoloma, odnosno aktivnosti koje nisu isključivo vezane za more. Koliko je vidljivo prema razmještaju predrimskih i antičkih sredina upravo se na plodnijim i za poljodjelstvo pogodnijim područjima, kao i na prometno važnim lokacijama, razvijaju važnija liburnska naselja.

U cjelini gledano, istočna jadranska obala obilježena je toplom sredozemnom klimom koja podrazumijeva duga i topla ljeta te blage i kišovite zime.[32] Takva, sredozemna klima prema unutrašnjosti postupno prelazi u kontinentalnu klimu. Količina se padalina u skladu s tim prema unutrašnjosti povećava što je posljedica specifičnoga prostornog položaja, obrubljena Dinaridima koji zadržavaju morsku vlagu. Unatoč padalinama problemi s opskrbom vodom na najvećem su dijelu prostora stalni jer kišnica brzo nestaje u krškom podzemlju.[33] Nedostatak vode morao se odraziti na ovdašnje stanovništvo kojemu je opskrba vodom morala biti golem problem. Voda se na krškom području najčešće osiguravala izgradnjom cisterni.[34] Može se očekivati da su se stanovnici liburnskih naselja morali osigurati glede opskrbe vodom. U tradicijskoj su gradnji tako prisutne cisterne, kao što su egzistirale i u predrimskim gradnjama.

Svi su ovi podatci doneseni kako bi pomogli boljem razumijevanju različitih aspekata kulture življenja na određenom prostoru, u konkretnome slučaju, stanovanja u predrimskoj i rimskoj Liburniji. Način života, kao i način privređivanja, utječu na stanovanje, odnosno na graditeljstvo nekog područja. Tako će se na krševitim obalnim tlima kao osnovni materijal u gradnji koristiti kamen, i to najčešće vapnenac koji će se, ovisno o prirodnim uvjetima života, dopunjivati drugim materijalima.[35]

---

[31] D. MAGAŠ, 1998, 75.

[32] Prosječna godišnja temperatura zraka na istočnoj obali Jadrana danas iznosi oko 15 stupnjeva, dok je temperatura mora viša i iznosi oko 17 stupnjeva, v. B. SEKULIĆ – J. PEČAR-ILIĆ, 1997, 7.

[33] EJ, 1960, s. v. „Primorje“, sv. 4, 148-153.; HE, 2002., s. v. „Prirodna obilježja Hrvatske“, sv. 4, 705-707.

[34] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 51.

[35] Opš. o materijalima gradnje kod Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 17-22.

Na ovom području prevladava zimzeleno sredozemno bilje, dok prema unutrašnjosti taj pokrov prelazi u nešto drukčiju vegetaciju, tzv. prijelaznu ili submediteransku vegetaciju s listopadnim drvećem (poput hrasta i graba).[36] Međutim, i na obali i u zaleđu manjkalo je vegetativnog pokrova, što je presudno utjecalo na izbor materijala za gradnju. Tamo gdje je bilo više drvene građe, ona se koristila, čini se, prije za izgradnju brodova negoli kuća radi lakšeg preživljavanja.

U tradicijskome graditeljstvu istočne jadranske obale drvena se građa u skladu sa svojom oskudnošću koristila u mnogo manjoj mjeri u odnosu prema drugim materijalima. Osim kamena kao temeljnoga građevnog materijala, važna je bila i glina koja se primjenjivala u izradi podova, ali i u obradi zidova te se upotrebljavala i kao vezivni materijal što je sigurno potvrđeno na jednom rimskom lokalitetu na položaju Glogovac u Benkovcu, a gdje je korištena za izradu temeljnih zidova nekog stambenog objekta, pri čemu je vidljivo da je temeljni kamen usađen u glinu i njome vezan, dok su idući redovi kamena bili vezani žbukom, a ne glinom.[37] Za pokrivanje kuća upotrebljavali su se različiti prirodni materijali, pri čemu se, primjerice, uz riječna i močvarna područja uporabljivala trska, dok se u drugim krajevima posezalo za slamom koja se pripremala na poseban način.[38] Negdje se, primjerice na području Bukovice i Ravnih kotara, dominantno u tradicijskoj arhitekturi primjenjivalo pokrivanje kuća kamenim pločama velikih dimenzija.[39] Na spomenutom području Bukovice i Ravnih kotara pojavljivalo se i ograđivanje kuća vjerojatno zbog krađa.[40] Moguće je pretpostaviti da su se i u predrimskim gradnjama primjenjivali isti načini gradnje u skladu s dostupnim priručnim materijalima. Kao što geološki uvjeti određenog područja utječu na različit izbor materijala u gradnji, tako je i sama klima uzrokovala razlike u konstrukciji stambenih objekata koje su vidljive opet u tradicijskoj arhitekturi. Tako se u starim pučkim kućama može zamijetiti razlika između njihova tlocrta na kontinentu, gdje prevladavaju kompaktne kuće, strmijih krovova s istaknutijim strehama, i onih na obali, gdje su zbog blage mediteranske klime kuće otvorenijega tlocrta i blagih krovova.[41] O specifičnom odgovoru stanovnika nekog područja na prirodne životne uvjete svjedoče opet primjeri s područja Bukovice i Ravnih kotara i južnijih područja, gdje su se kuće često gradile u nizovima, što je

[36] Opš. o primorju u: EJ, 1960, s. v. „Primorje“, sv. 4, 148-153.

[37] S. GLUŠČEVIĆ, 1986, 45-46.

[38] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 19.

[39] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 229-230; 232.

[40] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 232.

[41] Opš. kod Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 11, 23-25.

posljedica vjerojatno i dijelom hladnih vjetrova koji ovdje pušu.[42] U tradicijskoj arhitekturi istočne jadranske obale karakteristični su sulari, odnosno neka vrsta kamene konstrukcije koja omogućuje pristup na kat, a ujedno često služi kao način za stvaranje natkrivenoga pretprostora u prizemnom dijelu prostora koji ukućanima omogućuje da povećaju svoj prostor, što je specifičan odgovor ovdašnjega stanovništva na klimatske prilike kraja u kojemu žive.[43] Ovakva je gradnja u tradicijskoj arhitekturi podrazumijevala vertikalnu organizaciju prostora, no vanjski je pretprostor neovisno o katnoj gradnji na mediteranskom području bio uvijek poželjan. Spomenuti tradicijski element svjedoči, među ostalim, o stalnoj potrebi ljudi ovoga kraja da povećavaju iskoristivost kućnoga prostor, što je povezano s klimatskim uvjetima koji omogućuju da se veći dio godine boravi vani. Otvoreni su pretprostori zabilježeni već kod grčkih kuća iz starijega željeznog doba.[44]

Na konstrukciju kuća uz geološke i klimatske uvjete znatno utječu i reljef i konfiguracija tla pa, dok na kontinentalnom dijelu Hrvatske prevladavaju prizemne kuće, u obalnom dijelu zbog učestalog se neravnog terena češće poseže za katnom gradnjom.[45] Takav vertikalni razvoj kuće prati pojava stubišta, vanjskog i/ili unutrašnjeg, što potiče daljnji arhitektonski razvoj. Sudeći prema tradicijskoj arhitekturi, može se pretpostaviti da su predrimske kuće mogle slijediti i vertikalnu liniju razvoja, no za to nema dokaza.

Uz spomenute prirodne čimbenike na gradnju kuća utječu i velikim dijelom društveni čimbenici. To znači da se zapravo na osnovi veličine i organizacije objekta može nešto više saznati i o načinu nekadašnjeg života, odnosno je li se preferirao život u malim jezgrenim obiteljima ili većim zajednicama. Kroz stanovanje do izražaja dolazi i društvena diferencijacija, odnosno želja pojedinca i obitelji da se izdignu iznad ostalih i istaknu. U predrimskoj arhitekturi Liburnije, prema dosadašnjim spoznajama, u kućama najčešće žive jezgrene obitelji.[46] S obzirom na slabo poznate podatke o predrimskim gradnjama, teško je reći nešto više o društvenoj diferencijaciji, no na nju najvećim dijelom upućuje materijalna građa koja kroz prisutnost prestižnih predmeta (npr. jantarni nakit, luksuzno posuđe) sugerira slojevitost društva.[47]

[42] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 242.

[43] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 53.

[44] Opš. kod L. C. NEVETT, 2010, 27-42.

[45] Opš. kod Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 11.

[46] A. KURILIĆ, 2008c, 77-78.

[47] Š. BATOVIĆ, 1987a, 364-367; 380-383.

Osim o obiteljskom životu, kuće mogu dati i informaciju o gospodarskoj usmjerenosti svojih stanovnika pa tako u tradicijskoj arhitekturi sami prostori svojom koncepcijom pokazuju gospodarsku orijentaciju. Stanovništvo usmjereno na stočarstvo imalo je, ako je živjelo u kući na kat, obično u prizemlju prostore za stoku, a na katu prostore za vlastiti boravak ili je pak ako kuća nije bila katna, u prizemljima dijelilo na neki način podijeljeni prostor sa svojim blagom.[48] Na obalnom se području u sklopu tradicijske arhitekture dosta često u prizemlju čuvaju i zalihe hrane, a najčešće je riječ o vinu i maslinovu ulju.[49] Ovakvim načinom čuvanja u sklopu kućnoga prostora nastoje se zaštititi prehrambeni proizvodi od ljetne topline, ali i osigurati imovina uklapanjem u kućni prostor. Najvjerojatnije je uglavnom cijelo prizemlje bilo predviđeno za život i rad, kao i za pohranu važnih proizvoda, zbog čega se morala napraviti određena podjela na stambeni i gospodarski dio prostora unutar istog objekta.

Na gradnju kuća uz prije navedene prirodno-geografske čimbenike utječu promet robe i ljudi unutar kojega kroz cirkulaciju ljudstva iz različitih krajeva, stižu novi predmeti, materijali i tehnike gradnje kroz što se širila i nematerijalna baština, o čemu svjedoči sama romanizacija. Navedeno pokazuje da na oblikovanje privatnoga prostora utječu brojni čimbenici, unutar čega je važan i period u kojemu je izgrađen neki objekt, kao i tehnološki dosezi vremena u kojem se on gradi.

2.3. Opis liburnskog teritorija prema Pliniju Starijem

Plinije u svojemu *Prirodopisu* nekoliko puta spominje Liburniju, i to tijekom navođenja općina italske X. regije (Plin., *Nat. hist*. 3, 130), opisa skardonitanskog okruga i teritorija Liburnije (Plin., *Nat. hist*. 3, 139-141) te jadranskog otočja (Plin., *Nat. hist*. 3, 151-152).[50] U popisu općina X. regije Plinije (Plin., *Nat. hist*. 3, 130) navodi ne samo općine unutar Italije već su u njemu zamijećena i imena nekoliko liburnskih zajednica (Plin., *Nat. hist.* 3, 130).[51] Ovakav Plinijev postupak posljedica je možda određenoga geografskog plana izlaganja zbog kojega je spomenuti autor u X. regiju uvrstio i općine u unutrašnjosti Liburnije. Naime, na početku tog poglavlja autor je napisao „u unutrašnjosti“ (*in mediterraneo*) i u skladu s time ovamo je uvrstio nekoliko liburnskih općina smještenih u unutrašnjosti te je zahvaljujući tomu skratio svoj kasniji geografski opis Liburnije davši u njemu prikaz isključivo obalnog i

[48] Npr. na području Bukovice i Ravnih kotara, opš. kod Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 232-233.

[49] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 12.

[50] S. ČAČE, 1993, 5.

[51] Identifikacija liburnskih općina navedenih u sklopu X. regije dosta je nesigurna, a sa sigurnošću se mogu identificirati samo Nedinati, Aserijati i Varvarini, v. S. ČAČE, 1993, 23.

otočnog dijela.[52] Zašto je Plinije tako postupio, teško je reći; moguće, kao što neki smatraju, da je takav čin posljedica želje da se prostor X. regije poveća navođenjem liburnskih gradova u unutrašnjosti, što možda odražava i tendencije za daljnjom romanizacijom i širenjem Italije na istok. Geografski plan izlaganja u svakom slučaju ide u prilog tvrdnji da se navođenje pojedinih liburnskih općina među onima italskim ne treba povezivati s kategorijom pravna statusa tako zabilježenih središta zajednica (kako to misli npr. M. Suić[53]), nego njihovim položajem, koji je u unutrašnjosti Liburnije.[54]

U kasnijem opisu skardonitanskog konventa (Plin., *Nat. hist.* 3, 139) Plinije uz navođenje granica liburnskog teritorija (v. pogl. „2.1. Teritorij Liburnije“) nabraja liburnske općine. Uz manje važne općine Plinije je nabrojio i općine s italskim pravom od kojih, kako se čini, jedna ima, uz italsko pravo i, naveden imunitet.[55] Italsko pravo, prema Pliniju, imaju Aluti, Flanati, Lopsi, Varvarini, Aserijati, Fertinati i Kurikti, dok Aserijati uz italsko pravo imaju, čini se, i imunitet.

Plinijev opis teritorija Liburnije se sastoji od dvaju dijelova: sjevernog i južnog, pri čemu se odvojeno razmatraju otoci i kopno (usp. Karta 2.). Na sjevernome dijelu liburnskog kopna Plinije spominje iduća središta: *Alvona* (Labin), *Flanona* (Plomin), *Tarsatica* (Rijeka), *Senia* (Senj), *Lopsica* (Sv. Juraj kod Senja), *Ortoplinia* (Stinica kod Jablanca), *Vegium* (Karlobag), *Argyruntum* (Starigrad Paklenica), *Corinium* (Karin) i *Aenona* (Nin) (v. Kartu 2). Osim obalnog pojasa, sjeverni dio zemlje Liburna obuhvaćao je, sudeći prema nabrojenim naseljima (*oppida*, kako ih naziva Plinije), i susjedne otoke počevši od kvarnerskog otočja (Cres – Lošinj te Krk – Rab – Pag). Zahvaljujući Plinijevu navođenju povlaštenih zajednica *Fertinates* i *Curictae* jasno je da su na otoku Krku (*Curicta*) postojale dvije općine: *Curicum* (Krk) i *Fulfinum* (Omišalj), dok su na otoku *Crexa* (Cres), zabilježene *Crexi* (Cres) i *Absortium* (Osor), pri čemu se za potonji ustalio naziv *Apsorus*. Plinije bilježi i ime *Arba* (Rab), što znači da u sjeverni, otočni dio Liburnije ulazi i Rab (*Arba*). I dok je situacija na sjevernom, otočnom nizu relativno dobro poznata, nejasnoće se pojavljuju na krajnjem južnom području sjevernog dijela Liburnije. Naime, Plinije spominje Kisu (*Cissa*) i odmah

[52] Opš. kod S. ČAČE, 1993, 21-24.

[53] M. SUIĆ, 1976, 158.

[54] S. ČAČE, 1993, 12.

[55] M. SUIĆ, 1976, 156; S. ČAČE, 1993, 6. i 9. Nije nemoguće da su Aserijeti prvo dobili imunitet, a onda italsko pravo, a u tom bi slučaju vjerojatno daljnje spominjanje imuniteta svjedočilo o rano dodijeljenim privilegijima ovoj zajednici, čime se možda u kasnijem razdoblju želio naglasiti posebniji status zajednice u odnosu prema ostalima.

poslije nje bilježi Portunatu (*Portunata* ili *Portunota*), pri čemu je nejasno je li riječ o jednom ili dvama toponimima. Kisa se u novije vrijeme izjednačuje s lokalitetom Caska na sjeveru otoka Paga kod Novalje.[56] Zapravo je sasvim moguće da u tekstu navedena Portunata nije drugi otok ili grad na otoku, kako se obično smatra, nego prije pobliža opisna oznaka prije spomenutog grada Kise.[57] Ako je to točno, ovdje bi se termin *portunata* mogao objasniti kao „iz luke rođena" ili, ako je pak ovdje riječ o nešto drukčije zabilježenom obliku ovog termina, *portunota,*on bi se mogao prevesti kao „poznata po luci". Oba bi navedena značenja odgovarala najvažnijem obilježju Kise u čijoj se okolici nalazi nekoliko važnih luka.[58] Na području Caske registrirane su uz luku u Uvali Caska još dvije luke (luke: u Uvali Stara Novalja i u Novalji), što bi dalo puno opravdanje prije navedenom razjašnjenju drugog dijela sintagme upotrijebljene kod Plinija.[59]

S Kisom Plinije završava opis sjevernog dijela Liburnije te prelazi na njezin južni dio.[60] U južnom je dijelu nabrojeno samo nekoliko gradova, što je posljedica činjenice da se Plinije drži isključivo obalnog dijela Liburnije, zbog čega njegov opis obuhvaća od gradova samo Jader (*Iader*) i Skardonu (*Scardona*), dok navođenje samo Kolenta (*Colentum*), jednog od niza otoka šibenskog arhipelaga, treba povezati s činjenicom da na drugim otocima najvjerojatnije nema gradova pa mu kao takvi nisu interesantni, što je praksa koju je Plinije primjenjivao i u drugim svojim opisima.[61]

Uz navedena naselja Plinije u unutrašnjosti, u sklopu italske regije, spominje etnike izvedene od idućih gradova *Nedinum* (Nedin/Nadin), *Asseria* (Podgađe kod Benkovca), *Varvaria* (Bribir), a riječ je o stanovnicima naselja koja su bila smještena dublje u zaleđu Ravnih kotara i Bukovice, i koja su stoga razmatrana zasebno u okviru južnoga kopnenog dijela Liburnije.

---

[56] Arheološkim istraživanjima na području Caske otkriveni su ostatci većega rimskog naselja, opš. kod A. KURILIĆ, 2004, 68-79.

[57] Portunata se povezivala i s Kornatima, v. M. KRIŽMAN, 1997, 279.

[58] S. ČAČE, 1988a 68; I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 216-217. Pitanje Portunate ostat će do daljnjega otvorenim, međutim, najvjerojatnije je da, ako se spomenuti termin *Portunota* ili *Portunata* odnosi na naselje, da ga ne treba tražiti južnije od otoka Paga jer ovdje završava sjeverni niz liburnskih otoka, v. S. ČAČE, 1993, 18-19. Analogno s obalnom situacijom, gdje je Enona ubilježena kao naselje na samome kraju sjevernog dijela Liburnije svi otoci zadarsko-šibenskog arhipelaga, odnosno južnije od Paga ulazili bi u južni dio Liburnije.

[59] A. KURILIĆ, 2011a, 87.

[60] S. ČAČE, 1988a, 67-68.

[61] S. ČAČE, 1988a, 68-69.

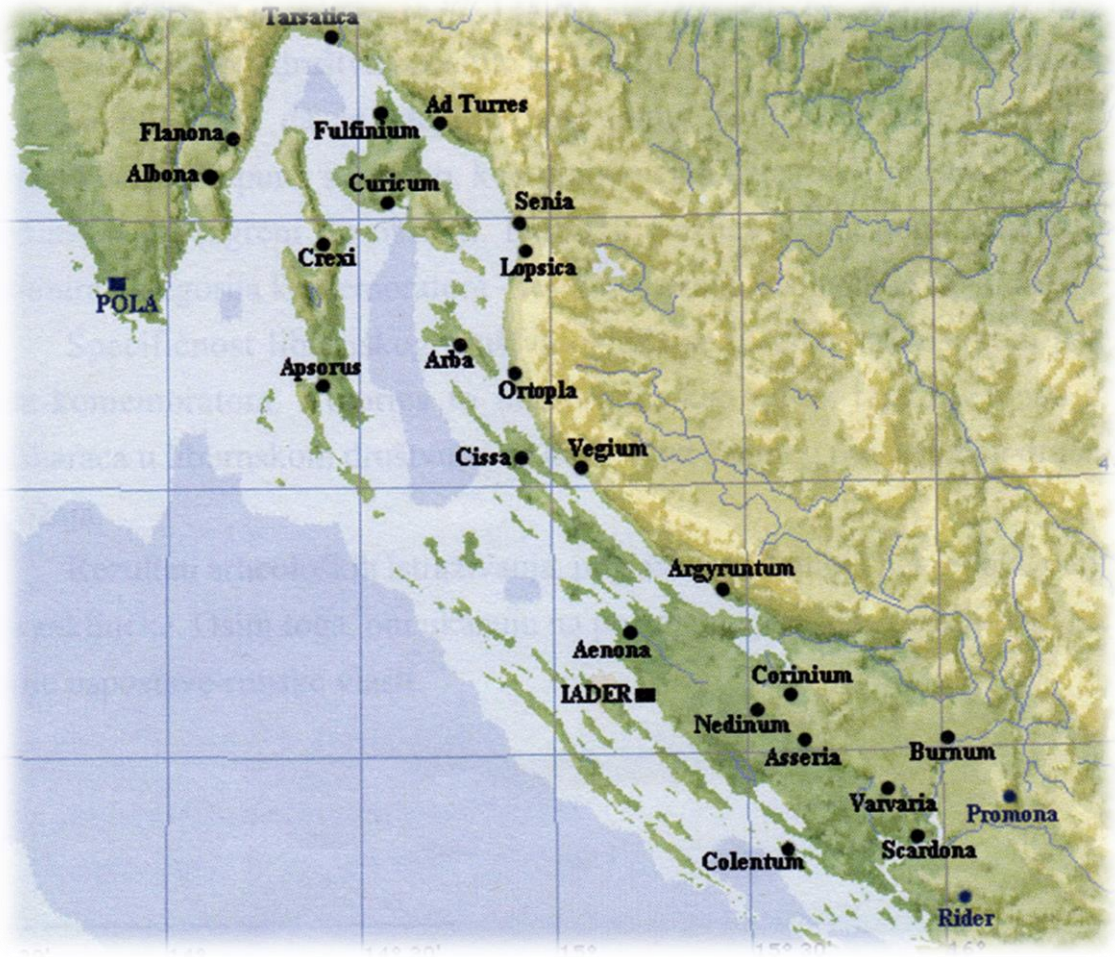

Karta 2. Naselja u Liburniji (A. KURILIĆ, 2008c, 35).

Naselja u Plinijevu popisu navedena su kao opida, što primarno podrazumijeva središta zajednica koja imaju obilježja manje ili više urbaniziranih središta pojedinih zajednica.[62] Plinijevo poglavlje (Plin., *Nat. hist*. 3, 140) jasno pokazuje da on u opisu Liburnije pravi razliku između opida, dakle više ili manje urbaniziranih naselja od općina ili središta zajednica koja nemaju gradski karakter i koje naziva terminom *civitas*, što dolazi do izražaja na kraju Plinijeva popisa opida sjeverne Liburnije, kamo uvrštava i jednu općinu – *civitas* Pasini – za koju je očito smatrao da nema gradski karakter. Upravo na tom mjestu Plinije pravi razliku između urbaniziranih i neurbaniziranih sredina, pri čemu su nama danas nepoznati kriteriji kojima se rukovodio u njihovu klasificiranju. Naime, kada Plinije spominje *civitas Pasini* moguće da je riječ o općini koja je navedena u geografskome slijedu izlaganja, ali i da je riječ o općini koja je kategorizirana zasebno jer se ne ubraja u opida pa bi u tome

[62] O terminu *oppidum* opš. kod M. SUIĆ, 2003, 50-51; usp. S. ČAČE, 1993, 12-13.

smislu i njezin smještaj bio upitan i mogao bi biti bilo gdje između Raše i Zrmanje, dakle u sjevernom dijelu Liburnije.[63]

Uspoređivanje Plinijevih popisa s epigrafskim podatcima pokazalo je da je riječ o sredinama koje su najvećim dijelom stekle municipalitet, a to posredno znači da su to uglavnom bile razvijene sredine. U kojoj su mjeri te sredine, koje Plinije spominje, bile u trenutku uspostave rimske vlasti urbanizirane, teško je reći. Moj će rad obuhvatiti sva liburnska naselja koja Plinije tretira kao opida jer je riječ o naseljima koja su, zasigurno, u predrimsko doba imala protourbana obilježja, a to znači da je *civitas Pasini* izvan razmatranja. U radu će biti obuhvaćeni, kako je već navedeno, na sjevernome obalnom dijelu Liburnije: *Alvona/Albona* (Labin), *Flanona* (Plomin), *Tarsatica* (Rijeka), *Senia* (Senj), *Lopisca* (Sv. Juraj kod Senja), *Ortopla/Ortoplinia* (Stinica kod Jablanca pod Velebitom), *Vegium* (Karlobag), *Argyruntum* (Starigrad-Paklenica), *Corinium* (Karin), *Aenona* (Nin), dok će od otočnog dijela biti obuhvaćeni: na Krku (*Curicta*), *Curicum* (Krk) i *Fulfinum* (Omišalj), na Cresu (Crexa) *Crexi* (Cres) i *Apsorus* (Osor), na Rabu (*Arba), Arba* (Rab) te na Pagu Kisa (*Cissa – Cissa portunota[?]*). Na južnome dijelu bit će obuhvaćena naselja u unutrašnjosti: *Nedinum* (Nadin), *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca) i *Varvaria* (Bribir), kao i obalna naselja : *Iader* (Zadar) i *Scardona* (Skradin), dok će na kraju biti obrađen i otok *Colentum* (Murter) s pretpostavljenim istoimenim naseljem.

2.4. Liburnska kultura

Povijest Liburna razmatrat će se u dvama odvojenim poglavljima, tako će se u prvom dati pregled liburnske povijesti od njihove etnogeneze do kraja predrimskog razdoblja, a on će se temeljiti primarno na materijalnoj građi, dok će se u zasebnom poglavlju dati prikaz liburnske povijesti od kasnoga predrimskog razdoblja do kraja rimske vladavine baziran najvećim dijelom na literarnim i epigrafskim izvorima.

Liburni se kao narod razvijaju na prijelazu iz kasnoga brončanog u željezno doba, a njihovu je kulturu Š. Batović, sredinom šezdesetih godina 20. st., podijelio na tri razdoblja i 6 faza. Prvo je razdoblje, prema spomenutom autoru, obuhvatilo period 11. i 10. st. pr. Krista, a ono je podrazumijevalo etnogenezu i s njom povezanu prvu fazu u razvoju liburnske kulture.[64] Drugo je razdoblje trajalo od 9. do 5. st. pr. Krista i obuhvaćalo je 2., 3. i 4. razvojnu fazu te

[63] Opš. o općini Pasini kod A. STARAC, 2000, 102.

[64] Š. BATOVIĆ, 1987a, 346; S. DIMITRIJEVIĆ – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998, 213-215.

je bilo obilježeno uspostavom liburnske talasokracije. Treće doba započelo je otprilike u 4. st. pr. Krista i trajalo je do uspostave rimske vlasti (1. st.), i sukladno tomu obuhvaćalo je 5. i 6. fazu liburnske kulture,[65] a bilo je obilježeno procesima povlačenja i opadanja liburnske snage.[66] Kasnija su istraživanja pokazala da je prvo razdoblje razvoja liburnske kulture više vezano za brončano negoli za željezno doba pa je to razdoblje označeno kao prijelazno između dvaju perioda, zbog čega se prvotna etapa u razvoju liburnske kulture danas razmatra kao poseban dio kasnoga brončanog doba.[67] U skladu s tim uspostavljena je drukčija podjela razvoja liburnske kulture koja se donekle poklapa s podjelom na starije i mlađe željezno doba, pri čemu prvo razdoblje, odnosno nekadašnje drugo, odgovara otprilike starijemu željeznom dobu s tri razvojne faze, a drugo, nekada treće, mlađemu željeznom dobu s preostale dvije faze.[68] Naime, u razdoblju nakon nemira vezanih uz tzv. panonsko-balkanske seobe, na prijelazu iz brončanog u željezno doba, došlo je ne samo do konačnog ustrojavanja liburnskog etnosa već i do njegove jače usmjerenosti prema susjednim obalnim područjima i zapadnoj obali Jadrana, dok su kontakti sa zaleđem bili oslabljeni.[69]

Dobivene spoznaje o razvoju liburnske kulture zasnivaju se na istraživanjima liburnskih lokaliteta na kojima, tijekom željeznog doba nije bilo prekida u životu (npr. Beretinova gradina u Radovinu, Nin, Bribir, Zadar). Analiza istraženih lokaliteta pokazuje da su bolje sačuvani i istraženi lokaliteti na području između Zrmanje i Krke negoli oni sjeverniji do rijeke Raše, što treba uzeti u obzir pri analizi raspoložive građe. Moguće je pretpostaviti da naselja na sjevernijem dijelu liburnskog teritorija nisu morala biti identična onima na jugu i da su mogla imati svoje specifičnosti kojima je danas teško ući u „trag“ zbog slabe očuvanosti i parcijalne istraženosti. Takve pretpostavke možda mogu biti donekle argumentirane usporedbom s tradicijskim kućama u različitim područjima Liburnije. Naime, različiti prirodno-geografski uvjeti imaju za posljedicu i razlike u gradnji pa se tako primjerice u tradicijskoj gradnji Istre zbog mnoštva pločastog kamena on upotrebljavao za gradnju kuća, što je zahtijevalo nešto drukčiju gradnju s mnogo više sljubnica (fuga), a, osim navedenog, ovdašnja oštrija klima u usporedbi s južnijim obalnim područjima nalagala je da se kuće zaštite što je bolje moguće od hladnoće s obzirom na gradnje na jugu, a to se u tradicijskoj

[65] Š. BATOVIĆ, 1987a, 346.

[66] Opš. o razvoju liburnske kulture kod M. SUIĆ, 1981, 92-106.

[67] Š. BATOVIĆ, 1987a, 346-347.

[68] Opš. o razvojnim fazama liburnske kulture kod Š. BATOVIĆ, 1987a, 346-351.

[69] Opš. kod Š. BATOVIĆ, 1987a, 346-348.

gradnji postizalo žbukanjem.[70] Na području Kvarnera kao tradicijska specifičnost uzima se tip kuće sa širokim zabatom koji se, naravno, pojavljuje i drugdje na Jadranu, ali je ovdje prisutniji, što je posljedica manjka drvene građe koja je utjecala na krovnu konstrukciju kojom se nastojala smanjiti upotreba drvene građe u gradnji kuća.[71] Spomenute su prirodno-geografske razlike mogle uzrokovati i razlike u predrimskoj gradnji, o čemu je već bilo govora (v. pogl. „2.2. Prirodno-geografska obilježja Liburnije“).

U željeznom je dobu do izražaja došla pomorska orijentacija Liburna koja je vjerojatno posljedica događanja u prethodnom periodu, a ona su osvijestila činjenicu da usmjerenost prema moru osigurava lakšu i sigurniju egzistenciju od one dotadašnje.[72] Moguće je da su pustošenja iz prijelaznog razdoblja najvećim dijelom dolazila iz smjera zaleđa i da je to bio „okidač“ usmjerivanja Liburna prema obali. Iako se obično generalizira da su Liburni nastavili s dotada ustrojenim životnim navikama, vrlo je vjerojatno da je tako pomicanje prema obali uzrokovalo određene promjene u stanovanju. Naime, sama pomorska orijentacija nagovještava krupnije promjene u životu i radu jer se naselja jednim dijelom smještaju uz more (npr. Nin, Zadar). Poznavanje predrimskih kuća toliko je loše da se ne može s većom sigurnošću reći da se gradnja željeznodobnih kuća nije bitnije promijenila s obzirom na ranije, brončano doba. Ipak, evidentno je da se u željeznom razdoblju povećava broj gradinskih naselja u odnosu prema prethodnom kasnobronačnom dobu i da se u skladu s tim povećava količina građe u istim naseljima, što svjedoči o promjenama koje su odraz sve veće brojnosti i, kroz to, složenosti liburnskog društva.[73] Porast stanovništva može se dijelom povezati i s nešto većom sigurnošću koja je nastupila tijekom starijeg željeznog doba, ali i sigurnijom egzistencijom koja je bila posljedica usmjerivanja na more. To je potenciralo i druge veće gospodarske promjene u životu Liburna unutar kojih je ubrzan proces diferencijacije u društvenom, pravnom i imovinskom pogledu, a o tome svjedoči kasnija literarna građa koja spominje robove kao i starosjedilačku aristokraciju, te materijalna građa koja svjedoči o većoj akumulaciji bogatstva.[74] Upravo veća količina materijalne građe u željezno doba upućuje na to da je došlo i do određenog povećanja standarda koji je ljudima omogućio da posjeduju nešto više imovine negoli je do tada bio slučaj. Pri tome se, s obzirom na slabo poznavanje razvoja naselja, ne može reći do kojih je točno promjena došlo u koncepciji stanovanja, ali se

[70] Opš. kod Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 210.

[71] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 225-226.

[72] O širenju Jadranom, v. Š. BATOVIĆ, 1987a, 348.

[73] Š. BATOVIĆ, 1987a, 380.

[74] Š. BATOVIĆ, 1987a, 382.

može zaključiti da su svakako nastale promjene u posjedovnim odnosima pa pojedinci počinju posjedovati veći broj predmeta negoli je to do tada bio slučaj. Povećanje materijalnih dobara na neki se način moralo odraziti i na stambeni prostor jer je predmete trebalo, među ostalim, nekamo i pohraniti.

U prilog rane pomorske orijentacije Liburna idu i brojni predmeti koji svjedoče o rano uspostavljenim vezama između istočne i zapadne obale Jadrana.[75] U 8. st. pr. Krista pojavljuje se jantar u nakitu, pri čemu je zamjetno da se njegova upotreba tijekom 7. st. pr. Krista povećava, što posredno svjedoči o jačanju liburnske moći u sklopu koje je trgovina imala važnu ulogu. S obzirom na skupocjenost jantara i njegovu veću prisutnost u prvom razdoblju razvoja liburnske kulture, očito je sukladno tomu liburnska gospodarska snaga tada bila na vrhuncu, dok se početkom drugog razdoblja situacija radikalno mijenja.[76] Nestanak jantara u nakitu je znakovit jer označuje velike promjene u gospodarskom životu Liburna. Liburni su izrađivali različit nakit, pri čemu je negdje pred kraj prvog razdoblja (6. st. pr. Krista) vidljiv porast broja izrađenih fibula, ali i pojava novih tipova fibula.[77] Velik broj fibula nađenih u Liburna nije začuđujući jer su fibule imale ukrasno i pragmatično značenje te su ih svi upotrebljavali, pri čemu su, naravno, materijal i način izrade sugerirali status njezina nositelja. Nekako istodobno, dakle u 6. st. pr. Kr, može se zamijetiti početak uvoza grčke oslikane keramike na ovo područje, što svjedoči o daljnjem gospodarskom rastu jer je riječ o skupocjenijim proizvodima koje su si mogle priuštiti razvijenije zajednice.[78] Keramika se istodobno uvozila s različitih područja, no najjače veze u tom smislu bile su uspostavljene s italskim područjem, ponajprije s područjem južne Italije.[79] Veći priljev materijalne građe iz određenog smjera upućuje i na paralelan dotok nematerijalnih utjecaja, kao i primarno plovnu orijentaciju. O razvijenosti Liburna u prvom razdoblju njihove kulture svjedoče i drugi materijalni pokazatelji poput metalurške proizvodnje (čemu idu u prilog npr. kalupi za lijevanje sjekira pronađeni u Radovinu).[80] Sama metalurška proizvodnja zahtijevala je složeniju društvenu organizaciju, što je još jedan pokazatelj razvijenosti liburnskoga svijeta u razdoblju prije uspostave rimske vlasti. Metalurška proizvodnja znači da su se u kućama,

[75] Š. BATOVIĆ, 1987a, 386-387.

[76] Š. BATOVIĆ, 1987a, 350.

[77] Š. BATOVIĆ, 1987a, 350-351.

[78] Š. BATOVIĆ, 1987a, 350-351.

[79] Š. BATOVIĆ, 1987a, 374.

[80] Kalupi za lijevanje pronađeni su i na drugim lokalitetima, primjerice Birbiru, opš. kod Š. BATOVIĆ, 1987a, 360.

barem imućnijih, mogli očekivati produkti ovakve proizvodnje, ali i drugi predmeti poput posuđa i nakita, pri čemu je prisutnost prestižnijih predmeta bila pokazatelj višega statusa osobe koja je posjedovala spomenute predmete.

U četvrtom stoljeću prije Krista postupno slabi liburnska moć.[81] Ta je promjena dobar indikator opadanja standarda života. Kao posljedica povijesnih događanja pokraj predrimskog razdoblja, ojačali su na području Liburnije strani utjecaji (helenistički i italski utjecaji) koji su poslije omogućili Liburnima lakše uklapanje u rimski svijet, odnosno lakše prihvaćanje drukčijeg načina života.[82] Unatoč činjenici da su se Liburni ubrajali u najnaprednije narode na istočnoj obali Jadrana i da su bili u kontaktu s narodima koji su uspostavili državnu organizaciju, oni sami to, koliko je do sada poznato, nisu uspjeli ostvariti, već su poput Etruščana sklapali labave političke saveze kada bi se u slučaju kriza pojavila potreba za njima.[83] Takva je razjedinjenost posljedica vjerojatno veličine i nehomogenosti liburnskog teritorija, što je otežavalo međusobno bolje povezivanje.

S obzirom na materijalna obilježja liburnske kulture unutar koje posebno mjesto ima izrada raznolikog i prepoznatljivog nakita (prije spomenute fibule, ali i pektorali, narukvice, dijademe, pojasevi i sl.), očito je da su Liburni posebnu pozornost posvećivali svom izgledu i da se vjerojatno može očekivati da je nakit imao i određenu ulogu u opremljenosti njihovih kuća. Liburnski je nakit najčešće bio izrađen od bronce, jantara, a rjeđe od srebra, kosti i nekih drugih materijala. Najviše ga je do sada nađeno u Ninu, što je i posljedica veće istraženosti Nina s obzirom na većinu drugih liburnskih lokaliteta.[84]Može se pretpostaviti da je u početcima ove kulture nakit bio jedan od pokazatelja prestiža u društvu. Pozornost koja se poklanjala nakitu možda je dolazila i do izražaja u uređenju kuća pa je moguće da je u elite nakit, kao i drugi vredniji predmeti, držan na vidnom mjestu. Najvećim je dijelom on morao biti u upotrebi zbog svoje nosivosti (fibule), no vjerojatno je da se nije sav nakit nosio istodobno, ponajprije kod imućnih koji su, sigurno, raspolagali većim količinama nakita od ostalih. Valja pretpostaviti i da su postojale i određene prigode kada se posezalo za pojedinim

[81] Veća prisutnost jantara na teritoriju Liburnije zna se povezivati s proizvodnjom jantara od domaće smole (Š. BATOVIĆ, 1987a, 379-380). No, sama činjenica da se pojava i nestanak jantara vezuju uz doba prosperiteta, kao i opadanja liburnske kulture, upućuje na to da je jantar ovdje najvećim dijelom vjerojatno stizao s Baltika jer, u suprotnom, da je on ovdje bio domaćeg podrijetla, opadanje moći ne bi dovelo do njegova drastičnog nestanka te bi i u vrijeme, a napose nakon krize jantar ovdje bio prisutan u određenoj mjeri.

[82] Opš. o materijalnoj kulturi Liburna kod M. SUIĆ, 1981, 92-106.

[83] M. SUIĆ, 1981, 107-108.

[84] Š. BATOVIĆ, 1987a, 363.

specifičnim nakitom, poput primjerice pektorala jer su spomenuti svojom strukturom predstavljali određenu smetnju u svakodnevnom nošenju, no takav je nakit vjerojatno imao funkciju iskazivanja statusa onih koji su ga posjedovali i nosili.

Liburnsko se posuđe pojavljuje, također, u različitim oblicima i veličinama, a rijetko je ukrašeno. Kao što je nakit bio u početcima pokazatelj imućnosti, tako je i posuđe vjerojatno imalo sličnu ulogu.[85] Količina, raznovrsnost posuđa i kvaliteta njegove izrade bili su vjerojatno pokazatelj višega statusa. Treba pretpostaviti da su oni koji su kupovali uvozno posuđe pripadali višemu društvenom sloju liburnskoga društva i da su se pripadnici istoga sloja međusobno ugošćivali.

I u pogrebnim je obredima do izražaja dolazila razlika u statusu. Naime, u pokapanju Liburna uočava se nastavak ranijih kasnobrončanodobnih tradicija jer se kod njih zadržao ritus inhumacije, dok su na nekim drugim područjima, primjerice kod susjednih Histra, nastupile veće promjena u tom smislu. Zadržavanje starijih obreda na području Liburnije obično se objašnjava izoliranošću liburnskog teritorija od prodora drugih naroda.[86] Međutim, kako u životu Liburna ipak nastupaju znatnije promjene nakon panonsko-balkanskih seoba, ovdje se prije može govoriti o manjem intenzitetu utjecaja negoli o nekakvoj potpunoj izoliranosti, pri čemu je očito pripadnicima kulture polja sa žarama bio interesantniji smjer prodora prema Zapadu negoli kretanje prema liburnskom dijelu.

U pokapanju liburnsku kulturu karakteriziraju različiti tipovi grobnih ukopa. Tijekom željeznog doba Liburni su pokapali svoje pokojnike inhumacijom najčešće u zgrčenom položaju na boku i u konstrukciji u obliku škrinje izgrađene od kamenih ploča.[87] Uz to, zabilježeno je u Liburna i ukapanje u ispruženom položaju, no ono je u odnosu prema zgrčenom položaju bilo mnogo rjeđe.[88] I dok su se neki ukapali u škrinje, neki su se ukapali u zemljane jame, što je bilo povezano sa statusom ukopane osobe. U liburnskim ukopima prevladavali su pojedinačni ukopi premda se u većim sredinama u drugom razdoblju liburnske kulture pojavljuju grupni ukopi npr. na gradinama u Dragišiću i Velikoj Mrdakovici.[89] Pojava ovakvih tzv. rodbinskih grobnica upućuje na društvene promjene unutar kojih ovakav način ukopa sugerira veće transformacije unutar liburnskoga društva.

[85] Š. BATOVIĆ, 2004, 634-635.

[86] S. DIMITRIJEVIĆ – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998, 214.

[87] Z. SERVENTI, 2014, 622.

[88] O ispruženom položaju pokapanja, opš. kod Š. BATOVIĆ, 2004, 610-611; S. KUKOČ – M. ČELHAR, 2010, 34-42; Z. SERVENTI, 2014, 661.

[89] Z. BRUSIĆ, 2002, 218; Z. SERVENTI, 2014, 622, 637.

Potkraj predrimskog razdoblja pojavili su se i neki novi „momenti“ u ukapanju, poput zatvaranja grobova na njihovim spojevima (glinom), što upućuje na promjene koje liburnsko društvo proživljava u tehnološkom i religijskom smislu. Upotreba spojeva od gline svjedoči o daljnjem razvoju građevinskog umijeća, dok sama potreba da se takva tehnika primijeni na grobnicama posredno svjedoči o postojanju straha od mrtvih. Spomenuto bi moglo upućivati na sustav vjerovanja u kojem je postojala predodžba o životu nakon smrti, a koji je očito doživljavan kao nešto što je moglo imati neugodan utjecaj na one koji su nastavili živjeti.[90] Upotreba gline u grobnica mogla bi se onda, sukladno upotrebi u pogrebnim obredima, očekivati i u stanovanju. Potkraj predrimskog razdoblja pod stranim utjecajima pojavljuju se novi tipovi ukopa poput helenističkih grobnica rađenih od uredno posloženih tesanaca, a oni su zabilježeni u južnom dijelu Liburnije, npr. Nadin.[91] Ovakvi su grobovi prijelazna faza prema rimskim grobnim konstrukcijama, a pokazuju da su se promjene u liburnskom društvu događale postupno. Nedavna su istraživanja koje je provela Z. Serventi pokazala da helenistički način ukopa nije obuhvatio područje sjevernije od Nadina, što upućuje na prisutnost snažnijega grčkog utjecaja na južnom dijelu liburnskog teritorija, a on se može povezati ne samo s kratkotrajnim trgovačkim kontaktima grčkog i liburnskog svijeta već njihovim dugotrajnijim i učestalijim vezama.[92] Liburnska su groblja bila smještena pokraj ili podno naselja, o čemu zorno svjedoče sačuvane nekropole Zadra, Aserije, Nadina i drugih predrimskih naselja.[93] Upravo ovo istraživanje pokazuje da bi se jači grčki utjecaji u južnom dijelu Liburnije mogli osjećati i u stambenom smislu, što je donekle zamijećeno u istraživanju predrimskih kuća u Ninu.

U grobovima se pojavljuju različiti prilozi među kojima prevladava nakit dok su posuđe i oružje rijetki.[94] No, posuđe se zato češće pojavljuje uokolo grobova, što se može povezati s

[90] Š. BATOVIĆ, 1970, 42; Š. BATOVIĆ, 1987a, 375.

[91] Z. SERVENTI, 2014, 661.

[92] Z. SERVENTI, 2014, 625.

[93] Z. SERVENTI, 2014, 637

[94] Liburni su rijetko polagali oružje u grob, no, unatoč tomu, bili su dobro naoružani, o čemu svjedoče ne samo prikazi naoružanja posvjedočeni u materijalnoj građi (kao što su to npr. privjesci na kojima je prikazano teško naoružano pješaštvo, v. S. DIMITRIJEVIĆ – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998, 316), već i materijalni nalazi same defenzivne liburnske opreme, u obliku brončane kacige i para knemida koji su nađeni unutar jednog groba na području prapovijesne nekropole u okolici grada Krka. Spomenuta je defenzivna oprema morala pripadati osobi iz kruga ondašnje liburnske elite, v. K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ – R. MATIJAŠIĆ, 2011, 9-10.

obredima pokapanja, a ono se upotrebljavalo i u ukopima male djece.[95] U predrimskom razdoblju grobni su prilozi bili jedan od načina da se uspostavi razlika između različitih društvenih slojeva, dok se poslije taj status mogao izraziti na mnogo vidljiviji način u obliku samih grobnih konstrukcija i nadgrobnih spomenika.[96] I u Liburna je način ukopa pokojnika u jamu ili u škrinju već upućivao na status, no takvim se načinom ukapanja nije mogla postići vidljivija razlika u društvenoj diferencijaciji.

Grčki pisci u više navrata spominju povlašten položaj liburnskih žena, pri čemu često u prvi plan stavljaju njihovu seksualnu slobodu (npr. Ps. Scylax. c. 21), što je pojedine autore navelo na to da liburnsko društvo tretiraju matrijarhalnim.[97] Zahvaljujući suvremenim interdisciplinarnim istraživanjima takvo je stajalište napušteno i stavljeno u kontekst podrijetla osoba koje su te vijesti prenijele jer je žena je u grčkome svijetu bila podređena muškarcu u javnom i privatnom obliku života. Vrlo je moguće da takve vijesti odražavaju drukčiju percepciju grčkoga svijeta koji je različit tretman žene od njihova tumačio u skladu sa svojim vrednotama. Naime, takvo je ponašanje odstupalo od onoga što se smatralo normalnim u Grka pri čemu takav stav može biti pokazatelj i prvotno neprijateljskih odnosa dvaju svjetova.[98] Pitanje položaja žena u liburnskom društvu i dalje je otvoreno, no spomenuta gledišta ne znače da je liburnska žena zasigurno imala povlašteni položaj u društvu, već prije da ju je taj svijet možda više poštovao. Dakle, ne postoje pokazatelji koji bi išli u prilog postojanja matrijarhalnog liburnskog društva.[99] Još je G. Alföldy naglasio da je nešto drukčiji položaj žene mogao biti posljedica i načina života u kojem su žene velik dio godine bile same te su se u tom razdoblju morale brinuti o svim poslovima.[100]

Veća prisutnost ženskih božanstava u Liburna uzimala se i kao pokazatelj ženske dominacije. Da takvo stajalište nije održivo, potvrđuje komparativna analiza situacije u grčkom i rimskom svijetu, gdje je, također, zabilježena veća učestalost ženskih božanstava, no ona unatoč tomu nikada nisu uzimana kao pokazatelj respektabilnoga ženskog položaja.[101]

---

[95] Djeca su se pokapala u velikim keramičkim posudama pokrivenima zdjelom, a takvi su ukopi velikim dijelom evidentirani na području Nina, v. Š. BATOVIĆ, 1987a, 355; Š. BATOVIĆ, 2004, 610; Z. SERVENTI, 2014, 500.

[96] Z. SERVENTI, 2014, 665

[97] Npr. J. J. Bachofen, opš. kod A. KURILIĆ, 2008c, 48-49.; A. KURILIĆ, 2012, 175-176.

[98] A. KURILIĆ, 2012, 175-176.

[99] A. KURILIĆ, 2012, 176.

[100] G. ALFÖLDY, 1961, 316-317.

[101] A. KURILIĆ, 2008c, 27.

Liburni su tijekom svoje povijesti bili u kontaktu s daljnjim i bližim stranim svijetom. U tim međusobnim kontaktima dolazilo je do miješanja materijalne, ali i nematerijalne baštine. Najjači su utjecaji dolazili, kako se čini, sa zapadne obale Jadrana, odakle su Liburni preuzeli niz običaja poput već spomenutog pokapanja djece u posudama, karakterističan način ukrašavanja posuđa (npr. geometrijski ukras s daunijskog posuđa), velike posude za skladištenje i druge elemente.[102] U tom prožimanju sa stranim utjecajima liburnska je kultura došla i pod utjecaje drugih naroda, ali su oni manje prisutni ili možda manje prepoznatljivi zbog slabije istraženosti manje poznatih naroda. Preuzimanje stranih utjecaja odrazilo se na stanovanje, što je vidljivo u ostatcima naselja u kojima su nađeni ostatci ne samo domaćeg već i uvoznog posuđa.[103] Prisutnost uvoznih predmeta pokazatelj je postojanja sloja koji si može priuštiti skuplje proizvode. No što je to sve u konkretnom smislu podrazumijevalo, teško je reći. Vrlo je moguće da su prestižni predmeti bili usko povezani s veličinom i strukturom objekta, a onda i kontekstualno s drugim nalazima, no, kako je to izgledalo, vjerujem da će više odgovora pružiti neka nova sustavna istraživanja važnijih liburnskih lokaliteta. Na osnovi budućih istraživanja trebalo bi se doći do zaključka o tome što je određeni status sa sobom nosio u smislu odnosa između veličine, organizacije stambenog objekta i njegove opremljenosti.

Razvijenost italskog i helenističkog svijeta obično se uzima kao pokazatelj smjera utjecaja pa se tako različiti razvojni dosezi u različitih naroda znaju primarno povezivati sa spomenutim razvijenim civilizacijama. Na isti se način tumače i ostatci pravilno klesanih kamenih blokova posloženih u redove koji se povezuju primarno s utjecajima iz Grčke i južne Italije.[104] Međutim, ne treba isključiti ni mogućnost da su Liburni, kao i uostalom drugi narodi, sami neovisno o Grcima mogli doći na „ideju“ klesanja kamenih blokova osobito jer se ranoj fazi gradnje lomljencem pojavljaju grubi začeti klesanja koji upućuju na postupni razvoj do kojega je moglo doći neovisno o kontaktima s drugim dijelovima svijeta.[105] Ovdje ne želim reći da je pravilno klesanje produkt samostalnog razvoja već upozoriti na mogućnost da pojedine pojave mogu biti i posljedica razvojnih dosega Liburna, kao i drugih „marginalnih“ naroda o kojima je malo sačuvanih podataka. Grčki se utjecaj očituje u pojavi novca, kao i u upotrebi luksuzno dekoriranih keramičkih proizvoda pri čemu je njihova dekoracija morala imati

[102] Š. BATOVIĆ, 1987a, 386-387.

[103] Š. BATOVIĆ, 1987a, 374.

[104] M. SUIĆ, 1996, 139.

[105] Z. BRUSIĆ, 2000, 140.

određeni utjecaj na uobličavanje estetskih normi lijepog u Liburna.[106] Uspostavom rimske vlasti nastupaju romanizacija i prekid u samostalnom razvoju liburnskoga svijeta, no može se pretpostaviti da su Liburni kao narod s dugom tradicijom zadržali dio svojih običaja koji su se dijelom sintetizirali s rimskim utjecajima. Dakle, kuće i njihova ogranizacija prilagođuju se ne samo prirodno-geografskim obilježjima određenog područja već i kulturnim okolnostima.

2.5. Povijest Liburnije

2.5.1. Antički izvori o Liburnima

Dio izvora o Liburnima govori o njihovu matičnom teritoriju, a dio o njihovoj ekspanziji. Kada se spominje liburnsko širenje, onda se ne misli doslovno na širenje matičnog teritorija, odnosno na njegovo sukcesivno povećanje, nego samo na stvaranje ključnih uporišta na raznim izdvojenim lokacijama. Literarni izvori upućuju na to da su Liburni u prvim stoljećima željeznog doba uspostavili talasokraciju na Jadranu te da su, sudeći prema njima, imali svoja uporišta i izvan njega. Najjužnija točka na kojoj su Liburni tijekom 8. st. pr. Krista, prema Strabonu, imali svoje uporište jest otok Krf (*Korkyra* ili *Kerkyra*). Naime, Strabon kazuje da su ih s tog otoka 735. pr. Krista protjerali korintski kolonisti (Strab. 6, 2, 4). Iako se Strabon smatra primarnim antičkim izvorom, njegova vremenska udaljenost od osoba i događaja koje je opisivao upućuje na to da je Strabon u konkretnom slučaju prije sekundaran, a ne primaran izvor. Međutim, to što se Strabon može smatrati sekundarnim izvorom za događaje koje opisuje kada su Liburni u pitanju i nije od neke osobite pomoći u procjeni istinitosti napisanog jer se najveći broj pisaca iz antičkog razdoblja može okarakterizirati drugorazrednim izvorima s obzirom na udaljenost od vremena u kojemu su djelovali i događaja koje su opisivali. Neki suvremeni autori poput S. Čače smatraju da nije nemoguće da su izvori kojima se Strabon ranije koristio spominjali samo barbare na Krfu, a njih je potom Strabon ili još netko od njegovih prethodnika povezao s Liburnima.[107] Takvo stajalište nije nemoguće, ponajprije zato što postoje izvori koji govore o tom događaju a da ne spominju Liburne (npr. Plutarh).[108] Vjerodostojnosti Strabonove vijesti ide u prilog činjenica da su i drugi pisci, prije i nakon njega, spominjali Liburne i njihova uporišta diljem Jadrana, o čemu će poslije biti više govora. Ako Strabonovu vijest prihvatimo kao autentičnu, uočava se da ona u sebi nosi dvije važne informacije: da Liburni imaju uporišta i izvan Jadrana te da

[106] M. SUIĆ, 1981, 130; Š. BATOVIĆ, 1987a, 387.

[107] S. ČAČE, 2002, 84; A. KURILIĆ, 2008c, 14.

[108] Prema S. ČAČE, 2002, 84-85.

Grci ovim potezom osvajaju bitnu postaju na putu prema Jadranskom moru. Ako se pak Strabonova vijest i ne odnosi na Liburne, sigurno je ipak da su Grci postupno ulazili u Jadran. Spominjanje Liburna kao onih koji možda na Krfu imaju svoje uporište posredan je pokazatelj njihove pomorske moći koja je bila posljedica usmjerenosti na more, a onda i razvijenog pomorstva i brodogradnje. Liburnsku talasokraciju potvrđuje i Flor kada kazuje da su Liburni bili razasuti po cijeloj jadranskoj obali (Flor. *Epit.* 1, 21),[109] kao i uostalom drugi autori koji upućuju na liburnsku prisutnost na širem području, što bi upućivalo na to da su oni vrlo vjerojatno imali uporišta izvan svoga matičnog teritorija, ali je upitno koliko je takvih uporišta bilo i jesu li ona obuhvatila ključne točke i izvan Jadrana.[110]

Liburnska prisutnost na objema stranama Jadrana posvjedočena je u materijalnim izvorima, a ne samo literarnom građom, što dodatno ide u prilog liburnskoj talasokraciji.[111] Liburni su očito zaposjeli, strateški gledano, najvažnija uporišta na objema stranama Jadrana. Na zapadnoj jadranskoj obali Liburni su na nekim područjima (Apulija i Picenum) osnovali svoja naselja,[112] a vrlo je moguće da su kao izvrsni pomorci postali simbol konkurencije grčkim pomorcima, što je moglo ostaviti traga u vijestima antičkih pisaca.[113]

Tit Livije kazuje da su Liburni, kao i Histri i Iliri, bili ozloglašeni zbog razbojstava na moru, što potvrđuje njihovu pomorsku snagu (Liv. 10, 2, 4). Njihove pomorske vještine potvrđuju pisci poput Apijana (App. *Ill*. 2, 39) koji se nadovezuje na prije spomenutu Strabonovu vijest i kazuje da su Liburni imali svoje uporište u Dirahiju (*Dyrrachium*, Drač u Albaniji) odakle su ih istjerali starosjedioci uz pomoć korintskih kolonista. Događaj koji opisuje Apijan zbio se

[109] Flor kao kompilator smatra se manje pouzdanim od nekih drugih autora, v. kod M. ŠAŠEL KOS, 2005, 187.

[110] Teopomp kaže da Liburni drže Lastovo (Teopomp fg. 141, p. 302 i fg. 140 prema A. STARAC, 2000, 7; v. i M. ZANINOVIĆ, 1988, 44), a prema Pseudo Skimnu, imaju i otok Hvar (Ps. Scymn. fgh. 1., fr. 6; v. kod M. SUIĆ, 1981, 89). Apolonije Rođanin ubraja u liburnske otoke Vis, a možda i neke druge obližnje otoke što bi značilo, ako su ove vijesti točne, da su Liburni imali uporišta i na srednjodalmatinskom otočju (Apoll. Rhod. 4,564 prema A. STARAC, 2000, 7; v. i M. ZANINOVIĆ, 1988, 44). Zapravo liburnsko držanje srednjodalmatinskog otočja uoči grčke kolonizacije bilo bi realno očekivati jer su Liburni zauzimali ključne točke na Jadranu, a područje transjadranskog mosta bilo je od najveće važnosti.

[111] Š. BATOVIĆ, 1970, 33.

[112] Opš. kod S. ČAČE, 1984, 7-16; M. ŠAŠEL KOS, 2005, 184-185. Pretpostavlja se da su Liburni došli u kontakt sa stanovništvom zapadne obale Jadrana između 8. i 6. st. pr. Krista, odnosno u razdoblju izrazito snažne liburnske talasokracije, kada su i kolonizirali neka područja, v. Š. BATOVIĆ, 2005, 16-21; M. SUIĆ, 1981, 90-92. O uspostavljenim kontaktima između dviju obala svjedoči i brojna materijalna građa, v. A. STARAC, 2000, 9; Š. BATOVIĆ, 2005, 35-41.

[113] Opš. kod S. ČAČE, 2002, 83-100.

627. pr. Krista, a porazili su ih, vjerojatno, potomci onih istih Grka (korintski kolonisti) koji su ih, ako se u Strabonovu tekstu zaista misli na Liburne, nekoliko desetljeća prije protjerali s Krfa. Naime, moguće je da i ovdje opet nisu u pitanju Liburni, nego neki drugi „barbari" koji su tijekom vremena preinačeni u Liburne.[114] Neovisno o tome jesu li Liburni bili ti koji su protjerani iz osvojenog grada, Grci su ovim činom preuzeli vlast u Dirahiju, a grad je promijenio ime u Epidamno/Epidamnos.[115] Ubrzo nakon toga Grci su utemeljili između spomenutog Epidamna i Krfa novu koloniju Apoloniju.[116] Pretpostavlja se da su te kolonije osnivane radi eksploatacije srebrne rude iz unutrašnjosti i trgovine njome.[117] Koncentracija tih grčkih kolonija svjedoči da su Grci pomno birali lokacije na koje su se naseljavali jer su one bile usmjerene na profit. O potencijalnim drugim kolonijama na sjevernijem dijelu obale za sada se ne može mnogo toga reći, a to osobito dolazi do izražaja na primjeru Herakleje koja je, čini se, bila sjevernije položena i koju vjerojatno treba tražiti u skladu s područjem koje je Grcima bilo najinteresantnije u komercijalno-posredničkom smislu.

2.5.2. Odnos Liburna s Grcima

Očito je da je grčko širenje prema Jadranu uzrokovalo sukobe sa starosjedilačkim stanovništvom odnosno onim stanovništvom koje je gospodarilo prijepornim teritorijem.[118] Sukobljavanje Grka s lokalnim stanovništvom zorno potvrđuje Diodorov opis sukoba starosjedilaca i kolonista na Hvaru (Diod., XV, 15, 14, 2).[119] No, neovisno o vremenu kada su Liburni došli u sukob s Grcima, odnosno je li se to zbilo još u 8. st. pr. Krista prema već spomenutom Strabonovom pisanju, ili se to zbilo koje stoljeće poslije, sigurno je da su se Liburni pred Grcima povlačili prema svom matičnom području (v. pogl. „2.1. Teritorij Liburna").

O kasnijim grčko-liburnskim sukobljavanjima svjedoči i epigrafski ulomak s Hvara iz kojega je jasno da su Liburni u sukobu poraženi (*CIG* 2, 1837c).[120] Ovaj je natpis sigurna potvrda

[114] S. ČAČE, 2002, 84; A. KURILIĆ, 2008c, 14.

[115] Grci su gradu dali novo ime jer su dotadašnji naziv smatrali nesretnim, opš. kod M. ŠAŠEL KOS, 2005, 130-131.

[116] A. KURILIĆ, 2008c, 14.

[117] B. KIRIGIN, 2004, 55.

[118] U historiografiji je uvriježeno mišljenje da je naseljavanje Grka bilo mirno i neagresivno te sklono dogovaranju, ali u novije vrijeme takvo je promišljanje odbačeno; v. B. KIRIGIN, 2004, 55.

[119] A. KURILIĆ, 2008c, 14.

[120] A. KURILIĆ, 2008c, 14.

neprijateljstva između grčkih doseljenika i lokalnoga stanovništva, ali, u konkretnome slučaju, i liburnskog uzmicanja prema sjeveru. Očito je da su Grci slomili liburnsku talasokraciju, ako ne prije na Jonskom moru, onda, sigurno, na jednom dijelu Jadrana. Prije spomenuti sukob na Hvaru, koji spominje Diodor, zbio se u 4. st. pr. Krista (384./383. pr. Krista), no nije sigurno odnosi li se sukob spomenut na natpisu, na sukob naveden kod Diodora, a koji se dogodio odmah nakon osnutka kolonije *Pharos* u Starome Gradu na otoku Hvaru ili je u pitanju sukob koji se zbio nekoliko desetljeća poslije, kako to misli S. Čače. On argumentirano smatra da se sukob spomenut na natpisu možda prije odnosi na događaj koji se zbio nešto kasnije jer se u ranijemu zabilježenom sukobu oko 384./383. kao napadači Grka spominju Iliri, što bi odgovaralo vijestima starijih antičkih pisaca koji kazuju da je kopno nasuprot Hvaru nastanjeno „Ilirima“ dok se na tropeju izrijekom spominju Jadasini pod kojima se vjerojatno razumijeva liburnski savez na čelu s najjačom zajednicom.[121] Prije grčke kolonizacije srednjodalmatinskih otoka Liburni su, kako smo već vidjeli sudeći prema analiziranim izvorima, imali uporišta na ključnim točkama duž Jadrana, pa tako, čini se, i na srednjodalmatinskom otočju.[122] Postupno potiskivanje Liburna sa zapadne obale Jadrana, ali i vjerojatno s dobrog dijela južnog i srednjeg Jadrana, dovodi se primarno u vezu s turbulentnim zbivanjima na Apeninskom poluotoku.

Kao posljedica tih događanja Liburni od 4. st. pr. Krista imaju upravu samo nad područjem od rijeke Krke prema sjeveru, dok su Grci kontrolirali južnije područje. Kao svojevrsna točka razgraničenja između Grka i Liburna spominje se grčko svetište posvećeno Diomedu na rtu Ploča kod Rogoznice.[123] Uspostavljen *status quo* na Jadranu između Grka i Liburna može upućivati možda na to da su Liburni bili sila koja je mogla parirati Grcima, barem na matičnom teritoriju jer se Grci nisu širili sjevernije, ali se isto tako njihovo zadržavanje može objasniti i grčkom nezainteresiranošću za sjeverna područja jer ona na jadranskoj obali, čini se, nisu imala za njih poželjna gospodarsko-strateška obilježja. Grčka koncentracija na području južnog dijela budućeg Ilirika vjerojatno je uzrokovana pragmatičnim interesima, odnosno barem jednim dijelom zainteresiranošću za srebro kojim je obilovalo spomenuto područje Balkanskog poluotoka,[124] dok je zadržavanje na srednjodalmatinskom području bilo vezano za trgovačke i druge interese usmjerene prema južnoj Italiji. Spomenuta ravnoteža

[121] Opš. kod S. ČAČE, 1994, 48-52.

[122] A. KURILIĆ, 2008c, 14.

[123] A. KURILIĆ, 2008c, 14.

[124] Opš. kod P. CABANES, 2002, 51-66.

grčko-liburnskih snaga narušena je smrću sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg, kada dolazi do slabljenja njegove države, čime nestaje protektorata kojim su se kontrolirale prilike na Jadranu, sprječavalo gusarenje i onemogućivalo profiliranje novih potencijalno opasnih snaga,[125] što je pak uzrokovalo promjene odnosa moći na ovom području.

2.5.3. Kontakti Liburna s Rimljanima do kraja Republike

Rimljani su na istočnoj obali Jadrana prvo bili angažirani na njezinu sjevernom dijelu u borbama protiv Histra i na južnom protiv Ilirskog Kraljevstva, pri čemu o samom Ilirskom Kraljevstvu ima dosta nedoumica pa je tako nepoznanica i kada je ono nastalo. Ono se, međutim, tijekom vremena pretvorilo u ozbiljnu snagu smještenu na jugoistočnom dijelu Jadrana, sposobnu parirati svim drugim ovdje prisutnim entitetima. Slabljenje sirakuške moći nakon smrti Dionizija Sirakuškog utjecalo je na prilike na Jadranu pogodujući jačanju Ilirskog Kraljevstva kao i sve intenzivnijem gusarenju različitih naroda na ovom području, o čemu zorno svjedoči navod Tita Livija za 302. godinu pr. Krista (Liv. 10, 2, 4). I u suvremenom svijetu prisutan je donekle sličan odnos snaga unutar kojega pojedine moćne države uspostavljaju svoj nadzor nad određenim područjima, pri čemu promjena politike i odstupanje od određenog protektorata dovodi do nemira i narušavanja uspostavljenog odnosa snaga. Upravo su ilirski napadi na grčke kolonije povod prve poznate rimske intervencije na ovim prostorima u 3. st. pr. Krista U tom trenutku grčke su kolonije došle pod okrilje Rima, a rimska je država došla u prvi sukob s ilirskom državom. Ovakva je rimska politika, s jedne strane, propagirala savezništvo s grčkim polisima, kao i zajednički otpor barbarima, dok je, s druge strane, u tom otporu zauzela jaču stranu koja slabije stavlja pod svoj protektorat.[126] Rimljani su se, u stoljećima koja su uslijedila, manje-više stalno sukobljavali s narodima koji su nastanjivali istočnu obalu Jadrana. Osnutak latinske kolonije Akvileje 181. pr. Krista samo je potencirao daljnje sukobe,[127] jer, iako je ona osnovana kako bi tobože zaštitila Italiju, najvećim je dijelom služila kao polazišna točka u osvajanjima. U ranim fazama svojega prodora na istočnu stranu Jadrana Rimljani nisu na osvojenim područjima stvarali vojne baze, nego su na vlast dovodili ljude voljne za suradnju, zadovoljavajući se sporazumima koji su podrazumijevali priznavanje rimske vlasti. Naime, u toj fazi Rimljanima je bio prioritet osigurati si neometanu plovidbu Jadranom. Oni će prvo na sjeveru Jadrana pokoriti Histre

[125] M. ZANINOVIĆ, 1992, 108.

[126] Opš. o odnosima Rimljana i doseljenih Grka kod B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, 2002, 141-158.

[127] R. MATIJAŠIĆ, 2009, 19.

177. pr. Krista (koje su potpuno pokorili tek 129. pr. Krista), a nešto poslije su istu sudbinu doživjeli Iliri 168. pr. Krista[128] Nakon stabilizacije stanja na ovim, rubnim područjima istočne obale Jadrana Rimljani se usmjeruju na središnji dio teritorija, odnosno narode koji su živjeli između Istre i Ilirskog Kraljevstva, što je moglo imati veze s vojnom taktikom koja je Rimljanima osiguravala bolji položaj jer su, imajući u svojim rukama rubna područja, kao određenu vrstu zaleđa, mogli lakše prodirati u unutrašnjost teritorija. Profiliranje Delmata kao nove sile počinje otprilike nakon 180. godine pr. Krista, kada su se, čini se, Delmati slabljenjem Ilira oslobodili njihove vlasti i započeli širenje na obližnja područja iskazujući težnju za širenjem na račun svog susjedstva te pokazujući sličan obrazac ponašanja svojim ilirskim susjedima.[129]

U dugom razdoblju sukobljavanja s ovdašnjim narodima Rimljani su pokorili Japode 35. pr. Krista dok su Delmate s kojima su bili u sukobima od 156. pr. Krista porazili tek nakon završetka tzv. Panonsko-delmatskog ustanka, 9. g. pos. Krista Svi ti sukobi vodili su se u susjedstvu Liburna i sigurno je da su Liburni imali određenoga udjela u spomenutim zbivanjima, međutim, izvori malo govore o rimsko-liburnskim odnosima te je vrlo vjerojatno da međusobno oni nisu ratovali, već da su uspostavili savezništvo.[130] Toj pretpostavci išlo bi u prilog vrlo vjerojatno japodsko zauzimanje dijela liburnskog teritorija, a koji su onda Liburni uz pomoć Rimljana željeli vratiti u svoje ruke.[131] U skladu sa spomenutim treba pretpostaviti da su se Liburni okoristili tim savezništvom te se i sami širili na štetu svojih susjeda.[132]

Naime, Liburni se, nakon pohoda konzula G. Sempronija Tuditana 129. pr. Krista, koji je u spomenutoj godini ratovao s više naroda (Karni, Histri i Japodi), pojavljuju kao rimski saveznici.[133] Spomenuti je konzul Gaj Sempronije Tuditan, prema svemu sudeći, tijekom ratne godine 129. pr. Krista stigao do rijeke Krke (Plin., *Nat. hist*. 3, 129),[134] a u tom trenutku Liburni su već duže vrijeme bili izloženi rimskom utjecaju i vjerojatno je da su tada i došli

[128] A. KURILIĆ, 2008c, 15; opš. o sukobima s Rimljanima kod M. SUIĆ, 1981, 134-138; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 99-113.

[129] O ovim događanjima v. J. J. WILKES, 1969, 162-163; M. ŠAŠEL-KOS, 2005, 291-335.

[130] S. ČAČE, 1991, 56.

[131] S. ČAČE, 1988b, 80 i d.; S. ČAČE, 1991, 57.

[132] O sukobima s Delmatima, npr. R. MATIJAŠIĆ, 2009, 128-129.

[133] M. ŠAŠEL, KOS, 2005, 321 i d.; M. ZANINOVIĆ, 2007, 144; B. OLUJIĆ, 2007, 78., A. KURILIĆ, 2008c, 15.

[134] S. ČAČE, 1991, 64.

pod rimsku vlast.[135] Nenasilno širenje rimske vlasti na područje Liburnije posljedica je vjerojatno savezništva s Rimljanima, a to je rezultiralo, čini se, i dodjelom privilegija istaknutijim liburnskim centrima.[136]

Literarni izvori svjedoče da je područje Liburnije poslužilo višekratno kao mjesto ratnih operacija usmjerenih protiv drugih naroda.[137] Prisutnost rimskih snaga na području Liburnije može se objasniti činjenicom da je Liburnija bila dobro strateško uporište koje je štitilo Italiju od prodora neprijatelja s istoka i juga, ali i spremnošću Liburna na suradnju. Nakon Sulina odstupanja s vlasti, a osobito poslije njegove smrti, situacija je u rimskoj državi postala znatno nestabilnija, što je uzrokovalo slabljenje rimske prisutnosti na području istočne jadranske obale i očitovalo se u širenju Delmata. Zbog nereda koji su uzrokovali Delmati 78. pr. Krista započela je dvogodišnja kampanja u kojoj je Gaj Koskonije poslan (najvjerojatnije) preko teritorija Liburnije u rat protiv Delmata, a tijekom kojega je osvojena Salona.[138] Moguće je da od tada postoji provincija Ilirik jer se Gaj Koskonije spominje s prokonzulskim ovlastima, no njezin osnutak nije izričito dokumentiran te se on ne navodi kao njezin upravitelj pa ova rekonstrukcija nije potpuno pouzdana.[139] No, ostavili se po strani pitanje kada je osnovana provincija Ilirik, vrlo je moguće da su Rimljani zbog težnje za kontrolom strateških pozicija prema relativno opasnom delmatskom teritoriju nekako u to vrijeme prepustili Promonu Liburnima te na taj način nagradili Liburne za njihovu odanost, a sebi olakšali situaciju na graničnom području prema Delmatima.[140] Neovisno o pitanju čija je izvorno bila Promona u trenutku kad su je osvojili Delmati, ona je, sigurno, liburnska. Delmati su, smatra se, osvojili od Liburna Promonu 51. ili 50. pr. Krista,[141] nakon čega su se Liburni za pomoć obratili Rimljanima. Po delmatskom zauzimanju Promone Cezar se odazvao liburnskom pozivu za pomoć i kao prokonzul Ilirika prvo je tražio od Delmata da napuste Promonu, a nakon njihova odbijanja da ga poslušaju, poslao je na njih veću vojsku koja je tamo doživjela poraz (App. *Ill*. 12, 34). Kako je nakon tog poraza liburnsko-rimskih snaga stanje u rimskoj državi postalo

[135] S. ČAČE, 1984, 14-15.

[136] M. SUIĆ, 1981, 137; S. ČAČE, 1991, 57.

[137] A. KURILIĆ, 2008c, 15.

[138] M. ZANINOVIĆ, 1988, 55.

[139] R. MATIJAŠIĆ, 2009, 125.

[140] A. KURILIĆ, 2008c, 16.

[141] S. Čače, kao i M. Šašel Kos, smatraju da je do sukoba oko Promone došlo prije 50. negoli 51. god. pr. Krista jer su pravi problemi za Cezara započeli 50. pr. Krista, a Delmati su takvu situaciju, sigurno, željeli iskoristiti, v. S. ČAČE, 1993, 2-14; M. ŠAŠEL KOS, 2005, 345-346.

još složenije, Cezar više nije vremena za miješanje. Građanski rat između Cezara i Pompeja zahvatio je i Liburniju, gdje je Cezar stacionirao snage kako bi spriječio prodor pompejevaca u Italiju, ali vjerojatno i povećao flotu liburnskim savezničkim brodovljem.[142] Upravo ovaj Cezarov potez u smještanju snaga na liburnskom teritoriju potvrđuje stratešku važnost Liburnije za Rim, ali i prijateljske odnose između Cezara i Liburna.

U tijeku građanskog rata na području Ilirika vodio se dio borbi između zaraćenih strana. Na području između otoka Krka i kopna zbila se 49. pr. Krista jedna od važnijih bitaka građanskog rata u kojoj su pompejevci Cezarove pomorske snage odsjekli od liburnskog kopna. Naime, Gaj Antonije se nakon poraza Cezarovih snaga našao odsječen na otoku Krku te se nije mogao maknuti s otoka jer su pompejevci s jačom mornaricom zavladali morem.[143] Neki smatraju da se Antonije s vojskom smjestio na najpovoljnijem položaju na poluotoku Bejavcu na sjeveroistočnom dijelu Krka, odakle se mogla očekivati pomoć s kopna. Međutim, neovisno o njihovu položaju na otoku, svi su pokušaji komunikacije s Cezarovim snagama na kopnu propadali jer je Pompejev zapovjednik Marko Oktavije onemogućivao komunikaciju između otoka i obale, zbog čega je, kažu, među Antonijevim vojnicima zavladala glad.[144] Pomoć koja je nešto poslije pristigla nije mogla razbiti Pompejevu blokadu. Naime, cezarovci su uspjeli poslati tri splavi koje su Antonijevim vojnicima dostavile hranu.[145] Pristigle su splavi potom iskorištene za evakuaciju Cezarovih ljudi. Posada na dvjema splavima se uspjela spasiti, no treća se, moguće, nasukala na otočiću Sv. Marka, odnosno mjestu gdje današnji most spaja Krk s kopnom, a koji je bio nepogodan za obranu. Kako Cezarovim vojnicima nije bilo spasa, jedan dio se međusobno poubijao da bi izbjegao zarobljavanje i prisilno mijenjanje strana u sukobu dok se drugi, moguće, predao.[146] Pompejevci su se nakon ove pobjede usmjerili na srednji Jadran i Salonu radi osiguravanja sigurnoga prolaza prema Italiji i s nakanom osvajanja Cezarove Salone kao jakog uporišta na području Ilirika. Iako su pompejevci na svojoj strani imali Delmate i Isu s njezinim naseobinama, ovdje je i dalje postojala Salona kao grad odan Cezaru, odnosno konvent rimskih građana koji je zahvaljujući Cezarovoj gospodarskoj politici profitirao na račun Isejaca, a to je i dovelo do podjele u

[142] Potvrdu strateškoj važnosti Promone daje i osnivanje legijskog logora Burnum u blizini, v. S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 253.

[143] S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2012, bilj. 1, 106.

[144] S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2012, bilj. 2, 106.

[145] S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2012, bilj. 4, 106.

[146] Postoje različita mišljenja, od toga da su se svi poubijali do toga da je dio ljudstva počinio samoubojstvo, a dio se predao, R. MATIJAŠIĆ, 2009, 129-130.

građanskom ratu te je imalo za posljedicu isejsku potporu Pompeju. Kada je Marko Oktavije krenuo na Salonu, njegova je vojska bila popunjena isejskim i delmatskim saveznicima, no obrana Salone bila je dobro organizirana i na kraju se opsada pokazala neuspješnom te je prekinuta. Pompejevci su se nakon toga povukli u Dirahij,[147] gdje je došlo do okupljanja Pompejevih snaga sa svrhom organiziranja pohoda prema Italiji, što je izazvalo brzu Cezarovu reakciju i novi sukob kod Farsale u Makedoniji, gdje su Pompejeve snage poražene 48. pr. Krista, no unatoč tomu rat se i dalje nastavio.

Cezar u Ilirik šalje, nekako u vrijeme ovih zbivanja, Kvinta Kornificija kako bi popravio sigurnosnu situaciju u provinciji i ujedno spriječio novi prodor pompejevaca prema Italiji. Međutim, kako su pompejevci željeli ojačati svoj položaj u Iliriku, Kornificiju je bilo potrebno pojačanje. Delmati su potaknuti ponovnim angažmanom Marka Oktavija pokrenuli ofenzivu.[148] Cezar stoga Kornificiju u pomoć šalje Aula Gabinija koji stiže u Liburniju pomorskim putem i započinje kretanje, najvjerojatnije, od Zadra prema Saloni kako bi se povezao s tamo stacioniranim snagama, no njegov je pohod neslavno propao jer nakon poraza koji je na putu doživio više nije bio kadar pružiti pomoć Kornificiju.[149] Savez Delmata s pompejevcima morao je utjecati na opredjeljenje većine Liburna u građanskom ratu, a upravo prije opisan Cezarov pokušaj organiziranja obrambenog sustava na području Kvarnera posredno svjedoči o liburnskoj potpori Cezarovoj strani. Cezar je izvojevao pobjedu nad Pompejem, a moguće je očekivati da su Liburni bili nagrađeni za svoje savezništvo s Rimom.

2.5.4. Prilike u Liburniji neposredno nakon Cezarove smrti

U razdoblju između nemira koji su nastupili nakon Cezarove smrti i stabilizacije prilika za Augusta Liburni su se, kao i mnogi drugi narodi, počeli ponovno baviti gusarenjem, čemu je pogodovalo stanje u državi. Krizno stanje u rimskoj državi potiče okolne narode na odmetanje, pa oni tako prestaju isplaćivati danak Rimljanima (Cass. Dio. 49, 34, 2). Liburni su zbog tog izgubili svoje brodovlje 36. ili 35. pr. Krista.[150] Smatra se da je Oktavijanov najbliži suradnik Marko Vispanije Agripa sudjelovao u ovom oduzimanju liburnskoga brodovlja i da je upravo on zaslužan za njihovo kasnije uključivanje u rimsku mornaricu.[151]

[147] R. MATIJAŠIĆ, 2009, 130.

[148] R. MATIJAŠIĆ, 2009, 130-131.

[149] S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 280, usp. R. MATIJAŠIĆ, 2009, 131-132.

[150] S. Čače smatra da su tada Liburni izgubili ne samo brodovlje već i pravo njihove slobodne gradnje, v. S. ČAČE, 1993, 31.

[151] Opš. o liburnama kod S. PANCIERA 1958, 129-156; usp. M. ZANINOVIĆ, 1988, 46-47.

Oktavijan potom ovdje vodi rat s Japodima, Segestanima i Delmatima, konkretno između 35. i 33. pr. Krista, a svi spomenuti narodi tom prigodom doživljavaju poraz.[152] Nespominjanje Liburna u ovim sukobima između 35. i 33. pr. Kr ide u prilog zadržavanja dobrih rimsko-liburnskih odnosa jer su se ovi pohodi morali voditi preko njihove zemlje. Možda je upravo to nespominjanje pokazatelj da je liburnsko odmetanje bilo kratkotrajnog karaktera te protiv njih nije bilo potrebno poduzimati mjere većih razmjera. Oktavijanov pohod protiv naroda na ovom je području bio uspješan, no do potpune pacifikacije Ilirika došlo je tek nekoliko desetljeća poslije, nakon Panonsko-delmatskog ustanka koji je trajao od 6. do 9. godine. U prilog savezničkih odnosa Liburna s Rimom ide epigrafska građa (*CIL* 3, 3158, *ILJug* 208 = AE 1950, 1).[153] Prema sadašnjim spoznajama, Liburni su bili u intenzivnim sukobima s Delmatima i Japodima, a smatra se da su ti sukobi izbili zbog korištenja poželjnim prirodnim resursima u graničnom području, odnosno željom za širenjem teritorija s obiju strana. No, za razliku od svojih južnih i istočnih susjeda, Liburni su sa svojim sjevernim susjedima Histrima bili, čini se, u solidnim odnosima, što je možda dijelom rezultat podjednakog odnosa snaga kakav nije poticao na sukobljavanja, ali još više, čini se, relativno ranoga rimskog pokoravanja Histrije koje se moralo odraziti na odnos s Liburnima.

2.5.5. Liburnija nakon Augusta

Prvo kao i veći dio drugog stoljeća pos. Krista obilježeni su mirom (*Pax Romana*) u Liburniji, kao i u ostalim dijelovima Carstva, i upravo u tom periodu dolazi do prosperiteta i romanizacije liburnskih naselja. To u arhitektonskom smislu znači da ovdašnja naselja dobivaju najvećim dijelom obilježja pravilno organiziranih sredina utemeljenih na sustavu karda, dekumana i inzula. Uz navedeno prihvaćaju se i novi materijali u gradnji i nov način građenja, a grade se javne i privatne građevine povezane s uspostavom nove rimske vlasti i drukčijim načinom života.[154] S vremenom se mijenja i struktura stanovništva, što je odraz veličine rimske države u kojoj je stanovništvo slobodno cirkuliralo pa se uz najbrojnije domorodačko i italsko stanovništvo ovdje pojavljuje i ono iz drugih krajeva. O isprepletanju utjecaja iz različitih krajeva rimske države posredno svjedoče i podatci o stranim božanstvima koja tijekom vremena dobivaju na popularnosti, kao i drugi onomastički podatci.

[152] Opš. o osvajanjima Oktavijana, kasnijeg Augusta, između 35. pr. Krista i 9. pos. Krista kod npr. J. J. WILKES, 1969, 46-77; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 147-177.

[153] A. KURILIĆ, 2008c, 18.

[154] O romanizaciji u urbanističkome smislu opš. kod M. SUIĆ, 2003, 173-314.

Romanizirani starosjedioci zadržavaju starosjedilačka imena u prve dvije do tri generacije, dok se nakon toga gubi trag o njihovu podrijetlu. Zapravo, gotovo je isti period asimilacije prisutan i u današnjim društvima.[155] Proces dovršetka akulturacije, u smislu uznapredovale romanizacije, zbiva se u cijeloj Liburniji do početka kasnog principata tako da nakon tog razdoblja više nije moguće Liburne prepoznati na osnovi njihovih domaćih imena jer se nakon uspjele romanizaciji i stjecanja civiteta domaća imena zamjenjuju čisto latinskim imenima.[156] Zapravo, zadnje potvrde domaćih imena mogu se pronaći do kraja 1. st. pos. Krista[157] To znači da je ovo područje brzo romanizirano i da nakon toga ne možemo (ili jako teško možemo) razlikovati strance od domorodaca. Zapravo, etnička je struktura stanovništva dinamična kategorija i tijekom vremena dolazilo je do stapanja domorodačkog i doseljenog stanovništva koje je stvaralo jedan konglomerat koji se više, kada je bila u pitanju doseljena komponenta u kasnoj antici, nije mogao smatrati stranim elementom.[158]

Jezične osobitosti Liburna i drugih više ili manje susjednih naroda proučavali su brojni istraživači poput G. Alföldija, M. Križmana, R. Katičića i drugih autora. Ta su istraživanja pokazala da su prema sačuvanim imenima (božanstava, osoba, mjesta i sl.) Liburni pripadali sjevernojadranskoj skupini naroda, zajedno s Venetima i Histrima.[159] Ipak, imena sama po sebi bez proučavanja jezične strukture ne mogu biti siguran pokazatelj etničkih osobitosti. Na osnovi komparacije sačuvanih jezičnih podataka koji datiraju s početka rimskodobnog razdoblja utvrđene su sličnosti i razlike u imenovanju u Liburna i susjeda. Tako je zamijećeno da su Liburni imali više sličnosti sa svojim sjevernim susjedima negoli s ostalim narodima u susjedstvu.[160] Nedavna su istraživanja, također, pokazala da su Liburni poput nekih drugih jezično srodnih etničkih skupina (npr. Histri) imali kolektivno ime, pri čemu je postalo jasno da pojava zajedničkog imena nije posljedica romanizacije, nego specifičnog razvoja, čemu idu u prilog sačuvani sufiksi koji se, primjerice, ne pojavljuju u rimskom imenskom sustavu (*-icus, -ocus*).[161] Upravo je taj podatak važan u procjeni razvoja liburnske kulture, o čemu će biti više riječi u jednom od idućih poglavlja (v. „3.2. Poleogeneza ili od sela do grada“).

[155] A. KURILIĆ, 1999, 186-187.

[156] A. KURILIĆ, 1999, 171.

[157] A. KURILIĆ, 1999, 186-187.

[158] A. KURILIĆ, 1999, 186-187.

[159] R. KATIČIĆ, 1976, 183.

[160] R. KATIČIĆ, 1976, 179 i d.

[161] A. Kurilić u svojoj je disertaciji argumentirano opovrgnula italocentrističku teoriju koja pojavu kolektivnog imena tipa gentilicija (sličnog prezimenu) u antičkome svijetu tretira kao latinsko nasljeđe koje romanizacijom

Mir je, unutar Rimskog Carstva, potrajao do vremena Marka Aurelija i druge polovice 2. st., kada su počeli germanski prodori koji su ugrozili ne samo periferne dijelove Carstva već i središte države.[162] Upravo su te provale išle dobrim dijelom preko istočnih Alpa, što je dovelo do stvaranja obrambenog sustava poznatog kao pretentura (*Praetenturae Italiae et Alpium*). Sustav je bio osmišljen tako da zatvaranjem prolaza kroz planinske prijevoje zaštiti Italiju. Prema mišljenju nekih znanstvenika, Liburnija je u tom trenutku organizirana kao samostalna provincija koja je izdvojena iz Dalmacije i pridružena Italiji.[163] Oni koji prihvaćaju spomenuto tumačenje svoje promišljanje temelje na epigrafskom nalazu na kojem su se sačuvali ime i titula rimskog vojskovođe Lucija Artorija Kasta kao njezina mogućeg prokuratora (*CIL* 3, 1919 = 8513 = 12831).[164] A. Kurilić koja se pak detaljno pozabavila ovim natpisom smatra da iščitavanje funkcije prokuratora Liburnije iz prije navedenog natpisa treba uzeti s dozom opreza jer ta provincija nije potvrđena kao povijesna činjenica te da zbog toga treba pričekati neke nove nalaze koji će njezino postojanje potvrditi ili opovrgnuti.[165] Zapravo, upitno je može li se iz dijela na kojem piše „PROV LIB(?)“ sigurno zaključiti da je tu riječ o provinciji Liburniji. Tomu ne bi išla u prilog ni materijalna građa jer se utvrde na području današnje Rijeke ne mogu datirati u drugu polovicu 2. st. i one se prema zasada poznatim podacima datiraju u kasnije razdoblje. Međutim i samo nepostojanje fortifikacija i nije siguran pokazatelj da Liburnija nije izdvojena iz Dalmacije jer je ona možda ustrojena u formalnom smislu, čemu bi u prilog išla njezina kratkotrajnost. Pitanje postojanja Liburnije kao sastavnog dijela pretenture nije opće prihvaćeno u znanosti, a svrha je ovog dijela rada upozoriti na upitnost njezina postojanja, čime se ne želi reći da provincija Liburnija nije postojala, nego da se tvrdnja o njezinu postojanju ne može prihvatiti „zdravo za gotovo“. U

---

postaje svojina drugih naroda. Autorica je pokazala da se neovisna pojava zajedničkog (kolektivnog) imena u drugih naroda može povezati sa specifičnim društvenim uvjetima razvoja pojedinih zajednica uz preduvjet njihova višeg stupnja društvene organizacije; opš. kod A. KURILIĆ, 1999, 252 i d., A. KURILIĆ, 2008c, 11-13.

[162] Opš. za doba prosperiteta kod R. MATIJAŠIĆ, 2009, 222-230., a za krizu R. MATIJAŠIĆ, 2009, 231 i d.

[163] Opš. kod J. MEDINI, 1980, 365 i d.; usp. J. J. WILKES, 1969, 329; M. SUIĆ, 1981, 301-302; M. BLEČIĆ, 2001, 79; A. KURILIĆ, 2008c, 19; Ž. MILETIĆ, 2014, 125.

[164] Lucije Artorije Kast (*L. Artorius Castus*) bio je rimski vojskovođa za kojega dio znanstvene javnosti smatra da je obavljao, među ostalim, i funkciju specijalnog upravitelja provincije Liburnije koja je izdvojena iz Dalmacije. U skladu s navedenim smatra se da je on kao njezin presidijalni prokurator imao iznimno pravo na *ius gladii*, v. J. J. WILKES, 1969, 329; J. MEDINI, 1980, 365-369, opš. kod Ž. MILETIĆ, 2014, 111-129.

[165] A. KURILIĆ, 2014, 135.

svakom slučaju, ako je i doista postojala, ona je brzo, već u 3. st., vraćena provinciji Dalmaciji i jurisdikciji namjesnika u Saloni, što zorno potvrđuje epigrafija.[166]

2.5.6. Liburnija u kasnoj antici

Provale barbara nastavile su se i u idućim stoljećima, samo različitim intenzitetom. U drugoj polovici 4. st. te su provale postale učestale. Ovi napadi barbara doveli su do daljnjeg izgrađivanja fortifikacijskog sustava u rimskoj državi. „Novi" je obrambeni sustav, poznat pod imenom alpske klauzure (*Claustra Alpium Iuliarum*), imao funkciju zaustavljanja prodora kroz Alpe, a on se protezao i na području Liburnije. Tarsatika je tada dobila ulogu jedne od važnijih utvrda ovoga obrambenog sustava čiji je primaran cilj bio spriječiti prodore u Italiju,[167] a njezina je zadaća, među ostalim, bila da vodi brigu i o razmještanju postrojbi po okolnim ugroženim područjima.[168] Cilj je klauzure bio sprječavanje prodora barbara s istoka i sjevera prema Apeninskom poluotoku.

To je vrijeme dramatičnih događaja u tijeku kojih je propalo Zapadno Rimsko Carstvo (476.), a vrlo brzo nakon toga i Dalmacija, a ne samo Italija, dolaze pod vlast Ostrogota. Vrijeme je to nesigurnosti, stalnih sukoba, osiromašenja i propadanja gradova, što se odražava na ruralizaciji gradskih naselja i, sukladno tomu, u gubitku gradskih reprezentativnih obilježja.[169] Takve prilike imaju za posljedicu osiromašenje privatnih prostora, što je usko povezano s promjenama u načinu života. Tomu je morao pridonijeti i dolazak novoga stanovništva koje je ovamo dolazilo s drukčijim životnim navikama.

Liburnija je potkraj 5. st. došla pod istočnogotsku vlast. Nažalost, pisane i materijalne građe o Gotima na području Dalmacije je malo.[170] Čini se da je dolazak Gota bio relativno miran pa se čak stječe dojam da je za njihove vladavine nastupilo određeno blagostanje, što se povezuje s većim brojem numizmatičkih nalaza iz tog razdoblja.[171] Međutim, potkraj Teodorikove vladavine izbili su veći sukobi između Bizanta i Gota koji su se intenzivirali njegovom smrću 526. godine, a potrajali su dugo nakon toga, osobito u razdoblju između 535. i 555. Dalmacija

[166] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 13.

[167] Zahvaljujući numizmatičkim nalazima u bedemima koji su opasivali Tarsatiku njezino pretvaranje u vojnu utvrdu se smješta u vrijeme od 379. godine nadalje; opš. kod L. MARGETIĆ, 1983, 447.

[168] Radmila Matejčić istraživala je liburnijski limes te je utvrdila njegovu trasu koja se sastojala od nekoliko zidova koji su zatvarali planinske prolaze, opš. kod R. MATEJČIĆ, 1996, 193-209.

[169] O zbivanjima u kasnoj antici i njihovom odrazu na grad opš. kod M. SUIĆ, 2003, 341-378.

[170] A. UGLEŠIĆ, 1989, 8.

[171] A. UGLEŠIĆ, 1989, 11.

je u vrijeme tih sukoba ponovno došla pod vlast Bizanta, ali je taj povratak, čini se, bio postupan.[172]

Rat se vodio s promjenjivom srećom, pri čemu je Salonu odmah na početku rata osvojio Bizant. Jedan dio žešćih sukoba vodio se tako i na području kod Skardone. Naime, danas dominira teza da je 537. nakon poraza i napuštanja Burnuma prestala istočnogotska vlast u Dalmaciji i da su se Goti tada zaputili prema Italiji, no pojedini autori smatraju da nije nemoguće, iako za to nema izravnih potvrda, da je sjeverni dio Liburnije ostao još neko vrijeme u vlasti Gota.[173] Prije spomenuta teorija zapravo je razumski gledano vjerojatna jer pretpostavlja da su se Istočni Goti tijekom dužeg razdoblja zadržali gotovo „uklješteni" na području između bizantskih teritorija na sjeveru (Istra) i na jugu.[174] Sudeći prema smjeru kretanja poraženih snaga, Goti su napuštali Dalmaciju i Liburniju krećući se prema sjeverozapadu, dok se, sukladno tomu, na napuštenim područjima uspostavljala bizantska vlast.[175] Sukobi između Gota i Bizanta nakon toga se najvećim dijelom vode na teritoriju Apeninskog poluotoka. Danas se smatra da je broj Gota bio nevelik te da se oni ovdje nisu borili sa zatečenim stanovništvom, već su s njima uspostavili savezništvo. Politika Gota prema kolonima i robovima na teritoriju Carstva bila je, čini se, populistička jer su nagrađivali zatečeno stanovništvo ako bi se borilo na njihovoj strani, zbog čega su, vjerojatno, i bili uspješni.[176]

Stalni su ratovi iscrpili Justinijanovu državu te je nakon njegove smrti (565. god.) Bizant osjetno oslabio, što je rezultiralo novim osvajačkim pohodima raznih naroda: Langobarda u Italiju, Avara i Slavena prvo u Panoniju, a potom i u Dalmaciju. Ipak unatoč slabljenju bizantske vlasti ona se u Liburniji zadržala duže vrijeme, uglavnom do dolaska Hrvata, dok su neki dijelovi, kao npr. grad Zadar ostali i dulje pod bizantskom upravom.[177] Liburnija se spominje i u kasnijim izvorima. Posljednji je put spomenuta u franačkim izvorima na početku 9. st., kada se prenosi vijest o ubojstvu furlanskog vojvode Erika za kojega se kaže da su ga ubili stanovnici Tarsatike, grada u Liburniji.[178] Upravo ovo spominjanje Liburnije pokazuje

[172] Opš. kod A. UGLEŠIĆ, 1989, 3-15; A. KURILIĆ, 2008c, 19.

[173] A. UGLEŠIĆ, 1989, 13-14.

[174] A. UGLEŠIĆ, 1989, 13-14.

[175] A. KURILIĆ, 2008c, 19-20.

[176] A. UGLEŠIĆ, 1989, 14.

[177] A. KURILIĆ, 2008c, 20.

[178] Opš. kod N. LABUS, 2000, 1-16.

da se staro ime tog područja zadržalo i u kasnijim stoljećima, a to posredno upućuje na njezinu važnost i dugu tradiciju postojanja.

2.6. Gospodarstvo na liburnskom tlu

2.6.1. Prirodni preduvjeti

Važnu ulogu u čovjekovu životu imaju klima i okoliš, čimbenici koji bitno određuju način života stanovnika određenog teritorija. Područje Liburnije svojim je raznovrsnim resursima omogućivalo stanovništvu bavljenje različitim djelatnostima, kako onima vezanima za more, tako i onim više kontinentalnog predznaka. Omjer tih aktivnosti bio je raznolik pa tamo gdje su zajednice raspolagale s više zemljišta u zaleđu aktivnost je bila dobrim dijelom usmjerena na njegovo iskorištavanje, pri čemu se uvijek iskorištavala i blizina mora.

Brodogradnja, pomorstvo, ribarstvo, gusarstvo i trgovina važne su djelatnosti svih naroda koji žive uz more i od mora, a tomu ovdje osobito pogoduje sam položaj Liburnije koja zauzima uski obalni pojas. Pomorstvo je tijekom prošlosti najviše pridonijelo povezivanju udaljenih krajeva, pri čemu su se razmjenjivali ne samo proizvodi nego misli i ideje,[179] a ta povezanost pokazuje da se o određenoj protoglobalizaciji može govoriti već u davnoj prošlosti, što je vidljivo u materijalnoj, ali i kasnijoj pisanoj baštini onoga vremena.

2.6.2. Pomorstvo, gusarstvo i brodogradnja

U starom vijeku, bez blagodati suvremene tehnologije, plovidba morima bila je iznimno nesigurna i opasna. Upravo je zbog obalne razvedenosti s mnoštvom otoka i veće dubine istočna obala Jadrana, u usporedbi sa zapadnom, pružala veću sigurnost u plovidbi te je bila mnogo više eksploatirana u plovnome smislu.[180] Takva je situacija utjecala na razvoj važnih naselja na spomenutoj obali. Plovidba istočnim Jadranom ima svoje začetke još u mezolitiku[181] no, čini se da se od neolitika[182] počinju uobličavati najvažniji plovni pravci.

[179] J. FARIČIĆ, 2006, 67–68.

[180] Sudeći prema rezultatima arheoloških podvodnih istraživanja, glavni su prometni pravci povremeno bili preusmjerivani na zapadnu obalu Jadrana, uglavnom zbog nepovoljnih okolnosti. Dobar primjer takvog preusmjeravanja plovidbe na suprotnu obalu Jadrana mogao bi se datirati u vrijeme grčkog naseljavanja srednjodalmatinskog otočja, v. Z. BRUSIĆ, 1993, 226.

[181] D. KOMŠO, 2006, 78-79.

[182] Nešto južnije od matičnoga liburnskog područja, u Grapčevoj špilji na otoku Hvaru, nađen je zasada najstariji prikaz broda na ovim prostorima, a smatra se da je on jedan od najstarijih i na širemu europskom području te se datira u neolitik, v. N. PETRIĆ, 2002, 11–13. Prikaz broda, pod pretpostavkom da je doista riječ o brodu, daje

Velika važnost Jadrana kao plovnog pravca proizlazi iz činjenice da je imao ulogu poveznice europskog područja s Azijom i Afrikom od ranih vremena.[183] U prapovijesno i kasnije antičko vrijeme plovilo se samo u određeno doba godine, uglavnom danju i već prema smjeru vjetra, što je u konačnici rezultiralo preferiranjem određenih plovnih pravaca. Naime, Jadranom su vodila dva važna prometna pravca: jedan koji je povezivao istočnu i zapadnu obalu Jadrana transjadranskim mostom, od poluotoka Monte Gargana preko Tremita, Palagruže, Visa ili Lastova, prema otoku Žirju (važnom raskrižju plovnih pravaca) i dalje prema srednjodalmatinskoj obali ili prema sjeverozapadnim destinacijama te drugi koji je bio usmjeren od jugoistoka istočne jadranske obale do njezina sjeverozapada.[184] Rezultati podvodnih istraživanja upućuju na to da je plovidba ovim prometnim pravcima intenzivirana još u brončanom dobu, a pretpostavlja se da je njezin intenzitet samo pojačan u kasnijem razdoblju.

Važnu ulogu u „trasiranju" glavnih pomorskih pravaca na istočnoj obali Jadrana ima razvedenost koja je pogodovala razvoju luka.[185] Upravo su najvažnije luke na istočnoj obali Jadrana neke od liburnskih luka, npr. Jader i Senija.[186] Zadarska je luka svojim hidrografskim i geografskim obilježjima bila velika luka pogodna za uplovljavanje najvećih brodova, što je pridonijelo i samom razvoju Zadra.[187] O intenzivnoj pomorskoj plovidbi liburnskim područjem svjedoči obilan antički import.[188] Epigrafija, također, svjedoči o trgovačkoj važnosti ovog područja pa tako primjerice natpisna građa iz Senije pokazuje važnosti njezine luke i govori o poduzetnicima koji su ovamo pristizali u 1. i 2. st. iz raznih dijelova Carstva. Veću plovnu i onda i lučku važnost imaju u Liburniji i, primjerice, Novalja na otoku Pagu i Pašmanski kanal. Osim velikih, postojale su i male luke i pristaništa u koje se ponajviše uplovljavalo kako bi se brodovi opskrbili namirnicama, pitkom vodom ili se jednostavno

---

samo dodatnu potvrdu ovdašnjemu ranom razvoju pomorstva. Nadalje, nalazi *impresso* keramike na Palagruži svjedoče o važnosti transjadranskog pravca još u neolitiku, v. S. FORENBAHER – T. KAISER, 2005, 7 i d., a osobito 16, opš. kod D. KOMŠO. 2006, 55-91.

[183] M. KOZLIČIĆ – M. BRATANIĆ, 2006, 107.

[184] Z. BRUSIĆ, 1993, 223–226.

[185] Opš. o lukama i mogućnostima plovidbe uz obalu Liburnije kod M. KOZLIČIĆ – M BRATANIĆ, 2006, 108–110.

[186] Z. BRUSIĆ, 1993, 228.

[187] J. FARIČIĆ, 2006, 74.

[188] M. SUIĆ, 1981, 176.

sklonili pred vremenskim neprilikama.[189] Prema proučenoj građi pomorski promet u antici bio je najintenzivniji u prvim stoljećima uspostavljene rimske vlasti, odnosno u razdoblju mira koji je potrajao do druge polovice 2. st. Vrijeme je to intenzivne graditeljske djelatnosti i priljeva stranoga svijeta, o čemu svjedoče i brodolomi. Zahvaljujući brodskim nesrećama sačuvali su se i literarni podatci o broju prevoženih putnika, iz kojih je vidljivo da su brodovi prevozili odjednom i više stotina osoba.[190] Razvijenost brodskoga prometa olakšala je doseljavanje stranoga stanovništva.

U lukama se ujedno grade komercijalni objekti, što pridonosi jačanju lučkih naselja, u kojima se koncentriraju različiti sadržaji potrebni za posadu broda i putnike. Zahvaljujući razvijenom pomorstvu i intenzivnom prometu na ovom području gusarstvo je postalo jedan od važnijih izvora prihoda Liburna, a to je, vjeruje se, bila legitimna djelatnost svih naroda koji su živjeli uz more.[191]

Uz pomorstvo nerazdvojivo je vezana brodogradnja, naime, antički izvori spominju liburnsko brodovlje, kao i liburnsku talasokraciju, te valja pretpostaviti da je proizvodnja brodova bila vrlo intenzivna u predrimsko vrijeme. Tomu u prilog idu i prirodni uvjeti koji su bili pogodni u Liburniji za rast odgovarajuće vegetacije (konkretno hrasta crnike), a koja je bila dobra za gradnju kvalitetnog brodovlja.[192] Brzi i okretni liburnski brodovi uključeni su u rimsku mornaricu već u drugoj polovici 1. st. pr. Kr pod nazivom *liburnae*.[193] Spomenuti naziv ne kazuje kako su sami Liburni nazivali svoje brodove, nego pokazuje da su Rimljani preuzeli liburnske brodove nazvavši ih pri tome imenom njihovih graditelja. Vrlo je vjerojatno da ih sami Liburni nisu tako nazivali. No, sama činjenica da su ih Rimljani uvrstili u svoju flotu pokazatelj je njihove kvalitete i korisnosti. U arheološkim istraživanjima na području Nina nađeni su ostatci liburnskih drvenih brodova dugih 7 do 8 m, izrađenih tehnikom šivanja na konop.[194] Ovakvu su predrimsku tehniku gradnje baziranu na šivanju s pomoću biljnih vlakana zabilježili u Liburna i Histra pojedini rimski izvori,[195] koji su ujedno tako građene brodove nazvali serilijama (*serilia* i *serilla*).[196] Moguće da je ovdje riječ o starosjedilačkom

[189] A. ŠKEGRO, 1999, 237.

[190] Opš. o brodolomima u antici kod M. NIKOLANCI, 1971, 25–33; usp. Z. BRUSIĆ, 1993, 230.

[191] A. KURILIĆ, 2008c, 23.

[192] Potražnja za ovim drvetom već je vjerojatno i u prošlosti dovela do pretjerane sječe šuma.

[193] M. SUIĆ, 1981, 263; M. KRIŽMAN, 1997, 236.

[194] I. RADIĆ ROSSI, 2006, 96.

[195] Opš. kod Š. BATOVIĆ, 2005, 53.

[196] Z. BRUSIĆ – M. KOZLIČIĆ, 1994, 33-35; M. KRIŽMAN, 1997, 237.

nazivlju za određeni tip broda. Međutim, ovdje se može postaviti pitanje odnosa između serilija i liburna, odnosno jesu li ti brodovi istovjetni ili nisu. Batović smatra da treba razlikovati serilije od liburna, pri čemu bi liburne u njegovoj teoriji bile veće od serilija te kao takve zanimljivije Rimljanima jer su oni preferirali veće brodovlje.[197] Činjenica da se serilije vežu i uz Histre možda bi upućivala na to da se ovi brodovi ne mogu poistovjetiti. Naime, s obzirom na razvijeno pomorstvo i brodogradnju, Liburni su vrlo vjerojatno imali različite tipove brodova za različitu namjenu. Ipak, zasada se ne može tvrditi je li u konkretnom slučaju serilija sinonim za liburnu ili je pak riječ o brodovima različita naziva, konstrukcije i namjene.[198] U svakom slučaju, samo prihvaćanje liburnskog brodovlja od Rimljana, neovisno o njihovoj tipologiji, pokazatelj je razvijenosti liburnske brodogradnje. Za gradnju brodova bila su potrebna brodogradilišta, a njihovo se postojanje može pretpostaviti u važnijim liburnskim lukama u kojima se dakle nisu samo popravljali brodovi koji su često stradavali tijekom plovidbe nego su se i gradili. U Zadru su nađeni tragovi liburnskoga brodogradilišta, čemu bi u prilog išle drvene konstrukcije identificirane u luci na predjelu Relja, u blizini kojeg se razvila rimska nekropola.[199]

Bavljenje pomorstvom moralo je utjecati na društveni život Liburna jer je iziskivalo da veći dio muške populacije tijekom određenih mjeseci u godini bude odsutan, zbog čega su, čini se, liburnske žene bile samostalnije negoli je to bio slučaju u nekim drugim drevnim društvima.

2.6.3. Školjkarstvo, ribarstvo i skupljanje hrane

Veću važnost na području Liburnije zasigurno su imali, s obzirom na prirodne danosti okoliša, školjkarstvo i ribarstvo. Iako je ribarska djelatnost prisutna još od prapovijesnog vremena, intenzitet ribarenja povećao se u rimsko doba, o čemu svjedoče literarni izvori prema kojima su Rimljani u tu svrhu gradili posebna postrojenja za uzgoj i čuvanje ribe, a ona su bila ne samo sredstvo zarade već i pokazatelj vlasnikova bogatstva.[200] O samoj važnosti ribarenja na istočnoj obali Jadrana određene podatke daje Plinije Stariji koji bilježi da se u ranome principatu s područja Dalmacije izvoze riba i riblje prerađevine (*Nat. hist*. 9, 173). U prilog razvijenosti spomenutih gospodarskih grana u predrimskom razdoblju svjedoče uz literarne izvore i materijalni ostatci poput ribarskog pribora (udice), ali i organski ostatci,

[197] Š. BATOVIĆ, 2005, 53.

[198] Usp. A. KURILIĆ, 2008c, 24.

[199] A. KURILIĆ, 2008c, 24.

[200] R. MATIJAŠIĆ, 1998, 264.

među kojima je zabilježeno više ostataka školjki negoli riba.[201] Takav omjer ostataka nije pokazatelj veće konzumacije školjaka, već upućuje na to da su se one zbog svoje specifične strukture lakše i bolje sačuvale od ribljih kostiju, što je povezano i sa samim načinom čuvanja, pri čemu su se školjke skladištile u velikim količinama na jednome mjestu. Ribarstvo je rijetko bilo jedino zanimanje ovdašnjeg ljudstva koje je najvećim dijelom živjelo svaštareći, baveći se istodobno ne samo ribarstvom već i drugim gospodarskim granama. Uz školjke, liburnsko se stanovništvo bavilo i skupljanjem hrane poput puževa, sjemenki i sl.[202] Bavljenje ovdje razmatranim djelatnostima svjedoči o prehrani ondašnjeg stanovništva i paralelno upozorava na sadržaj kućnih skladišnih prostora jer su se plodovi mora morali negdje uskladištiti, a u svrhu prehrane i trgovine ili razmjene.

2.6.4. Stočarstvo

Uz pomorstvo, osobitu je egzistencijalnu važnost u najvećem dijelu predrimske Liburnije imalo stočarstvo kao gospodarska grana koja je ne samo prehranjivala i odijevala ovdašnje stanovništvo nego i omogućivala stvaranje viškova zahvaljujući kojima bi se razmjenjivala dobra te bi se na taj način dolazilo do potrebnih ili željenih proizvoda.[203] Pojedina su područja bila pogodna za uzgoj klasičnih ratarskih kultura, no zbog prirodno-geografskih uvjeta stočarstvo je bilo mnogo raširenije od ratarstva. Uzgajala se stoka (prije svega ovce, koze, goveda), o čemu opet svjedoči analizirana osteološka građa.[204] U skladu je s prirodnim uvjetima i dominantan transhumantni oblik stočarstva koji podrazumijeva da se ljeti u vrijeme oskudice vodom, ujedno i zbog zelenijih površina, stoka odvodila na planinske ispaše, dok se

[201] Stupanj istraženosti rimskodobnih lokaliteta veći je od onih iz predrimskog razdoblja. Zahvaljujući raspoloživoj građi očito je da je u rimsko doba došlo je do daljnjeg razvoja školjkarstva i ribarstva, o čemu izričito svjedoči materijalna građa poput ribogojilišta (*vivarii*), brojnog posuđa za čuvanje i transport ribe i sl., v. kod Š. BATOVIĆ, 1987a, 378.

[202] Š. BATOVIĆ, 1987a, 378.

[203] A. KURILIĆ, 2008c, 21.

[204] Š. BATOVIĆ, 1987a, 377. Zooarheologija se počela primjenjivati prije nekoliko desetljeća, a najopsežniji primjer takvog istraživanja u nas je provedba multidisciplinarnog projekta Dalmacija u doba holocena (*Neothermal Dalmatia Project*), kojim su se nastojale objasniti promjene u naseljavanju, u kontekstu prirodnih, a onda i gospodarskih obilježja sjeverne Dalmacije. Projekt su vodili Šime Batović iz Hrvatske i John Chapman iz Velike Britanije, v. S. FORENBAHER, 1995, 191. Ovaj je model rekonstruirao krajolik u različitim razdobljima, pri čemu je uočeno da su u osnovi najgušće naseljena gospodarski najpoželjnija područja. O novijim arheološkim istraživanjima ovog tipa na području Liburnije, opš. kod . S. RADOVIĆ, 2009.

u jesen spuštala u nizine.[205] Uzgoj stoke omogućivao je trgovinu o kojoj zorno svjedoče literarni izvori. Liburnska je trgovina vunom, poput trgovine ostalim dobrima, dobila zamah u rimskodobnom razdoblju. Međutim, ona je već bila razvijena u vrijeme liburnske dominacije Jadranom, o čemu svjedoče literarni izvori poput Hekateja koji govori o liburnskom vunenom ogrtaču, tzv. mandiji (Hekat. 61).[206] Nekoliko stoljeća poslije Plinije Stariji dopunjuje Hekatejeve podatke kazujući da je liburnska vuna bila iznimno gruba i tako pogodna za izradu grublje utilitarne odjeće poput, vjerojatno gore spomenutog, ogrtača (Plin., *Nat. hist* 8. 191). Potvrdu takvom stanju stvari dodatno daju i materijalni izvori vezani za nalaze oruđa za predenje i tkanje,[207] što posredno upućuje i na razvoj obrta vezanih uz izradu tkanina. U svakom slučaju, ta se izrada tkanina morala obavljati u kućnim prostorima pa je u kućama morao postojati dio predviđen za ovu aktivnost.

Stoka je, osim navedenog, služila i kao pokretačka snaga u poljodjelskim radovima te se rabila i kao transportno sredstvo i drugo.[208] Bavljenje stočarstvom svjedoči o važnosti stoke u svakodnevici Liburna, a ona dolazi do izražaja u samom načinu života, kao i dijelom u uređenju kućnih prostora, pri čemu treba očekivati da su se vuna i koža upotrebljavale kako za odijevanje i oblačanje, tako i za izradu krevetnine za spavanje, ali i za drugu namjenu. Vrlo je vjerojatno da se stoka držala i u liburnskim stambenim predrimskim i antičkim prostorima, što je moralo utjecati na koncepciju stanovanja. Osim domaćih životinja, u prehrani se koristila i divljač, ponajviše u šumovitim područjima, gdje je zbog više divljači bilo razvijeno lovstvo, o čemu opet svjedoči osteološka građa npr. ostatci jelena, zečeva i dr. životinja.[209] Vjerojatno se i koža tih divljih životinja koristila u svrhu podizanja kvalitete stanovanja.

2.6.5. Maslinarstvo i vinogradarstvo

Maslinarstvo i vinogradarstvo ubrajaju se danas u najpopularnije poljodjelske grane Sredozemlja. Jesu li se te kulture uzgajale ovdje u predrimskom periodu, nije poznato, ali u rimsko je doba bavljenje ovim djelatnostima na razmatranom području bilo rašireno. Uzgoju spomenutih kultura ovdje su pogodovale prirodno-geografske okolnosti. U više navrata antički autori spominju liburnsko ulje kazujući da je bilo specifična okusa i mirisa (Apic. 1,

[205] A. KURILIĆ, 2008c, 21.

[206] Prema M. KRIŽMAN, 1997, 32-33.

[207] Š. BATOVIĆ, 1987a, 378.

[208] R. MATIJAŠIĆ, 1998, 360.

[209] Š. BATOVIĆ, 1987a, 378.

5), što ide u prilog njegovih posebnih obilježja i očito veće popularnosti takvoga proizvoda.[210] U prilog razvijenog vinarstva, maslinarstva u rimskom razdoblju idu materijalni ostatci ruralnih posjeda (*villae rusticae*) npr. na zadarskom području,[211] ostatci brodova s teretom amfora,[212] kao i kult Libera i Libere koji je bio popularan svuda gdje se sadila vinova loza[213]. Unatoč jačanju vinogradarstva i maslinarstva na teritoriju Liburnije,[214] pa tako i cijele istočne jadranske obale, vino se, kao i ulje tijekom cijeloga antičkog razdoblja uvozilo, što je posljedica vjerojatno manje ponude od potražnje, slabije kvalitete pojedinih domaćih proizvoda poput vina, ali možda i dijelom mentalnoga sklopa koji je, analogno današnjoj situaciji, preferirao kupnju „stranih" proizvoda kao boljih, a neovisno o stvarnoj kvaliteti pojedinih proizvoda na domaćem tržištu. Ipak drugu mogućnost treba prije uzeti kao manje vjerojatnu jer je preslika današnjeg razmišljanja, a ondašnji je starosjedilački liburnski svijet brzo prihvatilo rimski način života i tako postao dio toga istog rimskog svijeta. Bavljenje ovim gospodarskim granama upućuje ne samo na način života već i na sadržaj skladišnih prostora unutar kuća, dajući usput podatke o prehrambenim navikama ondašnjega stanovništva. Kako su se ulje i vino morali skladištiti u hladnijim i tamnim prostorima, pri njihovu čuvanju i smještanju morala se voditi briga o tome da se proizvodi pohrane u prostorije odgovarajućih obilježja.

2.6.6. Uzgoj žitarica

Općenito, literarni izvori se više bave proizvodnjom vina i ulja negoli, primjerice, uzgojem povrća i žitarica, što je odraz prirodno-geografskih obilježja Liburnije koja je bila pogodnija za uzgoj mediteranskih negoli kontinentalnih kultura. No, Liburni su, uz mediteranske kulture, kako bi prehranili sebe i svoju stoku, uzgajali i žitarice, a tomu u prilog govore

[210] R. MATIJAŠIĆ, 1998, 336.

[211] Npr. vila u Diklu je egzistirala od 1. st. do kasne antike. Na zadarskom je području identificiran veći broj ovakvih izvangradskih posjeda, primjerice na Punta Miki, u Kašiću, Galovcu i drugdje, v. M. ZANINOVIĆ, 1995, 94.

[212] Brodolomi su ostali zabilježeni zahvaljujući materijalnoj građi kako na području Liburnije tako i uopće istočne obale Jadrana (npr. uz otok Ilovik, nađeni su ostatci potopljenog antičkog broda s tovarom od više stotina amfora u kojima se najvjerojatnije prevozilo vino v. A. ŠKEGRO, 1999, 170).

[213] Liber se u provincijama štovao kao bog vina i zaštitnik vinogradarstva, iako izvorno nije bio povezan s vinom, v. I. JADRIĆ, 2005, 67.

[214] U prilog jačanju maslinarstva ide i to što je Dalmacija zajedno s Hispanijom i Afrikom dobila slobodu proizvodnje maslinova ulja od cara Trajana, v. A. ŠKEGRO, 1999, 178.

materijalni ostatci različitog oruđa, ali i sami nalazi žitarica.[215] Uzgoj žitarica egzistirao je na određenim lokalitetima, pri čemu je on bio na najvećem području Liburnije sporadičan zbog nepovoljnijih prirodnih uvjeta.[216] Najbolji uvjeti za uzgoj tzv. kontinentalnih kultura bili su na području južnog dijela Liburnije, konkretno Ravnih kotara, gdje su nađeni brojni izvangradski posjedi. Uspostavom rimske vlasti nastupile su znatne promjena u obradi tla, samoj organizaciji zemljišnih posjeda, distribuciji i drugom.[217] Vile rustike postaju proizvodni pogoni različitih isplativih kultura.[218] S obzirom na prirodne uvjete, može se pretpostaviti da su se i u Liburniji, slično kao u Italiji, uzgajale žitarice, mahunarke i različito povrće i voće.[219] Ratarski su se proizvodi ipak najvećim dijelom uvozili, a u toj su se nabavi potrebnih proizvoda stanovnici Liburnije uglavnom koristili proizvodnim viškovima ostvarenima u stočarstvu i nekim drugim razvijenijim gospodarskim granama.

2.6.7. Proizvodnja soli, obrti i trgovina

Proizvodnja soli zacijelo datira od najstarijih vremena, a kako se tijekom vremena upotreba soli povećavala, ona je zbog svoje multifunkcionalnosti i vrijednosti dobila epitet „bijelog zlata“. Naime, sol je služila ne samo kao prijeko potreban dodatak prehrani ljudi i životinja već je upotrebljavana i u štavljenju kože, pročišćavanju bronce, proizvodnji stakla i drugim djelatnostima.[220] Sol se prikupljala na pogodnim primorskim lokacijama koje su svojom plitkoćom i sukladno tome jakom insolacijom ubrzavale kristalizaciju soli,[221] a takvih je mjesta pogodnih za proizvodnju bilo podosta na istočnoj obali Jadrana, kao i na području između rijeka Raše i Krke. Kontrola nad solanama zajedno s kontrolom trgovine te nadzorom putova dovela je do ustrojavanja elita na ovom teritoriju.[222] Sol je bila unosno sredstvo trgovanja i upravo je trgovina ovakvim profitabilnim proizvodima imala za posljedicu

[215] Žitarice su se vrlo vjerojatno koristile ne samo za prehranu već i za proizvodnju opojnih pića, v. A. ŠKEGRO, 1999, 184.

[216] Tragovi uzgoja žitarica pronađeni su primjerice na području Kvarnera (konkretno primjerice Lošinju), v. A. ŠKEGRO, 1999, 184, kao i na području Nina i Radovina, gdje su nađeni pokazatelji skladištenja žitarica, v. i Š. BATOVIĆ, 1987a, 377.

[217] A. KURILIĆ, 2008c, 25.

[218] A. KURILIĆ, 2008c, 25.

[219] Više o uzgoju spomenutih kultura u Istri, v.R. MATIJAŠIĆ, 1998. 343-352.

[220] D. BALEN –LETUNIĆ, 2006, 127.

[221] R. MATIJAŠIĆ, 1998, 353.

[222] O društvenom raslojavanju povezanom s proizvodnjom i trgovinom soli v. D. BALEN-LETUNIĆ, 2006, 131.

uspostavljanje komunikacija s drugim udaljenim područjima, a kroz koju je dolazilo i do kulturne razmjene.

O prisutnosti obrta svjedoče materijalni nalazi poput nalaza oruđa i gotovih proizvoda. Tako je u Liburniji bila raširena proizvodnja keramike. Spomenuta je proizvodnja očito imala više središta, što se očitovalo u razlikama u proizvedenoj keramici na sjeveru od one proizvedene na liburnskom jugu.[223] Osim keramikom, Liburni su se bavili i preradom metala, pri čemu se sirovina uvozila jer metala nije bilo na ovom području, a o bavljenju metalurgijom svjedoče kameni kalupi za lijevanje sjekira i nakita, kao i nalazi zgure evidentirani na pojedinim lokalitetima.[224] Ovdje se može pretpostaviti da su u Liburniji egzistirali različiti obrti koji su bili povezani sa sirovinama kojima je ovo područje obilovalo, a koji su morali zadovoljiti egzistencijalne potrebe stanovnika. Međutim, upitno je koliko je ta proizvodnja bila intenzivna i koliko je područje potreba pokrivala. Arheološka istraživanja pokazuju da je ovo područje najintenzivnije trgovalo s Italijom i susjednim krajevima.[225]

Trgovina je, s obzirom na pomorsku usmjerenost Liburna, morala biti od velike važnosti za Liburne. Treba razlikovati lokalnu trgovinu od trgovine koja se uspostavljala s udaljenijim područjima. U njezinoj su organizaciji sudjelovale tzv. društvene elite.[226] U predrimskoj Liburniji smatra se da se ponajviše trgovalo robovima, stokom i, primjerice, kamenom građom, odnosno češće sirovinama, dok je uspostavom rimske vlasti ojačala trgovina poluproizvodima ili gotovim proizvodima, a onda time i sama proizvodna djelatnost.[227] Trgovina robovima, ako je zaista bila velikog opsega, pokazatelj je snažne društvene diferencijacije do koje je očito onda u ovom društvu došlo tijekom predrimskog razdoblja. Postojanje robova, spominjano u izvorima,[228] ide u prilog složenosti liburnskoga društva, a upućuje i posredno na razlike u organizaciji kuća, odnosno kućanstava koja su imala robove i onih koja ih nisu imala. Kuće koje su imale robove vjerojatno su bile veće od ostalih te su imale i drukčiju koncepciju prostora, osobito ako je robova bilo više.

[223] Š. BATOVIĆ, 1987a, 379.

[224] Š. BATOVIĆ, 1987a, 379.

[225] M. SUIĆ, 1981, 176; Š. BATOVIĆ, 1987a, 379.

[226] N. MAJNARIĆ PANDŽIĆ, 2006, 86.

[227] Opš. kod I. RADMAN-LIVAJA, 2006, 143-154; A. KURILIĆ, 2008c, 25.

[228] Opš. kod Š. BATOVIĆ, 1987a, 382.

2.6.8. Zaključno o gospodarstvu

Liburnija je zbog svojih prirodnih uvjeta bila pogodna za bavljenje različitim djelatnostima. No, kao i u svim drugim predindustrijskim društvima poljodjelstvo je i ovdje upošljavalo velik dio stanovništva. Treba pretpostaviti da je najveći dio Liburna preživljavao baveći se s više aktivnosti, pri čemu su kao dopunske aktivnosti mogle poslužiti različite manje zahtjevne djelatnosti poput skupljanja hrane, ribarstva ili nečega trećeg.[229] Takva je situacija prije svega posljedica nespecijaliziranosti ranih društava. Veći broj gospodarskih djelatnosti postoji i prije pojave Rimljana, no uspostavom rimske vlasti dolazi do intenziviranja postojećih gospodarskih grana, kao i pojave novih djelatnosti (proizvodnja opeka, stakla i dr.). Liburnska talasokracija, kao i dug samostalan društveni razvoj, ali i kasniji dugotrajni kontakti sa stranim svijetom osigurali su Liburnima brže i lakše prihvaćanje novìna, što je imalo presudnu ulogu u brzoj i uspješnoj romanizaciji ovoga kraja. Prirodni čimbenici usko povezani s gospodarskim usmjerenjem stanovništva određenog područja morali su se odraziti na kulturu stanovanja baš kao što su na nju morali utjecali društveni čimbenici.[230] Svakako se velika pozornost u sklopu organizacije kućnih prostora davala skladištenju produkata najrasprostranjenijih gospodarskih aktivnosti, poput skladištenja vina i ulja. Čini se logičnim pretpostaviti da su produkti skladištenja bili smješteni na najsigurnijim lokacijama u kućama, odnosno češće podalje od ulaznih vrata, kako bi bili što bolje zaštićeni zbog svoje važnosti za opstanak obitelji. U tradicijskoj katnoj arhitekturi takvi su se proizvodi držali u prizemlju, dok je obitelj obično stanovala na katu, pri čemu je takav položaj bio posljedica i praktičnosti jer bi bilo iznimno nepraktično velike i teške stvari dizati na kat.

[229] Usp. R. MATIJAŠIĆ, 1998, 333.

[230] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 12.

3. GRAD

3.1. Što je grad?

Grad je pojam kojim se koristimo u svakodnevnoj komunikaciji, a pri tome ne razmišljamo o samom značenju tog pojma. Odlučimo li ga definirati, naći ćemo se u nedoumici jer je u pitanju složeni pojam koji se različito određuje. Grad se najčešće definira navođenjem brojčanih podataka o njegovoj veličini koja se određuje na osnovi broja njegovih stanovnika, ali i samoj površini, pri čemu je površina važnija od drugih brojčanih podataka u određivanju gradskosti jer se na osnovi nje određuje gustoća naseljenosti.

Ranije nabrojeni kvantitativni podatci o veličini gradskih sredina obično se dopunjuju podatcima o udjelu nepoljoprivrednog stanovništva na istom prostoru.[231] U tom kontekstu grad se često definira kao veliko naseljeno mjesto u kojem je većina stanovnika zaposlena u nepoljoprivrednim djelatnostima.[232] Pojam velikog naselja vrlo je relativan za definiranje grada pa čak i kada se broj njegovih stanovnika eksplicitno odredi te navedu njegova površina i gustoća naseljenosti jer se na taj način dobiva „cirkularna" definicija koja malo govori o prirodi grada, a jedino što nudi jest pretpostavka o kompleksnosti gradskog života koja je proporcionalna njegovoj veličini. Dopunske informacije poput podataka da je gradsko naselje npr. stalno naselje ili pak da podrazumijeva veći udio nepoljoprivrednog stanovništva, čine se nedovoljno preciznima i preuskima da bi razjasnile pravu prirodu grada, a svojim su sadržajem orijentirane prije svega na grad u suvremenom smislu. Naime, veličina, stalnost i gustoća unutar naselja dobar su indikator je li neka sredina mogla biti gradska, ali ti podatci sami po sebi nisu siguran pokazatelj gradskosti niti pobliže razjašnjavaju taj pojam.[233] Zapravo su i gradovi suvremenoga svijeta vrlo raznoliki svojom veličinom i drugim obilježjima.

Bavljenje nepoljodjelskim zanimanjima u svijetu antike nije od velike pomoći za određivanje gradskosti jer se poljodjelstvo često uzima kao mjerilo urbaniziranosti antičkoga svijeta. Postoje dva oprečna mišljenja o odnosu antičkog stanovništva i poljoprivrede. Jedni smatraju da se u antici svaka osoba, pa tako i ona u gradu, bavila nekom vrstom poljodjelstva, dok je prema drugima masovna produkcija u smislu poljoprivrednih radova i s njima povezanih

[231] Ž. PAVIĆ, 2001, 7.

[232] V. ANIĆ, 2003, 373.

[233] M. Finley navodi u svom dijelu „Antička ekonomija" da neki pravi antički gradovi nisu bili veći od sela, ni svojom veličinom ni brojem stanovnika, v. M. FINLEY, 2011, 85.

prinosa omogućila dijelu stanovništva da se u potpunosti distancira od tih poslova.[234] Najvjerojatnije se najveći dio antičkog svijeta, gradskog i izvangradskog, bavio „istodobno“ s više različitih aktivnosti koje su mogle biti vezane i za poljodjelstvo, ali i nisu morale, što je ovisilo o obilježjima kraja u kojemu se živjelo. Primjerice, u gradovima uz obalu valja očekivati je da su ljudi svoju primarnu djelatnost dopunjivali aktivnostima poput ribarstva, školjkarstva i sl. Takva je višestruka djelatnost omogućivala stanovništvu da dijelom samostalno zadovolji svoje potrebe, a dijelom prodajom ili razmjenom dođe do drugih potrebnih proizvoda. Razmjena je bila učestala jer novac nije imao istu funkciju kao u suvremenom svijetu zbog njegove manje proširenosti pa su se proizvodili učestalo zamjenjivali. Zapravo i danas u gospodarski nestabilnim društvima, poput našega, zamjena dobara i usluga prisutna je pojava.

Uz kvantitativne definicije grada velik je broj i drugih definicija, nazvat ću ih kvalitativnima, koje određuju grad na različite, ali preciznije načine. Ovdje ću se ponajviše usredotočiti na gospodarska tumačenja grada koja svojom širom usmjerenošću na različite pojave i procese vezane za razvoj grada daju valjaniju i koncizniju definiciju grada, ali ne i jedinu moguću. U osnovi ne postoji jedna definicija grada koja bi zadovoljila znanstvenike različitih znanstvenih disciplina jer svaka disciplina u skladu sa svojim interesima grad definira prema području svojeg zanimanja. Osim spomenutog, nije svejedno definiramo li antički ili srednjovjekovni grad ili pak grad neke druge epohe jer svako razdoblje ima svoje specifičnosti, uz zajednička, univerzalna obilježja.

Antički je svijet bio svijet naselja različita statusa među kojima su gradovi imali istaknuto mjesto. Grad je usko povezan sa svojim okolnim teritorijem pa tako i antički grad podrazumijeva interakciju grada i okolice koja obuhvaća zemljište s drugim niže rangiranim naseljima, pri čemu je grad sa svojim teritorijem imao točno definirane granice prema drugim gradovima i njihovom okruženju. Svi gradovi se razvijaju zahvaljujući određenim resursima koji su ovisni o prirodnim čimbenicima nekog kraja, ali i vremenskom kontekstu jer se u različitim razdobljima iskorištavaju različiti resursi usko povezani s tehnološkim razvojem nekog društva. Antički pisci poput Strabona naglašavali su važnost agrarnih djelatnosti u gradskom životu, što je odraz antičke ekonomije zasnovane uglavnom na poljodjelstvu (Strab. 4, 1, 5).[235] U skladu s agrarnom ekonomskom orijentacijom nijedan autor toga vremena, a ni dugo nakon tog razdoblja, gradove nije promatrao kroz prizmu tržišne ekonomije. Pozornost

[234] Opš. kod K. M. McGEOUGH, 2004, 97-101.

[235] Prema M. FINLEY, 2011, 308-309.

se tržišnoj ekonomiji poklanja tek razvojem političke ekonomije kao znanstvene discipline.[236] Naime, profit je bio važan u antici kao i danas, no nije se smatrao sam po sebi vrlinom, dok je u suvremenom društvu postao cilj gotovo svake djelatnosti.[237]

Hijerarhija u statusu različitih naselja uvelike je ovisila o bogatstvu određenoga gradskog područja (npr. zemlji, rudnicima, solanama, ribnjacima i sl.).[238] Na razvoj gradova utječu velikim dijelom i povijesne okolnosti u sklopu kojih se središta moći premještaju u skladu s političko-gospodarskom situacijom. To znači da će središta moći utjecati na veću razvijenost naselja i u svojoj blizini zbog prisutne veće međusobne interakcije. Konkretno, kao što je rimska država bila najmoćnija sila antičkoga svijeta s najrazvijenijim gradovima svoga vremena, tako je danas središte moći u tzv. zapadnoj civilizaciji, gdje, sukladno tomu, egzistira velik broj gradova koji se ubrajaju među najrazvijenije gradove današnjice.

Grad je usko povezan sa svojim teritorijem pa antički grad podrazumijeva vrlo intenzivnu interakciju grada i okolice. Na područjima gdje je grad imao svoj ager gradske su prihode velikim dijelom osiguravala podređena naselja. Ilustrativan je u tome smislu primjer grada Nîmesa (*Nemausus*) koji spominju Strabon i Plinije, a koji je imao čak 24 podređena naselja (Strab, 4, 1, 12; Plin., *Nat. hist.* 3, 37).[239] Rimljani su nastojali povećati prihode gradova, a jedan od načina za njihov rast bio je vezan za dodjelu imuniteta koji se davao obično novim prosperitetnim gradovima.[240] Grad se mogao osloboditi dijela poreznih obveza i zbog drugih razloga, primjerice u slučaju elementarnih nepogoda (potresa, poplava i dr.), kao i zbog usluga koje je neka zajednica učinila za rimsku državu, a one su najčešće bile vezane uz sudjelovanje pojedinih zajednica u ratnim sukobima na strani Rimljana. Na taj se način ubrzavao razvoj gradova kako bi se u njima uspio akumulirati veći kapital, a od kojega je i onda rimska država u kraćem razdoblju ostvarila veću korist. Tako se, u duhu suvremenog jezika, stvarala privlačna poduzetnička atmosfera za poslovanje. No oslobađanje od jednog poreza nije značilo oslobađanje od svih obaveza. Rimski su građani bili podložni plaćanju poreza u provincijama, a iznimka je u tome smislu bilo italsko područje koje je plaćalo neizravne poreze, dok je direktnih poreza bilo oslobođeno. Direktni je porez podrazumijevao oslobađanje od poreza na zemlju i osobe, a bazirao se na popisu stanovništva i njihove imovine.

[236] M. FINLEY, 2011, 309.

[237] Opš. kod K. M. McGEOUGH, 2004, 105.

[238] Opš. kod M. CORBIER, 1992, 214-217.

[239] M. CORBIER, 1992, 218.

[240] M. CORBIER, 1992, 220.

Poslove vezane za prikupljanje poreza obavljali su različiti službenici koji su se u tu svrhu koristili svojim podložnicima (robovima, oslobođenicima, ali i vojskom). Ipak, oni su bili malobrojniji s obzirom na kadar koji čini suvremeni porezni sustav. Porezi su zbog gramzivosti uprave bili veliki, no njihova se veličina s jedne strane mogla opravdati vojnim potrebama jer su financije potrebne za uzdržavanje vojske bile velike, a vojska je bila jamac zadržavanja osvojenih područja, kao i novih osvajanja, odnosno zadržavanja moći. Ako se veliki porezi nisu mogli platiti u novcu, plaćali su se na druge načine, primjerice u naturi (stoci, kožama i sl.).

Prema svemu navedenom grad je središnje naselje određenog područja u kojem ima odlučujuću ulogu u upravno-administrativnom, gospodarskom, društvenom, kulturnom i drugom pogledu, a u kojem je zbog uspostavljenog političkog-gospodarskog sustava utemeljenog većim djelom na potrošnji negoli na proizvodnji došlo do monumentalizacije i napretka sredine, pri čemu su istodobno do izražaja došle i negativne manifestacije ljudske prirode.

3.1.1. Antički grad u djelima Coulangesa, Webera, Simmela

Grad je za antičke pisce bio velikim dijelom središte korupcije i nasilja, dok je selo bilo idealizirano mjesto mira i jednostavnog života. No, unatoč takvom stajalištu antičkih pisaca, elita je najveći dio svojeg života provodila u gradu i ulagala sredstva u gradsku sredinu, čime je zapravo jasno ukazala na prisutnu kontradikciju u svojim tvrdnjama. Tijekom duge povijesti rimske države grad je u antičkih autora postupno dobio i konotaciju rimske uljudbe koja je u sebi nosila određen način života, a on je bio u suprotnosti s barbarskim grubim i neuljuđenim ruralnim životnim navikama.[241] To zapravo pokazuje da je grad s vremenom postao sinonim rimske civilizacije.

Antičkim se gradom do sada bavilo iznimno malo autora. Prvi od modernih povjesničara koji je analizirao prirodu antičkog grada bio je Fustel de Coulanges u svom djelu *La cité antique,* koje je objavljeno davne, 1864. godine.[242] Spomenuto je djelo bilo pionirskog karaktera i u njemu autor antičkom gradu pristupa kroz analizu pitanja vlasničkih odnosa i kulta predaka. Isprepletenost religije i politike bitno je obilježje drevnih društava pa tako i rimskoga u kojemu je religija legitimizirala politički poredak, ali nije bila odlučujuća u definiranju

[241] Opš. kod A. WALLACE-HADRILL, 1992, 247-253.

[242] Opš. kod F. COULANGES, 1980, 109-215.

prirode grada jer religija sama po sebi ne uspostavlja bitniju razliku između grada i sela.[243] Međutim, analiza pitanja vlasništva, naprotiv, primarna je u bavljenju gradom jer pretpostavlja postojanje određenih tijela uprave i zakona prema kojima funkcioniraju gradske sredine, a zahvaljujući kojima se definiraju vlasnički odnosi unutar samog grada i izvan njega.[244].

Osim spomenutog autora, antičkim se gradom na prijelazu iz 19. u 20. st. bavio i njemački povjesničar i sociolog Max Weber, jedan od utemeljitelja suvremene urbane paradigme.[245] On je istaknuo trgovanje kao najvažniju odrednicu života u gradu te je odbacio veličinu kao presudno mjerilo u identifikaciji neke sredine kao gradske. U antičkom gradu dakle žive oni koji se primarno bave trgovinom i razmjenom, a manje poljoprivredom.[246] Weber ne ograničava građane suvremenom specijalizacijom zanimanja i „dopušta" stanovnicima grada bavljenje različitim aktivnostima, što je obilježje grada sve do novijega vremena, a u kojem se tzv. nepoljodjelsko stanovništvo često istodobno bavilo i poljodjelskim poslovima.[247] Međutim, unatoč tomu što i danas neki građani obrađuju zemlju i bave se drugim poljodjelskim aktivnostima, stanovnici suvremenoga grada to u usporedbi s građanima antike čine u manjoj mjeri jer je u antičkom gradu zemljoradnja bila raširenija aktivnost. Grad i njegov teritorij jedna su politička cjelina, a sjedište te politike jest u Rimljana na forumu, a u Grka na agori. Jedno od najvažnijih mjesta Weberova grada jest zapravo trg na kojem njegovi stanovnici zadovoljavaju svoje različite svakodnevne potrebe: kupnjom i prodajom različitih proizvoda. Prisutnost luksuznih proizvoda u trgovanju posredno pokazuje da u nekoj sredini žive oni koji uspješno posluju te si mogu priuštiti kvalitetniju robu, a spomenuto uz društvenu diferencijaciju pretpostavlja i nešto viši standard stanovanja pojedinaca.

---

[243] Opš. o odnosu religije i politike kod W. HAVILAND, 2004, 345-346.

[244] Opš. o „vlasničkim odnosima" i gradu kod S. KOSTOF, 1991, 37-41.

[245] Za razumijevanje Weberova shvaćanja grada važan je njegov esej „Grad" (*The City*) koji je vjerojatno napisan prije Prvoga svjetskog rata. Spomenuti je esej objavljen nakon autorove smrti 1922. godine, u sklopu njegova monumentalnog djela *Economy and Society*, v. S. PARKER, 2004, 10.

[246] M. VEBER, 1976, 297-298.

[247] Weber antičke građane naziva građanima-zemljoradnicima, v. M. VEBER, 1976, 301-305. Stanovništvo grada Pharosa bilo je velikim dijelom zemljoradničko, te se, po svemu sudeći, moglo uvrstiti u ono što bi Weber nazvao tzv. građanima-zemljoradnicima, v. B. KIRIGIN, 2004, 77. I u suvremenim gradovima manje razvijenih sredina ljudi se, doduše, u manjem omjeru negoli prije, bave poljodjelstvom koliko im to mogućnosti dopuštaju (obradive površine, vrijeme, zakonske odredbe i sl.), pri čemu te aktivnosti nose drukčiju konotaciju s obzirom na primjerice antičko razdoblje, a to pridonosi suvremenoj pejorativnoj karakterizaciji takvoga stanovništva.

Jedno od važnijih obilježja grada jest nejednakost, pri čemu ona podrazumijeva ne samo društveno-imovinsku nejednakost nego i izmiješanost stanovništva pridošlih iz različitih krajeva, što samo po sebi upućuje na otvorenost gradske sredine koja „komunicira“ sa širim područjem.[248] Definicija grada kao trgovišta nije sama po sebi potpuna jer su trgovati mogla i druga, niže rangirana naselja, no intenzitet trgovine u takvim je sredinama bio mnogo manji. Već su K. Marx i F. Engels[249] prije Webera zaključili da je postojanje kapitala, komercijalnih gradova bio raširen antički fenomen.[250] Najbolji primjer takvog grada jest sam Rim koji je bio uzor u ustrojavanju drugih gradova rimskoga svijeta. Specifičnost antičke tržišne ekonomije očituje se u činjenici da antičkim gradom upravlja elita koja posjeduje velike zemljoposjede, što je pokazatelj društvene moći zasnovane na poljoprivrednoj ekonomiji.[251] Dakle, antički je grad svoju tržišnu politiku bazirao najvećim dijelom na poljodjelskim proizvodima, ali i na manjim proizvodnim radionicama (npr. pekarnice, proizvodnja tekstila i metalurške radionice) unutar grada, što je dodatno utjecalo na urbanizaciju i pridonijelo razvoju gradskosti. Bitno obilježje antičkoga grada jest da je, neovisno o podlozi svoje egzistencije, on primarno mjesto potrošnje, odnosno mjesto u kojemu konzumacija ima primat nad proizvodnjom.[252] Važno je istaknuti da je poljoprivreda ona komponenta koja je omogućila i potaknula daljnji društveni razvoj, a koji je doveo do ustrojavanja gradskih sredina sa svojom upravljačkom strukturom.

Gradom se bavio i George Simmel čije postavke o gradu možemo primijeniti na antički grad, iako on navodi da se isključivo bavio velegradom svoga vremena, odnosno velikim gradom u prvim desetljećima 20. st.[253] Unatoč tomu, njegovo shvaćanje grada može se primijeniti na urbana naselja u prošlosti i sadašnjosti. Simmelov je velegrad ponajprije mjesto novčane privrede, što je odrednica koja se može povezati i s drugim naseljima neovisno o njihovoj veličini i vremenu nastanka, pri čemu je monetarna privreda izraženija u većim sredinama. Simmel, za razliku od Webera, u središte svojeg interesa stavlja novac i njegov utjecaj na razvoj grada i čovjeka, pri čemu on smatra da se taj novac materijalizira dajući vizualni

[248] Usp. L. WIRTH, 1938, 8.

[249] K. MARX, 1867, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/. opš. kod M. FINLEY, 1977, 322-324.

[250] M. FINLEY, 1977, 322.

[251] A. WALLACE HADRILL, 1992, 244-249.

[252] M. VEBER, 1976, 297-298.

[253] Za razumijevanje Simmelova shvaćanja grada važan je esej *The Metropolis and Mental Life* koji je objavljen u nas u knjizi pod nazivom „Kontrapunkti kulture“ 2001. godine dok je izvornik prvi put tiskan još 1903.

identitet sredini u kojoj kola te utječe na razvoj društva koje u gradu živi. Upravo novac omogućuje da gradovi dobiju sebi svojstvenu monumentalnost u izgradnji,[254] koja je bitna odrednica gradskih sredina. Simmel često ističe da vladavina novca ima negativne posljedice na duhovnost i da dovodi do obezvređivanja značenja ljudskog života, čime je jasno naglasio, prešućivanu, nehumanost gradskih sredina.[255] Naime, gospodarski sustav grada temelji se na podjeli rada koja omogućuje usmjerivanje jednog djela privilegirane ljudske populacije na bavljenje područjima izvan uobičajenoga egzistencijalnog djelokruga. Novac u Simmelovu gradu postaje mjerilo svih vrijednosti, pri čemu je privreda zasnovana na novčanoj manipulaciji ambivalentna pa može istodobno sadržavati pozitivne i negativne odlike. Simmel antički grad svrstava u kategoriju malog grada u kojem, prema njegovu mišljenju, duhovni život nije potpuno zamijenjen novčanim prosudbama. No, proučavanje antičkog grada upućuje na to da su negativne, ali i pozitivne posljedice novčane privrede bile očite već u antici te da je spomenuta Simmelova prosudba u osnovi točna, no nije precizna jer novčanu privredu i njezine popratne pojave on veže isključivo za veliki grad. Negativne i pozitivne posljedice novca kao mjerila vrijednosti prisutne su u svim sredinama, samo s većom očitošću u gradovima, osobito onima većima. Kako je grad uvijek u nekom odnosu s drugim naseljima, to zapravo znači da je moć novca prisutna svuda. Potvrdu takvom mišljenju daju tekstovi antičkih autora o gradskom životu koji iz perspektive današnjega čitatelja djeluju u nekim komponentama suvremeno[256] jer svjedoče da posljedice novčane privrede nisu samo produkt suvremenog grada već da su kontinuirano obilježje života u urbanim sredinama.[257] Novčana privreda nije samo vezana uz gradska naselja nego je prisutna i u drugim naseljima različitoga

[254] Opš. o sprezi između novca i razvoju znanosti i umjetnosti kod G. SIMMEL, 2001, 137-151

[255] Simmel ovako opisuje racionalizaciju gradskog života: „Jer novac pita samo o onome što im je svima zajedničko, o razmjenskoj vrijednosti koja svu kvalitetu i osobitost nivelira na pitanje pukog koliko.“, v. G. SIMMEL, 2001, 139.

[256] O stajalištu antičkih autora prema životu u gradovima opš. kod S. FLEISS LOWENSTEIN, 1965, 110-123.

[257] O nehumanosti života antičkih gradova brojna su svjedočanstva ostavili satiričari koji su se i ponajviše bavili gradskim životom. Primjerice Marcijal kazuje: „Susjed meni je Novije, i mogu rukom s prozora dohvatiti njega! Tko ne zavidi meni? Svatko misli da blagoslivljam svaki sat u danu jer se družiti mogu s bliskim drugom. Dalje on mi je nego Terencijan koji upravlja nilskom sad Sijenom! Nije slobodno večerati s njime, vidjeti ga ni čuti, Nemam nikog tako da mi je blizak, a tako dalek! Jedan od nas preseliti se mora! Neka Noviju sustanar il susjed bude onaj što neće da ga vidi!“ (Mart. *Epig.* 1,86, v. Marko Valerije Marcijal, *Epigrami*, prev. Marina Bricko, Zagreb, 1998.).

.

statusa, pri čemu je utjecaj novca mnogo manji u manjim sredinama jer je u njima manje novca u optjecaju, a to je povezano s raznim čimbenicima poput nedovoljno izražene podjele rada, a time i društvene stratifikacije koja u razvijenijim sredinama potencira, s jedne strane, razvoj određene sredine, a, s druge, umanjuje njezinu humanost.

Važnost grada, kako je prije rečeno, nije određena njegovom veličinom, već ostvarenjima na području umjetnosti, kulture, znanosti i dr., što je na kraju krajeva i krajnje opravdanje za postojanje gradskih sredina.[258] Primjerice, nehumanosti i zločina ima i u „niže rangiranim naseljima“, ali u mnogo manjem broju, što je odraz različitih čimbenika poput ekstrovertiranosti malih sredina u kojima svatko svakog zna pa se više vodi brige o normiranom ponašanju, ali i, zasigurno, manjega broja stanovnika i s tim povezanim manjim brojem devijacija u ponašanju. Nadalje, slabija razvijenost novčane privrede ima za posljedicu i manju mobilnost zbog koje u takvim sredinama nema previše utjecaja izvana koji bi narušili postojeće stanje. Dvojnost gradskih sredina može se iščitati u djelima antičkih pisaca jer je grad, iako često mjesto poroka i korupcije, ujedno mjesto civilizacije i reda (Tac. *Ag.* 21).[259] I upravo je valjda u toj ambivalentnosti i njegova privlačnost.

3.1.2. O sigurnosti, udobnosti i društvenoj funkciji grada

Antički je grad primarno središte različitih djelatnosti ponajviše onih sekundarnih i tercijarnih, a manje poljoprivrednih, iako se njegovi stanovnici, uz navedene aktivnosti, bave i poljodjelstvom. Na teritoriju koji je obuhvaćao rimski grad egzistirala su i druga, niže rangirana naselja koja nisu imala karakter središta zajednica i u kojima se većim dijelom živjelo od poljoprivrede ili pak od trgovine (ako je riječ o trgovištima).

Da bi se gradovi opskrbili, morala su se prvo riješiti pitanja prometnih komunikacija, kao i prodajnih mjesta. Na koji će način grad osigurati nesmetanu opskrbu, ovisit će o lokaciji neke sredine i njezinim obilježjima. Upravo radi osiguravanja punktova za trgovanje antički su se gradovi najčešće smještali uz vodene prometnice jer su one u doba niske tehnološke razvijenosti olakšavale prijevoz robe na velike udaljenosti.[260] Razvoj gradova i njihov opstanak ovisi o okolnom teritoriju i njegovim resursima, ali i o samoj zajednici koja nastanjuje neki prostor i tamošnjoj organizaciji života i rada.[261] Upravo najrazvijeniji gradovi

[258] O značenju grada opš. kod L. MUMFORD, 1988, 71-79.

[259] Opš. kod A. WALLACE-HADRILL, 1992, 249.

[260] M. FINLEY, 2011, 88.

[261] M. FINLEY, 2011, 93.

u nas jesu oni na istočnoj obali Jadrana, a među njima veću važnost imaju oni smješteni na iznimno povoljnim prometnim lokacijama.

Grad je poželjno mjesto za stanovanje jer nudi viši životni standard s obzirom na stanovnike okolnih mjesta. Grad antike omogućuje veću sigurnost življenja, a osjećaju sigurnosti pridonosili su uz, primjerice, fortifikacije i drugi aspekti poput strateškog položaja naselja, brojnosti stanovništva i drugog. Bedemi su postavljani prvo iz pragmatičnih razloga, no tijekom vremena dobivaju ritualni status, što je posljedica njihove organske povezanosti s obranom i opstankom grada koji opasuju.

Veća kvaliteta gradskog života može se povezati ne samo sa sigurnijim življenjem već i s većom mogućnošću zarade. Čovjek u gradu lakše će zaraditi od onoga na selu jer mu život u gradu omogućuje i veću multifunkcionalnost. Kvaliteta života u smislu zadovoljavanja osnovnih potreba jamačno je prisutnija u gradu jer su, uz prije navedeno, u gradu stacionirane i komunalne službe koje zadovoljavaju različite i kompleksne potrebe građana.[262] Stanovništvo u gradu zbog otvorenosti gradskih sredina češće je u doticaju ne samo s novim predmetima, tehnikama, materijalima nego i s nematerijalnim utjecajima te je spremnije prihvatiti novìne od onih koji nisu izloženi takvim utjecajima.[263]

Grad je središte političke organizacije građana koja organizira i upravlja složenim gospodarskim sustavom koji iziskuje centralizaciju u upravno-administrativnom smislu. Antička je civilizacija, globalno gledano, gradska civilizacija unutar koje je poljodjelstvo imalo veliku važnost, ali na način da se profit sa zemlje akumulirao u gradovima. Grad ima i, uz važnu političko-gospodarsku, i važnu društvenu funkciju koja se često zanemaruje, a o kojoj su još pisali antički autori poput Libanija, pisca iz 4. st., koji je u svojim opisima Antiohije u prvi plan stavio društvenu funkciju grada hvaleći njegove ulice:

„Dok njima hodate, nailazite na slijed privatnih kuća s javnim zgradama posijanim među njima u određenim razmacima: ovdje hram, ondje kupatilo, na takvoj udaljenosti da su blizu svakoj četvrti, a u svakom slučaju ulaz je u kolonadi. Što to sve znači i kakav je smisao ovog drugog opisa? Meni se čini da je najugodnija, i najkorisnija strana gradskog života upravo ta društvenost, taj ljudski saobraćaj, a to se – tako mi Zeusa – nalazi najviše u gradu. Dobro je govoriti i još bolje slušati, a najbolje je davati savjete, suosjećati s doživljajima svojih prijatelja, dijeliti njihovu radost i tugu i dobivati zauzvrat njihovo suosjećanje – ti i bezbroj drugih blagoslova postižu se kad se čovjek sastaje sa svojim drugovima. Ljude u drugim

[262] M. SUIĆ, 2003, 27.

[263] M. SUIĆ, 2003, 27.

gradovima, koji pred svojim kućama nemaju kolonada, razdvaja loše vrijeme; mada žive u istom gradu, oni su zapravo isto toliko odvojeni kao da žive u raznim gradovima. Dok ljudi u gradovima gube na intimnosti utoliko više ukoliko dalje stanuju jedni od drugih, u nas, obratno, prijateljstvo buja u stalnom ljudskom saobraćaju i razvija se u onoj istoj mjeri u kojoj se tamo smanjuje.“[264]

Iako Libanije u ovom tekstu govori o arhitektonskim preduvjetima koji pogoduju uspostavi bolje socijalizacije među gradskim svijetom jednoga istočnjačkog grada, njegove riječi upućuju na društvenost kao bitnu odliku gradskih sredina. Iako Weber smatra da je bitno obilježje grada anonimnost, a sela društvenost, ova odrednica ne mora biti potpuno točna jer društvenost sela najčešće je posljedica nedostatka izbora, dok je društvenost grada stvar odabira kakvoga u manjim sredinama nema. To znači da je u gradu lakše stvoriti svojevrsnu društvenu mrežu istomišljenika koja odgovara nečijemu društveno-imovinskom i drugom profilu.

Prostorno planiranje urbanih sredina mora zadovoljiti kompleksne potrebe gradskog stanovništva, gdje se pragmatično kombiniraju javne i privatne površine.[265] Javne površine obilježje su i sela, ali su u gradu one mnogo razrađenije pa je struktura grada prisutna još u selu (komunikacije, trg, svetište),[266] samo u skromnom omjeru. Dobra osmišljenost gradskih površina potiče socijalnu interakciju, što je dobro uočio još Libanije.

U istraživanju grada i njegovih obilježja najčešće se analiziraju razni faktori, dok se po strani ostavlja najvažnija „karika“ u životu svakog naselja, a to je čovjek koji je tvorac gradskih sredina, zbog čega bi istraživanje grada i uopće tržišnih odnosa u budućnosti trebalo povezati s antropološkim i psihološkim studijama.

3.2. Poleogeneza ili od sela do grada

Sva naselja nastaju iz elementarne ljudske potrebe za sigurnošću i društvom. U analizama razloga nastajanja naselja primjetno je da se pokatkada kao razlog njihova razvoja uzima ljudska potreba za zaštitom od neodređene opasnosti.[267] Iako čimbenik iracionalne opasnosti ne treba isključiti kao faktor koji ima određenu ulogu u povezivanju stanovništva na određenom prostoru, vjerojatnije je da prva naselja nastaju iz pragmatičnih i racionalno

[264] L. MUMFORD, 1988, 238.

[265] Opš. kod M. SUIĆ, 2003, 27.

[266] O strukturi grada opš. kod L. MUMFORD, 1988, 18-21.

[267] O razlozima udruživanja, opš. kod L. MUMFORD, 1988, 6-11.

objašnjivih razloga poput potrebe za zaštitom od stvarne opasnosti koja je prijetila iz okolice (neprijateljske ljudske zajednice, divlje životinje ili prirodne nepogode). O starosti nasilja i ratovanja zorne podatke daje materijalna građa. Među najnovijim nalazima koji svjedoče o starosti nasilja jest nalaz iz Kenije s lokaliteta Nataruk na kojem je 10 000 godina prije sadašnjosti došlo do sukoba između dviju grupe lovaca-sakupljača. Rezultat tog sukoba bio je zastrašujući, ubijeno je nekoliko desetaka osoba, a među njima je bio veći broj žena i djece. Osteološka građa sa spomenutog lokaliteta, s obzirom na tamo zabilježene višestruke traume kostiju, svjedoči o nasilnoj smrti, a o razmjerima ovog agresivnog čina svjedoči i tamošnji nalaz tijela trudnice ubijene u visokom stadiju trudnoće.[268] Na udruživanje u zajednice čovjeka je nagnala i opasnost od divljih životinja. Smatra se da se najduži rat u povijesti vodio između čovjeka, odnosno njegovih predaka i drugih životinjskih vrsta, a on je obilježio iznimno dugo razdoblje paleolitika.

3.2.1. Višestruko značenje naseobinske terminologije

Tradicionalna starija historiografija obično se koristi višeznačnom terminologijom poput *vicus* i *pagus*, kako bi predočila početke u razvoju naselja. *Vicus*[269] u tom kontekstu obično označuje zaselak, odnosno grupu ljudi povezanu bliskim srodstvom koja stanuje u istom zaselku, tj. najmanju jedinicu nekog društva povezanu krvnim srodstvom i lokacijom življenja. U kontekstu tako predočenog razvoja naselja tijekom vremena stvaraju se novi zaseoci, a više zaselaka tijekom daljnjeg razvoja stvara *pagus* ili selo. *Pagus* je pak viši stupanj u razvoju, odnosno podrazumijeva povezivanje više zaselaka u veću zajednicu.[270] Oba termina, *vicus* i *pagus*, imala bi u tome smislu značenje ruralnih sredina, o čemu će biti više govora poslije (v. pogl. „3.2.2. Preduvjeti razvoja naselja i njegove razvojne faze“). Moderna historiografija naglašava višestruko značenje naseobinske terminologije, pa tako *vicus* i *pagus* u skladu s tim ne moraju označivati isključivo ruralne sredine i mogu imati različita značenja u različitim razdobljima, ovisna o upravnoj organizaciji teritorija. Uvriježena terminologija

---

[268] M. MIRAZÓN LAHR, 2016, http://www.cam.ac.uk/research/news/evidence-of-a-prehistoric-massacre-extends-the-history-of-warfare.

[269] Termin *pagus* koristi se, među ostalim, i kao naziv pojedinih gradskih četvrti (npr. *pagus Subura*, *pagus Aventa* itd.), v. DAGR, IV/1, str. 273 i d.,http://dagr.univ-tlse2.fr/sdx/dagr/feuilleter.xsp?tome=4&partie=1&numPage=277&nomEntree=PAGANI&vue=texte. O terminu *vicus* v. DAGR, V/1, str. 854 i d., http://dagr.univ-tlse2.fr/sdx/dagr/feuilleter.xsp?tome=5&partie=1&numPage=864).

[270] OLD, 2002, s. v. *pagus*, 1283, s. v. *vicus*, 2058; opš. kod M. GLAVIČIĆ, 2002, 21: M. SUIĆ, 2003, 56.

(npr. *vicus* i *pagus*) mogla bi se zbog svoje višeznačnosti zamijeniti općenitijom terminologijom (npr. primarna u odnosu prema sekundarnim naseljima) koja bi spriječila pogrešno razumijevanje procesa poleogeneze, ali je spomenuta ujedno i manje konkretna od uobičajene terminologije.

Dakle, u području poleogeneze se, kao u području istraživanja stanovanja, susrećemo s problemom tumačenja literarnih izvora jer upotrebljavana naseobinska terminologija nije jednoznačna. Autori koji su se bavili ovom problematikom ističu da je iz dostupne građe vidljivo da više ili manje ruralna naselja mogu sadržavati elemente koji se pripisuju urbanim sredinama poput fortifikacija, tržišta i dr., što stvara probleme u njihovu točnom razumijevanju i međusobnom diferenciranju.[271]

3.2.2. Preduvjeti razvoja naselja i njegove razvojne faze

Pojava trajnih naselja vezuje se za proizvodnju hrane jer je zemlju na kojoj se uzgajala hrana trebalo ne samo zasijati već i kontrolirati kako sjeme ne bi bilo uništeno. Stoga su stalnim naseljima prethodila tzv. proto-stalna naselja, odnosno naselja u kojima su ljudi dulje boravili, ali opet ne stalno. Ljudi dakle nisu odjednom mogli napustiti svoj život u cikličnom kretanju u kojem su pratili kretanje životinja koje su lovili. Uoči bavljenja ratarstvom stvoreni su preduvjeti stalnog naseljavanja i sigurno je da ljudske zajednice nisu odjednom prestale s kretanjem, nego da se ciklus migracija nastavio još neko vrijeme te da je nakon prelaska na poljoprivredu metodom pokušaja i pogrešaka uočeno da se uz zasijanu zemlju mora živjeti.

Kada se tijekom stabilizacije ratarstva stvaraju stalna naselja, ona se postupno razvijaju, no nisu sva naselja bila podjednako prosperitetna i njihov je razvoj ovisio o brojnim čimbenicima. Urbanizacija se u svojim početcima povezuje s razvojem poljodjelstva kao početnim zamašnjakom razvoja, no razvoj agrarnih aktivnosti u procesu razvoja naselja nije bio jedini odlučujući čimbenik u daljnjem napretku jer su se ubrzano mogla razvijati i naselja usmjerena na aktivnosti koje nisu ulazile u domenu ratarstva.[272] Takva je situacija bila prisutna i na istočnoj obali Jadrana, odnosno u sredinama koje nisu imale dovoljno obradivih površina i koje su se zbog toga, kao i zbog samog smještaja, razvile dobrim dijelom na osnovi svoje posredničke komercijalne uloge.

[271] R. E. VANDER POPPEN, 2008, 73-76.

[272] S. ČAČE, 1982, 52.

Jasno je da su pogodni prirodno-geografski čimbenici temeljan preduvjet za stvaranje trajnih naselja, no njihov daljnji razvoj ovisit će velikim dijelom i o društvu u čijim je rukama naselje i gospodarskim tendencijama određenoga društva i razdoblja.

U razvoju naselja uočavaju se tri razvojne faze koje se kreću od predurbane preko protourbane do urbane faze.[273] U prvoj, predurbanoj fazi razvoja, egzistiraju krvnosrodnička naselja koja se porastom stanovništva šire i dijele, pri čemu nova naselja zajedno s prvobitnim naseljem čine jednu zajednicu unutar koje će jedno naselje tijekom vremena dobiti veću važnost od ostalih (*castellum*).[274] To je obično zaštićeno naselje koje ostalim članovima homogene zajednice, utemeljene na krvnome srodstvu, treba u slučaju opasnosti osigurati utočište.

Pojedina ruralna naselja tijekom vremena prerastaju u protourbana naselja, a važnu ulogu u toj, prijelaznoj fazi razvoja ima napredak proizvodnih snaga i odnosa, odnosno gospodarski razvoj koji se manifestira u pojavi novih načina privređivanja koji omogućuju društveno raslojavanje. Gospodarski je razvoj usko povezan s društvenim razvojem jer dovodi do tzv. društvene nadogradnje, odnosno daljnjeg razvoja društva najvidljivijeg u organiziranju i upravljanju samom zajednicom, što se odražava u povezivanju više seoskih zajednica u heterogenu grupaciju koja više nije okupljena samo na načelu krvnoga srodstva, a to rezultira stvaranjem teritorijalne zajednice (tradicionalno *civitas*) koja ima svoje središte koje se često naziva *oppidum*[275]. Opidum je središnje naselje teritorijalne zajednice koje je u skladu sa svojom društvenom ulogom steklo veću važnost u odnosu prema ostalim naseljima.[276] Uloga i značenje središnjeg naselja teritorijalne zajednice ovise i o čimbenicima poput razvijenosti okolnih naselja koja gravitiraju svojem središtu, a koja se mogu jako razlikovati po svojim obilježjima. To bi primjerice značilo da će neko naselje kao središte teritorijalne zajednice imati više urbanih elemenata, a drugo, zbog manje razvijenosti sredine, više seoskih obilježja pa bi se za takva dva središnja naselja moglo različito nazivlje, a to bi unijelo dodatnu zbrku u njihovu razmatranju. No, ipak neke teritorijalne zajednice neće imati središta s razvijenijim obilježjima, što je očito u Plinijevu opisu kada u sklopu sjevernog dijela Liburnije spominje *civitas Pasini*. To je u osnovi rijetko i teritorijalne zajednice češće gravitiraju nekom

[273] Opš. o poleogenezi kod M. GLAVIČIĆ, 1993, 79-104; Ž. RAPANIĆ, 1995, 7-13.

[274] R. E. VANDER POPPEN, 2008, 70-73.

[275] S. ČAČE, 1993, 12; M. SUIĆ, 2003, 51.

[276] *Oppidum* se nekada koristio kao naziv kojim se opisuju seoska naselja, ali, sudeći prema *Lex Rubria*, upotrebljavao se i za imenovanje gradskih naselja sa statusom municipija, kolonija, što upućuje na višeznačnost naseobinske terminologije v. R. E. VANDER POPPEN, 2008, 72.

razvijenijem centru. U literaturi se kao bitno obilježje središnjih naselja navodi utvrđenost što je odrednica koja sama po sebi ne upućuje na urbani ili neurbani status naselja, dok je mnogo važnije obilježje takvih naselja da se u njima stanovništvo okuplja na heterogenoj osnovi.

Moderna historiografija smatra da je primarna razlika između ruralnih i urbanih središta u podređenosti, odnosno ovisnosti sekundarnih o primarnim naseljima i to u financijskom, radnom i sudskom smislu.[277] Ruralne sredine, međutim, mogu posjedovati urbane elemente, pri čemu treba napomenuti da se one međusobno diferenciraju zahvaljujući jednostavnoj činjenici da selo nikada neće imati sve pogodnosti grada, nego će sadržavati samo pojedinačne prednosti. To u osnovi znači da, ako se na nekom antičkom lokalitetu otkrije naselje npr. s pripadajućim termalnim kompleksom ili pak fortifikacijama, da se ono ne može automatski smatrati gradom prije daljnjih detaljnijih istraživanja.

Završnu fazu u razvoju naselja karakterizira pojava gradova koji, također, nisu međusobno identični po svojim obilježjima, što dobro potvrđuju njihove različite klasifikacije u rimskom razdoblju, a one su povezane s njihovom razvijenošću (municipiji s različitim stupnjem prava, kolonije). No, osvrnemo li se oko sebe, uočit ćemo da i dandanas niz gradova u našoj većoj ili manjoj blizini ima vrlo različita obilježja počevši od broja stanovnika, ponuđenih sadržaja pa sve do primjerice prevladavajućega gospodarskog usmjerenja građana nekog grada. Zajedničko obilježje urbanih sredina jest da zahvaljujući uspostavljenom upravno-administrativnom uređenju kontroliraju najvažnije segmente života na svojemu širem području.

Rimski su gradovi bili središte trgovine, pri čemu je Rim bio najvažniji među njima, a zbog svojih se komercijalnih obilježja zna uspoređivati sa suvremenim trgovačkim središtima poput New Yorka i drugih današnjih megapolisa.[278] Osnovno je obilježje gradova nekada i danas centralizirani sustav uprave i naglasak na potrošnji i akumulaciji kapitala.

3.2.3. Je li urbanizacija Liburnije posljedica primarno stranog utjecaja?

Unatoč prije predočenom razvoju teško je utvrditi razliku između protourbanih i urbanih sredina, osobito kada su u pitanju slabo istražene sredine poput liburnskih. Naime, grad ima potpuno izgrađen upravno-administrativni sustav zahvaljujući kojemu se reguliraju

[277] R. E. VANDER POPPEN, 2008, 74-76.

[278] K. M. McGEOUGH, 2004, 106.

gospodarski, religijski, ali i svi drugi aspekti života nužni za funkcioniranje nekog društva.[279] Da bi se ustrojio grad, potrebno je da društvo dosegne određeni stupanj društvene organizacije sposobne za nadziranje prihoda i rashoda kako bi se osigurao život u kompleksnijoj sredini. Nije zgorega nadodati da većina društava već tijekom brončanog doba ostvaruje preduvjete za ovakvo ponašanje, što je vidljivo u razvoju metalurgije koja zahtjeva viši stupanj društvenog razvoja i centralizacije.[280] Svako središnje naselje samo po sebi ima određeni centralitet, ali je njegove dosege teško identificirati u sredinama koje su loše arheološki istražene i čiji predstavnici nisu iza sebe ostavili pisanu riječ. Ipak i postojanje same pisane riječi u nekoj sredini nije presudno da bismo neku sredinu proglasili gradskom, iako je pismenost indikator naprednih društava.

Liburni u predrimskom dobu, sudeći prema do sada provedenim arheološkim istraživanjima[281] i naznakama iz literarne građe (npr. Ps. Scyl. 21-24), pripadaju društvima organiziranima na teritorijalnom načelu pa se jedan dio liburnskih predrimskih naselja može smatrati, zasigurno, protourbanim. Dakle, u pitanju su sredine na razmeđu protourbanog i urbanog koje imaju određen centralitet, ali je on, čini se, ograničena dometa. Indikacije o razini razvoja društva daje i specijalizacija nekog društva (podjela rada), no ona se na području Liburnije obično karakterizira kao slaba do uspostave rimske vlasti,[282] ali nije sigurno da se na osnovi slabe istraženosti može donijeti ovakav dalekosežan zaključak. U prilog veće razvijenosti liburnskih sredina ide razvijena novčana privreda koja je posvjedočena nalazima većih količina importirane robe i novca.[283] Relativno nedavna istraživanja na području Liburnije pokazala su da su tu egzistirali različiti tipovi naselja, a za koja je na osnovi materijalnih ostatka utvrđeno da su se razlikovala prema svojoj veličini i utvrđenosti. Upravo proučavanje odnosa tih naselja kroz duži period pokazalo je da neka naselja stječu tijekom vremena prevlast i utječu tako na sudbinu okolnih naselja. S. Čače je taj proces predočio na primjeru zadarskog područja, gdje je vidljivo da u mlađemu željeznom dobu nestaju mala utvrđena naselja, koja su, čini se, asimilirana pridruživanjem većim centrima. Upravo je to indikator uspona predrimskog Zadra koji stječe status najjačeg naselja

[279] Prvi gradovi razvijaju se već oko sredine 3. tisućljeća na području Mezopotamije i Egipta, opš. kod C. SCARRE, 2005, 195.

[280] Opširnije o ulozi razvoja metalurgije u razvoju naselja te nastanku elita, v. S. DIMITRIJEVIĆ – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998, 167. i d.

[281] Npr. S. ČAČE, 2006, 65-79.

[282] S. ČAČE, 1982, 50.

[283] S. ČAČE, 1982, 50.

u okolici.[284] Navedeni primjer Zadra pruža naznaku da postoje pokazatelji koji bi išli u prilog mogućnosti postojanja urbanih sredina na ovom području u predrimskom razdoblju. Kako se čini, u liburnskim važnijim naseljima bila je već razvijena novčana privreda, odnosno ovdje su se rano pojavile sekundarne, a onda i tercijarne djelatnosti.

U prilog razvijenosti liburnskog društva idu i suvremena lingvistička istraživanja o kojima je već bilo govora (v. pogl. „2.5.5. Liburnija nakon Augusta“).[285] Dodatan pokazatelj njihove razvijenosti leži u činjenici da su upravo Liburni najlakše i najbrže prihvatili rimski način života na istočnoj obali Jadrana, uz susjedne Histre, što je cijelom području Liburnije omogućilo dobru integraciju u rimski državni ustroj.[286] Ta se integracija morala odraziti i u stanovanju u smislu brzine i načina prihvaćanja rimskih običaja.

Jedan od pokazatelja naprednosti predrimskih naselja jest i činjenica da se dobar dio rimskih naselja razvija na liburnskim predrimskim tradicijama zadržavajući na taj način jednim dijelom svoju predrimsku strukturu.[287] To znači da su prethodna naselja imala manje-više dobru organizaciju prostora koja je uspostavom rimske vlasti naslijeđena i dodatno proširena uz provedene modifikacije. Trenutačno poznavanje liburnskih sredina ide u prilog njima kao najvećim dijelom protourbanim središtima. Međutim, kada se razmatraju obilježja urbanih sredina, često se u obzir uzimaju samo obilježja grčke ili rimske civilizacije pa se tako urbana obilježja određuju na osnovi njihove prisutnosti, no urbanizacija ne mora slijediti zadane obrasce. Većina autora u skladu s tim smatra da je doseljeni strani element bio ključan u stvaranju urbaniziranih sredina.[288] Zastupnici takvog stajališta kao da zaboravljaju da neki od literarnih izvora nabrajanjem važnijih naselja na području Liburnije, i uopće istočne obale Jadrana, upozoravaju kroz tamo upotrijebljenu terminologiju (poput *polis* i *oppidum*) na veću ili manju urbaniziranost ovdašnjeg područja (npr. Plin. *Nat. hist.*, 3, 139-141). Na području Liburnije očito je došlo do samostalnog razvoja domaćeg svijeta, pri čemu je kontakt primjerice s grčkim i poslije rimskim građanima najvjerojatnije poslužio kao katalizator procesa koji je bio u tijeku.[289] Ipak, kroz uspostavljenu rimsku vlast razvoj liburnskih sredina

[284] S. ČAČE, 2006, 69-70.

[285] A. KURILIĆ, 1999, 107 i d.; A. KURILIĆ, 2008c, 12.

[286] A. KURILIĆ, 1999, 120.

[287] Opš. o predrimskoj tradiciji naslijeđenoj u rimskom razdoblju na primjeru Nina kod M. KOLEGA, 2009, 123-132.

[288] M. SUIĆ, 1981, 143.

[289] Npr. N. Cambi piše iduće: „S grčkim kolonijama započinje i razvitak urbane civilizacije. Prethodno zapravo na čitavom hrvatskom području nema uopće gradskih aglomeracija." (N. CAMBI, 2002, 24).

išao je u smjeru prihvaćanja rimskih utjecaja u svim sferama života, pa tako i daljnjoj urbanizaciji.

Sudeći prema pisanjima literarnih izvora, Liburni su morali imati javne prostore u kojima su obavljali javne službe, no, oni, nažalost, do sada nisu arheološki identificirani. Tako Apijan, pišući o Oktavijanovu pohodu na području Ilirika, spominje vijećnicu u Metulumu, što jasno svjedoči o javnim prostorima unutar ovoga predrimskog naselja, a posredno svjedoči i o službama koje su se unutar tih predrimskih naselja obavljale (App. *Ill*. 10, 21, 59 – 60). Dakle, prostori javne namjene postojali su na teritoriju Japoda, ali do danas nisu uspješno identificirani u arheološkim istraživanjima. Možda razloge takvog neprepoznavanja treba tražiti i u diferencijaciji javnih i privatnih objekata prema analogiji s rimskim obrascem njihove klasifikacije. Ako su Japodi posjedovali javne prostore, nema dvojbe da su ih imali i Liburni kao jedan od najrazvijenijih naroda ovog područja.

3.3. Liburnske predrimske urbane tradicije

3.3.1. Naselja i kuće

Naselje[290] je svako mjesto na kojem ljudi borave tijekom dužeg ili kraćeg vremena i koje se u skladu sa svojim različitim obilježjima može svrstati u neku od više različitih kategorija.[291] Tipologija naselja na istočnoj jadranskoj obali obuhvaća visinska i nizinska naselja, utvrđena i neutvrđena naselja. S obzirom na to da se ovom disertacijom zahvaća jednim dijelom i predrimsko stanovanje, uz navedene tipove naselja spomenula bih i pećine kao zasebnu kategoriju stanovanja unutar koje nema klasičnih nastambi, no koje su u upotrebi, ali najčešće u slučaju opasnosti. Visinska utvrđena naselja ili gradine dominantan su tip prapovijesnih naselja na istočnoj obali Jadrana pa tako i u Liburniji.[292] U skladu s postavljenom temom disertacije ovdje su u središtu interesa stalna naselja, odnosno ona u kojima se živi bez sezonskih migracija.

Kako je disertacija usmjerena na obilježja rimskih stambenih prostora u Liburniji, ali i dijelom na njihov odnos prema predrimskoj tradiciji, nužno je dati i kratak pregled spoznaja o

[290] Temeljno obilježje naselja jest veći broj objekata koji ponajprije služe za stanovanje, ali tu su obično i objekti druge namjene, v. ONE, s. v. „naselje“ sv. 14, 2007, 199.

[291] Naselja se mogu klasificirati na različite načine. Detaljnu tipologiju gradinskih naselja prema njihovim „fizičkim“ obilježjima dao je M. Suić u knjizi *Antički grad na istočnom Jadranu*, a nakon tipologije dao je i klasifikaciju naselja po društvenoj ulozi koja se može primijeniti i na ostale vrste naselja opš. kod M. SUIĆ, 2003, 113-122.

[292] O definiciji gradina, v. B. ČOVIĆ, 1965, 29-30; usp. B. KUNTIĆ-MAKVIĆ – B. OLUJIĆ, 2004, 15.

stanovanju u predrimskoj Liburniji. Dosadašnja istraživanja predrimskih liburnskih naselja bila su usmjerena na određivanje tipologije naselja i njihova obilježja, kao i na zatečene objekte unutar naselja pri čemu je analizirana i pokretna građa. Veća usmjerenost na pokretne nalaze posljedica je maloga broja podataka kojim se raspolaže o samoj gradnji. Cilj je, s obzirom na raspoložive podatke o stanovanju predrimskoga liburnskoga svijeta, utvrditi jesu li se, i u kojoj mjeri, u rimskodobnom razdoblju zadržali stari oblici stanovanja, kao i u kojoj su mjeri preuzeti novi.

Obilježja gradinskih naselja poput utvrđenosti i dominacije nad okolnim područjem omogućile su njihovo bolje poznavanje u odnosu prema drugim tipovima naselja. Zbog svojih obilježja gradine su bolje uočljive, bolje sačuvane i ujedno su atraktivnije od drugih naselja pa njihova bolja istraženost nije iznenađujuća. Drukčija gospodarska situacija u kojoj bi se učestalije provodila sustavna arheološka istraživanja vjerojatno bi imala za posljedicu i veći broj podataka ne samo o gradinskim nego i o drugim manje zastupljenim tipovima naselja.[293]

Gradine su najbolje istražena i najbrojnija naselja na tlu Liburnije, no, ovdje postoje i nizinska naselja, ali je njihov broj, s obzirom na strukturu terena, mnogo manji. Nizinska su naselja slabije poznata od visinskih, a ona koja su prepoznata svoju ubikaciju duguju raznim čimbenicima poput smještaja na povoljnim i lako uočljivim položajima, ali i drugim čimbenicima poput dugotrajnog naseljavanja i/ili solidne utvrđenosti.[294]

Sudeći prema prirodnim osobitostima, predrimska liburnska naselja najvećim su dijelom ulazila u kategoriju visinskih naselja. Ipak, pojedina se naselja razvijaju u nizinama, ali uglavnom na specifičnim mjestima koja nude potrebnu sigurnost poput poluotočnog smještaja koji donosi niz prednosti u obrambenom, ali i komercijalnom smislu (npr. Zadar). Iako je do danas istražen manji broj nizinskih naselja, treba pretpostaviti da je postojao veći broj takvih naselja koja su zbog svoje neistaknute lokacije rijetko prepoznata ili su pak devastirana zbog svoje lake dostupnosti.

Uz visinska i nizinska naselja, u željeznodobnoj se Liburniji nastanjuju i pećinski lokaliteti. Naseljavanje pećina u Liburna bilo je sekundarnog karaktera u željeznodobnom razdoblju i

[293] Istraživanja na sjeverozapadnom dijelu Pireneja u devedesetim godinama dvadesetog stoljeća pokazala su da su gradine osnovni tip naselja na spomenutom području u željeznodobnom razdoblju, uz postojanje i drugih vrsta naselja, ali u mnogo manjoj mjeri, v. C. PARCERO-OUBIÑA, 2008, 1-2

[294] Na moguća metalnodobna nizinska naselja na području otoka Paga skrenuli su pozornost znanstvene javnosti I. Oštarić i A. Kurilić, što treba još istražiti i potvrditi. Usp. I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 21, 328.

one su se nastanjivale, kako je već spomenuto, samo u određenim, nepovoljnim okolnostima (npr. nesigurnost).[295] Na području Liburnije smjestilo se, kažu, otprilike 600 gradina.[296]

Naselja se u Liburniji razlikuju po svojoj veličini, utvrđenosti i međusobnom odnosu, o čemu je već bilo govora (v. pogl. „3.2.3. Je li urbanizacija Liburnije posljedica primarno stranog utjecaja?“).[297] Položaj trajnih naselja uglavnom je uvjetovan prirodno-geografskim čimbenicima koji omogućuju ljudima i životinjama manje ili više trajno zadržavanje na jednome mjestu, pri čemu se ograđivanje i položaj na većoj visini mogu tumačiti težnjom za sigurnošću, ali i zadržavanjem nadzora nad okolnim područjem. Ipak, na većim visinama zbog oluja i hladnoća obično nema stalnih naselja. Liburnska se naselja smještaju na uzvisinama, kao i na određenoj manjoj ili većoj udaljenosti od mora, a njihov je položaj pokazatelj gospodarskih odnosa koji su bili usmjereni s jedne strane prema moru, a s druge prema unutrašnjosti pa su ta naselja smještena na najpovoljnijim lokacijama za komunikaciju između obale i kontinenta.[298] U ovom su poglavlju iskorištene spoznaje koje su velikim dijelom zasnovane na istraživanjima liburnskih naselja Š. Batovića i Z. Brusića. Najviše podataka dala su bolje istražena i dugotrajnija naselja poput Nina,[299] Zadra,[300] Bribira,[301] Beretinove gradine u Radovinu,[302] Velike Mrdakovice[303] i Gradine u Dragišiću[304].

Upravo zahvaljujući spomenutim istraživanjima naselja poznati su i određeni podatci o predrimskim liburnskim kućama. Najbolje istražene predrimske liburnske kuće još su uvijek one iz Radovina.[305] Dio liburnskih naselja zadržava svoj raniji kontinuitet, iz brončanog doba, a dio ih se pojavljuje pak u željeznodobnom razdoblju, pri čemu se povećao i broj nizinskih naselja u usporedbi s prijašnjim razdobljem, što je posljedica boljih sigurnosnih prilika.

---

[295] Na području Starigrada Paklenice nalazimo brojne pećine: Vaganačka pećine, Reljina pećina, Vodena pećina, pećina-jama Vodarica, Sopnjača i dr., v. kod M. DUBOLNIĆ, 2006, 1-55; M. DUBOLNIĆ, 2007, 1-58.

[296] Š. BATOVIĆ, 1987a, 352; K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 2008, 66.

[297] Usp. S. ČAČE, 2006, 65-79.

[298] K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 2008, 68.

[299] O istraživanju Nina: v. Š. BATOVIĆ, 1968b, 7-32; Š. BATOVIĆ, 1970, 33-45; Š. BATOVIĆ, 1979.

[300] O istraživanju Zadra: v. Š. BATOVIĆ, 1968d, 171-182; Š. BATOVIĆ, 1973, 5-153;M. SUIĆ, 1981, 95-96.

[301] O istraživanju Bribira: v. Š. BATOVIĆ, 1968a, 85-91; Š. BATOVIĆ, 1978, 9-24; I. PEDIŠIĆ, 2005a, 325-326; I. PEDIŠIĆ, 2005b, 72-77; H. GJURAŠIN, 2010.

[302] O istraživanju Radovina: v. Š. BATOVIĆ, 1968c, 53-70.

[303] O istraživanju Velike Mrdakovice: v. Z. BRUSIĆ, 1974, 60-62; Z. BRUSIĆ, 1980, 9-14.

[304] O gradini Dragišić: v. Z. BRUSIĆ, 1980, 9-14.

[305] Š. BATOVIĆ, 1987a, 352.

3.3.1.1. Bedemi i ulazni prostori u utvrđenim naseljima

Općenito, prva utvrđena naselja pojavljuju se još u neolitiku, no dominanti tip naselja postaju, čini se, u brončanom i u željeznom dobu.[306] Bedemi se na istočnoj jadranskoj obali najčešće grade suhozidnom tehnikom koja podrazumijeva različite načine slaganja kamena bez upotrebe veziva, pri čemu su visina i debljina zidina ovisili o položaju naselja pa, što je naselje bilo na povoljnijoj lokaciji, to su si njegovi stanovnici mogli priuštiti manje zahtjevan obrambeni sustav.[307] Bedemi su važan čimbenik u identificiranju nekadašnjih naselja kao najvidljiviji i najbolje očuvani naseobinski dijelovi kojima se posvećivala veća pozornost negoli drugim elementima u gradnji jer su oni bili jamac sigurnosti stanovnika takvih naselja.[308] Uz bedeme, važan čimbenik u obrani naselja jesu ulazni prostori koji su se također razlikovali po svojoj strukturi (od jednostavnih do složenih).[309]

Na liburnskom se prostoru, uz jednostruke, grade i višestruki bedemi, pri čemu su potonji zabilježeni, primjerice, na gradini Čeljank u Mulinama na otoku Ugljanu. Spomenuta je gradina imala, sigurno, dva takva zida, no nije nemoguće da ih je bilo i više.[310] Liburni su se za gradnju bedema koristili i tzv. megalitskim kamenim blokovima, a zbog manjeg broja utvrda s takvim obilježjima koje se obično vezuju za jug Liburnije smatra se da je ovakva gradnja posljedica grčke kolonizacije srednjodalmatinskih otoka, koja se zbila u susjedstvu Liburna i kroz to uspostavljenih veza. Vrlo je vjerojatno da su Liburni preuzeli grčko-helenistički stil gradnje bedema, iako treba imati na umu da su kao jedan od razvijenijih naroda i sami mogli doći do određenih naprednijih građevinskih rješenja.

Liburni se nisu, baš poput Grka, koristili vezivom sve do kraja mlađega željeznodobnog razdoblja, kada kao vezivo počinju u gradnjama prvo primjenjivati glinu, o čemu je već bilo dijelom govora (v. pogl. „2.2. Prirodno-geografska obilježja Liburnije“).[311] Tehnika građenja

[306] V. MIROSAVLJEVIĆ, 1974, 264. U nas se prva poznata utvrđena naselja datiraju u sklopu neolitičke sopotske kulture na kontinentalnom dijelu Hrvatske, v. S. DIMITRIJEVIĆ – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998, 82-88 i dr.

[307] V. MIROSAVLJEVIĆ, 1974, 268; Š. BATOVIĆ, 1987b, 94.

[308] Š. BATOVIĆ, 1973, 80; A. FABER, 2000a, 147.

[309] Složeni ulaz u obliku propugnakula nađen je na ulazu u gradinu Čeljank na Mulinama na Ugljanu, a sličan ulaz ima, primjerice, Varvaria (Birbir), v. Š. BATOVIĆ, 1973, 86.

[310] Š. BATOVIĆ, 1973, 82; Š. BATOVIĆ, 1987a, 353; opš. o gradnji bedema kod K. BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, 2008, 91-93.

[311] Z. BRUSIĆ, 1980, 11.

određena je dobrim dijelom dostupnim materijalima na određenom području, kao i tehnološkom razvijenošću društva koje gradi.

3.3.1.2. Koncepcija liburnskih naselja

Liburnska naselja imaju različite oblike (kružne, polukružne, poligonalne i druge forme), što je posljedica njihova različitog smještaja.[312] Spomenuta se naselja dijele prema načinu oblikovanja i iskorištavanja prostora pa se tako najjednostavnija naselja koja imaju jedinstveni prostor jasno razlikuju od složenijih naselja kod kojih postoji određena podjela prostora.[313] Gradinska naselja mogu dakle biti vrlo raznolika pa tako razlikujemo naselja s terasama, podgrađima, predgrađima, pri čemu se spomenuti dijelovi mogu različito koristiti kao područja, primjerice za stanovanje ili gospodarsku funkciju, što ovisi o raznim čimbenicima poput položaja same gradine i njezine prostornosti.[314] Obično su gradinski stambeni dijelovi smješteni na višoj visini, dok su u donjima prostori za stoku, odnosno gospodarsku funkciju naselja, ali ne uvijek. Upravo postojanje ovakvih od kuća odvojenih prostora za blago pokazuje da je riječ o razvijenijim sredinama u kojima su na neki način bili regulirani vlasnički odnosi.

U većim utvrđenim naseljima oblih formi središnji je prostor često bio prazan (npr. Beretinova gradina), pri čemu je tijekom vremena zbog povećanja broja stanovnika, ali i društveno-gospodarskog razvoja dolazilo do širenja naselja prema centralnom dijelu i njegova organiziranja. U četvrtastim naseljima nije zabilježen neiskorišten prostor jer je takav oblik prostora svojom koncepcijom pružao mogućnost lakšeg i pragmatičnijeg iskorištavanja raspoloživog terena.[315]

Svojom površinom naselja na području Liburnije bila su vrlo različita te su mogla zauzimati površinu od 1000 pa do 200 000 m².[316] Međusobno su ona bila smještena na manjoj udaljenosti, otprilike od 3 do 5 km, a najčešće su se smještala na nižim visinama između 50 i 300 m nadmorske visine.[317]

[312] Š. BATOVIĆ, 1987b, 94; o oblicima gradina općenito v. M. SUIĆ, 2003, 108. Kružna su naselja jednostavna i ekonomična po svojoj formi, opš. kod Z. PAĐAN, 2007, 98-100.

[313] Š. BATOVIĆ, 1987b, 94.

[314] Opš. kod Š. BATOVIĆ, 1987b, 94-95; M. SUIĆ, 2003, 107-121.

[315] Š. BATOVIĆ, 1987b, 96.

[316] Š. BATOVIĆ, 1987b, 96.

[317] Š. BATOVIĆ, 1987a, 352-353.

Prema trajanju, ta su naselja mogla biti trajna i privremena. Privremena su naselja služila u svrhu skrivanja u slučaju opasnosti, ali i za sezonske aktivnosti koje su iziskivale promjenu sredine, a one su najvećim dijelom bile vezane za transhumantno stočarstvo, kao i druge aktivnosti poput trgovine.[318] Trajna su naselja svojom konstrukcijom, kao i oblikovanjem stambenih prostora, bolje i stabilnije građena, zbog čega mogu dati mnogo više informacija o načinu nekadašnjeg života negoli privremeni objekti.

3.3.1.3. Liburnske kuće

Glede rasporeda kuća u predrimskim liburnskim naseljima, dobiveni podatci idu u prilog njihove dobre prostorne organizacije.[319] Kuće u utvrđenim naseljima obično prate bedeme u nizovima, pri čemu je njihov položaj ovisio o položaju i smjeru rasprostiranja zidina, odnosno o položaju samog naselja.[320] Liburnske su kuće u naprednijim naseljima mogle biti organizirane u blokove unutar radijalno, koncentrično ili rjeđe ortogonalno ustrojenih uličnih sustava.[321] Nadalje su kuće u liburnskim naseljima mogle biti prislonjene jedna uz drugu ili su mogle zadržati odvojenost te biti različito položene (uzdužno i poprečno). Na pojedinim lokalitetima (kasnija razvojna faza Beretinove gradine u Radovinu) pojavljuju se i dvorišta koja su zajednička većem broju kuća (4 – 5), što upućuje na određenu vrstu zajedništva osoba koje nastanjuju tako koncipirane prostore.[322] Ograđivanje kuća može se možda povezati s rodbinskim vezama, a eventualno i s nesigurnošću života, a to bi možda upućivalo na veće društvene promjene unutar zajednice.

Neke su liburnske kuće dijelile zajedničke zidove, što se može protumačiti štednjom materijala, koja je iskustveno donosila i veću stabilnost tako građenim objektima, kao i s rentabilnošću u smislu zagrijavanja prostora. Postojanje odvojenih kuća mogući je pokazatelj pak želje za izdvajanjem, kao posljedice samodostatnosti, ali i vrlo moguće različitog razdoblja u kojemu se neka gradnja podiže. Glede prostornosti liburnskih kuća, prevladava

[318] Š. BATOVIĆ, 1987a, 353.

[319] Na Gradini usred polja Veliko Rujno nađen je pak velik broj zbijenih kućica sa stajama, što odstupa od gore spomenute pravilne prostorne organizacije karakteristične za liburnska željeznodobna naselja, pri čemu se zbijenost možda može povezati s činjenicom da je riječ o naselju čija se koncepcija temelji na brončanodobnim tradicijama, kada je spomenuto naselje proživjelo svoj vrhunac, opš. o naselju kod. M. DUBOLNIĆ, 2006, 15. i d.

[320] Š. BATOVIĆ, 1987b, 107.

[321] Š. BATOVIĆ, 1987b, 116.

[322] Š. BATOVIĆ, 1987b, 114.

stajalište da su one bile najčešće jednoprostorne, kako na otocima, tako na obali i u unutrašnjosti.[323] Ako su nađeni ostatci iz željeznodobnog razdoblja na području naselja Kućice kod Sali na Dugom otoku, onda su tamo građeni i višeprostorni objekti (dvoprostorni objekti).[324] Na području akropole na gradini Sv. Trojice A. Glavičić spominje suhozdini troprostorni objekt koji se sastojao od dvije veće i jedne manje prostorije. Zapravo je u pitanju objekt koji je mogao imati vrlo različitu namjenu, no najčešće se povezuje sa spremanjem hrane i oružja ili kao sakralnom funkcijom.[325] Ipak ovaj je objekt mogao biti i stambene namjene i u njemu je mogla živjela elita, ali, s obzirom na to da se u izvješćima ne spominju drugi podatci, teško je više bilo što reći o ovdje razmatranom nalazu. Spoznaje o kućama najčešće se baziraju na parcijalnim podatcima koji pružaju više mogućnosti za stvaranje pretpostavki negoli za zaključke utemeljene na čvrstim činjenicama.

Glede pak oblika kuća, u Liburniji su, prema sadašnjim spoznajama, dominirale kuće građene u obliku četverokuta (pravokutnik, kvadrat). Kuće su bile vrlo različitih veličina, koje su se kretale od otprilike 5 m² do 70-ak m².[326] Sve su kuće imale u određenom smislu javno-privatnu namjenu jer su se u svima njima mogli primati posjetitelji neovisno o razlogu posjeta i statusu vlasnika. U manjim je kućama ta javna funkcija manje prisutna nego u većim zdanjima koja su i svojim dimenzijama bila prilagođena primanju većega broja ljudi.

Može se pretpostaviti da je elita i u svojim domovima primala druge članove zajednice i da su takva ugošćivanja bila mnogo češća negoli u pripadnika ostaloga liburnskog svijeta. Razlika u veličini kuća unutar jednog naselja može biti dobar pokazatelj društvene diferencijacije i stupnja razvoja društva u kojemu se hijerarhija iskazivala, među ostalim, veličinom stambenog prostora. Iako se čini da su liburnske kuće bile najvećim dijelom jednoprostorne, treba ostaviti otvorenom mogućnost da je jedan dio njih možda i imao određene pregradnje, a da njihovo ne-nalaženje može biti posljedica slabe istraženosti, propadljive strukture gradnje pregradnih zidova ili nekih trećih razloga. No, kako pokazatelji pregradnji uglavnom nedostaju, ako su one i postojale, bile su, čini se, rijetke. Vrata su, što je vidljivo prema materijalnim nalazima, imala osovine kako bi se osigurala njihova lakša pokretljivost.[327] Uz navedeno čini se da su predrimski ulazi bili veće širine koja je omogućivala i bolju osvijetljenost unutrašnjih prostorija.

[323] Opš. kod Š. BATOVIĆ, 1987a, 354.

[324] Š. BATOVIĆ, 1987b, 107.

[325] A. GLAVIČIĆ, 1984, 18.

[326] Opš. o željeznodobnim kućama kod Š. BATOVIĆ, 1987b, 93-120.

[327] Š. BATOVIĆ, 1987b, 118.

Kao što je već navedeno, gradnje na tlu Liburnije bile su uglavnom kamene i suhozidne. Na području Radovina u kasnijoj su fazi života naselja prisutne gradnje od kamena lomljenca sa ispunom od sitnog kamena između dvaju lica. No, moguće je da je na nekim lokalitetima, poput Bribirske glavice, upotrijebljen i drugi materijal osim kamena. Naime, za gradnju u Bribiru Korošec tvrdi da je bila suhozidna, dok Š. Batović kaže da tamo nije našao tragove suhozida, već lijepa,[328] što bi upućivalo samo na sigurnu upotrebu kombiniranog materijala strukturiranog i od pruća i blata, pri čemu je upitno za koju je funkciju služio spomenuti lijep. Za Gradinu usred polja Velikog Rujna pretpostavlja se da je imala kuće građene od kamenih temelja s drvenom nadogradnjom, odnosno da je riječ o gradnji kombinacijom različitih materijala.[329] Razlike u gradnjama odraz su i prirodnih okolnosti vezanih za smještaj naselja i dominantnih resursa na pojedinom području. Od različitih vrsta kamenja najčešće se u Liburniji primjenjuju vapnenac ili pješčenjak u neobrađenu obliku bez veziva, pri čemu se tijekom vremena ovdje pojavljuju i grubi začetci njegova klesanja (v. „2.4. Liburnska kultura“).

U mlađemu željeznom dobu na pojedinim je lokalitetima evidentirana upotreba gline kao veziva.[330] Ovaj je razvoj u graditeljskom smislu olakšao kasnije usvajanje novih, zahtjevnijih načina gradnje.[331] Zahvaljujući upotrebi veziva zidovi su kuća postali tanji, ali stabilniji.[332] Način na koji su kuće bile prekrivene može se samo s više ili manje vjerojatnosti pretpostaviti. Za sada nema dokaza da su se u predrimskom razdoblju upotrebljavale kamene ploče u pokrivanju kuća jer nisu nađeni njihovi ostatci na istraživanim liburnskim lokalitetima. Sudeći prema tradicijskom graditeljstvu, takva bi se gradnja mogla očekivati na području Liburnije, ali za sada ona nije dobila svoju potvrdu (o čemu je bilo govora u pogl. „2.4. Liburnska kultura“). Krovovi su bili najvjerojatnije dvosljevni, no materijal koji je korišten za njihovo prekrivanje je diskutabilan jer je biljni materijal slabo otporan na bure zbog kojih bi se ovdje možda prije očekivao kameni pokrov. Debljina zidova kuća bila je različita, a u prosjeku je iznosila između 55 i 85 cm.[333]

Pri istraživanju stanovanja na području Liburnije Š. Batović je uočio određene specifičnosti u gradnji. U takve posebnosti liburnske gradnje on uvrštava i konstrukciju uskih nadstrešnica

[328] Š. BATOVIĆ, 1987b, 108-109.

[329] A. FABER, 2000b, 21.

[330] Npr. u Zadru, v. Š. BATOVIĆ, 1968d, 171-182.

[331] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 224.

[332] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 224.

[333] Š. BATOVIĆ, 1987b, 110, usp. Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 38

ispred ulaznih vrata kuća, a koje su, čini se, potvrđene, na lokalitetima poput Nina i Beretinove gradine u Radovinu, gdje su zidovi mogli biti produženi za oko 55 do 80 cm.[334] Ovakvo produženje može biti rezultat potrebe za dodatnim prostorom (pretprostorom), kao i potrebe za većom čvrstoćom kuća. Naime, u ranijem periodu gradnje kuće uglavnom nemaju vezane kutove, nego samo prislonjene krajeve zidova jedan do drugog pa je ovakva konstrukcija s produžetcima kućama davala veću stabilnost.[335] Razvojem građevinskog umijeća dolazi do povezivanja kutova i na taj način nestaje potreba za produživanjem zidova, barem zbog stabilnosti, međutim, i dalje je postojala, zasigurno, potreba za korisnim pretprostorom. U tradicijskoj arhitekturi kuće na obalnom području imaju određeni pretprostor na ulazu. Njegova upotreba ima brojna opravdanja jer se na taj način sprečavao izravan ulazak atmosferilija u kuću, a ujedno se dobivao koristan prostor koji se mogao upotrebljavati tijekom većeg dijela godine. Takvi su prostori u spomenutoj tradicijskoj arhitekturi bili često dio prostora koji se naziva različitim imenima: solar, sular, slar, balatura, a koji je služio kao način spajanja prizemlja i kata (v. i „2. 2. Prirodno-geografska obilježja Liburnije“).[336] Budući da je predrimski liburnski prostor slabo istražen, teško je odrediti specifičnosti gradnje, no ti su pretprostori omogućivali zaštićen i prikladan boravak na otvorenom. Međutim, na temelju dvaju lokaliteta na jugu Liburnije ne može se zasigurno tvrditi da su takvi pretprostori egzistirali na cijelome liburnskom prostoru i moguće je da je riječ samo o obilježju karakterističnom za južni dio Liburnije koji je nešto bolje istražen. Kao određena specifičnost može se izdvojiti i nepravilnost zidova koji su koso položeni te uglovi kuća koji nisu dani pod pravim kutom.

Glina se najčešće koristila kao premaz i vezivo u gradnji te u izradi podloge vatrišta ili ognjišta.[337] U kućama su nađeni i pokazatelji postojanja jama koje su mogle služiti za otpad ili spremanje hrane.[338] Njihov položaj nije imao vidljivih pravila jer su jame nalažene u različitim dijelovima kuća, tako su se neke nalazile ispod zidova, što znači da su bile iskopane prije njihove gradnje, što otvara mogućnost da su se planski gradile kako bi se koristan kućni prostor što više i racionalnije iskoristio. Za dio je jama bilo praktično da budu uz ognjišta, gdje su mogle stajati posude, koje su bile potrebne za kuhanje. Sudeći prema nađenim jamama, u Ninu nije isključeno da neke od njih nisu služile za pohranu otpada, premda bi

[334] Npr. Š. BATOVIĆ, 1987b, 110; 114.

[335] Š. BATOVIĆ, 1987b, 110.

[336] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 264.

[337] Š. BATOVIĆ, 1987b, 114.

[338] Š. BATOVIĆ, 1987a, 355; Š. BATOVIĆ, 1987b, 110.

njihova dubina i širina prije upućivale na funkciju skladištenja.[339] Jame se pojavljuju samo na onim zemljištima koja su svojim prirodnim obilježjima bila pogodnija za njihovo iskopavanje. Relativno nedavno nađeni su nalazi jama i na lokalitetu Sv. Trojice s većim količinama kulturnih ostataka.[340]

Osim jama, unutar kuća nalaženi su ostatci ognjišta i vatrišta. Na nekim se lokalitetima navodi da ognjišta nisu imala stalnoga smještaja i da su bila pomična.[341] U sklopu ranih gradnji jednoprostornih objekata (do 17. st.) ognjišta su, prema analiziranim ostatcima, često bila smještena na sredini kuća, a tijekom njihova razvoja u višeprostorne objekte ognjišta su se premjestila uz zidove.[342] Kako je to izgledalo kod drevnih Liburna, teško je reći, no u Radovinu su ognjišta obično bila u stražnjoj polovici kuće, što je vjerojatno trebalo donijeti osvjetljenje u tamnijim dijelovima doma te povećati iskoristivost toga prostora. Osim ognjišta i vatrišta, u kućama se pojavljuju i peći koje vjerojatno upućuju na napredak u standardu stanovanja, no pitanje je koliko su bile raširene jer su za sada potvrđene samo na području Bribira.[343] Peći su možda i posredan pokazatelj postojanja većih prostora ili njihovih pregradnji, što bi razjasnilo potrebu za dodatnim zagrijavanjem uz postojeća ognjišta ili vatrišta.

Vatra je bila prijeko potrebna za grijanje, kuhanje i osvjetljavanje kuća. Prostorija u kojoj je bilo ognjište bila je, sudeći prema izvješćima, glavna, a najčešće i jedina prostorija u predrimskome liburnskom svijetu. Kako je svaka prostorija, neovisno o tome jesu li liburnske kuće bile jednoprostorne ili pak u pojedinim slučajevima višeprostorne, služila za veći broj aktivnosti, treba očekivati da se smještanju ognjišta poklanjala posebna pozornost i da je ono imalo ključnu ulogu u organizaciji kućnoga prostora. Upravo je položaj ognjišta određivao gdje će biti drugi kućni prostori, a njegov položaj bio je povezan i s načinima na koji se osiguravao izlaz dima iz kuće.

Stanovnici kuća morali su imati i riješeno pitanje opskrbe vodom. O načinu opskrbe vodom svjedoče nalazi cisterni, primjerice na području Bribira,[344] a, prema poznatim podatcima,

[339] Obično su jame s glinenim premazom služile za spremanje hrane ili vode, usp. N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 2009, 202, 205.

[340] M. DUBOLNIĆ, 2006, 12-13.

[341] Npr. Beretinova gradina u Radovinu v. Š. BATOVIĆ, 1968c, 53-70.

[342] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 44.

[343] Š. BATOVIĆ, 1987a, 355.

[344] I. PEDIŠIĆ, 2005a, 325.

Liburni su postavljali cisterne na za to najpovoljnijim mjestima. U prilog liburnskog iskustva ide i to što je rimskodobni svijet na istim mjestima nastavljao s gradnjom novih cisterni.

3.3.2. Pokretni nalazi u naseljima

Pokretni su nalazi brojniji od nepokretnih, a važni su za kulturu stanovanja jer daju podatke o aktivnostima koje su ispunjavale svakodnevicu te posredno upućuju na društveno-imovinsku strukturu njihovih vlasnika. Od brojnih predmeta nađenih na analiziranim lokalitetima očekivano je najbrojnija keramika, što je posljedica njezine trajnosti, potrebnosti i lake dostupnosti.[345] Od keramike su se izrađivali različiti predmeti od kojih je među nalazima najzastupljenije posuđe. Keramičko posuđe općenito se dijeli na posuđe domaće i uvozne produkcije pri čemu je domaća keramika očekivano prisutnija od uvozne. Među domaćom keramikom prisutno je posuđe različite namjene na osnovi kojega se može napraviti vrlo općenita diferencijacija na posuđe: za pripremu hrane (npr. tepsije, peke ili crepulje, cijednjaci i sl.), skladištenje (npr. domaće veliko posuđe), serviranje hrane (npr. zdjele, pladnjevi).[346] Prema veličini može se napraviti, također, diferencijacija na: najveće posuđe namijenjeno skladištenju i najmanje konzumaciji. Posuđe domaćeg podrijetla bilo je najčešće bez ukrasa, a, kada je i imalo dekoraciju, onda je ona obično bila stilizirana. Nekomplicirana izrada bez dekoracije ili uz prisutnost osnovne dekoracije upućuje na to da se to posuđe najčešće upotrebljavalo za jednostavne prigode jedenja, najvjerojatnije u krugu obitelji, pri čemu ono nije imalo tendenciju pokazivanja i razmetanja.

U Liburna su zoomorfne i antropomorfne posude vrlo rijetke, no jedna od nađenih tako oblikovanih posuda jest iz Nina.[347] Nije nemoguće, s obzirom na njihov oblik, da su one imale obredno značenje, premda nedostatak druge slične građe, kao i nedorečen kontekst nalaza ne omogućuje njihovu iscrpniju analizu. Kod ovih posuda bilo bi zanimljivo vidjeti gdje su točno nađene i u kakvom su bile odnosu prema drugim artefaktima da bi se moglo nešto više reći o načinu njihove uporabe. Spomenute bi posude mogle nešto više reći o upotrebi kućnoga prostora koji je jednim dijelom možda služio za vjerske potrebe, barem kada su u pitanju ovakve specifično ukrašene posude. Liburnska domaća keramika nije nikada oslikana i prisutnost oslikavanja jasan je pokazatelj importa. Od različitog posuđa stranog podrijetla u Liburniji je najčešće zastupljeno posuđe namijenjeno konzumaciji (npr. tanjuri, vrčevi), a

[345] Npr. u Birbiru Š. BATOVIĆ, 1968a, 87.

[346] Opš. kod Š. BATOVIĆ, 1968d, 171-182.

[347] Š. BATOVIĆ, 1987a, 374.

njihov uvoz pokazatelj je težnje za reprezentacijom koja posredno upućuje na to da je elita u svojim kućama održavala gozbe u kojima se koristilo različitije i estetski dorađenije posuđe. Veliku vrijednost imalo je i uvozno posuđe za skladištenje poput dolija,[348] a ono je pronađeno, primjerice, na području otoka Murtera.[349] O tom je tipu posuđa malo podataka jer ono istraživačima donedavno nije bilo atraktivno zbog svoje utilitarnosti i, sukladno tomu, slabije ukrašenosti. Unatoč čestom omalovažavanju takvoga posuđa, riječ je o zahtjevnom posuđu čija je izrada zahtijevala odličnog majstora, keramičara.[350] Takvo je posuđe služilo za skladištenje tekućih i krutih tvari. Upravo je o sadržaju skladištenja ovisilo i njihovo smještanje pa su ovakve posude, ako su sadržavale tekućine, obično bile ukopane u zemlji, dok su posude s krutim tvarima prije bile smještene slobodno u prostoru. Uvezene posude ovog tipa nije mogao posjedovati svatko pa je njihovo pronalaženje značilo automatski i bolji imovinski status vlasnika. Onaj tko posjeduje uvezeno posuđe velikih dimenzija jasno pokazuje da je imućniji od ostalih te se njime vjerojatno koristi ne samo za opskrbu svoje obitelji nego i u komercijalne svrhe. Jedna je od posuda skladišne namjene nađena na Gradini usred polja Velikog Rujna, a nalazila se pokraj ognjišta, zbog čega se pretpostavlja da je služila za sirenje mlijeka.[351] Velike skladišne posude iz Beretinove gradine nalazile su se i u dvorištima i u kućama, a to je pokazatelj da se hrana čuvala u unutrašnjim i vanjskim prostorima, pri čemu je vjerojatno sadržaj skladištenja, kao i njegova količina, utjecao na to hoće li posuđe biti vani ili unutra. Unutar kuća u Radovinu obično su one bile smještene na početku kuća, u prednjem dijelu. Bilo bi zanimljivo proučiti koliko su domaće posude velikih dimenzija bile učestale u naseljima i je li ono bilo pokazatelj veće imućnosti onih koji ih posjeduju.

Helenistička reljefna keramika u Liburniji se pojavljuje između 3. i 1. st. pr. Krista; to je kvalitetna i vrlo dekorativna keramika koja se serijski proizvodila u kalupima, a bila je jeftinija zamjena za helenističko metalno posuđe.[352] Ovakvo se posuđe najčešće pojavljivalo u obliku zdjele ili kratera. Na tlu Liburnije češća je pojava kratera negoli zdjela što je ujedno i tipološka specifičnost ovog područja koja pokazuje vjerojatno i veću sklonost Liburna prema ispijanju vina.[353] Upravo bi upotreba takvog posuđa sugerirala da su Liburni i prije Rimljana

[348] Š. BATOVIĆ, 1987a, 374.

[349] Z. BRUSIĆ, 2005, 91-100.

[350] Opš. o zahtjevnosti izrade ovakvog posuđa kod B. KIRIGIN, 2008, 177-189.

[351] A. FABER, 2000b, 21.

[352] Z. BRUSIĆ, 1974, 60-62.

[353] Opš. o helenističkoj reljefnoj keramici u Liburna kod Z. BRUSIĆ, 1988, 19-63.

počeli s uzgojem vinove loze ili pak s uvozom vina. Spomenuto je posuđe služilo za pripremu i posluživanje vina, što upućuje na svakodnevicu obilježenu prigodnom konzumacijom te se pretpostavlja da je imalo i određenu ulogu u pogrebnim ritualima jer se razbijeno pronalazilo u grobovima. Isto tako može se pretpostaviti da je njegova uporaba upućivala na viši status osobe koja se njime koristila. S obzirom na to da zasada nema pokazatelja u kakvom je odnosu to posuđe bilo prema arhitektonsko-dekorativnim nalazima, može se samo pretpostaviti da se ono koristilo u prostorima u kojima se jelo i pilo, a koji su u elite imali vjerojatno drukčija obilježja negoli u ostalog većinskog stanovništva. Status vlasnika kuća pokazivao se najvjerojatnije ne samo veličinom kuća nego količinom i kvalitetom izrade uporabnih predmeta unutar njih.

Osim posuđa, u liburnskim su naseljima nađeni i drugi keramički predmeti poput kalemova za namatanje, koluta za otežavanje vretena.[354] Ovi keramički predmeti idu u prilog učestale aktivnost predenja vune i uopće izrade odjevnih predmeta unutar liburnskih kućanstava. Iz dosadašnjih se arheoloških istraživanja ne može niti približno identificirati gdje su se takvi predmeti držali unutar kuća. Može se samo pretpostaviti da su vjerojatno bili smješteni uz zidove kuća kako bi zauzimali što manje mjesta. Vjerojatno su spomenute aktivnosti, s obzirom na svoju potrebnost, zahtijevale stalni prostor jer se na tim predmetima radilo svakodnevno pa je onda bilo praktičnije takav pribor držati na jednom mjestu. Osim toga, pri predenju i tkanju trebalo je osigurati i više svjetlosti onomu tko obavlja ovaj posao zbog čega se ta djelatnost zasigurno obavljala u bolje osvijetljenim dijelovima doma. Uz utilitarne keramičke predmete, u liburnskim je naseljima nađeno ponešto keramičkog nakita (npr. ukrasne perle).[355] Za taj je nakit moguće pretpostaviti da je bio uobičajen u ukrašavanju jer nije bio zahtjevan za izradu ni u tehničkom ni u financijskom pogledu. Dakle, to je bio nakit kakav si je svatko mogao priuštiti. Nakit se morao držati negdje, u nekakvom recipijentu, a moguće je pretpostaviti da su se za tu svrhu koristile i keramičke posude. Naravno, recipijenti su se pak najvjerojatnije nalazili na nekom predmetu, a oni su morali biti na lakše dostupnim mjestima od nekih drugih predmeta zbog većeg intenziteta uporabe barem pojedinih vrsta nakita.

Od drugih predmeta u liburnskim naseljima nađeni su predmeti izrađeni od kamena i kosti i organskih materijala. Prema vrsti predmeta, čini se da nešto veću učestalost u naseljima ima

[354] Š. BATOVIĆ, 1987a, 372.

[355] Š. BATOVIĆ, 1987a, 367, 372.

oruđe, među kojim se dosta često pojavljuju žrvnjevi i brusovi.[356] Od ostalih metalnih predmeta pojavljuje se i već spominjani nakit, među kojim su nešto zastupljenije ukrasne fibule i igle zbog svoje svakodnevne uporabljivosti. Uz navedeno, prisutni su i predmeti koji su ujedno i oruđe i oružje, dakle predmeti koji su se mogli uporabljivati na više načina poput, primjerice, sjekira i noževa, dok je oružje, čini se, bilo najmanje prisutno (koplja, mačevi i dr.).[357] Budući da su takvi predmeti zabilježeni u okviru tipoloških klasifikacija, ali i same činjenice da nisu uvijek evidentirani u sklopu zatvorenih cjelina,[358] ovdje nije pribilježen njihov odnos prema drugim ostatcima, a slična je, čini se, situacija kod ranije obrađenih keramičkih predmeta. Stoga je teško reći gdje su se spomenuti predmeti nalazili. Vrlo je vjerojatno da su u kućanstvima predmeti bili raspoređeni po namjeni i da su u sklopu jednoprostornih objekata oruđa za različite radove bila odvojena od kućanskih potrepština, odnosno predmeta potrebnih za pripremu i posluživanje hrane i pića te, primjerice, predmeta vezanih za tkanje. Prema tome, najvjerojatnije je jednoprostorni objekt bio „isparceliziran“ različitom namjenom pa se u jednom dijelu spavalo, u drugom kuhalo itd. Kod manjih stambenih objekata upotreba prostora bila je manje fleksibilna jer nije bilo prostora za promjene, dok su veći prostori, glede toga, bili fleksibilniji. Može se očekivati da su se veći predmeti držali na jednome mjestu i da se nisu učestalo pomicali.

Na području Liburnije podneblje je omogućivalo da se dio poslova obavljao izvan zatvorenih prostora. Takva se situacija morala odraziti i na organizaciju kućnoga prostora, a vidljiva je u pretprostorima nekih liburnskih kuća. S obzirom na položaj pretprostora, koje je Š. Batović identificirao u pojedinim kućama, jasno je da su se tu mogle obavljati različite djelatnosti tijekom dana. Po principu analogije s nalazima iz istog razdoblja u Grčkoj, može se očekivati da su se tu nalazili različiti predmeti, najčešće keramički, koji su služili za pripremu hrane i objedovanje, pri čemu se u vanjskom prostoru vjerojatno hrana pripremala i konzumirala za lijepa vremena, a u unutrašnjemu pak u hladnijim razdobljima.[359]

Među nalazima u istraženim liburnskim naseljima posebno mjesto zauzimaju nalazi lokalne proizvodnje metalnih predmeta poput nalaza kalupa za lijevanje sjekira i drugih predmeta koji su nađeni na nekoliko lokaliteta u Liburniji, poput Nina, a koji upućuju na bavljenje

[356] Š. BATOVIĆ, 1968a, 87.

[357] Š. BATOVIĆ, 1987a, 358-359.

[358] Opš. o predmetima liburnske kulture kod S. KUKOČ – M. ČELHAR, 2009, 89-102.

[359] C. NEVETT, 2010, 27-42.

metalurgijom.[360] Liburni su po svoj prilici rude uvozili pomorskim i kopnenim putovima, pri čemu je metal u sirovom ili gotovom prerađenom stanju dolazio s druge strane Jadrana ili s područja Istre ili Bosne.[361] Nađeni kalupi za lijevanje upućuju na postojanje i prostora koji su primarno služili za proizvodnju, a ne za stanovanje i na takvim je područjima moguće očekivati veću količinu drugog oruđa, no u objavljenoj građi o tome nema dostupnih podataka. Treba očekivati da se u takvim prostorima ne samo radilo već i živjelo, no, u kakvom međusobnom odnosu pojedinih komponenti života i rada, teško je reći.

Organski su materijali učestali na liburnskim lokalitetima, pri čemu obično nije precizirana njihova brojnost nego je samo navedena njihova prisutnost. Životinjske su kosti inače čest nalaz na prapovijesnim pa tako i na onim liburnskim lokalitetima. Sudeći prema dobivenim podatcima iz ove građe, čini se da su se stanovnici Liburnije najvećim dijelom hranili mesom, puževima i školjkama.[362] Nažalost, još uvijek se, zbog nedostatka novca, najčešće ne rade analize kostiju, nego se one obično samo približno identificiraju. Kada se i navodi njihova pobliža identifikacija, onda se ona obično radi prema veličini i obliku kostiju pa se smatra da se tako učestalo konzumiralo meso goveda, ovaca i koza,[363] a sigurno je da se ovakav repertoar prehrane, baziran na uzgoju domaćih životinja, dopunjivao i konzumacijom divljači (npr. meso jelena i drugih životinja). Zanimljivo je da se unatoč življenju uz more rijetko pronađu nalazi koji bi upućivali na konzumaciju ribe, što je vjerojatno posljedica propadljive riblje strukture u kombinaciji sa slabijom istraženosti. Nadalje, rijetki su i nalazi ostataka biljne hrane, a to je pak posljedica vjerojatno opet veće propadljivosti takve građe. Naravno, upitno je odražavaju li ti podatci realnost jer nesačuvanost ostale hrane i slaba istraženost ne omogućuju da se sa sigurnošću kaže da se ovdašnje stanovništvo zasigurno najviše hranilo mesom. Zaključci o načinu života Liburna temelje se najvećim dijelom na istraživanju Nina i Radovina, ali dijelom i drugih manje poznatih lokaliteta. Među specifične nalaze željeznodobnog razdoblja ulazi nalaz ljudske mandibule s Beretinove gradine u Radovinu, no o tom nalazu zasada nema detaljnijih podataka koji bi bolje razjasnili njezin nalaz u samom naselju.[364] Upitno je zapravo iz kojeg je razdoblja nađena mandibula.

[360] Opš. raznim nalazima u Radovinu kod Š. BATOVIĆ, 1968c, 53-70.

[361] Opš. željeznim predmetima u liburnskoj kulturi kod S. KUKOČ – M. ČELHAR, 2009, 89-102.

[362] Š. BATOVIĆ, 1987a, 377-378.

[363] Š. BATOVIĆ, 1987a, 377-378.

[364] Š. BATOVIĆ, 1968c, 53-70.

3.3.3. Kultura stanovanja na području Liburnije

Najveći broj analiziranih predrimskih naselja pripada kategoriji gradinskih naselja, što je posljedica više čimbenika, od kojih važniju ulogu ima geomorfologija liburnskog terena. Dosadašnje analize liburnskog područja pokazuju različita obilježja sjevera i juga, pri čemu je južno područje zbog svojih prirodno-geografskih obilježja bilo plodnije i bogatije od onoga na sjeveru,[365] a takve razlike u obilježjima određenih područja moraju ostaviti traga i na stanovanju. Kako smo vidjeli u prethodnom izlaganju, kuće su u predrimskoj Liburniji slabije istražene i stoga manje poznate od samih naselja.

Očito je da su kuće izgrađene najvećim dijelom na sunčanim i od vjetra zaštićenim dijelovima naselja. O samom razmještaju kuća relativno je malo podataka, no iz njih se može uočiti da se vodila briga o izboru najpovoljnijih lokacija za njihovu gradnju. U Liburniji dominiraju četvrtasti tlocrti koji su, čini se, bili najčešće jednoprostorni s popriličnim varijacijama u veličini. S obzirom na prirodna obilježja, u Liburniji je prevladavala kamena gradnja, no u pojedinim se slučajevima posezalo i za drvenom građom, kao i kombinacijom različitih dostupnih materijala. Nedostatak pokazatelja čvrstoga pokrovnog materijala tijekom arheoloških istraživanja liburnskih lokaliteta navodi na zaključak da su krovovi liburnskih kuća bili prekriveni laganim materijalom poput šiblja i drugoga sličnog propadajućeg materijala.[366] Međutim, tradicijska gradnja na našemu obalnom dijelu ide u prilog i uporabi čvršćega pokrovnog materijala, što je dobrim dijelom posljedica klimatskih prilika na obalnom, često vjetrovitom području. Stoga treba ostaviti otvorenim mogućnost da je barem na nekim lokalitetima korišten kameni pokrov. Prozori na kućama nisu evidentirani jer nalazi obično nisu sačuvani u nekoj značajnijoj visini pa to što nisu zamijećeni nije stvarni pokazatelj da ih nije bilo. Međutim, prema nalazima, primjerice, iz Radovina, prozori možda i nisu bili svugdje potrebni, barem ne kod prosječno velikih kuća jer su tamošnji ulazi u kuće bili dovoljno široki da su mogli primiti dovoljnu količinu svjetlosti za solidno osvjetljenje doma. Kod kuća veće površine može se možda očekivati i postojanje otvora na zabatnom dijelu kuća ili na nekim drugim mjestima. Takvi su pretpostavljeni otvori bili potrebni napose u kućama većih dimenzija radi veće zračnosti većih prostora i izlaska dima s ognjišta, ali i radi obavljanja različitih aktivnosti u kućnom prostoru jer, u suprotnom, unutar kuća se ne bi moglo tkati niti obavljati druge poslove koji su zahtijevali danje svjetlo. Od stambenih

[365] S. ČAČE, 1982, 50.

[366] Š. BATOVIĆ, 1987a, 354; usp. K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 2008, 104.

objekata najčešće su zapravo ostali sačuvani arhitektonski ostatci temelja i zidova, kao i ostatci podova i ognjišta.

Pokretni nalazi nađeni u sklopu kućnih prostora pokazatelj su aktivnosti koje su se u stambenim prostorima obavljale. Najčešće se u liburnskim naseljima, kao i drugim naseljima, pronalazi keramika. Razlike među posuđem u sklopu kojeg se pojavljuje, s jedne strane, dekorirano posuđe, a, s druge, svakodnevno uporabno posuđe, upućuje na pretpostavku da su kupci dekoriranog posuda imali nešto bolje organizirane i uređene prostore. Socijalnu diferencijaciju potvrđuju i nalazi velikih uvoznih skladišnih posuda koji pokazuju da su u naseljima egzistirale osobe koje su imale veće imovinske mogućnosti jer su takve posude bile skupocjene. Prehrana Liburna, s obzirom na prirodne resurse i stočarstvo kao jednu od važnijih gospodarskih grana, velikim je dijelom bila bazirana na mesu, a važan dio prehrane morala je činiti i riba, iako izvori ne idu zasada previše u prilog tome. No opet, slaba sačuvanost organskih nalaza ne daje pravu prehrambenu sliku nekadašnjega svijeta na ovom području. Budući da u publiciranim izvješćima nije prikazana distribucija nalaza u kućama, može se samo pretpostavljati da su se nalazi keramičkih posuda i keramičkog oruđa vezanog za tkanje isprepletali u kućnim prostorima, odnosno da su predrimske kuće bile multifunkcionalno upotrebljavane.

Nalazi uvoznog posuđa upućuju na razvijenu trgovinu, pri čemu je importirano posuđe bilo prisutno i u malim i velikim sredinama, što upućuje na dobru međusobnu povezanost takvih naselja, kao i na razvijenost društva koje je i u manjim sredinama bilo spremno prihvatiti novìne. To u osnovi govori o dobroj organizaciji života na teritoriju pojedinih liburnskih zajednica, odnosno o dobroj prometnoj povezanosti i razvijenoj robno-novčanoj razmjeni. Na osnovi provedenih istraživanja jasno je da su unutar kuća postojala mjesta od različite važnosti, odnosno da su se različita mjesta iskorištavala na različite načine, no teško je u konkretnim uvjetima napraviti nekakvu shemu uporabe kućnoga prostora koja bi dala dodatne podatke o društvu koje se koristilo određenim privatnim prostorom. No, kako je taj odnos podijeljenih dijelova kuća izgledao, kao i što nam to može reći o odnosima između njezinih stanovnika te o njihovim svakodnevnim aktivnostima, ostaje otvoreno pitanje. S obzirom na primarnu svrhu kuća, kuća je i u Liburna mjesto u kojem su pojedinac i njegovi ukućani zadovoljavali svoje biološke i druge potrebe. Zbog dominacije objekata veličine od 30-ak m^2 vjerojatno je da su Liburni najvećim dijelom živjeli u manjim zajednicama, odnosno jezgrenim obiteljima.

Vrlo je vjerojatno da su u predrimsko doba jednoprostorne kuće pružale istodobno dom stoci i ljudima. Zapravo sve do druge polovice 20. st. mogle su se naći u Dalmaciji jednoprostorne kuće koje su imale vrata po sredini objekta pri čemu je s jedne strane bio prostor predviđen za obitelj, a s druge za stoku.[367] Pretprostori koji se uzimaju kao moguće obilježje liburnske arhitekture usko su povezani s mediteranskim prirodnim uvjetima koji su omogućivali čovjeku da dosta vremena provodi vani i na taj način dobije dodatni prostor za boravak. Usmjerenost kuća prema van vjerojatno je pokazatelj i dobrih sigurnosnih prilika u takvim naseljima.

3.4. Rimski grad

3.4.1. Urbanizam rimskog grada

Rimski je urbanizam konglomerat različitih utjecaja, najvećim dijelom italskih, grčko-helenističkih, etruščanskih, ali i drugih.[368] Smatra se tako da je na rimski urbanizam određeni utjecaj već izvršila bronačnodobna kultura Terramara koja je prvi poznati primjer pravilne organizacije naselja na Apeninskom poluotoku. Ta je kultura bila raširena na području sjeverne Italije (uglavnom u pokrajini Emiliji), a karakterizirala su je naselja pravokutnoga ili trapezoidnoga tlocrta ograđena nasipom i jarkom s vodom.[369] Naselja su uzdužnim i poprečnim putem bila podijeljena na četiri osnovna područja s kućama. U središtu je naselja bio i otvoreni prostor koji je, kako se čini, funkcionirao kao neka vrsta trga. Kuće su bile sojenice (palafiti) građene od dostupnog materijala šiblja i blata, dok su krovovi bili dvosljevni i prekriveni slamom. U Montaleu je danas izgrađen arheološki park na otvorenom u sklopu kojega je rekonstruiran ne samo eksterijer ovakvih kuća već i njihov interijer unutar kojih je dan prikaz upotrebe kućnog prostora, a u kojem se uočava njegova podjela na više odjeljaka rukovođena dominantnim načinom upotrebe svakoga pojedinog dijela (spavanje, kuhanje i drugo).[370] Postoji mišljenje da su nositelji ove kulture došli na područje sjeverne Italije s područja Galije pa je o njihovu podrijetlu, a onda i mogućoj karakterizaciji ovih utjecaja teško sa sigurnošću govoriti. Od italskih kultura na rimski urbanizam, kao i urbanizam Etruščana, izvršili su snažan utjecaj i nositelji kulture Villanova. Ta se kultura razvila na području sjeverne i većim dijelom središnje Italije, a prethodila je etruščanskoj

[367] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 232.

[368] Opš. kod M. SUIĆ, 1963, 82-84; M. SUIĆ, 1996, 333-334.

[369] M. SUIĆ, 2003, 146.

[370] Opš. kod A. CARDARELLI – I. PULINI – C. ZANASI, 2015, s. v. *Montale, the Terramara Lives*, http://journal.exarc.net/issue-2015-4/aoam/montale-terramara-lives.

kulturi. Danas se smatra da su Vilanovljani bili jedna od komponenti koja je sudjelovala u formiranju etruščanske kulture zajedno s doseljenicima iz egejsko-maloazijskog prostora. Upravo su nositelji etruščanske kulture stvorili prvu urbanu kulturu na središnjemu dijelu Apeninskog poluotoka. Rimljani su od njih preuzeli tzv. etruščansku disciplinu (*disciplina Etrusca*) koju spominju brojni antički izvori, a podrazumijevala je skup obrednih propisa vezanih za proricanja različite namjene pa tako i onih vezanih za osnivanje gradova.[371] Etruščanska se orijentacija temeljila na stranama svijeta i podjeli nebeskog svoda na 4 područja, koja su se u etruščanskoj religiji dalje dijelila i povezivala s božanstvima određenih karakteristika tvoreći na taj način kompleksnu nebesku, a onda i zemaljsku topografiju.[372] Naime, u njihovu je vjerovanju dobro bilo zastupljeno tamo gdje je bilo više svjetlosti, a to je, gledajući s pozicije strana svijeta, prostor istoka i juga, dok je količina osvijetljenosti na području zapada i sjevera bila manje prisutna, zbog čega je tu, smatra se, bila izrazitija prisutnost zla. Zemaljski princip tako je u Etruščana bio ustrojen prema onom nebeskom.[373]

Pravilan urbanistički sustav prvotno se pojavio u bliskoistočnim gradovima, dok su Grci u tom procesu dobrim dijelom dobili ulogu prenositelja istočnih ideja prema zapadu. Zanimljivo je da se pravilan urbanizam Grka pojavljuje prije u grčkim kolonijama na Sredozemlju negoli na matičnome, grčkom teritoriju, što je zapravo i relativno lako objašnjivo činjenicom da su gradovi u Grčkoj bili osnivani i razvijani stoljećima spontano, dok su se gradovi na novim, pomno odabranim područjima gradili planski. Dobar primjer takvoga planskog osnutka jest grčka kolonija *Neapolis* ili današnji Napulj koja je osnovana još u 6. st. pr. Krista.[374]

Rimske su gradske ulice bile povezane s okolnim teritorijem (agerom), pri čemu je centar tih komunikacija bio, kao i u Etruščana, u tzv. pupku grada (*umbilicus*), odnosno „središtu svijeta“.[375] Groma ili mjerni instrument za pravilno trasiranje gradskih pravaca postavljao se u spomenutu središnju točku grada. Ovakva povezanost agera i grada odraz je vjerojatno činjenice da je poljodjelstvo bilo usko povezano s urbanizacijom jer se prvi gradovi razvijaju zahvaljujući napretku poljoprivrede.[376] U takvoj konstelaciji odnosa treba očekivati da je organizacija agera utjecala na organizaciju gradskih površina jer je ona prethodila osnivanju kompleksnijih naselja. No, unatoč intenzivnoj urbanizaciji rimskoga svijeta, zemlja je tijekom

[371] B. MILIĆ, 1994, 182.

[372] Opš. kod M. SUIĆ, 2003, 147-149.

[373] B. MILIĆ, 1994, 181; E. CRAVETTO, 2007, 355-356.

[374] F. HAVERFIELD, 1913, http://www.gutenberg.org/files/14189/14189-h/14189-h.htm.

[375] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 213-215; M. SUIĆ, 2003, 149.

[376] C. SCARRE, 2005, 198-199.

cijelog razdoblja rimske povijesti zadržala svoju vrijednost, i to ne samo u smislu ulaganja nego i društvene samopromidžbe onoga tko ju je posjedovao.

Određenu ulogu u razvoju civilnih naselja odigralo je i oblikovanje vojnih logora.[377] Naime, rimska se civilna naselja razvijaju prije vojnih logora i s te bi se strane moglo reći da su vojni logori izgrađeni na temelju civilne urbanističke praske, no tijekom vremena došlo je i do vjerojatno obrnuta procesa. Poput gradova vojni logori imaju također dvije glavne ulice koje se nazivaju *via praetoria* i *via principalis* koje se sijeku, a u blizini je njihova sjecišta smješteno sjedište logora, odnosno principij ili upravni i vjerski centar logora, dok je iza njega bio pretorij ili glavni stan zapovjednika logora.[378] Uokolo su bili razni prostori poput arsenala, lazareta ili bolnica i drugih objekata. Kao i u gradu najvažniji su objekti bili smješteni u središtu i uz glavne komunikacije, pa su tako uz glavnu ulicu koja bi odgovarala dekumanu bili smješteni objekti namijenjeni višim časnicima, dok su prostori namijenjeni običnom vojnicima bili izvan tih glavnih komunikacija. I kod logora bilo je važno osigurati si okolni prostor osobito kod onih stalnog karaktera kako bi se osigurala sigurnija egzistencija, odnosno samodostatnost u određenoj mjeri. Zbog raznolikih potreba vojske u okolici stalnih logora razvijaju se opskrbna naselja koja se često tijekom vremena transformiraju u gradove. Naime, kada se vojno arhitektonsko znanje akumuliralo, trebalo je očekivati da je ono utjecalo kroz stečeno iskustvo u takvoj gradnji na organizaciju grada, osobito s povećanjem nesigurnosti života u rimskoj državi koje je zamjetno već od druge polovice 2. st.

Sam postupak osnutka rimskih gradova poznat je zahvaljujući literarnoj građi, pri čemu je vidljivo da je riječ o tradiciji koja je, primjerice, u Vitruvijevo vrijeme već neka vrsta atavizma (Vitr. *De. arch.* 1, 4, 9-10). Rimljani su tradicionalno, etruščanskim obredom koji se nazivao *inauguratio* ili *auguratio,* prvo provjeravali preduvjete za što zdraviji život na nekom području. U ovom su obredu prvo haruspici proučavanjem utroba životinja koje su dulje vrijeme boravile na određenom teritoriju, provjeravali mogu li se ljudi naseliti na nekom mjestu s obzirom na zdravstvene preduvjete gradnje.[379] Ako je stanje pregledanih utroba bilo zadovoljavajuće, odluka o osnutku grada nije bila konačna i tu su nastupali auguri koji su trebali provjeriti naklonost bogova prema činu osnutka. Auguri su volju bogova najčešće tumačili kroz promatranje leta ptica (ali i drugih znakova poput groma i sl.) i, tek ako je znamenje bilo povoljno, moglo se pristupiti osnutku grada. Naime, bilo je moguće neovisno o

[377] M. SUIĆ, 2003, 149.

[378] M. SUIĆ, 2003, 153., sl. 43.

[379] B. MILIĆ, 1994, 182-183.

povoljnom rezultatu ispitivanja zdravstvenih preduvjeta gradnje, odustati od daljnjeg postupka osnivanja grada ako bi se gradnja zbog raznih razloga pokazala neisplativom. Upravo je to bio jedan od pokazatelja veće važnosti augura u odnosu prema haruspicima, koji su imali manju moć u odlučivanju. Auguri su pak imali mogućnost utjecanja ne samo na razvoj gradova već i na sam život u gradu te su svojim proricanjem mogli biti aktivni sudionici u političkim zbivanjima sredine u kojoj su živjeli. Ako bi odluka o gradnji bila donesena, slijedila je druga etapa koja se nazivala *limitatio,* a ona se sastojala u uprezanju volova i oranju tzv. posvećene brazde na kojoj su se potom podizali bedemi.[380] Katkada se prije postupka nazvanog *limitatio,* spominje i postupak koji se zove *orientatio,* odnosno postupak u kojemu se određuje položaj glavnih ulica, ali i mjesta gdje će se nalaziti važnije gradske ustanove. Činom orijentacije dekuman se usklađivao s izlaskom i zalaskom Sunca, a kardo je bio usklađen s polovima. Glavne ulice, kardo (*cardo maximus*) i dekuman (*decumanus maximus*), dijelile su grad u četvrti i određivale su svojim položajem smještaj gradskih objekata. Sve što je smješteno sjeverno/lijevo od dekumana nazivalo se *pars sinistrata* i nosilo je i obilježja povezana s položajem i imenom koje sugerira negativnost (lat. *sinister* ili zlokoban).[381] Područje s južne ili desne strane dekumana nazivalo se pak *pars dextrata.* Zapravo je u ovom imenovanju ključnu ulogu imao položaj augura, odnosno poslije agrimenzora, pa se tako sve što je bilo ispred augura, odnosno na istoku nazivalo *pars citrata,* a ono što je bilo iza njega na zapadu, misli se izvorno na augura koji je gledao na istok, nazivalo se *pars ultrata*. Usporedo s prije spomenutim glavnim pravcima povlačili su se i okomiti pravci, formirajući pravokutne blokove (*insulae*). Zapravo ulični sustav u Rimljana često je bio fleksibilan, što znači da je prolazio po potrebi ne sredinom gradskoga prostora, nego najprostranijim dijelom grada. O utilitarnosti Rimljana svjedoči i način pozicioniranja javnih građevina poput hramova pa su se tako hramovi pojedinih božanstava trebali nalaziti na pogodnim mjestima, poput hrama Venere koji je, prema Vitruvijevim preporukama, trebao biti u luci, dok su hramovi Vulkana i Marsa trebali biti izvan grada (Vitr. *De arch.* 1, 7,1). Očito je da su Rimljani u podizanju hramova vodili brigu o korelaciji između mjesta podizanja hrama i samog božanstva kojemu je hram posvećen pa se tako Venerin hram podizao na mjestu na kojemu je bilo najizglednije da će biti najposjećeniji, dok su se hramovi vezani uz Vulkana i Marsa zbog svoje opasne konotacije smještali izvan gradskih zidina. Sam je ritual završavao postupkom koji je dobio naziv *consacratio*, što znači da je grad bio

[380] B. MILIĆ, 1994, 208, sl. 250.

[381] B. MILIĆ, 1994, 208, sl. 250.

posvećen i da je u tome procesu dobio božanske i ljudske zaštitnike.[382] Iako je postupak osnutka bio zamagljen religijskim elementima, u cijelom se procesu najviše pozornosti davalo racionalnim čimbenicima koji su u prvi plan stavljali egzistenciju, sigurnost i praktičnost. O toj zdravoj logici organiziranja gradskih površina svjedoči prostor zvan *pomerium*, a on je podrazumijevao da se pri gradnji gradova i njihovoj organizaciji ostavi slobodnim dio gradskoga prostora, i to onaj uz njegove zidine, kako s unutrašnje, a tako i s vanjske strane, jer se na taj način osiguravao slobodan prostor za obranu grada tijekom ratnih zbivanja koja su u antičkim vremenima bila učestala pojava. U Vitruvijevo vrijeme mjernim su se pitanjima bavili agrimenzori, što je dobar pokazatelj da je ovdje opisani postupak osnutka gradova tijekom vremena poprimio normirana i racionalna obilježja.[383]

U načelu, forum s kapitolijem trebao je biti na sjecištu glavnih ulica, no koje će to točno ulice dobiti status glavnih, bila je stvar prilika na terenu uvjetovanih prirodnim, ali i tradicijskim čimbenicima.[384] Središta rimskih gradova u provincijama imitiraju sam Rim. Tijekom vremena od središnjeg se foruma odvajaju forumi s različitim funkcijama, što je potvrđeno u samom Rimu, ali se to može pretpostaviti i za druge velike gradove unutar rimske države. U Rimu su sagrađeni tijekom vremena forumi specijalizirani za trgovanje određenim namirnicama poput žita, vina i dr. U manje razvijenim sredinama forum je imao multifunkcionalniju ulogu od onih u složenijim sredinama u kojima je došlo do veće specijalizacije i diferencijacije između pojedinih aktivnosti. U produžetku foruma mogao je biti kapitolij, odnosno središnji hram posvećen Jupiteru, Junoni i Minervi, uz napomenu da se u razvijenijim gradovima uz glavni hram grade i hramovi posvećeni drugim božanstvima. Dobar, gotovo školski primjer takvoga nasuprotnog foruma s kapitolijem jest primjer iz rimske kolonije *Augusta Raurica* koja je egzistirala na području današnje Švicarske.[385] Međutim, dobar primjer grada u sklopu kojega forum i kapitolij nisu u organskoj prostornoj vezi, je vidljiv npr. u koloniji *Augusta Treverorum* u Trieru.[386]

Glavne su gradske ulice uz kolnike imale nogostupe i odvodne kanale, a njihova su širina, kao i neka druga obilježja, ovisili o važnosti mjesta gdje su se nalazile, dakle, što je lokacija bila

[382] B. MILIĆ, 1994, 182-183.

[383] B. MILIĆ, 1994, 184.

[384] Opš. kod W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 213-215; o urbanističkoj strukturi opš. i kod M. SUIĆ, 2003, 203-226.

[385] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 219.

[386] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 214-215.

poželjnija, to je i ulica bila bolje prilagođena za uporabu većem broju ljudi. Javne su površine u rimskome svijetu bile veće i monumentalnije od onih grčkih i helenističkih.[387]

Iako su Rimljani propagirali planirani urbanizam, najčešće se događalo da su širenjem rimske vlasti u okvir rimske države ulazila naselja s ranijom tradicijom koja nisu bila građena po hipodamskom principu. Osvojena su područja bila podvrgnuta romanizaciji u arhitektonskom i dekorativnom smislu, no, unatoč tomu, većina je gradova barem jednim dijelom zadržala svoju stariju fizionomiju koja je odstupala od potpune pravilnosti. Pa iako je sam Rim kao idealnu propagirao plansku arhitekturu, njegov smještaj na sedam brežuljaka uvelike je otežavao pravilnost, zbog čega su nju posjedovali samo pojedini dijelovi grada. Rim je dobio pravilnost ne svojim osnutkom nego korekcijama koje su poduzete tijekom kasnijih razdoblja.[388] Rimska se urbanistička disciplina dopunjivala novim utjecajima, zbog čega su gradovi bili izloženi stalnim mijenama.

Iako se pokatkada smatra da je rimski urbanizam počivao na skromnoj teoriji, teško je da bi rimski civilizacijski doseg i „skok" u kulturi življenja, a koji je nakon rimskoga vremena dosegnut tek u 19. st., bio bez temelja. Tomu u prilog idu i odredbe starog zakonika poznatog kao „Zakonik XII ploča" iz ranog republikanskog vremena, kao i kasnije zakonske odredbe zvane *Lex Iulia municipalis*.[389] Spomenuti zakoni propisuju načine gradnje, ali se ujedno bave i održavanjem izgrađenog. Upravo je ta briga vezana ne samo za projektiranje i gradnje nego i za održavanje izgrađenog pokazatelj da su Rimljani imali pomno razrađenu arhitektonsku i graditeljsku teoriju i praksu.

U vrijeme kada su Liburni došli pod jači utjecaj Rima, a to je kraj Republike i početak Carstva, rimska je urbanistička doktrina velikim dijelom razrađena. Liburnski gradovi vrlo brzo se romaniziraju u arhitektonskome smislu pa dobivaju javne monumentalne gradnje, karakteristične za rimski svijet. Romanizirani gradovi imaju obvezno forum i kapitolij, pri čemu se u Liburniji, primjerice, tragovi gradskih središta ne zapažaju na središnje položenim dijelovima grada, nego češće na „perifernim lokacijama" koje su povezane s predrimskim tradicijama. Spomenute su tradicije prisutne i u drugim područjima poput samog Apeninskog poluotoka, gdje je, primjerice, etruščanski Marzabotto u blizini današnje Bologne zadržao u rimsko doba gradsko središte na periferiji.[390] Periferni položaj središta liburnskih gradova

[387] B. MILIĆ, 1994, 196.

[388] B. MILIĆ, 1994, 191.

[389] B. MILIĆ, 1994, 192-193.

[390] Opš. kod M. SUIĆ, 1996, 333-347; W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 212-213.

vjerojatno je bio posljedica orijentacije obalnih gradova prema moru kao temeljnom izvoru egzistencije.

Na području gradskoga središta u rimskim su se gradovima nalazile gotovo sve najvažnije javne funkcije grada poput upravno-administrativnih, gospodarskih i drugih. Spomenute upravne funkcije u rimskoj arhitekturi vidljive su kroz postojanje kurija i bazilika na forumu,[391] dok je gospodarska aktivnost vezana za trgovinu, ali dijelom i proizvodnju, obično bila koncentrirana jednim dijelom u tabernama položenima oko foruma, ali, naravno, i na drugim važnijim mjestima u gradu poput glavnih gradskih komunikacija.

Kako je poznavanje predrimskih naselja u nas uglavnom loše, teško je reći gdje su se nalazila predrimska središta uprave, ali nije nemoguće pretpostaviti da su ona, također, sjedinjavala i komercijalne, vjerske i druge aktivnosti te da se u rimsko doba zadržala ranija tradicija. To zapravo može značiti da su iz predrimskoga vremena naslijeđene različite funkcije koje su samo tijekom vremena, ako je tomu doista tako, „izgubile“ svoju vidljivost u prostoru. Moguće je da su i predrimski narodi javne funkcije vezali za javna zdanja koja nisu imala obilježja grčko-rimskoga svijeta, a koja su u ovome trenutku nepoznata zbog loše sačuvanosti i slabe istraženosti, o čemu će biti još govora. Predrimska naselja bila su vjerojatno sjedišta trgovine i barem dijelom proizvodnje, što je moralo ostaviti traga na njihovoj koncepciji.

U antičkome gradu, ako se može suditi prema Pompejima od kojih su danas iskopane 2/3 grada, uočava se podjela javnih objekata koji su raspoređeni u nekoliko zona. Tako su među najvažnijim gradskim zonama središnje područje s forumom, zatim zona zabave s amfiteatrom te kulturno područje s kazalištem i sl.[392] Valja pretpostaviti da su svi važniji gradovi imali sličnu raspodjelu prostora. Ono što je karakteristično za distrikte, odnosno gradska područja (četvrti) jest da su dobro međusobno povezana. Upravo je koncentriranje najvažnijih gradskih funkcija na jednome mjestu ili u njegovoj blizini u doba slabe tehnološke razvijenosti poboljšavalo kvalitetu život. Elita si je boravkom u središtu osiguravala povlaštenu poziciju i olakšavala si život sa stajališta već same uštede na vremenu. Kada su forumi bili zaista izrađeni u središtu grada, to je omogućivalo da se dobar dio gradskoga stanovništva dovede u sličnu situaciju u smislu udaljenosti od gradskog središta, pri čemu se ostvarivala dobra protočnost koja je omogućivala da se do središta grada iz raznih dijelova dospije na što brži i lakši način, što se osobito bilo poželjno u smislu trgovanja. Naravno da se udaljenost od središnjih gradskih funkcija nije mogla iznivelirati, ali se mogla smanjiti te se

[391] M. SUIĆ, 2003, 251.

[392] Opš. kod C. W. WESTFALL, 2007, 129 i d.

na taj način povećavala kvaliteta života u gradu. Romanizirani liburnski gradovi, koliko je do sada poznato, imali su tipična rimska „središta“, standardiziranog oblika i sadržaja i može se očekivati da bi se u bogatijim i važnijim liburnskim gradovima, u slučaju njihove bolje istraženosti, mogla napraviti podjela na zone prema uzorku zamijećenu u Pompejima.

Glede graditeljskog umijeća, Rimljani su nadmašili dotadašnje arhitekte i graditelje eksperimentirajući graditeljskim tehnikama i primjenjujući različite građevinske materijale.[393] Primjenom tzv. rimskog betona i usavršavanjem postojećih tehnika Rimljani su gradili čvrste i dugotrajne objekte u relativno kratkom vremenu.[394] Rimska je arhitektura bila utilitarna jer je počivala na gradnji potrebnih objekata poput termi, mostova, akvedukata, amfiteatara, bazilika, a odražavala je svjetonazor pragmatičnoga rimskog čovjeka.

Romanizacija u graditeljskom smislu podrazumijeva kako širenje novih građevinskih materijala i tehnika gradnje, tako i širenje novih vrsta građevina, što se može pratiti i u arhitekturi antičke Liburnije. Nove građevine odražavaju promjene u stilu života sredine u kojoj je uspostavljena rimska vlast. Privatne građevine, iako obično lošije očuvane, najbolji su pokazatelj intenziteta romanizacije jer omogućuju da se bar donekle napravi usporedba s gradnjama kuća u predrimskom periodu i na osnovi toga utvrdi koliko je rimska vlast promijenila život pojedinca. Javna predrimska gradnja zasad je nepoznata i zapravo samo zapisi antički pisaca idu u prilog njezinu postojanju, o čemu je već bilo ponešto riječi (v. pogl.“3.2.3. Je li urbanizacija Liburnije posljedica primarno stranog utjecaja?“).

3.4.2. Uprava u rimskom gradu

Gradovi su u rimskoj državi samoupravne općine uključene u državnu strukturu. Osvajanje novih područja bilo je praćeno romanizacijom u svim područjima života, ponajprije u upravno-administrativnom smislu. Naselja koja su se našla u sastavu rimske države dobivala su različit status koji je ovisio o njihovoj razvijenosti u predrimskom periodu, ali i strateškoj važnosti za rimsku državu. Tako važnija starosjedilačka naselja dobivaju najčešće status municipija ili pokatkad kolonije, a, što je naselje bilo naprednije, to je bilo vjerojatnije da će dobiti viši status.[395] Međutim, status kolonije dodjeljivao se rijetko, osobito u carskom dobu kada kolonije dobivaju veću važnost u usporedbi s municipijima. Može se postaviti pitanje kako znamo da su municipiji imali veću važnost u republikanskom dobu, odnosno da su

[393] Opš. građevinskim materijalima i tehnikama gradnje rimskog svijeta kod. J. P. ADAM, 98-113.

[394] Opš. i kod W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 203-253.

[395] Usp. s prilikama na Apeninskom poluotoku G. PACI, 2003, 33-40.

postojale razlike u statusima i njihovu značenju u republikanskom i carskom dobu. Odgovor na to pitanje nalazi se u zakonima koji donose hijerarhiju naselja poput *Lex Cornelia municipalis,* a iz kojih je vidljiv odnos nadređenosti, odnosno podređenosti u statusima. Svi su rimski gradovi imali akt o osnutku koji je bio ovisan o dodijeljenom statusu, pri čemu su spomenuti akti regulirali gradsko zakonodavstvo. Status kolonije u carsko doba obično dobivaju iznimno napredna naselja smještena na važnim lokacijama koja su imala niz pogodnosti poput prostranog i iskoristivog zemljišta u okolici. Smatra se da su kolonijama prethodili konventi italskih doseljenika, čije je naseljavanje bilo spontano, ali i plansko. S vremenom počinje plansko naseljavanje, a pojavljuju i veteranske kolonije, čime je rimska država rješavala niz svojih socijalnih problema (npr. Timgad u sjevernoj Africi).[396] Građani u kolonijama i municipijima imali su zagarantirana građanska prava, a opseg tih prava ovisio je o statusu koji je dodijeljen gradu, no pojedincima u gradu ta su prava mogla biti i smanjena ili oduzeta sudskim putem zbog različitih razloga poput nekog počinjenog kaznenog dijela, neplaćanja poreza, što je „zločin“ koji država ne prašta, a to se može vidjeti i u suvremenome hrvatskom društvu bremenitu blokadama i ovrhama.

Kolonije su u carskom dobu imale samo rimsko građansko pravo, kao i viši upravno-administrativni status s obzirom na municipije, što je bilo najvidljivije u domeni sudstva. I danas zapravo važniji gradovi zadržavaju nadzor nad onim manje važnima u sudskom smislu. Municipiji su u carsko doba, za razliku od kolonija, mogli imati latinsko i rimsko građansko pravo.[397] Vjerojatno su liburnski gradovi u prvoj fazi svojega municipalnog razvoja stekli latinsko pravo. U sklopu toga prava viši slojevi stanovništva postupno su stjecali rimsko građansko prava, pri čemu su evidentne dvije razvojne faze u tom procesu. Unutar prve rane faze, tzv. *Latium minus*, rimsko građansko pravo dobivaju samo nositelji visokih gradskih funkcija nakon završetka svoje službe, a otprilike potkraj prvog ili početkom drugog stoljeća započela je druga faza ili tzv. *Latium maius* u sklopu koje rimsko pravo stječu i ostali niži dužnosnici (gradski vijećnici).[398] No u obama slučajevima to pravo dobivaju zajedno s njima i članovi njihovih obitelji. Municipiji latinskoga prava bili su međufaza između peregrinskog statusa i dodjele rimskoga građanskog prava te su bili dominantni u periodu do 212.[399]

[396]O planskom naseljavanju provincije Dalmacije v. M. GLAVIČIĆ, 2014, 48.

[397]A. KURILIĆ, 1999, 113-114, 135-136.

[398]A. KURILIĆ, 1999, 139-140; A. STARAC, 2000, 24.

[399]A. KURILIĆ, 1999, 138.

Uz navedena naselja višeg status egzistiraju na tlu rimske države i druga naselja poput *prefectura* koji se vežu za kolonije jer je teritorij kolonije, s obzirom na svoju veličinu, mogao biti podijeljen na manje dijelove koji su opet imali svoja središta. Osim njih, pojavljuju se među niže rangiranim naseljima i trgovišta ili *fora* te *conciliabula,* odnosno skupine rimskih građana koje se organiziraju u nerimskom naselju.[400]

Rimsko građansko pravo obuhvaćalo je kategorije civilnog i političkog prava.[401] Među najvažnijim civilnim pravima jesu: *ius conubii,* odnosno pravo sklapanja braka i imanja ovlasti koje iz toga bračnog statusa proizlaze, i *ius commerci* ili pravo posjedovanja i stjecanja imovine, odnosno pravo bogaćenja. U kategoriju najvažnijih političkih prava ulaze primjerice pravo glasanja ili *ius sufragi,* zatim *ius honorum* ili pravo obnašanja javnih službi. Građansko pravo nemaju stanovnici osvojenih područja barem ne u početku uspostave rimske vlasti, kao ni robovi, dok žene posjeduju djelomično pravo, odnosno imaju ograničeno civilno pravo. Među važnije odredbe rimskoga građanskog prava ulazilo je i pravo na suđenje, pa tako rimski građanin nije mogao biti mučen, niti osuđen na smrt, osim ako je počinio izdaju. Uz navedene kategorije naselja postojala su i peregrinska naselja, a to su naselja koja nisu imala ni rimsko ni latinsko građansko pravo, a koja su tijekom vremena mijenjala status.[402] Uz gradska naselja, kao i naselja na razmeđu urbanog i ruralnog, egzistiraju u rimskome svijetu i naselja ruralnog karaktera (koja se obično vezuju za višeznačne pojmove, o kojima je već bilo podosta govora, *vicus* i *pagus*), ali se s rimskom vlasti pojavljuju i gospodarski kompleksi odnosno rustične, kao i maritimne vile koje mijenjaju krajolik i utječu na cjelokupan razvoj područja na kojemu se pojavljuju.[403]

Rimsko se građanstvo počelo dijeliti peregrinima još od vremena Augusta, no u 3. st. spomenuto građanstvo nije bilo dovoljno prošireno, što je promijenio Karakalin edikt kojim su svi slobodni stanovnici Carstva dobili rimsko građansko pravo, zbog čega je nestalo razlike među municipijima različitog statusa.[404] Do tog edikta nije došlo zbog filantropije, nego zbog prihoda. Početkom 3. st. u rimskoj je državi i njezinim financijama vladala konfuzna situacija u sklopu koje su rimski građani plaćali veći porez od peregrina, odnosno podređenoga stanovništva. Peregrini u tom trenutku nisu plaćali dio (indirektnih) poreza poput poreza na

[400] M. SUIĆ, 2003, 53-54.

[401] Opš. kod A. ROMAC, 1981, 84-85.

[402] O peregrinskim zajednicama v. M. SUIĆ, 2003, 56, 64-66.

[403] M. SUIĆ, 2003, 56.

[404] M. SUIĆ, 1981, 301.

nasljedstvo i oslobađanja robova, a spomenuti su porezi zbog inflacije i devalvacije donosili sve manje prihoda pa je ovaj edikt trebao oporaviti financije u državi.[405]

Prema Pliniju, neke su zajednice u Liburniji, čini se, imale i italsko pravo i imunitet. Italsko je pravo u pravnom i poreznom smislu jamčilo zajednicama izvan Apeninskog poluotoka da će njihova prava i zemljišta biti izjednačena s onima u Italiji. Kroz dodjelu ovog prava ljudi su bivali oslobođeni poreza na zemljište, što je bila velika povlastica koja je omogućivala intenzivniji razvoj takvih gradova jer se tu ostvarivao veći profit, i to u kraćem vremenskom roku. Dodjela italskoga prava datira se obično za Augusta, premda je ono moglo biti i ranije dodijeljeno, i to već od 2. st. pr. Krista, odnosno nakon što su italska zemljišta oslobođena plaćanja poreza. [406]

Liburni su u početku imali najvećim dijelom latinsko pravo koje se tijekom vremena transformiralo u rimsko građansko pravo. Stanovništvo koje je steklo građansko pravo, bilo da je domorodačko ili pak da je riječ o potomcima oslobođenika, bilo je nakon dodjele prava izjednačeno s drugim građanima iste kategorije prava. Razlike između navedenih različitih pravnih kategorija nestaju prije spomenutim Karakalinim ediktom.

Unutar gradskog teritorija zemlja se dijelila na *ager publicus* (ili državnu zemlju) za koju se može očekivati da se ubrajala među najplodnija zemljišta kako bi se osigurali što veći i sigurniji prihodi.[407] To se zemljište davalo u zakup i za njega se plaćala naknada prema kvaliteti zemljišta, a ne prema njegovoj veličini. Postojala je i kategorija privatnog zemljišta *ager privatus,* a ta je zemlja bila jednim dijelom vjerojatno oduzimana na području kolonija dok se u municipijima, čini se češće, moglo doći do nje pretvaranjem javnog zemljišta u privatno (kupnjom). Naravno da nije svatko mogao kupiti to zemljište kao što danas u hrvatskoj državi ne može svatko dobiti posao u državnim institucijama ili pak oprost duga. Postojala je i kategorija zemljišta koje je nosilo naziv *ager compascus et silvae*, a obuhvaćala je pašnjake i šume koji su mogli biti u javnom i privatnom vlasništvu.[408] Na gradskom su području postojala dakle i zemljišta i naselja različitoga statusa podređena središnjem naselju (municipiju ili koloniji).

Analiza upravno-administrativnog statusa gradova u Liburniji ukazala je da je najveći broj liburnskih naselja najvjerojatnije pripadao razvijenim sredinama. Uspostavom rimske vlasti

[405] Opš. o Karakalinu ediktu i utjecaju na financije, kod S. MESIHOVIĆ, 2015, 1947-1950.

[406] A. STARAC, 2000, 30

[407] Opš. kod M. SUIĆ, 2003, 95-96

[408] M. SUIĆ, 2003, 96-97.

aristokracija se još više izdvojila od ostaloga stanovništva negoli u predrimskom razdoblju, što je produbilo postojeće društveno-imovinske razlike, a to se moralo odraziti i na stanovanje u sklopu kojega je elita prva prihvatila rimski način života. Elita je prihvaćanjem rimske vlasti prihvatila i izgradnju javnih, a onda i privatnih objekta u rimskoj maniri. Uz doseljeno italsko stanovništvo, elita je glavni nositelj romanizacije, dok su drugi stanovnici oponašali elitu i doseljenike onoliko koliko je to bilo moguće i potrebno s obzirom na društveno-imovinski status pojedinca. Naime, što je osoba bila bolje situirana i društveno pozicionirana, to je trebala i morala prihvatiti više normi vezanih za rimski način života, a to joj je jamčilo zadržavanje postojećih pozicija i stjecanje novih.

Kao što je u rimskome gradu postojalo privatno i javno vlasništvo nad nekretninama, donekle je slična raspodjela u vlasničkim odnosima egzistirala i izvan grada u ageru.[409] Naime, teritorij grada i njegovo zemljište u okolici, zajedno s drugim niže rangiranim naseljima činili su jednu cjelinu. Uspostava rimske vlasti značila je i prihvaćanje rimskog sustava vlasništva nad zemljom, što je jedan od važnih momenata u napuštanju domaćih tradicija.[410] U tome smislu bilo je važno izraditi katastar provincije kojim se uspostavljao dodatan nadzor nad osvojenim prostorom.[411] Prvi je katastar provincije izrađen za cara Tiberija i njegova namjesnika P. Kornelija Dolabele između 14. i 20. godine.[412] Katastarska izmjera zemljišta bila je praćena postavljanjem međaša. Iako su granice bile uzrok čestih sukoba među ovdašnjim zajednicama, sam po sebi bio je to dio uobičajenoga pravnog posla uređenoga rimskog svijeta kojim su se određivale granice i utvrđivale odgovornosti koje su bile vezane za njih. O njemu svjedoče terminacijski natpisi, kojih je najviše nađeno na teritoriju Liburnije, i to na području Ravnih kotara i Bukovice.[413] Međutim, višekratno potvrđivanje granica pokazuje da su one bile predmet sporenja i sukoba.[414]

Uspostava rimske vlasti znači prihvaćanje rimskog sustava uprave u sklopu kojega je zakonodavnu vlast imalo gradsko vijeće (*ordo decurionum*) i, naravno, gradski vijećnici (*decuriones*).[415] Broj je vijećnika bio određen statutom i u većim je gradovima brojio stotinjak članova, no taj se broj usklađivao s veličinom, ali i bogatstvom zajednice pa je mogao biti

[409] Opš. o situaciji u ageru kod M. SUIĆ, 2003, 95-106.

[410] S. ČAČE, 2003, 19.

[411] M. GLAVIČIĆ, 2014, 44.

[412] S. ČAČE, 2003, 19.

[413] Usp. M. SUIĆ, 2003, 90, M. GLAVIČIĆ, 2014, 44-45.

[414] S. ČAČE, 2003, 21.

[415] M. SUIĆ, 1981, 168.

veći ili manji. S obzirom na ovdašnje gradove, smatra se da su tu uglavnom bile zastupljene grupe vijećnika sastavljene vjerojatno od 30 do 50 članova. Da bi netko ušao u gradsko vijeće, morao je ispuniti niz uvjeta koji su omogućivali da se upravljački sloj regrutira iz istoga sloja jer se od građana muškoga spola bez kriminalnog „dosjea" tražila i odgovarajuća imovina.[416] Političari su se u rimskome svijetu sastajali u kurijama pa se uspostavom rimske vlasti krenulo i u javne gradnje, odnosno kopirao se obrazac izgradnje iz središta rimske države. Najviše dužnosti u gradu imali su kvinkvenalni, tj. petogodišnji, duoviri (*duoviri quinquennales*) čija je osnovna zadaća bila da naprave popis građana i imovine svake pete godine.[417] Spomenuti popis koji su izrađivali ovi dužnosnici može se usporediti sa suvremenim imovinskim karticama kao osnovom oporezivanja i sustava kontrole. U tom kontekstu treba gledati i izradu katastra koja je u svojoj pozadini imala nadzor nad vlasničkim odnosima, a kroz to i samim prihodima.

Uprava u municipijima i kolonijama bila je slična, obavljala se u kolegijima, pa su tako izvršnu vlast ponajčešće obavljali duoviri (*duoviri iure dicundo, II vir i. d.*) odnosno kolegij sastavljen od dvaju vrhovnih gradskih dužnosnika ili pak kolegij sastavljen od četiriju članova, odnosno kvatuorvira (*IIII vir i. d.*).[418] Čini se da je u ustrojavanju takvih kolegija važnu ulogu imala samo organizacija gradskog tijela uprave pa tako ondje gdje su bili prisutni kvatuorviri nisu istodobno bili prisutni edili,[419] zbog čega spomenuta tijela nisu onda vjerojatno imala potpuno iste kompetencije jer su zbog navedenoga kvatuorviri u svojim rukama imali veće ovlasti u usporedbi s duovirima koji su svoju vlast dijelili s edilima. Osim spomenutih u gradovima djeluju i kvestori (*quaestores*) koji su, tamo gdje su pribilježeni, imali važnu ulogu u vođenju financija.[420] U nas nisu potvrđeni kvestori, što ne znači da ih nije bilo, nego samo da podatci o njima nisu sačuvani, no, ako doista nisu egzistirali u određenim sredinama njihove su dužnosti morali preuzeti drugi magistrati koji su na taj način morali imati veće ovlasti u svojim rukama.

Najviši dužnosnici činili su najviši sloj u gradu i njihova su privatna zdanja trebala biti reprezentativnija i veća od ostalih jer se status u rimskome društvu najvećim dijelom pokazivao nekretninama. Vrlo je moguće da se on i u Liburna iskazivao u predrimskom razdoblju veličinom i opremljenošću privatnih objekata. Niži gradski dužnosnici također su

[416] M. SUIĆ, 1981, 168.

[417] M. SUIĆ, 1981, 168.

[418] M. SUIĆ, 2003, 166-167.

[419] E. MELCHOR GIL, 2014, 133.

[420] M. SUIĆ, 1981, 167; A. WALLACE HADRILL, 2011, 291.

živjeli u raskošnim zdanjima, no vrlo je vjerojatno da veličina njihovih kuća i način njihova uređenja nije mogla parirati najvišim gradskim magistratima jer, da bi netko preuzeo najviše gradske dužnosti, morao je biti i imućniji od ostalih, što je osobito vidljivo u munificijencijama na koje je taj sloj stanovništva bio obvezan. Naime, svi su dužnosnici nakon izbora na neku funkciju morali dati gradu poklon, pri čemu je vrijednost tog poklona bila razmjerna funkciji koju je osoba preuzimala, što je ograničavalo broj kandidata koji su se mogli javiti za prestižne dužnosti. Obično su dužnosnici novac ulagali u izgradnju grada i dodvoravanje sugrađanima. Gradske se funkcije nisu plaćale, ali su donosile časti i profit koji je proizlazio iz tog položaja. No, uz sve lošiju gospodarsku situaciju obnašanje gradskih upravnih funkcija postalo je velika financijska obveza te tijekom 3. st. više nitko nije dragovoljno htio prihvatiti takve obveze jer je očito korist od gradskih dužnosti postala premala, zbog čega je uvedena nasljedna obaveza.[421]

U gradovima su postojali i svećenici kojih je bilo više vrsta. Ove su se dužnosti po svojem ugledu razlikovale kao i civilne funkcije, pa su najuglednije svećeničke dužnosti mogle obavljati samo više društveno pozicionirane osobe, što dobro pokazuje primjer titule pontifeksa (*pontifex*) koju su nosili najugledniji članovi zajednice.[422] Svećeničke titule pripadale su gradskim uglednicima koji su obavljali i druge funkcije tako da su nositelji ovih počasnih dužnosti pripadali gradskoj eliti. Sve su gradske funkcije bile zapravo formalno otvorene prema svim slobodnim građanima, no, da bi netko ušao u konkurenciju za takvu dužnost, morao je zadovoljiti potrebne uvjete, zbog čega su gradske dužnosti bile dostupne samo imućnima i uglednima.

Razlika između kolonija i municipija može se zapaziti određenim dijelom i u „fizičkom smislu“, odnosno uspoređivanjem obilježja Pompeja i Herkulaneja kod kojih je politički život nosio različita obilježja. Tako je politička aktivnost bila mnogo manja u municipijima negoli u kolonijama. Konkretno, u Herkulaneju nisu nađeni pokazatelji intenzivnih političkih kampanja, dok je u Pompejima situacija bila znatno drukčija.[423] To posredno znači da je uprava u kolonijama bila profitabilnija, zbog čega su političke kampanje u kolonijama bile agresivnije negoli u municipijima.[424] Kolanje većih količina novca bilo je usko povezano s intenzivnom gospodarskom aktivnošću. Nadalje, imućnost je imala za posljedicu i

[421] M. SUIĆ, 1981, 312.

[422] M. SUIĆ, 1981, 168.

[423] Opš. o političkoj aktivnosti Pompeja i Herkulaneja kod . WALLACE HADRILL, 2011, 286-305.

[424] A. WALLACE HADRILL, 2011, 286-305.

monumentalizaciju gradskih sredina, pri čemu je velik broj ljudstva na jednom mjestu imao za posljedicu ambivalentnost gradskih sredina.

Svaki je rimski grad imao svojeg patrona odnosno osobu koja je nastojala lobirati za grad kako bi se unaprijedio njegov položaj i povećao gospodarski rast grada. Da bi zaštitnik grada bio što uspješniji u svojoj dužnosti, na tu se funkciju birala ugledna osoba koja je trebala biti iz najviših društvenih slojeva, i to, uglavnom, iz samog Rima. Cilj je bio na tu poziciju imenovati osobu koja je imala veze i poznanstva te je mogla, ako je to zaista željela utjecati na prosperitetniju budućnost nekog grada. Grad bi sklapao s izabranom osobom ugovor koji je bio neobvezujući za osobu patrona, ali je toj osobi jamčio nesmetano korištenje povlasticama koje su iz potpisanog ugovora proizlazile (npr. Lucije Voluzije Saturnin bio je patron Nina).[425]

Nositelji gore opisanih službi bili su vlasnici i stanovnici reprezentativnih objekata u rimskoj državi pa tako i u Liburniji. U pitanju je društvena elita, ali reprezentativne su objekte posjedovali i imućnici (npr. carski oslobođenici) koji su tijekom života uspjeli steći znatan imetak. Oni zbog svojega pravnog položaja nisu mogli ući u gradsko vijeće, odnosno postati magistratima pa su tijekom života mogli obavljali samo skupe počasne funkcije koje su tražile ulaganje u gradsku sredinu, što im je bila kompenzacija za stvarne položaje u društvu. Iako je, kako je već prije rečeno, teško razlučiti kuće elite i imućnih pojedinaca, može se pretpostaviti da su pokatkada kuće onih koji nemaju društveni ugled imale raskošnija obilježja od kuća uglednika zbog težnje da nekretninom kompenziraju nedostatak društvenog ugleda, čemu ide u prilog građa iz Pompeja. Kako se rimski upravno-administrativni sustav zasnivao na autonomiji gradova, jasno je da je domaća elita prigrlila rimsku vlast i tako u novome vremenu zadržala pa i dodatno istaknula svoju važnost.

3.5. Metodološki pristupi istraživanju rimskodobnoga stambenog prostora

3.5.1. Razlozi slabije istraženosti privatnoga prostora

Bolje poznavanje rimskodobnoga javnog prostora s obzirom na privatni posljedica je jednim dijelom činjenice da je javni prostor reprezentativan i kao takav zanimljiviji znanstvenoj i ostaloj zainteresiranoj javnosti. Reprezentativni nalazi donose financijska sredstva potrebna za istraživanja, zbog čega imaju prednost pred onim manje isplativim projektima.[426] Takva

[425]M. SUIĆ, 1981, 168.

[426] Opš. o istraživanju ovog segmenta prostora. kod: P. M. ALLISON, 2001, 181-208; S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 333-334.

situacija u kojoj su bolje poznati javni prostori posljedica je ne samo komercijalnih razloga nego i razlika u kvaliteti gradnje javnih i privatnih objekata, zbog čega privatni objekti kao objekti slabije kvalitete gradnje „naginju“ bržemu propadanju. Privatni i javni objekti se razlikuju, osim u načinu i materijalima gradnje, i u načinu uporabe, pa će oni privatni biti u intenzivnijoj upotrebi, a to će utjecati, također, na njihovu lošiju očuvanost. U privatnim gradnjama svaka promjena u vlasničkim odnosima obično sa sobom nosi i promjenu u izgledu ili koncepciji objekta, dok je javni prostor manje podložan takvim izmjenama.[427] Navedeno pridonosi boljoj očuvanosti javnih u usporedbi s privatnim zdanjima. Privatni su objekti u cjelini lošije sačuvani, što je posljedica objektivnih i subjektivnih razloga, ali su objektivni razlozi brojniji od ostalih.[428]

Iako je prostor Liburnije bolje istražen s obzirom na druga područja na istočnoj obali Jadrana (s iznimkom Salone), i na njezinu je teritoriju bolje je poznata javna negoli privatna arhitektura, ali takva je situacija prisutna i drugdje.[429] U hrvatskoj se znanosti slabija istraženost privatnoga prostora može pripisati ne samo gore navedenim razlozima već i teškoj gospodarskoj situaciji koja najčešće ne dopušta provođenje sustavnih istraživanja. Razlozi slabe istraženosti povezani su i s dugim kontinuitetom života liburnskih naselja, a koja najvećim dijelom egzistiraju i danas.

Uz spomenutu problematiku u hrvatskoj se znanosti pojavljuje i problem objavljivanja rezultata istraživanja jer istražena građa često ostaje neobjavljena godinama, a katkada i desetljećima. Razlozi su za ovakvu situaciju također vezani za nesretne financije koje ne omogućuju voditeljima istraživanja da rade jedan posao jer zbog nedostatka potrebnog kadra oni često obavljaju poslove za nekoliko osoba, što rezultira takvom situacijom. Zbog svega navedenog stječe se dojam „zatvorenog kruga“ iz kojega je teško napraviti iskorak. Konkretno za ovu disertaciju od iznimne bi važnosti bila istraživanja lokaliteta Banovac čiji rezultati još uvijek nisu dostupni široj javnosti, barem ne u opširnijem obliku popraćeni prijeko potrebnim tlocrtima i drugim slikovnim materijalom. Zaštitna iskopavanja, koja su dominantna u odnosu prema sustavnima, rezultiraju parcijalnim ostatcima, što je posljedica karaktera takvih istraživanja u sklopu kojih su granice u istraživanju definirane potrebama građevinskih radova, kao i radovima na izgradnji infrastrukture, a ne stvarnim potrebama. Upravo ovakav djelomičan uvid u građu ne daje mogućnost utvrđivanja detaljnije tipologije

[427] S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 333-334.

[428] Opš. distribuciji artefakata kod P. M. ALLISON, 1997, 321-355.

[429] Npr. za područje Grčke v. B. TSAKIRGIS, 1996, 777-781.

građevina, odnosno stvara velike probleme u interpretaciji raspoloživih podataka jer se najčešće raspolaže nepovezanim podatcima koji otežavaju donošenje zaključaka.

3.5.2. Upotreba različitih izvora u proučavanju rimskodobnog stanovanja

U proučavanju rimskodobnog stanovanja upotrebljavaju se različiti izvori.[430] Unatoč očitoj potrebi za interdisciplinarnošću još uvijek postoji u hrvatskoj historiografiji, kao i u historiografijama drugih zemalja, mišljenje da se povijesna znanost treba baviti pisanim izvorima, a arheologija materijalnom građom.[431] U skladu s takvim promišljanjima obrazovanje povjesničara najčešće ne sadržava potrebne elemente koji bi omogućili studentima da se nakon završetka obrazovanja „uhvate ukoštac" sa svom raspoloživom građom.[432] Pristup u kojem u povijesnoj znanosti dominira upotreba pisanih izvora ima za posljedicu da se materijalna građa najčešće klasificira kao građa manje vrijednosti koja je kao takva samo dopuna pisanoj riječi. Zapravo, razlika između povjesničara i arheologa nije u upotrebi različitih izvora, već u pristupu njima, što znači da bi se i povjesničari i arheolozi trebali koristiti istim raspoloživim izvorima, pri čemu bi se arheolozi više bavili klasifikacijama i tipologijama, a povjesničari bi se služili rezultatima radova arheologa i u svoje interpretacije uključili i arheološku analizu materijalne građe.[433] U tom kontekstu ovdje neću ulaziti u posao arheologa jer za njega nisam osposobljena i u osnovi me uvijek više interesirala sama materijalna građa negoli mukotrpan proces dolaska do te građe, pa ću se u radu, s obzirom na svoje interese, ali i osposobljenost usmjeriti, kada su u pitanju materijalni izvori, uglavnom na rezultate provedenih arheoloških istraživanja. Njima ću se koristiti zajedno s pisanim izvorima o privatnim prostorima te ću dobivene spoznaje nastojati povezati u jednu cjelinu.

U skladu s promjenama u suvremenoj historiografiji većeg broja zemalja zapadnoga civilizacijskoga kruga postaje jasno da sama tematika kojom se bave humanističke znanosti određuje koliko će koji izvori imati važnost u njezinu proučavanju. Kada je u pitanju rimskodobno stanovanje, onda mogu slobodno reći da je materijalna građa važnija za dobivanje uvida u nekadašnje stanovanje od pisanih izvora jer se pisana riječ premalo bavi

[430] Metodološke postave koje su prihvaćene u ovom radu baziraju se najvećim dijelom na postavkama Penelope Mary Allison, koja je tijekom svojih istraživanja rimskih privatnih prostora unijela velike promjene u pristupu ovoj tematici, v. P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/home.

[431] Usp. S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2012, 335.

[432] Opš. kod P. M. ALLISON, 2001, 181-182.

[433] Opš. kod P. M. ALLISON, 2001, 181-208; v. i S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 335.

stambenim prostorom. Zapravo, i kada se govori o privatnom prostoru, to se čini iz drugih pobuda pa se o njemu samo usputno priča i ne daju se precizni podatci o položaju, obilježjima i funkciji nekog objekta. Za proučavanje stanovanja u rimskome svijetu u pojedinim slučajevima informacije pruža i epigrafija, odnosno materijalni pisani izvori koji će, također, biti manjim dijelom predmet ovog rada.[434]

3.5.3. Pisani izvori

Kao što sam već spomenula, literarni izvori o rimskome privatnom prostoru nisu od velike koristi u upoznavanju nekadašnjega stanovanja ni u arhitektonskom, ni u funkcionalnom smislu. U malobrojne i najčešće citirane izvore ubrajaju se Vitruvije (*De architectura libri decem*), Plinije Mlađi (*Epistulae*) i Varon (Varro *De linqua Latina*).[435] Između spomenutih triju autora najveću važnost ima Vitruvije koji je svojom profesijom bio primarno vezan za strojarstvo, graditeljstvo i arhitekturu,[436] zbog čega je u svojim djelima i pisao o rimskim kućama. Vitruvije se konkretno u sklopu svoje šeste knjige bavio stambenim prostorima, dok je u sedmoj knjizi donio podatke o završnim radovima u gradnjama različitih objekata, u sklopu kojih se pozabavio podovima, stropovima, dekoracijom, kao i nekima drugim građevinskim radovima. Terminologija kojom se danas najvećim dijelom koristimo za označivanje pojedinih prostorija rimskog doma potekla je velikim dijelom iz Vitruvijeva djela. Međutim, usporedba te terminologije s terminologijom kojom su se služili drugi antički autori upućuje na to da je njegovo nazivlje bilo prije privilegij intelektualne manjine i ljudi od struke.

Iščitavanje Vitruvija pokazuje da se on bavio teorijski isključivo arhitekturom najvišega društvenog sloja, pri čemu je težio davanju primjera vezanih za idealnu arhitekturu, dakle onu koja je rijetka u praksi, nastojeći tako, čini se, više podučiti rimski svijet o tome kakva bi ta arhitektura trebala biti, a ne kakva je doista i bila. U skladu s tim Vitruvijeva je arhitektura težila tehničkom savršenstvu u smislu idealnih proporcija i simetrije, zbog čega se spomenuti arhitekt nije zamarao iscrpnijim opisivanjem pojedinih prostorija ili pak aktivnostima koje su se unutar tih prostora vodile jer je smatrao da su te stvari same po sebi poznate i razumljive. Dakle, spomenuti autor u prvi plan stavlja podatke tehničke prirode, a zanemaruje funkciju i

[434] Opš. kod P. M. ALLISON, 2001, 183-184.

[435] P. M. ALLISON, 2001, 183-184; S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 335.

[436] L. SLIVNIK, 1997, 387 i d.

uređenje prostora.[437] U svojoj knjizi koja je posvećena kućama Vitruvije (Vitr. *De arch.*, 6) spominje različite prostorije, no on ih zapravo samo nabraja i ne definira točan prostorni odnos među njima. Na osnovi Vitruvijeva izlaganja može se pretpostaviti da je on kao arhitekt poštovao određenu logiku prostora, što su u određenoj mjeri potvrdila istraživanja kampanijskih kuća. Vitruvije opisuje atrijsko-peristilnu kuću koja je u njegovo vrijeme bila popularna među imućnom populacijom na italskom području (zasigurno, na području Lacija i Kampanije). No to ne znači da se njegova kuća može okarakterizirati kao univerzalna za cijelo područje rimske države zbog velikog broja čimbenika poput golemog prostora koji je zauzimala rimska država, dužine trajanja iste državne tvorevine, same društvene stratifikacije i drugog.[438] Zapravo o univerzalnosti se ne može govoriti ni na teritoriju samog središta rimske države, o čemu je već bilo govora.

Drugi važan izvor jest Plinije Mlađi koji u nekim svojim pismima (npr. Plin. *Ep.* 2, 17) dao opise i svojih nekretnina (npr. njegova vila u Laurentumu, zapadno od Rima). Dio znanstvenika danas smatra da je Plinije vjerodostojniji od Vitruvija jer se bavio stvarnim kućama, a ne idealnim, no, s druge strane, može se postaviti pitanje koliko je bio objektivan jer je pisao o kućama u svojem vlasništvu, što je sa sobom nosilo određenu dozu subjektivnosti.[439] Vjerojatno se do određene mjere može vjerovati i Vitruviju i Pliniju Mlađem, uz napomenu da ne treba smetnuti s uma da je Plinije težio impresioniranju svojih prijatelja[440] te da je opisivao izvangradska zdanja koja su imala nešto drukčija obilježja s obzirom na gradske kuće, dok je Vitruvije više pisao na razini apstrakcije o stanovanju elite u središtu rimske države, zbog čega obojica zahtijevaju oprez u tumačenju.

Treći autor važan za proučavanje rimskodobnog stanovanja jest Varon koji upozorava na to da je prostorna terminologija promjenjiva, kao i uređenje interijera koje se mijenja tijekom dugog razdoblja trajanja rimske države (Varro *L. L.*, 5).[441]

Sva tri autora pišu svoje tekstove s određenom namjerom koja se odražava u načinu njihova pisanja. Tako Vitruvije ovoj problematici pristupa kao arhitekt, Varon kao lingvist koji se bavi riječima i njihovim postanjem, dok Plinije kao političar i književnik nastoji pokazati svoju obrazovanost, situiranost i kroz to sofisticiranost, što je nosilo dodatan ugled i premoć u

[437] Opš. kod P. M. ALLISON, 2001, 183-184.

[438] S. P. ELLIS, 2000, 9-13.

[439] Opš. kod S. P. ELLIS, 2000, 14-15.

[440] P. M. ALLISON, 2001, 191.

[441] Opš. kod P. M. ALLISON, 2001, 183-184; P. M. ALLISON, 2004a, 161-162; S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 336.

društvu.[442] Kućama i kućanskim prostorima bave se i drugi autori, ali u manjoj mjeri od gore spomenutih, što će biti vidljivo u tipologiji privatnoga prostora rimskoga svijeta (v. pogl. „4.5. Dijelovi rimskog atrijsko-peristilnog doma (Tlocrt 1.)“).

U proučavanju rimskodobnog prostora važnu ulogu dakle imaju i materijalni i pisani izvori. Među pisanim izvorima, osim već prikazane literarne građe, određenu vrijednost u upoznavanju privatnoga prostora imaju pokatkada i epigrafski nalazi. U tome smislu važni su natpisi o iznajmljivanju nekretnina ili pak munificijencijama koje mogu dati vrijedne podatke o pribilježenim objektima na toj građi, ali i o osobama koje su s tom građom povezane.[443]

3.5.4. Materijalna građa

Kako sam već napomenula, za istraživanje tematike rimskodobnog stanovanja veću važnost imaju materijalni izvori, što je posljedica činjenice da oni daju neposredan uvid u način organizacije i upotrebe nekoga prostora, dok pisani izvori rijetko kada daju podatke koji omogućuju da se dobije i djelomičan uvid u nekadašnju prostornu koncepciju.[444] Nadalje, materijalna građa nije samo koncentrirana na živote povlaštenih slojeva, već može dati uvid u život običnoga svijeta, iako rjeđe zbog svoje slabije očuvanosti. Osim spomenute kvantitativne razlike između pisane i materijalne građe, materijalni su izvori i u kvalitativnoj prednosti u odnosu prema pisanoj građi, što omogućuje njihovu vjerodostojniju interpretaciju. Naime, predmet u sebi sadržava nepatvorenu informaciju koja nije zamagljena nečijom prosudbom kao što je slučaj s pisanim izvorima u kojima napisano velikim dijelom ovisi o iskustvu i osobinama onoga tko piše, kao i onoga tko čita. Nadalje, sam predmet u usporedbi s pisanom riječju više „govori sam o sebi“ svojom kvalitetom izrade, upotrijebljenim materijalima, kao i klasifikacijom prema vrsti predmeta i drugim obilježjima. Upravo zbog prepoznate vrijednosti materijalne građe odnedavno se veća pozornost u istraživanju posvećuje ne samo arhitekturi i dekoraciji nego i artefaktima koji su vrijedan izvor za spoznavanje upotrebe nekoga prostora, pri čemu se nađeni predmeti smještaju u širi kontekst nalaza s obzirom na zatečena obilježja prostora i tamo nađene druge predmete.[445] Ipak uspješnost analiziranja materijalne građe ovisit će ne samo o očuvanosti građe već velikim

[442] P. M. ALLISON, 2004a, 161-162; S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 336.

[443] Opš. kod P. M. ALLISON, 2001, 184..

[444] P. M. ALLISON, 2001, 184-185; P. M. ALLISON, 2004a, 161-163; S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 336.

[445] Opš. o novinama u metodološkom smislu kod P. M. ALLISON, 2001, 181-208; v. i S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 336.

dijelom i o načinu iskapanja i dokumentiranja, što je poseban problem jer su u većini slučajeva arheološka istraživanja sve donedavno donosila podatke o tipologiji nađenih predmeta najčešće bez podataka o tome u kojoj su prostoriji i kontekstu predmeti nađeni. Takav pristup koji je u prvi plan stavljao tipologiju neovisno o mjestu nalaza i međusobnom odnosu s drugim predmetima onemogućivao je kontekstualnu analizu upotrebe razmatranoga prostora. U interpretaciji namjene nekoga prostora važni su različiti čimbenici, poput kritičke interpretacije različitih elemenata u istraživanju, i zapravo ako jedan od čimbenika u analizi nedostaje, valjanost zaključaka ostat će pod znakom upitnika.[446]

Bît suvremenih istraživanja jest da se u proučavanju arhitektonskih i dekorativnih obilježja nekog prostora razmotre i artefakti, što znači da se različiti materijalni elementi promatraju kao dio jedne cjeline. Kontekstualizacija artefakata na području Liburnije uglavnom nije bila moguća barem u istraživanjima koja su meni bila dostupna. Najčešće su se artefakti u istraživanjima odvajali od objekata u kojima su nađeni, što je bilo u skladu s metodološkim principima vremena u kojem su ta istraživanja rađena. Dakle, rijetko se nalazi promatraju u širem kontekstu, a jedan od novijih radova u kojem je primijenjen kontekstualni pristup je nedavno objavljeni rad A. Kurilić, o kojemu će biti više riječi kasnije (v. pogl. „5.14. Uvala Caska (Cissa) na otoku Pagu“).[447]

U istraživanju materijalne građe važni su arhitektonski parametri prostora poput veličine, smještaja prostora u odnosu prema drugim prostorijama, „protočnosti“ prostora, njegova osvjetljenja i drugih materijalnih čimbenika. Istraživanja usmjerena samo na arhitektonska obilježja prostora bez uzimanja u obzir drugih elemenata neće dati zadovoljavajući odgovor na pitanje o njegovoj upotrebi i upozorit će u najboljem slučaju na oblik prostora, veću ili manju otvorenost, odnosno zatvorenost prostora, kvalitetu gradnje i sl. Za upoznavanje prostora definitivno je važna i dekoracija, no ona također sama po sebi poput arhitekture neće odgovoriti na pitanje čemu je služio određeni prostor. Ikonografija dekoracije može u pojedinim slučajevima upućivati na namjenu prostora, ali ne uvijek. U detektiranju namjene nekog prostora u obzir treba uzeti i sve druge prostorne elemente poput arhitektonskih, dekorativnih i pokretnih elemenata zatečenih u nekom prostornom kontekstu.[448] U analizi dekoracije važan je ne samo njezin sadržaj nego i smještaj dekoracije u prostoru i preciznosti

[446] Opš. o važnosti interpretacije u metodološkom smislu kod P. M. ALLISON, 2001, 185-200.

[447] Opš. o kontekstualnom pristupu kod A. KURILIĆ, 2011b, 405-413.

[448] Opš. o dekoraciji rimskih kuća, kod J. R. CLARKE, 1991.

izrade jer ti podaci mogu upozoriti na razlike u upotrebi prostora, kao i na dinamiku njegove upotrebe.[449]

Pisani izvori ne mogu biti odlučujući kad se raspravlja o namjeni prostora jer oni najčešće ne daju opise prostorija, a nisu ujednačeni ni glede upotrebe prostorne terminologije. Međutim, isto tako se namjena nekoga prostora ne može odrediti samo na osnovi arhitektonsko-dekorativne tipologije jer se prostorije određenih propozicija nisu morale koristiti na određeni propisan način, što znači da se u istraživanja prostora treba u obzir uzeti i pisana i materijalna građa. U ovom će se radu upotrebljavati Vitruvijeva terminologija, unatoč tomu što je višeznačna, jer je postala uvriježenom te je kao takva bliža i razumljivija današnjem čitatelju. Spomenuta terminologija određenom tipu prostorije pridružuje jedno značenje koje zapravo ne mora biti odgovarajuće za sve prostorije tog tipa. Dobar primjer takvog odstupanja u namjeni koja je pridružena jednom tipu prostorije koja se identificira nazivom kubikul (*cubiculum*). U arhitektonskom smislu to je malena zatvorena prostorija koja se, tradicionalno gledano, može naći u raznim dijelovima doma, a funkcionalno se povezuje sa spavanjem. Nedavna su istraživanja pokazala da je riječ o najbrojnijem tipu prostorija u Pompejima, ali je ta analiza pokazala da im je uređenje, kao i namjena bilo raznoliko, o čemu će biti više govora u zasebnom poglavlju (v. pogl. „4. 5. 1. 5. Cubiculum“).[450]

Upravo zbog odstupanja između pridružene funkcije i terminologije koja u sebi sadržava podrazumijevanu namjenu, spomenutu ću terminologiju koristiti najčešće u smislu arhitektonsko-dekorativnih obilježja nađenih prostorija, pri čemu ću navesti i funkciju ili točnije funkcije koje se dovode u vezu s nekim tipom prostora, ali će u identifikaciji pojedinoga prostornog tipa presudnu ulogu imati arhitektonsko-dekorativna obilježja nekog prostora. U dostupnoj i objavljenoj građi rijetki su podatci o cjelovitijim nalazima kuća. Takvi su nalazi posvjedočeni u raspoloživoj građi samo za Nin, konkretno, za okoliš crkvice sv. Križa u Ninu i lokalitet Banovac. Tipologija kuća u ovoj je disertaciji stoga samo predložena na osnovi spomenutih ninskih lokaliteta.

Analiza provedenih istraživanja u Liburniji pokazala je da se u njima veća pozornost posvećivala arhitektonsko-dekorativnom elementima negoli artefaktima koji su se obično općenito identificirali, zbog čega podatci o njima dobrim dijelom nedostaju. No, i kada su artefakti zabilježeni često nije moguće utvrditi u kojoj su prostoriji izvorno pronađeni i u kakvim su međusobnim odnosima bili s drugim nalazima, ali i samim prostorom. U

[449] Opš. o mozaicima i funkciji prostora na konkretnim primjerima kod P. WITTS, 2000, 291-324.

[450] Opš. kod P. M. ALLISON, 2004a, 71-74, 171; S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 337-338.

statističkoj obradi dostupne građe analiziran je samo Zadar zbog njegove nešto veće istraženosti, ali i bolje objavljenosti te pristupa Borisa Ilakovca koji je tu građu temeljito obradio i objavio. Svi podatci o zadarskim kućama raspoređeni su u tri tablice. U tablicama su analizirani nalazi kuća, odnosno objekata isključivo sa zadarskog poluotoka. Razmatrane kuće, odnosno objekti u Zadru nisu imenovani prema tipološkim obilježjima, što je posljedica slabe istraženosti, pa se prišlo drukčijem davanju nazivlja. Neka su zdanja u tablici zato nazvana samo općenitim nazivom „objekt“, a neka opet „kućama“, pri čemu je razlika u posezanju za jednim ili drugim pojmom usko povezana sa stupnjem vjerojatnosti je li u pojedinom slučaju riječ o privatnom prostoru ili ne. Stupnjevi vjerojatnosti sežu u rasponu od nesigurnog, preko mogućeg i vjerojatnog do sigurnog. Samo kada je neki razmatrani prostor u uzorku kategoriziran kao vjerojatan ili siguran stambeni objekt, za njega se u imenovanju koristila imenica „kuća“, dok je u ostalim primjerima korišten termin „objekt“. Dakle u analiziranim se tablicama računao stupanj vjerojatnosti identificiranja pojedinog objekta kao kuće. Uz spomenutu imenicu kuća ili objekt, kućama je pridruženo dodatno nazivlje kako bi se nalazi međusobno razlikovali, a ono je dano najčešće prema objektima koji su tu poslije građeni, a zbog kojih su provođena zaštitna istraživanja. U pojedinim primjerima, kada nije bilo moguće vezati nađene ostatke uz kasnije gradnje, objekti/kuće dobili su ime prema ulici u kojoj su nalazi nađeni. Taj način davanja naziva traži oprez jer ulice često mijenjaju svoja imena, kao što znaju i mijenjati lokaciju u gradskom tijelu. Nadalje, katkada u samim izvješćima o provedenim istraživanjima nije preciziran točan položaj nalaza pa je objekt, odnosno kuća, lociran približno.

Kuće su, pribilježene prema svojoj lokaciji u gradskom prostoru, pri čemu se vodilo briga o strani svijeta na kojoj je određeni objekt/kuća nađen. Ista tako se određivao i položaj objekta s obzirom na forum, pri čemu se taj položaj klasificirao kao dalek, srednje dalek i blizak, sa svrhom utvrđivanja distribucije privatnih objekata u odnosu prema gradskom središtu. Osim strana svijeta i položaja nađenih objekata s obzirom na forum, posebna je pozornost posvećena njihovu smještaju uz gradske ulice, a gdje su kao orijentir poslužile ulice koje se tretiraju kao glavni dekuman i glavni kardo, a kako bi se utvrdio primjerice intenzitet izgrađenosti glavnih gradskih prometnica reprezentativnim zdanjima u antici, u odnosu na paralelne komunikacije.

U bilježenju podataka vodilo se brige i o vrsti provedenih istraživanja. Iako je poznato da su zaštitna iskopavanja u nas najbrojnija, željela sam prikazati njihovu zastupljenost u brojkama kako bih dobila što egzaktnije pokazatelje situacije na terenu. Uz vrstu istraživanja u prvoj

tablici (v. pogl. „9.1. Prilog 1.“) zabilježeno je i analizirano razdoblje u kojem su provedena istraživanja na nekom od lokaliteta kako bi se dobio uvid u intenzitet istraživanja u pojedinim razdobljima proučavanju zadarskoga privatnog prostora. Na kraju prve tablice, naravno gdje je bilo moguće, dana je datacija pojedinog objekta kako bi se uočio vremenski raspon u gradnjama analiziranih antičkih objekata, a ujedno se ovdje razmatrala dinamika istraživačkih, odnosno građevinskih aktivnosti na poluotoku.

Druga tablica (v. pogl. „9. 2. Prilog 2.“) se, za razliku od prve, bavi prostorijama unutar kuća. Prostorije unutar kuća pribilježene su u raznim izvješćima dodjeljivanjem različitih oznaka, o čemu će biti više govora u kasnijoj obradi podataka iz tablica (v. pogl. „7. Zaključna razmatranja“). Na osnovi podataka u drugoj tablici analizirat će se zabilježeni broj prostorija unutar pojedinih objekata, kao i njihova arhitektonska obilježja na temelju čega će biti izvedena tipologija pribilježenih prostorija, a ona će se povezati, kada to bude bilo moguće, s latinskom terminologijom. Na osnovi analize ovih podataka dobit će se uvid u učestalost pojavljivanja pojedinih tipova prostorija. O poteškoćama koje nastaju pri određivanju tipologije nađenih prostorija svjedoči i stupac u kojem se daju podatci o definiranosti, odnosno nedefiniranosti pojedinih prostora. Kroz tabličnu analizu odredit će se i dimenzije prostorija u razmatranom uzorku, pri čemu će se provesti njihova kategorizacija na male, srednje velike i velike prostorije, a tom će se prigodom odrediti i brojčani parametri za svaku od navedenih prostornih dimenzija. Na gotovo isti način razmotrit će se debljine zidova koje će se podijeliti, također, u tri kategorije, pri čemu se unutar jedne prostorije, pojavljuju zidovi vrlo različitih debljina. Glede obrade zidova, najviše je objekata/kuća bez tog podatka, za razliku od podova gdje je taj broj podataka mnogo veći, ali je i on najčešće nepotpun jer je malokad istražen potpuno definiran prostor. U svakom će se od spomenutih stupaca o obradi zidova i podova analizirati način njihove obrade kako bi se odredili prevladavajući tipovi obrade i dekoracije zidova i podova i njihova učestalost. S obzirom na brojnost mozaičnih podova u zasebnom će se stupcu analizirati prisutnost crno-bijelih i polikromnih mozaika. Podatci o dekoriranosti pomoći će poslije u određivanju namjene pojedinih prostorija, a jedan od stupaca bavit će se i otvorima u zidovima, njihovom širinom, dostupnošću, odnosno protočnošću prostorija. Uz spomenuto, razmatrat će se i pitanje prirodnog osvjetljenja. Svi će ovi podatci pomoći u odgovoru na pitanje o namjeni analiziranih prostorija.

Treća tablica (v. pogl. „9.3. Prilog 3.“), tablica artefakata, vezana je uz artefakte i njezin je cilj da pokaže u koliko se istraženih objekata/kuća zapravo spominju artefakti. U njezinoj će se analizi voditi briga o tome jesu li, i u kolikome broju, zabilježeni podatci o mjestu nalaza, ali i

o položaju artefakata unutar određenoga prostora. Svi će razmatrani predmeti biti razvrstani u nekoliko kategorija, pri čemu će se utvrditi njihova brojnost radi dobivanja uvida koji su to artefakti koji su se najčešće nalazili u privatnim prostorijama na zadarskom području. Osim navedenog, dat će se podatci o materijalima od kojih su izrađeni nađeni predmeti kako bi se uočila zastupljenost pojedinih materijala i njihova učestalost. Sama prevladavajuća namjena artefakata trebala bi upozoriti ne samo na način upotrebe određenog predmeta nego i posredno na način upotrebe prostorija u kojima su predmeti nađeni.

Nakon što se izvedu zaključci o privatnim prostorima evidentiranima na zadarskom poluotoku napravit će se usporedba sa situacijom u drugim liburnskim sredinama kako bi se utvrdilo koliko su rezultati dobiveni za Zadar primjenjivi za ostali liburnski prostor, odnosno koliko se obilježja nalaza u drugim liburnskim sredinama mogu povezati s nalazima na poluotoku.

Krajnji je cilj da se na osnovi dobivenih podataka uoče obilježja stambenih prostora u antičkoj Liburniji i utvrdi odnos predrimskog i poslije rimskodobnog stambenog prostora. Tipologija kuća, a još više tipologija prostorija omogućit će da se uoče sličnosti, odnosno razlike sa stanovanjem svijeta u Kampaniji. Postupak identifikacije privatnih objekata i određivanje tipologija dat će uvid u intenzitet romaniziranosti liburnskoga privatnog prostora.

4. PRIVATNI PROSTOR RIMSKOGA SVIJETA

4.1. Odnos privatnog i javnog prostora

Grad je kompleksna cjelina, a ta se složenost u arhitektonskome smislu odražava u dvojnosti gradskog prostora unutar kojeg se razlikuju privatni i javni prostor.[451] Javni je prostor samo na prvi pogled dostupan „svima“, dok je privatni prostor pak nedostupan ili „usko“ dostupan. Spomenuto upućuje na to da bi temeljna razlika između ovih dvaju tipova prostora bila u vlasničkim odnosima u kojima se, s jedne strane, pojavljuje pojedinac, a, s druge, kolektiv. Naime, najveći dio gradskoga prostora u privatnom je vlasništvu, iz čega proizlazi da pojedinac i njegov društveno-imovinski status velikim djelom određuju vizualni identitet sredine koju nastanjuju, odnosno da veći broj bogatih pojedinaca na jednome mjestu utječe na raskošniju fizioniomiju grada. U rimskom razdoblju to je vrijedilo ne samo za izgradnju privatnog već i javnog prostora jer je svaki ugledni Rimljanin pri preuzimanju određene magistratske funkcije, kako je već istaknuto, imao obvezu darivanja svoje sredine najčešće nekom gradnjom javne namjene.[452] Naklonost građana mogla se kupovati i neovisno o preuzimanju dužnosti, pa su tako i oni koji su preuzeli već određenu dužnost mogli darovati neki drugi dar građanima, kao što su to mogli činiti i imućni bez ugleda, a koji su si tako nastojali osigurati ugled i poštovanje okoline. Navedeno pokazuje da su imućnici rimskoga svijeta imali mnogo veći utjecaj u izgradnji vizualnog identiteta sredine u kojoj su živjeli od suvremenih moćnika jer su prema zakonskim propisima bili dužni graditi javne gradnje te su na taj način mnogo aktivnije sudjelovali u oblikovanju javnog prostora od današnje elite. Današnja elita u gradnjama sudjeluje trošeći proračunski novac, a ne svoj, što je temeljna razlika između javnih gradnji ovih dvaju svjetova. Može se očekivati da su brojni darovatelji željeli dati i više od svojih mogućnosti kako bi se iskazali, a tako možda i kompenzirali svoju eventualno nižu društvenu poziciju. Cilj je takvih privatnih investicija osigurati familiji bolje političko pozicioniranje u budućnosti, a kroz što su imućni aktivno sudjelovali u izgradnji javnoga prostora.

---

[451] Vitruvije je još u prvoj od deset knjiga o arhitekturi podijelio graditeljstvo prema tipu prostornog vlasništva na javnu i privatnu gradnju (Vitr. *De arch*. 1, 2,1).

[452] Npr. gradnju javnog zdanja (vj. hrama) u Aseriji financirao je visoki gradski dužnosnik i svećenik (duovir i flamen božanskog Klaudija) Lucije Kaninije Fronton (*ILI*ug 2833), opš. kod A. KURILIĆ, 2008a, 29-50; usp. s gradnjom trijema, također u Aseriji, za koji je utrošen iznos od 80.000 sestercija, a koju je financirao gradski vijećnik i svećenik (dekurion i augur) Aserije (*CIL* 3, 15027a-b), opš. kod A. KURILIĆ, 2006a, 19-20.

.

Pod javnim se prostorom obično razumijevaju otvorene javne površine i građevine javne namjene, dakle građevine koje su u vlasništvu grada/zajednice. Javna namjena obuhvaća objekte upravno-administrativnog, gospodarskog, kulturnog i drugog karaktera, a čija je funkcija vezana za zadovoljavanje različitih potreba javnosti. Međutim, sama funkcija nije presudna u identifikaciji vrste objekta kao javnog, odnosno privatnog. Dobar primjer takve dvojnosti jest suvremeni Rockefellerov trg u New Yorku koji je u privatnome vlasništvu, pri čemu je njegov privatni status simboličan i on se potvrđuje tako što se jednom godišnje zatvara za javnost.[453]

Kako se čini, pločnici su se uz imućne rimske kuće u određeno doba dana od javnog pretvarali u privatni prostor. Moguće je i da su pojedinci sami oblikovali prostor pločnika uz svoja zdanja te da su onda i na njih polagali pravo i njime se koristili kako im se prohtjelo. Općenito, javni se prostor se razlikuje od privatnog, i to svojom veličinom, načinom gradnje i načinom uporabe. Vitruvije razlikuje tri vrste javnih građevina, pri čemu je njegova podjela funkcionalnog karaktera u sklopu koje razlikuje građevine za obranu, vjeru i udobnost (Vitr. *De arch.* 1, 3, 1-2). U obrambenu kategoriju Vitruvije uvrštava objekte koji imaju ključnu ulogu u obrani poput zidina, kula i vrata, u vjersku pak objekte religiozne namjene, dok je na prvi pogled nejasno što on razumijeva pod građevinama za udobnost. Prema upotrijebljenom terminu „udobnost“ dobiva se dojam da je riječ o građevinama koje služe prije svega ugodi bez obzira na njihovu vrstu, no Vitruvije svojim nabrajanjem upozorava na to da je riječ o svim gradnjama izvan kategorije privatnih, kao i javnih vjerskih i obrambenih zdanja. Tom se prigodom spominju luke, trgovi, trjemovi, kupališta, kazališta, šetališta i drugo (Vitr. *De arch.* 1, 3, 1), što znači da on poistovjećuje udobno (ugodno) i korisno. Stoga je korišteni pojam višeznačan i podrazumijeva vrlo različite aktivnosti kulturnog, sportskog, gospodarskog i drugog predznaka.

Javni prostor obično podrazumijeva da ga upotrebljavaju svi građani i polazi od premise da je on svima stalno dostupan, što se u načelu odnosi samo na otvorene prostore poput trgova i ulica, no ne i na druge gradske prostore (npr. prostori suvremene i rimskodobne gradske uprave). Prostori koji nemaju stalnu i široku dostupnost, u smislu pristupačnosti tijekom dvadeset četiri sata, trebali bi se smatrati prividno ili djelomično javnim prostorima,[454] a u tu

[453] O. ČALDAROVIĆ, 1996, 86.

[454] O. ČALDAROVIĆ, 1996, 86.

bi kategoriju ulazili gotovo svi javni objekti zatvorenog tipa. Iz toga proizlazi i da bi se pločnici imućnih kuća mogli donekle smatrati poluprivatnim prostorima.[455]

Bitno obilježje privatnog i javnog prostora jest njegova podređenost pravilima koja teže poticanju gospodarske i socijalne interakcije te se mogu dovesti u vezu s onim što se danas u sociologiji naziva „urbanim vremenom", o čemu je već bilo govora (v. pogl. „3.4.1. Urbanizam rimskog grada").[456] Urbano je vrijeme usko povezano s koncentracijom najvažnijih gradskih funkcija u središtu jer je centralna lokacija uvijek najekonomičnija, osobito u vrijeme dok je bila prisutna slaba prometna razvijenost. Elita je u tome smislu zauzimala lokacije u središtu ili njegovoj blizini kako bi si osigurala ne samo povlaštenu poziciju u gradskom tijelu već i olakšala svakodnevno funkcioniranje. Centralno zoniranje treba dovesti u vezu i s obrambenim razlozima jer je središte grada bilo sigurnije od rubnih zona u periodima nesigurnosti i izloženosti grada neprijateljskim napadima. Ipak, takvo je zoniranje i u doba antike prije izraz idealnog negoli realnog stanja. Preferirani periferni položaj gradskoga središta u liburnskim sredinama, smještenima uz more, najčešće je bio u blizini luke, što pokazuje da su pragmatičnost, kao i profit bili važniji u zoniranju, pri čemu se uočavaju i tradicijski čimbenici koji su, čini se, bili rukovođeni sličnim komercijalnim razlozima. No, i kada je u pitanju obrana, onda je područje uz more bilo sigurnije od područja uz kopnenu granicu. Ovakva usmjerenost najvažnijih gradskih lokacija na istočnoj jadranskoj obali pokazuje vjerojatno i da je opasnost ovdje najčešće stizala iz zaleđa pa je bilo sigurnije „okrenuti" se prema moru.

No, koncepcija gradskoga prostora uvjetovana je društvenim svjetonazorom i vrijednostima koje neko društvo propagira poželjnima. I dok će rimski grad svojom arhitekturom biti usmjeren prema svojem centru, kao najreprezentativnijem dijelu u kojem se nalaze sve najvažnije gradske institucije zajedno s prestižnim poslovnim objektima kao sastavnim dijelom grada, suvremeni kapitalistički grad doživljava veliku promjenu kojom je stvaranjem *malla* došlo do razbijanja arhitektonskog jedinstva, što je rezultat podređenosti društva tržištu, kao i ubrzanog rasta stanovništva.[457] Zapravo se danas uočava sve veća tendencija premještanja vrlo različitih aktivnosti u različite gradske zone, kako bi u njima sudjelovao što veći broj ljudi. Jasno je da danas sve češće dolazi do multipliciranja aktivnosti koje se smještaju u različitim dijelovima grada, a to su aktivnosti vezane dakle ne samo više uz

[455] Ovdje se podrazumijeva upotreba pločnika kao vestibula.

[456] O sociologiji vremena, pa tako i urbanom vremenu opš. kod O. ČALDAROVIĆ, 2009, 215-235.

[457] K. NEMEC, 2010, 240.

trgovanje nego i uz one djelatnosti kulturnog, obrazovnog, zdravstvenog, rekreativnog i drugog predznaka. Suvremeni grad omogućuje širu dostupnost različitih sadržaja pa gotovo svaka četvrt može imati sadržaje koji su najvećim dijelom dostupni i u centru. Takav razvoj gradskog tijela posljedica je suvremene veće tehnološke razvijenosti u sklopu koje se lako dolazi do različitih dijelova grada pa koncentracija važnih komercijalnih funkcija više ne mora biti vezana uz središnje lokacije. Spomenuto upućuje na to da je tijelo grada aktivan, a ne statičan „organizam" koji se u svojem širenju pragmatično koristi prostorom i razbija tradicionalno jedinstvo javne površine te svojim stanovnicima osigurava širu dostupnost različitih sadržaja, iako još uvijek najčešće komercijalnih. Ovakve smjernice u urbanom razvoju pokazatelj su i daljnje specijalizacije društva. Budućnost grada bit će tehnološki sofisticirana i velikim će dijelom biti ovisna o razvoju prijevoznih sredstava koja će pridonijeti daljnjoj decentralizaciji grada. Kakva će točno biti budućnost razvoja urbanih sredina, ovisit će o brojnim stvarima primarno političkoj i gospodarskoj situaciji, pri čemu je uz goruće klimatsko pitanje ključno i ono mogućega novog svjetskog sukoba, iz čega proizlaze i brojna egzistencijalna pitanja u smislu hoće li ljudski rod nastaviti ili prekinuti započeti smjer razvoja. Hoće li razvoj krenuti u smjeru daljnje dehumanizacije ili će naš razvoj dobiti novu putanju koja neće više ići ustaljenim pravcima? U tom previranju pojavljuju se različite verzije i dizajni budućnosti.[458] Iako smo svjedoci svijeta u kojemu je profit nadređen vrednotama, javljaju se i hvalevrijedni projekti koji pokazuju da ima nade za suživot čovjeka i prirode, i to u gradu, poput vrtnog grada. Dobar primjer takvog grada može se vidjeti u projektu Singapura u sklopu kojega je prostor od 100 ha u središtu grada pretvoren u zelenu površinu koji ima za cilj podizanje kvalitete života gradskoga stanovništva.[459] Takve tendencije u razvoju grada će vjerojatno imati za posljedicu unošenje i zelenila u domove pri čemu mislim ne samo na privilegirane već i neprivilegirane slojeve.

Privatni prostor podrazumijeva prostor u privatnome vlasništvu koji je uglavnom ograničene dostupnosti, no kao i kod javnog prostora to zapravo ne mora biti tako pa je taj prostor i šire dostupnosti, a opseg pristupačnosti ovisit će i o statusu osobe u čijem je vlasništvu neki

[458] Npr. THE VENUS PROJECT, 2017, s. v. *A Global Holistic Solution: Resource Based Economy,* https://www.thevenusproject.com/.

[459] GARDENS BY THE BAY, 2017., s. v. *About the gardens,* http://www.gardensbythebay.com.sg/en/the-gardens/our-story/introduction.html.

prostor, kao i o statusu osobe koja ulazi u taj prostor. Privatni je prostor namijenjen korištenju od strane vlasnika i drugih njegovih ukućana. U antici su se, češće negoli danas u kućama, obavljali različiti poslovi koji su omogućivali ulazak u kuću većem broju osoba. Tako su poslovni ljudi rimskoga svijeta imali svoje urede unutar kuća te se u kući održavao *salutatio*. No, i obični su ljudi često u sklopu stambenih prostora vodili svoje poslove u smislu obrtničkih radionica ili trgovina te su na taj način dijelom privatne prostore otvarali javnosti. Dakle, u rimskodobnome svijetu velik broj osoba živi i radi kod kuće, neovisno o tome je li riječ o iznajmljenom prostoru ili prostoru u privatnom vlasništvu, dok je situacija u suvremenom svijetu bitno drukčija te se mnogo češće odvajaju stambeni i poslovni prostori, premda ne uvijek. Kada u suvremenim kućama postoje uredski prostori, onda je najčešće riječ o tzv. dehumaniziranim poslovima u kojima nema ljudskog kontakta ili je on iznimno rijedak. Suvremena tehnologija omogućuje da se prilično često radi i od kuće, no unatoč tomu rijetki su ljudi koji isključivo rade od doma. Osim toga što se u rimskim kućama radilo i živjelo, u njima se i družilo i zabavljalo dok je danas takva praksa mnogo rjeđa te se češće druži izvan kućnih prostora, u čemu dolazi do punog izražaja suvremena specijalizacija društva koja omogućuje da za određene aktivnosti postoje posebno izgrađeni objekti u kojima se potrebe društva mogu realizirati na što prihvatljiviji način. Ipak u siromašnijim društvima poput našega, ljudi se još druže i unutar svojih kuća, no činjenica je da gotovo svi, neovisno o statusu, izabiru češće kao mjesta druženja ona izvan svojih privatnih prostora, pri čemu bogati zalaze na mjesta na koja rijetko dolaze „prosječni“ ljudi i vjerojatno se mnogo češće koriste javnim objektima za svoja druženja negoli „obično“ smrtnici.

Vitruvije u privatne gradnje ubraja seoske i gradske kuće, dok najamne zgrade spominje tek usputno, i to u svojoj drugoj knjizi (Vitr. *De arch.* 2, 8, 17). Upitno je zašto se Vitruvije u šestoj knjizi ne bavi stanovanjem u najamnim zgradama. Možda je razlog u tome što su u takvim stanovima najvećim dijelom bili nastanjeni siromašniji slojevi, a oni pripadnike viših društvenih slojeva, univerzalno gledano, ne zanimaju. Međutim, stanovi su, kao i danas, mogli biti različite kvalitete, pri čemu je kvaliteta bila usko povezana sa slojem kojemu je stan bio namijenjen,[460] što znači da nije samo sirotinja nastanjivala stambene zgrade. Analiza Vitruvijevih knjiga upućuje na to da mu je predmet interesa bila reprezentativna gradnja koja je sama po sebi bila zahtjevna i kroz to profitabilna (Vitr. *De arch.* 6). Naime, stanovi[461]

[460] Opš. kod W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 225.

[461] Budući da u istraženoj građi na području Liburnije nema sigurnih pokazatelja postojanja stambenih (najamnih) zgrada, njima će se ovdje pokloniti manja pozornost.

raskošnijih obilježja nisu mogli ni u kojem slučaju parirati svojim arhitektonsko-dekorativnim obilježjima imućnim kućama. Moguće je da u izgradnji takvih objekata nije bilo arhitektonskog izazova, barem ne onih kojima je Vitruvije kao stručnjak težio te da upravo u manjoj zahtjevnosti takvih građevina treba tražiti razlog zašto se najpoznatiji rimski arhitekt nije detaljnije pozabavio tim građevinama.

4.2. Odnos svjetovnog i sakralnog, privatnog i javnog, muškog i ženskog u kućama u okviru romanizacije

Javni i privatni prostor rimskodobnoga svijeta mogu biti svjetovni (profani) i sakralni, a obje su komponente mogle istodobno supostojati na istome mjestu. Danas je situacija bitno drukčija pa u kućama nećete naći, ili ćete naći vrlo rijetko, dijelove namještaja sa sakralnom funkcijom. Najčešće se u stambenim prostorima pojavljuju samo pojedini sakralni predmeti poput krunica, raspela ili slika s religioznim motivima. Naravno, mogu se u zapadnome svijetu naći i drugi religiozni motivi poput Budinih kipića, mandala kao simbola prolaznosti i drugih religioznih motiva, što je posljedica sve prisutnije globalizacije i multikulturalnosti zapadne civilizacije, a donekle se slična usporedba može naći i u rimskome svijetu u kojem dolazi do miješanja različitih božanstava pa se tako primjerice rimskom državom širi iz Egipta štovanje Izide, kao i drugih božanstava. No suvremeni je svijet zbog svoje mnogo veće specijalizacije razgraničio svjetovno i sakralno. Zapadni svijet, kada danas prakticira religioznost kod kuće, onda to čini češće u duhu negoli u realnom prostoru, a, kada javno iskazuje vjerske osjećaje, onda se to čini na točno predviđenim i za to specijaliziranim mjestima poput crkava, hodočašća ili vjerskih kongresa i sl. Relativno nedavna istraživanja pokazala su da su rimskodobni prostori velikim dijelom bili multifunkcionalni i da u njima nije bilo jasne granice između vrlo različitih aktivnosti, zbog čega su se isti prostori mogli koristiti na različite načine. U takvom kontekstu nije bilo neuobičajeno da se svjetovna i sakralna funkcija međusobno izmjenjuju i dopunjuju tijekom dana.[462]

Privatni i javni prostor odražava imovinske mogućnosti grada kao cjeline i posredno upućuje na odnos povlaštenih slojeva prema istoj sredini jer taj sloj svojim sredstvima sudjeluje u izgradnji i oblikovanju gradskoga prostora, i to ne samo kroz gradnju svojih stambenih objekata već i uobičajenim financiranjem javnih gradnji. Povlašteni su slojevi, na području cijele rimske države, izgradnjom u obliku munificijencija pokazivali svoju pripadnost rimskom svijetu.

[462] Opš. o njegovanju kulta u kućama kod S. P. ELLIS, 2000, 137-138.

Intenzitet romanizacije ovisio je dobrim dijelom i o udaljenosti provincije u odnosu na središte rimskog svijeta pa, što je grad (provincija) bio prostorno bliži Rimu, moglo se očekivati da je zbog većega broja neposrednih kontakata poprimio više obilježja rimskog svijeta, i obrnuto da je veća udaljenost nosila sa sobom i veće razlike. U arhitektonskoj romanizaciji važnu ulogu, uz spomenute izravne kontakte, imala su i prirodno-geografska obilježja prostora koja su pridonosila sličnijim gradnjama. U tome smislu romanizacija se razlikovala u različitim dijelovima rimskoga svijeta jer, primjerice, u najudaljenijim područjima Carstva poput Britanije klimatski su uvjeti bili drukčiji pa su se zatvoreni prostori koristili više negoli na Sredozemlju na kojemu se veći dio godine moglo boraviti vani. Isto tako se dvorišni prostori kontinentalne Hrvatske ne mogu upotrebljavati na isti način kao i na Jadranu, ponajprije zbog većega broja sunčanih dana na obali u usporedbi s kontinentom. Naime, to znači da je, i kada je koncepcija kuća velikim dijelom kopirala rimska zdanja, upotreba takvih objekata morala biti drukčija. Romanizacija se u udaljenim krajevima često zasnivala na interpretaciji onoga što je strani svijet donio sa sobom i pokazivao kao dio rimskog identiteta, ali je dijelom i posljedica angažiranja „stranih“ majstora.[463] Sa stranim su svijetom dolazili i obrtnici, čiji je broj ovisio o većem broju čimbenika poput udaljenosti i isplativosti posla kojim su se bavili. Važnu ulogu u prihvaćanju novìna imaju i tradicije i ranije prisutni utjecaji poput helenističkih, o čemu će biti još govora. Postojanje reprezentativnih građevina građenih u duhu rimskoga svijeta poput raskošne palače *Fishbourne* u rimskoj Britaniji upućuje na to da su u pojedinim primjerima rimski utjecaji bili snažno i rano prisutni u udaljenim krajevima. Spomenuta je palača bila smještena na jugu Engleske (*West Sussex*), a izgrađena je potkraj 1. st. te je imala je oblik pravokutnika s 4 osnovna krila i više formalnih vrtova. Nadograđivana je tijekom 2. i 3. st., a stradala je u požaru 270. godine, nakon čega je napuštena. Stručna je javnost uspoređuje s Domicijanovom palačom, koja je sagrađena otprilike u istom periodu. Vlasništvo nad ovim zdanjem obično se povezuje sa starosjedilačkom elitom i bogatom nagradom za njezinu suradnju u osvajanju britanskog prostora.[464] S obzirom na sličnosti s Domicijanovom palačom, vjerojatno je da su na njoj radili strani majstori, a njezina je romanizacija bila vidljiva u eksterijeru i interijeru.

Rimljani sa sobom donose promjene u javnim i privatnim gradnjama, no te su promjene danas bolje vidljivije u domeni privatnih gradnji jer se javne predrimske gradnje najčešće nisu sačuvale i stoga privatna predrimska gradnja češće omogućuje da se napravi usporedba stanja

[463] O vilama u sjeverozapadnim provincijama Rimskog Carstva opš. kod S. P. ELLIS, 2000, 37-40.

[464] S. P. ELLIS, 2000, 40.

prije i nakon uspostave rimske vlasti. U romanizaciji je važnu ulogu imala i rimska elita koja je i po službenoj dužnosti odlazila u provincije i sudjelovala u uspostavi nove vlasti. Tacit u biografiji svojeg punca Agrikole progovara o romanizaciji Britanije, a iz njegova je pisanja jasno da je Agrikola u vrijeme svoje funkcije širio rimski način života kroz javne i privatne gradnje (Tac. *Ag.* 21).[465] Zapravo, elita poslana u provincije svojim je primjerom izgradnje predvodila romanizacijske procese u arhitektonskom, ali i u svakome drugom smislu.

U vrijeme slabe povezanosti različitih etničkih zajednica Rimljani su relativno lako uspijevali pokoriti druge narode i područja, a osvojene bi teritorije uklapali u novi državni poredak u kojemu su slobodni ljudi imali i mogućnost dobivanja građanstva, odnosno državljanstva, što je za posljedicu imalo mogućnost boljeg života. Postojale su različite kategorije građanstva, no samo je rimsko građansko pravo bilo potpuno i obuhvaćalo je politička i civilna prava. Općenito, što je pojedinac (zajednica) bio spremniji na suradnju, to je njegova mogućnost za ostvarenjem višega standarda življenja bila veća, zbog čega je i razumljiv uspjeh rimske politike. Naime, rimska je država sa sobom nosila komercijalizaciju, veću sigurnost života barem u ranom Carstvu, što je bilo naročito primamljivo elitama. Važnu ulogu u započetom procesu romanizacije imala je pokretljivost stanovništva koja je dovela do miješanja različitih utjecaja. Romanizaciju je uvelike odlikovala akulturacija koja je obuhvatila sve segmente života u sklopu koje je došlo do prožimanja tradicijske i rimske kulture u mješavinu u kojoj se, vjerojatno, nisu potpuno izgubila domorodačka obilježja. Ovakvo zadržavanje tradicija trebalo bi biti vidljivo u kulturama s dužim kontinuitetom, a koje su zahvaljujući svojemu dugom trajanju uspjele sačuvati dio svoga kulturnog nasljeđa i ugraditi ga u rimski svijet. Naravno da će u prepoznavanju tih obilježja važnu ulogu imati i naše poznavanje tih kultura, u konkretnome primjeru liburnske kulture.

Uvriježeno poimanje privatnog i javnog, sakralnog i svjetovnog, kao i rodnih odnosa rimskog svijeta jednim je dijelom, zasigurno, različito od današnjeg. Dobar primjer razlika vidljiv je u upotrebi latrina u rimskodobnom svijetu, a kojima se, barem u javnome smislu, koristio veći broj osoba, što upućuje na potrebu kritičkog propitivanja prikladnosti uspostavljanja analogija između različitih svjetova.[466] Zapravo i suvremeni primjeri i njihova sinkrona komparacija pokazuju da je u istodobnim društvima prisutna različita praksa u upotrebi toaleta pa tako u

[465] Opš. kod N. FAULKNER, 2011, s. v. *Romanisation: The Process of Becoming Roman,* http://www.bbc.co.uk/history/ancient/romans/romanisation_article_01.shtml.

[466] P. M. ALLISON, 2007, 345.

nekim dijelovima svijeta poput Brazila zajednička uporaba spomenutih prostora nije neuobičajena, kao u društvima koja pripadaju u sklop tzv. zapadne civilizacije.

Specifičnost rimskog svijeta vidljiva je i u činjenici da se rimsko kućno područje, za razliku od kuća u većini drugih drevnih društava, obično ne povezuje sa ženom.[467] Nemogućnost uspostavljanja uobičajenih crno-bijelih rodnih odnosa povezuje se s naglašenom ulogom oca familije (*pater familias*) u rimskome društvu. No, i termin *mater familias,* kao i spomenuti *pater familias* podrazumijeva emancipiranu osobu koja upravlja imovinom dakle neovisno o svojoj rodnoj pripadnosti, a istraživanja su pokazala da su i žene mogle imati imovinu i ovlasti s njom usko povezane.[468] To konkretno znači da je prostor nekog doma mogao biti u ženskim rukama jer je u njemu žena, uz zadovoljavanje određenih uvjeta, mogla imati rukovodeću ulogu. Ipak, činjenica je da je teško razlučiti kojim se rimskodobnim imućnim prostorom koriste žene, a kojim muškarci, jer je rimska kuća mjesto u kojemu se isprepleću privatni i poslovni život, dok je u većini drugih kultura kuća odvojena od poslovnog segmenta, što omogućuje da se prostor kuće poistovjeti više sa ženom. Dobar primjer uspješne žene iz imućnoga sloja rimskoga svijeta[469] vezan je uz Juliju Feliks (*CIL* 4, 1136), vlasnicu različitih nekretnina u Pompejima.[470] Upravo njezin primjer pokazuje da su u rimskom svijetu stvari bile mnogo kompleksnije u vezi s tim. Njen primjer nije osamljen jer se u rimskome svijetu pojavljuju i drugi slučajevi koji pokazuju da je žena mogla igrati mnogo aktivniju društvenu ulogu baveći se različitim oblicima poslovanja koji se najčešće vezuje za muški svijet.[471] Pojedini se materijalni nalazi protive marginalnoj ulozi žene u poslovnome smislu pa su tako žene mogle biti vlasnice različitih poslovnih objekata, npr. vlasnice pogona za proizvodnju opeka. Upravo su zato materijalni izvori iznimno važni jer, kada bi se analizirala samo literarna građa, mogao bi se steći dojam da žene nisu imale nikakvu važnost u ondašnjem društvu. Žena je češće nadzirala kućanstvo, odnosno angažirala podložnu populaciju da to čini umjesto nje jer su žene iz viših krugova bile orijentirane na međusobno posjećivanje, pa su tako odlazile zajedno u trgovine i terme. U tim su prigodama one bile intenzivnije vezane za privatne prostore, kako svoje, tako i domove svojih prijateljica i obitelji. To u osnovi znači da je odrasli muški pripadnik elite kuću napuštao ujutro, a u nju

[467] P. M. ALLISON, 2007, 346.

[468] O upotrebi rodne terminologije u rimskom kućanstvu, opš. kod R. P. SALLER, 1999, 182-197.

[469] O upotrebi termina *mater familias* za žene na području Galije, Hispanije i Liburnije, opš. kod R. P. SALLER, 1999, 193.

[470] P. M. ALLISON, 2001, 194-195; o nekretninama Julije Feliks opš. kod G. STOREY, 2004, 61-62.

[471] P. M. ALLISON, 2007, 347-348.

se vraćao otprilike poslijepodne. No, u praksi su poslovi, osobito kada su u pitanju javne funkcije, mogli potrajati i duže pa je muškarac mogao biti odsutan i najveći dio dana.

U rimskim kućama, kako je već više puta spomenuto, nije bilo stroge podjele na privatno i javno, svjetovno i sakralno, muško i žensko i u tom je smislu vladala izmiješanost funkcija i osoba. U identificiranju funkcija mogu pripomoći arhitektonsko-dekorativna obilježja i artefakti, no teško je definirati mjesto u kući koje bi imalo samo javnu ili privatnu funkciju, kao i napraviti podjelu prema rodu i odrediti kojim su se prostorima koristile isključivo žene, odnosno muškarci, a isto je tako problematično odrediti koja su to mjesta u kojima su boravili samo robovi ili djeca,[472] ako su postojali takvi isključivi prostori s obzirom na multifunkcionalnost rimske kuće. Definitivno je da su robovi boravili više u utilitarnim prostorijama, dakle prostorijama koje su bile inferiorno uređene, dok su vlasnici kuća češće boravili u formalnijim prostorima, no i jedni i drugi općenito imali, čini se, pristup na sve kućne lokacije. Treba naglasiti da, iako su robovi više boravili u utilitarnim prostorijama, njihovo je mjesto boravka ovisilo i o službi za koju se rob školovao. Obrazovani je rob mogao cijeli dan provesti uz svojeg gospodara i živjeti donekle sličnim životom, dakle više boraviti u reprezentativnim prostorijama doma negoli u onim utilitarnim. Djeca su mogla boraviti s roditeljima, ali i servilnom populacijom i zapravo nema tragova postojanja zasebnih dječjih prostora. Koliko je do sada poznato, aktivnosti članova kućanstva isprepletale su se u privatnoj i javnoj sferi doma, zbog čega je najveći dio rimskih prostorija nosio privatno-javna obilježja, samo u različitom omjeru, pa je gotovo nemoguće dati točnu stratifikaciju osoba koje se koriste određenim prostorom prema društvenoj pripadnosti, dobi i spolu.[473]

4.3. Povezanost kuće i društveno-imovinskog statusa njezina vlasnika

Često se u literaturi koristi termin rimska kuća, no vrlo je upitno koliko je on prikladan za označivanje kuća na teritoriju cijele rimske države s obzirom na golemo područje koje je obuhvaćala rimska država i dugo razdoblje njezina trajanja.[474] U tom kontekstu termin tzv. rimska kuća vrlo je neprecizan pojam jer je rimska država obuhvaćala različite etničke zajednice koje su unatoč prisutnoj romanizaciji u stambenoj arhitekturi barem dijelom trebale zadržati svoje tradicije. Usto su kuće uvijek u određenoj mjeri, kako je već istaknuto,

[472] O povezanosti distribucije nalaza i upotrebe prostora, opš. kod P. M. ALLISON, 1997, 321-355.

[473] O kompleksnosti podjele rimskoga kućnog prostora prema njegovim korisnicima, opš. kod P. M. ALLISON, 2007, 347-349.

[474] S. P. ELLIS, 2000, 9-13.

prilagođene prirodno-geografskim područjima kraja u kojem se grade tako da je logično očekivati da će kuće izvan središta države unatoč romanizaciji zadržati jednim dijelom svoja obilježja proizašla iz prirodno-geografskih uvjeta, a onda i tradicija s njima povezanih.

Problem u definiranju jest i ovisnost kuće o društveno-imovinskom statusu njezina vlasnika koji uvelike određuje njezina obilježja. Kuće različitih društveno-imovinskih slojeva imaju različita obilježja pa nije svejedno govorimo li o kućama siromašnih ili bogatih. U identificiranju kuća imućnih zna se koristi termin aristokratska ili patricijska kuća, što je također neprikladno jer je u rimskome svijetu dio imućnih kuća pripadao osobama bez odgovarajućeg podrijetla, primjerice oslobođenicima koji su zahvaljujući okolnostima došli do bogatstva.[475]

Društveni status podrazumijeva ugled, odnosno položaj koji pojedinac ima u društvu. U modernome društvu on se mjeri na osnovi indeksa prihoda, stupnja obrazovanja i prestižnog položaja radnoga mjesta.[476] Da bi osoba ostvarila određeni položaj, ne mora ispunjavati sve kriterije, pa tako do položaja može često doći i bez obrazovanja zahvaljujući svojim individualnim osobinama poput posjedovanja određenih sposobnosti. Dobar i čest primjer toga u suvremenom svijetu jesu sportaši koji postižu visok društveni ugled a da ne zadovoljavaju sve ovdje navedene čimbenike. Oni najčešće zahvaljujući svojemu iznimnom sportskom talentu i upornosti ulaze u ono što danas nazivamo „društvenom kremom“. Do ugleda se često može doći i bavljenjem modelingom, naravno pod uvjetom da se ispunjava kriterij lijepog izgleda, koji nije sam po sebi dovoljan da bi se trajalo i uspjelo u tom poslu. Ipak takvi pojedinci koji svojim sposobnostima postižu uspjeh iznimno su rijetki, osobito u hrvatskome društvu u kojemu su zbog ograničene gospodarske sposobnosti, mogućnosti za ostvarivanje uspjeha manje negoli u velikim i razvijenim društvima poput onog u SAD-u. Spomenuti primjeri čine sportsku, kao i modnu elitu. Međutim, za uspjeh i društveni položaj najčešće nisu potrebne iznadprosječne sposobnosti, nego rođenje u određenim društvenim krugovima. To su najčešće ekonomsko-industrijski, vojni i intelektualno-politički krugovi, što je različito u različitim dijelovima svijeta. U životu smo najvećim dijelom određeni mjestom rođenja, a onda i društvenim miljeom u kojemu smo rasli, pri čemu je u kretanju između slojeva prisutna ograničena društvena pokretljivost u većini slučajeva. U rimskome svijetu društveni položaj bio određen ukupnom imovinom, kao i nasljednom pripadnošću određenomu društvenom sloju. Rimsko je društvo bilo izrazito stratificirano i u njemu je

[475] S. P. ELLIS, 2000, 22-23.

[476] PROLEKSIS ENCIKLOPEDIJA, 2012, s. v. „Socijalni status“, http://proleksis.lzmk.hr/54506/.

postojala općenita podjela na patricije i plebejce. U okviru viših slojeva rimskog društva razlikuju se senatori koji imaju pravo na najviše dužnosti te vitezovi koji su imali pristup nižim funkcijama. U sklopu nižih slojeva postojale su goleme razlike te se unutar njih samih mogla napraviti dodatna potpodijela (građani s rimskim pravom, građani s latinskim pravom, peregrini, oslobođenici i robovi).[477] Od svih slojeva viteški je sloj bio najpodložniji mijenama u smislu da su u njega barem od kasne republike ulazili građani bez odgovarajućeg podrijetla, a koji su se dovoljno obogatili baveći se društveno prihvatljivim djelatnostima. To znači da je postojala određena mobilnost između slojeva, no izmjene nisu bile velike jer običan građanin nije mogao doći do senatorskoga sloja. Isto tako osobe koje su zbog određenih razloga ispale iz kruga senatora obično su dolazile u viteški sloj. Kada su u pitanju žene, njihov je položaj bio određen položajem njihove familije, odnosno položajem oca i kasnijeg muža. No, da bi se djevojka „dobro udala", morala je imati „adekvatnog oca" te je tako na taj način obično ostajala u približno istome sloju u kojemu je bila pozicionirana njezina porodica. Treba pretpostaviti da su se ljudi unutar istih društveno-imovinskih okvira družili, no kao što postoji formalno tako postoji i neformalno ponašanje koje omogućuje da i oni bez društvenog ugleda, ali s imetkom dođu u kontakt s višim društvenim slojevima, pri čemu su vjerojatno pripadnici nižih slojeva imali različit tretman ovisan o različitim čimbenicima.

Najveći dio nekadašnjega svijeta arheološki je nevidljiv s obzirom na stanje istraženosti ove građe.[478] Teško je napraviti diferencijaciju u vlasničkim odnosima i može se samo pretpostaviti na osnovi veličine i reprezentativnosti objekta je li neka kuća bila patricijska, a dobar primjer te nesigurne granice između samo imućnih i onih koji su bili imućni i društveno pozicionirani jest *Casa dei Vettii* (VI, 15, 5) koja je u prizemlju imala oko 1100 m², uz što je imala barem jedan kat te je bila luksuzno uređena, a za nju se zna da je barem u završnoj fazi upotrebe pripadala dvojici braće oslobođenika.

Nadalje, bitno obilježje rimskih kuća analiziranih u gradovima Kampanije da su zatvorene prema okolini. Takve su kuće karakterizirane zatvorenim pročeljima s visoko postavljenim minijaturnim prozorima koji služe prije svega provjetravanju i osvjetljenju, a ne promatranju. Spomenuti položaj prozora, kao i koncepcija zatvorena prema van, posredno upućuje i na

[477] B. F. MCMANUS, 2009, s. v. *Social class and public display,* http://www.vroma.org/~bmcmanus/socialclass.html.

[478] Problem u istraživanju rimske kuće sadržan je i u činjenici da je i u Rimu sačuvano malo ostataka vezanih za privatna zdanja, v. S. HALES, 2003, 11.

nesigurnost življenja koja je pogađala različite slojeve.[479] Koncepcija rimskih kuća svjedoči o nesigurnosti, zbog čega je realno očekivati da se u kuću nije moglo ući bez poziva i da je ulaz bio na neki način kontroliran.[480] On je u bogatih mogao biti i otvoren, ali je onda ta otvorenost bila strogo nadzirana i vezala se uz određeno doba dana jer je u osnovi primarna funkcija vrata bila da pruži sigurnost i privatnosti.[481]

Kuće imućnih gradile su se na različitim gradskim područjima, no oni koji su bili bogati, a istodobno visoko društveno pozicionirani, češće su kuće gradili kuće na prestižnijim lokacijama. Ta je sklonost prema izdvajanju očitija u velikim gradovima poput Rima, gdje su identificirane elitne četvrti poput Palatina, Aventina, Celija i nekih drugih.[482] No, u većini manjih i srednje velikih gradova vladala je veća izmiješanost unutar koje je ipak na najprestižnijim lokacijama, a u blizini poželjnih javnih objekata, u najvećem broju živjela elita. Uglednije su osobe vjerojatno vodile brigu o tome da ne budu smještene u blizini objekata sumnjivoga predznaka poput bordela i sličnih lokala.[483] Međutim, prema primjerima iz Pompeja bordeli su se mogli nalaziti i na području u blizini gradskoga središta, dakle na najposjećenijim lokacijama. To znači da su se kuće imućnih morale nalaziti u blizini takvih objekata naročito u manjim gradovima, no nikako u neposrednom susjedstvu. Može se očekivati da su se elita i najimućniji smjestiti u blizini foruma, ali i na nekim drugim zanimljivim lokacijama, primjerice u blizini termi, kazališta, uz napomenu da će u manjim gradovima vladati veća izmiješanost slojeva u smislu lokacije stanovanja.

Kuće imućnijih uz ulaze su obično imale radionice i trgovine, što znači da se često pragmatično iskorištavao višak kućnoga prostora te da je na tom principu osiguravan dodatan dohodak kućanstva. Naravno da nisu sve kuće imale profitabilno organizirane prostore. Osim navedenog, ne treba smetnuti s uma promjenjivost u upotrebi prostora tijekom vremena pa tako završna identificirana faza u upotrebi nekoga prostora nije pokazatelj ranijeg načina njegova korištenja. Često se smatra da predstavnici društvene elite, nisu „prljali ruke“ trgovinom kao ni manualnim djelatnostima, što je točno u smislu da te poslove nisu sami obavljali, već da su u njihovu izvršavanju imali posrednike. Naime, još je *lex Claudia* iz

[479] O napadima na kuće zorno svjedoči podatak zabilježen na voštanim tablicama iz Herkulaneja, gdje bogati vlasnik jedne od kuća tvrdi da su njegovu kuću kamenovali robovi drugog moćnika, v. S. TREGGIARI, 2002, 97.

[480] S. TREGGIARI, 2002, 97

[481] Opš. o ulozi kućnih vrata u rimskoj kući kod R. LAURENCE, 2006,73-88.

[482] P. FOSS, 1994, 37.

[483] R. LAURENCE, 2006, 120.

218. pr. Krista onemogućila najvišemu društvenom sloju da se bavi trgovinom,[484] no kao i uvijek nalaze se načini da se propisi zaobilaze te se najviši sloj i dalje bavi ovim aktivnostima samo posrednim putem. U prilog tomu ide i primjer kuće Scipiona Afričkog koja je imala pridružene poslovne prostore poput mesnica.[485] Tijekom vremena popularnost određenih djelatnosti pada pa su mesnice uklonjene s prestižnih lokacija, no ipak se nisu previše udaljile od središta jer bi njihovo veće udaljivanje bilo nepogodno za opskrbu elite. Nakon što su mesnice premještene s foruma, gradsko su središte preplavili bankari.[486] Takve promjene u tijelu grada svjedoče i o promjenama koje neko društvo proživljava, što je odraz gomilanja bogatstva i razvoja novčane privrede. Dakle, pridruženost komercijalnih djelatnosti kućama nije morala sa sobom nositi razlikovnu funkciju koja bi odijelila elitu od društveno neuglednih osoba.

U usporedbi s današnjom kućom prostor rimskodobne kuće nije bio u velikoj mjeri specijaliziran, što je posljedica slabije društvene i tehnološke razvijenosti ondašnjega društva. Promjene u upotrebi nekog prostora bile su određene često insolacijom i postojala je razlika u upotrebama prostorija u različito godišnje doba. Naravno, luksuz različitog i naizmjeničnog korištenja prostorijama bio je rezerviran samo za manji postotak stanovništva. I danas, kada bi se analizirali najimućniji slojevi Zapada, dobila bi se slika mnogo višega standarda suvremenoga svijeta od one kojom većina suvremene populacije živi. Moglo bi se reći da elita živi uvijek ispred svojega vremena jer si ona zahvaljujući svojim financijama može jedina priuštiti inovacije do kojih je neko društvo tijekom vremena došlo.

Imućni su posjedovali više nekretnina, međutim, njihovim se domom smatrala samo ona kuća u kojoj je osoba provodila najveći dio svoga radnog vremena i tu obavljala u skladu sa statusom različite više ili manje prestižne dužnosti.[487] Prema do sada navedenom, vidljivo je da je položaj i izgled kuće uvjetovan imovinsko-društvenim statusom vlasnika. Kuća je u rimskome svijetu bila više poistovjećena s vlasnikom negoli danas pa se događalo da se političkim protivnicima uništavaju kuće, što upućuje ne samo na uobičajeno emocionalno već i simbolično značenje privatnoga prostora. Dobar primjer takvog postupanja nailazimo u Cicerona, kada je njegova kuća na Palatinu porušena u vrijeme njegova egzila 58. god. pr.

[484] Opš. kod S. MESIHOVIĆ, 2015, 353.

[485] A. WALLACE-HADRILL, 1994, 130.

[486] A. WALLACE-HADRILL, 1994, 130.

[487] Opš. kod S. TREGGIARI, 2002, 76.

Krista.[488] Ovakve drastične mjere u kojima se mržnja usmjeravala prema kući upućuju na to da se kuća kroz devastaciju izjednačivala s osobom vlasnika. To dodatno potvrđuje i Ciceronov postupak koji je nakon povratka iz egzila prvo ponovno izgradio svoju kuću.[489] Ciceron svjedoči da su se kriminalci kažnjavali uništavanjem kuća koje se obično više nisu obnavljale, a sam je čin rušenja vlasnicima donosio sramotu (Cic. *De Dom.* 101).[490] S obzirom na kroničan nedostatak prostora u gradovima, za što je Rim najbolji primjer, sigurno je da se na mjestima porušenih kuća ponovno gradi, ali iza takve nove gradnje ne može stajati osoba u čijem je vlasništvu bila prijašnja gradnja. Kuća je u rimskome svijetu bila sredstvo pokazivanja statusa i sredstvo prestiža, ali je isto tako mogla svjedočiti o nečijemu propadanju.

Raspored i namjena prostorija ovisili su o korisnicima. Ljudi različitih zanimanja i imovinsko-društvenih razreda imali su različite prioritete, različite načine života, što se odražavalo na njihovo stanovanje i izgled kuća. Međutim, Vitruvije je isključivo pisao o kući najvišega društvenoga sloja tako da on nije ostavio podatke o kućama manje imućnih i manje uglednih slojeva. Analiza materijalne građe pokazuje da kuće najčešće u sebi nose poruku svoje novčane vrijednosti, no, da je društveni status vlasnika pojedine nekretnine teži za identifikaciju. Kuća je najčešće u vlasništvu muškarca koji ima velike ovlasti u odnosu prema drugima sebi podređenim članovima kućanstva.[491] Autoritet vlasnika kuće ipak je bio ograničen okolinom i njezinim mišljenjem tako da se *pater familias* svojim iznimno velikim pravima koristio samo u ekstremnim slučajevima.

Nekadašnja je kuća sjedinjavala privatni i poslovni život te je bila primarno mjesto druženja u slobodno vrijeme, dok je danas težište poslovnog, ali i društvenog života izvan privatnih prostora u kafićima, restoranima i u nekim drugim objektima javne namjene. Često se smatra da je rimski dom bio sveto mjesto, no prije spomenuto uništavanje domova upućuje na to da dom nije imao „aureolu svetosti“, barem ne u vjerskome smislu. Čini se da su svete stvari bile u vlasništvu bogova, a ne ljudi.[492] Sukladno tomu, privatno vlasništvo nije moglo biti sveto, ali je bilo nepovredivo ili je barem trebalo biti tako. Rimski svijet razlikuje sveto od nesvetog, a ta je diferencijacija uvjetovana prirodom vlasništva. Uvjetna svetost doma proizlazila je iz nepovredivosti privatnoga vlasništva, no, ako je osoba postala politički ili na neki drugi način

[488] S. TREGGIARI, 2002, 99; S. HALES, 2003, 42.

[489] S. HALES, 2003, 42.

[490] Opš. kod S. HALES, 2003, 49-50.

[491] F. J. GARDNER – T. WIEDEMANN, 1991, 13-14.

[492] S. TREGGIARI, 2002, 103.

nepodobna te je stavljena izvan zakona, onda je upravo to vlasništvo bilo jedan od načina obračuna s njom (npr. proskripcije).

Uglednom je čovjeku kuća mogla pomoći u podizanju ugleda, no, ako je osoba izgubila ugled, nije ga mogla kompenzirati luksuznim građevinama.[493] Kuća je bila multifunkcionalan objekt u kojemu se živjelo, radilo, zabavljalo i svetkovalo. Ona je prenosila poruke društvu, što je osobito dolazilo do izražaja u ključnim životnim trenutcima poput rođenja, smrti ili sklapanja braka.[494] Svojim obilježjima ona je odražavala pripadnost rimskom kulturnom krugu te je služila kao način društveno-imovinske identifikacije njezinih stanovnika.

4.4. Podjela privatne arhitekture rimskoga svijeta

Privatna se arhitektura dijeli na gradsku i izvangradsku, a unutar gradskih prostora razlikuju se u najosnovnijemu smislu gradske kuće i najamne zgrade, pri čemu se stanovi i kuće mogu klasificirati u objekte različitog standarda. Dakle, u prvom će planu biti gradske kuće, dok će se najamnim objektima odnosno stambenim zgradama pokloniti mnogo manje pozornosti jer oni za sada nisu zasigurno potvrđeni izvan središta rimske države. Istraživanja kampanijskih kuća su pokazala da postoje različiti tipovi kuća s obzirom na njihove dimenzije i arhitektonsko-dekorativna obilježja, kao i da unutar privatnih objekata postoje vrlo različiti tipovi prostorija, pri čemu se unutar vila često pojedini tipovi prostorija dupliciraju.[495]

Gradske se kuće obično poistovjećuju s terminom *domus,* no, kako imućan svijet čini maleni postotak stanovništva, očito je da je velik broj osoba morao živjeti u stambenim objektima drukčijih obilježja. Raznolikost objekata i termina možda najbolje potvrđuju pompejski natpisi o iznajmljivanju nekretnina koji pokazuju da je podjela stambenih prostora bila složenija od prethodno navedene podjele, odnosno da je ondašnji svijet bio mnogo kompleksniji glede toga. Razvidno je u popisu nekretnina iz maloprije spomenutih pompejskih oglasa (*CIL* 4, 138; *CIL* 4, 1136) da u gradu egzistiraju uz kuće, taberne s pergulama i viteške cenakule, a o kojima će biti još podosta riječi u poglavlju vezanom za tipologiju privatnoga prostora. Među spomenutim tipovima nekretnina u natpisnoj građi najreprezentativnija obilježja imaju zdanja koja se klasificiraju kao *domus*, odnosno imućne kuće. U gradovima Kampanije pod pojmom *domus* najčešće su se podrazumijevali objekti s

[493] O ulozi kuće u rimskom svijetu v. S. HALES, 2003, 1-10.

[494] Tako su se, primjerice, na glavna ulazna vrata stavljale borove grančice koje su obavještavale okolinu da je u kući netko preminuo.

[495] Opš. kod A. WALLACE-HADRILL, 1994, 72-87.

atrijem i peristilom koji imaju određenu zadanu koncepciju oblikovanja. Ipak, navođenje objekata koji nemaju primjerice ni atrij ni peristil jasno pokazuje da tijelo grada čine i drukčiji privatni objekti. Taberna u konkretnomu smislu u većem dijelu rimske povijesti čini javni poslovni prostor, no ona uz poslovnu može imati, a često i ima, stambenu funkciju. Proučavanje materijalnih ostataka domusa i taberni pokazalo je da su ti objekti mogli biti povezani, ali ne uvijek. Kada je prostor domusa bio komunikacijski povezan s poslovnim prostorom, onda se taberne mogu promatrati kao dio imućnog doma, no, kada nema te povezanosti, onda se može govoriti o zasebnim objektima koji ulaze u poslovne ili poslovno stambene prostore. U najvećem broju slučajeva taberna podrazumijeva skromnije poslovne objekte za prosječne ljude koji su živjeli od trgovine i/ili obrta. S tabernom se dosta često povezuje i pergula koja može imati različita značenja, pa i ona stambena, o čemu će biti poslije još govora. Na prije spomenutoj natpisnoj građi spominju se i cenakule, vjerojatno kao sinonim za stanove, a koje također egzistiraju u rimskoj arhitekturi. Cenakule obično podrazumijevaju stambeni prostor sastavljen od više prostorija, što znači da je riječ o objektima koje nastanjuje nešto imućnija populacija, pri čemu raspon broja i uređenja prostorija u tako imenovanom objektu može biti vrlo različit. U spomenutoj pompejskoj natpisnoj građi upotrijebljena je sintagma viteške cenakule (*CIL* 4, 138) koja sugerira da je riječ o stanovima namijenjenima višemu sloju najmoprimaca, čime se očito željela uspostaviti razlika između običnih cenakula i cenakula rezerviranih za bogatije. To znači da su i među stanovima postojale bitne razlike, odnosno da je društvo bilo znatno sofisticiranije u svojoj stratifikaciji.

Dosta se često u nas imućne kuće poistovjećuju s vilama, no tu bi trebalo napraviti razliku između kuća različitog standarda. A. Wallace-Hadrill istraživao je kuće na području Kampanije, pa je tako uočio da su ondašnje kuće nosile različita obilježja na osnovi kojih bi se mogla napraviti podjela na kuće različitog standarda, o čemu će biti više govora u idućem poglavlju. U identifikaciji standarda razmatranih kuća nije bila presudna samo površina nego i organizacija prostora, broj i otvorenost prostorija, njihova dekoracija i sl. Upravo je istraživanje A. Wallace-Hadrilla pokazalo da su se kuće svojim obilježjima jako razlikovale i da bi trebalo napraviti distinkciju među njima.[496]

[496] A WALLACE-HADRILL, 1994, 81.

4.4.1. Domus

Domus može imati značenje kuće u fizičkome smislu, kao i značenje doma. Razmatrani termin zapravo može podrazumijevati svaki pojedinačni stambeni objekt neovisno o njegovim različitim fizičkim obilježjima.[497] Ipak ovaj se termin unatoč tako širokoj definiciji najčešće koristi u značenju imućnih kuća, što je vjerojatno Vitruvijeva zasluga (Vitr. *De arch.* 6, 5.).

Domus se također uporabljuje i za označivanje kućanstva koje podrazumijeva agnate kao i kognate te svojtu zajedno s potomcima, ali i drugim podložnim članovima rimskoga društva.[498] Sigurno je da je rimsko kućanstvo kao i suvremeno moglo imati veći, ali i manji broj članova koji se mogao svesti i na jednostavnu jezgrenu obitelj, a koja nije uvijek mogla uzdržavati veći broj osoba pa je u tom smislu onda i zaista podrazumijevala ono što bismo danas okarakterizirali uobičajenim kućanstvom.[499] Ovdje analizirani pojam podrazumijeva kuću u fizičkom i subjektivnom, osjećajnom smislu, kao i kućanstvo s njegovim najvažnijim članovima roditeljima i djecom koja su uvjet opstanka kuće.[500] U analizi domusa osobito je važno pitanje potomstva, s kojim je usko povezano nasljedstvo, a ono obuhvaća ne samo nasljeđivanje nekretnina nego i sredstava potrebnih za njihovo uzdržavanje kako bi se održao uspostavljeni standard i osigurala budućnost familiji.[501]

Termin *domus* je višeznačan, a ovdje će se koristiti u kontekstu fizičkog objekta reprezentativnih obilježja, pa tako i samih vila. Vile su mnogo veće i luksuznije od standardnih imućnih kuća, a ovdje će se, s obzirom na primarnu usmjerenost rada na grad, razmatrati gradske vile. Prije spomenuta istraživanja A. Wallace-Hadrilla dala su bolji uvid u različitost kuća unutar rimskoga svijeta. U njegovoj se klasifikaciji kao prvi tip javlja jednostavan tip strukturiran samo od jedne ili dvije prostorija unutar kojih je jedna od prostorija obično služila kao taberna. U pitanju su objekti koji su imali otprilike do 50 m² i koji nisu imali otvorenih površina. Uz njih je A. Wallace Hadrill uočio i nešto složenije, ali ne odviše kompliciranе kuće koje su imale nekoliko prostorija i unutar kojih se mogla uspostaviti neka vrsta trodiobe, a u sklopu koje je središnji prostor omogućivao komunikaciju između prednjeg i stražnjeg dijela kuće, pri čemu je u prednjem i stražnjem dijelu moglo biti smješteno više prostorija, a takvi su objekti imali i do 170 m². Treći bi tip činila već reprezentativna zdanja s elementima koji se smatraju tipično rimskim, a koji su imali veću

[497] OLD, 1982, s. v. d*omus*, 572.

[498] Opš. o upotrebi spomenutog termina kod A. KURILIĆ, 2008c, 40-44.

[499] A. KURILIĆ, 2008c, 43-44.

[500] A. KURILIĆ, 2008c, 43.

[501] R. P. SALLER, 2004, 80-88.

kvadraturu (do otprilike 350 m²). U zadnju su grupaciju uvršteni objekti iznimno velikih dimenzija koje su se mogle „kretati“ između 350 i 3000 m², a koje su najčešće zauzimale nekoliko stotina kvadrata, u prosjeku oko 700 m².[502] Hadrillova analiza, popraćena kvantitativnim podatcima, omogućuje da se napravi i preciznija diferencijacija između kuća i luksuznih zdanja koja se mogu smatrati vilama.[503] Dobar indikator u diferencijaciji između vila i ostalih reprezentativnih zdanja nisu samo kvadrati, odnosno veliki otvoreni prostori već i izniman luksuz, koji je obuhvaćao između ostalog obično i kupališne prostore.

4.4.2. Inzula

Uz kuće u rimskome svijetu spominju se i najamne zgrade, odnosno inzule. Pojam *insula* također ima više značenja kao i *domus*; a izvorno označuje područje kopna okruženo vodom.[504] Međutim, termin ima i druga značenja poput uličnoga bloka okružena ulicama, ali i svakoga samostojećeg objekta fizički odvojenog od ostalih građevina te svakog najamnog objekta koji se može razgraničiti od domusa i definirati kao oblik privatnoga vlasništva koji ima najvećim dijelom funkciju kolektivnog stanovanja.[505]

Zapravo, najamne zgrade u smislu velikih građevina koje su namijenjene velikom broju stanovnika nisu do sada, koliko je meni poznato, nađene nigdje izvan Italije.[506] Nalazi ovakve zgrade iz Herkulaneja u usporedbi s drugim ovakvim objektima iz Rima i Ostije su bolje očuvani, napose katovi, a zahvaljujući tome oni daju bolji uvid u različite aktivnosti koje su se vodile na katovima zgrada.[507] Međutim ona ne daje uvid u tipološku raznolikost ovih zgrada za kolektivno stanovanje kao primjeri iz Ostije. U prizemlju sačuvane stambene zgrade iz Herkulaneja nalazile su se radionice i trgovine, a iznad njih bile su stambene prostorije.[508] Iz ostataka iste zgrade evidentiran je i položaj latrine čiji je balkonski smještaj olakšavao život ovdašnjim stanovnicima jer se do toaleta dolazilo preko balkona, čime je on bio dostupniji većem broju osoba koje su na katu stanovale.[509] Stambena zgrada u Herkulaneju upućuje na to da najamne zgrade nisu bile obilježje samo velikih gradova nego i onih manjih. Dakle,

[502] A. WALLACE-HADRILL, 1994, tablica 4,2, 81.

[503] Opš. kod A. WALLACE-HADRILL, 1994, 65-90.

[504] OLD, 1982, s. v. *insula*, 932.

[505] G. STOREY, 2004, 54-57.

[506] A. WALLACE-HADILL, 2011, 271-275.

[507] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 272.

[508] A. WALLACE-HADRIL, 2011, 275.

[509] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 275.

očito je da su i manji gradovi mogli posjedovati ovakve objekte samo je njihova brojnost, kao i njihova veličina i koncepcija, ovisila o potrebama grada. U manjim sredinama ta je potreba vjerojatno bila manja, no, neovisno o gustoći naseljenosti, može se pretpostaviti da je dio populacije svoje stambeno pitanje morao riješiti na što jeftiniji način, a sirotinja je svagdje egzistirala u velikom broju. Zbog manje sačuvanosti katnih objekata takvi su objekti uglavnom danas slabije poznati od kuća i drugih prostora koji se mogu povezati sa stanovanjem.

Pojava stambenih zgrada u središtu rimske države obično se vezuje za specifičnu političko-gospodarsku situaciju uzrokovanu nestankom malih posjeda i širenjem latifundija, što je, s obzirom na robovlasnički sustav, dovelo do priljeva velikoga broj seoskog stanovništva u gradove.[510] Seljaci su bili pogođeni ratovima ne samo u biološkom smislu već i financijskom jer su dugo bili odsutni što je imalo za posljedicu smanjivanje prinosa jer zemlju nije imao tko obrađivati, odnosno nju su obrađivali preostali ukućani, ali u manjoj mjeri. Lošem položaju seljaštva pridonosili su i porezi jer se u ratnim vremenima plaćao i ratni porez koji je otežavao već i onako tešku gospodarsku situaciju. Osvajanja su, s druge strane, donosila veliko bogatstvo koje je završavalo u rukama ljudi na položaju.[511] O velikim količinama materijalnog bogatstva koje se slijevalo u rimsku državu svjedoči i podatak da je Kartaga nakon poraza u Drugom punskom ratu bila dužna isplatiti rimskoj državi čak 10.000 talenata[512]. Osim navedenog, na loš položaj seljaštva utjecala je i činjenica da su osvajanjem Sicilije i Egipta pale cijene žita jer se jeftino žito uvozilo iz osvojenih zemalja. Gomilanje bogatstva je potkraj 3. st. pr. Krista dovelo do razvoja kompleksnijih tržišnih odnosa u sklopu kojih je došlo do daljnjeg razvoja trgovine, lihvarstva, osnivanja financijskih korporacija u sklopu kojih su se odrađivale različite investicije i poslovne transakcije. U takvoj konstelaciji odnosa seljaci završavaju u gradovima kao gradska sirotinja, dok bogati slojevi prisvajaju njihova zemljišta stvarajući goleme posjede koji nemaju više za cilj zadovoljavanje vlastitih potreba, već proizvodnju za tržište. Uz navedeno, nastaju promjene u samom uzgoju te u prvi plan dolaze profitabilne kulture poput maslina i vinove loze i sl.[513] Opisani je proces bio praćen jakom socijalnom diferencijacijom koja je uzrokovala promjene u stanogradnji, zbog čega se grade stambene zgrade koje su za razliku od imućnih obiteljskih kuća bile

[510] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 225

[511] Opš. jačanju društvene diferencijacije u rimskoj državi kod S. MESIHOVIĆ, 2015, 465-469.

[512] S. MESIHOVIĆ, 2015, 466.

[513] MESIHOVIĆ, 2015, 465-469.

koncepcijski orijentirane prema ulici.[514] Takva je orijentacija bila posljedica drukčije koncepcije stanovanja i načina na koji su stanovi mogli dobiti osvjetljenje s obzirom na kućne prostore jer su zapravo raspolagali mnogo manjom količinom prostora. U početku, ovakve se zgrade nadovezuju na kuće s atrijem, no s vremenom se razvijaju zasebne zgrade koje obično u prizemljima imaju poslovne prostore.[515] Najamne se zgrade danas, na osnovi sačuvanih primjera iz Ostije,[516] dijele na nekoliko osnovnih tipova, pri čemu se njihova podjela bazirala na njihovoj širini i položaju pojedinačnih prostorija ili stanova. Tako su se razlikovale:

1. uska inzula s jednim središnjim hodnikom i prostorijama koje su bile s obiju strana tog hodnika;
2. uska inzula sa središnjim nosivim zidom te s nizom prostorija smještenih sa svake strane spomenutog zida, pri čemu se svakom dijelu pristupalo posebnim hodnikom i stubištem;
3. uska ili srednja inzula s nosivim središnjim zidom u kojoj se sa svake njegove strane nalazio stan jednake veličine;
4. široka inzula s unutrašnjim dvorištem iz kojega se na različite etaže dolazilo preko galerija, pri čemu su stanovi imali osvjetljenje ne samo s ulične nego i s dvorišne strane.[517]

Bolje situirani, smatra se, živjeli su u većim stanovima na nižim katovima koji su bili i koncipirani od više prostorija. Međutim, s obzirom na navedenu podjelu inzula prema tipovima očito je da su postojali i tipovi koji su bili namijenjeni bogatim slojevima, a koji vjerojatno ne bi pristali živjeti u objektima u sklopu kojih bi se intenzivno susretali sa sirotinjom, te se ujedno bojati za svoj život zbog loše kvalitete gradnje. Zadnja dva tipa najamnih zgrada ukazuju svojom koncepcijom da su bila namijenjena bolje situiranoj populaciji među onom koja je živjela u zgradama namijenjenim kolektivnom stanovanju. Istraživanja imućnijih stanova u zgradama Ostije pokazala su da su najveće i najraskošnije prostorije, dakle u komfornijim stanovima, služile za primanje, odnosno da su bile nešto poput triklinija u kućama dok su spavaonice bile položene što bliže ulazu u stan kako bi se u slučaju požara on mogao napustiti u što kraćem roku.

Naime, zbog želje za profitom stambene zgrade dobivaju veći broj katova, pri čemu se štedjelo na materijalu gradnje, a zbog toga je dolazilo do urušavanja zgrada. Zna se da je

[514] Opš. o inzulama kod B. MILIĆ, 1994, 194.

[515] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 225.

[516] Ostija je proživljavala svoju kulminaciju u 2. i 3. st. te je bila važno lučko i proizvodno središte s otprilike 100 000 stanovnika u vrijeme najvećeg napretka.

[517] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 225.

Marcijal živio u jednoj stambenoj zgradi na trećem katu, što znači da su stanovi i na toj visini bili prikladni za imućnije slojeve.

Iz prije navedene tipologije može se uočiti da su u Ostiji dominirale uske inzule te da su takve zgrade s obzirom na svoja obilježja bile primarno namijenjene sirotinji. Stanovi u raskošnijoj zgradi *Casa di Diana* u Ostiji imali su do četiri prostorije.[518] Zanimljivo je da u istraženim stambenim zgradama nisu nađeni kuhinjski prostori dok su toaleti uglavnom postojali, najčešće u prizemlju. Objekt nazvan *Casa di Serapide* bio je povezan s drugom sličnom (samo većom) zgradom u Ostiji te su dijelile termalni prostor, što je nudilo dodatnu udobnost životu.[519] Upravo postojanje ovakvih objekata svjedoči o tome da su neke od zgrada bile namijenjene primarno imućnima te su, sukladno tomu, nudile određeni životni komfor. I danas se stambene zgrade jako razlikuju svojim obilježjima i standardom života. Relativno nedavno sam na svjetskom tržištu nekretnina zamijetila stan koji se iznajmljuje u Trumpovu tornju u New Yorku. Taj stan ima 500 m², dvije spavaonice i 2,5 kupaonica.[520] Stan ima odličan pogled na Central Park. Kao jedna od njegovih posebnosti navedeni su spektakularni prozori od stropa do poda koji stanu daju mnogo svjetla. Stanari u spomenutoj zgradi imaju uz luksuzne stanove na raspolaganju i luksuzne usluge poput 24-satnog vratara, recepcionara, rekreativnog centra, spremačice i posluge. Osim toga, zgrada raspolaže dizalom, parkiralištem i vrtnim prostorom. Taj stan čija mjesečna cijena iznosi 12.500 USD pokazuje goleme socijalne razlike unutar današnjega svijeta. U rimsko doba nije, zbog slabe tehnološke razvijenosti, bio moguć takav luksuz, ali su tu, također, postojale velike društvene razlike.

Stambene su zgrade, prema poznatim podatcima, bile građene jeftinim građevinskim materijalima, a vodila se briga o tome da oni budu što lakši zbog gradnje u visinu kako bi se smanjila težina gradnje. Rimski je svijet za takve gradnje učestalo primjenjivao brzu i jeftinu tehniku gradnje poznatu kao *opus craticium* koja je podrazumijevala gradnju lakim materijalima poput žbuke i pletera (Vitr. *De arch.* 2, 8, 20). Spomenuti se termin upotrebljavao i za gradnju koja je kombinirala tehniku *opus incertum*, s drvenom konstrukcijom. Zbog takve gradnje, za koju sam Vitruvije kaže da je bila posljedica potrebe za brzom gradnjom, pregrađivanjem ili siromaštva, često je dolazilo do požara, što je vjerojatno povezano s nesretnim pokušajima da se prostor osvijetli, zagrije ili da se u stanu

[518] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 225.

[519] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 225.

[520] Building: Trump Tower 721 Fifth Avenue, New York, NY, 10022, http://streeteasy.com/building/trump-tower .

pripremi obrok. Upravo zbog takve gradnje vjerojatno se najveći broj stambenih zgrada nije sačuvao.

Kako se štedilo na materijalu, a povećavala se visina u svrhu zarade, u carskom se razdoblju donose zakoni kojima se ograničava rast takvih zgrada koje su postale opasne za život. Ugroženi su bili ne samo oni koji su tu živjeli već i oni koji su živjeli i kretali se u njihovoj blizini. Požari su uzimali svoj danak, ne samo u velikim materijalnim gubitcima već i brojnim ljudskim žrtvama. Koliko je poznato, posljednji put je za cara Trajana donesena uredba o ograničavanju visine stambenih zgrada te je tom prigodom definirano da ovi objekti ne smiju premašiti visinu od 17,60 m.[521] Stanovnici viših katova nisu imali vodu i sanitarije, zbog čega su bili najpoželjniji stanovi na nižim katovima. Danju se ovakva populacija barem na višim katovima koristila javnim toaletima, a noću noćnim posudama.

Izgradnju inzula karakteriziraju veći i brojniji prozori obično dani u skupinama od po dva ili tri prozora, kao i balkoni. Vlasnik je objekata stanare morao prijaviti gradskom prefektu, a sama je stambena zgrada morala imati protupožarnu zaštitu da bi dobila uporabnu dozvolu, a protupožarna se zaštita u to vrijeme sastojala od vjedra za vodu i sjekire.[522] Sačuvana natpisna građa, o kojoj će biti još podosta govora, pokazuje da je iznajmljivanje različitih prostorija bilo uobičajeno u rimsko vrijeme. Očekuje se da su stanove unajmljivale različite kategorije ljudi, ne samo socijalno potrebiti već i oni koji su zbog putovanja i posla, a možda iz čiste razonode morali odnosno željeli boraviti u iznajmljenim prostorima.

4.5. Dijelovi rimskog atrijsko-peristilnog doma (Tlocrt 1.)

U poglavljima koja slijede bit će predočeni svi do sada evidentirani prostori unutar rimskoga svijeta. Podjela koja je ovdje preuzeta zasniva se primarno na podjeli P. M. Allison, pri čemu je došlo do određenih odstupanja s obzirom na kod nje danu tipologiju, a ta se diferencijacija najvećim dijelom očituje u tome što je ovdje došlo do raščlambe ulaznoga prostora na vestibul i fauces, kao i raščlambe prostorne terminologije za hodnike smještene u različitim dijelovima doma, o čemu će biti više govora pri analizi svakoga pojedinog prostora.[523] U analizi samih prostorija uporabljena je brojna literatura te su prostori ovdje obrađeni što je detaljnije bilo moguće kako bi se na osnovi njih što lakše i točnije identificirali prostori rimskoga svijeta u

[521] W. MÜLLER. – G. VOGEL, 1999, 225.

[522] BBC NEWS, 2015, s. v. *Are modern blocks of flats modelled on Roman insulae*, in: BBC Magazine, www.bbc.com/news/magazine-33962178.

[523] P. M. ALLISON, 2004a, 64.

liburnskim kućama. Pri raščlambi prostorija vodila se briga najvećim dijelom o položaju pojedine prostorije unutar doma, o čemu će biti još govora u idućem potpoglavlju, a pri tome se, s obzirom na različit smještaj prostorija unutar doma može, napraviti podjela na prostorije smještene u prednjem, stražnjem ili ostalom dijelu doma U toj se kategorizaciji pazilo na veličinu i dekoraciju prostorija. Na taj se način dobila tipologija koja sama po sebi ne upućuje na namjenu prostora, barem ne izravno. Naime, namjena je prostora promjenjiva pa osoba ne mora upotrebljavati prostoriju na način na koji je ona projektirana. Usto, prostori zbog različitih političko-gospodarskih okolnosti mijenjaju namjenu, što je vidljivo i u kampanijskim, kao i liburnskim kućama iz rimskoga vremena. Rimski se prostori, prema novijim istraživanjima, najčešće nisu uporabljivali na jedan propisani način. Njihova je upotreba velikim dijelom ovisila o statusu pojedinca i potrebama koje iz toga proizlaze. To zapravo znači da se, unatoč predimenzioniranim kućama i raznolikosti vrsta prostorija koje su najbolje istražene u gradovima Kampanije, rimski svijet nije svojim prostorima koristio isključivo za jednu funkciju. Razlika je prisutna i u korisnicima nekog prostora koji se mogu izmjenjivati u jednome prostoru tijekom dana, a to je osobito karakteristično za imućna rimska kućanstva u kojima je broj članova bio velik i koji su imali pristup u sve prostore doma, naravno na različit način i u različitom intenzitetu. Nadalje, slabija tehnološka razvijenost zahtijevala je da se prostorije uporabljuju na različit način u različita godišnja doba, ali i u različito doba dana. Jedna je aktivnost obično bila dominantnija od ostalih, ali nije isključivala prisutnost drugih aktivnosti u prostoru. Arhitektonsko-dekorativni parametri važni su u određivanju namjene, ali tek približno, dok su artefakti ti koji mogu dati potpuniji odgovor na pitanje o namjeni nekoga prostora.

4.5.1. Prednji dio rimske kuće ili prostor oko atrija (Tlocrt 2.)

Prostorije rimskog doma uvrštene su u tablicu koja se sastoji od triju stupaca u svrhu određivanja tipologije prostorija, ali i radi lakšega snalaženja u velikom broju do sada evidentiranih prostorija domusa. Prvi stupac u priloženoj tablici (Tablica 1) dijeli prostor rimske kuće na tri dijela: prednji i stražnji dio te ostala područja, odnosno prostore koji su bili podalje od središnje uzdužne osi doma.

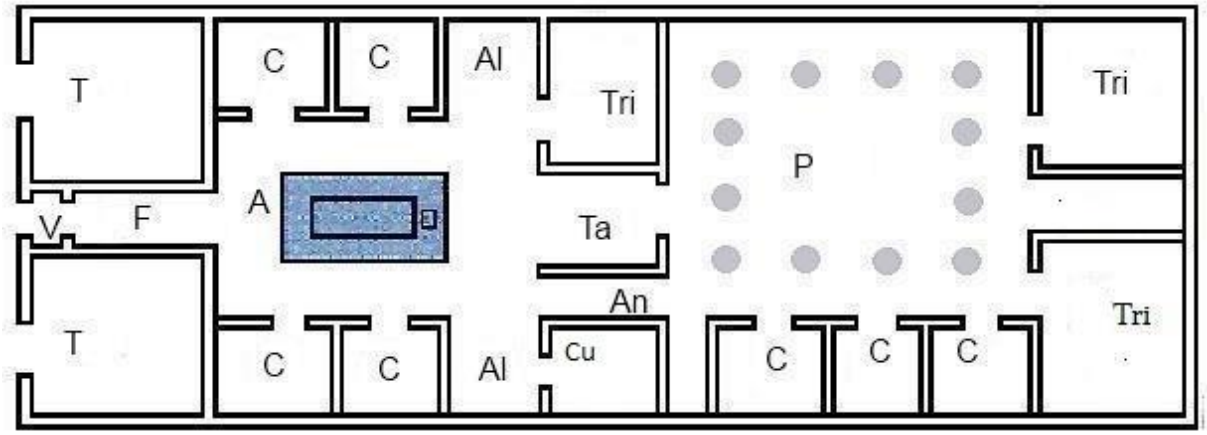

Tlocrt 1. Plan atrijsko-peristilne kuće (prilagodila S. Kirchhoffer usp. kod B. McManus, 2007, http://www.vroma.org/~bmcmanus/house.html).

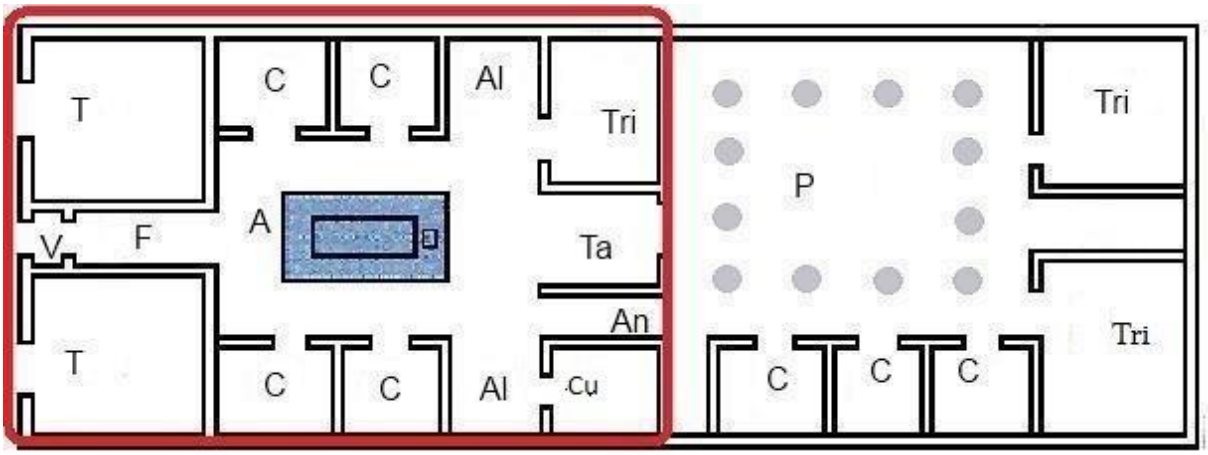

Tlocrt 2. Plan prednjeg dijela atrijsko-peristilne kuće (prilagodila S. Kirchhoffer, usp. kod B. McMANUS, 2007, http://www.vroma.org/~bmcmanus/house.html).

Takva koncepcija prostora prema položaju u tijelu kuće olakšava snalaženje u rimskoj kući i praćenje ovdje razmatrane građe. U drugom je stupcu dan opis arhitektonskih obilježja određenog prostora, dok je u trećem dano latinsko nazivlje (Tablica 1.).

Tablica 1. Tipologija prostorija rimskoga svijeta unutar atrijsko-peristilne kuće.[524]

Dio doma	Opis	Latinska terminologija
Prednji dio kuće (prostori uokolo atrija)	Prostor (najčešće niša) ispred glavnih ulaznih vrata	*vestibulum*
	Hodnik koji vodi od ulaznih vrata prema središtu prednjeg dijela kuće, atriju	*fauces*
	Prostor najčešće na pročelju kuće otvoren prema ulici (obično su to poslovni prostori poput trgovina)	*taberna*
	Središnji prostor prednjeg dijela kuće smješten na uzdužnoj osi kuće, obično s otvorom u stropu i bazenom	*atrium*
	Manja zatvorena prostorija	*cubiculum*
	Otvoreno područje uz središnji dio kuće	*alae*
	Velika ili srednje velika prostorija, obično na uglu središnjeg dijela	*triclinium*
	Otvorena prostorija nasuprot glavnom ulazu koja obično vodi i u vrt	*tablinum*
	Hodnik koji povezuje dva dijela doma ili unutrašnji hodnik	*andron*
Stražnji dio kuće (prostori oko peristila)	Manja zatvorena prostorija uz vrt/ terasu	*cubiculum*
	Velika ili srednje velika prostorija bez dobrog pogleda uz vrt/terasu	*triclinium*

[524]Najvećim dijelom prema. P. M. ALLISON, 2004a, 64.

	Glavni vrt s kolonadom	*peristylium*
	Velika ili srednje velika prostorija s dobrim pogledom na vrt/terasu	*oecus*
	Manji prostor potpuno otvoren prema vrtu/terasi	*exedra*
Ostala područja		
	Prostor s kuhinjskim ognjištem	*culina*
	Prostor smješten na raznim stranama doma, a koje nisu na pročelju kuće, a koji je otvoren prema ulici (najčešće poslovni prostor)	*taberna*
	Ostala područja uokolo prednjeg i stražnjeg dijela doma	*repositorium (cella), cubiculum, stabulum....*
	Toaletni prostor	*latrina*
	Drugi vrt bez kolonade	*hortus*
	Stubište	
	Sporedan ulaz ili stražnji ulaz i ulazna dvorišta	*posticum...*
	Prostor za kupanje	*balneum*
Kat	Katni prostori/stanovi	*cenaculum*

4.5.1. 1. Vestibulum (Tlocrt 1. i 2., V)

Vestibul se različito identificira u manje ili više suvremenoj literaturi, pa ga tako noviji autori poistovjećuju s fauces,[525] dok oni stariji prave razliku između fauces i vestibula.[526] Takva različitost u poimanju prostora navela me da pokušam utvrditi tko je od ovih autora bliži istini. Prema Vitruviju, vestibul se može poistovjetiti sa značenjem grčke riječi *próthyron*, koja se odnosi na prostor pred ulaznim vratima, no Rimljani su, kaže Vitruvije, riječ

[525] J. R. CLARKE, 1991, 2; P. M. ALLISON, 2004a, 65, 163.

[526] W. A. BECKER, 1898, 237-240; A. MAU, 1907, 248-250.

prothyrum[527] koristili za ono što su Grci nazivali *diáthyra* (Vitr. *De arch.* 6, 7, 5). Ova Vitruvijeva napomena upućuje na to da spomenute riječi nisu istovjetne. U latinskim rječnicima[528] ovi se pojmovi povezuju s prostorom ispred vrata, a razlikuje ih ograđenost, odnosno otvorenost. Vestibul bi se u skladu s tim mogao identificirati kao neka vrsta ograđenog predulaza u objekt javnog ili privatnog karaktera.[529] Razmatrani se termin etimološki najčešće povezuje s božicom Vestom, koja je bila božica vatre i domaćeg ognjišta.[530] Kao što je sjedište obitelji kuća, tako je sjedište kuće ognjište. Jedina veza između ognjišta i vestibula možda se mogla pronaći u ranim rimskim kućama, kada je zbog nerazvijenije infrastrukture doma ognjište moglo, ali i nije moralo, biti smješteno bliže ulazu kako bi se dim što efikasnije izbacio iz kuće. Ako je ognjište bilo položeno u blizini ulaza, ovdje razmatran naziv čuva jednim dijelom sjećanje na nekadašnju organizaciju doma. Međutim, teško je zamisliti ognjište na samom ulazu jer bi ono bilo smetnja u prolaženju kako ukućana, tako i gostiju i zapravo je razumijevanje etimologije vestibula i dalje otvoreno pitanje.

Antički autori koji se smatraju najvažnijima za proučavanje rimskodobnoga stambenog prostora[531] o vestibulu govore malo.[532] Za upoznavanje vestibula veću važnost imaju manje poznati autori poput Aula Gelija (2. st.) (Gel. 16, 5)[533] i Makrobija (4/5. st.) (Macro. 6, 8, 14-23)[534] koji se pozivaju na pisanje gramatičara Elija Gala iz 1. st., zbog čega se najvećim dijelom i podudaraju u svojim izjavama, neovisno o razlikama u vremenu u kojemu su djelovali.[535]

---

[527] OLD, 1982, s. v. *prothyrum*, 1504.

[528] U rječniku C. T. Lewisa i C. Shorta (C. T. LEWIS – C. SHORT, 1879, s. v. *diáthyra.* http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aalphabetic+letter%3DD%3Aentry+group%3D31%3Aentry%3Ddiathyra), kao i u rječniku J. Marevića (J. MAREVIĆ, 2000, 741) *diáthyra* ima značenje ograđenog prostora pred vratima. Oba se rječnika u tumačenju spomenutog termina pozivaju na Vitruvija, pri čemu se prvi navedeni rječnik izričito poziva na 6. knjigu i njezino nepostojeće poglavlje označeno brojem 10, a vjerojatno se pri tome misli na 7. poglavlje spomenute knjige.

[529] OLD,1982, s. v. *vestibulum*; 2048; S. SPEKSNIJDER, 2011, 2.

[530] Opš. kod J. CHEVALIER – A,. GHEERBRANT, 2007, s. v. "Vesta (Hestija)", 814.

[531] Vitr. *De arch.* 6, 5, 1-3. Plinije Mlađi, primjerice, pišući o svojoj vili u blizini Ostije u Laurentiumu, spominje vestibul, v. Plin. *Ep.* 2, 17;

[532] P. M. ALLISON, 2004a, 163; S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 335-336.

[533] Prema S. SPEKSNIJDER, 2011, bilj. 11, 2.

[534] Prema S. SPEKSNIJDER, 2011, bilj. 11, 2.

[535] Opš. o vijestima spomenutih autora, kod S. SPEKSNIJDER, 2011, 2; W. A. BECKER, 1898, 237-238.

Prema njihovim navodima, čini se da je vestibul prazan prostor između zgrade i kolnika, koji se sastoji od predvorja (niše) ispred vrata (ako vrata nisu odmah na pločniku) i prostora između predvorja i ulice, a koji je služio za stajanje, odnosno prolaženje, ovisno o statusu osoba koje su tim prostorom koristile. Način korištenja tim prostorom nije bio isti za osobe koje su bile članovi kućanstva i za osobe koje su samo posjećivale određenu kuću. O vestibulu pišu i drugi autori poput Vergilija (Verg. *A.* 2, 469-470; 6, 273; v. pogl. „4. 5. 1. 2. Fauces (Tlocrt 1. i 2., F)"), Cicerona i dr.

Antički autori taj prostor smještaju ispred kućnoga praga (Cic. *Caec*. 35)[536] i daju mu monumentalna obilježja (Vitr. *De arh*. 6, 5, 1-3). U skladu s reprezentativnošću[537] valja pretpostaviti da je u nekim slučajevima (kod najimućnijih) mogao primiti velik broj osoba, a, prema Ciceronu, njegova je posjećenost mogla biti raznolika i kretati se u krajnostima: od gužve (Cic. *Orat.* 1, 200) do praznine (Cic. *Att*. 4, 3, 5). Iako se može sa sigurnošću reći da je Ciceron u opisu vestibula svojega protivnika Klodija Pulhera bio izrazito subjektivan, očito je da je posjećenost vestibula u rimskodobnom društvu bila usko povezana s popularnošću neke osobe. Spomenuti je autor za vestibul vezao i jedan neugodni doživljaj, koji bi danas vjerojatno bio višestruko prepričavan u crnoj kronici raznih medija, a koji pokazuje da je vestibul mogao prolazniku pružiti sigurnost na nesigurnim ulicama (Cic. *Att.*, 4, 3, 3).[538] Upravo njegov navod upućuje na to da je ovaj prostor bio barem djelomično zatvoren jer, u suprotnom, ne bi Ciceronu mogao pružiti sigurnost.

U upoznavanju vestibula važan doprinos daje i Servije, koji ga je možda vizualno i najbolje opisao sudeći prema poznatim primjerima iz kampanijskih gradova (Serv. *A.* 2, 469). Prema njemu, on se sastojao od reprezentativnog predulaza (zapravo niše sastavljene od luka koji počiva na dvama stupovima posvećenima Vesti) i vjerojatno prostora ispred njega. Prema njemu bi dakle, također, taj prostor obuhvatio područje između ulaznih vrata i kolnika.

Od drugih autora o vestibulu piše i Svetonije koji navodi da je Augustovo tijelo bilo izloženo u njemu (Suet. *Aug*. 100), premda se inače izlaganje tijela vezivalo za atrij.[539] Pod pretpostavkom da je Svetonijev navod točan moguće je smještanje Augustova tijela u vestibulu objasniti težnjom da se izbjegne kaos unutar kuće jer je bila riječ o iznimno popularnoj osobi toga vremena, koju je zbog različitih razloga želio ispratiti velik broj

[536] S. SPEKSNIJDER, 2011, 5.

[537] Dobar primjer njegova luksuza daje Juvenal (Juv. 7, 125-128), opš. kod S. SPEKSNIJDER, 2011, 4.

[538] S. SPEKSNIJDER, 2011, 4.

[539] Npr. J. C. M. TOYNBEE, 1971, 44.

ljudi.[540] Dion Kasije veže uz vestibul sasvim drugu namjenu pa kazuje da su se u vestibulima senatorskih kuća pripremali banketi, što ide u prilog reprezentativnosti toga prostora (Cass. Dio 51, 22, 9).[541] Dakle, izvori tom prostoru pokatkada pripisuju različite namjene. Unatoč tomu, svi oni idu u prilog javne funkcije toga prostora koji je bio opremljen u skladu s položajem vlasnika kuće. Tako je, sudeći prema Vitruviju, u uglednih osoba imao reprezentativna obilježja, dok je kod ostalih imao manje-više utilitarne odlike (Vitr. *De arch.* 6, 5, 1-3).

Literarni se izvori bave položajem, uređenjem i namjenom vestibula, no većina izvora donosi kombinirane, ali zapravo parcijalne podatke koji ne daju potpunu sliku jednog prostora. Analiza dostupnih podataka pokazuje da su informacije o vestibulu najbogatije glede njegova položaja. Sudeći prema literarnim izvorima, to je najčešće velik prostor, no materijalni izvori ne potvrđuju literarnu građu u vezi s tim. Kada primjerice Seneka Mlađi opisuje gužvu na ulicama, onda on neizravno pokazuje da je vjerojatno prostor vestibula zauzimao ne samo male pretprostore na ulazu već i prostor gradske ulice, zbog čega se, ako je ta pretpostavka točna, u jutarnjim satima stvarao zastoj u prometu, i to u obama smjerovima (Sen. *Ben.* 6, 34, 4).[542] To samo pokazuje da prostrani vestibuli nisu mogli, barem ne u većemu broju, egzistirati u gradovima.

Promatrajući rimsko društvo, koje je poput današnjeg svijeta bilo velikim dijelom zabrinuto za svoju sliku u javnosti, mogu se uočiti velike sličnosti između dvaju svjetova. Tako se stajalište moralo odraziti na koncepciju stanovanja, pa je jasno da, što je osoba bila uglednija, to je zapravo trebala imati više posjetitelja, odnosno veću gužvu na ulazu. Čini se da su literarni izvori starije generacije istraživača bili u pravu što se tiče smještaja vestibula i njegova odvajanja od fauces,[543] no, kako su suvremeni autori zauzeli suprotno stajalište, prije donošenja suda o položaju i izgledu vestibula treba provjeriti što materijali ostatci navode o njegovu položaju i uređenju i suodnosu s literarnim izvorima. Svi se analizirani izvori manje-više slažu da je vestibul prostor izvan kuće, odnosno ispred ulaznih vrata. Njegova veličina i izgled, prema literarnim izvorima, u skladu su s društveno-imovinskim statusom vlasnika. Namjena vestibula najčešće se povezuje s čekanjem klijenata i prolaskom, ali vidljivo je i da se razmatrani prostor mogao iskoristiti za druge namjene. I dok je njegov položaj više-manje

[540] S. SPEKSNIJDER, 2011, 3.

[541] S. SPEKSNIJDER, 2011, 3.

[542] S. SPEKSNIJDER, 2011, 5.

[543] Npr. A. MAU, 1907; 248-250.

određen, njegovom se izgledu u literaturi nije posvećivala posebna pozornost. Raskošne vestibule možemo zapravo očekivati samo u najbogatijega svijeta. Najveći broj gradskih kuća zbog ograničena prostora nije imao prikladne prostore za razradu te su vestibuli kakvi su zabilježeni u literarnim izvorima rijetko prisutni u materijalnoj građi. O promjenjivosti vestibula kroz vrijeme svjedoče i primjeri iz Pompeja, gdje je predvorje *Casa delle Vestali* (VI, 1, 7)[544] imalo širok vestibul raščlanjen stupovima u jednoj od svojih razvojnih faza.[545] Spomenuta je kuća doživjela više preinaka u kojima je vidljiva transformacija ovoga prostora, a ona svjedoči o krupnim promjenama u životu kuće, uzrokovanima različitim razlozima poput promjene vlasnika ili mijene standarda ili pak nekim trećim razlozima.

Vestibul kao pretprostor, odnosno nišu na ulazu, posjedovao je veći broj kuća, barem onih u Kampaniji, pri čemu je uporabljivost predulaza bila ograničena, ali ne i nemoguća. Dakle, vestibul je, prema materijalnim pokazateljima, najvećim dijelom sveden na prostor niše.[546] Takav je primjerice vestibul *Casa del Fauno* (VI, 12, 2) sa dvama glavnim ulazima. Prvi od dvaju ulaza u ovu kuću imao je nišu i podni natpis kojim se željela dobrodošlica onima koji dolaze (v. sl. 1. i 2.). Drugi ulaz (VI, 12, 5), za razliku od prvoga, nije imao nišu. Uokolo tih glavnih ulaza nalazile su se taberne (ukupno ih je ovdje bilo četiri), iz kojih se nije moglo ući u spomenutu kuću, pa je vjerojatno riječ o objektima koji su služili za najam. Samo postojanje poslovnih prostorija uz ulaz nije kontradiktorno postojanju vestibula jer Vitruvije sam kazuje da je sadržaj istoga prostora ovisan o potrebama vlasnika kuće (Vitr. *De arch.* 6, 5, 1-3), zbog čega je ovaj prostor mogao imati različita obilježja. Prije spomenuti natpis smješten na nogostupu uz prvi ulaz važan je jer zadire u ono što bismo mi danas smatrali javnim prostorom, pa je vrlo moguće da je takav „prisvajački“ stav prema dijelu javnog prostora uz samu kuću bio posljedica „aktivnost“ koje su se tu provodile, a u kojima su pločnici dobivali ulogu čekaonica. U *Casa del Fauno* vestibul je, uz nišu, obuhvatio i dio pločnika, a iznad njega je bila vjerojatno nadstrešnica koja se najčešće nalazila uzduž uličnoga pročelja i koja je tako pragmatično od različitih vremenskih nepogoda štitila one koji su tu čekali i tuda

[544] *Casa delle Vestali* jedna je od 20 najvećih kuća u Pompejima, a važan pokazatelj bogatstva njezinih vlasnika bili su bazeni, fontane, kao i izravan priključak na vodovod i sl., opš. kod R. JONES – D. ROBINSON, 2005, 695-710.

[545] R. JONES – D. ROBINSON, 2005, 700-701, v. i sl. 3. (str. 700). i sl. 4. (str. 701).

[546] S. SPEKSNIJDER, 2011, 11.

prolazili. Uz ulaze ovdje su nađeni i grafiti od kojih većina, nažalost, danas više nije vidljiva na fasadama.[547]

Slika 1. Ulaz u *Casa del Fauno* br. 1 (VI, 12, 2) (fotografija Buzz Ferebee; J. DUNN B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm).

Slika 2. Podni natpis ispred ulaza u *Casa del Fauno* br. 1 (VI, 12, 2) (fotografija Michael Binns; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm).

[547] Npr. grafit: *CIL* 4, 2886.

Zanimljiv je i vestibul *Casa dei Ceii* (I, 6, 15) zbog nalaza masivnih klupa smještenih uz pročelje. Naime, na njezinu pročelju iznad klupa se uočavaju mali, uski i visoko postavljeni prozori (po jedan sa svake strane ulaza), kao i brojni, sada više nevidljivi ili teško vidljivi, natpisi političko-propagandnog karaktera. Osim spomenutog, cijeli je ovaj prostor bio natkriven prije spomenutom nadstrešnicom, što je bilo poželjno ako je prostor služio kao neka vrsta čekaonice (sl. 3.).[548] Upravo ova kuća pokazuje miješanje javnog i privatnog prostora jer su privatne klupe nalazile u javnome prostoru, kao što su se na privatnim kućama nalazili natpisi koji su bili, čini se, javnog karaktera. To otvara pitanje poimanja odnosa privatnog i javnog u rimskome svijetu.

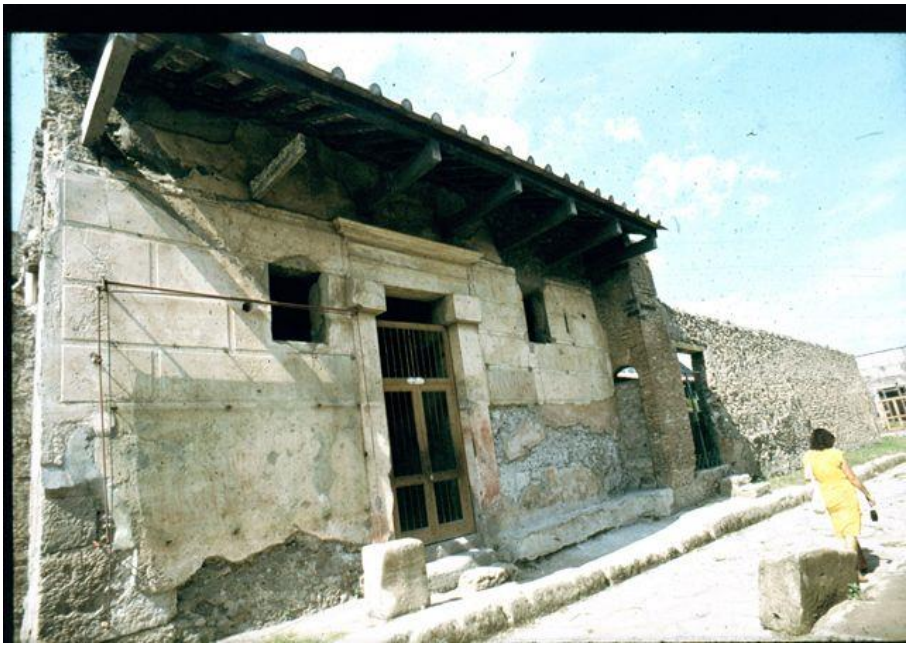

Slika 3. Ulaz u *Casa dei Cei* (I, 6, 15) (fotografija Günther Eihorn; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2006%2015%20p1.htm).

Kuća nazvana *Casa dei Diadumeni* (IX, 1, 20) znatno se razlikuje svojom ulaznom koncepcijom od do sada nabrojenih primjera. Taj se ulaz sastojao od uskoga povišenog prostora između kuće i pločnika do kojeg se dolazilo zavojitim stubama (sl. 4.). Ovakva organizacija vestibula, odnosno ulaznoga prostora, pokazuje da je spomenuta kuća bila u vlasništvu porodice koja je imala mogućnost da dio prostora iskoristivog za komercijalne svrhe pretvori u dojmljiv ulaz u kuću. U konkretnom primjeru riječ je o bogatijoj kući među

[548] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=4.

imućnim svijetom Pompeja jer je imala poseban prostor koji se mogao identificirati kao prostor vestibula i koji je umanjivao mogućnost pragmatičnog korištenja prostora za dodatnu zaradu.

Slika 4. Povišen predulaz u *Casa dei Diadumeni* (IX, 1, 20) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2001%2020.htm).

Ovdje razmatrani prostori su uglavnom bez nalaza jer je riječ o ulaznim prostorima koji svojom koncepcijom trebaju olakšati pristup kući.[549] Iz svega navedenog čini se da su posebno organizirane vestibule posjedovali samo najbogatiji. Naime, kako je bogati rimski svijet ulagao prilična sredstva u javnu gradnju nije nemoguće da je na nju polagao i određena prava kada bi se za tim pravima pojavila potreba, što bi potkrijepili elementi poput klupa i grafita koji svojim smještajem upućuju na to da je javni i privatni prostor po potrebi bio isprepleten. Upravo bi pojedini primjeri poput klupa upućivali na to da je vestibul obuhvatio ne samo prostor ispred vrata nego i okolni prostor s lijeve i desne strane ulaza.

U literarnoj se građi taj prostor često povezuje s jutarnjim pozdravom, ali se dovodi u vezu i s drugim funkcijama. Različite funkcije ipak nisu međusobno kontradiktorne jer pokazuju da je riječ o aktivnostima koje su iziskivale prostranost i laku dostupnost. Većina imućnijih kampanijskih kuća imala je predulaze dekorirane pilastrima ili stupovima. Materijalna je građa pokazala da najčešće između ulice i zgrade obično nema dodatnoga prostora koji bi bio posebno namijenjen čekanju, osim pločnika. Ipak, primjer razmatranog natpisa dobrodošlice

[549] S. SPEKSNIJDER, 2011, 13.

na nogostupu upućuje na to da mi možda imamo drukčije poimanje odnosa javnog i privatnog prostora i da je zapravo pločnik mogao biti rabljen u privatne namjene kao što su pročelja kuća služila za političku promidžbu. U prilog drugačije upotrebe pločnika, odnosno nogostupa posredno potvrđuje i postojanje nadstrešnica iznad pročelja. Kuća pod nazivom *Casa dei Diadumeni* (IX, 1, 20) imala je povišeni prostor koji je vodio u kuću i koji bi se zbog svoje odvojenosti od pločnika mogao okarakterizirati kao „pravi" prostor vestibula, pri čemu ovdje nisu zabilježene dekoracije, što ne znači da taj prostor nije bio dekoriran nego da se dekoracija nije sačuvala. Sama arhitektonska obilježja razmatranog povišenog ulaza bi išla u prilog dekoriranosti ovog prostora. Očito je da su monumentalni vestibuli kakvi su zabilježeni u literarnim izvorima bili privilegij malog postotka najmoćnijega rimskog svijeta. S obzirom na ovdje provedenu analizu, fauces i vestibul se, prema svemu sudeći, ne mogu poistovjetiti, zbog čega su stariji autori koji prave granicu između faucesa i vestibula vjerojatno u pravu glede njihova odnosa. To je zapravo standardan prostor rimskog doma koji je morao postojati u svim bolje situiranim kućama, a obilježja toga prostora bila su ovisna o društveno-imovinskim statusu vlasnika. Materijalna građa, iako ne ide u prilog iznimno velikih vestibula pravi na određeni način diferencijaciju između ovog tipa prostora i prostora koji slijedi nakon praga, baš kao i ona literarna. Bogato dekorirani vestibuli mogu se ponajprije očekivati u velikim gradovima s elitnim četvrtima (poput Rima), odnosno u gradovima u kojima je došlo do izdvajanja najvišega društvenoga sloja i njegova pozicioniranja u zasebnim četvrtima.

4.5.1.2. Fauces (Tlocrt 1. i 2., F)

Termin *fauces*, poput termina vestibul, različito se identificira u starijoj ili novijoj literaturi. Naime, fauces se obično definira kao ulazni prostor, što je neprecizno jer ulazni prostor može obuhvatiti prostor ispred kuće ili onaj u kući ili pak oba spomenuta dijela, zbog čega će se ovdje nastojati pobliže razjasniti njegov položaj na osnovi dostupne (literarne i materijalne) građe.

Termin *fauces* pripada i medicinskoj terminologiji, gdje označuje suženje smješteno na kraju usne šupljine, omeđeno mekim nepcem i svojevrsnim stupovima sa strane, odnosno dvama nepčanim lukovima između kojih su krajnici i jezična kost na dnu.[550] Takvoj definiciji odlično odgovara smještaj faucesa u kući, iza ulaznih vrata, pa se, sukladno tomu, fauces može zamisliti kao prostor omeđen vratima, koji štiti kuću sprječavajući ulazak nepozvanim

[550] OLD, 1982, s. v. *fauces*, 680; J. MAREVIĆ, 2000, s. v. *faux, faucis*, 1051; AHMD, 2007, s. v. *fauces*, http://medical-dictionary.thefreedictionary.com/fauces.

posjetiteljima, kao što krajnici štite naš organizam od ulazaka različitih mikroorganizama iz zraka.

Ovaj se termin spominje u različitim značenjima. Tako se njime označuju krateri vulkana, ulazi u pećine, odnosno mjesta ulaza u podzemlje.[551] Grci i Rimljani podzemlje su doživljavali kao prazno i šuplje mjesto usporedivo s posudom.[552] U tom su kontekstu vrat posude doživljavali kao fauces koji je povezivao dva područja vanjsko i unutrašnje. Vergilije se u svojoj *Eneidi* koristi terminom fauces, pri čemu daje na znanje da se prostori vestibula i fauces razlikuju. Naime, Eneja se u šestom pjevanju zaputio u podzemni svijet, a na tom je putovanju fauces identificiran kao početak ždrijela podzemnoga svijeta (Verg. *A.* 6, 273) koji prethodi predvorju, odnosno vestibulu, što je položaj obrnut od uobičajenog.[553]

Termin fauces, s obzirom na do sada rečeno, može se shvatiti kao pojam kojim se uspostavlja ravnoteža između dvaju prostora u smislu njegove sigurnosne uloge. Ovdje se može napraviti paralela s ulaznim hodnicima raširenima u suvremenome zapadnom svijetu, a koji, s obzirom na svoj položaj, imaju dijelom sigurnosnu ulogu. Postavlja se pitanje zašto je odnos fauces i vestibula u Vergilija obrnut od uobičajenog, što ostaje otvoreno pitanje.

Analiza termina *vestibulum* u Gelija prema Speksnijderu (Gel. 16, 5)[554] i Makrobija (Macro, 6, 8, 20)[555] upućuje na to da je vestibul obuhvaćao prostor između vrata i ulice, pa je sudeći prema tome prostor iza vrata mogao biti tek početkom fauces.[556] Njihova napomena da posjetitelji čekaju prijam u kuću svjedoči da posjetitelji nisu niti zašli u kućni prostor, odnosno da je vestibul prethodio kući, a to pomaže u smještanju faucesa iza ulaznih vrata u kućnom području. I neki drugi izvori daju neizravne informacije o ovome prostoru. Jedan od njih je Plaut prema kojem su se u blizini vestibula držali psi (Pl. *Mos*. 3, 2, 132). Držanje pasa u faucesu bilo je prikladnije negoli u vestibulu zbog veće ili manje otvorenosti vestibula i njegova položaja u blizini prometnice.[557] Naime, ljudi su u antičkome svijetu imali ljubimce baš poput današnjih,[558] no ljubimce treba razlikovati od pasa čuvara koji su se možda mogli

[551] Opš. o definicijama faucesa kod OLD, 1982, s. v. *fauces,* 680.

[552] H. WAGENVOORT, 1956, 113 i d.

[553] S. SPEKSNIJDER, 2011, 6.

[554] Prema S. SPEKSNIJDER, 2011, bilj. 11, str. 2.

[555] Prema S. SPEKSNIJDER, 2011, bilj. 13, str. 3.

[556] Opš. kod SPEKSNIJDER, 2011, 2-7.

[557] Usp. W. SMITH – C. ANTHON, 1843, 517.

[558] O psima kao ljubimcima pišu još i antički izvori, a među njima se često spominju malteški psi koji nemaju veze s današnjim maltezerima, a koji su, sudeći prema rimskodobnim likovnim prikazima, nalikovali talijanskim

zateći u ovim prostorijama ili u njihovoj blizini, a imali su funkciju čuvanja. Izvori najčešće među radne pse uvrštavaju mološku pasminu,[559] a spominje ih i Vergilije, nazivajući ih pastirskim i lovačkim psima (Verg. *G.*, 3, 404-413).

Izvori relativno rijetko spominju fauces, ali se položaj, može naslutiti iz izvora o položaja vestibula. Prema literarnoj građi, fauces je trebao biti prostor koji je započinjao vratima i završavao ulazom u središnji (atrijski) prostor.[560] Naime, termin vestibul prisutniji je u literaturi od termina fauces zbog svoje funkcije koja je bila primarno vezana za jutarnji pozdrav (*salutatio*) u sklopu kojega u kuću nisu mogli ući svi koji su to željeli, odatle je i proizlazila njegova važnost.[561] U tom je kontekstu *fauces* u odnosu na vestibul imao manju važnost u sklopu kojega se njegova namjena svodila prije svega na prolaznost. Vestibul je omogućivao osobama koje su čekale, kao i osobama koje su primale posjete, rast ugleda jer, ako je tko bio klijent vrlo važne osobe, i on je automatski dobivao na važnosti pri dolasku u određenu kuću, a vlasnik kuće je pak profitirao otvorenošću ovoga prostora koji je omogućivao da se u javnosti prezentira važnost nečije familije, naravno, ako je broj posjetitelja pred kućom bio velik. Sigurno je da je postojala razlika u primanju između onih koji su dolazili u kuću zbog posla tijekom „radnog vremena", kao i prijatelja i rođaka koji su dolazili u različitim terminima. Očito je da su različiti gosti imali drukčiji tretman te da pojedini važnijih gosti nisu morali čekati primanje izvan doma, nego su se, ovisno o vlastitu značenju, mogli zadržati u hodniku ili pak ući i pričekati vlasnika nekretnine ili nekog od njegove obitelji, u središnjemu prostoru kuće. Mjesto čekanja bilo je ovisno o društveno-imovinskoj poziciji pojedinca koji je došao nekomu u posjet, kao i o odnosu s vlasnikom doma, pri čemu je taj odnos bio usko povezan s društveno-imovinskim statusom posjetitelja jer se ljudi obično kreću u krugovima koji su im bliski u društvenom i/ili imovinskom smislu. Uređenje i namjena prostora bila je, i još uvijek jest, uvjetovana samim statusom osobe u

---

i njemačkim špicevima, ali je teško s potpunom točnošću reći o kojoj je pasmini ovdje riječ. O njihovu privilegiranom položaju u ondašnjemu svijetu svjedoče i njima posvećeni nadgrobni spomenici, opš. kod C. SCHODDE, 2013, https://foundinantiquity.com/2013/11/15/the-melitan-miniature-dog/.

[559] Mološka je pasmina,čini se potekla iz Epira, a za nju se ne zna kako je točno izgledala, osim da je bila snažne građe. Danas se u ovu skupinu pasa svrstavaju mastifi, bernardinci i drugi psi, opš. o mološkoj pasmini u: ER, 1997-2017., s. v. *Dogs in Ancient Greece and Rome*, http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/index.htmlpenelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/miscellanea/miscellanea.html.

[560] F. SEAR, 1998, 32-33.

[561] P. M. ALLISON, 2004a, 65.

čijem je vlasništvu kuća, pa valja očekivati da su ulazi u kuće manje imućnih osoba imali više pragmatičnu funkciju od onih imućnih kod kojih je reprezentacija bila kudikamo važnija i naglašenija.

Istraživanja kuća u Pompejima i Herkulaneju pokazala su da su imućne kuće mogle imati i nekoliko ulaza na pročelju,[562] pri čemu svi ulazi nisu imali istu važnost i očito su neki imali važniju namjenu. Ti su se ulazi razlikovali i u svojoj dekoraciji i načinu zadiranja u unutrašnji prostor kuće. Može se pretpostaviti da su, općenito gledano, sporedni ulazi u kuću (o kojima će biti poslije govora) neovisno o svojoj točnoj poziciji imali važniju ulogu u svakodnevnom životu, a tzv. glavni više formalnu funkciju vezanu za reprezentaciju, premda su moguća odstupanja i u tome smislu. Zanimljivi primjer kombiniranja reprezentativnog i sporednog ulaza nalazimo u kući nazvanoj *Casa dei Diadumeni* (IX, 1, 20).[563] Spomenuta je kuća u sklopu glavnog ulaza imala i jedan manji, bočni ulaz kojim se iz prostora vestibula ulazilo u sporedni bočni prostor koji je također vodio u fauces. Svrha je ovoga neobičnoga sporednog ulaza trebala biti, pretpostavljam u rasterećivanju glavnog prolaza i omogućivanja normalnijeg funkcioniranja kuće u vrijeme posjeta (v. Tlocrt 3.).[564] Međutim, kako se ovdje iz glavnog ulaza išlo u sporedni pa se iz njega opet dolazilo u fauces, gužva se nije mogla izbjeći, ali je u korištenju ovim prostorom do izražaja morala doći društvena diferencijacija te se tako mogao dodatno naglasiti status pojedinca u društvu. Taj je prolaz, vjerujem, upućivao na jaku hijerarhiju unutar konkretnog kućanstva. Možda je takvo prostorno rješenje bilo vezano za vlasnikov kompleks manje vrijednosti zbog kojega je silno želio oponašati elitu, no na taj je način vjerojatno prije potvrđivao samo svoj niži društveni status.

[562] A. MAU, 1907, 248-249.

[563] S. SPEKSNIJDER, 2011, 13.

[564] P. CLEMENTIS – M. CLEMENTIS. s. v. *House of the Diadumeni*, https://sites.google.com/site/ad79eruption/pompeii/regio-ix/reg-ix-ins-1/house-of-the-diadumeni.

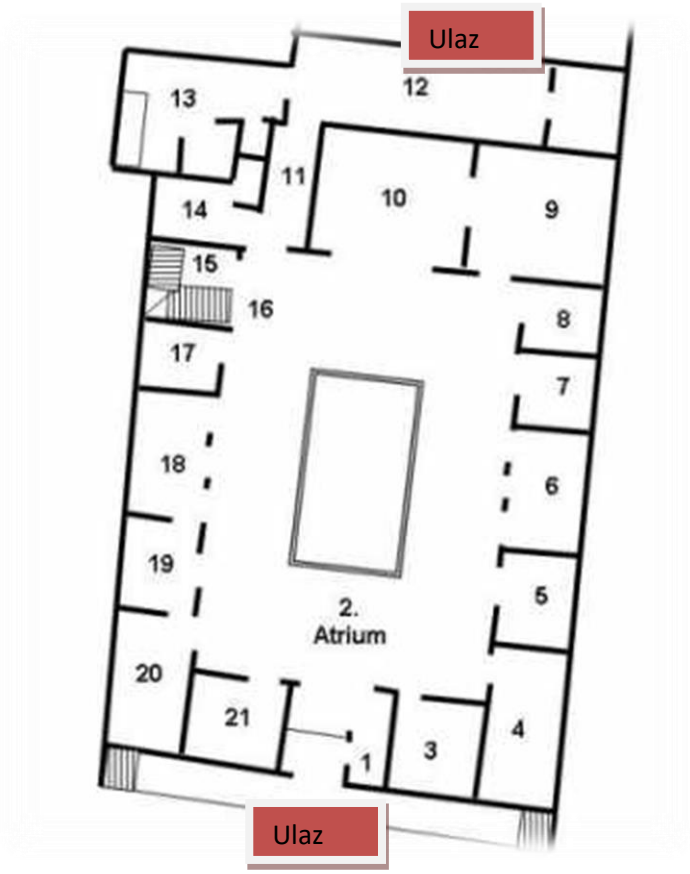

Tlocrt 3. *Casa dei Diadumeni* (IX, 1, 20) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2001%2020%20plan.htm).

U primjerima kuća iz Pompeja vidljivo je da su obično nakon više ili manje duboke niše (vestibula) slijedila vrata koja su vodila u unutrašnjost kuće, kao npr. u kući zvanoj *Casa di Pansa* (VI, 6, 1) koja je bila smještena u poznatoj inzuli *Arriana Polliana* (v. sl. 5.).[565]

[565] J. Dobbins i J. Hagan sa Sveučilišta u Virginiji u projektu pod nazivom *Salutatio at the House of Pansa,* poistovjećuju fauces s vestibulom, opš. kod J. J. DOBBINS, 2000, http://pompeii.virginia.edu/salutatio/overview.html.

Slika 5. Prostor *fauces* unutar *Casa di Pansa* (VI, 6, 1) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2006%2001.htm).

Kuća nazvana *Casa del Fauno* (VI, 12, 2) imala je dva ulaza smještena između trgovina, a svaki je od njih je vodio svojem atriju. Zbog veće prostranosti atrija unutar prvog ulaza (VI, 12, 2), kao i njegove veće reprezentativnosti, stječe se dojam da je njegov fauces bio važniji. No, neovisno o tome, s obzirom na koncepciju spomenutih ulaznih prostora na pročelju, ne može se jedan od njih, zasigurno, smatrati glavnim, a drugi sporednim jer su se oba ulaza, sigurno, upotrebljavala u formalnim prilikama, no u kakvom međusobnom odnosu, teško je reći jer nije jasno je li tu riječ o dvojnim kućanstvima ili je u pitanju nešto sasvim drugo. Može se pretpostaviti da je jedan dio kuće pripadao emancipiranom sinu koji je ovdje primao svoje klijente, kao što je moguće da je riječ o istom kućanstvu koje se tim ulazima koristilo prema vlastitim potrebama i nahođenjima jer se zahvaljujući udvajanju možda ovdje mogla ostvariti veća privatnost. Isto tako se na ovaj način možda mogla iskazati društvena hijerarhija u primanju posjetitelja, kao i naglasiti viši status vlasnika u odnosu prema ostalim imućnim kućama zahvaljujući mogućnosti primanja posjetitelja u različitim prostorijama formalnog karaktera. Pod prvog faucesa ove kuće bio je bogato dekoriran kvalitetnim mozaikom u izvedbi s geometrijskim motivima izrađenima u raznim bojama (v. sl. 6.). Usto, fauces je imao i bogato dekorirane zidove, pri čemu je dekoracija pokrivala površinu zidova do visine

od 2,5 m, a iznad te visine bile su, s obiju strana, police na kojima su stajali lararij s malim korintskim stupićima (sl. 7.).[566] Iz iščitanih dimenzija ovih prostorija (npr. visine) na kojoj su bili lararij jasno je da je taj prostor ostavljao monumentalan dojam.

Slika 6. Mozaični pod tzv. prvog faucesa u *Casa del Fauno* (VI, 12, 2) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm).

Slika 7. Istočni zid tzv. prvog faucesa u *Casa del Fauno* (VI, 12, 2) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm).

[566] Opš. kod P. CLEMENTIS – M. CLEMENTIS, s. v. *House of the Faun*, https://sites.google.com/site/ad79eruption/pompeii/regio-vi/reg-vi-ins-12/house-of-the-faun.

Donekle sličnu koncepciju imao je ulaz u kuću koja nosi naziv *Casa del Poeta Tragico* (VI, 8, 3-5),[567] a kod koje je, za razliku od prethodno obrađenog ulaza u *Casa del Fauno* (VI, 12, 2), postojao jedan glavni ulaz s vestibulom i faucesom. U ovom je ulazu nađen poznati mozaik pod nazivom *Cave Canem* (sl. 8.).[568]

Slika 8. Fauces s mozaikom *Cave Canem* u *Casa del Poeta Tragico* (VI, 8, 3-5) (fotografija Buzz Ferebee; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2008%2005.htm).

Fauces spomenute kuće (*Casa del Poeta Tragico*) dekoriran je, a stilizacija motiva podnog mozaika posljedica je, vjeruje se, prolaznosti ovoga prostora koji nije zahtijevao razrađeniju dekoraciju.[569]

[567] Opš. kod P. CLEMENTIS – M. CLEMENTIS, s. v. *Casa del Poeta Tragico= House of the Tragical Poet,* https://sites.google.com/site/ad79eruption/pompeii/regio-vi/reg-vi-ins-8/house-of-the-tragic-poet.

[568] ER, s. v. *Cave Canem,* http://penelope.uchicago.edu.

[569] C. BAHAMÓN, 2011, 3-4.

Glede nalaza, prostor faucesa je poput prostora vestibula najčešće bez nalaza jer je riječ o prolaznome prostoru koji je vodio dublje u kuću i nije bio namijenjen trajnijem zadržavanju, već samo prolaženju.[570] Međutim, u takvim su prostorima nađeni u Pompejima, kao i drugdje, i pojedinačni predmeti poput ostataka namještaja. S obzirom na primarnu namjenu takvoga prostora, a to je prolaznost nije isključeno da su ovi nalazi posljedica kasnijih poremećaja ili pak promjene namjene samog prostora tijekom dugotrajne uporabe ili nekih trećih razloga.[571] U takvim su se prostorima mogli naći i prije spomenuti lararij, što nije neobično jer je rimski svijet volio prezentaciju te je svoja svetišta smještao na najprolaznijim mjestima. Naime, lararij je trebao pružiti zaštitu kući i njezinim stanovnicima. Prisutnost „psa“ u takvom prostoru može se protumačiti kao posljedica potrebe za zaštitom, pri čemu je njegova zaštitna funkcija bila različita od one koju je pružala prisutnost lararija jer je pas pružao dijelom i fizičku zaštitu, a lararij magijsku.[572] O razlici u načinu zaštićivanja kuća svjedoče u takvim prostorima i različiti slikovni prilozi, poput prikaza Prijapa, grčkog božanstva plodnosti, koji je primjerice sa svojim naglašenim falusom trebao prizvati blagostanje i zaštitu domu (sl. 9.).[573] Primjeri kuća iz Pompeja i Herkulaneja svjedoče o tome da je fauces u imućnih bio uglavnom dekoriran, što je posljedica činjenice da je to bila jedna od najprolaznijih prostorija doma s kojom je započinjalo kretanje po kući i, kroz koju je u skladu s namjenom takvoga prostora prolazio veći broj osoba, a istim se putem kuća najvećim dijelom napuštala. Očito je da je taj prostor odmah na početku osobi koja ulazi trebao dati na znanje kakvog je statusa vlasnik kuće. Motivi kojima su bili ukrašeni prostori rimskih kuća svjedoče o razlici u svjetonazoru nekadašnjeg i današnjeg svijeta.

[570] P. M. ALLISON, 2004a, 65.

[571] U kući nazvanoj *Casa dell'Efebo* (I, 7, 10-12) u njezinom ulaznom području označenom s 01' nađene su šarke ormara, kao i posuđe i oruđe, opš. kod P. M. ALLISON, 2004b, s. v. *Casa dell'Efebo* (I, 7, 10-12), http://www.stoa.org/projects/ph/home.

[572] Više o zaštiti kuća v. S. TREGGIARI, 2002, 106.

[573] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/rooms?houseid=18#375.

Slika 9. Slika Prijapa u faucesu u *Casa dei Vettii* (VI, 15, 1) (fotografija: Tina Gilbert; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2015%2001%20entrance.htm).

Prostor faucesa je poput vestibula bio standardan ulazni prostor rimske kuće koji je usmjerivao kretanje od ulaznih vrata prema središtu doma i još dalje do kraja uzdužne osi, a njegova je dekoracija bila ovisna o imovinskim mogućnostima, ali i društvenoj pozicioniranosti vlasnika kuće. Iako je fauces s obzirom na vestibul imao manje značenje u smislu da je služio isključivo za kretanje, to je bio važan prostor doma na uzdužnoj osi kuće čija je uređenost davala prvi dojam o nekoj kući, odnosno vlasniku. U skladu sa svojom ulogom taj je prostor bio dekoriran, ali se zbog njegove prolazne funkcije uređenju toga prostora davala manja pozornost negoli nekim drugim prostorima unutar kuće na središnjoj liniji doma, a u kojima se duže boravilo. Suvremeni ulazni hodnici upotrebljavaju se također za funkciju prolaženja i eventualnoga kratkotrajnog zadržavanja, kao i fauces.

4.5.1.3. Taberna (Tlocrt 1. i 2., T)

Smatra se da je termin taberna izvorno označivao skromnu nastambu,[574] no kroz antičku povijest, sudeći prema vijestima iz djela antičkih pisaca, on je mijenjao značenje, općenito gledano, od stambenog preko stambeno-poslovnog do poslovnog objekta,[575] što je u određenom smislu pokazatelj postupne specijalizacije rimskoga društva. Iako poslovni prostori postoje i u drugim kulturama, npr. u grčko-helenističkom svijetu, taberne se uzimaju kao primarna odlika rimskoga svijeta jer je on zbog gospodarskog uzleta doživio neviđenu

[574] Opš. kod OLD, s. v. *taberna*, 1982, 1898.

[575] Opš. o terminu kod G. STOREY, 2004, 50-51.

komercijalizaciju među tadašnjim kulturama.[576] Takvi poslovni prostori postoje u svim društvima koja su dosegnula odgovarajući stupanj društveno-gospodarskog razvoja, odnosno u društvima u kojima je su se razvile sekundarne i onda kroz to i tercijarne djelatnosti. Literarni se izvori razmatranim terminom najčešće koriste za označivanje poslovnoga prostora i to najčešće trgovine ili radionice.

Epigrafija malokad daje podatke o prostorima rimskodobnoga svijeta, a kada se ti termini pojavljuju na spomenicima, onda je među njima često zabilježena i taberna. U tu svrhu ovdje će se spomenuti dva pompejska natpisa (*CIL* 4, 138 i *CIL* 4, 1136) jer je riječ o natpisima koji sadržavaju prostornu terminologiju, i koji, među ostalim, spominju taberne.[577] Pompejski natpisi postavljeni su u svrhu oglašavanja i ostvarivanja zarade. S obzirom na cilj, trebali su, valja pretpostaviti, biti smješteni na što frekventnijim lokacijama kako bi ih vidjelo što više ljudi. U razmatranim su natpisima donesena imena vlasnika, kao i nekretnine koje su iznajmljivali. Jedan je od pompejskih natpisa postavio ugledni gradski dužnosnik Gnej Alej Nigidije Maj (*CIL* 4, 138), a drugi Julija Feliks (*CIL* 4, 1136). Prvo spomenuti Gnej Alej Nigidije Maj bio je pripadnik društvene elite koji je iznajmljivao taberne s pergulama, viteške cenakule (stanove sastavljene od više prostorija) i kuću ili kuće,[578] dok je imućna Julija Feliks dala u najam Venerino kupalište za ugledne ljude te taberne, pergule i cenakule.[579] Svi spomenuti vlasnici, s obzirom na nekretnine u svom vlasništvu, bili su pripadnici imućnoga rimskog svijeta. Nigidijev natpis obično se povezuje sa šestim područjem i šestim blokom

[576] Opš. kod M. FLOHR, 2012, http://www.mikoflohr.nl/working_papers/archaeology_and_the_pompeian_labour_market.

[577] Ninski natpis u kojemu se spominje prostorna terminologija pa tako i termin taberna (*CIL* 3, 14322.4) ostat će izvan razmatranja u ovom potpoglavlju jer pripada kategoriji javne gradnje.

[578] Natpis *CIL* IV, 138: *Insula Arriana / Polliana Cn(aei) Al<le=IF>i Nigidi Mai / locantur ex <K=I> (alendis) Iuli(i)s primis tabernae / cum pergulis suis et c{o}enacula /equestria et domus condutor(is) / 5convenito primum Gn(aei) Al<le=IF>i /Nigidi Mai ser(vum).* Prijevod. „Inzula Arijana Polijana, (u vlasništvu) Gneja Aleja Nigidija Maja, iznajmljuju se od sljedećih julskih kalenda, (kao i) taberne s njihovim pergulama i ekvestrijske cenakule (stanove) te kuću/kuće. Najmoprimac neka kontaktira Prima, roba G. Aleja Nigidija Maja."

[579] *CIL* 4, 1136: *In praedi(i)s Iuliae Sp(uri) f(iliae) Felicis / Locantur / balneum Venerium et nongentum tabernae pergulae / cenacula ex Idibus Aug (ustis) primis in Aug(ustas) sextas annos continuos quinque. /[5] S(i) q(uis) d(esiderabit) l(enocinium) e(o) n(e) c(onducito)*. Prijevod: „Na posjedu Julije Feliks (Felicije?) Spurijeve kćeri (vjerojatno kćeri nepoznata oca), iznajmljuju se: Venerine kupelji za ugledne ljude (?!), taberne, pergule, cenakule, od idućih Augustovskih ida (tj. od idućeg 13. Augusta) kroz pet (godina) do Augusta šeste godine. Ako će tko žudjeti za prostitucijom, neka nikako ne najmi iz tog razloga (?!)" Kratice u zadnjem retku razriješene prema prijedlogu: J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R2/2%2004%2006%20p1.htm.

unutar Pompeja te luksuznom atrijsko-peristilnom *Casa di Pansa*. Razmatrani je natpis je bio ispisan, čini se, na zidu vrata označenih br. 19 u spomenutom području.[580] Međutim, A. Mau je ovaj natpis smjestio u treći blok šestog područja, na mjesto gdje je zid povezivao ulazne prostore označene brojevima 20 i 21.[581] Blizina trećeg i šestog bloka unutar šestog područja upućuje na to da je natpis zacijelo nađen negdje na ovom dijelu gradskoga prostora, uz napomenu da se danas uglavnom smatra da je nađen na području šestoga bloka jer je spomenuti blok svojim arhitektonskim obilježjima, uočenima tijekom arheoloških istraživanja, više odgovarao sadržaju razmatranog natpisa, iako to zapravo ne znači da je zaista riječ o objektu na koji se oglas odnosio. Ovdje razmatrani pompejski natpisi ispisani su bojom na zidu (*tituli picti*), što sugerira da su oni mogli biti zabilježeni na raznim lokacijama u gradu. Nigidijev natpis danas više ne postoji jer je većina natpisa ispisanih bojom tijekom vremena izblijedjela i nestala. Jednostavnost i niska cijena spomenutog oglašavanja navode na pomisao da su oni bili vjerojatno učestali i kao takvi ispisani na više lokacija u gradu. Na isti su se način ispisivali i promidžbeni politički plakati čije bilježenje na pojedinim kućama ne znači da su njihovi akteri i doista živjeli u nekretninama na kojima su takvi natpisi nađeni. Dakle, svi ovi natpisi koji nisu imali kategoriju trajnosti bilježili su se na ovaj način neovisno o imovinskom statutu neke osobe. Logično je pretpostaviti da, ako bi ovi natpisi bili isključivo ispisani na nekretnini koja se iznajmljivala, onda ne bi vjerojatno ni bilo potrebno pribilježiti ime iznajmljivača. Isto tako, kada bismo na ovaj način promatrali političko-promidžbene poruke, ispalo bi da su političari živjeli u svim kućama na kojima su bila ispisana njihova imena. Vrlo je moguće da se ispisivanje natpisa na određenoj lokaciji odnosno kući, plaćalo ili kompenziralo na neki drugi način vlasniku nekretnine.

Julijin je natpis, kako se čini, nađen u području 2 i bloku 4, između ulaza označenih brojevima 5 i 6, gdje se nalazila *Casa di Gulia Felice* (II, 4, 5-6).[582] Ova je lokacija bila smještena na periferiji grada, u blizini amfiteatra. Sama lokacija na prvi pogled upućuje na manje atraktivan položaj za društvenu elitu koja je preferirala za svoje stanovanje prostore u blizini glavnih javnih objekata u središtu antičkoga grada.[583] Blizina amfiteatra kao mjesta za zabavu svjetine te okupljališta najrazličitijih slojeva nije bila poželjna za stanovanje gradske elite, što bi moglo ići u prilog Julijinu nižem statusu, no ne nužno jer je ovakva lokacija bila

[580] G. STOREY, 2004, 59.

[581] A. MAU, 1907, 489.

[582] J. DUNN, B. DUNN, s. v. *Pompeii Regio II (2) Insula 4,* http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/Plans/plan_2_04.htm.

[583] O želji elite da posjeduje kuće na najatraktivnijim lokacijama u gradu, v. S. HALES, 2003, 41-44.

itekako atraktivna za vođenje posla, zbog čega se može očekivati da su ovdje svoje nekretnine mogli imati i društveno dobro pozicionirani ljudi koji su se njima koristili za iznajmljivanje i na taj pragmatičan način ostvarivali dodatnu zaradu. Dakako prostore za najam nisu izravno iznajmljivali oni, već su to drugi činili za njih. Kao i na području *Casa di Pansa* u ovom su bloku nađeni poslovni objekti,[584] koji su s obzirom na blizinu amfiteatra bili, zasigurno, profitabilni jer je „zabava" imala oduvijek važno mjesto u društvenom životu. Međutim, velik broj imućnih kuća imao je poslovne prostore pa je teško reći da je baš ovaj natpis pripadao objektu na kojem je nađen.

U arhitektonskom smislu taberna se najčešće povezuje s prostorom na pročelju kuće koji je mogao imati široki otvor prema ulici, a prema kojem se spomenuti prostori uglavnom i identificiraju. Broj je takvih otvora obično bio veći na pročeljima negoli na bočnim dijelovima kuća.[585] Najvažnija uloga spomenutih otvora bila je u privlačenju kupaca koji su bez ulaska u komercijalni prostor mogli vidjeti što se u njemu nudi. U postavljanju takvih otvora važnu je ulogu imao i psihološki učinak privlačenja kupaca koji su na taj način kupovali i ono što nije planirao, pa se slobodno može reći da su stari Rimljani bili začetnici marketinških strategija u prodaji. Široki su otvori, zasigurno, bili važni i u praktičnome smislu jer su olakšavali funkcioniranje poslovnih prostora, kako za utovar i istovar robe, tako i za osiguravanje svjetlosti i prozračivanja spomenutih prostora. Međutim, za svaku poslovnu aktivnosti nisu bili potrebni široki otvori. Ovi su prostori imali raznolike funkcije i jasno je da nisu morali i mogli svi poslovni prostori imati istu koncepciju. Zbog takve raznolikosti nemoguće je evidentirati sve poslovne prostore i međusobno ih razgraničiti. Unutar istraženih prostora sa širokim ulazima nalaženi su i pultovi za trgovanje, ali i posluživanje, a koji su mogli biti izrađeni od različitog materijala, poput skupocjenog mramora.[586] U prostorima u kojima su se nudili hrana i pića postojali su pultovi od mramora i gline, pri čemu su oni od mramora imali ulogu hlađenja, a pultovi od gline čuvanja topline. Pultove od prestižnih materijala nisu mogli imati svi i njihovo postojanje upućuje na bolje situirane, odnosno uspješnije poslovne ljude. U sklopu razmatranih prostora taberni nalažen je različit inventar koji upućuje na raznoliku upotrebu takvih prostora.[587] U tabernama su se nudile i različite

[584] G. STOREY, 2004, 61.

[585] A. MAU, 1907, 276.

[586] S. P. ELLIS, 2000, 78.

[587] Opš. o inventaru taberni kod A. T. CROOM, 2007, 174-175.

usluge poput mijenjanja novca i sličnih novčanih transakcija (*taberna argentaria*), usluge brijanja (*taberna tonsoris*) i sl.

Taberne su mogle biti u privatnom ili javnom vlasništvu. Sudeći prema brojčanom odnosu privatnih i javnih prostora, taberne su češće bile dio privatnih gradnji. No, i kada su taberne izgrađene kao dio kućnoga prostora, obično nisu imale ulaze koji bi uspostavljali izravan kontakt s prostorom kuće u pozadini, što bi upućivalo na njihovu primarnu namjenu prostora za najam.[588] Položaj objekta morao je određivati i cijenu najma pa, što je objekt bio na boljoj lokaciji, to je i njegov najam morao biti viši. Ipak, naglašena komercijalna uloga takvih prostora utjecala je na njihovo grupiranje na središnjim gradskim lokacijama i najvažnijim gradskim komunikacijama.[589] Iako se obično smatra da taberne prodiru iz javnog u privatni prostor, vjerojatnije je da su se poslovni prostori prvo pojavili u sklopu privatnih kuća pa su odatle prešli u javne gradnje jer početci samog života u zajednicama, kao i svih aktivnosti, imaju svoju jezgru u privatnome prostoru. Taberne su pripadale i javnom i privatnom prostoru te su egzistirale u svakom gradu.[590]

Taberne češće „gledaju“ na frontalnu uličnu stranu, što znači da su atraktivnije ulice za smještanje takvih prostora bile one koje su u gradskom tijelu imale veću važnost.[591] To ne znači da taberne ne postoje na sporednim ulicama nego samo da su u ulicama manje važnosti one bile češće manje atraktivne i onda manje profitabilne. Najatraktivnije taberne mogu se očekivati na području foruma, kao i na drugim lokacijama u blizini javnih objekata na kojima se kretao veći broj ljudi, poput tržnica, o čemu svjedoči natpisna građa.[592] Zapravo struktura grada stalno se mijenja pa, iako danas na glavnim ulicama imamo najprestižnije trgovine, ti se prostori velikim dijelom sele iz grada prema periferiji na lokacije vezane za trgovačke centre. Spomenuta je promjena vidljiva ne samo u sferi trgovina već i ponude različitih usluga, što je posljedica tehnološke razvijenosti koja je omogućila i nešto drukčiji razvoj koji postupno razbija jedinstvo gradskog tijela te se pojavljuju četvrti koje počinju barem djelom funkcionirati kao „gradovi“ unutar grada (o čemu je već bilo govora u poglavlju 4.1. Odnos privatnog i javnog prostora).

Materijalni ostatci koji se dovode u vezu s tabernama razlikuju se po svojoj koncepciji pa se uz pročelja najatraktivnijih lokacija pojavljuju jednoprostorni i višeprostorni objekti.

[588] P. M. ALLISON 2004a, 112;

[589] Npr. pretpostavljene taberne u okolici crkve sv. Križa u Ninu.

[590] Npr. G. STOREY, 2004, 50-51.

[591] A. MAU, 1907, 276.

[592] Npr. *CIL* 1, 3186

Kompleksniji, višeprostorni objekti ovog tipa dijele se obično na: taberne s jednom prostorijom, taberne s polukatom, taberne s polukatom i stražnjom prostorijom i druge prostorne kombinacije.[593] Dio poslovnoga prostora mogao je služiti, osim za prodaju, i za skladištenje, za proizvodnju, ali i za stanovanje, no te su funkcije mogle biti i izmiješane i zapravo nisu morale zajedno supostojati na jednome mjestu. Može se pretpostaviti da su objekti s jednom prostorijom služili najčešće za prodaju i izlaganje, dok su oni s više prostorija služili ne samo za prodaju već za skladištenje u većem obujmu, a moguće i za proizvodnju, kao i za stanovanje. Ovakvo povezivanje različitih aktivnosti na jednom mjestu ovisilo je o tipu poslovnoga prostora i društveno-imovinskom statusu vlasnika.

Jasno je da su stanovanje i poslovanje na istom mjestu bili poželjni za najmoprimca i njegovu obitelji jer su se na taj način smanjivali troškovi života i poslovanja. U kasnorepublikanskom razdoblju, kada su kuće imale visoke stropove, čini se da su se prizemni prostori često dijelili polukatom, odnosno galerijom/pergulom (sl. 10.). Galerija je imala balustradu, kao i stubište koje je vodilo na nju iz prizemlja.[594] Takvi su prostori, pretpostavlja se, mogli biti zaštićeni od tuđih pogleda drvenim kapcima ili na neki drugi način kako bi se ostvarila barem određena vizualna privatnost, možda samo zavjesama.[595] No, s druge strane, može se postaviti pitanje je li postojala potreba za privatnošću tijekom radnoga vremena jer se privatnost izvan vremena u kojem su ti prostori bili otvoreni za javnost mogla bez poteškoća ostvariti. Poslije, kada je došlo do snizivanja stropova u kućama, češće se odvojeno na katu rade prostori koji su bili dostupni s ulice te su stoga mogli biti davani u najam odvojeno od prostora koji je bio ispod njih.[596] U principu, odvojenim izdavanjem prizemnog i katnog dijela najmodavci su mogli više zaraditi, što, zasigurno, nije bilo u interesu najmoprimaca zbog njihove niske platne moći i narušavalo je vrlo vjerojatno dodatno i onako nizak životni standard.

S obzirom na raspoloživu natpisnu građu, češće su se, čini se, iznajmljivale taberne negoli pergule.[597] Njihovo češće spominjanje u natpisnoj građi posljedica je vjerojatno činjenice da su se pergule rjeđe gradile negoli taberne jer su donosile manji profit, odnosno njihova izgradnja nije nosila bitno veću novčanu korist. Poslovni su se prostori različito koristili, a njihova organizacija i kombinacija sa stambenim dijelom ovisile su o vrsti posla za koji se

[593] C. HOLLERAN, 2012, 111.

[594] A. MAU, 1907, 276.

[595] A. MAU, 1907, 278.

[596] A. MAU, 1907, 277.

[597] Npr.u: *EDCS*-33500411 (*AE* 2004, 377), *EDCS*-09000105 (*CIL* 2, 2129 = *AE* 2003, 930) *EDCS*-20800022 (*CIL* 10, 6069).

prostor iznajmljivao. Razmatrani su poslovni prostori poput drugih prostora doživljavali promjene kroz vrijeme, mijenjajući svoj izgled i prilagođujući se trenutku u kojem su korišteni.[598] Tako se poslovni prostor mogao tijekom vremena pretvoriti samo u stambeni prostor i obrnuto. U tabernama su radili i slobodni ljudi i robovi.[599]

O unutrašnjoj dekoraciji ovakvih prostorija slabo se piše,[600] no naglašena društvena hijerarhija rimskodobnoga svijeta ide u prilog prilagođivanja poslovnih prostora osobama različita statusa, pri čemu je posjećivanje određenih prestižnih taberni moralo pridonijeti ugledu onih koji su u njih ulazili. Nalazi s područja Nina, koje je pronašao još L. Jelić, upućuju na to da su taberne na atraktivnijim lokacijama bile dekorirane i u eksterijeru kako bi se, među ostalim naznačila funkcija poslovnoga prostora.[601] Naime, Jelić je na području u blizini Medovićeva vrta, dakle blizu ninskog foruma, našao dva kamena bloka dekorirana u visokom reljefu, pri čemu je na jednom prikazana boca i zdjela, a na drugom zubača.[602] U pitanju su arhitektonsko-dekorativni elementi koji su krasili pročelja poslovnih objekata. Može se pretpostaviti da se na manje posjećenim lokacijama češće pribjegavalo jednostavnijem načinu reklamiranja, poput spomenute upotrebe boje u bilježenju jer je takav način oglašavanja bio jeftin i lako se mogao zamijeniti u slučaju potrebe. Očito je utjecaj atraktivnih poslovnih prostora i njihovih posjetitelja morao bio međusoban. To je, možda najbolje, usporedivo s kupnjom u markiranim dućanima i u onima bez prestižnih oznaka.

Kako su se taberne međusobno razlikovale svojom funkcijom, ta je razlika morala doći do izražaja u njihovu imenovanju, pa se imenici taberna obično dodavao pridjev koji je uspostavljao razliku između poslovnih objekata različitog tipa. U tom su se smislu taberne mogle imenovati prema vrsti robe koja se u njima nudila poput primjerice knjižara (*taberna libraria*), vinarija (*taberna vinaria*) i sl. Tijekom vremena, u kasnoj antici, pod tabernom se najčešće razumijeva prostor u kojemu se zabavljalo, jelo i pilo, a ponegdje i noćilo. Taj će prostor poslije postati poznat pod imenom taverna.[603]

---

[598] M. FLOHR, 2012, http://www.mikoflohr.nl/working_papers/archaeology_and_the_pompeian_labour_market.

[599] J. E. STAMBAUGH, 1988, 149.

[600] Npr. P. M. ALLISON, 2004a, 112, 174.

[601] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 62.

[602] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 62.

[603] Termin taverna je, kako se čini, općenitiji u odnosu prema drugima sličnima, ali specifičnijima terminima poput termina *caupona* ili *popina*. *Caupona* je podrazumijevala primarno prenoćište u sklopu kojega se nudila hrana i piće, dok, primjerice, *popina* nije podrazumijevala smještaj te je bila usmjerena prije svega na

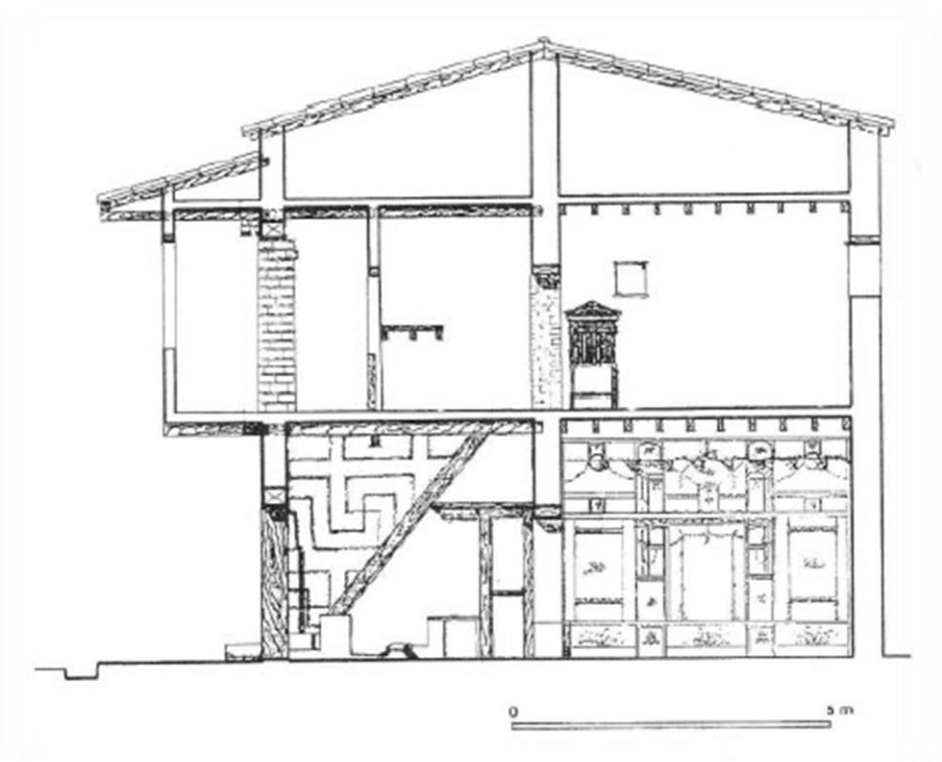

Slika 10. Taberna, pergula i menijanum (A. WALLACE-HADRILL, 1994, 111).

Uz termin taberna u prije spomenutom Nigidijevu natpisu pojavljuje se i termin *pergula*. Taj se termin, s obzirom na literarne izvore, dovodi u vezu s latinskim glagolom *pergo* koji označuje da je nešto pomaknuto naprijed.[604] U antici se pod terminom *pergula* obično podrazumijeva manje ili više otvoren dodatak ispred zgrade koji se rabio za trgovanje, ali i druge svrhe, no pokatkada se odnosi i na zdanje na katu.[605] Pod pojmom pergula na katu vjerojatno su se razumijevali i zatvoreni prostori pomaknuti prema naprijed, a koji su u tom kontekstu, vjerujem, mogli zauzimati balkonske prostore. Plinije višekratno u svojemu djelu spominje pergulu, pri čemu je u jednom primjeru jasno da je riječ o vrtnoj perguli, odnosno o natkrivenoj konstrukciji obrasloj vinovom lozom koja je stvarala hlad pri šetnji (Plin. *Nat. hist.* 14, 3), dok je u drugom navodu spomenuo pergulu kao prostor koji je pripadao argentariju (vjerojatno mjenjaču novca), a koji je bio smješten na katu na području u blizini gradskoga središta ili u samom gradskom centru, što se može zaključiti s obzirom na opisani

konzumaciju, najvećim dijelom pijenje. Opš. kod G. HERMANSEN, 1982, 192-194; G. STOREY, 2004, 51; C. HOLLERAN, 2012, 140-141.

[604] C. HOLLERAN, 2012, 103.

[605] OLD, 1982, s. v. *pergula*, 1340.

pogled (Plin. *Nat. hist.* 21, 6). Plinije pergulu spominje i kao izložbeni prostor smješten, kako se čini, ispred kuće (Plin. *Nat. hist.* 35, 36). No, pergula je mogla imati i funkciju polukatnoga prostora smještena unutar same taberne.[606] Pergule su se, neovisno o svojem položaju ispred ili unutar taberne, mogle multifunkcionalno upotrebljavati, kao i gotovo svi drugi prostori rimskodobnoga svijeta. Na katnu se pergulu dolazilo stubištem ili češće, u nedostatku prostora ili novca za njihovo postavljanje, ljestvama.

Valja očekivati je da su ovakve konstrukcije s pergulama bile česte u imućnijih objekata jer su imale funkciju stvaranja dodatnoga zaštićenog prostora, čime se povećavala količina raspoloživa prostora. Na središnjim i monumentalnim gradskim lokacijama ulogu pergula mogli su imali trjemovi (o čemu moguće posredno svjedoči Livije kada spominje trjemove i trgovine na forumu (Liv. 1, 35, 10). Livije se pri tome koristi terminom *porticus* koji u sebi sadržava veću arhitektonsku vrijednost s obzirom na termin *pergula*, što ne začuđuje jer ipak govori o prostoru foruma. Naime, pergula je mogla imati, čini se, više značenja pa je mogla biti formirana od nadstrešnice ili ju je mogao možda dijelom činiti menijanum (*maenianum*) (sl. 10.).[607] Menijanum je arhitektonski element koji je bio namijenjen zabavi, prvotno praćenju gladijatorskih igara, kao i promatranju drugih „važnijih" događanja na frekventnim gradskim lokacijama,[608] što potvrđuje i Vitruvije (Vitr. *De arch.* 5, 1,2). O postojanju natkrivenih prostora svjedoče ostatci rupa u zidovima na kojima su stajale polukatne galerijske konstrukcije, potvrđene u primjerima iz Kampanije. Primjerice na pročelju inzule 5 u Herkulaneju vide se rupe u kojima su se nalazile drvene grede koje su držale balkonsku konstrukciju koja je stvarala hlad pri šetnji.[609]

Taberne su bile bitno obilježje antičkoga grada koje je naglašavalo potrošački mentalitet stanovnika. Njih je najbolje i najmanje pogrešno opisati kao poslovne prostore. Premda najvećim dijelom podrazumijevaju trgovačke, ali i dijelom proizvodne prostore valja očekivati da je u razvijenim gradovima postojala velika raznolikost u ponudi poslova te i veća diferencijacija u kvaliteti ponuđenih usluga i proizvoda. Njihov je smještaj ovisio o vrsti posla kojim se neka osoba bavila pa što je posao bio atraktivniji, odnosno traženiji, to je njegov smještaj bio bolje pozicioniran u gradskom tijelu. Prostori za najam bili su važan dio prihoda i posjedovali su ih i najimućniji, o čemu svjedoči ranije spomenuti podatak da je Scipion

[606] C. HOLLERAN, 2012, 103.

[607] M. SUIĆ, 2003, 191.

[608] Opš. kod A. WALLACE-HADRILL, 2011, 262.

[609] A. WALLACE-HADRILL, 1994, 110.

Africki u poslovnim prostorima u svojoj kući imao i mesnicu (v. pogl. „4.3. Povezanost kuće i društveno-imovinskog statusa njezina vlasnika“).[610]

4.5.1.4. *Atrium* (Tlocrt 1. i 2., A)

Atrij, sudeći prema OLD-u, može imati različito značenje,[611] koje je podjednako primjenjivo za javni i privatni prostor.[612] Najčešće se pod pojmom atrija u arhitektonskom smislu podrazumijeva središnji dio prednjeg dijela kuće u koji se ulazilo iz prostora ulaznog hodnika (*fauces*) u atrijskoj, odnosno atrijsko-peristilnoj kući. U funkcionalnom se pak smislu ovaj prostor obično vezuje uz obred jutarnjeg pozdrava, poznat kao *salutatio*.[613] Ovaj je pozdrav razumijevao posjet osoba ovisnih o svojem zaštitniku. U klijentelu su ulazili ne samo ljudi nižega statusa poput oslobođenika već i rođaci patera familijasa, koji nisu imali svoju samostalnost (npr. njegovi sinovi) i drugi podređeni pojedinci. Postojanje ove prostorije, primarno istražene na primjerima iz gradova Kampanije, utjecalo na ustrojavanje pojma atrijske kuće[614] kao univerzalnog tipa rimske kuće. U ovom će se poglavlju nastojati odgovoriti na pitanje koliko literarni i materijalni izvori idu u prilog prevladavajućim stajalištima u znanosti o obilježjima i upotrebi ovakvoga prostora.

Vitruvije spominje u više navrata atrij, pri čemu ga svrstava u zajedničke prostorije doma, dakle one prostore koji su bili dostupni javnosti (Vitr. *De arch*. 6, 5, 1-3). Prema Vitruviju, atrij je u uglednih ljudi morao biti vrlo velik i sjajno urešen, što je bilo povezano s činjenicom da visoko pozicionirane osobe trebaju raskošne prostorije jer se u njihovim kućama često održavaju primanja, zbog čega njihovi prostori za stanovanje trebaju nalikovati javnim zdanjima (Vitr. *De arch.* 6, 5,1-3):

[610] Liv. 44, 16, 10 prema. A. WALLACE-HADRILL, 1994, 130.

[611] OLD, 1982,s. v. *atrium,* 219.

[612] Atrij može označivati i prostore javne namjene, sakralne (npr. atrij hrama Veste, Ov. *Fast*. 6, 263), ili svjetovne (npr. prostor za aukcije, v. Cic. *Agr*. 1, 7 i druge funkcije).

[613] Npr. J. CLARKE, 1991, 4,

[614] Prema jednoj teoriji razvoja rimske kuće, u ranome rimskom domu tablin je služio kao mjesto spavanja, dok je atrij imao funkciju kuhinje u kojoj se nalazilo ognjište, v. E. SALZA PRINA RICOTTI, 1983, 50; P. FOSS, 1994; 70-71, 119. Logično je pretpostaviti da se kuće općenito, pa tako i atrijska kuća, razvijaju iz jednostavnih zdanja koja u prvotnoj fazi razvoja imaju multifunkcionalnija obilježja negoli poslije.

...„odličnom staležu koji obnaša časti i javne službe pa građanima moraju biti na uslugu, treba graditi visoke kraljevske vestibule, vrlo velike atrije i peristile, što prostranije parkove i aleje, prikladno njihovu dostojanstvu“ (Vitr. *De arch*. 6, 5, 1-3).[615]

Vitruvije uz termin atrij spominje i termin *cavum aedium* (Vitr. *De arch*. 6, 3, 1-3), kojim se koriste i Varon i Plinije Mlađi. Međutim, nije potpuno sigurno jesu li spomenuti termini istoznačnice (sinonimi) ili su u pitanju pojmovi različita značenja. Termin *cavum aedium* u Vitruvija se spominje, čini se, češće pri nabrajanju različitih vrsta krovnih rješenja središnjega prostora (Vitr. *De arch*. 6, 3, 1-3), dok se termin atrij učestalije uporabljuje kao oznaka cijele prostorije (Vitr. *De arch*. 6, 5,1-3).[616] Teško je na osnovi spomenutog donijeti točan zaključak o njihovu odnosu. Varon također upotrebljava ta dva termina pa navodi da je *cavum aedium* središnji prostor koji ima otvor u krovištu, a koji je okružen prostorijama različite namjene (Varro *L. L.* 5, 160-162). On kaže da je riječ atrij vjerojatno potekla od termina *ater*, koji označuje prostor pocrnio od dima, odnosno upućuje na to da je tu nekada postojalo ognjište kojemu je otvor u krovu služio kao dimnjak. Iako, Varon piše o *cavum aedium* i atriju, on, poput Vitruvija, ne daje izričite podatke koji bi omogućili da se uspostavi siguran odnos među navedenim prostornim terminima.[617] Nadalje, prostori koje opisuje Varon uokolo *cavum aedium* drukčiji su od prostorija koje Vitruvije spominje između ulaza i tablina (Vitr. *De arch*. 6, 3, 1-7). Temeljna razlika između nabrojenih prostorija jest u tome da su Varonovi prostori dobrim dijelom utilitarnog karaktera, dok u Vitruvija primat ima reprezentacija. Međutim, Vitruvije također spominje i prostorije praktične namjene, samo su one dane naknadno, zbog čega se stječe dojam da utilitarni prostori primarno karakteriziraju kućanstva običnih ljudi koji žive od poljodjelstva (Vitr. *De arch*. 6, 5, 1-2):

„Stoga onima koji žive u običnim prilikama nisu potrebni sjajni vestibuli, tablinumi i atriji, jer oni pohađaju druge i iskazuju im počasti, a ne drugi njima. Za one koji se služe poljskim plodovima treba graditi u vestibulima spremišta i poslovnice, u samoj kući podrume, žitnice, smočnice i ostale prostorije koje više služe za spremanje plodova nego za ljepotu i eleganciju“ (Vitr. *De arch*. 6, 5, 1-2).

[615] Vitruvius / Vitruvije, *De Architectura libri decem / Deset knjiga o arhitekturi*, (ur.) M. Lopac – V. Bedenko, Zagreb, 1999.

[616] Usp. P. M. ALLISON, 2004a, 164-166.

[617] P. M. ALLISON, 2001, 190, P. M. ALLISON, 2004a, 164-166.

Iako Vitruvije kaže da su utilitarni prostori samo za određenu populaciju, jasno je da su te prostorije morale postojati u imućnim kućama neovisno o primarnom zanimanju vlasnika kuće, a osobito u velikim i bogatim kućanstvima u kojima je trebalo hraniti veći broj ljudi. Varon i Vitruvije pišu djela različite tematike čiji je sadržaj velikim dijelom određen njihovim interesima.[618] Zapravo se iz zabilježenog može uočiti da je Vitruvijev prikaz rimske kuće idealan, a ne realan, i manje usmjeren na utilitarnu funkciju.[619] Plinije Mlađi, također, spominje *atrium* i *cavum aedium* (Plin. *Ep*. 2, 17, 4-5), pri čemu on *cavum aedium* smješta između parcijalno natkrivenih kolonada.[620]

Prema analiziranim najvažnijim literarnim izvorima o atriju, čini se, da je atrij natkriveni dio kuće koji obuhvaća i otvoreni dio *cavum aedium*, pa se zapravo pod atrijem može podrazumijevati vjerojatno sinteza središnjega i okolnoga prostora, u kojoj atrij moguće nije sinonim za *cavum aedium*, ali ga podrazumijeva kao dio središnjega prostora. Međutim, kako postoji i atrij *testudinatum*, očito je da nije svaki atrij sadržavao *cavum aedium*.

Prema pisanju pojedinih literarnih izvora, atrij je mjesto gdje se primaju klijenti (Hor. *Ep*. 1, 5)[621] i u kojem se nalaze reprezentativne stvari poput voštanih maski (Sen. *Ep*. 76, 12) i drugih luksuznih predmeta. Voštani portreti/maske (*imagines*) rimske elite imali su funkciju očuvanja tradicije, pri čemu je njihova prisutnost vlasnicima doma pružalo veći ugled jer je to značilo da je u pitanju kuća s tradicijom, a ne samo objekt s imetkom, što je omogućivalo da se uspostavi razlika između imućnih koji su posjedovali ugled povezan s tradicijom i „novopečenih" bogataša. Voštani su se portreti držali u atriju, ali samo za one muške članove porodice koji su postigli visoke javne dužnosti, dok ostali tu, čini se, nisu imali što tražiti. Zbog osjetljivosti i propadljivosti voska ti su se portreti morali držati u zatvorenim recipijentima. Smatra se da su funkciju recipijenata mogle imati bogato dekorirane kutije na vrpcama, koje su visjele u atrijskome prostoru.[622] Upitno je zapravo na koji su se način točno

[618] L. SLIVNIK, 1997, 387.

[619] P. M. ALLISON, 2001, 183.

[620] P. M. ALLISON, 2001, 190.

[621] Naime, vlasnik kuće je vjerojatno tijekom primanja posjetitelja mogao biti fizički u tablinu, čime se zadržavala distancija između vlasnika i onih koji su pristigli poslom u jutarnje sate. Valja očekivati da su oni koji su se primali u masi ostajali u atriju, pri čemu je patron mogao zadržati distanciju ostajući u prostoru tablina. Pojedine kuće poput *House of the Wooden Screen* u Herkulaneju imale su tablin odvojen pomičnim panelima od atrija, što potvrđuje da su se određeni klijenti primali u većoj privatnosti od ostalih, a to je jedan od pokazatelja i različita društvenoga statusa klijenata.

[622] F. DUPONT, 1992, 23.

držali ovi predmeti. Možda su se voštani portreti ponegdje držali i u postraničnim alama radi bolje zaštićenosti, ali treba pretpostaviti da su se uvijek maske morale držati u nekakvom recipijentu. Osim masaka u atriju su se mogli naći i kipovi predaka koji su se mogli izrađivati na osnovi spomenutih voštanih portreta, ali tu su se mogli naći i kipovi drugih povijesnih i mitoloških likova koji su imali namjenu impresioniranja posjetitelja, odnosno približavanja privatnoga prostora javnom. Izborom kipova osoba je mogla poručiti posjetiteljima nešto o sebi i svojim stajalištima i političkim opredjeljenjima, ukusu, kao i obrazovanosti.

Iako se o atriju najčešće razmišlja kao o mjestu reprezentacije koji nije služilo za utilitarne aktivnosti, takva podjela nije bila striktna, i uz atrij se vežu dobrim dijelom i pragmatične aktivnosti poput primjerice tkanja koje spominje Livije (Liv. 1, 57). Osim njega, o drukčijoj namjeni atrija svjedoči i navod Lukrecija (Lucr. 4, 400-404), prema kojemu su se ovdje mogla zateći i djeca u igri.[623] Iz navedenog proizlazi da je atrij mogao imati različite funkcije i da su se njime služili ukućani različita spola, položaja i dobi i očito u različito doba dana.

Najveći problem u istraživanju rimskoga stambenog prostora, pa tako i atrija, jest u slaboj istraženosti privatnog prostora, izuzevši područje Kampanije, gdje su zbog specifične situacije nalazi odlično očuvani. Međutim, kampanijske kuće i njihovi prostori ne moraju imati istovjetnu funkciju, kao i izgled sa sličnim kućama i prostorijama na drugim lokacijama, bilo u Italiji bilo u provinciji. U arhitektonskome smislu, sudeći prema istraženim kućama Kampanije, do atrija koji se smjestio u prednjem dijelu kuće dolazilo se kroz ulazni hodnik (*fauces*). Njegov smještaj na uzdužnoj osi onemogućivao je posjetitelju da skreće sa zadanog smjera kretanja i tako nepozvan naruši intimu vlasnika kuće i njezinih stanovnika. Imućne su kuće mogle imati i više atrija, tako je npr. *Casa* (VIII, 2, 14-16) iz Pompeja bila goleme površine (imala je više od 60 prostorija) i uključivala je dva atrija (na tlocrtu označena s b', i bb, Tlocrt 4.), a do svakog od njih dolazilo se kroz zaseban fauces.[624] Na prvi bi se pogled, s obzirom na koncepciju, reklo da je ovdje riječ o dvama odvojenim kućnim prostorima.

[623] P. M. ALLISON, 2004a, 41, 165.

[624] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=24.

Tlocrt 4. *Casa* (VIII, 2, 14-16) (P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=24).

Pozornije proučavanje tlocrta gore spomenute kuće pokazuje da bi ovdje barem u završnoj fazi upotrebe riječ o jednoj kući (opširnije o ovakvim udvojenim prostorima v.pogl. „ 4.5.1.2. Fauces (Tlocrt 1. i 2., F)“). U konkretnom je primjeru atrij označen s oznakom bb bio malo veći od atrija označenog s oznakom b, što se automatski povezuje s većim značenjem tog atrija u odnosu prema drugom.[625] Međutim, to što pregradnje nisu uvijek vidljive unutar tlocrta, to zapravo ne znači da prije nisu postojale i treba dopustiti mogućnost da su takvi iznimno veliki objekti mogli biti prije podijeljeni u više manjih jedinica.[626]

Atrij je, sudeći prema istraživanjima, bio prostor većih dimenzija okružen drugim prostorijama, a najčešće je sadržavao dva bitna elementa: pravokutni impluvij (*impluvium*) ili bazen te kompluvij ili otvor u krovu (*compluvium*).[627] Impluvij je najčešće imao dva odvoda pri čemu je jedan išao u cisternu, a drugi je nosio vodu izravno na ulicu.[628] Na ovaj se način

[625] Opš. kod P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=24.

[626] Opš. kod A. WALLACE HADRILL, 1994, 74.

[627] OLD, 1982, s. v. *atrium*, 199. Koncepcija krovišta može se podijeliti na kompluvij i displuvij, o čemu će biti još riječ u poglavlju „4. 6. Razvoj domusa“ (v. kod S. P. ELLIS, 2000, 26-27). Prema načinu podržavanja krova atrij se dalje dijeli, ovisno o tome je li krov podržan gredom (etrušćanski/toskanski/tuskički atrij) ili stupovima (tetrastilni i korintski) (S. P. ELLIS, 2000, 26-27). Kod potonjih razlikujemo one atrije kod kojih stupovi podržavaju samo kutne grede (tetrastilni) i one kod kojih oni podržavaju i ostale grede, odnosno onih koji imaju veći broj stupova (korintski) (Vitr. *De arch.* 6, 3,1-3). Izvan spomenutih kategorija jest tzv. atrij testudinatum ili atrij kod kojega ne postoji otvor u krovu kako bi se osigurao prostor za gradnju, v. A. MAU, 1907, 250.

[628] G. JANSEN, 2009, 258.

efikasno rješavao višak vode u dvorištu te se jednim dijelom odstranjivala iz dvorišta, a drugim pohranjivala u cisterni. Iznad cisterne bio je puteal iz kojega se vadila voda s pomoću vjedra (sl. 11.). Samo su najbogatiji mogli imati raskošno dekorirane i razrađene atrijske prostore.[629]

Atrijski bazeni i otvori imali su estetsku reprezentativnu, ali i praktičnu funkciju osiguravanja pitke vode, zračnosti i svjetlosti, što je bilo važno i za prostore na katu, a koji su obično bili pozicionirani iznad ovog dijela kuće. O utilitarnosti atrijskog prostora dobro svjedoči primjer iz Herkulaneja gdje su u *Casa a Graticcio* nađeni ostatci koloture s koje se voda iz puteala u atriju dizala na kat.[630]

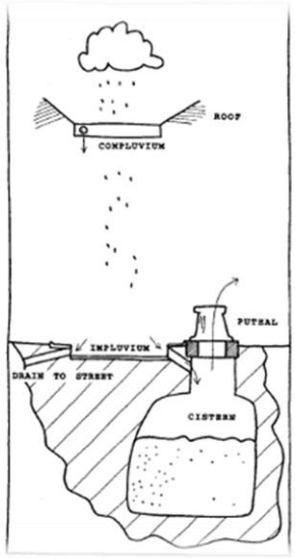

Slika 11. Shematski prikaz odnosa kompluvija, impluvija i cisterne s putealom u atriju (G. JANSEN, 2009, 258).

Dobar primjer kuće koja se obično uzima kao tipična atrijska kuća jest kuća nazvana *Casa del Poeta Tragico* (VI, 8, 3), koja je imala etruščanski atrij (sl. 12.). Među najreprezentativnijim, ali rjeđim primjercima atrija jest onaj korintski, po kojemu je jedna od istraženih kuća u Herkulaneju dobila ime *Casa dell' Atrio Corinzo*,[631] dok je primjer atrija testudinatuma sačuvan također u Herkulaneju, *Casa dei Cervi (House of the Stags)*.[632]

[629] A. MAU, 1907, 250.

[630] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 265.

[631] A. WALLACE HADRILL, 2011, 205.

[632] A. WALLACE HADRILL, 2011, 204.

Slika 12. Etruščanski atrij u pompejskoj *Casa del Poeta Tragico* (VI, 8, 3) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2008%2005.htm).

Atrij kuće Tragičnog pjesnika, za razliku od većine drugih istraženih kuća u Kampaniji bio bogato ukrašen sa šest velikih mitoloških zidnih slika na kojima su bile prikazane scene iz *Ilijade* (npr. Helena koja se ukrcava na brod za Troju). Ukrašavanje atrija s mitološkim slikarijama nije bilo previše uobičajeno prema do sada poznatim primjerima, i takvi su umjetnički prikazi češće krasili područja namijenjena objedovanju i uopće dužem zadržavanju gostiju.[633] Možda je ovakva koncepcija atrija s manjim brojem zidnih slika posljedica postupnih promjena koje se zbivaju unutar rimske kuće, a u sklopu kojih raste značenje peristila. Čini se da tijekom vremena ukrašavanje stražnjega prostora dobiva prednost pred uređenjem atrija, što bi se moglo zamijetiti u općenito prisutnoj manjoj dekoriranosti atrija u usporedbi s peristilnim prostorima kampanijskih kuća. Osim bazena i kompluvija u atrijima se, sudeći prema primjerima iz Kampanije, relativno često mogu naći lararij, koji se pojavljuju u trima oblicima: kao edikule (npr. pompejskoj *Casa del Menandro* (I, 10, 4:), slikovni prikazi i niše (npr. oslikani zid i oslikana niša u pompejskoj, u *Casa dell' Ara Massima* (sl. 13.) (VI, 16, 15).[634] Lararij, ako su se nalazili u atriju, najčešće su bili na zidu nasuprot ulazu kako bi bili najvidljiviji. Oni su bili posvećeni štovanju kulta predaka, u sklopu kojega su se štovali lari (duhovi predaka), penati (zaštitnici kućnih skladišta) i genij (duh

[633] Opš. kod B. BERGMANN, 1994, 248.

[634] P. M. ALLISON, 2004a, 67.

zaštitnik patera familijasa). Ovakve su gradnje imale ulogu zaštite cijele obitelji zajedno s njezinim podređenim članovima. Kućnim se božanstvima svakodnevno iskazivala zahvalnost pa su im se ovdje prinosili darovi u hrani, vinu, cvijeću i drugom. Tu su se obilježavali svi ključni događaji u životu jedne obitelji (poput rođenja, vjenčanja, smrti i sl.).

Slika 13. Oslikani lararij s nišom u atriju *Casa dell' Ara Massima* (VI, 16, 15) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r6/6%2016%2015.htm).

U istraženim kućama Kampanije nađen je veći broj niša koje su se često automatski povezivale sa sakralnom namjenom, no nije svaka niša morala imati religiozna obilježja i dio je njih imao i sasvim pragmatičnu svrhu.[635] Dakle, može se očekivati da će jedan dio niša u reprezentativnim prostorima poput atrija biti prije u vjerskoj funkciji. Pri određivanju njihove namjene u obzir će se uzimati ne samo dekoriranost prostorija u kojoj je lararij nađen nego i mjestu u prostoriji na kojemu je on evidentiran.

U kampanijskim su atrijima nađeni pokazatelji i reprezentativnog namještaja, ali ne u broju u koji bi se ovdje očekivao s obzirom na to da literarni izvori takvim prostorijama najčešće daju iznimno luksuznu namjenu. U atrijima su od namještaja najčešće zabilježeni drveni ormari i niske škrinje, koji su služili za spremanje kućnih i utilitarnih predmeta, a rjeđe za pohranu skupocjenog sadržaja.[636] Iako se atrij često povezuje sa skupocjenim škrinjama (npr. u *Casa*

[635] P. M. ALLISON, 2004a, 48-51, 69.

[636] U određivanju namjene prostora ne treba voditi samo brigu o upotrebi određenog namještaja jer je on najvećim djelom namijenjen skladištenju, odnosno pohrani različitih predmeta, nego i o samim predmetima i njihovoj interakciji s drugim elementima u prostoru, što će dati manji ili veći nagovještaj je li riječ o

dei Vetti, u Pompejima, sl. 14.) u kojima su se držale dragocjenosti (*arca*), čini se da one nisu bile tako učestale u ovim prostorima.[637] Namještaj je uglavnom bio smješten uz zidove kako bi osigurao neometano kretanje, a najreprezentativniji dijelovi namještaja bili su izloženi na najvidljivijemu mjestu kako bi bili u dometu pogleda. Što je predmet bio važniji, to je bio na vidljivijemu mjestu.

Unatoč manjem broju luksuznih nalaza u atrijskim prostorima, prema rezultatima istraživanja koje je provela P. M. Allison, sama arhitektonska konstrukcija toga prostora svjedoči da je atrij od početka bio osmišljen za pokazivanje. Među izrazito reprezentativnim prostorima ovog tipa izdvaja se atrij u vili iz Herkulaneja (*Villa of the Papyri*), u kojem su, među ostalim, nađene brojne brončane i mramorne skulpture mitskih i stvarnih likova, koncentrirane oko impluvija.[638] Usporedba nalaza u Pompejima i Herkulaneju pokazuje da je više luksuznih predmeta nađeno u Herkulaneju, što je dijelom i posljedica različitog tijeka erupcije u ovim dvama gradovima, o čemu će više riječi biti nešto kasnije (v. pogl. „4. 5.1.8. Tablinum (Tlocrt 1. i 2., Ta)“).

Slika 14. Ostatci restaurirane brončane škrinje, smještene u atriju *Casa dei Vettii* (VI, 15, 1) (fotografija Michael Binns; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2015%2001%20entrance%20p4.htm).

skladišnome prostoru ili o prostoru u kojemu su se pospremljeni predmeti ujedno i upotrebljavali, opš. kod P. M. ALLISON, 2004a, 69.

[637] Opš. kod P. M. ALLISON, 2004a, 165; J. CLARKE, 2007, s. v. *atrium,* v. i DVD.

[638] Opš. o društvenome statusu u rimskome svijetu na primjeru atrija, kod P. STEWART, 2003, 223-260.

U atrijima su pronalaženi i tkalački stanovi, što svjedoči o vrlo različitoj upotrebi ovoga prostora. Iako izvori kazuju da se tkanje u atrijima može povezati s održavanjem tradicija koje su vjerojatno naglašavale položaj i ulogu matrone u rimskome društvu, veća brojnost tkalačkih stanova zabilježena u pojedinim prostorima ovog tipa pokazuje da je atrij mogao biti jedno od proizvodnih područja unutar kuće tijekom 1. st.[639] Očito je veliki prostor atrija bio prikladan za raznoliku djelatnost, pa i proizvodnu. Proizvodnja je mogla biti usmjerena samo na zadovoljavanje potreba kućanstva, ali i širih lokalnih ili pak regionalnih potreba. Naravno da se u ovome prostoru, neovisno o njegovoj veličini, može očekivati ipak primarno zadovoljavanje kućanskih potreba, dok će šire potrebe bolje pozicionirane osobe zadovoljavati u izvangradskim imanjima. Osim spomenutog, atrij je imao i skladišnu namjenu jer su tamo u većem broju nađene i amfore koje su služile za pohranu hrane i pića.

Atrij je imao važnu funkciju u smislu infrastrukture i njegova je namjena bila javna, za razliku od peristila koji je u usporedbi s atrijem imao više privatna obilježja. U atrij su mogli ulaziti svi koji su to željeli, dakle i ukućani i posjetitelji. No, on je imao više karakter prostora u kojem se nije predugo zadržavalo, osim za jutarnjeg pozdrava, što je sa stajališta uređenja bilo manje važno od ugošćivanja prijatelja koji su u kuću stizali u poslijepodnevnim satima, a upravo bi to možda moglo objasniti nedostatak bogatijih likovnih dekoracija u samom atriju.

Analizirana materijalna građa upućuje na postojanje nepodudarnosti u literarnim i materijalnim izvorima jer literarni izvori u prvi plan stavljaju reprezentativnost dok oni materijalni svjedoče o multifunkcionalnosti unutar koje je, primjerice, skladištenje bila normalna aktivnost koja nije umanjivala važnost ni ovog kao ni drugih prostora.

4.5.1.5. Cubiculum (Tlocrt 1. i 2., C)

Kubikul se u arhitektonskome smislu obično identificira kao manja zatvorena prostorija smještena u prednjem i stražnjem dijelu kuće koja se povezuje sa spavanjem.[640] Termin *cubiculum* izveden je od istog korijena od kojeg je izveden glagol *cubare*, a koji označuje ležanje, samo je on ovdje kombiniran sa sufiksom -*culum.* Spomenuti se nastavak pojavljuje i u nekim drugim riječima, kao primjerice u terminu *cenaculum*.[641] Kako bi se provjerila točnost prije spomenute arhitektonske i najčešće funkcionalne identifikacije, ovdje će se analizirati dostupna literarna i materijalna građa o tom terminu.

[639] P. M. ALLISON, 2004a, 164-166.

[640] W. A. BECKER, 1898, 260.

[641] OLD, 1982, s. v. *cubiculum*, 463;L. NISSINEN, 2009, 88.

Važan izvor za ovu prostoriju jest Varon (Varro *L.L.* 5, 162) koji je pribilježio da su uokolo tzv. *cavum aedium*, odnosno prostora smještena u prednjem dijelu kuće, prostorije različite namjene poput: *cellae* (skladišta), *penariae* (smočnica), *cubicula* (spavaćih prostorija), *cenacula* (soba za objedovanje).[642] Varon je, kao što je najčešće slučaj i kod drugih antičkih autora koji se bave rimskim prostorom, samo okvirno smjestio kubikul u prednji dio kuće, ne dajući mu određena arhitektonska obilježja, no pridružio mu je namjenu spavaće sobe.

Plaut također spominje kubikul kao privatnu odaju, odnosno prostoriju za spavanje (Pl. *Mos*. 3, 2, 7). Kod Katona u popisu potrebnih prostorija i stvari na području vile rustike spominju se prostorije ovog tipa, pri čemu se navode kubikul s krevetom i kubikul s klupom (Cato *Agr*. 10, 5). Jasno je da je ova prostorija mogla imati namjenu prostora za spavanje, no, prema Katonu, ona nije nužno morala podrazumijevati spavaću namjenu. U slučaju primarne namjene ovoga prostora za spavanje autor ne bi povezao taj termin s krevetom jer bi spomenuti termin sam po sebi podrazumijevao njegovu prisutnost.

Ipak, danas je uvriježeno kubikul poistovjetiti s namjenom spavaonice.[643] U takvom se kontekstu analizira i Vitruvijev navod u kojem on kaže da se kubikul, kao i prostor knjižnice, trebao smjestiti na istoku kako bi ujutro imao dovoljno svjetla (Vitr. *De arch.* 6, 4,1). Plinije spominje prostorije nazvane *cubiculum diurna i cubiculum nocturna,* odnosno prostore za dan i noć, ali samo jednom, u svojem pismu upućenu svom prijatelju Kaniniju Rufu iz rodnog Koma (Coma) (Plin. *Ep*. 1, 3). Iz gore navedenog moguće je zaključiti da su se te prostorije rabile danju i noću, no vrlo je vjerojatno da su imale različite namjene koje su, među ostalim, ovisile i o terminu uporabe, ali i vjerojatno situaciji. U Plinijevu navođenju ovih prostorija jasno je da one mogu imati međusobno različita obilježja pa su neke od njih bile tamne, dok su druge bile svijetle i tople, a mogle su se razlikovati i u dimenzijama. Sudeći prema istom autoru, razmatrane su prostorije mogle imati multifunkcionalnu namjenu (Plin. *Ep*. 5, 6). Tako su te prostorije koje su se koristile danju trebale biti bolje osvijetljene od onih koje su primarno bile namijenjene za noćnu upotrebu. U OLD-u se uz funkciju spavaonice navodi i funkcija prostora rezerviranog za seksualne aktivnosti u intimnom ugođaju spavaće sobe (Suet. *Aug.* 69). Evo što o tome kazuje Svetonije, pišući o Augustu:

„Da je ljubakao s udatim ženama, ne poriču ni njegovi prijatelji, ali ga ispričavaju da to nije radio iz strasti, nego iz računa, da bi što lakše ispitao namjere svojih protivnika preko njihovih

[642] P. M. ALLISON, 2004a, 166.

[643] Usp. J. R. CLARKE, 1991, 12.

žena. Marko Antonije predbacuje mu, osim nagle ženidbe s Livijom, i to da je ženu nekog konzulara u prisutnosti njezina muža odveo iz blagovaonice u spavaonicu, a doveo ju natrag k stolu crvenih ušiju i razbarušene kose“ (Suet. *Aug*. 69).[644]

Opisani čin upućuje na pokazivanje moći, ali ujedno i poštovanje određenih normi, a to je da se seksualni odnosi ipak prakticiraju u privatnim odajama (Suet. *Aug.* 69). U ovoj su se prostoriji prakticirale i druge aktivnosti, poput primanja manjeg broja posjetitelja, učenja i sl.[645] Sve navedeno ide u prilog različite upotrebe prostorija ovog tipa, a koja bi se mogla okarakterizirati kao manje ili više intimna prostorija, u kojoj se moglo spavati, prati (Sen. *Ep*. 77, 9), odijevati (Suet. *Aug.* 73) i dr. Kubikul je mogao poslužiti i za držanje odjeće, što potvrđuje Augustov primjer koji je tu običavao držati odjeću:

„Službeno odijelo i cipele uvijek je imao u spavaonici da bude pripravno za brze i nepredviđene slučajeve“ (Suet. Aug. 73).[646]

Navođenje odjeće i obuće u ovim prostorima dano je u Svetonija s notom čuđenja, a kroz to i odstupanja od uobičajenog ponašanja, što upućuje na to da u samoj spavaonici barem tako visokoga društvenoga sloja nije bilo uobičajeno držati odjeću. Moguće je da su najimućniji ljudi držali najveći dio svoje odjeće izvan prostora za spavanje, i to u prostorijama koje bi uvrstili u male zatvorene prostorije, a koji su se vjerojatno mogli pragmatično koristiti i kao garderobni prostori. Valja očekivati da takvi prostori nisu imali samo svrhu skladištenja odjeće nego da su se u njima skladištili i drugi predmeti.

Upotrebu toga prostora kao bolesničke spavaonice dobro potvrđuju literarni izvori (npr. Suet. *Claud.* 35).[647] Svetonije navodi da se Klaudije nije usuđivao posjetiti bolesnike jer je strahovao od ubojstava koja su se ondje događala, ponajprije stoga što su ti prostori zbog svoje veće intimnosti pružali više konkretnih prilika za izvršavanje zločina.

Arheološkim istraživanjima P. M. Allison, a utvrđeno je da su male zatvorene prostorije bile zastupljene u raznim dijelovima doma, kao i da su se mogle podijeliti prema dekorativnim

[644] Prijevod je preuzet iz hrvatskog izdanja Svetonijeva djela, v. Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, prev. S. Hosu, 1978., Zagreb, 97.

[645] Opš. u OLD, 1982, s. v. *cubiculum*, 463.

[646] Prijevod je preuzet iz hrvatskog izdanja Svetonijeva djela, v. Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, prev. S. Hosu, 1978., Zagreb, 100.

[647] L. NISSINEN, 2009, 90.

svojstvima, na one s i bez dekoracijom i bez nje (npr. uz peristil, sl. 15.).[648] Spomenuta je autorica upozorila na to da su prostori ovog tipa, barem kada su u pitanju primjeri iz Pompeja češće bili smješteni u prednjem dijelu doma negoli u stražnjem dijelu te da su dekorirane prostorije ovog tipa bile brojnije od nedekoriranih, i to u obama dijelovima doma. Dobar primjer dekoriranoga prostora ovog tipa u prednjem dijelu kuće pruža soba označena brojem 02 u pompejskoj *Casa dei Quadretti Teatrali* (I, 6, 8-9). Spomenuta se prostorija 02 smjestila na istočnoj strani atrija, dakle u prednjem dijelu kuće. Bila je dekorirana freskama i imala je mozaikom popločen pod.[649] Međutim, pomanjkanje sitnih nalaza unutar iste prostorije pokazuje da ona možda nije korištena u završnoj fazi upotrebe, ili pak da je nedostatak nalaza posljedica tradicionalne metodologije istraživanja ili nekih trećih razloga.[650]

Slika 15. Dekorirani kubikul u stražnjem dijelu unutar *Casa del Centenario* (IX, 8, 3) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2008%2006%20house%20part%2019.htm).

[648] P. M. ALLISON, 2004a, 71-76.

[649] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/rooms?houseid=3.

[650] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/rooms?houseid=3.

Male i zatvorene prostorije nalazile su se, kada su u pitanju stražnji dijelovi kuća, ne samo uz klasične vrtne prostore nego i uz prostore koji su imali obilježja terasa, odnosno ravnih popločenih otvorenih površina. Uz navedeno ovi su prostori neovisno o smještaju u prednjem ili stražnjem dijelu kuće mogli nalaziti na različitim višim i nižim kućnim razinama poput primjera u *Casa* (VIII, 2, 26).[651] Dekorirani kubikuli u raznim dijelovima doma često su služili za različite intimne funkcije, dok su nedekorirane prostorije ovog tipa imale učestalije neku pragmatičnu skladišnu namjenu.[652] Međutim, dekorativnost nije onemogućivala da se neka prostorija uporabljuje za skladišnu aktivnost.[653]

Zanimljivo je da u dekoriranim prostorijama ovog tipa pokazatelji postojanja kreveta nisu toliko česti kako se obično očekuje. U cjelini je u prostorijama ovog tipa zabilježeno manje predmeta koji bi upućivali na društvene aktivnosti, a više pokazatelj privatnih, odnosno intimnih aktivnosti poput aktivnosti vezanih za odijevanje, umivanje i slično.[654] U dekoriranim prostorijama u stražnjem dijelu pojavljuju se nešto češće pokazatelji aktivnosti vezanih za objedovanje, što je vjerojatno posljedica činjenice da se hrana često spravljala u stražnjem dijelu kuće.

Kubikul je zbog svojih dimenzija bio prikladan za manji namještaj poput škrinja.[655] Od artefakata ovdje je učestalo nalaženo posuđe različite kvalitete, veličine i namjene. U jednoj prostoriji ovog tipa u Herkulaneju u *Casa del Sacello di Legno* nađeni su: krevet, klupa i sanduk s voštanom pločicom, što ide u prilog raznovrsnom načinu uporabe ovih prostorija.[656]

U nedekoriranim se prostorijama relativno često pojavljuju police, kao i fiksni elementi poput stuba, niša i sl., što u kompletu s ostalim obilježjima sugerira prije utilitarnu funkciju takvih prostora.[657] U prostoriji označenoj br. 05 unutar pompejske *Casa degli Amanti* nađeni su ostatci rupa u zidu koje su identificirane kao mjesto na kojem su bile smještene police, no nedostatak nalaza ne daje mogućnost da se rekonstruira točnija namjene te prostorije, osim da je ona vjerojatno u vrijeme erupcije izvan upotrebe.[658]

---

[651] Opš. kod P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/rooms?houseid=25#578.

[652] Opš. kod P. M. ALLISON, 2004a, 71-76.

[653] P. M. ALLISON, 2004a, 166.

[654] P. M. ALLISON, 2004a, 71-73.

[655] P. M. ALLISON, 2004a, 72.

[656] L. NISSINEN, 2009, 90.

[657] P. M. ALLISON, 2004a, 76.

[658] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/image?houseid=12.

S obzirom na mali broj nađenih pokazatelja postojanja kreveta u prostorijama ovog tipa, P. M. Allison smatra da Rimljani nisu imali prostore isključivo za spavanje i da su spavali u skladu sa svojim statusom, međusobnim odnosima ili godišnjem dobu, što bi značilo da su kreveti mijenjali lokaciju prema potrebi.[659] Novija istraživanja običaja spavanja idu u prilog toga da se tradicija spavanja također razlikuje u različitim društvima.[660] Unutar općenite podjele na tzv. zapadna društva i ona koja to nisu, zabilježeno je devet osnovnih obilježja spavanja, čija je analiza pokazala da su Rimljani, u smislu spavanja, pripadali zapadnomu društvenom sklopu koji je preferirao i preferira odvojenost pri spavanju s naglaskom na fizičkoj sigurnosti, postojanosti, tišini i sl.[661] Spomenuta obilježja idu u prilog toga da su u rimskom svijetu postojale spavaonice u kojima se redovito spavalo. Primjerice, kada bi se u kućanstvima s velikim brojem robova primjenjivao princip nestalnosti u spavanju, kućanstva bi otežano funkcionirala jer su robovi morali biti na točno određenim lokacijama kako bi po potrebi mogli biti pronađeni. Stajališta suvremene povijesne i arheološke znanosti prema načinu spavanja u rimskome svijetu vrlo su različita. Sudeći prema literarnoj građi, supružnici su mogli spavati zajedno, ali nisu morali; isto tako jedni smatraju da su kreveti pripadali isključivo odraslim osobama, što znači da djeca nisu imala svoje sobe i ležajeve, dok drugi misle da su djeca bila odvojena i imala svoje spavaonice.[662] U Herkulaneju je sačuvan jedinstven primjerak kolijevke u *Casa di M. Pilius Primigenius Granianus*,[663] što bi upućivalo na to da je rimski svijet u vezi s tim pitanjem bio vjerojatno mnogo organiziraniji negoli se misli. Nadalje, prije spomenuti Augustov odlazak u kubikul pri konzumaciji spolnog čina upućuje na to da su postojali prostori rezervirani za takve aktivnosti koje su zahtijevale intimu.

Nažalost, literarni se izvori ne bave učestalo načinom spavanja, a materijalna je građa u vezi s tim najvećim dijelom „teško čitljiva“. Zapravo ni danas nema unificiranosti glede spavanja roditelja i djece i u nekim slučajevima mala djeca spavaju s roditeljima, a u nekima se rano odjeljuju od njih. Vrlo je vjerojatno i nekadašnji svijet u vezi s tim bio raznovrstan, ali je upitno u kojoj mjeri, odnosno kakva je bila prevladavajuća praksa.

Zanimljivo je da je, općenito, više ležajeva nađeno u prostoriji koja se zove tablin u odnosu prema prostoriji imenovanoj kao kubikul. Prvotno je tablin vjerojatno služio kao glavna

[659] P. M. ALLISON, 2004a, 167.

[660] Opš. kod L. NISSINEN, 2009, 94.

[661] L. NISSINEN, 2009, 9.

[662] O antičkim izvorima o ovom prostoru, opš. kod L. NISSINEN, 2009, 93-94.

[663] A. WALLACE HADRILL, 2011, 212.

spavaonica da bi poslije daljnjim razvojem kuće i gospodarsko-društvenih odnosa promijenio svoju funkciju, o čemu će biti više govora poslije (v. pogl. „4.5.1.8. *Tablinum*“).[664] Nalazi kreveta iz tablina označenog br. 4 u pompejskoj *Casa dell'Effebo*[665] pomalo su proturječni jer pokazuju da se ovdje spavalo i jelo, pri čemu je protočnost ove prostorije morala ometati spavanje.[666] Zapravo, ovaj primjer pokazuje da su i druge prostorije mogle poslužiti kao spavaonice, ali je funkcija spavanja u njima, kao u navedenom primjeru, prije mogla biti sekundarna negoli primarna. Vrlo je moguće da su ovdje mogli odspavati gosti u slučaju potrebe. Valja pretpostaviti da su se pri tome gosti služili prije ležajevima negoli klasičnim krevetima jer su kreveti bili uglavnom namijenjeni spavanju, a ležajevi su dotle imali raznolikiju funkciju.

Rimski su se kreveti razlikovali svojim izgledom i namjenom te su samo bogati imali privilegij korištenja različitim ležajevima za različite svrhe, dok je kod siromašnih, ako su bili „sretni“ da imaju uopće nešto više od improviziranoga mjesta za spavanje, postojao jedan jedini krevet.[667] Kreveti imućnih, kao i ležajevi, bili su masivni, ali su se mogli prenositi, no upitno je koliko se to često u praksi činilo. Naime, i naši suvremeni kreveti su prenosivi, pa ih rijetko prenosimo. Kakva je bila praksa u rimsko doba u vezi s tim, ostaje otvoreno pitanje.[668] Katkada u identifikaciji mjesta gdje su stajali kreveti mogu pomoći dekorirani podovi, te povišena razina poda, kao i spušteni strop,[669] no to zapravo ne znači da je namjena ovako oblikovanih prostorija bila nepromjenjiva.[670] Rimski svijet koji si je mogao priuštiti luksuz spavanja u zasebnim prostorijama vjerojatno je taj položaj mijenjao u skladu s godišnjim dobima ako je za to imao mogućnosti i želje i volje. No takva promjena nije zapravo bila pokazatelj nestalnosti, nego prije mogućnosti i potrebe da se u skladu s „tehnološkim“ rješenjima osigura ugodniji ambijent za spavanje. Pojedini likovni prikazi pokazuju kako su izgledale neke od ovako imenovanih prostorija. Sudeći prema sačuvanim

[664] E. SALZA PRINA RICOTTI, 1983, 50.

[665] L. NISSINEN, 2009, 105.

[666] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/rooms?houseid=7#95.

[667] Opširnije o rimskim krevetima i ležajevima kod A. T. CROOM, 2007, 32-45.

[668] U prilog mijenjanja spavaonica idu i literarni izvori, pa tako Svetonije o Augustovu mjestu spavanja piše: „Preko četrdeset godina spavao je u istoj spavaonici ljeti i zimi, i premda je iskusio da je grad zimi nepovoljan za njegovo zdravlje, opet je uvijek zimovao u gradu“ (Suet. *Aug*. 72). Prijevod je preuzet iz hrvatskog izdanja Svetonijeva djela, v. Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, prev. S. Hosu, 1978., Zagreb, 100.

[669] S P. ELLIS, 2000, 194; A. T. CROOM, 2007, 155.

[670] P. M. ALLISON, 2004a, 167.

likovnim prikazima, glavni je predmet u takvim prostorijama bio krevet s klupicom.[671] Uz navedeno, ovdje su se mogle nalaziti i stolice za sjedenje, kao i stolići na kojima su se mogli naći različiti predmeti, što je ovisilo o primarnoj namjeni prostora, a to se može vidjeti iz sačuvanih likovnih prikaza.[672] Ako je taj prostor služio za spavanje i održavanje higijene, odnosno toaletu, onda su se na stolovima nalazila ručna ogledala jer ogledala na zidu još se nisu prakticirala, kao i nakit, parfemi i slične stvari. U ovim su se prostorijama držale i posude za pranje koje su najčešće bile smještene na podu.[673] U spavaonicama su se morale nalaziti noćne posude, a one su u imućnih bile posebno dizajnirane kako bi osobama koje se njome koriste pružile što veću udobnost. U skladu s brojnošću ovih prostorija jasno je da su ti prostori mogli imati različite namjene i da se samo jedan dio njih može prema zatečenim analizama identificirati kao prostor za spavanje i odmor.

4.5.1.6. Ala/alae (Tlocrt 1. i 2., Al)

Ala (*ala, ae, f.*) ima različita značenja, a obično ovaj termin u arhitektonskom smislu podrazumijeva krilo nekog objekta. Ovdje razmatrani termin češće se povezuje s privatnim objektima, no isto tako može označivati dijelove javnih građevina.[674] Suvremena znanost tretira ove rimske prostorije kao krilne prostore otvorene prema središnjem dijelu doma, odnosno atriju.

Literarni izvori, s iznimkom Vitruvija, ne spominju ovaj prostor pa je to najrjeđe spominjan termin u prostornoj terminologiji rimskoga svijeta. No, Vitruvije, kako je to već za njega svojstveno, ništa ne kazuje o njegovoj namjeni, nego se samo bavi njegovim arhitektonskim obilježjima (Vitr. *De arch.* 6, 3, 4). Analiza Vitruvijeva pisanja o ovom prostoru pokazuje da je alu, prema prostornome slijedu kazivanja, smjestio između atrija i tablina. Naime, kada razmatra središnji prostor rimskog doma (atrij) Vitruvije spominje i portrete, ali u kontekstu proporcija pa tako prema širini ala određuje visinu na kojoj će se postaviti kipovi (Vitr. *De arch.* 6, 3, 6).[675] Određivanje prostornih odnosa kod Vitruvija unutar kojega atrij utječe na širinu ala (Vitr. *De arch*. 6, 3, 4) upućuje na to da su ala i atrij u bliskoj prostornoj vezi. Položaj ala dijelom može podsjetiti na muzejske prostore u kojima se uspostavlja granica

[671] A. T. CROOM, 2007, 161.

[672] Npr. rimski nadgrobni spomenik patricijki iz Neumagena (prva polovica 3. st.) u: Rheinisches Landesmuseum Trier, B..McMANUS, 2013, http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/index3.html.

[673] A. T. CROOM, 2007, 162.

[674] OLD, s. v. *ala*, 92.

[675] Usp. P. M. ALLISON, 2004a, 167.

između predmeta i posjetitelja, a koju posjetitelj ne smije prijeći pa se možda na ale može pokatkada gledati i kao na svojevrsni prostor namijenjen razgledavanju. Nije nemoguće da su ovdje mogle stajati i voštane maske predaka jer im je takva zaštićena lokacija nudila veću sigurnost koja je bila potrebna ovoj osjetljivoj i važnoj građi.

Prostorije identificirane kao ale prisutne su u kućama u Kampaniji, ali nema jasnog i jedinstvenog uzorka njihove upotrebe. U Vitruvija se spominju dvije nasuprotne ale (Vitr. *De arch.*, 6, 3, 4), ali se češće, čini se, gradi samo jedna ala bez nasuprotnog dodatka.[676] S druge strane, postoje primjeri u kojima se pojavljuju dvije i tri ale u jednoj kući, pri čemu su onda obično dvije ale položene jedna nasuprot drugoj, u skladu s Vitruvijevim propisima, a, kada se pojavljuju tri, onda su moguće njihove različite kombinacije, pa neke kuće mogu imati sve tri ale uz jedan atrij ili pak dvije uz jedan, a treći uz drugi atrij. Tako su primjerice u *Casa* (VIII, 2, 14-16) ale označene slovima cc i dd nalaze se uz jedan atrij obilježen oznakom bb dok se ala s oznakom h' nalazi uz drugi atrij označen kao b (Tlocrt 5.).[677]

Materijalna građa iz Pompeja zorno pokazuje da su ale mogle biti na različitim pozicijama uz središnji prostor kuće.[678] Tako se npr. ala u *Casa* (I, 10, 8) smjestila uz glavni ulaz, dakle na priličnoj udaljenosti od tablina, što se ne bi očekivalo prema shematiziranom shvaćanju rimske kuće.[679]

[676] P. M. ALLISON, 2004a, 77.

[677] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=24.

[678] P. M. ALLISON, 2004a, 77.

[679] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=11.

Tlocrt 5. Pogled na ale (cc, dd, h') u tlocrtu *Casa* (VIII, 2, 14-16) (P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=24).

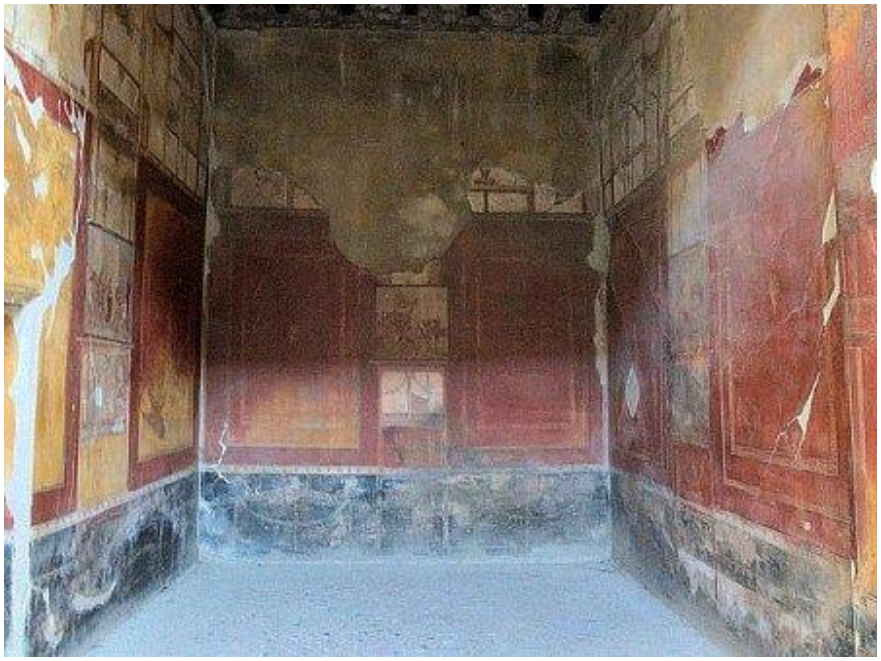

Slika 16. Pogled na alu u *Casa del Menandro* (I, 10, 49) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2010%2004%20main%20p4.htm).

Kako se termin ale iznimno rijetko uporabljuje, neki smatraju da ga je prikladnije preimenovati u egzedru, što je zapravo naziv kojim se označuju manji otvoreni prostori u stražnjem dijelu doma.[680]

Još je A. Mau uočio da je upotreba ala prilično neujednačena, odnosno da ti prostori mogu imati različit smještaj i vrlo različitu namjenu (mogu služiti kao prostori za objedovanje, garderobni prostori i sl.).[681] Ako je suditi prema rezultatima istraživanja iz Pompeja, ale su bile prisutne u većem broju kuća te su obično bile dekorirane (sl. 16.), no, unatoč tomu, u njima je često bila zabilježena skladišna namjena, barem u završnoj fazi njihove upotrebe.[682] Takva upotreba ala može biti posljedica možda različitog poimanja prostora nekada i danas ili pak mogućnosti da je taj prostor doživio bitne promjene nakon potresa koji je pogodio Kampaniju u 60-im godinama prvoga stoljeća.

4.5.1.7. Triclinium (Tlocrt 1. i 2., Tri)

Triklinij (*triclinium*) ima dvojno značenje te, s jedne strane, označuje posebnu prostoriju koja se često tradicionalno poistovjećuje s blagovaonicom za ugošćivanje u rimskoj kući, a, s druge, označuje i trodijelni ležaj. Blagovaonica za ugošćivanje zapravo znači da u ovoj prostoriji, kako se čini, Rimljani nisu uobičavali objedovati kada nisu imali društvo. Spomenuti je ležaj dao ime ovdje razmatranoj prostoriji kao njezin najdominantniji predmet, a u skladu s njim smatra se da je ovaj prostor, služio primarno za objedovanje i zabavu.[683] Termin triklinij grčkog je podrijetla i dolazi od riječi *klinê*[684] koja označuje ležaj. Ležaljke su izvorno potekle s Bliskog istoka, a, kada se pojavljuju u Grčkoj i Rimu, imaju karakter prestižnih dobara i njihova se pojava povezuju sa statusnom simbolikom.[685] Običaj ležanja tijekom objedovanja prvo prihvaća elita, a smatra se da je običaj bio ustaljen na području Mediterana u 3. st. pr. Krista.[686] Sudeći prema literaturi, i grčke (andron) i rimske prostorije (triklinij) za objedovanje i zabavu imale su ležajeve, a razlika je među njima bila ne samo u položaju prostorije, koja je u Grka bila smještena tako da je omogućivala izdvajanje od

[680] P. M. ALLISON, 2004a, 167.

[681] A. MAU, 1907, 258.

[682] P. M. ALLISON, 2004a, 167.

[683] OLD, 1982, s. v. *triclinium,* 1973 S. P. ELLIS, 2000, 196.

[684] Grčka riječ *kline* može podrazumijevati postelju, krevet, počivaljku, klupu, ali i nosiljku, odar, dijelove kreveta, kao i ležaj (divan) na kojem se za stolom ležalo, v. S. SENC, 1910, 520.

[685] K. M. D. DUNBABIN, 2004, 11-35.

[686] K. M. D. DUNBABIN, 2004, 12.

ostatka kućnoga prostor, već i u broju, veličini i položaju ležajeva. Kod Grka obično je jedan ležaj bio predviđen za jednu ili dvije osobe.[687] U manjim andronima bilo je mjesta za tri ležaja, a u većim za njih pet ili sedam.[688] Kod Rimljana je pak bilo predviđeno da jedan ležaj dijele najčešće tri osobe.[689] U suvremenoj je znanosti ovaj prostor u arhitektonskom smislu identificiran kao dugačka i pravokutna prostorija koja se može nalaziti na uglu središnjeg, odnosno prednjeg dijela doma, ali isto tako se povezuje i s prostorijom bez dobrog pogleda položenom uz vrt ili terasu.[690]

Triklinij spominju brojni antički autori. Vitruvije piše o trikliniju, pri čemu daje određene podatke o njegovu izgledu, kazujući da triklinij treba biti dvaputa dug koliko je širok (Vitr. *De arch.* 6, 3,8), no to je zapravo sve što kaže o njegovu izgledu. Osim toga Vitruvije razlikuje triklinije za različita godišnja doba pa tako spominje proljetne, ljetne, jesenske i zimske triklinije, odnosno triklinije koji se uporabljuju u različito godišnje doba (Vitr. *De arch*. 6, 4,1-2).[691] Varon isto tako spominje različite triklinije (opš. *Rust.* 1, 13,7),[692] a spominje ih i Plinije Mlađi u svojim pismima (Plin. *Ep.* 2, 17). Međutim, Plinije, kao ni ostali, ne precizira njihov smještaj. Ovakve su prostorije, kako se čini, mogle biti na različitim lokacijama, a razlozi za to trebaju se tražiti u prilagođivanju različitim godišnjim dobima kako bi se izbjegle vrućine ljeti, a zimi hladnoće, naravno, onoliko koliko je to bilo moguće. Ipak vjerojatno je da nisu samo godišnja doba bila presudna za upotrebu neke prostorije nego da je određenu ulogu u izboru nekog prostora za objedovanje imala veličina prostorije ako je na objed dolazio veći broj gostiju, a i njihovo uređenje, pa ako su gosti bili ugledniji to se za ugošćivanje mogao izabrati atraktivniji prostor. Naravno, pod uvjetom da je vlasnik nekretnine posjedovao veći broj prostorija koje bi bile odgovarajuće za ugošćivanja. Ipak, u zimskom razdoblju prednost se morala dati grijanim prostorima s obzirom na druga obilježja, dok se u ostalim godišnjim dobima prostor mogao birati primarno prema drugim kriterijima.[693] Svetonije u jednom primjeru donosi vijest o požaru koji je izbio u trikliniju

[687] L. C. NEVETT, 2010, 43-62; A. T. CROOM, 2007, 7.

[688] L. C. NEVETT, 2010, 43-62.

[689] J. CLARKE, 2007, DVD.

[690] P. M. ALLISON, 2004a, 64.

[691] P. M. ALLISON, 2004a, 168.

[692] Varon navodi da se prostorije za objedovanje sele iz prizemlja na kat te dobivaju naziv *cenaculum* (Varro *L. L*. 5, 162).

[693] S. R. COSH, 2001, 231-233.

(Suet. *Vit.* 8. 2), a koji se može povezati s grijanjem razmatranoga prostora.[694] Grijanje je jedna od bitnih obilježja zimskih triklinija i upravo ono može poslužiti kao jedan od elemenata u njihovoj identifikaciji. Prostorije su mogle biti grijane i prijenosnim pećima, a vjerojatno su se na taj način grijale manje važne prostorije jer je u tako zagrijavanim prostorijama boravak bio neugodan zbog dima koji se pri grijanju stvarao.[695] Zapravo, nije sigurno jesu li Rimljani poznavali dimnjak. Može se pretpostaviti da je dim, ako nije bilo dimnjaka, izlazio kroz razne otvore. U rimskoj su Britaniji arheološka istraživanja pokazala da su zimski trikliniji znali biti smješteni uz rubni prostor vrtnoga trijema, dok su ljetni trikliniji bili češće u sredini toga trijemskog prostora. Takav primjer rubnoga smještaja zimskog triklinija nailazimo npr. u palači u Fishbournu u rimskoj Britaniji, a u blizini kojega se smjestio i hipokaust.[696] Rubno pozicioniranje zimskih triklinija može se povezati i s činjenicom da su rubne pozicije trebale vjerojatno akumulirati Sunčevu svjetlost tijekom dana i na taj način osigurati nešto veću zagrijanost prostorije, naravno, uz sustav grijanja kojim se taj prostor mora dogrijati zimi. Ako je u nekoj kući bilo više triklinija, onda nije svaki od njih bio opskrbljen sustavom zagrijavanja. Spominjanje prostorija za objedovanje koje se naizmjenično uporabljuju u skladu s izmjenama godišnjih doba prešutno pokazuje da se iste prostorije na različit način koriste izvan sezone u kojoj se primjenjuju kao blagovaonice za goste.

Literarni se izvori u određenoj mjeri bave lokacijom prostora u smislu da spominju triklinije imenovane prema godišnjim dobima, a to upućuje na njihov razmještaj koji je bio usklađen sa stranama svijeta. Može se pretpostaviti da je njihov položaj pripadnicima elite bio jasan i da se smatralo da se o tome ne treba iscrpnije pisati.

Veličina je vrlo bitna za identifikaciju ovog tipa prostora jer je riječ o prostorima u koje su trebali stati ležajevi za veći broj gostiju, zbog čega je ovo trebao biti povelik prostor.[697] Smatra se da u ranome republikanskom periodu ovaj prostor ne postoji u obliku prilagođenom za smještaj velikih ležajeva jer se vjerojatno objedovalo sjedeći na stolicama s naslonom.[698]

---

[694] U hrvatskom prijevodu taj citat glasi ovako: „U svoj vojvodski (?!) stan vratio se istom onda kad je u njegovoj blagovaonici nastao požar od vatre iz kamina“ (Suet. *Vit*. 8, 2). Prijevod je preuzet iz hrvatskog izdanja Svetonijeva djela, v. Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, prev. S. Hosu, Zagreb, 1978.

[695] S. R. COSH, 2001, 231.

[696] S. R. COSH, 2001, 219-220.

[697] Opš. kod P. WITTS, 2000, 291-324.

[698] J. CLARKE, 2007, DVD.

Rimski su ležajevi[699] bili građeni od različitog materijala, pri čemu su trikliniji koji su bili smješteni u unutrašnjosti doma bili češće izrađeni od drveta, kao i kombinacijom različitih materijala, dok su u vanjskome prostoru bili prisutniji masivni zidani ležajevi. Oblik ležajeva određivao je izgled mozaičnog poda koji je stoga često imao oblik slova T/ U (v. sl. 17.).[700] Međutim, to ne znači da je oblik mozaika uvijek upućivao na raspored ležajeva u prostoru, a dobar je primjer za to *House of Nicentius* u Thuburbo Maiusu u Tunisu, gdje je triklinij imao oblik kompleksne mreže s devet dijelova.[701]

Slika 17. Pogled na mozaik s prostorom predviđenim za položaj triklinija, *House of the Fountains*, Conimbriga u današnjem Portugalu, kraj 2. ili početak 3. st. (K. M. D. DUNBABIN, 2004, 45).

Sve to ide u prilog odsutnosti univerzalnosti u uređivanju ovih prostorija. Manji prostori koji su služili za ugošćivanje i objedovanje znali su se opremati tzv. biklinijima, dok su se niži slojevi za objedovanje koristili stolicama.

[699] Triklinijski komplet, kada je bio cjelovit, imao je oblik grčkoga slova „Pi“, što znači da je to podrazumijevalo smještaj tri čovjeka na prvoj vertikali spomenutoga slova, zatim tri čovjeka na horizontali i tri čovjeka na drugoj vertikali slova „Pi“. Opš. kod J. CLARKE, 2007, DVD.

[700] K. M. D. DUNBABIN, 2004, 40-41.

[701] S. R. COSH, 2001, 220.

Na trima ležajevima bilo je ukupno devet mjesta te je bilo važno dobro rasporediti goste kako ne bi nastali problemi u komunikaciji. Ležaj nalijevo nazivao se *lectus imus*, ležaj u sredini *lectus medius*, a onaj nadesno *lectus summus*, dok je u sredini bio stol ili *mensa*. Vlasnik kuće ležao je na lijevom ležaju koji se nazivao i nižim ležajem, a nalazio se na njegovu prvom (najdubljem) mjestu (*summus in imo*), odnosno odmah do najvažnijeg mjesta na kojem je ležao najvažniji gost večeri (tzv. *locus consularis*), a koji se smjestio na trećem mjestu srednjeg ležaja, odnosno na njegovoj lijevoj strani (*imus in medio*) (sl. 18.).[702] Na desnom ili višem ležaju ležali su manje ugledni gosti. U sredini je bio stol za hranu, a vjerojatno je da se tijekom obroka moglo rabiti više stolova, čemu u prilog idu i likovni prikazi iz rimskih kuća. Loše organizirano sjedenje moglo je uzrokovati nesuglasice jer je osoba višeg statusa i ugleda morala dobiti prestižnije mjesto, a, u suprotnom, gozba je mogla završiti potpuno neuspješno.

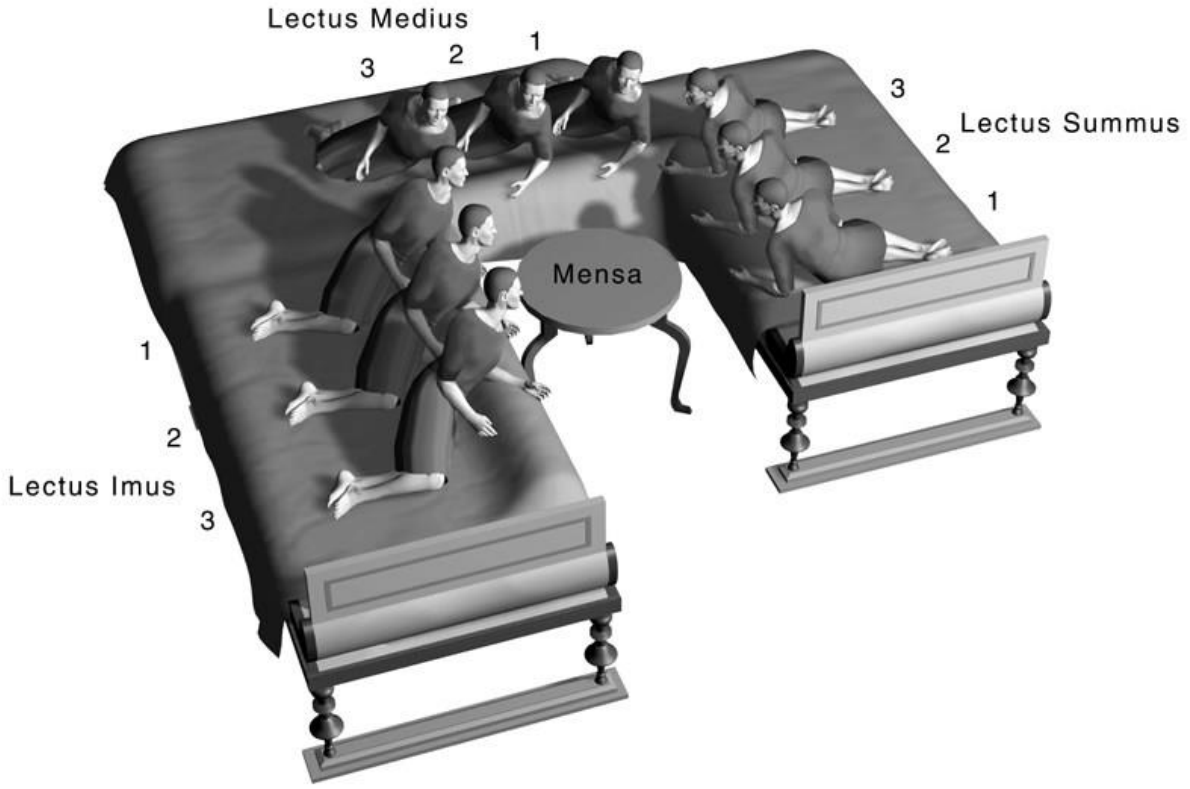

Slika 18. Položaj sudionika na rimskom trikliniju (S. BROWN, 2012, http://blogs.getty.edu/iris/reclining-and-dining-and-drinking-in-ancient-rome/).

U bogatih su ovi prostori bili prostrani i prikladni za smještaj ne samo potrebnog namještaja i gostiju nego i njihovih sluga. Od nižih slojeva ovamo su ulazili plesači, pjevači, svirači,

[702] Opš. kod J. R. CLARKE, 2007, 116.

akrobati i sl. S obzirom na namjenu, ta je prostorija, kao i neke druge bila primarno javne namjene, što znači da je trebala imati relativno lagan pristup. Naime, položaj mozaika, kako je već navedeno, često je upućivao na smještaj ležajeva, a njegova veličina i kvaliteta bili su dobar pokazatelj je li neki prostor mogao biti triklinijski ili ne.[703] U uređenju se vodila briga o pogledu koji se pružao s raznih ležajeva pa su tako najbolje uređene one površine koje su posjetitelji vidjeli, osobito oni najugledniji, ali su i ostali zidovi morali biti ukrašeni.

U zimskim se triklinijima toplina osiguravala i zahvaljujući bipartitnim prostorima.[704] Spomenuti su prostori osiguravali neku vrstu predvorja koje je služilo kao tampon-zona između hladnog i toplog prostora. Ovi su prostori trebali umjetno osvjetljenje jer se glavni obrok *cena* jeo sa smirajem dana te je za njega trebalo osigurati rasvjetu. Ljetni su trikliniji, među ostalim, upotrebljavani u dijelu godine kada je dan bio duži, zbog čega su imali najvećim dijelom prirodno osvjetljenje koje je potkraj dana eventualno trebalo pojačati ako se slavlje produžilo u noć.[705] Zimski su trikliniji pak morali, s obzirom na svoju lokaciju i vrijeme upotrebe u dijelu godine kada je dan bio kraći, imati osiguranu umjetnu rasvjetu kao prevladavajući način osvjetljenja. U tu su se svrhu primjenjivali različiti umjetni načini rasvjete poput kandelabara izrađivanih u različitim oblicima.[706]

U doba Republike najvažniji obrok u danu bio je ono što danas nazivamo ručkom i jeo se oko podneva, dok je poslije veću važnost dobila večera. Imućni su tijekom gozbe imali više sljedova jela, najčešće tri, ali ih je moglo biti šest i sedam. Na njihove su stolove „dolazili“ flamingosi, puhovi, prepelice i najrazličitiji dijelovi često vrlo egzotičnih životinjskih tijela, spremljeni na inovativne načine. Rimljani su tako obožavali žvakati puževe pa su čak iz Afrike uvozili velike puževe koje su hranili mlijekom da bi bili što ukusniji.[707] Rimljani su voljeli i vino i u tom su kontekstu su razvili zavidnu kulturu ispijanja vina.[708] Vino se pilo uz gotovo svaki obrok, a bilo je mnogo jače od današnjih vina pa se zbog toga razrjeđivalo vodom, često i morskom.

---

[703] Opš.o položaju mozaika i funkciji prostorije kod P. WITTS, 2000, 291-324.

[704] S. R. COSH, 2001, 223.

[705] S. R. COSH, 2001, 231.

[706] A. MUSIĆ, 1942, 147.

[707] C. SILVER, 2017, s. v. *The Weirdest Foods from Ancient Roma*, http://www.ranker.com/list/weird-foods-in-ancient-rome/carly-silver?var=8&utm_expid=16418821-321.JB5yr2hCTp2WeaBHXzLclg.1&utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.hr%2F.

[708] Opš. kod L. A. SANDERSON, 2017, s. v. *The drink of Horace and Virgil*, http://www.lifeinitaly.com/wines/roman-history.asp.

Rimska se gozba sastojala od dvaju dijelova: objedovanja i zabave. Rimljani su u goste dolazili sa svojim robovima pa se nisu morali micati s ležaja tijekom obroka jer su se ovi brinuli za sve njihove potrebe. Rimske su gozbe bile slične grčkima, no rimske su bile raskošnije. Čini se da su Rimljani, sudeći prema položaju ležajeva, bili i pasivniji sudionici zabava od Grka jer su ležajevi u Rimljana bili pozicionirani tako da nisu nudili mnogo prostora za aktivnije učešće u zabavnom dijelu gozbe za razliku od organizacije sličnih prostorija u grčkom svijetu koje su pružale više prostora za aktivno sudjelovanje u zabavi.
Nisu sve kuće u analiziranom uzorku P. M. Allison imale takve prostore, ali, kada jesu, malokad je u kućama evidentirano više od dvaju triklinija.[709] Dobar primjer kuće s više triklinija jest npr. *Casa della Ara Massima* (VI, 16, 15) koja je imala čak tri takva prostora (v. Tlocrt 6.).[710]

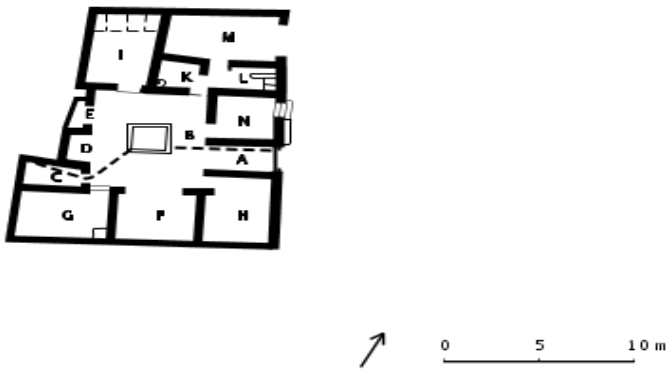

Tlocrt 6. *Casa della Ara Massima* (VI, 16, 15) s tri triklinija (G, H, I) (P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=22).

Najveći broj analiziranih prostorija koje su identificirane kao triklinijske imao je zidnu i podnu dekoraciju. U njima su nađeni različiti ostatci namještaja (npr. ormara, polica) i sitnijih predmeta (npr. posuđe, utilitarni nalazi, luksuzni nalazi) koji pokazuju različitu upotrebu takvoga prostora, a koja pokriva raznolik spektar namjena, pri čemu je ovdje često evidentirana, kao uostalom i u drugim prostorijama, i skladišna funkcija.[711] Teško je naći zajednički uzorak upotrebe takvih prostorija, samo što se može uočiti da su te prostorije neovisno o dekoraciji često služile kao utilitarne prostorije, pri čemu je vjerojatno da su imale

[709] P. M. ALLISON, 2004a, 78.

[710] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=22.

[711] P. M. ALLISON, 2004a, 80.

miješanu funkciju. Zapravo nema egzaktnih pokazatelja konzumiranja hrane u prednjim dijelovima kuća, osim možda u pojedinim prostorima poput tablina, kubikula.[712] S obzirom na ugodnu mediteransku klimu, valja pretpostaviti da se triklinij u prednjem dijelu kuće manje koristio od prostorija u stražnjem dijelu doma. Ipak prostorije koje su tipski identificirane kao prostorije bez dobra pogleda u stražnjem dijelu kuće manje su se koristile od sličnih prostorija s dobrim pogledom. Možda i u godišnjem dobu u kojem su stradali kampanijski gradovi treba tražiti razlog izostanka većeg broja nalaza unutar zimskih triklinija jer je u tom periodu još uvijek u funkciji bio prostor oko peristila. Ako bi se naglašenija upotreba prostorija s dobrim pogledom smještenih u vrtnom dijelu kampanijskih kuća mogla povezati s ljetom, a u kojemu se zbila erupcija Vezuva, onda bi to značilo da se namještaj, čini se, češće prenosio iz prostorije u prostoriju u skladu s godišnjim dobima. No moguće je da je u analiziranim kućama došlo do promjene u uporabi prostora jer su ti gradovi prije erupcije stradali u potresu. Naime, prostorije ovog tipa, dakle bez dobrog pogleda, smještene u stražnjem dijelu kuće nalažene su i bez pokazatelja ikakvih nalaza, što bi vrlo vjerojatno išlo u prilog prije iznesenoj tvrdnji. Zapravo, i kada je ovdje pronađena pokretna građa, ona je najvećim dijelom bila utilitarnog karaktera, povezana sa skladištenjem, ali i pripremom hrane i njezinim posluživanjem i osvjetljenjem, kao i s drugim aktivnostima.[713]

4.5.1.8. Tablinum (Tlocrt 1. i 2., Ta)

U OLD-u je navedeno da je u prostornom smislu tablin prostor smješten između atrija i peristila.[714] U funkcionalnome se smislu prostor tablina, u istom rječniku, povezuje s uredom, odnosno mjestom gdje se drži dokumentacija o povijesti i poslovima familije, a u svrhu njezine promidžbe.

Smatra se da je tablin u vremenu prije uvođenja peristila, dakle u vrijeme atrijske kuće, služio kao spavaonica vlasnika doma,[715] u skladu s čim je ovdje bio smješten krevet patera familijasa.[716] No, razvojem rimskoga društva kuća se mijenjala i postajala sve kompleksnija te je ovaj prostor, čini se dobio i funkciju koja mu se kasnije pripisuje.[717]

---

[712] Opš. o nalazima u kubikula i triklinija kod P. M. ALLISON, 2004a, .131-132.

[713] P. M. ALLISON, 2004a, 91-92.

[714] OLD, 1982, 1899, s. v. *tab(u)linum,* 1898.

[715] S. HALES, 2003, 107.

[716] E. WINSOR LEACH, 2004, 27.

[717] S. HALES, 2003, 107.

Vitruvije kazuje da bi veličina tablina trebala biti usklađena s atrijem, pri čemu se misli na visinu i širinu prostora pri čemu širina tablina treba odgovarati širini nasuprotnog ulaza (Vitr. *De arch.* 6, 3,5-7). Očito je da se Vitruvije bavio glavnim kućnim prostorima i da je u prvi plan stavio proporcije kako bi se ostvarila simetrija prostora (Vitr. *De arch*. 6, 3,5-7).

Vitruvije niti u jednome trenutku ne daje točan, nego samo približan položaj tablina. Naime, na osnovi izlaganja o proporcijama pojedinih prostorija poput ulaza (fauces), atrija i tablina, kao i redoslijedu njihova navođenja može se pretpostaviti da je ovdje razmatrani prostor bio smješten nasuprot ulazu u atrij. To je, prema Vitruviju, bila javna i reprezentativna prostorija unutar rimske kuće koja je trebala biti smještena u blizini atrija i samog ulaza.[718] Očekivana je u tom kontekstu i dekoriranost, što je posljedica javne funkcije tablina kojom se pokazivala moć u društvu.

Plinije Stariji kazuje da je *tabulinum* mjesto gdje se čuvaju rukopisi predaka usko povezani s njihovim službama (Plin. *Nat. hist.* 35, 2). On tu govori o pismohrani u kojoj se čuva arhivska građa koja podrazumijeva različite dokumente, poslovne akte, odlikovanja i sl. Danas se najvećim dijelom na osnovi Plinijeva pisanja smatra da je tablin bio ured vlasnika kuće u kojem su držani vrijedni predmeti.[719] Rimsko je društvo vrijednost porodice procjenjivalo na osnovi postignuća predaka, zbog čega su veće uvažavanje imale familije s tradicijom od onih koje su imale samo bogatstvo. Usporedba Plinijevih i Vitruvijevih informacija upućuje na to da oba pisca daju drukčiju vrstu podataka. Plinije daje informacije o funkciji tablina, ali izostavlja podatke o smještaju spomenutoga prostora, dok Vitruvije donosi podatke o prostornim proporcijama i prostorijama koje su smještene u blizini tablina, bez izričitih podataka o namjeni toga prostora. Plinijevo navođenje funkcije tablina možda je previše specijalizirano za rimskodobno društvo pa bi se smjelo pretpostaviti da je ovdje prije riječ o prostoriji koja je imala više funkcija te je, osim kao ured, služila i za druge potrebe, a njih Plinije nije smatrao dovoljno važnima da bi ih spomenuo.

Vitruvijeve i Plinijeve informacije odnose se na elitna kućanstva u središtu rimskoga svijeta, a, budući da su pisane u razmaku od više desetljeća, treba uzeti u obzir činjenicu da su tijekom vremena mogle nastupiti određene promjene u smještaju i funkciji tablina.[720] Međutim, ta se promjena se ne može uočiti jer oba spomenuta autora donose različite podatke

[718] L. NEVETT, 1997, 290; P. M. ALLISON, 2004a, 168.

[719] Npr. A. MAU, 1907, 255-258; M. GEORGE, 1997, 305.

[720] Nije poznato koliko je točno godina prošlo od trenutka kada je Vitruvije napisao, a potom i objavio svojih *Deset knjiga o arhitekturi* do Plinijeva pisanja i objavljivanja *Prirodopisa*.

tako da oni nisu međusobno usporedivi. Iz pročitanog se ipak može zaključiti da je i, prema Vitruviju i Pliniju, tablin reprezentativan, dakle dekoriran javni prostor rimske kuće.

Varon se prema svojemu primarnom interesu za jezik pozabavio značenjem riječi *tabulinum* koju je povezao s terminom *tabula*, odnosno ploča.[721] A. Mau navodi da je Varon zabilježio da se zimi u selu i gradu jelo oko ognjišta (odnosno na mjestu atrija), a ljeti u vanjskome prostoru (na selu u dvorištu, a u gradu u tablinu).

Tablin se, s obzirom na svoj pretpostavljeni položaj i namjenu obično povezuje s ritualom jutarnjeg pozdrava.[722] Jutarnji je ritual bio odraz specifičnog funkcioniranja rimskog društva u sklopu kojega su patroni primali svoje klijente, ali vjerojatno i druge osobe, te su na taj način iskazivali svoj status u društvu.[723] Patron je najvjerojatnije sjedio u tablinu primajući klijente koji su ulazili u atrij. Oni su vjerojatno, kako je već ranije spominjano, mogli dijelom ostati u atriju, a mogli su i ući u tablin, što je ovisilo o stupnju povezanosti i poslu po kojem su dolazili k svom patronu. Carska je vlast umanjila ovlasti patrona, što je, čini se, ostavilo traga na organizaciji kuća.[724] U carsko se doba mijenja do tada ustaljeni način napredovanja jer car postaje ključni čimbenik nečijeg uspjeha. Upravo se u takvom razvoju društva možda krije jedan od razloga prestanka popularnosti atrija i pretvaranja atrijsko-peristilne kuće u kuću peristilnog tipa. U kasnoj antici slabljenjem carske vlasti ponovno nastupa promjena unutar obreda primanja jačanjem utjecaja lokalnih pojedinaca, što ugrožava carsku vlast i odražava se na promjenu prostorne koncepcije. Naime, potkraj antike lokalna administracija mora snositi brojne troškove, što je čini suzdržanom prema obnašanju upravno-administrativnih dužnosti, a zbog krize u državi važnu ulogu u tom trenutku dobivaju lokalni moćnici s utjecajem na dvoru.[725] Istodobno na važnosti u arhitektonskom smislu dobivaju apsidni prostori unutar kuća moćnih pojedinaca čiji objekti postaju središta moći, unutar kojih se primaju klijenti.[726] Sama konstrukcije s apsidom upućuje na ekstrovertiranost vlasnika takvih prostorija. Osim toga što se naglašavaju takvi prostori, oni se ujedno povećavaju, a to upućuje na povećani broj klijenata. Nadalje, javne se funkcije unutar privatnih prostora u kasnoj antici više ne obavljaju duboko u unutrašnjosti objekta, već u blizini glavnog ulaza kako bi se

[721] A. MAU, 1907, 251.

[722] Termin *salutatio* tradicionalno se definira kao obred jutarnjeg pozdrava u kojem klijenti pozdravljaju svog patrona S. P. ELLIS, 2000, 196 ; P. M. ALLISON, 2004b.

[723] S. P. ELLIS, 2000, 196. Za detaljnu studiju obreda, v. F. GOLDBECK, 2010.

[724] Opš. o novim pogledima na ovaj obred kod M. E. FEE, 2011, 42-54.

[725] S. P. ELLIS, 2000, 171.

[726] S. P. ELLIS, 2000, 170-171.

spriječilo uznemiravanje ukućana, što svjedoči o velikim društvenim promjenama koje su se odrazile na koncepciju kućanstava.

Arheološka istraživanja prostora identificiranih kao tablinskih pokazala su da je najveći broj kuća u Kampaniji posjedovao tablin u razdoblju prije erupcije Vezuva, a da su neke kuće imale čak i više takvih prostorija (npr. *Casa di Julius Polybius* IX, 13, 1-3).[727] Ovakve su prostorije morale biti na središnjoj osi kuće jer im se na taj način osigurao lak i siguran pristup. U pojedinim kućama tablin je mogao biti i poput niše što je bio slučaj sa ovom prostorijom u maloj *Casa della Ara Massima* (VI, 16, 15) (sl. 19.). Ipak unatoč malom prostoru u navedenoj kući tamošnji je tablin bio bogato dekoriran zidnim slikama četvrtoga stila, čime se vjerojatno nastojala kompenzirati nevelika dimenzija takvoga prostora.

Slika 19. Pogled na tablin (nasuprot ulaznom prostoru) *Casa della Ara Massima* (VI, 16, 15) (fotografija Buzz Ferebee; J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r6/6%2016%2015.htm).

Takvi se prostori obično, s obzirom na arhitektonske ostatke Pompeja, identificiraju kao otvoreni prostori prema atriju i/ili peristilu.[728] S obzirom na otvorenost tablina prema obližnjim prostorijama, ti su prostori morali biti dobro osvijetljeni. Dobar primjer uspješnog

[727] P. M. ALLISON, 2004a, 80.

[728] P. M. ALLISON, 2004a, 64.

osvjetljenja tablina može se vidjeti u *Casa della Venere in Bikini* (I, 11, 6), (v. sl. 20.), koja je osvjetljenje dobivala sa strane atrija, ali i peristila.

Slika 20. Tablin u *Casa della Venera in Bikini* (I, 11, 6) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r1/1%2011%2006%20p3.htm).

Upravo takav položaj sugerira i potrebu za dobrim osvjetljenjem nužnim za obred jutarnjeg pozdrava. Primjeri pomičnih vrata na tablinskim prostorima upućuju vjerojatno na to da su se neki od gostiju primali zasebno tijekom jutarnjeg primanja u atrijsko-peristilnoj kući. Taj se prostor mogao privatizirati upotrebom pomičnih panela o kojima svjedoči primjer *House of the Wooden Screen* ili *House of the Wooden Partition* iz Herkulaneja (sl. 21.).[729] Međutim, na različit način primanja posjetitelja upućuje i Senekin navod, u kojemu se spominje primanje u privatnosti, u grupama i masi.[730] Logično je pretpostaviti da se primanje u masi moglo obavljati tako što je masa ostajala u atriju, a patron u tablinu. Vrlo je vjerojatno da, ako unutar tablina nije bilo moguće osigurati privatnost da je patron s pojedincima mogao otići u neku od okolnih manjih dekoriranih zatvorenih prostorija.

Razmatrani prostor tablina najčešće je bio dekoriran, a ta je dekoracija obično obuhvaćala ukrašavanje zidova i podova. Dekoracija upućuje na status osobe koja prima posjetitelje, dok sekundarno gostima čini boravak ugodnijim. Na značenje prostorije, čini se, najvećim dijelom

[729] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 206.

[730] Sen. *Brev. Vit*. 6, 34 prema. M. E. FEE, 2011, 12.

upućuje kvaliteta izvedbe ukrasa jer dekoracija važnijih prostorija ima raskošnija obilježja. Ikonografija određene dekoracije može i ne mora biti u skladu s namjenom prostora. Ako postoji povezanost upitno je i koliko će ta povezanost nama biti očita.[731]

Slika 21. Pogled na tablin i atrij u *House of the Wooden Partition* u Herkulaneju (fotografija BARBARA WEIBEL, 2014, http://holeinthedonut.com/2014/05/30/photo-house-of-the-wooden-partition-herculaneum-italy/).

Spomenuti su prostori bili opremljeni namještajem, a to su najčešće bili ormari i sanduci.[732] S obzirom na javnu namjenu ovakvih prostorija, očekivano je da je namještaj ovdje bio izrađen od raskošnijih materijala i da je bio bogatije dekoriran. Prema funkciji koju Plinije daje tom prostoru ovdje bi se mogla očekivati veća količina voštanih tablica, pribora za pisanje, knjiga, odnosno predmeta koji bi se mogli povezati s arhiviranjem, a koji u analiziranim pompejskim kućama u sklopu takvih prostorija nisu nađeni.[733] Međutim, iako nađeni ormari i sanduci mogu biti pokazatelj arhiviranja, u njima su u Pompejima nađeni pokazatelji vrlo raznolike

[731] P. M. ALLISON, 2001, 192-194.

[732] P. M. ALLISON, 2004a, 80; 1997, 338-339.

[733] P. M. ALLISON, 2004a, 168.

građe poput predmeta vezanih za objedovanje, tkanje, ručni rad i drugog, a koji su se ovdje skladištili.[734] Zapravo, iako su Herkulaneji doživjeli sličnu sudbinu Pompeja, njihovi su nalazi različiti, o čemu je već bilo dijelom govora (v. pogl.“ 4.5.1.5. *Cubiculum“*).[735] U Herkulaneju je očuvana veća količina građe poput karboniziranog namještaja i uredskog materijala, dok je interijer pompejskih kuća mnogo siromašniji u vezi s tim.[736] Spomenuto je odstupanje još intrigantnije kada se uzme u obzir da su oba grada stradala u istoj prirodnoj kataklizmi i da su Pompeji bili veći i bogatiji grad u kojemu bi se očekivalo više nalaza negoli u Herkulaneju. Jedan od razloga različite očuvanosti interijera posljedica je prirodno-geografskog smještaja spomenutih gradova s obzirom na Vezuv i, sukladno tomu, njihove različite udaljenosti od vulkana koji je eruptirao 79. godine. Naime, i okolnosti poput smjera i jačine vjetra imale su za posljedicu nešto drukčiji tijek stradanja obaju naselja. Pompeji su unatoč većoj udaljenosti od Herkulaneja bili zbog smjera vjetra odmah izloženi udaru lapila, odnosno sitnoga vulkanskog materijala, što je njegove stanovnike prisililo da potraže utočište u kućama i otežalo im bijeg.[737] Tu je, prvu fazu erupcije opisao Plinije Mlađi u svojim pismima (Plin. *Ep.* 6. 16, 6). Premda su stanovnici Herkulanea u toj, početnoj eruptivnoj fazi imali više vremena za bijeg, upitno je da li su to iskoristili. Naime, smatra se da su se stanovnici nadali da će sve nevolje prestati kao što su i počele jer su vulkani u ono vrijeme zbog svoje slabije učestalosti bili slabo poznati.

U drugoj fazi erupcije, koja je bila mnogo snažnija, stanovnici Herkulaneja bili su izloženi piroklastičkim valovima znatno više temperature od onih u Pompejima. Temperatura tih valova procjenjuje se na 400 do 500 Celzijevih stupnjeva, zbog čega je jednim dijelom u Herkulaneju građa ostala bolje sačuvana negoli u Pompejima.[738] Ovi oblaci pare i plinova, koji čine piroklasični tok, kreću se brzinom većom od stotinu kilometara na sat i dospijevaju čak i do 10 km udaljenosti od erupcije. Donedavno se uglavnom smatralo da su se stanovnici Pompeja najvećim dijelom ugušili od otrovnih plinova (klorovodika i ugljikova dioksida). Međutim, novije studije pokazuju da su prije umrli od vrućine koja je dosezala i do 300 stupnjeva, pri čemu nije bilo vremena za gušenje što je vidljivo u analizi osteološke građe

[734] Opš. o nađenim predmetima kod P. M. ALLISON, 2004a, 82.

[735] Opš. kod J. BERRY, 1997, 183-195. U erupciji su uništeni i gradovi *Oplontis* i *Stabiae*, kao i brojna manja naselja u okolici zajedno s ladanjskim imanjima elite.

[736] *Villa dei Papiri* u Herkulaneju imala je, uz obilje luksuznih predmeta, i veliku biblioteku koja je tek dijelom iskopana, v. J. H. WALKER, 2001.

[737] L. GIACOMELLI et al., 2003, 234-237; A. WALLACE-HADRILL, 2011, 26.

[738] Opš. o erupciji kod A. WALLACE-HADRILL, 2011, 18-31 i d.

koja je pokazala da je velik broj osoba izgubio život tzv. trenutačnom smrti ili smrću u pokretu. Ljudski su ostatci u Pompejima drukčije očuvanosti od iste građe u Herkulaneju. U Pompejima su sačuvani ljudski ostatci zadržali su svoj prvobitni oblik jer je njihove ostatke Giuseppe Fiorelli ispunio cementom u drugoj polovici 19. st.[739] Naime, u Herkulaneju su pak tijela ogoljena zbog znatno više temperature od one koja je zabilježena u Pompejima.[740] No, nije samo visoka temperatura zaslužna za to što je građa u Herkulaneju bolje sačuvana. Vrlo važnu ulogu u tome je imala i količina naslaga koja je u Herkulaneju bila mnogo viša što je dovelo do bolje sačuvanosti katova, pa su ondje i objekti očuvani u visini do trećeg kata zajedno s pripadajućim balkonima.[741] U pitanju su lavine nanosa koje su zatrpale Herkulanej impresivnom količinom materijala u visini od otprilike 25 m.[742]

U analizi tablinskih prostorija P. M. Allison samo je u jednoj od tablinskih prostorija unutar pompejskih kuća, *Casa della Venera in Bikini* (I, 11, 6), našla fiksni element. U pitanju je stubište koje je bilo nedvojben pokazatelj katnosti, što posredno pokazuje da je isto područje u konkretnom primjeru služilo za komunikaciju između kata i prizemlja te da je podrazumijevalo „prometnost“ u određenim dijelovima dana. S obzirom na manju veličinu spomenute kuće s fiksnim stubišnim elementom, ovdje spomenuta kuća nije pripadala najimućnijim vlasnicima svoga vremena.

Zanimljivo je da je dekoracija tablina prije razmatane kuće sa stubištem zabilježena i na mjestu ispod stuba, gdje se nalazio samostojeći ormar u kojem je nađeno nekoliko vrlo različitih predmeta (primjerice amfore i skulptura), a to je dodatno pokazalo da je razmatrani prostor doživio prenamjene kroz vrijeme jer je dekoracija u trenutku pronalaska bila skrivena ormarom.[743] Tablinski su prostori, s obzirom na svoj položaj i dekoraciju, imali primarno formalnu funkciju, barem u ranijem razdoblju svoje upotrebe, o čemu svjedoči lokacija ove prostorije zajedno s drugim razmatranim obilježjima. Unutar prostora imenovanih tablinskim u pompejskim su kućama nađeni pokazatelji različitih aktivnosti koje su jednim dijelom bile vezane za spavanje i jedenje, no najvećim dijelom uz aktivnosti povezane za skladišnu utilitarnu namjenu.[744] Nedostatak arhivske građe može se dijelom objasniti opisanom prirodnom kataklizmom koja je pogodila ovo područje i s njom povezanim uništenjem građe

[739] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 34.

[740] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 34.

[741] WALLACE-HADRILL, 2011, 34-36.

[742] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 36.

[743] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=13.

[744] P. M. ALLISON, 2004a, 168.

pri čemu se i dominacija utilitarnih aktivnosti u kampanijskoj građi može povezati s promjenom namjene koja se ovdje mogla zbiti prije erupcije, za što postoje solidni pokazatelji.

4.5.1.9. Andron (Tlocrt 1. i 2., An)

Andron u starih Grka označuje prostoriju za primanje namijenjenu muškarcima, dok se u rimskih autora opisuje kao prolazni prostor.[745] U suvremenoj znanosti tim se terminom u rimskome svijetu najčešće označuju prolazi koji povezuju prednji i stražnji dio kuće ili unutrašnji hodnici.[746]

Vitruvije (Vitr. *De arch.* 6, 7, 5), kada piše o andronu, kaže sljedeće: „Između dvaju su peristila i prostora za goste prolazi koji se zovu *mesauloe* jer su postavljeni po sredini između dviju aula; mi ih nazivamo andronima.“ Mesaulos u grčkoj kući podrazumijeva prolaz između androna i prostorije nazvane *gynaeceum*.[747] Andron spominje Plinije u svojim pismima (Plin. *Ep*. 2, 17, 22) u značenju hodnika koji dijeli, ali i povezuje određene prostore (kubikul i vrt). Ovi rijetki primjeri uporabe spomenutog termina u rimskom svijetu pokazuju da je on bio upotrebljavan, ali ne često. Njegova uporaba može se pokušati objasniti velikim utjecajem grčke arhitekture na rimski svijet, a onda i pojedince poput Vitruvija. Čini se da je taj termin korišten ponajprije među najvišim slojem koji je na taj način želio pokazati svoju naobraženost, kao i ljudima od struke poput Vitruvija.

Upotreba termina andron pomalo je zbunjujuća jer u grčkome društvu ima sasvim drugo značenje od onoga u rimskom. Pojedini autori manje ili više različito pristupaju tom terminu pa se tako katkada svaki hodnik, neovisno o mjestu njegova nalaženja, naziva fauces.[748] Spomenuto odbacivanje androna kao termina kojim se označuje prostor hodnika, objašnjava se činjenicom da Vitruvije nije bio dovoljno jasan u vezi s tim. Međutim, drugi autori opet prave razliku između fauces i androna, poput A. Maua koji izričito kazuje da su androni prolazi smješteni lijevo i desno od tablina i da povezuju atrij s peristilom.[749] Očito je da autori različito pristupaju ovom nazivlju. Uz termin *fauces* koji se koristi za glavni ulazni hodnik, za hodnik u unutrašnjosti doma u upotrebi je ovdje razmatrani termin *andron*, dok se za sporedni

[745] Usp. OLD, 1982, s. v. *andron*, 128. Taj se prostor u Grka nalazio u blizini glavnog ulaza kako bi se žene unutar kuće osigurale od uznemirivanja, v. L. C. NEVETT, 2010,43-62 , S. P. ELLIS, 2000, 24, 32.

[746] Usp. P. M. ALLISON, 2004a, 169.

[747] C. HARRIS, 2006, 628.

[748] Npr. W. A. BECKER, 1898, 256.

[749] A. MAU, 1907, 260.

ulazno-izlazni hodnik uporabljuje termin *posticum*. Ovakva sofisticirana upotreba različite terminologije za kućne prostorije može se vezati za nevelik postotak ljudi, dok se većina najvjerojatnije služila jednostavnim opisnim rječnikom u imenovanju takvih prostora različita položaja i važnosti.

Androni su hodnici koji su vodili od atrija od peristila, ali i drugi unutrašnji hodnici koji su povezivali središnje prostorije s ostalim dijelovima kuće. Uzorak koji je istraživala P. M. Allison pokazao je da su u Pompejima takvi hodnici obično bili grubo ožbukani ili jednostavno dekorirani.[750] Dobar primjer jednoga takvog unutrašnjeg hodnika jest hodnik označen brojem 7 u *Casa dei Ceii* (I, 6, 15) (Tlocrt 7.). Takvi hodnici nisu postojali u svim kućama, i uglavnom nedostaju u malim objektima i u koncepcijama u kojima je prednji i stražnji dio kuće bio povezan na neki drugi način, dakle prostorijom bez hodnika.[751]

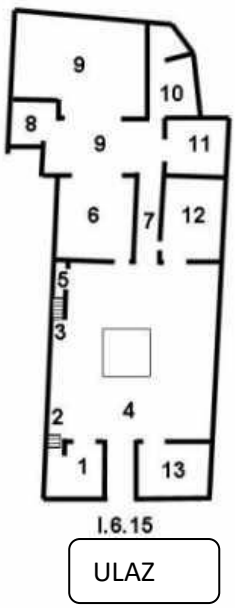

Tlocrt 7. Hodnik br. 7 u *Casa dei Ceii* (I, 6, 15) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2006%2015%20plan.htm).

Od fiksnih elemenata ovdje su najčešće nalaženi stube i ormari pod stubama. Pokatkada su u takvim prostorima nađene latrine, niše i slični fiksni elementi, ali rijetko. Androni su, s obzirom na svoju funkciju, najčešće bili bez namještaja i pokretne građe.[752] No unatoč tome ovdje su kadšto nalaženi različiti pokretni ostatci (poput amfora, mramornih stolića,

[750] P. M. ALLISON, 2004a, 82.

[751] A. MAU, 1907, 260.

[752] P. M. ALLISON, 2004a, 82.

građevinskih ostataka i sl.).[753] Jedan se dio nalaza može povezati sa skladišnom upotrebom takvih prostorija, kao i s mogućom promjenom u namjeni tih prostorija ili pak poremećenim okolnostima. U pojedinim slučajevima dobre očuvanosti i dobre dokumentiranosti dio nađenih ostataka u prostorijama ovog tip može se dovesti u vezu i s namjenom okolnih prostorija jer su se predmeti često, praktičnosti radi, skladištili u blizini mjesta uporabe.

4.5.2. Stražnji dio rimske kuće ili prostor uokolo peristila (Tlocrt 8.)

Ovaj je dio rimske kuće služio uglavnom za ugošćivanja i zabave, zbog čega su ovdje najčešće bili zastupljeni prostori koji su bili prikladni za reprezentaciju i užitak u improviziranom ladanjskom ugođaju.

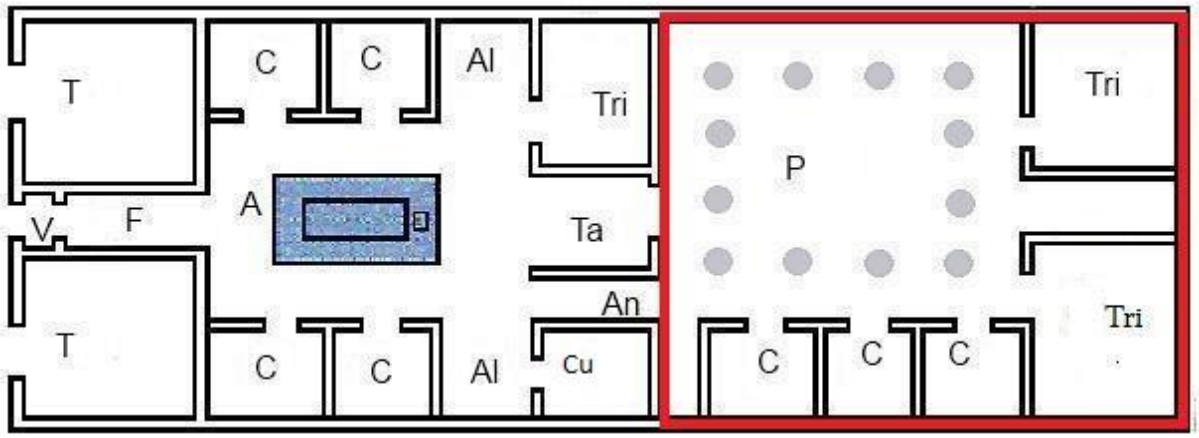

Tlocrt 8. Plan stražnjeg dijela atrijsko-peristilne kuće (prilagodila S. Kirchhoffer, usp. B. McMANUS, http://www.vroma.org/~bmcmanus/house.html).

4.5.2.1. Peristylium (Tlocrt 1. i 8., P)

Termin *peristylium* manje-više podjednako identificira se u tradicionalnoj literaturi kao unutrašnje dvorište okruženo stupovima.[754] Spomenuti se prostor obično nalazio iza atrija u astrijsko-peristilnoj kući, dakle najčešće u stražnjem dijelu kuće, premda je mogao biti smješten i sa strane, što je ovisilo o rasprostiranju kuće, odnosno parceli kojom je vlasnik raspolagao.[755] Ovaj se dio kućnoga prostora sastojao, općenito gledano, od trijema i zelenoga vrtnog dijela.

[753] P. M. ALLISON, 2004a, 82.

[754] OLD, 1982, s. v. *peristylium*, 1343.

[755] P. M. ALLISON, 2004a, 84.

Pišući o rimskim kućama, Vitruvije je dao preporuku da peristil treba ležati poprijeko, a može se, pretpostaviti s obzirom na redoslijed njegova opisivanja, da je mislio na položaj peristila u odnosu prema atriju.[756] Unatoč danim preporukama istraženi tlocrti pompejskih kuća upućuju na to da su ti prostori često imali drukčiji položaj od onoga kakav je preporučio Vitruvije. Peristil u Pompejima zapravo je često bio položen longitudinalno (kao npr. u *Casa degli Amanti* (I, 10, 11)) i nije presijecao poprečno prostor kako bi se očekivalo s obzirom na Vitruvijev navod.[757]

Vitruvije peristil spominje u sklopu zajedničkih prostorija (Vitr. *De arch.* 6, 5,1-3), dakle onih prostorija koje su otvorene posjetiteljima. Za ovaj prostor, kao i za primjerice prostor atrija, kaže da mora biti velik za najviši društveni sloj. Peristil je zabilježio i Ciceron koji u jednom od svojih govora spominje svojeg protivnika Klodija koji prisvaja, među ostalim, Ciceronovu kuću zahvaljujući čemu dobiva prostran peristilni prostor (Cic. *De Dom.* 116). Prostor spominje i Plinije Mlađi koji je, pišući pisma iz Bitinije, pribilježio podatak o razrušenoj kući koja je nekoć imala peristil (Plin. *Ep.* 10, 70, 2). No, ovaj termin nije bio tako učestao kako se obično smatra.[758]

Termin *viridarium*[759] označivao je zeleni dio vrta, odnosno vrt koji nije bio okružen trijemovima sa svih strana.[760] On se, čini se, nešto češće spominje u antičkih autora (npr. Cicero *Att*. 2, 3, 2 i dr.), a, prema prikupljenim podatcima, ovo bi prije bio naziv za prostranije vrtne prostore, dakle prostore koji nisu morali biti ograničeni kolonadama.[761]

Za područje koje se danas obično naziva peristilom antički su autori češće rabili termine *porticus* ili *ambulatio*.[762] Termin portik podrazumijeva fizički odliku ovoga prostora, odnosno trijem,[763] dok se termin *ambulatio*, više, čini se, odnosi na namjenu prostora koja se najčešće svodila na šetnje i meditaciju.[764]

Zeleni je dio vrta mogao biti formalan i neformalan. Formalni su vrtovi bili dekorirani brojnim elementima poput arhitektonskih elemenata npr. bazena, pa je tako primjerice

[756] P. M. ALLISON, 2004a, 168-169.

[757] P. M. ALLISON, 2004a, 169.

[758] Opš. o upotrebi ovog termina u rimskom svijetu kod P. M. ALLISON, 2004a, 169-170

[759] Usp. OLD, 1982, s. v. *viridarium,* 2071.

[760]P. M. ALLISON, 2004a, 169.

[761] P. M. ALLISON, 2004a, 169.

[762] P. M. ALLISON, 2004a, 169.

[763] OLD, 1982, 1408, s. v. *porticus,* 1408.

[764] OLD, 1982,116, s. v. *ambulatio,* 116; usp. P. M. ALLISON, 2004a, 169.

iznimno bogata kuća *Casa delle Vestali* (VI, 1, 7) imala čak dva bazena koja su bila smještena na sredini zelene površine (sl. 22.). Velik broj bazena i fontana pokazivao je da je vlasnik takve nekretnine moćan i da si može priuštiti luksuz poigravanja s vodom u vremenu u kojemu je vodom oskudijevala velika većina stanovnika. Pristup vodi bio je jedan od načina iskazivanja položaja u društvu.

Slika 22. Bazeni u *Casa delle Vestali* (VI, 1, 7) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2001%2007%20p4.htm).

U vrtnom se dijelu obično nalazila i cisterna, čak i češće negoli u atriju.[765] Naime, u razdoblju prije uvođenja vodovoda voda se pohranjivala u cisterne koje su se upotrebljavale i nakon što je vodovod proveden. Dobar primjer jedne takve peristilne cisterne može se vidjeti u pompejskoj *Casa di Stephanus* (I, 8, 1.) (sl. 23.). Voda je u njima, s obzirom na sam način gradnje cisterni, uvijek ostajala hladna, svježa i čista.[766] Ona se, i ovdje kao i u atriju, zahvaćala vjedrom kroz otvor puteala i upravo postojanje cisterni u peristilu ide u prilog naglašene utilitarnosti vrtnoga prostora odnosno njegove kombinirane upotrebe. Kada je bilo više vrtova unutar jednog kućanstva, onda je među njima postojala veća diferencijacija u koncepciji i samoj namjeni.

[765] P. M. ALLISON, 2004a, 84, 86.

[766] G. JANSEN, 2009, 258-259.

U zelenom su dijelu nalaženi i pokretni dekorativni nalazi poput primjerice skulptura i mramornih stolova[767] (npr. u stražnjem dijelu peristila *Casa dei Dioscuri* (VI, 9, 6-7)). Tu su se mogli naći i sunčani satovi, no u provedenom istraživanju P. M. Allison i njezinu uzorku nađen je samo jedan takav sunčani sat.[768] Sunčani su satovi bili jednostavne konstrukcije jer se protok vremena pratio s pomoću Sunčeve sjene. Moguće je da se njihov manji broj u vrtnim prostorima može povezati s težnjom da se užitak ne remeti mjerenjem vremena ili, jednostavno, činjenicom da su glavne obveze u poslijepodnevnim satima već bile završene.

Slika 23. Pogled na cisternu s peristilom iznad njega u *Casa di Stephanus* (I, 8, 1) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2008%2002.htm).

U pojedinim se pompejskim vrtovima spominju i nalazi kornjača.[769] Upitno je zašto su se držale u pompejskim vrtovima. Naime, u rimsko se doba smatralo da imaju funkciju zaštićivanja, ali i liječenja, primjerice od otrova.[770] S obzirom trovanje kao čest uzrok iznenadne smrti vjerojatno nije bilo naodmet u vrtu imati kornjaču. No, nije nemoguće da su se one ovdje držale i zbog profitabilnih razloga, odnosno za izradu skupocjenih predmeta (npr. namještaja).[771]

[767] P. M. ALLISON, 2004a, 86.

[768] P. M. ALLISON, 2004a, 86.

[769] P. M. ALLISON, 2004a, 86.

[770] Opš. o značenju kornjača u različitim kulturama kod J. CHEVALIER – A. GHEERBRANT, 2007, 304-305.

[771] O upotrebi kornjačevine u dekoraciji namještaja pisao je i Plinije Stariji (Plin. *Nat. hist.* 16, 84, 232). Valja očekivati da su se u tu svrhu kornjače vjerojatno prije držale na imanjima izvan gradova.

Slika 24. Lararij u sklopu vrtnoga trijema u *Casa degli Amorini Dorati* (VI, 16, 7) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r6/6%2016%2007%20p13.htm).

U sklopu trjemova pojavljuju se nepokretni arhitektonski elementi, u obliku lararija (sl. 24.) i niša. Masivni su vrtni ležajevi mogli biti smješteni na prostoru zelenog dijela vrta (sl. 25. i Tlocrt 9.), kao i stolovi. Pokatkada su ležajevi imali i svojevrsne produžetke na svojim krajevima, što se tumači kao prostor namijenjen djeci, ali je vrlo vjerojatno taj produžetak služio za dodatno sjedenje svih osoba koje su bile niže rangirane od osoba koje su ležale na ležajevima (sl. 25.). Na prostoru trijema bili su prisutni i pokretni elementi poput namještaja, najčešće ormara i škrinja (v. sl. 26.). Naime, za namještaj kao i za druge pokretne nalaze bilo je poželjno da se zbog duže trajnosti drže na zaštićenom dijelu vrtnoga prostora, zbog čega je na prostoru trijema i bilo više nalaza.[772] Čini se da su amfore i dolije tu bile uobičajene,[773] kao što su ovdje bili uobičajeni pokazatelji aktivnosti vezani za kuhanje, a njihovi su pokazatelji nalaženi i u okolnim prostorijama.[774] Čini se da su otvoreni prostori poput ovoga bili dosta često poprište kuhanja jer je mediteranska klima nudila mogućnost da se veći dio godine boravi vani. Na taj se način hrana mogla nakon pečenja ili kuhanja brže poslužiti gostima jer se u ovim prostorima primarno družilo.

[772] P. M. ALLISON, 2004a, 89.

[773] P. M. ALLISON, 2004a, 88.

[774] P. M. ALLISON, 2004a, 89.

Slika 25. Masivni triklinij u vrtnome prostoru kuće označene kao *Casa* (IX, 5, 13) (J. DUNN – B. DUNN, http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/plans/plan_9_05.htm).

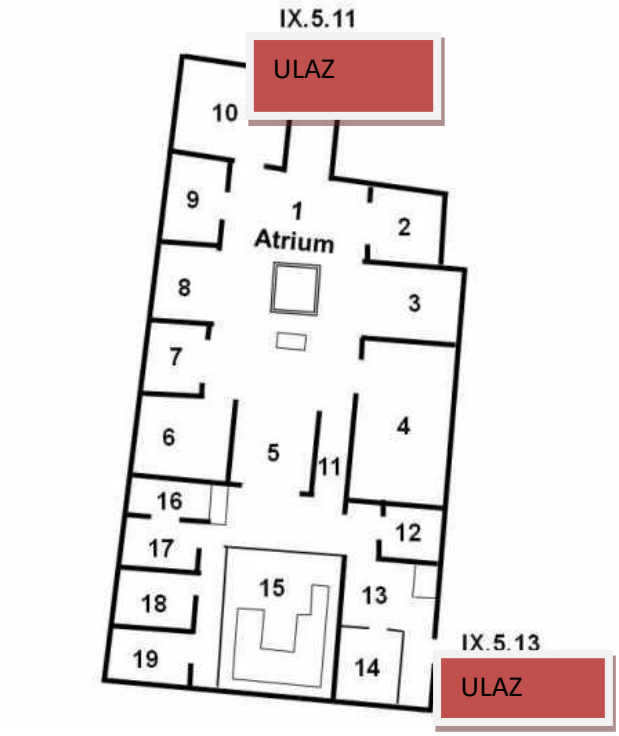

Tlocrt 9. Triklinij s produžetkom u *Casa* (IX, 5, 11) (prostor br. 15) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2005%2011%20plan.htm).

Slika 26. Ormari u sklopu vrtnoga trijema u *Casa di Julius Polybius* (IX, 13, 3) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2013%2003%20p6.htm).

Brojni pokretni i nepokretni elementi nađeni u ovim prostorima pokazuju da su oni imali, s jedne strane, funkciju pokazivanja i uživanja, a, s druge, obavljanja svakodnevnih aktivnosti.[775] Upravo prisutnost cisterni pokazuje da podjela prostora nije bila odviše stroga i ograničena primarnom reprezentativnom funkcijom nekoga prostora. To pokazuje da su se ovom prostorijom koristili ne samo vlasnici i pripadnici elite nego i drugi članovi kućanstva. Međutim, što je prostor bio reprezentativniji, to je u njemu bilo manje utilitarnih predmeta, ali reprezentativnost nije nikada potpuno isključivala pragmatičnost.[776]

U istraživanju vrtnih prostora najčešće se pozornost usmjerivala na njegova arhitektonsko-dekorativna obilježja, a gotovo se ništa pažnje nije poklanjalo izgledu vrta u smislu bilja i drveća koje se tu sadilo. Vrtnim se zelenilom prva ozbiljnije pozabavila W. F. Jashemski koja je proučavala razvoj vrtova, ali i njihov izgled, odnosno što se to sve u ovakvim vrtovima sadilo. Rimski su vrtovi su bili mjesta gdje se moglo naći raznoliko grmlje, drveće, cvijeće. Prvobitni su vrtovi, smatra ona, bili jednostavni, no svoj su karakter izgubili porastom bogatstva i razvojem tehnologije, što je omogućilo da se u ove prostore unese dašak luksuza.[777] Istodobno se nekako pojavio i običaj oslikavanja vrtova koji je nastojalo stvoriti

[775] P. M. ALLISON, 2004a, 90.

[776] P. M. ALLISON, 2004a, 86-87.

[777] Opš. o kampanijskim peristilnim vrtovima kod W. F. JASHEMSKI, 1981, 29-48.

iluziju veličine, osobito kod manjih prostora ovog tipa. No, prema spomenutoj autorici, vrtovi nisu bili samo mjesto reprezentacije već i proizvodnih aktivnosti vezanih za uzgoj profitabilnih kultura, napose određenog drveća. Najimućnije su kuće mogle imati i više vrtova.[778] Analiza sadržaja pompejskih vrtova pokazala je da su oni mogli poslužiti istodobno za ugošćivanje, kao i za vjerske, proizvodne i skladišne aktivnosti.[779]

Sve navedeno pokazuje da se taj prostor raznoliko upotrebljavao, no da je ipak ovdje, s obzirom na prevladavajuća arhitektonsko-dekorativna obilježja, dominirala funkcija vezana za reprezentaciju. Ovo se područje intenzivno koristilo za lijepa vremena, no takav intenzitet upotrebe bio je određen količinom toploga vremena, što svjedoči da se ovaj tip prostorije nije svagdje mogao i morao koristiti na isti način i u istom intenzitetu. Tako nije bilo svejedno je li peristil primjerice bio u kući u Hispaniji ili pak u rimskoj Britaniji.

4.5.2.2. Oecus

Oecus podrazumijeva velik prostor s dobrim pogledom najčešće usmjerenim na peristil (npr. *Casa del Menandro*, I, 10, 4 u Pompejima),[780] no isto tako može podrazumijevati i pogled na terasu ili, jednostavno, okoliš, što je slučaj s pompejskom *Casa* (VIII, 2, 26) unutar koje je prostorija br. 6 imala pogled na napuljski zaljev.[781] Sama riječ *oecus* grčkog je podrijetla i označuje prostor namijenjen objedovanju.[782] Za taj prostor suvremeni autori koriste različito nazivlje pa ga tako nazivaju i triklinijem.[783] Naime, dio stručne javnosti smatra da se sve prostorije uokolo peristila koje su služile za objedovanje i zabavu mogu nazvati istim imenom. No ipak među tim prostorima postoji razlika pa su prostori oecusa bili uglavnom veći od triklinjskih te su imali dobar pogled na okoliš. Spomenute arhitektonske razlike upućuju na to da je potrebno kada je god moguće praviti razliku između triklinija i oecusa.

Položaj oecusa zajedno s većom otvorenošću toga prostora sugerira da se primarno upotrebljavao ljeti, barem u krajevima s kontinentalnom klimom, dok je na području sredozemnog kruga njegova uporaba bila češća. U Vitruvija se taj prostor identificira kao kvadratni te se kazuje da se visina takvih prostora određivala tako da se njegovoj širini dodavala još polovica njezine širine (Vitr. *De arch*. 6, 3, 8-9). Uz Vitruvija, taj prostor

[778] P. M. ALLISON, 2004a, 84.

[779] P. M. ALLISON, 2004a, 90.

[780] Pompejska *Casa del Menandro* imala je više prostorija ovog tipa.

[781] P. M. ALLISON, 2004a, 92.

[782] E. WINSOR LEACH, 2004, 42,

[783] P. M. ALLISON, 2004a, 170.

spominje još samo Plinije u svom *Prirodopisu* (Plin. *Nat. hist.* 36, 60).[784] Rijetka upotreba ovog termina svjedoči da Rimljani očito nisu ovaj tip prostora standardno nazivali imenom oecus.

U rimskoj je arhitekturi zabilježeno više tipova takvog prostora koji svojom konstrukcijom upućuju na reprezentativnost i luksuz. Tako egipatski prostori ovog tipa imaju sličnosti s trobrodnim bazilikama s po dva reda stupova kojima se mogla ostvariti i razlika u visini tvoga prostora.[785] Upravo primjer oecusa iz *Casa dell' Atrio a Mosaico* iz Herkulaneja[786] pokazuje da su i imućne rimske kuće imale znatna odstupanja u svojoj organizaciji prostora jer je primjerice oecus u njoj bio položen u prednjem dijelu doma na mjestu gdje se obično nalazio triklinij, dakle uz atrij, ali je u konkretnom slučaju taj prostor ovako identificiran zbog svojih arhitektonskih obilježja. Tetrastilni tip oecusa nađen je primjerice u *Casa delle Nozze d'Argento* (V, 2, i), a kod njega imamo kao i kod istoimenog atrija četiri stupa.[787] Korintski, također, nalikuju atrijskom prostoru istog imena, što znači da je taj prostor imao veći broj stupova koji su nosili zasvođeni strop (v. Vitr. *De arch*. 6, 3,9-10) (sl. 27.).[788] Dobar primjer ovakvog oecusa nalazimo u *Casa del Labirinto* (VI, 11, 10) u Pompejima. Gosti su u korintskom tipu oecusa sjedili između stupova, čime se stvarao dojam kao da sjede u grčkoj varijanti peristilnoga prostora. Prema Vitruviju, postojali su i oecusi koji nisu bili uobičajeni u Italiji, a koje su Grci nazivali kizicenskima, i koji su se postavljali tako da gledaju prema sjeveru, i to najčešće prema zelenilu, zbog čega su osobito bili pogodni za ljetnu upotrebu. Oni su imali prozore i vrata, što im je omogućivalo dobar pogled prema atraktivnim prostorima vrta ili lijepo uređenim egzedrama ili nekim drugim prostorima (Vitr. *De arch*. 6, 3, 10).[789] Ovakav, kizicenski tip, sudeći prema Vitruviju, bio je veći od ostalih jer su se u njemu mogla postaviti i dva triklinija. Uloga je takvih prostora, prema njihovoj koncepciji, bila reprezentativna te su i oni morali služiti ugošćivanju, zabavi i objedovanju.[790] Najpoznatiji kizicenski oecus vezan je uz vilu Tajni (*Villa dei Misteri*) koja se smjestila u predgrađu Pompeja i koja sadrži najveću do sada poznata riznicu antičkih zidnih slika, koje se

[784] P. M. ALLISON, 2004a, 170.

[785] C. M. HARRIS, 1977, s. v. *oecus Aegyptus*, 384; S. P. ELLIS, 2000, 36.

[786] A. WALLACE HADRILL, 2011, 244

[787] C. M. HARRIS, 1977, s. v. *oecus Tetrastylos*, 384.; W. A. BECKER, 1898, 261.

[788] Opš. kod C. M. HARRIS, 1977, s. v. *oecus Corinthius*, 384.

[789] S. P. ELLIS, 2000, 36.

[790] P. M. ALLISON, 2004a, 94.

datiraju u prvu polovicu 1. st.[791] U prilog funkcije zidnih slika s temom pripreme za udaju ide više čimbenika poput primjerice prve freske u prostoriji ovog tipa, a na kojoj je predočen ulazak odjevene žene u prostoriju. Na jednoj od kasnijih slika vidi se krilato biće koje zamahuje bičem kako bi udarilo ženu, vjerojatno istu onu koja je prikazana na prvoj freski kako ulazi u prostor, a koja pokušava u trenutku bičevanja dohvatiti nešto poput falusa ispod plašta. Potom se vidi opet bičevana žena koja traži utjehu, što ide u prilog bolne inicijacije. Nakon cijele drame slijedi prikaz žene koja se priprema za udaju dok je uz nju Eros koji joj u tome pomaže. Na zadnjoj slici, koja je gotovo odmah do početne, a samo ih dijele vrata, vidimo udanu ženu, a znamo da je udana na osnovi prstena koji nosi na ruci.[792] Upitno je koja je točno svrha ovog obreda, no najvjerojatnije je riječ o obredu povezanom s odrastanjem koji je svaka djevojčica, odnosno djevojka morala proći da bi se mogla udati. Važnu ulogu je ovdje imao, sudeći prema motivima, i Dioniz koji se ovdje pojavljuje u više navrata zajedno sa svojim učiteljem i Satirima.

I dok literarni izvori ovom prostoru ne posvećuju previše pozornosti, materijalna građa daje više podataka. Ovakve su prostorije, sudeći prema građi iz Kampanije, mogle biti locirane u bilo kojem dijelu vrta, ali i kuće, uz napomenu da su primarno trebale biti izgrađene tako da pružaju lijep pogled.[793] Ako zanemarimo oblik koji takvim prostorima daje Vitruvije, razlike u usporedbi s triklinijem vezane su primarno uz vizuru koju su takve prostorije trebale pružati. U kampanijskim kućama u nekim je domovima zabilježeno više prostorija ovog tipa, pri čemu je u najvećim kućama znalo biti i 4 do 5 takvih prostorija, ali ne prečesto jer su one bile financijski vrlo zahtjevne.[794] U prostorijama ovog tipa nalaženi su također, fiksni elementi poput fontana i niša, a uočena je i nešto češća prisutnost ležajeva negoli u triklinijskim prostorima.[795] Uz standardne ležajeve pojavljuju se i ležajevi zvani *stibadium* ili *sigma*, što je povezano s iznimnim luksuzom, kao i promjenama u prostornoj organizaciji ovakvih prostora.[796] Na „novim“ ležajevima moglo je boraviti pet do osam osoba, a, da bi se

[791] Opš. kod J. W. JACKSON, s. v. *Villa of the Mysteries, Pompeii,* http://www.art-and-archaeology.com/timelines/rome/empire/vm/villaofthemysteries.html

[792] J. W. JACKSON, s. v. *Villa of the Mysteries, Pompeii,* http://www.art-and-archaeology.com/timelines/rome/empire/vm/villaofthemysteries.html

[793] P. M. ALLISON, 2004a, 92.

[794] P. M. ALLISON, 2004a, 92.

[795] P. M. ALLISON, 2004a, 92-94.

[796] *Stibadium* ili *sigma* polukružni je ležaj koji postaje popularan u provincijama u kasnoj antici, dok se na Apeninskom poluotoku koristio i prije,v. S. R. COSH, 2001, 226-228.

primio veći broj gostiju, počinju se graditi i objekti s više apsida i u svakoj se od njih pozicioniraju takvi ležajevi.[797]

Slika 27. Korintski oecus u *Casa del Labirinto* (VI, 11, 10) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r6/6%2011%2010%20p8.htm).

Oecusi su bili prikladni za društvene aktivnosti i u njima je nađeno dosta različita posuđa izrađena od bronce, stakla, keramike, ali i utilitarnog skladišnog posuđa.[798] Ormari i sanduci nađeni su u tim prostorijama kao i u triklinijskim, uz napomenu da su u triklinijskim prostorima oni prisutniji negoli ovdje, kao što su uostalom u oecusima bili češći ležajevi i stolovi negoli u triklinijima.[799] Sve to pokazuje da su prostori tipa oecus najčešće služili za zabavu i ugošćivanje, dok su triklinijski prostori bili sekundarni glede toga, vjerojatno zbog veće količine lijepa vremena u Kampaniji, ali i u ostatku Sredozemlja. Arhitektonsko-dekorativna obilježja oecusa sugeriraju njegovu javnu i reprezentativnu namjenu unutar doma, a tomu u prilog idu i artefakti, s tim da su se ovdje očito obavljale skladišne i druge aktivnosti. Druge aktivnosti najčešće nisu remetile aktivnosti javne prirode jer su se najvećim dijelom odrađivale u različito doba dana.

[797] B. POLCI, 2003, 81.

[798] P. M. ALLISON, 2004a, 92-94.

[799] P. M. ALLISON, 2004a, 94.

4.5.2.3. Exedra

Termin egzedra grčkog je podrijetla i obično se pod spomenutim podrazumijeva niša za sjedenje koja je mogla imati javnu i privatnu namjenu.[800] U privatnim prostorima ovog tipa najčešće je riječ o dubokoj i širokoj niši smještenoj uz vrtni prostor[801] koja je služila za razgovor i primanje društva.[802]

Egzedru spominje Vitruvije, no u njega je ona vezana za kontekst javnih prostorija koje su bile mnogo veće od privatnih, pa tako, govoreći o palestrama unutar javnih kupališta, on spominje prostrane egzedre sa sjedalima na kojima raspravljaju filozofi, govornici i oni koji se bave znanošću, odnosno intelektualnim aktivnostima (Vitr. *De arch*. 5, 11, 2). Varon spominje u ovim nišama ptice u krletkama, pri čemu je u njegovu tekstu riječ o prostoru unutar rustične vile (Varr. *R. R*. 3, 5). S obzirom na to da Varon opisuje vilu rustiku, vrlo je moguće da su se ptice u okviru vila mogle držati, i vjerojatno jesu, iz profitabilnih razloga. *Exedra* je tip prostora koji je bio zatvoren s triju strana, dok joj je četvrta strana bila otvorena, što je omogućivalo ne samo fizički nego i vizualni pristup cijelom okolnom prostoru.[803] Egzedra je mogla biti pravokutna ili polukružna (sl. 28.). Ona je u kućnim prostorima najčešće podrazumijevala otvorenu prostoriju uz vrt, koja se sa svojim arhitektonskim obilježjima mogla usporediti s alom u prednjem dijelu doma, zbog čega neki, kako je već ranije spomenuto, smatraju da bi se trebala ujednačiti terminologija koja se koristi za ovakav tip prostorija u prednjem i stražnjem dijelu kuće. U jednom se domu moglo naći više prostorija toga tipa, pa ih je tako u primjerice *Casa del Menandro* evidentirano čak pet.[804] No unatoč tomu što se negdje takvi prostori pojavljuju u većem broju u dobrom ih dijelu kuća nema (npr. *Casa del Sacello Iliaco*).[805]

U egzedri u *Casa del Fauno* sačuvan je podni mozaik s prikazom pobjede Aleksandra Makedonskog, vjerojatno u bitci kod Isa, a u kojoj je Aleksandar porazio perzijskoga vladara Darija. Egzedra unutar spomenute kuće sagrađena je zajedno s velikim peristilom u pozadini i bočnim prostorima, možda početkom 1. st. pr. Krista, u vrijeme kada je grad zauzeo Sula.[806] Naime, nekako nakon tog osvajanja zamijećena je veća monumentalnost u gradnji unutar

[800] OLD, 1982, s. v. *exedra*, 639.

[801] A. MAU, 1907, 261.

[802] A. W. BECKER, 1898, 262.

[803] D. W. McELMURRAY, 2003, 3.

[804] Opš. kod P. M. ALLISON, 2004a, 98.

[805] P. M. ALLISON, 2004a, 98.

[806] J. J. DOBBINS – E. GRUBER, 2013, 84.

Pompeja. Ako je tomu tako, vrlo je moguće da je vlasnik ove kuće pratio trendove i možda je ovaj podni mozaik upotrijebljen kao alegorija pobjede Rimljana nad pobunjenicima. Nedavno je stručna javnost proučavala osvjetljenje ove egzedre koje se pokazalo lošim u ljetnim i zimskom mjesecima zbog postojećih peristilnih stupova, uz napomenu da je ono zimi bilo nešto bolje negoli u ljetnom razdoblju.[807] Neovisno o manjoj ili većoj točnosti kronologije izgradnje ovoga prostora, njegov je vlasnik, sigurno, želio podni mozaik postavljen u tom prostoru učiniti što vidljivijim pa se može pretpostaviti da je tada došlo i do samoinicijativnog rušenja starijih stupova manjeg peristila. Micanjem dijela stupova prostor je dobio prijeko potrebno svjetlo. U prilog ovakvog rušenja idu i ostatci srušenih stupova za koje se smatra da su služili kao postamenti za držanje kipova.

Egzedre u kampanijskim kućama zbog nedostatka nalaza smatraju se uglavnom praznim prostorima. Vjerojatno je da su one služile kao prostor za produžetak aktivnosti koje su se odigravale na trjemovima vrtnih prostora. Zapravo neki od rijetkih nalaza upućuju na to da su ti prostori imali sličnosti s nalazima nađenima u manjim zatvorenim prostorijama i samim vrtnim trjemovima.[808]

[807] O nedavnim istraživanjima opš. kod J. J. DOBBINS – E. GRUBER, 2013, 77-84.

[808] P. M. ALLISON, 2004a, 99.

Slika 28. *Exedra* u *Casa del Menandro* (I, 10, 4) (fotografija: Buzz Ferebee; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2010%2004%20peristyle%20p1.htm).

Neovisno o mjestu gdje se nalazila egzedra, ona je svojom konstrukcijom bila pogodna za mirna druženja te je bila prisutna i u javnoj i u privatnoj arhitekturi.

4.5.3. Ostala područja unutar rimske kuće

Ovo su područja koja su najčešće imala primarno utilitarnu namjenu zbog čega su se najčešće nalazila podalje od središnjeg dijela doma.

4.5.3.1. Culina (Tlocrt 1. i 2., Cu)

U rječniku OLD kuline su definirane kao prostorije za pripremu hrane.[809] U ovom se prostoru hrana pripremala i kuhala ili pekla, no, ona se mogla kuhati i u drugim dijelovima doma,[810]

[809] OLD, 1982, s. v. *culina*, 465.

[810] P. M. ALLISON, 2004a, 172.

pri čemu se onda na tim, drugim lokacijama najčešće samo termički obrađivala. Rimljani su bili veliki gurmani i svoje su kulinarsko umijeće razvili do zavidne razine te su pripremali raznovrsna jela koristeći se velikim brojem namirnica.

Vitruvije spominje prostor za kuhanje, no to čini pri razmatanju seoskih, a ne gradskih kuća. Tako kaže da prostor kuhinje treba biti u dvorištu na što toplijemu mjestu te navodi i potrebnost povezivanja kuhinja s drugim prostorijama poput staja, kupaonica i drugih utilitarnih dijelova doma (Vitr. *De arch*. 6, 6, 1-2). Koncept u kojem su se povezivale kupaonica i kuhinja bio je opravdan jer je riječ o prostorima koji su trebali vodu, a sam toaletni prostor omogućivao je da se na što jednostavniji način zbrine kuhinjski otpad. Marcijal također spominje kuhinjski prostor koji je u njega opisan kao taman i ispunjen mirisima i začinima (Mart. 3, 2, 3). Varon navodi da zimi hrana treba biti spravljena prije mraka, što je očito upućivalo na potrebu uporabe takvih prostorija po danu kako bi se maksimalno povećala vidljivost (Varro *R. R.* 1, 13, 2). Spomenuto upućuje i na poželjnost kuhanja na otvorenom kako zbog danje svjetlosti, tako i zbog dima, i vjerojatno različitih mirisa koji su se pri tome stvarali, a koji su mogli postići dvojni učinak.

Zapravo su literarni izvori vrlo neodređeni glede položaja kuhinje; iz njih proizlazi da se kuhati moglo i u dvorištima i u unutrašnjosti kuća, dakle na različitim lokacijama. Ognjište je najvažniji element u identifikaciji kulina, što u imućnim kućama uglavnom podrazumijeva pultove s ložištima. Zbog potrebe za kuhanjem na drugim lokacijama, često su uokolo kulina nalažena ložišta i prijenosne posude za kuhanje. Među raširenim posudama za kuhanje bila je i posuda nazvana *clibanus* koja se najčešće rabila za pečenje mesa, kruha, kolača ili jednostavno držanje hrane na toplom.[811] Spomenutu je posudu trebalo staviti na ugljen i „ogrnuti“ ugljenom kako bi se hrana u njoj zgotovila. Rimski je svijet često upotrebljavao i roštilj (*craticula*).[812]

Velik je broj ovih kuhinjskih prostorija evidentiran u kampanijskim kućama (sl. 29.).[813] Primjerice, u *Casa dei Vettii* (VI, 15,1) kuhinja je bila u sporednom dijelu kuće, a prepoznatljiva je po pultu za kuhanje, kao i roštilju te brojnim ovdje nađenim posudama i vrčevima. Svi nalazi koji su prije nađeni u spomenutom prostoru *Casa dei Vettii* sugeriraju da je njezina kuhinja bila u funkciji uoči erupcije.

---

[811] S. GRAINGER, 2013, http://blog.britishmuseum.org/from-parthian-chicken-to-flat-breads-experimenting-with-a-roman-oven/.

[812] W. SMITH, et al., 1890, s. v. *Crati"cula*, http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0063%3Aentry%3Dcraticula-cn.

[813] P. M. ALLISON, 2004a, 172.

U sklopu kulina često se spominju latrine koje su mogle biti u njoj ili do nje.[814] Takav međusobni odnos sugerira određenu ovisnost ovih prostorija u smislu njihova funkcioniranja. Iz do sada navedenog moglo bi se zaključiti da bi postojanje toaleta unutar kuhinje ili do nje upućivalo na to da su defekacija i urinacija bile usputne namjene ovako pozicioniranih latrina. Danas se problem kuhinjskog otpada rješava na drukčije načine (npr. sustavom drobilica, kompostiranjem i sl.) pri čemu kuhinje više najčešće nisu izravno povezane s toaletnim prostorom.

U kuhinjskim je prostorima mogao biti različit namještaj (stolovi, ormari, police i sl.) pogodan za držanje brojnog posuđa, kao i manje pokvarljive hrane. Tu su nalažene i niše koje su mogle imati vjersku i pragmatičnu namjenu.[815] Male niše na podu kulina mogle su služiti kao prikladna mjesta za smještaj drva i ugljena, ili neosjetljivih namirnica koje su se tu mogle držati, primjerice u vrećama. U kulinama, osobito onima u Pompejima, nađeno je u ovim prostorijama dosta različitog posuđa poput primjerice fine *terrae sigilatae* i druge kuhinjske keramike, svjetiljki, ali i materijala koji najvjerojatnije izvorno nije pripadao ovom kontekstu (npr. skulpture i sl.), a koji je ondje mogao završiti kao posljedica poremećenih okolnosti u korištenju prostorom.[816] Posuđe se dobrim dijelom držalo u policama ili ormarima, pri čemu je dio posuđa nužan u procesu samog kuhanja mogao biti obješen iznad pulta za kuhanje.[817] Vjerojatno su se u relativnoj blizini kuhinja morala nalaziti i skladišta hrane koja su bila egzistencijalno važna za svako kućanstvo. Uz trajniju hranu koja se pohranjivala u kuhinjama i u njihovoj blizini, postojala je i ona lako pokvarljiva koju je trebalo sačuvati pa su bogate kuće morale imati prostore posebno namijenjene za tu svrhu. Dapače, imućna su kućanstva morala biti nakrcana hranom. Poznato je iz nalaza u Pompejima da se jedan dio manje pokvarljive hrane čuvao u posudama u različitim dijelovima doma (amfore i dolije). U takvim su se posudama čuvale tekuće i krute namirnice pa čak i žive životinje.[818] Tako su se u kuhinjama znali držati puhovi koji su se pri tome često hranili najboljom hranom (orasi, lješnjaci, pinjoli) kako bi njihovo meso poslije bilo što ukusnije, dok su u vilama rustikama egzistirale specijalne prostorije za uzgoj puhova.

[814] P. M. ALLISON, 2004a, 98-103.

[815] P. M. ALLISON, 2004a, 101.

[816] P. M. ALLISON, 2004a, 102.

[817] P. FOSS, 1994, 15.

[818] O skladištenju hrane, v. P. FOSS, 1994, 14-17.

Prema nalazima, P. M. Allison je zaključila da su prostori kulina, s obzirom na tamo nađenu građu vezanu za pohranu vode kao i lararije, mogli biti povezani i s drugim funkcijama poput pranja i vjerskih obreda.[819]

Slika 29. Ognjište u *Casa di Sulpicius Rufus* (IX, 9, c) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2009%20c%20p8.htm).

Imućni su Rimljani nastojali i kroz svoje gozbe, pa onda i hranu koja je bila ponuđena na zabavama pokazati svoje bogatstvo. O tome jasno svjedoče zakoni protiv luksuza, a jedan od njih je bio i *Lex Oppia* iz 215 pr. Krista.[820] Prema tom zakonu, žene nisu smjele nositi skupocjenu odjeću, nepotrebno se koristiti nosiljkama i kočijama, odnosno nisu smjele biti odveć rastrošne. Taj je zakon donesen nakon bitke kod Kane (216. pr. Krista) u kojoj su Rimljani doživjeli najveći poraz u svojoj povijesti, zbog čega se kao ideal u tom trenutku promovira štedljivost. Ipak je taj zakon relativno brzo povučen, već 195. pr. Krista. Godine 161. pr. Krista donesen je zakon *Lex Fannia,* a potom *Lex Didia* iz 143. pr. Krista. *Lex Fannia* ograničavao je trošenje za svečane večere, kao i vrstu hrane i broj gostiju, a *Lex Didia*

[819] P. M. ALLISON, 2004a, 172.

[820] S. MESIHOVIĆ, 2015, 395-396.

bio je neka vrsta amandmana na prethodno spomenuti zakon, a kojim se akt proširio na cijelu državu te su uvedene kazne koje su pogađale ne samo one koji su priređivali večere nego i one koji su im prisustvovali.[821] Možda se upravo premještanje blagovaonice iz prizemlja na kat zbilo vezano za ove zakonske akte, koje spominje Varon, a o kojima će biti će biti još govora (v. pogl. „4. 5. 4. 1. *Cenaculum*“).

Zakoni nisu bili uspješni, no trebali su pokazati da ovakva raskoš vodi urušavanju postojećih vrijednosti. Zanimljivo je da su suvremena istraživanja pokazala da, što je neka kuća bila bogatija, to je bilo vjerojatnije da je imala kulinu, odnosno da se u siromašnijim zdanjima prostoriji ovog tipa nije poklanjala posebna pozornost. U rimskom svijetu vani su najčešće jeli niži slojevi. To ne znači da siromašni nisu nikada jeli kod kuće, već da su preferirali jesti vani jer im je tako bilo praktičnije, a vjerojatno i jeftinije.

4.5.3.2. Repositorium (cella), cubiculum, stabulum...

P. M. Allison za ostale prostorije izvan središnjeg dijela doma uporabljuje više termina poput *repositorium, cubiculum, stabulum*, *praefurnium*, jer je riječ o prostorijama različite namjene. Zapravo bi se i neki drugi termini mogli povezati s tim prostorijama, poput termina *apotheca,* koji ima donekle slično značenje s terminom *repositorium*, uz napomenu da se pojam *apotheca* obično povezuje sa skladišnim prostorijama koje su bile smještene u podrumu ili na tavanu kuće. Naime, prostori koji su služili kao ostave mogu se razmatrati u okviru ovdje obuhvaćenog pojma *repositorium*, no za specijalizirane skladišne prostore uporabljuje se i termin *cella*, pri čemu je on najčešće služio za označivanje prostorija koji su služili za pohranu namirnica.

Razmatranu grupu prostorija karakterizira nedostatak javne funkcije, što znači da one nisu bile dostupne posjetiteljima izvan kruga ukućana. U ovu kategoriju prostorija ulazile su staje, različite radne prostorije, vjerojatno spavaonice za robove i sl. Dakle, u pitanju su prostorije nejedinstvene namjene koje zbog svoje utilitarnosti nisu bile u središtu interesa imućnoga svijeta koji je težio reprezentaciji i zato je o tim prostorijama ostalo malo podataka, osobito podataka vezanih uz literarne izvore. U skladu sa svojom nepretencioznom namjenom ti su prostori bili najčešće smješteni izvan središnje osi.

U takvim uslužnim prostorijama rijetko je bila prisutna dekoracija, no, kada je ona postojala, bila je mnogo rjeđa s obzirom na prisutnost dekoracije u ostalim dijelovima doma otvorenima

[821] S. MESIHOVIĆ, 2015, 396-397.

za javnost, a ujedno je onda ona bila i lošije kvalitete.[822] Oprema i obilježja tih prostorija razlikuje se s obzirom na njihovu namjenu. U tim su prostorijama različiti predmeti bili skladišteni u jednostavne police i ormare.[823] Ormari i police nalaženi su i u drugim prostorijama, no u ovom široko definiranom tipu prostorija to su bili manje uočljivi komadi namještaja, za razliku od opreme koja bi se očekivala u reprezentativnim prostorijama, izloženima pogledima javnosti.

Prostorije ove tipologije dijelom se mogu povezati s prostorima u kojima su više boravili robovi, kao i prostorima u kojima su znale biti smještene i životinje. Staje u gradskim kućama nisu bile neuobičajene, a na primjerima iz Pompeja vidljivo je da u vezi s tim nije bilo odvojenosti, odnosno da je gradska kuća često uključivala i gospodarski segment. Važno je istaknuti da je analiza pompejskih kuća pokazala da je u spomenutim prostorima suprotno očekivanjima nađeno i dosta luksuznog materijala (srebrnog i brončanog posuđa, kipova i sl.), kao i pribora vezanog za održavanje higijene (npr. umivaonici).[824] Ovakvi nalazi u tzv. uslužnim prostorima pokazuju da je odnos podređenih i nadređenih unutar rimskoga svijeta bio drugačiji negoli se obično misli i ovdje je vladala prije izmiješanost u sklopu koje su se javnim prostorima češće koristili vlasnici doma, a uslužnima robovi, no i jedni i drugi su mogli koristiti cijeli prostor kuće u skladu sa svojim potrebama i dužnostima. Možda se prisutnost vrijednih predmeta može objasniti povjerenjem, pa i odgovornošću robova prema vlasnikovoj imovini koja je mogla biti odraz i privrženosti, ali i, s druge strane gledano, torture, što je ovisilo o karakteristikama vlasnika u čijem su posjedu bili kuća i robovi.

4.5.3.3. Cella

Termin *cella* ovdje je upotrebljavan kao oznaka za skladišne prostore, najčešće namijenjene skladištenju namirnica, a koji se višekratno pojavljuju u raspoloživoj građi vezanoj za liburnsko područje, zbog čega su ovi prostori ovdje i zasebno razmatrani jer zapravo ulaze u skupinu prostorija koja je identificirana kao *Repositorium (cella), cubiculum, stabulum....*

Ovaj se termin spominje primjerice kod Varona, i to među prostorijama koje su se nalazile uokolo *cavum aedium* (Varro *L. L*. 5, 162-164), pri čemu spomenuti autor daje ovom tipu prostora značenje ostave. Vitruvije ovakve pak utilitarne prostorije navodi usputno (Vitr. *De arch.* 6, 5, 2), što je posljedica njegove usmjerenosti na reprezentativna obilježja doma, a u

[822] P. M. ALLISON, 2004a, 107.

[823] P. M. ALLISON, 2004a, 104.

[824] P. M. ALLISON, 2004a, 106.

koji se takvi prostori, čini se, nisu uklapali. Varonov navod pokazuje da spomenute prostorije nisu samo karakteristične za zdanja nižih slojeva nego i za kuće imućnih ljudi dok bi se, prema Vitruvijevu pisanju, moglo zaključiti donekle suprotno.

Naime, u imućnim su kućama postojali različiti skladišni prostor poput ostava za pohranu manje pokvarljive hrane (*cella penaria*) i ostava za čuvanje lako pokvarljive hrane (*cella promptuaria*). Posebne ostave zapravo se mogu očekivati samo u kućama imućnih, dok niži slojevi nemaju potrebe za takvim prostorima jer nemaju prostora za skladištenje ni materijala koje bi zasebno uskladištili, što je posljedica siromaštva i drukčijih životnih uvjeta koji iz toga proizlaze. Osim hrane i pića, skladištilo se ovdje i s njima povezano posuđe, kao i drugi uporabni predmeti. Gomilanje različitih stvari, čini se, bilo je poželjno kao pokazatelj imućnosti ondašnjega svijeta, pri čemu je dobrim dijelom do izražaja dolazila poljodjelska usmjerenost rimskog društva.[825]

U skladištima su često bile smještene police koje su ujedno bile jedan od važnijih elemenata u identifikaciji ovakvih prostorija.[826] Njihova se namjena, kao i sadržaj pohrane, rekonstruiraju na osnovi u prostoriji pronađenih artefakata. U pompejskoj kući *Casa del Duca di Aumale* (VI, 9, 1) *cella penaria* (Tlocrt 10.) smjestila se uz ulazna vrata, a na tlocrtu je bila označena brojem 14.[827] Uz nju su, u konkretnome primjeru, bile kulina i latrina. Iz položaja navedene prostorije i njezina odnosa prema drugim prostorno bliskim prostorima, napose usmjerenosti prema kulini, može se pretpostaviti da je ovo područje bilo prikladno za spremanje manje pokvarljive hrane. Upravo ovaj primjer pokazuje da ovako identificirani prostori nisu morali biti izvan središnje linije doma, nego su se mogli nalaziti i u njegovoj blizini te da su takve prostorije mogle biti pristojne veličine. Položaj takvih prostorija unutar kuća ovisio je o sadržaju skladištenja. Prostorije u kojima su se skladištile dugotrajne namirnice mogle su se nalaziti na različitim lokacijama jer za njihovo smještanje nije bila od presudne važnosti temperatura ili osvjetljenje. Prostor za skladištenje neosjetljive hrane morao se nalaziti u blizini kuline, dok se *cella promptuaria*[828] nalazila u hladnijim dijelovima doma poput podrumskih prostora, gdje se adekvatno mogla čuvati lako pokvarljiva hrana poput mesa.

[825] P. FOSS, 1994, 15.

[826] A. MAU, 1907, 268.

[827] J. DUNN – B. DUNN,http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2009%2001%20p7.htm.

[828] OLD, 1982, s. v. *promptuarium*, 1486.

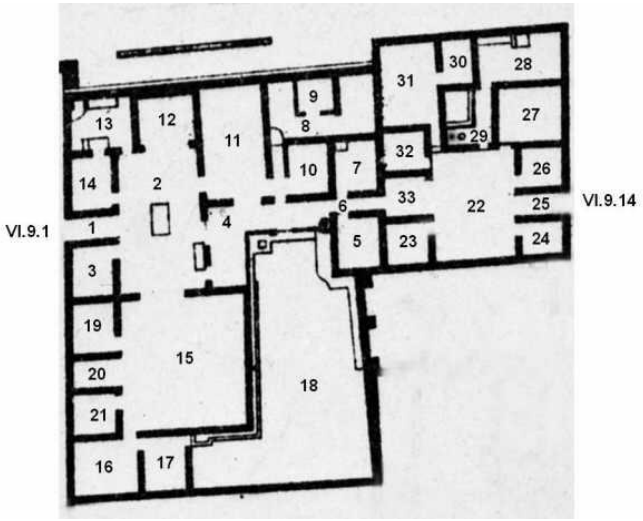

Tlocrt 10. *Cella penaria* (br. 14) na tlocrtu u *Casa del Duca di Aumale* (VI, 9, 1) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2009%2001%20p7.htm).

Uz gore spomenuta skladišta namirnica postojala su i posebna skladišta vina i ulja kojima se pridavala velika pozornost zbog njihove tržišne vrijednosti, ali i prirodno-geografskih obilježja mediteranskog krajolika u kojemu je postojala potreba za takvim prostorima. Takva su skladišta najčešće bila prisutna u gospodarskim izvangradskim kompleksima, ali su mogla postojati i u gradskim kućama, pri čemu se moglo očekivati da je zasebno skladištenje karakteristično za imućna kućanstva. Sadržaj ostava morao je zadovoljiti potrebe kućanstva, ali je mogao i služiti za prodaju i ostvarivanje profita, čemu bi u prilog išao i primjer iz antičkog Zadra.

Odličan primjer jednog postrojenja za preradu grožđa vidljiv je unutar tlocrta vile iz Boscorealea koja se smjestila u neposrednoj blizini Pompeja (Tlocrt. 11.).[829]

[829] J. DUNN – B. DUNN, http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/rv/villa%20regina%20boscoreale%20plan.htm.

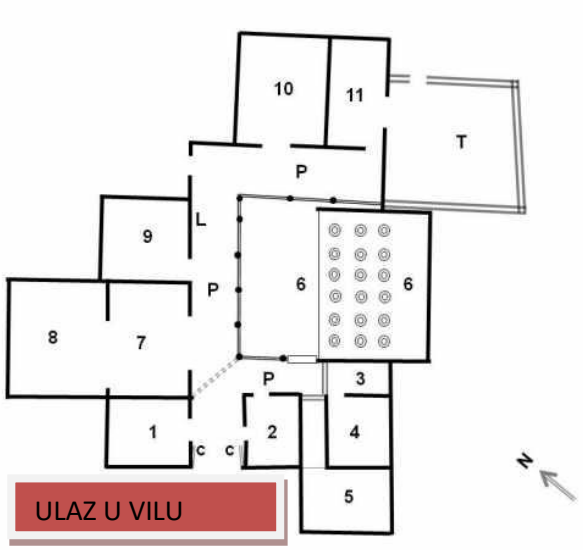

Tlocrt 11. *Cella vinaria* (br. 6) unutar tlocrta ruralne vile, *Villa Regina* iz Boscorealea (J. DUNN – B. DUNN, http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/rv/villa%20regina%20boscoreale%20plan.htm).

Na tlocrtu vile iz Boscorealea skladišni prostor za vino lako se prepoznaje pod brojem 6, gdje su dolije ubilježene znakom kruga. Evidentirano ih je ukupno 18, a računa se da se tu skladištilo više od 14 000 litara vina (sl. 30.).[830] Ovaj se izračun temelji na pojedinačnim dolijama koje su svojim dimenzijama bile prikladne za skladištenje više od 780 l tekuće tvari. Zatečeno skladištenje u prostoriji označenoj brojem 6 posljedica je činjenice da se mlado vino ostavljalo da fermentira ukopano u zemlji, ali na svježemu zraku, pod utjecajem sunca, kiše i vjetra dok su se stara vina čuvala u posebnim prostorijama (poput prostorija nazvanih *apotheca*). Spomenuta je vila služila za proizvodnju vina i svojom je organizacijom bila podređena toj proizvodnji, no takva se koncepcija prostora ne može očekivati u gradu, ali je sigurno da se vino skladištilo i u gradskim kućama na za to povoljnim lokacijama. Područje Kampanije bilo je jedno od najpoznatijih po proizvodnji vina u Rimskom Carstvu. Antički se izvori bave i orijentacijom prostorija u kojima se skladištilo vino, a one su, sudeći prema tome, trebale biti smještene na sjevernim i sjenovitijim stranama svijeta.[831] O ovim će prostorijama biti još govora jer je antička kuća u Zadru, koja je nazvana Kućom Rašica 1, imala prizemlje organizirano kao skladišni prostor, odnosno mjesto gdje su se skladištili različiti predmeti i namirnice.

[830] E. M. MOORMANN, 2009, 444.

[831] H. THURSTON PECK, 1898, s. v. *cella*, 328.

Slika 30. *Cella vinaria* u *Villa Regina* iz Boscorealea (J. DUNN – B. DUNN, http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/rv/villa%20regina%20boscoreale%20p2.htm)

Osim u ostavama, namirnice su se mogle čuvati u raznim drugim prostorijama, neovisno o primarnoj funkciji prostora u kojemu su pohranjene. Istraživanja materijalne građe pokazala su da se hrana držala gotovo posvuda, kako na policama, tako i na tlu različitih prostorija, ali da je najčešće bila pohranjena u posudama kao recipijentu.

Sintagma *cella ostiaria* upućuje na to da je ovako nazvana prostorija mogla imati namjenu vratarove sobice. Prema dosada rečenom, potonja bi u arhitektonskome smislu označivala manju prostoriju smještenu u blizini ulaznih vrata.[832] Ovakav se tip prostorije, sudeći prema zatečenim nalazima, mogao iskoristiti i u skladišne svrhe. Jedna od prostorija koja je identificirana kao *cella ostiaria* jest prostorija označena brojem 49 u kući nazvanoj *Casa del Centenario* (IX, 8, 3). Prostorije koje se identificiraju kao sobice za vratara nisu učestale sudeći prema kampanijskim primjerima i u njima najčešće nije zabilježena dekoracija.[833]

[832] P. M. ALLISON, 2004a, 162.

[833] P. M. ALLISON, 2004a, 65.

Međutim, neke su od tih prostorija mogle biti i dekorirane, npr. u *Casa del Fabbro* (1, 10, 7). U spomenutoj su kući nađeni vrlo raznoliki nalazi (npr. keramički vrčevi, brončana fibula, sjekira, amfore i drugo). Tu je bila i latrina koja je, sudeći prema nalazima, od ostatka prostora bila ograđena drvenim vratima. Dekoriranost takvih prostorija upućivala bi na različitost rimskih kuća i prostorija unutar njih, a u kojima se vjerojatno zrcalio različit odnos vlasnika kuće prema svojim podložnicima ili, jednostavno, težnje da se, gdje je god moguće, vidi bogatstvo doma.

Termin *cella* koristi se i za imenovanje drugih prostorija npr. prostorija unutar kupališta (tako se za hladnu kupališnu prostoriju rabio naziv *cella frigidaria* i sl., v. i pogl. „4.5.3.8. Balneum"), ali i drugih objekata poput prostorija unutar hramova. Razmatrani je termin, prema svemu sudeći, podrazumijevao vrlo različite prostorije privatne i javne namjene.[834]

4.5.3.4. Latrina

Latrina u rječniku OLD podrazumijeva prostor toaleta,[835] ali i mjesto za pranje i kupanje. Latrine, odnosno toaleti, kao i danas, dijelili su se na javne za koje se rabio naziv *foricae*, i na privatne, *latrinae.*[836] Toalet spominje Svetonije koji (*Tib*. 58) kaže da je Tiberije uveo kažnjavanje za postupak unošenja novčića s likom Augusta u ovaj prostor jer se time tobože vrijeđalo carsko dostojanstvo.[837] Iz spomenutoga proizlazi i da je jedna od funkcija ovog objekta bila „neugodna", što defekaciji i urinaciji daje negativnu konotaciju. Latrine su male prostorije koje su često bile smještene u kulinama u obliku niša, ali i uz njih.[838] Zapravo se pojavljuju i na drugim mjestima unutar kuća kao samostalne prostorije, a njihov se smještaj pri tome prilagođivao odvodnom sustavu[839] ili su se u tu svrhu kopale jame o čijem se smještaju, također, morala voditi briga jer je jame trebalo prazniti. Fekalije i urin koristili su se u poljoprivredi i hortikulturi te je uporaba jamskih toaleta bila isplativa. Jame su i danas najjeftiniji način zbrinjavanja fekalija i njime se koristi golem dio svjetske populacije. Godine

[834] Seneka Stariji i Juvenal razmatranim se terminom također koriste i za sobe namijenjene prostituciji, v. Sen. *Con*. 1, 2,5; Juv. 6, 122.

[835] OLD, 1982, s. v. *latrina*, 1007.

[836] A. RAMSEY, 2009, 2.

[837] P. M. ALLISON, 2004a, 172.

[838] P. M. ALLISON, 2004a, 103.

[839] P. M. ALLISON, 2004a, 103.

2013. gotovo je dva bilijuna ljudi rabilo takve toalete. Ovakve se prostorije obično prepoznaju na osnovi fiksnog elementa koji se najčešće sačuvao poput kose platforme.[840]

Danas su u sklopu zapadnoga svijeta toaletni prostori izdvojeni i obično udaljeni od kuhinjskih prostora, iako ne uvijek. Nekadašnja koncepcija prostora vrlo je vjerojatno posljedica i potrebe da se taj prostor utilitarno iskoristi za bacanje ostataka hrane, a ne samo za obavljanje nužde.[841] U imućnoj rimskoj kući trebalo je očekivati veći broj takvih prostora, pri čemu se prostor toaleta uz kulinu vjerojatno koristio kada drugi prostori ovoga tipa nisu bili dostupni ili su pak njih upotrebljavale osobe koje su bile zadužene za kuhinjske poslove. Materijalna građa pokazuje da su na katovima, također, bile smještene latrine koje su se pozicionirale prema položaju odvoda, a u njihovoj se koncepciji vodila briga o tome da se ostatci nakon obavljanja nužde isperu na što lakši način (sl. 31.).[842]

Tamo gdje su postojale jame, robovi su bili zaduženi za njihovo čišćenje.[843] Kako većina kuća nije imala dovod vode u toaletima, najčešće se pri ispiranju rabilo vjedro vode koje je moralo uvijek biti pri ruci, a to je ipak iziskivalo da ti prostori ne budu previše daleko od prostora gdje se držala voda. Toaletni su prostori mogli biti dekorirani, ali su češće bili ukrašeni javni negoli privatni toaleti, no, unatoč tomu, ni jedni ni drugi nisu imali ventilaciju, zbog čega je taj prostor bio zasićen mirisom amonijaka i drugih plinova koje ispušta ljudsko tijelo. Može se pretpostaviti da se u toaletima nastojao prikriti neugodan miris vezan za tjelesne izlučine. Što su Rimljani činili kako bi „prigušili“ takve mirise, vrlo je upitno; moguće je da su kuke koje su nalažene u prostorima javnih toaleta služile za vješanje različitih mirisnih pripravaka koji su trebali prostor učiniti ugodnijim.[844] Suvremeni svijet u tu svrhu rabi raspršivače za mirise, no sami mirisi ne bi bili učinkoviti bez ugrađenoga ventilacijskog sustava.

Uz toalete u rimskom svijetu intenzivno se upotrebljavaju i toaletne posude. Spomenutim su se posudama koristili bogati i siromašni, no bogati na lagodniji način. Može se pretpostaviti da su uglednici obavljali nuždu u udobnosti svojih prostora na posebno prilagođenoj toaletnoj posudi, koju su potom praznili robovi. U prilog stajališta da su latrine najčešće rabili niži slojevi išli bi i u njima pronađeni grafiti, a na kojima su najčešće pribilježeni banalni natpisi u kojima se govori o obavljanju nužde, ženama, vinu,[845] odnosno sadržaji koji upućuju na to da

[840] P. M. ALLISON, 2004a, 103

[841] P. M. ALLISON, 2004a, 103;A. T. CROOM, 2007, 163-164.

[842] G. JANSEN, 2009, 262-263.

[843] E. GOWERS, 1995, 27.

[844] A. RAMSEY, 2009, 5.

[845] A. RAMSEY, 2009, 11-12.

se takvim prostorima služio manje obrazovani i društveno niže rangirani svijet (npr. u *Casa del Centenario* (IX, 8, 3) *CIL* 4, 5242).[846]

Slika 31. Toalet u niši na katu s odvodom u zidu pompejske *Casa* (V, 1, 30) (G. JANSEN, 2009, 263).

Takvi su prostori u kućama često bili u blizini otvorenih prostora koji su omogućivali što brže zračenje, a ujedno se tako neugodni mirisi nisu širili drugim prostorima, barem ne u velikoj mjeri. Kako se latrine pojavljuju u zajednici s drugim prostorima, one očito nisu uvijek ostavljale mnogo mjesta privatnosti.

Defekacija se u rimskome svijetu povezivala sa zlim silama, što dobro potvrđuju primjeri iz Pompeja, konkretno u *Casa* (IX, 7, 21-22) u kojoj je u prostoru hodnika koji je vodio u latrinu nađen lararij, oslikan motivima koji upućuju na latrinu kao mjesto gdje čovjeka „vreba“ zlo. Na spomenutoj slici koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Napulju[847] čovjek je prikazan u položaju za defekaciju, dakle u čučećem, ranjivom položaju, a uokolo njega

[846] Npr. *Quodam quidem testis eris quid senserim / ubi cacaturiero veniam / cacatum*, v. *CIL* 4:5242.

[847] Slika se čuva pod inv. brojem 112285 u napuljskom Arheološkom muzeju (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2007%2022.htm).

naslikane su dvije uspravno položene zmije, kao i figura božice Izide koja čuva slabe i koja se u grčko-rimskome svijetu povezuje sa zaštitnom funkcijom. Može se pretpostaviti da je spomenuta zidna slika trebala zaštititi latrinu, odnosno osobe koje su se njome koristile, a na slici je sačuvan i natpis koji to potvrđuje.[848]

4.5.3.5. Hortus

Za drugi vrt, ili dvorište, koji je obično bez kolonade, u suvremenoj se znanosti znaju koristiti termini poput *hortus* ili *xystus*, uz napomenu da među navedenim terminima postoji razlika pa se prvi spomenuti pojam uporabljuje za manje formalne i više utilitarne vrtove, dok drugi označuje nešto formalnije vrtne prostore.[849] Valja očekivati da su se i prije pojave peristila postojeći vrtovi razlikovali po svojim obilježjima te da su jedni imali više utilitarnih, a drugi opet vjerojatno nešto više reprezentativnih obilježja. Termin *hortus* u OLD-u ima različita utilitarna značenja poput povrtnjaka ili voćnjaka,[850] cvjetnoga vrta (npr. Varro *R. R.* 1, 16,3), što sve ide u prilog primarno utilitarnim obilježjima ovoga prostora. Rimljani su bili zainteresirani za uzgoj povrća, što je primjerice vidljivo iz *Prirodopisa* Plinija Starijeg, a sklopu kojega je on 19. i 20. knjigu posvetio povrću. Uz povrće, rimski je svijet uzgajao različito začinsko bilje koje se obilato rabilo u kulinarstvu (npr. menta, bosiljak i dr.), ali i raznoliko voće (npr. smokve, grožđe, datulje i dr.). Međutim, vrtovi označeni terminom *hortus*, prema literarnim izvorima, mogli su služiti i za objedovanje (npr. Cic. *Fam.* 1, 9, 20).[851] Kada su u pitanju cvjetni vrtovi, smatra se da su preferirali šarene vrtove u živim bojama, a takvi vrtovi osobito su bili popularni u carskom razdoblju (među cvijećem atraktivni su bili irisi, oleandri i dr.). Biljke nisu uzgajali samo stanovnici kuća već i vjerojatno stanovnici zgrada, a držane su onda vjerojatno na prozorima i balkonima, odnosno na mjestima na kojima je bilo više svjetlosti.

Termin *hortus* stariji je od peristila te se on povezuje s pojmovima poput posjedovanja i rimskog identiteta.[852] Plinije Stariji (Plin. *Nat. hist*. 19, 50) kaže da je u najstarijemu

[848] *Cacator / cave malu(m),* v. *CIL* 4, 3832.

[849] Opš. u OLD, 1982, s. v. *hortus,* 806; P. M. ALLISON, 2004a, 173.

[850] Termin *hortulus* slično se definira kao *hortus*, a najvažnija razlika između ovih dvaju termina jest u njihovoj veličini, pa je *hortulus* bio manjih dimenzija u odnosu prema na *hortusu,* v. u: OLD, 1982, s. v. *hortulus*, 806.

[851] P. M. ALLISON, 2004a, 173.

[852] K. TEMPLE VON STACKELBERG, 2009, 10.

poznatom zakoniku rimskoga svijeta („Zakoniku dvanaest ploča“) vrt bio sinonim za obiteljski posjed, odnosno da bi se termin *hortus* mogao poistovjetiti s terminom *heredium*.[853] Sudeći prema materijalnim nalazima u pompejskim atrijsko-peristilnim kućama tzv. drugi vrtovi nisu bili na središnjoj osi kuće, dakle ulazili su u ono što bi nazvali ostalim kućnim područjima (sl. 32.).[854] Broj registriranih drugih vrtova u uzorku P. M. Allison iz Pompeja nije velik,[855] što je posljedica porasta popularnosti peristila u kasnorepublikanskom periodu. U ranijem razdoblju hortus je vjerojatno jedini vrt u kući, češće utilitarnog karaktera, dok se poslije transformira u peristil ili ostaje drugi vrt u kući. Dobar primjer postojanja takvoga drugog vrta nalazimo u *Casa del Menandro* (I, 10, 4) u sklopu kojega se taj vrt nalazio s bočne strane peristila označen brojem 50, te nije imao dekorativna obilježja. Služio je za uzgoj povrća i začinskog bilja, o čemu svjedoče primjerice kružne površine u zemlji. Hortus je često svojim položajem bio povezan s utilitarnim prostorima poput kulina, latrina i skladišnih prostora, što upućuje na njegovu pragmatičnu namjenu.

U tzv. sekundarnim vrtovima u uzorku P. M. Allison zabilježeni su i fiksni elementi (poput cisterni, stuba i drugih), kao što su tu nađeni i pokretni nalazi (najčešće amfora i dolija). Prema istraženim primjercima to su bili najvećim dijelom utilitarni prostori, pri čemu je zamijećeno da su, kada je kuća imala samo jedan vrtni prostor, onda u njemu bile prisutne i aktivnosti koje se pripisuju sekundarnom vrtu, odnosno da je vrt u sebi mogao sjedinjavati reprezentativnost i utilitarnost.[856]

[853] K. TEMPLE VON STACKELBERG, 2009, 10-11.

[854] P. M. ALLISON, 2004a, 108.

[855] P. M. ALLISON, 2004a, 108.

[856] Opš. kod P. M. ALLISON, 2004a, 108-110; 173-174.

Slika 32. Hortus u *Casa di Pansa* (VI, 6, 1) (J. DUNN – B. DUNN, http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2006%2001%20p5.htm).

4.5.3.6. Stubišta

Termin „stubište“ podrazumijeva primarno konstrukciju stuba koja je mogla biti smještena između dvaju zidova (npr. sl. 33.) ili uz jedan. Ono se može tretirati i zasebnim prostorom kada je u njemu jedini fiksni element.

Slika 33. Nalaz koji pokazuje položaj stuba, smještenih uz oba zida u pompejskoj *Casa del Sacerdos Amandus* (I, 7, 7) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2007%2007%20p3.htm).

Ovaj se fiksni arhitektonski element mogao nalaziti na različitim lokacijama u kući. Funkcija stubišta svodi se na povezivanje niže prostorne razine s višom ili pak više s nižom. Neke su kuće, poput ovdje izabranog primjera *Casa del Sacello Iliaco* (I, 6, 4), mogle imati i više stubišta (sl. 34.).[857]

Slika 34. Stubište m u *Casa del Sacello Iliaco* (I, 6, 4) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2006%2004%20p6.htm).

U gore navedenoj kući jedno je stubište evidentirano u prednjem dijelu doma, između triklinija i kubikula, i označeno sa ST odnosno kao prostorija – stubište, dok je drugo bilo smješteno u stražnjem dijelu kuće, u kutu vrtnoga prostora te označeno slovom m (Tlocrt 12.). Malo je građe nađeno na stubištima jer bi ona bila smetnja u upotrebi toga prostora, no zato su se prostori ispod stuba najčešće pragmatično upotrebljavali za spremanje različitih stvari, pa su prostori ispod stuba korišteni za smještanje ormara. Na području stuba nalaženi su i nalazi poput amfora i drugog posuđa koje je najvjerojatnije tu „prometovalo“ između prizemlja i kata.[858] Međutim, nađeni su ovdje i potpuno neočekivani nalazi poput skulptura koje su tu

[857] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=1.

[858] P. M. ALLISON, 2004a, 108.

mogle biti privremeno spremljene kako bi se poslije popravile ili na neki drugi način iskoristile, ili su pak ovdje završile kao posljedica poremećenih okolnosti.

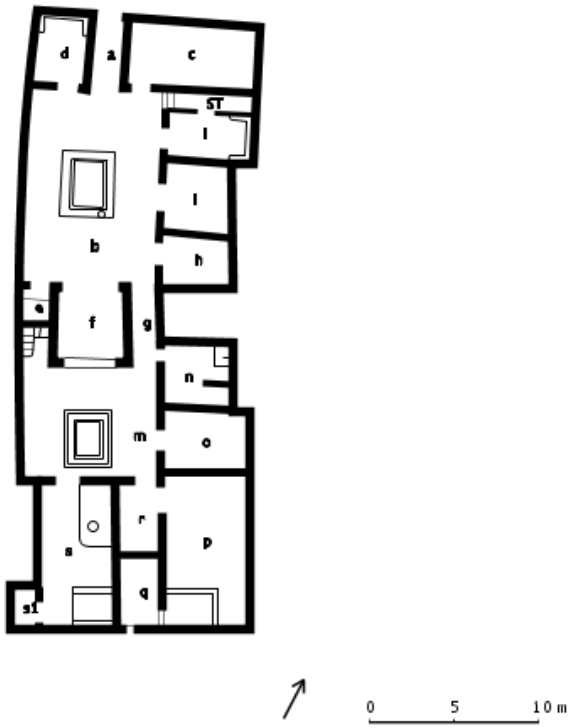

Tlocrt 12. Stubišta u *Casa del Sacello Iliaco* (I, 6, 4) (P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=1).

4.5.3.7. Posticum

Termin *posticum* podrazumijeva u antičkim izvorima najčešće stražnja vrata, kao i stražnji dio kuće.[859] No, on zapravo može podrazumijevati i sve druge ulaze sporednog karaktera, dakle one koji nisu usmjerivali kretanje u središnji dio kuće. Taj se termin odnosno prostor, s obzirom na to da je riječ o sporednim ulazima, po principu analogije sa suvremenim svijetom smatra manje važnim. Razmatrani se prostori ne pojavljuju u svim analiziranim kućama u uzorku koji je istraživala P. M. Allison. Spomenuta je autorica u grupaciju sporednih ulaza ubrojila i ulazna dvorišta zbog čega su ovdje relativno često zabilježeni fiksni elementi poput stubišta, cisterni, kao i pokretne građe, najčešće posuđa, među kojim su bile standardno najbrojnije amfore i dolije. Kombinacija ovdje učestalo nađenoga skladišnog posuđa s utilitarnim fiksnim elementima išla bi u prilog mogućnosti da su u dvorišnim prostorima,

[859] OLD, 1982, s. v. *posticum*, 1413.

smještenima u blizini ovakvih ulaza, egzistirali proizvodni pogoni.[860] Primjer takvoga dvorišnog prostora nalazimo, primjerice u blizini ulaza u *Casa di Julius Polybius* (IX, 13, 1-3) na područjima označenima slovima A i C. Zapravo dvorišni prostori koji nisu izravno povezani s ulazima, odnosno ona dvorišta u koja se ne ulazi direktno s ulice (dakle bez pristupnog hodnika), vjerujem da ne bi trebalo tretirati na predložen način jer hodnici koji vode u takva dvorišta nisu njihov integralni dio, što se lijepo može vidjeti na zadnje spomenutim primjerima unutar kuće *Casa di Julius Polybius* (IX, 13, 1-3). To znači da bi možda bilo bolje takve dvorišne prostore odvojiti u jednu zasebnu skupinu prostorija koje su, kako se čini, imale proizvodnu namjenu, no, s obzirom na to da u analiziranoj građi na tlu Liburnije nisu nađeni takvi prostori, kao i da sam se u određivanju tipologije tih prostorija služila radom P. M. Allison, pri čemu je udio takvih prostorija, i u njezinu uzorku, bio mali; u popisu prostorija prenesena je po pitanju ovog prostora (ali i većine drugih prostorija) u nje predložena identifikacija.

Jedan od analiziranih hodnika ovog tipa u uzorku P. M. Allison nosio je dekorativna obilježja,[861] što traži pomniju analizu i ostalih prostorija u istoj kući kako bi se pokušalo ući u trag razlozima ovakvoga stanja. Možda je moguće da je u *Casa* (VI, 15, 5) u kojoj je evidentiran reprezentativan sporedan ulaz, on imao raznovrsniju namjenu od pretpostavljene, kako to misli P. M. Allison. Ipak, u konkretnom slučaju nije nemoguće da je ovakva situacija posljedica specifičnoga trenutka u sklopu kojega je stražnji ulaz bio u upotrebi, dok je prednji bio u fazi renovacije ili je pak riječ o degradaciji prostora i promjenama koje su povezane s njom. Zapravo, moguće je i da stražnji dekorirani ulaz može imati i važniju ulogu od uobičajene.[862]

4.5.3.8. Balneum

Termin *balneum*, prema OLD-u, označuje prostor za kupanje.[863] Kupališni prostori mogu biti privatni i javni, a razlikuju se i u veličini i opremljenosti, pa termin *balneum* češće označuje privatna kupatila, termin *balnea* javna, a *termae* velike kupelji.[864] Naime, kupališta su u privatnim kućama uvijek luksuz s obzirom na to da u rimskim naseljima vrlo različitog statusa

[860] P. M. ALLISON, 2004a, 110.

[861] P. M. ALLISON, 2004a, 174.

[862] P. M. ALLISON, 2004b, s. v. *Entrance way q in Casa (VI, 15, 5)*, http://www.stoa.org/projects/ph/rooms?houseid=19#400.

[863] OLD, 1982, s. v. *balneum*, 224.

[864] Opš. o termalnim prostorima kod G. LUGLI, 1967, 91- 102.

postoje kupališta.[865] O javnim kupeljima piše Vitruvije u svojoj petoj knjizi, gdje kazuje da su prostorije unutar kupelji imale određeni redoslijed nizanja koji je išao od kaldarija, preko tepidarija do frigidarija, odnosno od vrućeg preko mlakog do hladnog (Vitr. *De arch.* 5, 10, 1), a kako bi se vjerojatno postupno snizila temperatura tijela. U svojim preporukama za izgradnju javnih kupališta Vitruvije navodi da kaldariji trebaju biti povezani sa znojnicama (*sudationes*) i parnim kupeljima (*laconicum*) (Vitr. *De arch.* 5, 10,5). O njima piše i Plinije Mlađi (Plin. *Ep*. 5, 6,25) pri opisu kupališnoga prostora u svojim vilama u Toskani i Laurentinu.[866] Prilikom opisa vile u Toskani on navodi da se uz prostoriju s hladnom vodom (*frigidarium*) nalazio prostor za ostavljanje stvari (*apodyterium*), što je, pretpostavljam, posljedica redoslijeda kupanja u sklopu kojega je nakon hladne kupelji slijedilo odijevanje. Hladne kupelji u rimskodobnom svijetu preferirale su se iz medicinskih razloga. Zbog slabo razvijene medicine, prevencija je imala važnu ulogu u održavanju zdravlja. U ono je vrijeme svaki zahvat bio opasan za život, a kupanje se preporučivalo svaki dan, izuzevši neka stanja poput jake groznice, dijareje ili zatvora.[867] Međutim, same kuće u gradu rijetko su imale razrađenije kupališne prostore. Takvi su se prostori mogli naći najčešće unutar vila .[868]

U sklopu kupelji ljudi su održavali higijenu, ali su se i relaksirali i zabavljali. Upravo su ovi prostori u objektima jedan od pokazatelja da su stambeni prostori u kojima su se nalazili najvjerojatnije ulazili u kategoriju luksuznih objekata. Od nalaza u kupališnim privatnim prostorima evidentirane su: kade (*labrum)*, amfore za donošenje vode, posude za zalijevanje (npr. *paterae*) i sl.[869] Broj je nalaza u privatnim kupeljima mali jer je pribor za kupanje mogao stajati i u drugim područjima kuće zato što u kućnim kupeljima obično nije bilo dovoljno mjesta za njihovo držanje. Pribor za kupanje vjerojatno se u privatnim kupeljima skladištio u blizini kupališnih prostora kako se na njegovo donošenje ne bi gubilo previše vremena. Analiza zidnih slika povezanih s kupanjem upućuje na to da su robovi nosili potrebne stvari svojim gospodarima u kupelji.[870] A. T. Croom pretpostavlja da se problem nedostatka prostora rješavao odgovarajućim namještajem, poput sklopivog namještaja koji nije zauzimao

[865] Jedan natpis iz Sirije kaže da kupelj pruža sreću i udobnost cijelom selu, v. F. K. YEGÜL, 2013, 16.

[866] P. M. ALLISON, 2004a, 174.

[867] F. K. YEGÜL, 2013, 17.

[868] Opš. kod A. MARZANO, 2007, 43,

[869] P. M. ALLISON, 2004a, 114-116; U termama Pompeja nađene su veće količine staklenih bočica, v. W. A. BECKER, 1898, 366., moguće je da su se u njima držali kozmetički preparati za njegu i mirisanje tijela.

[870] Npr. mozaik koji prikazuje ženu sa slugama iz vile koja nosi naziv *Villa Romana del Casale,* a koja je smještena u blizini grada *Piazza Armerina* na Siciliji iz 4. st.

mnogo prostora, a koji se donosio i slagao po potrebi unutar kupelji, uz napomenu da su se vjerojatno i sve druge stvari (hrana i drugo, npr. predmeti potrebni za igre) donosile na zahtjev.[871]

S obzirom na manjak pokretne građe, postojanje kupališta najvećim se dijelom utvrđuje na osnovi arhitektonskih nalaza,[872] poput apsida i hipokausta.[873] Riječ je uglavnom o područjima koja su bila vezana za vodu i sustav grijanja, što zapravo znači da su se prostori mogli graditi na lokacijama koje su zadovoljavale potrebne preduvjete. Ložilo se drvetom i ugljenom, a topli je zrak ulazio iz ložišta, odnosno prefurnija, u prostor hipokausta. Hipokaust podrazumijeva sustav zagrijavanja u sklopu kojega se grijao prostor ispod poda prostorije, a on je bio podignut na stupiće te je tim prostorom zahvaljujući njima kolao topli zrak koji je ujedno kroz šuplju opeku (tubule) grijao i zidove prostorija sa strane.[874] U procesu identifikacije važni su i drugi segmenti poput obrade zidova i podova obloženih vodootpornom žbukom. Podovi kupališnih prostora bili su često ukrašeni mozaikom ili mramorom. Ti su podovi bili obično veće debljine kako bi što duže zadržali toplinu, a na taj se način ostvarivala i određena ušteda u drvetu i ugljenu, odnosno racionalizirala se potrošnja energenata

Bogatije su kuće mogle imati raskošnije kupališne prostore poput *Casa del Menandro* (I, 10, 4) u Pompejima,[875] unutar koje je postojalo više prostorija namijenjenih kupanju, no one se u završnoj fazi upotrebe ovog objekta nisu koristile za navedenu namjenu. Prostorija broj 46 identificira se kao *atriolum*, a kroz njega se pristupalo ovom prostoru. Iz njega se dolazilo u prostoriju 47 koja je služila vjerojatno kao *apodyterium*[876] i *tepidarium*.[877] Prostorija broj 48 (Tlocrt 13.) imala je oblik pravokutne niše s apsidom i za nju se smatra da je bila dio kupališnoga prostora koji je služio kao *caldarium* u kojemu se mogla nalaziti kada ili bazen. I prostorija pod br. 49 povezuje se s kupalištem te se povezuje sa parnom kupelji

[871] A. T. CROOM, 2007, 165.

[872] P. M. ALLISON, 2004a, 174-175.

[873] Opš. o obilježjima pompejskih privatnih kupališnih prostora kod P. M. ALLISON, 2004a, 114-116.

[874] K. APPIO GIUNIO – R. JURIĆ, 2004, 251-252,

[875] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=9.

[876] *Apodyterium* je bila prostorija s nizom ormarića u koje se spremala odjeća, P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/glossary.html.

[877] *Tepidarium* je umjereno topla kupka, odnosno prostorija u kupalištu, P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/glossary.html.

(*laconicum*).[878] Kada su u kupališnim prostorima postojali bazeni, oni najčešće nisu služili za plivanje. Najveći bazeni rimskoga svijeta, prema do sada poznatim podatcima, nisu imali dubinu veću od 1 do 1,20 m.[879] Privatne su se kupelji najčešće nalazile u blizini servisnih područja, o čemu svjedoči prije spomenuti primjer *Casa del Menandro*.[880] O sadržajima unutar javnih kupelji svjedoče i natpisi na zidovima na kojima se spominje prodaja pića, kruha, mesa i druge hrane (*CIL* 4 10674).[881]

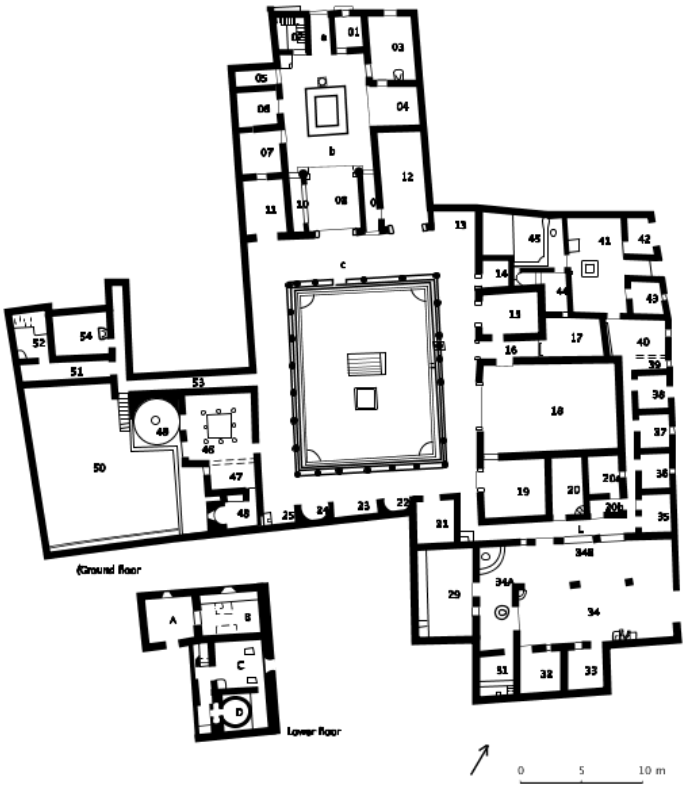

Tlocrt 13. Kupališni prostori u *Casa del Menandro* (I, 10, 4) (P. M. ALLISON, 2004b. http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=9).

Izum sustava grijanja omogućio je visoku razinu kulture stanovanja u rimskome svijetu. No u privatnome prostoru ovaj je sustav bio dostupan samo najbogatijim, zbog čega je visoka razina kulture stanovanja bila ograničena karaktera.

[878] P. M. ALLISON, 2004a, 114-116.

[879] F. K. YEGÜL, 2013, 19.

[880] P. M. ALLISON, 2004a, 114.

[881] F. K. YEGÜL, 2013, 15.

4.5.4. Prostor na katu

4.5.4.1. Cenaculum

Termin *cenaculum,*[882] ima više značenja, pa može podrazumijevati vrstu prostorije blagovaonice, ali može imati i šire značenje tavanskoga prostora, ali, čini se, i stana na katu.[883] Smatra se da se, povećanjem broja stanovnika i uopće razvojem rimskoga društva, praćenog porastom bogatstva i razvojem tehnologije, javila potreba i mogućnost za podizanjem katova (npr. sl. 35.). Termin *cenaculum* nastao je od korijena *cena* koji se povezuju s najvažnijim obrokom u danu.[884]

Tijekom dugog razdoblja upotrebe prostori mogu promijeniti svoju namjenu i položaj. Jednu od mogućih promjena prostorne funkcije pribilježio je Varon, koji kazuje da se prostor za jedenje tijekom vremena prebacio iz prizemlja na kat (Varro *L. L.* 5, 162).[885] Pojedini autori smatraju da je preseljenje toga prostora na kat vezano za zakone koji su nastojali ograničiti raskoš rimskoga svijeta, pa se promjenom položaja spomenutog prostora nastojao učiniti teže dostupnim kako bi se izbjegli propisi koji su ograničavali luksuz, o čemu je već bilo govora (v. pogl. „4.5.3.1. Culina“).[886] Moguće da je u jednom razdoblju, otprilike u doba vrhunca republikanskog razdoblja, nastala promjena u lokaciji prostora za blagovanje, no isto tako moguće je da je poslije došlo do povratka na staro.

[882] OLD, 1982, s. v. *cenaculum,* 296.

[883] P. M. ALLISON, 2004a, 175.

[884] A. MUSIĆ, 1942, 156-157.

[885] P. M. ALLISON, 2004a, 175.

[886] F. DUPONT, 1992, 98-100.

Slika 35. Kat u *Casa di C. Julius Polybius* (IX, 13. 2-3) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2013%2001.htm).

Sudeći prema materijalnoj građi, kat se diže obično oko atrija, što je vjerojatno posljedica težnje da se prostor peristila učini što privatnijim.

Rimske su kuće tijekom vremena dobivale katove, no najčešće su bile jednokatnice, ali su mogle biti dvokatnice, kao i trokatnice, ali mnogo rjeđe. Zbog nerazvijene infrastrukture prostori na najvišim katovima bili su najmanje poželjni, odnosno bili su namijenjeni inferiornijoj populaciji.[887] Iako se kod bogatijih slojeva može pretpostaviti da se vodilo više brige o sigurnosti katne gradnje, porastom visine praktičnost kao i udobnost bile su u opadanju,[888] što je te prostore automatski pretvaralo u nepopularnija područja. Ako su se katni prostori iznajmljivali, bili su dodatan izvor prihoda. Utvrditi razliku između korisnika kata i prizemlja teško je i ovisi o stanju arhitektonskih ostataka. O postojanju katova u Pompejima svjedoče najčešće stube koje su vodile na kat (sl. 36.). Međutim, o tim prostorima u kampanijskim gradovima svjedoče i ostatci samih katova. Dobar primjer takvoga zdanja jest *Casa a Graticcio* u Herkulaneju, u kojoj su nađeni i pokazatelji spavanja na katu.[889]

Osim stuba o postojanju kata svjedoče i drugi pokazatelji poput debelih zidova koji su u kombinaciji s okomito postavljenim cijevima svjedočili je li gore postojao prostor koji je bio i u svrhu infrastrukture povezan s prizemljem (sl. 37.).

[887] Više o gradnji gradskih najamnih kuća, v. W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 225.

[888] A. MAU, 1907, 273.

[889] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 264.

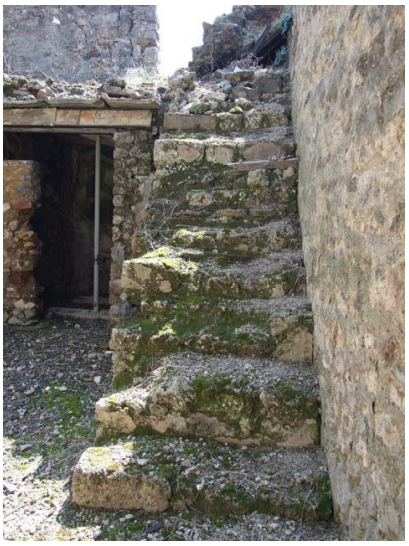

Slika 36. Stubište u *Casa di Minucius* (I, 10, 8) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2010%2008%20p2.htm).

U određivanju korisnika prostora na katu mogu pomoći stube, odnosno njihov položaj koji može upućivati na to da je kat upotrebljavan iz unutrašnjosti kuće ili pak izvana, pri čemu potonji položaj jasno pokazuje da su se katom koristile osobe izvan kruga ukućana.

Slika 37. Cijevi u zidu *Casa di Minucius* (I, 10, 8) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2010%2008%20p4.htm).

Da su se stanovnici Pompeja koristili terminom *cenaculum*, svjedoče ovdje već više puta spominjani natpisi, poput oglasa za najam kojega je dao postaviti ugledni lokalni dužnosnik Gnej Alej Nigidije Maj (*CIL* 4 138), v. pogl. „4.5.1.3. Taberna (Tlocrt 1. i 2., T)“. Oglasi u kojima se iznajmljuju nekretnine svjedoče o različitim prostorima za najam koji su bili ujedno vrlo različite kvalitete, što pokazuje da je postojalo diferencirano tržište s vrlo raznolikom ponudom i potražnjom, pri čemu je profit bio usko povezan s brojem nekretnina i/ili kvalitetom nekretnina koje su se iznajmljivale.

Katni su prostori mogli imati namjenu sličnu prostorima u prizemlju i stoga se tu moglo objedovati i ugošćivati. Međutim, namjenu katnih prostora teže je iščitati od namjene prizemnih prostora zbog slabije očuvanosti katne građe. Usporedba prizemlja i kata u istraživanjima P. M. Allison pokazala je sličnost građe potekle s kata i one u prizemlju, uz napomenu da je na katu bilo u cjelini manje proizvodnog materijala, ali i materijala vezanog za zabavu.[890] Prizemlje je bilo poželjnije za stanovanje zbog veće prostranosti i praktičnosti te je u skladu s tim omogućivalo veći spektar aktivnosti u usporedbi s katom.

4.6. Razvoj domusa

Na području Apeninskog poluotoka pojavljuju se vrlo različiti tipovi kuća od razdoblja prapovijesti do kasne antike.[891] U republikansko doba atrijski tip kuće uzima se kao najrasprostranjeniji tip kuće na Apeninskom poluotoku, no ne može se nazvati univerzalnim tipom jer bi to značilo da je zapravo svaka kuća imala atrijski prostor, a to, jednostavno, nije bilo tako. Osim toga, takva je konstrukcija bila karakteristična za imućnije kuće, a odnos imućnih i siromašnih nije nikada bio na prevagu prvo spomenutih. Začetci atrijske kuće traže se u tradicionalnim jednoprostornim kolibama koje su mogle imati otvor u krovu u različite svrhe: za izlaz dima iz ognjišta, skupljanje vode unutar kućanstva i sl.[892] Ovakva je konstrukcija kuća olakšavala život ukućanima jer je efikasno rješavala veći broj problema s kojim su se susretala društva sa slabo razvijenom infrastrukturom unutar kuća. Nije nemoguće pretpostaviti da spomenuta kuća nije morala biti vezana isključivo za italsko područje već je mogla biti svojina i drugih naroda koji su živjeli na području Sredozemlja odnosno tamo gdje su klimatski uvjeti bili takvi da su omogućivali da se veći dio godine boravi vani.

[890] P. M. ALLISON, 2004a, 120.

[891] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 223.

[892] Opš. kod J. WEISHAAR, 2013, 28-29.

Prve poznate gradske kuće na području Apeninskog poluotoka grade Etruščani u srednjoj i Grci u južnoj Italiji.[893] Upravo ta činjenica nameće pretpostavku da su ove kulture odigrale najvažniju ulogu u razvoju kasnije rimske kuće. Kultura Etruščana, kako se čini konglomerat je kulture vilanovljana i doseljenika iz maloazijsko-egejskoga prostora. Nositelji te kulture stvorili su prvu urbanu kulturu na središnjem dijelu Apeninskog poluotoka. Koliki je konkretan doprinos Etruščana rimskoj kući teško je utvrditi jer se od njihove stambene arhitekture malo toga sačuvalo.[894] Na području Toskane ostale su prije svega sačuvane grobnice koje nose arhitektonska obilježja, a kod kojih se pretpostavlja da su grobni objekti slijedili načine ovozemaljske gradnje.[895] Naime, Etruščani su se u svojim gradnjama koristili lako propadljivim materijalima poput sušene opeke i drvene građe, zbog čega ne začuđuje nedostatak sačuvanih pokazatelja njihovih privatnih gradnji. Uz slabu očuvanost etruščanskih naselja, tu je prisutan i problem slabe istraženosti njihovih lokaliteta. Unatrag nekoliko godina (konkretno 2010. godine) nađena je solidno očuvana etruščanska kuća na području grada Vetulonije koji se smjestio na oko 180 km udaljenosti sjeverno od Rima. Ovaj je nalaz važan jer ostatci nisu sačuvani samo u temeljima nego je sačuvan i podrumski dio kuće. Ipak treba uzeti u obzir činjenicu da se ti nalazi datiraju na kraj etruščanske civilizacije, što otvara pitanje kako je rana etruščanska kuća izgledala, odnosno je li ta kuća u sebi nosila još svoja stara obilježja ili je već dobrim dijelom došlo do sinteze s rimskim svijetom. Nađena je kuća egzistirala otprilike između 3. i 1. st. pr. Krista. Njezin je podrum građen od kamena, tehnikom suhozida, dok je gornja razina kuće bila građena od opeke koje su nosile drvenu konstrukciju s crijepom.[896] Upravo suhozidna tehnika upućuje na zadržavanje starih tradicija barem u dijelu tehnike gradnje kuća. Kuća je sačuvana zbog požara koji se zbio početkom 1. st. pr. Krista, a vjeruje se da je riječ o požaru uzrokovanu ratnim razaranjima u kojima je kuća i uništena. U spomenutom je podrumu nađeno skladišno posuđe, kao i preša za ulje, dok je gornja razina, čini se, služila za stanovanje i u njoj je živio imućan vlasnik sa svojom obitelji. O imućnosti vlasnika ovog objekta svjedoči više čimbenika. Pokazatelj vlasnikove bolje situiranosti jest vertikalna organizacija prostora, kao i pokretna građa i nalazi poput zlatnog novca i ostataka brončanog namještaja.[897] Do sada je istražen dio spomenute kuće, a vjerojatno će daljnja istraživanja upotpuniti naše poznavanje etruščanskoga svijeta. Iako se

[893] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 223.

[894] H. W. JANSON – A. F. JANSON, 2003, 175.

[895] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 223; A. WALLACE-HADRILL, 2009, 285.

[896] R. LORENZI, 2012, https://www.seeker.com/etruscan-house-reveals-ancient-domestic-life-1766081971.html.

[897] R. LORENZI, 2012, https://www.seeker.com/etruscan-house-reveals-ancient-domestic-life-1766081971.html.

smatra da je atrijska kuća preuzeta od Etruščana, za to je malo dokaza. Među rijetkim takvim mogućim pokazateljima jesu nalazi iz Marzabotta kod Bologne, gdje se tijekom 5. st. pr. Krista pojavljuju, u ortogonalnoj strukturi grada, kuće koje svoje prostore organiziraju oko dvorišta, pri čemu su unutar pojedinih dvorišta zamijećena spremišta vode.[898] Pojedini prostori uokolo toga dvorišnog prostora kuća u Marzabottu znaju se povezivati s prostorima kasnije rimske kuće (poput tablina i ala).[899] Ako je zaista atrijska kuća etruščanskog podrijetla, upitno je koliko su njezina obilježja slična s nekoliko stoljeća mlađim atrijem u rimskom svijetu.[900] Nadalje, slična arhitektonska definicija ne znači nužno istu upotrebu pa se spomenuti donekle slični prostori ne mogu potpuno poistovjetiti i proglasiti identičnim. Treba spomenuti i to da su i sami Etruščani bili pod jakim utjecajem egejskog i grčkog svijeta.[901] Jezgra dvorišnog tipa kuće zna se dovoditi i u vezu s mnogo starijim megaronom, odnosno glavnim prostorom egejske palače koji je služio za okupljanja.[902] Smatra se da je megaron zapravo uvećana verzija ranijih jednostavnih kuća, a ona se obično sastojala od predvorja, prostorije s ognjištem i stražnjeg dijela. Iako je danas ustaljeno mišljenje da se podrijetlo atrijske kuće može dovesti u vezu s etruščanskim kućama te kućama egejskoga svijeta, u pitanju je konglomerat vrlo različitijih utjecaja, u sklopu kojega se ne smiju zanemariti i drugi neidentificirani utjecaji (npr. mogući utjecaji Umbra u središnjoj Italiji ili Oska u južnoj).

Atrijska koncepcija kuće bila je popularna tijekom republikanskog perioda, a njezino je posjedovanje postalo privilegij imućnoga svijeta te sinonim višega socijalnog statusa koji se onda odrazio i u organizaciji i dekoraciji kućnoga prostora. Naime, u gradovima Kampanije u kasnorepublikanskom i ranocarskom razdoblju postoje i kuće bez atrija, ali su one obično jednostavnijega tlocrta, što ih svrstava u kuće čiji su vlasnici bili slabijega imovinskoga stanja.[903] U Kampaniji su uz reprezentativna luksuzna zdanja evidentirane i vrlo jednostavne kuće sastavljene od nekoliko prostorija, o čemu je već bilo govora (v. pogl. „4.4.1. Domus“).[904]

Iako su postojale kuće bez atrija, atrijske su kuće kao najreprezentativnije kuće svoga vremena najbolje poznate, zbog čega će ovdje najvećim dijelom biti riječi o njima, a to je

[898] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 213, 223; S. P. ELLIS, 2000, 24.

[899] A. WALLACE-HADRILL, 2009, 285.

[900] S. P. ELLIS, 2000, 24.

[901] M. PALLOTTINO, 2008, 353.

[902] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 223.

[903] Opš. o antičkim kućama kod G. P. R. MÉTRAUX, 2000, 392-405.

[904] A. WALLACE-HADRILL, 2009, 80-81.

posljedica maloga broja podataka o drugim kućama, a ne njihova nepostojanja. Atrijske se kuće međusobno razlikuju svojom veličinom i dekoracijom pa su zapravo zabilježene i manje atrijske kuće koje su svojim ukupnim dimenzijama mogle odgovarati veličini atrija u velikim kućama.[905] Raznolikost u veličini i uređenosti atrijskih kuća svjedoči o kompleksnosti rimskoga društva u smislu njegove vrlo slojevite društvene stratifikacije unutar pojedinih slojeva.[906]

Atrijske se kuće razlikuju i svojim krovnim rješenjima unutar kojih se može napraviti podjela na krovove koji su omogućivali skupljanje vode unutar doma (kompluvij) i one koje su tu mogućnost imale u manjem opsegu ili je uopće nisu imale (displuvij). Displuvij dakle karakterizira inverzija krovišta ili drukčiji nagib krova od kompluvija, a on je vodu odvodio prema van i povezuje se obično uz ranija, republikanska zdanja.[907] Kompluvijski se atrij dijeli na više vrsta, o kojima je bilo već govora u poglavlju o atriju (v. „4.5.1.4. *Atrium*“ (Tlocrt 1. i 2., A).[908] Izvan spomenutih tipova atrija jest atrij *testudinatum* koji najbolje opisuje njegov naziv. Naziv aludira na kornjačin oklop i on, sukladno tomu, nije imao otvor u krovu, nego je iznad njega bio izgrađeni prostor. Atrij tog naziva je, kako se čini, imitirao kornjaču i u tom je smislu ovdje, čini se, bila riječ o četverodijelnom krovu koji je davao dojam oklopa.[909] Spomenuti je način pokrivanja krova osiguravao potpuno iskoristiv potkrovni prostor. Dobar primjer organizacije tog tipa atrija može se vidjeti u tlocrtu pompejske *Casae* (V, 5, 2). Kuće takvog tipa bile su koncipirane manje-više slično kao i ostale atrijske kuće, što znači da se iz ulaznog hodnika ulazilo u središnju prostoriju doma koja je samo zbog manje veličine imala više mogućnosti za osvjetljenje. Tako je primjerice prije spomenuta *Casa* (V, 5, 2) dobivala svjetlost iz vrtnoga prostora, ali i drugih okolnih prostorija.

Pretpostavljam da je ovaj tip nazvan atrijskim zbog svoje organizacije prostora u kojoj je najčešće postojala svojevrsna dioba prostora unutar koje je središnji dio (atrijski prostor) služio kao mjesto primanja klijenata, pri čemu je osvjetljenje umjesto iz otvora u krovu dolazilo iz okolnih prostorija. Unatoč jednostavnijoj strukturi takvi su atriji bili i dalje vezani uz kuće višega standarda u smislu svoje koncepcije i dekoracije.

Prostorije atrijske kuće zapravo se uglavnom grupiraju oko glavne prostorije s otvorom u krovu koja je smještena u sredini kuće. Temeljno obilježje atrijske kuće jest impluvij (plitki

[905] A. WALLACE-HADRILL, 1994, 72-87.

[906] S. P. ELLIS, 2000, 146-148.

[907] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 223.

[908] S. P. ELLIS, 2000, 26-27.

[909] Prikaz mogućega krovišta tipa atrija testudinatum v. J. WEISHAAR, 2013, ilustracija br. 14, 31.

bazen) i kompluvij (otvor u krovu) (v. pogl. „4.5.1.4. *Atrium*“). U shematiziranu idealnu atrijsku kuću ulazilo se nakon prostora vestibula na ulazu. Uz ulazna vrata mogle su se nalaziti trgovine ili radionice različite namjene (*tabernae*), no zapravo i prostorije koje nisu bile upotrebljavane u poslovne svrhe. Nakon prolaska kroz vrata ulazilo se u glavni hodnik (*fauces*) koji je vodio u središnji prostor (*atrium*), a koji se kako je već navedeno razlikovao s obzirom na konstrukciju krovišta i način podržavanja krova. Atrij je kao „srce“ kuće bio okružen prostorijama različite namjene, a završavao je tablinom kao najvažnijom prostorijom u kasnorepublikanskoj kući unutar koje je tablinski prostor obično povezivao kuću sa stražnjim vrtom.[910] Među najstarije pompejske kuće ulazi i *Casa del Chirurgo* koja pripada tzv. samnićanskom razdoblju, konkretno razdoblju između 4. i 3. st. pr. Krista, a ona je primjer starije atrijske kuće koja je završavala hortusom. I dok je u razdoblju republike atrij najvažnija prostorija u kući, tijekom carstva dolazi do promjene u koncepciji kuća u sklopu koje se povećava važnost vrtnog prostora, a ujedno dolazi i do njegove transformacije.[911]

Atrijska je kuća došla pod helenistički utjecaj na prijelazu iz 3. u 2. st. pr. Krista, što je vidljivo u usvajanju peristila u pompejskim kućama. Među najstarijim kućama u Pompejima jest i *Casa di Sallustio* (VI, 2, 3-5, 30) koja se, poput prethodno spomenute *Casa del Chirugo* (VI, 1, 10-23), ubraja među pompejske kuće koje pripadaju samnićanskom razdoblju.

Peristil jedno vrijeme egzistira zajedno s atrijem, poslije istiskuje atrij, a u prijelaznom razdoblju njihove zajedničke egzistencije možemo govoriti o atrijsko-peristilnom tipu kuće čiji su ostatci danas najvidljiviji ili možda najpoznatiji u kućama u Kampaniji.[912] Originalni tlocrt *Casa di Sallustio* sličan je kući Kirurga, uz napomenu da je kuća Sallustio u prvoj polovici 1. st. pr. Krista na svojoj istočnoj strani dobila dodatak u obliku drugog atrija i peristila. Prema većoj površini *Casa di Sallustio*, može se pretpostaviti da je ovako veliko proširenje spomenute kuće bilo uvjetovano i količinom raspoloživa prostora. U tom, novom konceptu *Casa di Sallustio* imala je na vrtnom području tri trijema, dok je na četvrtoj strani bio zid ukrašen zidnim slikarijama. Spomenuta je zidna slika bila mitološkog karaktera, a trebala je doprinijeti dojmu većega prostora.[913]

[910] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 223.

[911] Opš. kod T. STACKELBERG, 2009.

[912] S. P. ELLIS, 2000, 31-35.

[913] S. P. ELLIS, 2000, 34.

Grčka kuća s peristilom bila je prvotno raširena na području Atike, Peloponeza i na grčkom otočju,[914] a kolonizacijom se proširila i na jug italskog poluotoka, odakle je i velikim dijelom došlo do stapanja s ranijom atrijskom kućom. Najčešće se produkt ovoga spajanja smatra univerzalnim tipom rimskog doma, no veličina rimske države, kao i prirodno-geografska različitost tog teritorija, na kojemu je živjelo etnički različito stanovništvo sa svojim raznolikim tradicijama, protive se takvoj jednoobraznosti ondašnjih kuća.

Preuzimanje novog načina življenja u stranom svijetu, pa tako i liburnskog, utjecalo je i na ubrzanu arhitektonsku romanizaciju koja je bila pod utjecajem domorodačkih tradicija. Valja očekivati da su se novi utjecaji različito interpretirali u različitih naroda. Dobar primjer različitih interpretacija nekoga prostora vidljiv je u samih Rimljana koji su preuzeli peristil te su ga koncipirali i koristili se njime na svoj način. Naime, u Grka je peristil velikim dijelom bio prekriven mozaikom, dok je u Rimljana unatoč prisutnosti mozaika pretvoren u zeleni prostor kako bi, smatra se, došlo do donošenja ruralne atmosfere u grad, što je bilo očito suprotno doživljaju istoga prostora u grčkom svijetu. Dobar primjer grčke kuće s peristilom može se vidjeti na primjeru *House of the Masks* koja se nalazila na otoku Delu na području Ciklada u Egejskom moru.[915] To je bila iznimno velika kuća koja je u svojem središtu imala peristil, a kroz njegove se trjemove se osiguravao pristup različitim dijelovima kuće. Kuća je bila ukrašena mozaicima i zidnim slikama.

I dok je peristil u grčkoj kući središnji prostor, u kampanijskim kućama on je najčešće dodatak atriju. U skladu s ovim proširenjem rimske kuće, prostori za primanje smještaju se uokolo peristila, što se povezuje i s pokušajem ostvarenja veće privatnosti vlasnika kuće i njegovih gostiju. Razlog veće koncentracije soba za primanje na ovom području rezultat je i vjerojatno vrtnog obilježja toga prostora koji je gradskim ljudima trebao pružiti ugođaj ladanjskog života, što je bitna odrednica rimskog identiteta koji hvali život na selu, no preferira život u gradu. Težnja za unošenjem ladanjske atmosfere u kućni prostor vidi se ponajbolje u pompejskoj *Casa di Octavius Quartio* (II, 2, 2).[916] Vrt te kuće bio je toliko velik da je zauzimao gotovo cijeli jedan gradski blok. Osim toga što je vrt imao hram iznad nimfeja posvećena Dijani i Akteonu, bio je ispunjen kanalima, pergulama, fontanama i cisternama, što pokazuje razinu kompleksnosti ondašnjih vrtnih prostora.

---

[914] W. MÜLLER – G. VOGEL, 1999, 175.

[915] PERSEUS TUFTS, s. v. *Delos, House of the Masks (Building)*, http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Delos,+House+of+the+Masks&object=building.

[916] P. CLEMENTS – M. CLEMENTS, s. v. *Casa di Octavius Quartio*, https://sites.google.com/site/ad79eruption/pompeii/regio-ii/reg-ii-ins-2/house-of-octavius-quartio.

Usporedi li se atrij s peristilom, uočava se da je atrij imao više obilježja monumentalnosti te da je išao u visinu, dok je peristil, barem u rimskoj interpretaciji, naglašavao dubinu i širinu prostora.

Peristilna se kuća se ustalila potkraj 1. st. te se poslije proširila provincijama.[917] Peristilna je kuća u osnovi jednostavna, a karakterizira je usredotočenost na dvorište. U kućama velikih dimenzija pojavljuju se i dodatna dvorišta, što se objašnjava različitim razlozima npr. težnjom za ostvarivanjem veće privatnosti, naglašavanjem prestižnoga statusa; zapravo na sličan način kao što se tumači i udvajanje atrija, o čemu je već bilo govora (v. pogl. „4.5.1.4.*Atrium* (Tlocrt 1. i 2., A)").

Sve veća razvijenost društva, kao i proces raslojavanja, imali su za posljedicu proširenje prostora doma novim prostorijama i sadržajima. Prije spomenuta različita koncepcija peristila u grčkom i rimskom svijetu ima dakle svoje razloge i u različitim svjetonazorima. Naime, rimski su gradovi bili mnogo urbaniziraniji i veći od grčkih, što je imalo za posljedicu da su Rimljani izgubili kontakt s prirodom, dok je u Grka prostor grada još uvijek nosio ruralno-urbana obilježja, zbog čega su Grci, pretpostavlja se, težili većoj urbanizaciji svojeg doma. Veća je urbaniziranost pridonosila njihovu izdvajanju od okoline, a time i „odskakanju" od nižih društvenih slojeva koji si nisu mogli priuštiti takav luksuz posebnosti.

4.6.1. Širenje rimske kuće u provincijama

Atrijsko-peristilni tip postoji kao prijelazni tip između atrijskog i peristilnog tipa doma. Naime, područja koja danas ulaze u ono što nazivamo zapadnom Europom bila su pod manjim utjecajem grčko-helenističkog svijeta od onih na Istoku, i tu je korjenite promjene u privatnoj i javnoj arhitekturi donijela tek rimska vlast. Doduše, na pojedina su područja ranije pristigli utjecaji grčkoga svijeta, no najveći se dio zapadne Europe u arhitektonskom smislu ipak transformira uspostavom rimske vlasti. Romanizacija se tako na području Galije zbila rano, već u drugoj polovici 1. st. pr. Krista, a dobar primjer novih arhitektonskih promjena očit je u Narbonni na jugu Francuske (lokalitet *Clos de la Lombarde*).[918] Tamo je nađena gradska vila atrijsko-peristilnog tipa čija je površina bila više od 900 m². Ono što je upitno pri ranim gradnjama u duhu rimskog svijeta jest jesu li vlasnici takvih ranih objekata bili pripadnici rimskoga svijeta pridošli iz središta rimske države koji su kroz vlastite gradnje širili rimski način života ili je pak u pitanju domaća elita koja je zbog suradnje s novom vlasti

[917] S. P. ELLIS, 2000, 71.

[918] J. C. ANDERSON, 2013, 207.

bila na poseban način nagrađena. Valja očekivati da su područja koja su ranije došla u kontakt s grčkim svijetom bila spremnija za prihvaćanje novìna te ne začuđuje što se rano baš na jugu Francuske, odnosno Galije, pojavljuju kuće u duhu rimskoga svijeta.[919] Naime, Grci su na području današnjeg Marseillea osnovali svoju koloniju još oko 600. pr. Krista.

Tijekom rimske vlasti kuće na području Galije, kao i uostalom drugdje, postaju veće i raskošnije, uz napomenu da one nisu nikada dosegnule luksuz kuća u Hispaniji, što je posljedica vjerojatno i razlike u bogatstvu (minerali, vino i ulje u Hispaniji) ovih provincija, kao i povijesnih okolnosti koje su uzročno-posljedično omogućile uspon hispanske elite, zahvaljujući čemu su neki njezini pripadnici došli do carskog položaja poput Hadrijana.[920] Iznimno bogatstvo Hispanije omogućilo je gradnju luksuznih izvangradskih objekata, zbog čega je u toj provinciji nađen velik broj ruralnih vila (*villa rustica*).

O specifičnostima unutar različitih provincija svjedoče i primjeri privatnih objekata nađenih u sjevernoj Africi, u kojoj su evidentirane samo peristilne kuće, dok nedostatak atrijskih kuća, odnosno atrijsko-peristilnih kuća, znači da se one ovdje vjerojatno nisu nikada niti gradile jer su klimatski uvjeti u Africi pogodni za dobro očuvanje građe.[921] Nasuprot tomu, dok u Africi prevladavaju gradske kuće, u Hispaniji je situacija obrnuta. Prisutnost samo peristilnih kuća u Africi objašnjava se jakim predrimskim tradicijama, odnosno snažnim utjecajem grčkoga svijeta, koji se ovdje osjeća već od 3. st. pr. Krista (npr. Kartaga).[922] U sjevernoj Africi najbolje je istražena veteranska kolonija Timgad koju je osnovano Trajan.[923] U njoj su vojnici gradili kuće točno definiranih dimenzija u sklopu kojih je bio peristil okružen brojnim prostorijama. Dobro očuvane peristilne kuće nađene su i u Volubilisu u zapadnoj Mauretaniji, a one se datiraju u 1. i 2. st. i bile su u upotrebi do 5. st. (npr. *House of the Peackok*).[924] Navedeni primjeri pokazuju određene specifičnosti u provincijama, u kojima je, u cjelini gledano, rano nastupila romanizacija koja je u sebi nosila određene razlike vezane za prirodno-geografske čimbenike, povijesne okolnosti poput ovdje razmatranog doticaja s grčko-helenističkim svijetom, etničkim razlikama i slično.

Općenito gledano, kuće u provincijama nose vrlo raznolika obilježja i pokazuju specifičnost u romanizaciji u arhitektonskome smislu (v. pogl. „4.2. Odnos svjetovnog i sakralnog,

[919] S. P. ELLIS, 2000, 45-47.

[920] S. P. ELLIS, 2000, 41-45.

[921] S. P. ELLIS, 2000, 31.

[922] S. P. ELLIS, 2000, 31.

[923] S. P. ELIS, 2000, 40.

[924] S. P. ELLIS, 2000, 47.

privatnog i javnog, muškog i ženskog u kućama u okviru romanizacije“).[925] O univerzalnosti rimskih kuća može se govoriti u određenom smislu kroz primjenu tehnika i materijala gradnje, kao i, primjerice, dekorativnom pogledu u obliku dekoracije zidova i podova. Ipak unatoč primjeni istih dekorativnih tehnika različitost se vjerojatno može tražiti u upotrijebljenim motivima, a ona bi bila, pretpostavljam, posljedica dobrim dijelom različitih životnih iskustava unutar različitih etničkih područja. Tim bi se motivima i njihovim vjerojatnim različitostima trebala pokloniti pozornost u daljnjim istraživanjima kao mogućem pokazatelju zadržavanja starosjedilačkih tradicija u rimskome svijetu. Moguće je da je kod koloriranih mozaika na pojedinim područjima bila prisutnija i upotreba određenih boja, što može ukazivati na specifičnosti povezane s kulturom naroda koji je obitavao na određenom području.

4.6.2. Kraj rimske kuće

Potkraj antičkog razdoblja, već tijekom 4. i 5. st., dolazi do propadanja rimske kuće i rimskog načina života. Njezin se kraj objašnjava razaranjima, bolestima i glađu, odnosno kataklizmama koje se zasnivanju na teško prihvatljivim objašnjenjima o potpunom uništenju kuća i njezinih stanovnika. No, s obzirom na prostornost rimske države, jasno je da nisu svi stanovnici „nestali“ u raznim nedaćama koje su ovaj svijet zahvatile potkraj antike pa bi se moglo postaviti pitanje zašto nakon što su stradanja prošla nije obnovljen prijašnji način života.[926] Odgovor na to pitanje nikako ne može biti jednostavan i obuhvaća više razloga. Rimskodobni način života najvjerojatnije prestaje funkcionirati zbog nemogućnosti održavanja postavljenoga životnog standarda, što je posljedica gospodarskog propadanja kao odraza širih političkih promjena koje sa sobom nose promjene i u svim drugim sferama. Osim gospodarskih promjena, važan popratni element u promjenama imaju filozofija i religija, odnosno okret prema monoteizmu, što su promjene koje se mogu već nazreti tijekom 2. i 3. st. Upravo te promjene olakšavaju prihvaćanje novih uvjeta života jer su se kroz njih propagirale jednostavnost i skromnost privatnog života koja se ogledala u arhitekturi ranosrednjovjekovnih kuća, kada znatno opada životni standard u usporedbi s prijašnjim antičkim svijetom. Čini se da je religija omogućila stanovništvu na razmeđi između antike i srednjeg vijeka da lakše prihvati novonastalo stanje koje je značilo nazadak u svakodnevnom životu, a ono se posebno zrcalilo u stambenim prilikama, ali onda i u svim drugim

[925] S. P. ELLIS, 2000, 40.

[926] Opš. o propadanju rimske kuće kod. S. P. ELLIS, 1988, 565-576,

segmentima života (prehrani, edukaciji, društvenom životu i dr.). Treba pretpostaviti da su promjene najteže padale prvim generacijama koje su znale za bolji životni standard, no s vremenom su nekadašnje navike „pale u zaborav“ te su uspostavljeni niži standardi od onih koji su postojali prije. Nove su generacije tako tijekom vremena izgubile sjećanje na prijašnji način života, a to im je olakšalo prihvaćanje novonastalih uvjeta koji su značili nazadak u kvaliteti življenja. Već u kasnoj antici gradovi doživljavaju ruralizaciju i sve veći broj stanovnika odlazi iz grada kako bi lakše preživio. U skladu s tim dolazi do propadanja gradova u arhitektonskom smislu, u sklopu kojega kompleksne kuće bivaju zamijenjene jednostavnijim zdanjima.

5. PRIVATNI PROSTOR RIMSKODOBNE LIBURNIJE

U ovom će se poglavlju dati pregled dosadašnjih spoznaja o najvažnijim naseljima rimskodobne Liburnije. Podatci izneseni u ovom poglavlju mogu se podijeliti na dvije grupe, podatke o samom naselju i podatke koji se bave arheološkim istraživanjima na području svakoga razmatranog grada. Podatci o naselju obuhvatit će, uz ostalog, i predrimsku i rimsku fazu u životu naselja, no naglasak će biti na provedenim arheološkim istraživanjima Tijekom analize raspoloživih podataka o provedenim istraživanjima na područjima pojedinih gradova nastojat će se što detaljnije obraditi podatci o lokalitetima na kojima su provedena istraživanja, pri čemu će se primarno voditi briga o položaju identificiranih objekata unutar gradskog tijela, njihovu odnosu s drugim objektima u blizini, arhitektonskim i dekorativnim obilježjima istraženih prostora, artefaktima i o vrsti provedenih istraživanja. Cilj je ovog poglavlja dati pregled najvažnijih liburnskih naselja i utvrditi obilježja privatnoga prostora unutar razmatranih naselja. Sačuvana građa najčešće donosi podatke o kućama društvene i financijske elite, no dijelom će se ovdje zahvatiti i niži slojevi liburnskoga svijeta zahvaljujući dijelu sačuvane građe s područja Nina.

5.1. Alvona ili Albona (Labin)

Antička Alvona ili Albona smjestila se na istočnom dijelu istarskog poluotoka kao prvo važnije naselje istočno od rijeke Raše, na granici s Histrijom, a poslije Italijom (v. Karta 2. i 3.). Smatra se da je antičko naselje bilo smješteno na vrhu jednoga zaravnjenog brdašca, udaljenom nekoliko kilometara od obale, odnosno na mjestu današnje stare gradske jezgre i ranije predrimske gradine.[927] Međutim, konkretnih dokaza za to nema i moguće je da je naselje bilo položeno i uz neku od obližnjih uvala.[928] Kao potencijalne luke Alvone navode se uvale Rabac i Duga Luka (Prtlog), a čini se mogućim da se naselje, neovisno o svojemu točnom položaju, koristilo i objema lukama (Karta 4.).[929] Ovo je područje imalo mogućnost za raznoliku gospodarsku djelatnost poput poljodjelstva i razvoja obrta povezanih s dostupnim resursima te za bavljenje pomorstvom i drugim zanimanjima povezanima s morem.[930]

[927] V. KOS, 2008, s. v. "Labin", http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1505.

[928] Z. SERVENTI, 2014, bilj. 169, str. 139.

[929] Z. SERVENTI, 2014, 39.

[930] A. DEGRASSI, 1962a, 907-910; Š. MLAKAR, 1962, 36–37.

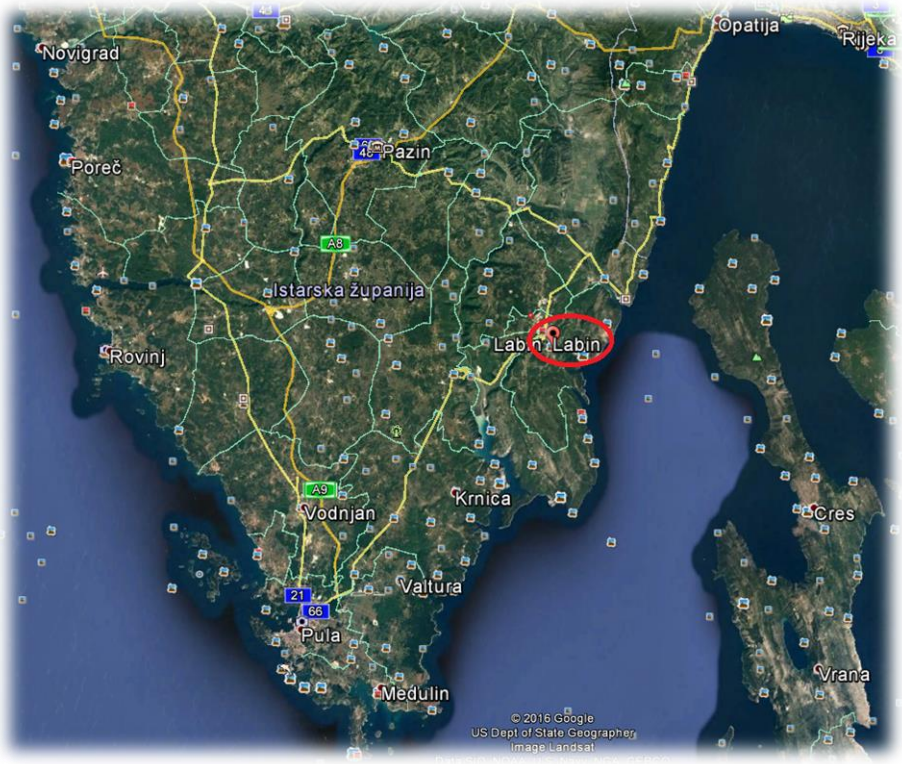

Karta 3. Položaj Labina (Google Earth).

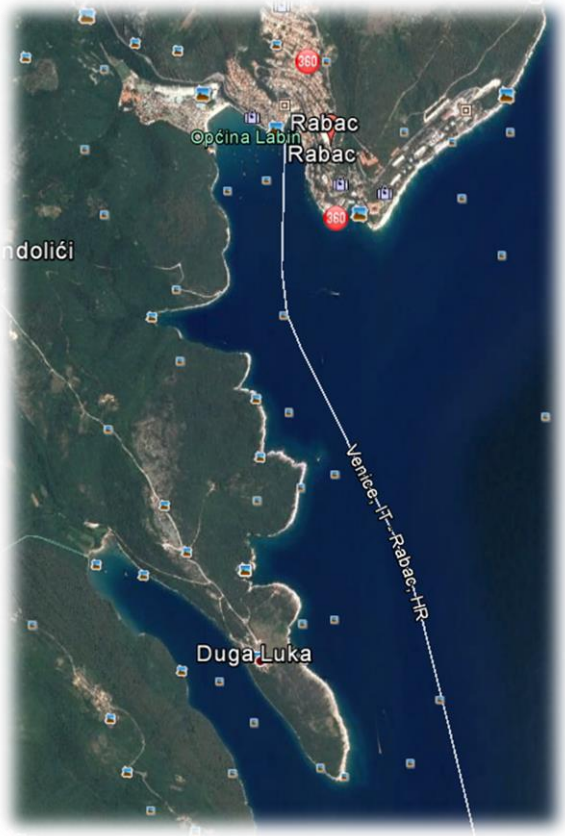

Karta 4. Moguće luke Alvone: uvale Rabac i Duga Luka (Prtlog), (Google Earth).

Alvonu, odnosno Albonu kao trgovačko naselje i luku prvi spominje Artemidor iz Efeza već u 2. st. pr. Krista (Marc. *Ep. Art*. 4, 10),[931] što bi išlo u prilog njezinoj većoj važnosti u predrimskom periodu. Moguće je da je spominje, i prije Artemidora, Pseudo-Skilaks u toponimu *Lias*, međutim, nije sigurno može li se njegov navod vezati uz to naselje (Ps. Scylax. 21).[932] Spominje je i Plinije Stariji, i to, čini se, kada navodi pripadnike zajednice *Alutae* koja posjeduje italsko pravo (Plin. *Nat. hist*. 3, 139) i tijekom nabrajanja opida sjevernoga kopnenog dijela Liburnije u obliku toponima Alvona (Plin. *Nat. hist.* 3, 140). Grad bilježi i Ptolomej (Ptol. *Geogr*. 2, 15, 2; 3, 1, 24), koji je spominje, također dvaput, jednom među gradovima Liburnije i jednom među gradovima Histrije, što se možda može objasniti položajem naselja na istarskom poluotoku, dakle na etničkoj granici Histrije i Liburnije.[933]

Alvona se spominje i u kasnijih autora kod Anonima iz Ravenne (Rav. Ann. 4, 22; 5, 14) te na Tabuli Peutingeriani, gdje se navodi kao Albona,[934] a njezino bilježenje u nabrojenim djelima antičkih pisaca različitih razdoblja pokazatelj je veće važnosti i dugotrajnosti života razmatranog naselja.

Rimsko se naselje, možda, razvilo na predrimskoj gradini koja je svoje početke imala, čini se, u brončanodobnom periodu, a na kojoj egzistira današnji Labin.[935] Ovdašnje je domorodačko stanovništvo rano uspostavilo kontakte s rimskim svijetom, o čemu svjedoče ovdje nađeni ostatci kasnorepublikanskog novca. Luciani u svojim promišljanjima o pronađenim ovdašnjim novčićima ide toliko daleko da smatra da je predrimska Alvona već u vrijeme pada Nezakcija177. pr. Krista u političkome smislu bila rimski grad.[936] Takvo promišljanje nije u suglasju sa suvremenim spoznajama jer rimska vlast nad histarskim područjem, kao i na drugim teritorijima izvan Apeninskog poluotoka, u periodu kasnorepublikanske vlasti, nije uspostavljana i održavana kroz izravno rimsku prisutnost na stranom terenu već kroz sporazume s tamošnjom aristokracijom, voljnom za suradnju. U to vrijeme opstanak rimske vlasti ovisio je najvećim dijelom o odanosti izabranih osoba kojima su Rimljani predali ili potvrdili vlast. Prema tome, logično je da se ovdje u drugoj polovici 2. st. pr. Krista ne može očekivati rimski upravni sustav, ali se može govoriti o jačanju romanizacijskih utjecaja.

---

[931] Prema A. STARAC, 2000, 76.

[932] Možda je riječ i o pokaznoj zamjenici, v. M. SUIĆ, 1981, 120.

[933] A. STARAC, 2000, 76.

[934] W. TOMASCHEK, 1894, s. v. "Albona", 1330.

[935] V. KOS, 2008, s. v. "Labin", http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1505.

[936] T. LUCIANI, 2012, 32-37.

Alvona je dobila municipalitet za careva julijevsko-klaudijevske dinastije, o čemu svjedoči natpisna građa. Jedan od spomenika koji tomu ide u prilog jest onaj o gradnji kupališta (*CIL* 3, 3047), koji je postavio Tiberije Gavilije Lambik, datiran u 1. st. pos. Krista i u kojemu se navodi da je kupalište namijenjeno zdravlju pripadnika grada (municipija) (*pro salute municipii*),[937] što je izričita potvrda municipaliteta ove sredine.[938] Da je riječ o ranom razdoblju romanizacije, jasno je prema onomastici jer je zabilježeni dužnosnik zadržao domorodačko ime kao kognomen. Proučavanje imenovanja na natpisima Labina pokazalo je da je porodica Gavilija imala monopol na gradske dužnosti poput porodice Oktavija u Nadinu,[939] što upućuje na to da je u Liburniji statusna endogamija, kako se čini, bila prisutna i prije uspostave rimske vlasti, odnosno da je društvena stratifikacija bila izražena već u ranijemu razdoblju.[940]

Alvona je, ako ćemo vjerovati Pliniju, rano dobila italsko pravo (*ius Italicum*), što znači da su njezini stanovnici dobili porezne povlastice iznimno važne za daljnji razvoj naselja.[941] Ove olakšice omogućivale su naselju mnogo brži razvoj u odnosu prema naseljima koja su bila opterećena većim poreznim davanjima i vrlo je vjerojatno da su one posljedica želje Rimljana da se na taj način potakne brži razvoj prosperitetnih područja. Olakšice se mogu povezati i s tendencijom Rimljana da stanovnicima ovog područja iskažu svoju zahvalnost za usluge koje je neka zajednica učinila rimskoj državi.[942] Naime, Rimljani nisu često davali ovakve povlastice, ali se smatra da su se one davale, osim u navedenim prilikama, i u situacijama elementarnih nepogoda, kada je pogođenu sredinu trebalo potaknuti da se što prije oporavi i počne privređivati.

---

[937] Opš. kod W. TOMASCHEK, 1894, s. v. „Albona“, *RE*, 1330; J. MEDINI, 1969, 46; A. STARAC, 2000, 76; M. SUIĆ, 2003, 191.

[938] J. Medini smatra da nije nemoguće da je Alvona/Albona municipalni status dobila još u vrijeme Augusta (J. MEDINI, 1974, 35), dok se, primjerice, prema G. Alföldiju, to prije zbilo nešto kasnije, za Tiberija (G. ALFÖLDY, 1965, 69).

[939] A. KURILIĆ, 1999, 142-143.

[940] A. KURILIĆ, 1999, 226.

[941] G. ALFÖLDY, 1965, 68-69; J. MEDINI, 1974, 35; M. GLAVIČIĆ, 2002, 45. Plinije Stariji u opisu Skardonitanskog konventa navodi da pripadnici etnika *Alute* imaju italski status zajedno s još nekoliko etnika na području Liburnije (Plin. *Nat. hist*. 3, 139). Oko spomenutog imena postoje nesuglasice zbog sličnosti imena *oppida* Alveria i Alvona. Međutim, jezične analize njihove tvorbe išle bi, čini se, prije u prilog Alutima kao stanovnicima Alvone, v. S. ČAČE, 1993, 10.

[942] Opš. kod M. ŠAŠEL KOS, 2005, 323.

Velik je broj stanovnika Alvone/Albone autohtonog podrijetla,[943] no zbog položaja grada u blizini matičnoga italskog teritorija ovo je područje brzo i intenzivno romanizirano.[944] Sudeći prema natpisnoj građi, među uglednicima dominiraju članovi romaniziranih domorodačkih porodica. Uz već spomenutu porodicu *Gavillii,*[945] tu se, ali manje često, pojavljuju porodice *Ceionii, Petronii*.[946] Iz navedenih italskih gentilicija koji su kombinirani s domorodačkim imenima (kognomena) i/ili filijacijom jasno je da je na natpisnoj građi riječ o bivšim peregrinima koji su nakon stjecanja civiteta preuzeli dijelom strano imenovanje.[947] Labin je vjerojatno u rimsko doba imao latinski status jer se u njemu kao i u drugim takvim sredinama pojavljuju uz osobe s rimskim građanskim pravom, dakle one koje su usvojile rimski sustav imenovanja, i one s domaćim imenima i starijim obrascima imenovanja.[948] Romanizirana starosjedilačka aristokracija ovdje je kao i u većini drugih mjesta u Liburniji bila nositelj vrhovnih gradskih magistratura.[949] Treba pretpostaviti da se u skladu s nestabilnom političko-gospodarskom situacijom tijekom vremena broj stanovnika Alvone smanjivao, a to je u uzročno-posljedičnoj vezi dovelo do slabljenja važnosti naselja.

Alvona je slabo istražena i njezini su nalazi najvećim dijelom ograničeni na one epigrafske.[950] Međutim, i ta je, preostala građa manjkava za kasno carsko doba, što je slučaj i u većini drugih liburnskih gradova.[951] Dakle, o stanovanju u staroj Alvoni ne raspolaže se zasada nikakvim iskoristivim podatcima, a koji bi svojim postojanjem omogućili izvođenje zaključaka, pa onda i komparaciju s drugom sličnom građom nađenom na teritoriju Liburnije.

[943] O domorodačkom stanovništvu i njegovim tradicijama izravne potvrde daju epigrafski spomenici na kojima su zabilježena domorodačka imena osoba, ali i imena autohtonih božanstava, v. Š. MLAKAR, 1962, 36-37.

[944] U prilog zadržavanju domorodačkih običaja ide i štovanje lokalne božice Sentone koje je potvrđeno na natpisnoj građi iz Labina (Alvona), ali i drugih mjesta poput Plomina (Flanona), v. A. DEGRASSI, 1962a, 907-910; G. ALFÖLDY, 1965, 72. Do sada se broj pronađenih potvrda štovanja Sentone popeo na osam, od kojih su čak četiri s labinskog područja, v. A. FAILEYEV – A. KURILIĆ, 2016, bilj. 5, str. 240.

[945] Izvorni članovi porodice Gavillii potekli su, prema J. J. Wilkesu, iz Akvileje, v. J. J. WILKES, 1962, 255.

[946] Opš. kod R. MATIJAŠIĆ, 2006, 81-87.

[947] G. ALFÖLDY, 1965, 73.

[948] A. KURILIĆ, 1999, 145.

[949] Opš. kod J. MEDINI, 1974, 35, 48.

[950] M. SUIĆ, 2003, 37.

[951] G. ALFÖLDY, 1965, 73; M. GLAVIČIĆ, 2002, 45.

5.2. Flanona (Plomin)

Na istočnoj obali istarskog poluotoka sjeveroistočno od Alvone/Albone smjestila se antička Flanona, kao drugo naselje po redu nakon rijeke Raše (v. Karte 2. i 5.). Flanona je uz Alvonu/Albonu ulazila u prva naselja sjevernog dijela Liburnije. Njezina je važnost velikim dijelom bila utemeljena na povoljnom prometnom položaju u dnu duboke luke, gdje se u zaštićenim uvjetima obavljala trgovina.[952] Artemidor iz Efeza kaže da je Flanona dala ime čitavom kvarnerskom zaljevu *sinus Flanaticus*, što bi upućivalo na njezinu veću važnost u predrimskom periodu (Artem. 4, 10, p. 357).[953] Plinije spominje Flanonu u dvama navratima, pri čemu njezine stanovnike jednom spominje kao one koji posjeduju italsko pravo (Plin. *Nat. hist*. 3, 139), a drugi put naselje navodi u sklopu popisa gradova sjevernoga kopnenog dijela Liburnije (Plin. *Nat. hist*. 3, 140). Dakle, Flanonu Plinije spominje, čini se, u istom kontekstu kao i Alvonu, no činjenica je da je u oba navrata ime Flanone (odnosno u jednom navratu naziv etnika) izvedeno od istog imena te je zabilježeno bez dvojbe. Možda je takav nedvosmislen način bilježenja pokazatelj da je Flanona u antičko doba bila poznatija od susjednog grada te da je kao takva imala veću važnost. Zabilježio ju je i Ptolomej (Ptol. *Geogr*. 2, 16, 2). Ona je pribilježena i u Tabuli Peutingeriani, što svjedoči da je zadržala važnost i u kasnijemu antičkom razdoblju.[954]

Prije spomenuto italsko pravo dodijeljeno Alvoni i Flanoni upućivalo bi na razmjerno veliku važnost obaju naselja u rimskom razdoblju.

[952] Opš. kod Z. SERVENTI, 2014, 48.

[953] Opš. kod Š. MLAKAR, 1962, 37-38; J. J. WILKES, 1969, 195.

[954] K. PATSCH, 1909, s. v. "Flanona", 2504.

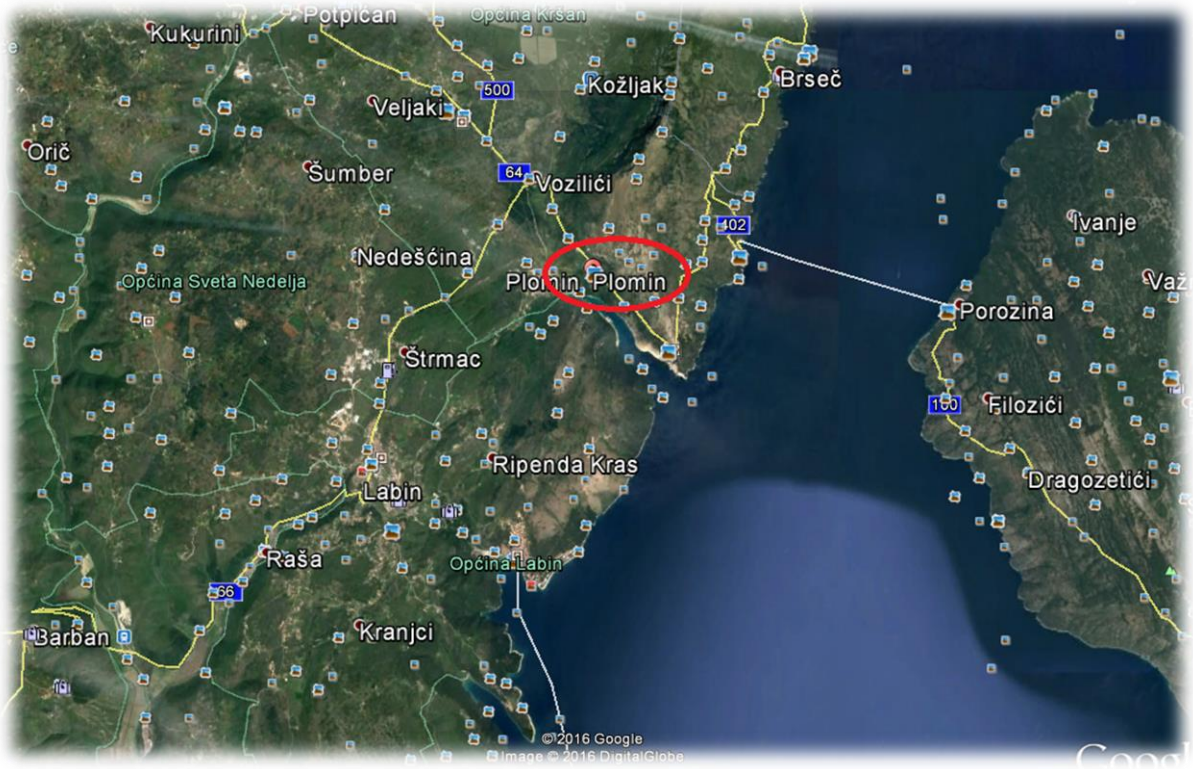

Karta 5. Položaj Plomina (Google Earth).

Predrimska Flanona poput Alvone/Albone i velikoga broja drugih liburnskih naselja pripadala je kategoriji gradinskih naselja.[955] Njezin je geostrateški položaj osiguravao stanovnicima dobru zaštićenost od napada i nadzor nad područjem Kvarnera.[956] Položaj naselja u rimskom razdoblju, kao i kod Alvone, nije siguran. O položaju antičke Flanone različiti istraživači imaju različita mišljenja pa tako B. Tamaro smatra da je ona bila smještena uz obalu zaljeva,[957] dok ju je A. Degrassi smjestio na mjestu današnjeg Plomina (Karta 5.), pri čemu je iznio mišljenje da se naselje tijekom vremena proširilo na obalno područje. Antička je Flanona vjerojatno bila smještena barem jednim dijelom uz obalu, u zaljevu, na području plominske luke, udaljene pola kilometra od samoga današnjeg Plomina, gdje je nađen epigrafski spomenik s imenom grada (*ILJug*, 2906).[958]

[955] K. PATSCH, 1909, s. v. "Flanona", 2504

[956] K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 2008, 76.

[957] Opš. kod B. TAMARO, 1928, 401-405.

[958] Opš. kod A. DEGRASSI, 1962b, 895-902; V. KOS, 2008, s. v. "Plomin Luka". URL http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2116.

Flanona je stekla municipalan status još za careva julijevsko-klaudijevske dinastije, a taj je status višekratno epigrafski potvrđen (npr. *CIL* 3, 3036)[959]. Lokalna aristokracija u Flanoni, ali i drugdje u rimskome svijetu uspostavom rimske vlasti ostaje na svojoj poziciji, samo se prilagođuje novom sustavu uprave. Među magistratima domorodačkog podrijetla u Flanoni se spominju, primjerice, članovi ugledne gradske porodice *Aquilii* čija se domorodačka pripadnost očituje, kao i u drugim naseljima u Liburnije, u imenskom sustavu u sklopu kojega se obično uz liburnski kognomen i filijaciju uporabljuju strani prenomen i gentilicij.[960] Pretpostavlja se da je atraktivna lokacija, ali i blizina Italije, privukla veći broj Italika na ovo područje, a to je moralo pridonijeti bržoj romanizaciji i intenzivnijemu gospodarskom razvoju. Na osnovi sačuvanih ovdašnjih natpisa vidljivo je da su pripadnici gradskih vladajućih struktura bili uglavnom domaći stanovnici.[961] Pretpostavlja se na temelju prije spomenute onomastičke analize da je Flanona prije ulazila u municipije s latinskim nego s rimskim građanskim pravom.[962]

O autohtonome stanovništvu Flanone svjedoče, osim spomenutih podataka, i ostatci natpisa na kojima se spominju i domorodačka božanstva, poput Sentone (*CIL* 3 10076; ILJug. 2900; *CIL* 3 3026), Irije (*CIL* 3 3032; *CIL* 3 3033) i Ike (*CIL* 3 3031).[963] Uz spomenute domorodačke kultove, njegovali su se ovdje i službeni kultovi rimske države. Poznato je da se ovdje štovala i Minerva pod nazivom *Minerva Flanatica.* O njezinu podrijetlu postoje različita mišljenja, od toga da je riječ o domorodačkoj božici preko razmišljanja da je u pitanju sinkretizam domorodačkog i rimskog božanstva do mogućnosti da je ona zapravo možda primarno rimska Minerva čiji je drugi dio sintagme samo izvedenica od imena grada Flanone.[964] Zbog snažnih i ovdje posvjedočenih lokalnih vjerovanja vrlo je vjerojatno da je i Minerva ipak bila autohtona božica koja se tijekom vremena poistovjetila s rimskom božicom.[965]

Izuzmemo li istraživanja koja su ovdje provedena još potkraj 19. i početkom 20. st., Flanona je slabo istražena i najvećim dijelom većina spoznaja o njoj bazira se na epigrafskoj građi i

[959] Možda već za Augusta v. J. MEDINI, 1974, 35-36; ili nešto kasnije, za Tiberija v. G. ALFÖLDY, 1965, 73; J. WILKES, 1969, 195.

[960] M. GLAVIČIĆ, 2002, 45. U istom su gradu poznate i porodice *Suioci* i *Turranii,* G. ALFÖLDY, 1965, 73-74.

[961] J. MEDINI, 1974, 48; A. KURILIĆ, 1999, 259.

[962] A. KURILIĆ, 1999, 145.

[963] V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, kat. br. 17-19, 21, 25 i 28, 423-424.

[964] J. MEDINI, 1976, 185-207.; usp. V. ZOVIĆ, 2013, 68-69.; F. BUDIĆ, 2016, 30.

[965] V. ZOVIĆ, 2013, 69.

analogijama koje su „nastale“ na proučavanju drugih, bolje istraženih sredina.[966] Na području Flanone, baš kao i kod Alvone za kasno carsko doba nema sačuvane epigrafske građe.[967] Novija, manja zaštitna istraživanja provedena su u Plomin Luci u tijeku prosinca 1982. godine pod nadzorom Nine Novaka, u lošim vremenskim uvjetima, zbog čega su i brzo prekinuta.[968] Plomin Luka smjestila se na dnu Plominskog zaljeva, podno brežuljka na kojemu se smjestio današnji Plomin. Područje Plomin Luke bilo je važno središte života sve do prve polovice 20. st., kada, zbog isušivanja Čepićkog jezera, naselje stagnira. Nakon izgradnje termoelektrana Plomin 1 i 2 nastupilo je stanovito „oživljavanje“ kraja, ali ne u nekadašnjim razmjerima. Spomenuta su se istraživanja provodila na dnu Plominskog zaljeva na katastarskoj čestici 527/12 Općine Plomin D:L. 21 (Karta 6.).

Karta 6. Lokacija čestice 527/12 u Plomin Luci (https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true&institutionID=161).

[966] M. SUIĆ, 2003, 37.

[967] M. GLAVIČIĆ, 2002, 46.

[968] N. NOVAK, 1982, 1-4.

Sondiranje je rađeno na oranici, smještenoj na nevelikoj udaljenosti od luke (Karta 7.), a područje istraživanja izabrano je na temelju ovdje skupljenih nalaza za poljodjelskih radova (crno-bijele mozaične tesere, antička keramika, kao i ostatci sekundarno primjenjivane antičke arhitekture).[969] Istraživanja su otkrila ostatke antičkog objekta u sklopu kojega je evidentirano nekoliko prostorija pravilna oblika, koje se datiraju u 1. i 2. st. (Tlocrt 14.). Identificirane prostorije svojim obilježjima, ponajprije vezanima za ostatke mozaika i zidnih fresaka, upućuju na reprezentativnu arhitekturu. U istraženim je sondama pronađeno i podosta građevinskog materijala (tegule sa žigovima npr. PANSIANA, HERMEROTIS), ali i druge građe, poput novca, ulomaka stakla i dr.

Karta 7. Smještaj čestice 527/12 (plavo obojeno polje) s obzirom na Plomin Luku (https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true&institutionID=161).

U kakvom su odnosu bili spomenuti prostori, teško je reći, no valja pretpostaviti da je među prostorijama postojala nesmetana komunikacija. Zidovi su, prema N. Novaku, bili građeni

[969] N. NOVAK, 1982, 1-4.

tehnikom *opus isodomum*,[970] dakle pravilnim uslojavanjem bez uporabe žbuke, a debljina im se kretala između 47 i 60 cm,[971] što znači da je objekt mogao imati i katnu gradnju. Uokolo su nađeni i ostatci dijelova antičkih monumentalnih stupova.[972]

Spomenuto je istraživanje bilo parcijalnoga i uskoga prostornog karaktera te o njemu nema dovoljno podataka da bi se izveli neki dalekosežniji zaključci. Iz navedenih predočenih rezultata može se zaključiti da je na istraživanom području postojalo reprezentativno zdanje. Budući da još uvijek nije točno poznat smještaj antičkoga Plomina, nepoznat je odnos između nađenog objekta i nekadašnjeg grada te je teško pobliže klasificirati razmatranu građevinu, pa se ovdje ne može sa sigurnošću još govoriti o kući u gradskom naselju ni o kući u predgrađu (*villa suburbana*), kao ni o ruralnom posjedu (*villa rustica*). Kako se čini, identificirani su se prostori nadovezivali jedan na drugi, što bi išlo u prilog uzdužnoj orijentaciji otkopanih prostora.

Dosada provedena istraživanja samo potvrđuju da je spomenuto područje bilo naseljeno u rimsko doba, o čemu svjedoče različiti nalazi koji su dobrim dijelom reprezentativnog karaktera.[973]

Parcijalna istraživanja Flanone najvećim su dijelom su do sada bila usmjerena na Plomin Luku i njezinu okolicu, ponajprije na posjede obitelji Basadonna i Depangher. Tijekom ranijih sporadičnih istraživanja posjeda obitelji Basadonna nađeni su tamo također arhitektonsko-dekorativni ostatci, kao i pokretni nalazi.[974] Spomenuti nalazi mogu upućivati na to da se ovdje nalazila antička Flanona, no moguće je da je ovdje riječ o jednoj ili o većem broju antičkih vila, na što dosadašnji nalazi možda prije upućuju.[975] O kakvim je ovdje točno objektima riječ, morat će se pričekati buduća sustavna istraživanja.

O stanovanju na području antičke Flanone teško je reći nešto više od gore rečenog. Sve čime se ovdje raspolaže jesu parcijalni ostatci koji svjedoče o tome da je tu postojala reprezentativna arhitektura koja je, neovisno o svojoj namjeni i položaju u odnosu prema gradskom tijelu, nosila obilježja rimskoga svijeta.

---

[970] *Opus isodomum* podrazumijeva pravilno slaganje kamenih blokova u redove jednake visine, dok su pri tehnici *pseudoisodomum* redovi nejednake visine. U toj se tehnici ne primjenjuje žbuka, opš. kod A. KILIĆ-MATIĆ, 2004, 94-96.

[971] N. NOVAK, 1982, 1-4.

[972] Z. SERVENTI, 2014, 52.

[973] Npr. A. NOVOTNY – P. STICOTTI, 1896, 177-178.

[974] A. DEGRASSI, 1954, 48-49, 101. i d.; Z. SERVENTI, 2014, 52.

[975] Z. SERVENTI, 2014, 53.

5.3. Tarsatica (Rijeka)

Na samom početku kvarnerskog područja smjestila se antička Tarsatika. To je područje smješteno uz obalu, a od zaleđa je odvojeno planinskim masivom (Karta 2.). Na njezin smještaj utjecao i je položaj Rječine koja se ovdje ulijeva u Jadran i koja je naselju osiguravala dovoljnu količinu pitke vode. Suvremena je Rijeka smještena s lijeve i desne obale Rječine,[976] no pitanje točnoga smještaja predrimske Rijeke nije još razriješeno (Karta 8.). Na ovom su se području nalazila brojna gradinska naselja koja su mogla odigrati određenu ulogu u razvoju naselja uz ušće Rječine, poput gradine na Trsatu, gradine s područja sv. Križa i prostora Velog vrha ili nekog drugog područja.[977]

Karta 8. Položaj rijeke Rječine i suvremene Rijeke (Google Earth).

Položaj antičke Tarsatike nije rezultat slučajnosti, nego je posljedica strateške važnosti njezine lokacije unutar Riječkog zaljeva koja je omogućila dobru pomorsku i kopnenu povezanost spomenutog grada i drugih odredišta. Njezin je položaj bio velikim dijelom zasnovan na specifičnoj prostorno-geološkoj situaciji, odnosno planinskom lancu Dinarida koji su u blizini Rijeke bili najuži te stoga najpogodniji za put prema kontinentu, zbog čega je

[976] N. NOVAK, 2008, 169-170. Kozličić smatra da je Rječina imala veće hidrografsko značenje od rijeka Raše i Mirne, v. M. KOZLIČIĆ, 1990, 83.

[977] Z. SERVENTI, 2014, 64.

u zaleđu Rijeke jedan put vodio prema Panoniji, a drugi prema istočnoalpskom prostoru.[978] Ovim je područjem jednim dijelom, čini se, kolala i trgovina jantarom, a ona je povezivala udaljena područja Baltika, srednje Europe i Sredozemlja.[979] Spomenuti se stari trgovački putovi mogu približno rekonstruirati, a njihova je konkretizacija predmet arheološko-povijesnih proučavanja. Geostrateški položaj unutar Kvarnera omogućivao je kontinuirani gospodarski razvoj ovdašnjeg naselja koji se zasnivao primarno na pomorstvu, brodogradnji i trgovini. Osim spomenutih gospodarskih grana važnu ulogu u životu Tarsatike imale su i druge gospodarske grane (npr. stočarstvo), no najvažnija je bila komercijalna posrednička uloga ovog naselja.

Nije sigurno može li se Rijeka povezati s imenom *Idassa* koje je spomenuto u Pseudo Skilaka (Ps. Scylax. 21), a koje jedni povezuju sa Zadrom,[980] a drugi s Tarsatikom.[981] Ako bi se *Idassa* povezala sa Zadrom, to bi upućivala na to da ovdje, u vrijeme spomenutoga grčkog autora, nema važnijeg naselja, što ne znači da naselje ne postoji, nego nije dovoljno razvijeno da bi zaslužilo da bude spomenuto. Antičku Rijeku, sigurno, spominju Plinije i Ptolomej (Plin. *Nat. hist.* 3, 140; Ptol. *Geo*. 2, 16, 1). Toponim Tarsatica pojavljuje se u djelima antičkih pisaca poput, primjerice, Antoninova itinerara, Tabule Peutingeriane, Kozmografije Anonima iz Ravenne (Rav. Ann. 4, 22), što pokazuje da naselje zadržava svoje značenje u dugom razdoblju.

Rimska je Tarsatika bila, kako smo vidjeli, priobalni grad koji je svoj razvoj temeljio na većem broju različitih čimbenika poput dobre prometne pozicije, trgovine, kao i povijesnih okolnosti.

O razvoju rimske Tarsatike i stjecanju municipalnoga statusa postoje različita stajališta pa je, prema nekima, ona municipalitet dobila za julijevsko-klaudijevske dinastije,[982] prema drugima, u drugoj polovici 1. st., u vremenu Flavijevaca,[983] a, prema trećima, to se dogodilo nešto kasnije, za Hadrijana.[984]

---

[978] Trgovina i razmjena obavljale su se ovdje između zaleđa i Jadrana u obama smjerovima. Kopneni putovi povezivali su ovo područje sa zaleđem, a pomorski je put osiguravao vezu preko Kvarnera s italskim područjem i drugim, udaljenijim svijetom, v. M. BLEČIĆ, 2001, 65; Z. SERVENTI, 2014, 66.

[979] Opš. o važnosti jantara kod L. BAKARIĆ, 2006, 121-127.

[980] M. SUIĆ, 1981, 120.

[981] L. MARGETIĆ, 1988, 18.

[982] Konkretno za Augusta, opš. kod G. ALFÖLDY, 1965, 68-72, 75-76; J. J. WILKES, 1969, 195.

[983] M. SUIĆ, 2003, 64; N. NOVAK, 2008, 170.

[984] Opš. kod A. VON PREMERSTEIN, 1924, 203-208.

Da je svakako riječ o municipiju potvrdu daje epigrafska građa (npr. *CIL* 3, 3028), a vrlo je vjerojatno da je ona municipalni status dobila već za Augusta sudeći prema epigrafiji (npr. *CIL*, 3, 3027).[985] Onomastička analiza natpisne građe pokazuje da su među dužnosnicima u Tarsatici prevladavali oni italskog podrijetla. No, s obzirom na neveliku količinu natpisne građe, kao uostalom u većini drugih liburnskih naselja, nemoguće je zasigurno tvrditi da su Italici ovdje bili dominantna komponenta u gradskoj upravi.[986] U svakom slučaju, Tarsatika je bila organizirana kao druge gradske općine u rimskoj državi, što znači da je imala svoju municipalnu upravu s magistratima. O njezinoj većoj važnosti u antici svjedoči i prikaz u Tabuli Peutingeriani, u kojoj je označena dvjema kulama, odnosno onako kako su se obilježavali važniji gradovi rimskoga svijeta.[987]

Postoji mogućnost da je još u vrijeme provala Markomana i Kvada Tarsatika postala važna utvrda u sustavu poznatom kao *Praetentura Italiae*, no ta se tvrdnja ne može potvrditi, pa je treba uzeti s dozom opreza. Ako je tomu tako, onda je Tarsatika rano dobila ulogu razmještanja vojnih postrojbi i njihove opskrbe.[988] Međutim, fortifikacije se mogu ovdje zasigurno datirati tek u kasnije razdoblje, odnosno u 4. st., kada je, sigurno, postala utvrda alpskoga obrambenog sustava (tzv. Alpske klauzure ili *Claustra Alpium Iuliarum*). U to je vrijeme vjerojatno sagrađen i kasnoantički luk u središtu starog grada koji je, smatra se, bio dio pretorija, vojnog zapovjedništva spomenute Alpske klauzure. Zidovi Alpske klauzure trebali su spriječiti prodor barbara s istoka i sjevera prema Apeninskom poluotoku. Njihovo postojanje svjedoči da je čitavo ovo područje u jednome trenutku pretvoreno u vojnu zonu s brojnim utvrdama.[989] Svoj najveći procvat Tarsatika je doživjela upravo u kasnoantičkom razdoblju, dok su ostali liburnski gradovi u tom periodu najvećim dijelom u fazi slabljenja.[990] Takav se razvoj događanja može povezati sa strateškim značenjem ovog područja koje je postalo obrambena zona Italije. Iako je grad dobio značenje vojne utvrde, to nije spriječilo njegovo razaranje, koje se zbilo u kasnoj antici. Grad je odigrao važnu ulogu u bizantsko-

[985] Z. SERVENTI, 2014, 65.

[986] A. KURILIĆ, 1999, 151-152.

[987] Usp. Š. MLAKAR, 1962, 39; V. MUNIĆ – D. MAROT, 2008, 304.

[988] Z. SERVENTI, 2014, 66.

[989] Radmila Matejčić istraživala je liburnijski limes te je utvrdila njegovu trasu koja se sastojala od tzv. zidova zatvarača koji su zatvarali prolaze kroz planinske prolaze, na potezu od Grobnika prema sjeveru, sjeverozapadu, opš. kod R. MATEJČIĆ, 1996, 193-209.

[990] Tarsatika postaje važnija vojna utvrda Rimskog Carstva u vrijeme seobe naroda i provala barbara, v. P. STRČIĆ, 1994, 17-18; L. MARGETIĆ, 1994, 29.

gotskom ratu, a relativno često bilježenje Tarsatike u literanim izvorima posredno upućuje na to da je ona uspjela zadržati svoju važnost u iznimno dugom razdoblju .[991]

U antičkoj Tarsatici uočava se težnja za prilagođivanjem rimskim urbanističkim načelima, a to znači da je imala prostornu organizaciju, utemeljenu na sustavu karda, dekumana i, sukladno tomu, uličnih blokova (*insulae*) te je posjedovala druga obilježja rimske kulture vidljiva u do sada detektiranim javnim gradnjama (npr. terme).[992] Ona je imala i četiri ulaza u grad te je bila opasana zidinama.[993]

Prvi zapisi o antičkim ostatcima na riječkom području sežu u 17. st., a sporadična se istraživanja provode tijekom 18. i 19. st. dok se u 20. st. intenzitet istraživanja znatno povećava. To su najčešće bila zaštitna iskopavanja, slično kao i u ostalim dijelovima Liburnije.[994] Istraživanja Rijeke nakon Drugoga svjetskog rata najvećim su dijelom bila usmjerena na urbanističku strukturu antičkog grada, a u tom se periodu paralelno s javnom istražuje i stambena arhitektura, što je posljedica intenzivnijih gradnji tijekom kojih dolazi do slučajnih arheoloških otkrića. Iznimno veliki doprinos u istraživanju poslijeratne Rijeke dala je R. Matejčić.[995] U zadnjih nekoliko desetljeća istraženo je dijelom i nekoliko privatnih objekata u strogom središtu grada, zbog čega će se ovaj dio disertacije baviti ovim relativno nedavnim nalazima iz samoga gradskog središta.[996] U cjelini gledano, suvremena istraživanja Rijeke najvećim su dijelom usmjerena na njezino kasnoantičko razdoblje u sklopu kojeg se primarno proučavaju vojna zdanja.[997] Zapravo se kroz iščitavanje izvješća o istraživanjima antičke Tarsatike može dobiti dojam da je Rijeka u trenutku pretvaranja u vojno središte ovog dijela Liburnije prestala funkcionirati kao grad, što nije točno.

Ovdje doneseni pregled istraživanja stambene arhitekture u gradu Rijeci najvećim se dijelom, kao uostalom i u drugim liburnskim gradovima, zasniva na objavljenoj građi, u konkretnome primjeru na rezultatima istraživanja nekoliko kuća. Evidentirane kuće u antičkoj Tarsatici

[991] J. MEDINI, 1980, 425-426.

[992] V. MUNIĆ, 2000, 126; usp. H. MANENICA, 2015, 80.

[993] V. MUNIĆ – D. MAROT, 2008, 303.

[994] Pregled istraživanja antičke Rijeke s bibliografskim referencama v. M. BLEČIĆ, 2001, 67-68; M. SUIĆ, 2003, 37.

[995] Z. SERVENTI, 2014, 67.

[996] Provedena je istraživanja vodio N. Novak, a podatci o njegovim istraživanjima samo su dijelom objavljeni pa je za one neobjavljene ili slabije objavljene podatke pomogao rad M. Blečić koja je imala pristup dokumentaciji, opš. kod M. BLEČIĆ, 2001, 65-122.

[997] Npr. J. VIŠNJIĆ – L. BEKIĆ, 2008, 356-360.

najvećim su dijelom pratile glavni dekuman, odnosno Užarsku ulicu (Karta 9.) ili su se smjestile u blizini spomenutog dekumana, što znači da je riječ o objektima koji pripadaju u najvažnije dijelove antičkoga grada. Ovdje sam izdvojila samo neke od istraženih kuća, a to su kuće o kojima je dostupna određena dokumentacija.

Karta 9. Položaj Užarske ulice u Rijeci (Google Earth).

5.3.1. Kuća u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 1)

Spomenuta je kuća u literaturi označena kao kuća na Mljekarskom trgu (*Piazza del Latte*),[998] a kako je zapravo smještena uz glavni gradski dekuman, odnosno s njegove južne strane, ovdje ću je zvati imenom Užarske ulice te označiti brojem 1, istim brojem kojim je njezin položaj označen na priloženom tlocrtu (Tlocrt 14.). Naime, kuća je u istraživanjima dobila naziv prema bočnoj ulici. U literaturi se navodi da je tijekom zaštitnih iskopavanja 1988. g., koja je vodio N. Novak, na položaju označenom brojem 1 identificirana gradska vila iz sredine 1. st. pos. Krista, organizirana oko središnjeg atrija, a pri tome se spominju taberne i fauces kao prostori smješteni uz glavni dekuman.[999] Na priloženom tlocrtu na kojem su

[998] Opš. kod N. NOVAK, 1995, 387-421.

[999] Detaljno izvješće N. Novaka o ovdje provedenom istraživanju nije objavljeno.

ucrtani ostatci pojedinih kuća uz glavni riječki dekuman vidljivi su samo ostatci dvaju nasuprotno postavljenih zidova nejednake dužine sa zidnim produžetcima usmjerenima prema zapadnoj strani. Na osnovi priloženoga plana (v. Tlocrt 14., br. 1) ne može se provesti sigurnija identifikacija iskopanih prostorija. U objavljenoj je građi navedeno da su ovdje nađeni zidovi građeni tehnikom *opus caementicium.*[1000]

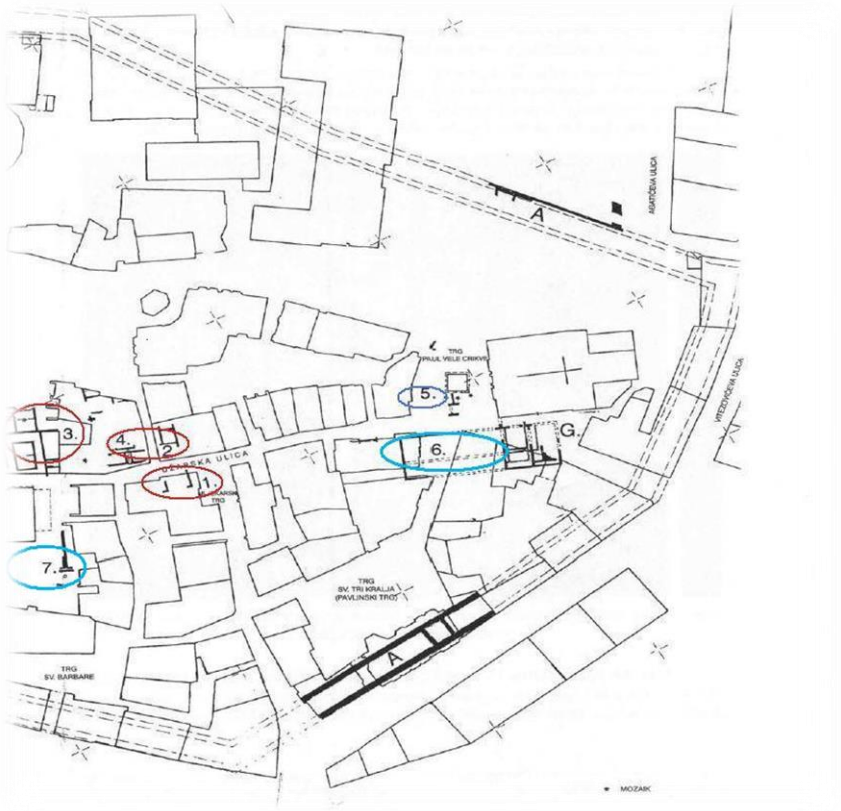

Legenda:
Crveni oval – ovdje razmatrane kuće
Plavi oval – objekti koji nisu uključeni u razmatranje

Tlocrt 14. Položaj antičkih objekata smještenih uz tarsatički glavni dekuman i u njegovoj blizini (prilagodila S. Kirchhoffer prema M. BLEČIĆ, 2001, 96).

U dokumentaciji konzervatorskog odjela u Rijeci nalazi se još jedan tlocrt, kako se čini, istog lokaliteta (Tlocrt 15.)[1001]. Prema njemu, na području uz Užarsku ulicu nađeno je nekoliko

[1000] U ovoj se tehnici žbuci (smjesi vapna i pijeska) dodavalo sitnije kamenje, a smjesa se lijevala u drvene kalupe, H. MANENICA, 2015, 53. Još o tehnici v. M. SUIĆ, 2003, 179; A. KILIĆ-MATIĆ, 2004, 94-96.

[1001] Zahvalila bi se ovom prigodom g. Željku Bistroviću i gđi. Dušanki Gržeti koji su mi omogućili uvid u dio građe Konzervatorskog odjela u Rijeci.

zidova koji su omeđivali dvije prostorije (prednju i stražnju). Prema lokaciji prednje prostorije na nađenom planu, frontalni pretpostavljeni zid razmatranog objekta mogao je biti samo orijentiran uz dekuman (Tlocrt 15., br. 1).[1002] Zapravo je prostor prednje prostorije (Tlocrt 15., br. 1) evidentiran većim dijelom na osnovi mozaičnog poda, pri čemu su tragovi mozaika nađeni i na okolnom području. Iza prednje prostorije (Tlocrt 15., br. 2), na mjestu gdje su se spajali južni i istočni zid, nalazio se kameni prag s udubljenjem za dovratnik vrata,[1003] a za njega se pretpostavlja da je zbog načina njegove ugradnje i odnosa prema ostalim zidovima iz sekundarne faze stanovanja. Identificiranje prostorija poput faucesa i taberni ima svoje opravdanje jer su se navedeni prostori nalazili na atraktivnim lokacijama unutar kuća. Ovdje razmatrani prednji prostor (Tlocrt 15., br. 1), prema raspoloživome tlocrtnom planu, nije fauces jer je fauces morao voditi u središte doma, dok je spomenuti prostor, koliko je vidljivo, bio odijeljen od prostorije koja je dolazila straga (Tlocrt 15., br. 2). Moguće je da je ovo bila taberna, čemu bi u prilog išla sama lokacija prostorije, a to je prostor uz glavni dekuman. Ostatci mozaika u prednjoj prostoriji, kao i ostaci mozaičnih tesera u okolici, upućivali bi na to da je ovdje riječ o nešto reprezentativnijemu prostoru. Poslovni prostori, osobito na atraktivnim lokacijama, mogli su imati i luksuznija obilježja jer je rimsko društvo bilo vrlo stratificirano, što se moralo odraziti i na mjesta koja su obilazili pripadnici različitih slojeva. Među najzastupljenijim ovdje nađenim artefaktima jesu ostatci keramike i staklenog posuđa,[1004] koji svojom količinom upućuju na to da je taj prostor imao ulogu skladišnoga prostora, što bi moglo ići u prilog hipoteze o taberni.[1005] N. Novak, a onda i M. Blečić, spominju na tom prostoru taberne u množini, iz čega bi se moglo zaključiti da je ovdje evidentirano više takvih prostorija.

[1002] Usp. M. BLEČIĆ, 2001, 94.

[1003] M. BLEČIĆ, 2001, 94.

[1004] M. BLEČIĆ, 2001, 94.

[1005] U objavljenim podacima spominju se da su ovdje nađeni ostaci posuda skladišne namjene (poput amfora), kao i luksuzne keramike (*terra sigilatta* i *terra nigra*) te ulomaka staklenog posuđa (M. BLEČIĆ, 2001, 94). Osim navedenog spominju se i ulomci tegula, koji su vjerojatno posljedica rušenja ovog objekta. Na jednom ulomke tegule nalazi se žig proizvođača odnosno samo su sačuvana dva slova -*OL* koja se iščitavaju kao *Solonas*, zbog čega se smatra, ukoliko je ovo tumačenje točno, da su tegule ovdje pristigle iz figline u Emiliji (okolica Ravene), koja je djelovala u 1. st. (R. MATIJAŠIĆ, 1998, 445-446; M. BLEČIĆ, 2001, 94), a što bi ukazivalo na raniju gradnju ovdje razmatranog objekta i jake utjecaje koji su dolazili iz Italije.

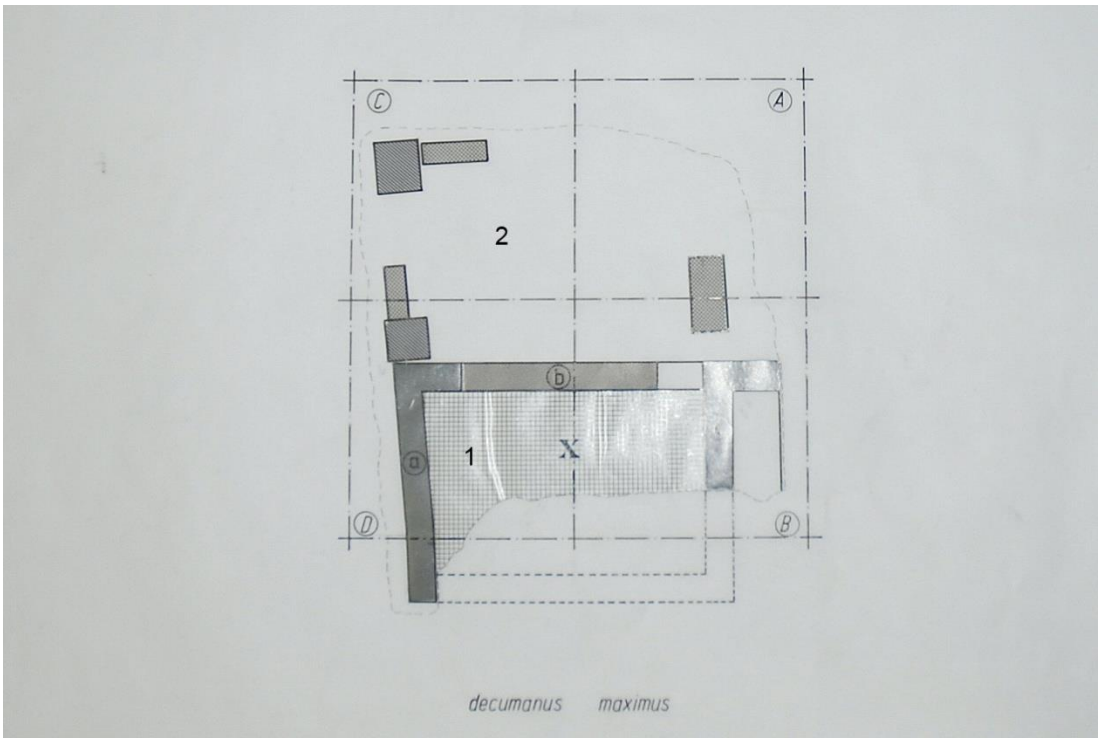

Tlocrt 15. Nalazište na „Mljekarskom trgu“ (prilagodila[1006] S. Kirchhoffer prema Dokumentacija Ministarstva kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine Konzervatorski odjel u Rijeci).

Dakle, prva dijelom istražena prostorija, prema tlocrtu br. 15 (Tlocrt br. 15, br. 1.), mogla je biti taberna. Prema položaju ovog objekta i zabilježenim ostatcima, objekt je imao reprezentativna obilježja te se može pretpostaviti da je bio usmjeren na glavnu gradsku ulicu, što bi se moglo očekivati i za ostale kuće koje su se ovdje smjestile. Ulaz koji je vodio na sporednu ulicu iz prostorije označene brojem 2, čini se, potječe iz sekundarne faze upotrebe i kao takav ne bi mogao imati ulogu glavnog ulaza.

5.3.2. Objekt u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 2)

Iako je taj objekt na položaju br. 2 u literaturi označen prema imenu bočne ulice koja nosi naziv Ulica Antonia De Rena, ovdje ću ga nazvati prema ulici na koju je vjerojatnije objekt mogao bio orijentiran, a to je dekuman, odnosno današnja Užarska ulica. Moguće je da je on bio usmjeren i na sporedni dekuman, no blizina glavnog dekumana i veličina prostorije prije bi upućivale na usmjerenost objekta na glavnu ulicu. Naime, rasprostiranje glavnih zidova upućuje na prostoriju koja je bila usmjerena u smjeru S-J, dakle prema dekumanu, a ne kardu.

[1006] U smislu označavanja pojedinih prostorija.

Prema Novaku, kuća u Ulici Antonia de Rena bila je urbana vila.[1007] Podatci na tlocrtu ne omogućuju da se nešto više kaže o prostorijama unutar tog objekta jer se na njemu vidi samo postojanje jedne definirane, oveće prostorije.

5.3.3. Kuća u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 3)

U Užarskoj ulici na položaju kućnih brojeva 28 i 30, odnosno na položaju na karti označenom brojem 3, nađeni su najbolje očuvani arhitektonski ostatci nekog stambenog objekta u Tarsatici. Kuća je smještena uz glavni dekuman u središtu grada, na sjecištu Užarske ulice i Ulice Andrije Medulića (Tlocrt 14., br. 3). U literaturi se navodi da su u toj kući identificirane različite prostorije poput faucesa, taberni, atrija, vjerojatno manjih kupelji i nekih drugih prostorija.[1008] Kuća je, kao i većina drugih istraženih kuća u Liburniji, otkrivena slučajno tijekom priprema za novogradnju 1998. godine, nakon čega su provedena standardna zaštitna iskopavanja.[1009] Prema podatcima koje daje N. Novak, kuća je doživjela promjene još u antici, a spomenuto se zapažanje temelji na ostatcima paljevine, kao i popravcima podnih oštećenja (prema načinu popravaka i pri tome upotrijebljenim materijalima) te na prisutnosti kasnoantičkih ukopa u jednom većem dijelu objekta.[1010] N. Novak smatra da je nakon toga očitoga stradanja objekta on pretvoren u sakralno-cemeterijalni prostor, što se povezuje sa širenjem kršćanstva.[1011]

[1007] Opš. o topografiji Rijeke kod N. NOVAK,1995, 387-421.

[1008] N. NOVAK, 2008, 177.

[1009] M. BLEČIĆ, 2001, 94.

[1010] N. NOVAK, 2008, 179-180.

[1011] N. NOVAK, 2008, 180.

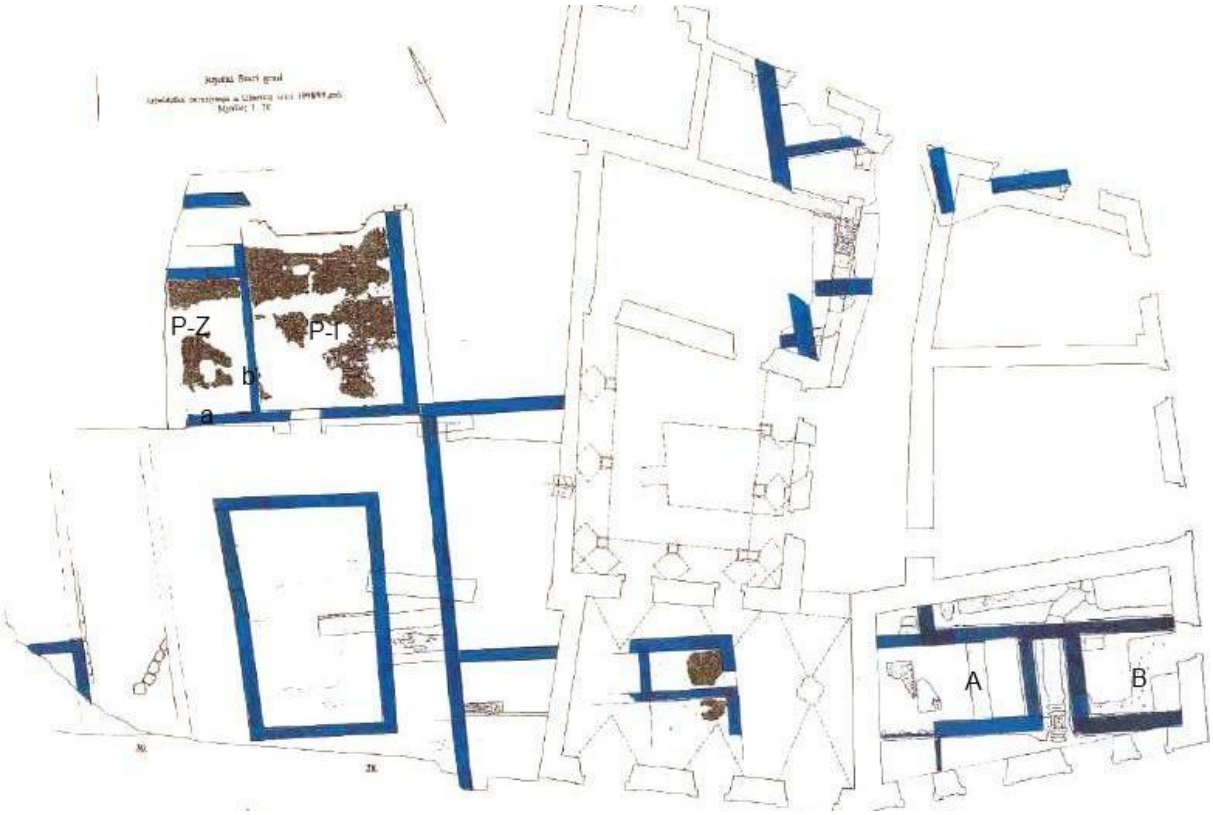

Tlocrt 16. Tlocrt kuća koje su na tlocrtu 14. označene položajima br. 3 i 4 (prilagodila[1012] S. Kirchhoffer prema N. NOVAK, 2008, 176).

N. Novak u opisu istraženoga prostora spominje uske koridore koji dijele atrij od karda i dekumana,[1013] a, kako se čini, on vjerojatno misli na ophodne hodnike atrija. Prema položaju središnjega prostora (Tlocrt 16.) dalo bi se pretpostaviti da je nekadašnja glavna ulica bila na ovom dijelu nepravilna te je ovdje morala ići još više prema jugu, što bi samo dodatno naglasilo nepravilnost glavne gradske ulice. U prilog kupališnog prostora u sklopu ove kuće išli bi nalazi tubula, kao i pod rađen u tehnici *opus signinum* (*coccio pesto*), odnosno tehnikom koja je prikladna za zidove i podove izložene vlazi.[1014] Središnji prostor kuće (atrij) ima, prema dostupnim podatcima, oblik pravilnoga pravokutnika te je obod toga prostora imao stilobat.[1015] U središnjem se dijelu smjestio impluvij, gdje su nađeni ostatci kasnijih gradnji kasnoantičke ili srednjovjekovne datacije,[1016] što svjedoči o kasnijem nastavku života

[1012] U smislu označavanja pojedinih prostorija.

[1013] N. NOVAK, 2008, 177.

[1014] Tehnika *opus signinum* bazira se na dodavanju malenih komadića keramike sitnoj žbuci, v. A. KILIĆ-MATIĆ, 2004, 106-107.

[1015] N. NOVAK, 2008, 177.

[1016] N. NOVAK, 2008, 177.

na tome prostoru. S obzirom na impluvij, jasno je da je taj prostor morao imati i kompluvij i da je, sukladno postojanju stilobata, vjerojatno pripadao tetrastilnom ili prije korintskom atriju. Nedostajući ostatci pretpostavljenih stupova daju se objasniti devastacijama i pretvaranjem ovog područja u prostor za ukapanje. Kako je točno izgledao južni dio ovoga velikog objekta, nije poznato jer on nije bio dostupan za istraživanje. Na trijemu atrija nije nađeno kameno popločenje, ali se ono može pretpostaviti zbog poluotvorenosti toga prostora[1017] i arhitektonske zahtjevnosti, što je automatski podrazumijevalo i reprezentativnost, ali nije isključivalo i u određenom obliku utilitarnost.

Sjeverno od središnjega prostora smjestila se manja prostorija s mozaikom (Tlocrt 16., P-Z), koja je položena tik uz veću prostoriju (Tlocrt 16., P-I), a od koje ju je dijelio tanji pregradni zid. Od prve, manje (Tlocrt 16., P-Z) prostorije sačuvani su južni (a) i istočni zid (b), koji su rađeni tehnikom *opus quadratum*.[1018] Tehnika gradnje upućivala bi, uz veličinu, dodatno i na masivnost objekta. Iz ove perspektive uvida u sam tlocrt manja prostorija nije u cijelosti definirana. Pod manje prostorije popločen je mozaikom sastavljenim od geometrijskih motiva dvodijelne strukture sa šahovnicom i drugim crno-bijelim geometrijskim motivima, a zidovi su bili oslikani (sl. 38.).[1019]

Slika 38. Manji podni mozaik u kući u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 3 i Tlocrt 16., PZ) (fotografirao Z. Kirchhoffer).

[1017] N. NOVAK, 2008, 177.

[1018] *Opus quadratum* podrazumijeva slaganje kamenih blokova koji su mogli biti različite veličine koja se mijenjala razvojem tehnike te je išla u smjeru smanjivanja njihove veličine, opš. kod H. MANENICA, 2015, 52-53.

[1019] M. BLEČIĆ, 2001, 94-95; N. NOVAK, 2008, 177.

Spomenuti podni mozaik, kao i oslikani zidovi, idu u prilog dekoriranosti ovoga prostora. Grublje tesere na sjevernom dijelu poda u ovoj prostoriji upućivale bi možda na to da se tu nalazio neki komad namještaja, odnosno da je to bio manje zanimljiv dio prostora koji nije bio namijenjen pogledima, nego da je prostorija bila usmjerena prema jugu, a ne prema sjeveru doma. Spomenuti obrub od grubih keramičkih tesera na sjevernome dijelu prostorije N. Novak uspoređuje s primjerima iz Akvileje iz sredine 1. st., što bi i ovu tarsatičku kuću datiralo u rano razdoblje, odnosno vjerojatno u 1. st.[1020] Prostorija bi svojim obilježjima išla u prilog javnoga prostora doma, no o njezinoj konkretnoj upotrebi možemo samo nagađati zbog nedefiniranosti prostora i činjenice da podatci o arhitektonsko-dekorativnim obilježjima ovdje nisu popraćeni podatcima o sitnoj građi.

Istočna i zapadna prostorija imale su oslikane zidove i mozaik.[1021] Istočna je prostorija bila mnogo veća (Tlocrt 16., P-I), kao i njezin mozaik (sl. 39).[1022] Razmatrana bi prostorija, s obzirom na svoja arhitektonska obilježja poput veličine i dekoriranosti, mogla biti triklinijska prostorija. U shematiziranoj rimskoj kući ovdje bi se, s obzirom na položaj prostorije, mogao prije očekivati tablinski negoli triklinijski prostor, no rimska kuća nije bila strogo shematizirana. O različitosti u položaju triklinijskih prostorija prilagođenih različitim godišnjim dobima dobro svjedočanstvo daju primjeri kuća iz rimske Britanije.[1023]

Slika 39. Veći podni mozaik u kući u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 3 i Tlocrt 16., PI) (fotografirao Z. Kirchhoffer).

[1020] N. NOVAK, 2008, 178.

[1021] N. NOVAK, 2008, 177-178.

[1022] M. BLEČIĆ, 2001, 94-95.

[1023] Opš. kod S. R. COSH, 2001, 219-242.

Mozaik u razmatranoj, istočnoj prostoriji (Tlocrt 16., P-I) bio je pravokutna oblika, ukrašen geometrijskim motivima (rozete, trokuti, girlande i dr.), koje su dodatno bile uokvirene bordurama (sl. 39.).[1024] Novak unutar istočne prostorije spominje naznaku tripartitne razdiobe prostora, koja je vjerojatno služila za smještaj triklinija, što bi dodatno išlo u prilog ovakve tipološke identifikacije razmatranoga prostora. Nakon devastacije riječke kuće mozaik je unutar istočne prostorije popravljan, a uokolo se razvija kasnoantička nekropola. Popravak se, prema N. Novaku, radi istom tehnikom, uz napomenu da je u međuvremenu došlo do promjene motiva. U konkretnom primjeru u pitanju je motiv svjetiljke koji je, prema mišljenju Nine Novaka, ugrađen u podnicu u kasnijem razdoblju. Spomenuti motiv i ukopi u južnom dijelu svjedoče o promjeni namjene razmatranoga prostora. Ukopi u gradskom tijelu mogli su biti uvjetovani prijekom potrebom zbog primjerice vanjske opasnosti koja nije omogućivala pokope izvan grada. No vrlo je vjerojatno da je ovdje riječ o procesima propadanja gradskog života u sklopu kojih se odbacuju dotadašnja pravila, a koja su zabranjivala pokope unutar urbanog prostora, što bi išlo u prilog krupnim promjenama unutar života Tarsatike na izmaku antičkog razdoblja.[1025] Takve su promjene zabilježene i na Kvarneru, o čemu će biti još govora (v. pogl. „5.11.2. Fulfinum (Omišalj na Krku)“).

Razmatrani mozaici iz ovih dviju identificiranih prostorija tarsatičke kuće br. 3 izvađeni su, restaurirani i smješteni u susjednoj baroknoj palači, gdje su izloženi javnosti.[1026] Sjevernije od razmatrane manje i veće prostorije naslućuje se još neki prostor od kojega je vidljiv dio koji je sa sjeverne strane bio zatvoren zidom (Tlocrt 16.). Kuća se, prema svemu sudeći, s obzirom na sjevernu, manju prostoriju P-Z, morala prostirati na zapadnom području, ali i južnom u odnosu prema identificiranom prostoru atrija, što bi upućivalo na to da je odnos ove kuće i uličnoga prostora i kuće sa spomenutih strana bio drukčiji negoli je danas.

5.3.4. Kuća u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 4)

U objektu u Užarskoj ulici na slici označenoj brojem 4[1027] evidentirani su ostatci nekoliko prostorija koje su se rasprostirale uz sjeverni dio glavnog dekumana. Uočeni se prostori mogu možda identificirati kao vestibul, fauces i taberne. Sa svake strane ulaznoga prostora bila je

[1024] N. NOVAK, 2008, 178.

[1025] Opš. kod Z. SERVENTI, 2014, 76.

[1026] Opš. o nađenoj kući, kod M. BLEČIĆ, 2001, 94-98.

[1027] Kuća se nalazila na prostoru današnje barokne palače u sklopu koje je prezentiran mozaik iz kuće u Užarskoj ulici br. 3. (Tlocrt 14., br. 3), M. BLEČIĆ, 2001, 98-99.

smještena po jedna prostorija, dok se u pozadini može, uz dozu opreza, pretpostaviti postojanje atrijskoga prostora, no opet može tu biti zapravo bilo što. Spomenute su prostorije sa strane ulaza mogle biti taberne, pri čemu je, čini se, jedna imala otvor prema dekumana (zapadna, Tlocrt 16., A), a istočna, čini se, prema kardu (Tlocrt 16., B), zbog čega je zapadna vjerojatno bila važnija, premda su se na ovoj lokaciji nalazili isključivo važni poslovni prostori. Duboko u pozadini identificirani su ostatci zidova koji su tvorili druge prostorije (Tlocrt 16.), no oni su, čini se, dolazili nakon pretpostavljenoga atrijskoga prostora. Moguće je da je kuća u Užarskoj ulici br. 4 bila slična kući na susjednoj parceli (Tlocrt 14., br. 3).[1028] Na prostoru razmatrane kuće nađena je velika količina mozaičnih tesera, što svjedoči o reprezentativno uređenim prostorima u sklopu susjednog objekta.

Mali broj objekata koji se u Tarsatici mogu povezati s privatnim stambenim prostorijama traži oprez u izvođenju zaključaka. Ovdje analizirane kuće smještene su na važnoj gradskoj lokaciji, a, s obzirom na položaj, kao i njihova obilježja, može se reći da su pripadale imućnim slojevima antičkoga društva, vjerojatno eliti, jer upravo ona najčešće posjeduje kuće na najprestižnijim gradskim lokacijama. Od nekoliko analiziranih kuća, samo se za jednu od njih s većom sigurnošću može reći da je bila atrijska, a to je kuća označena brojem 3. Može se pretpostaviti da se atrij mogao prostirati i na prostoru susjedne kuće označene brojem 4. No, budući da nijedna od razmatranih kuća nije cjelovito istražena, to otežava donošenje zaključaka o koncepciji rimskodobnih kuća na ovom području. U spomenutim su primjerima sačuvani samo parcijalni dijelovi kuća. Istraženi su prostori najvećim dijelom bili dekorirani u duhu rimskoga svijeta, što znači da su ovdje nalaženi tragovi mozaika i fresaka. Romanizacija je vidljiva i u arhitektonskom smislu u obliku upotrijebljenih materijala i tehnika gradnje, organizaciji prostora te pokretnim nalazima koji su uglavnom vezani za rimskodobnu keramiku. Podatci o arhitektonskim i dekorativnim elementima prisutniji su i detaljniji u usporedbi s donesenim podatcima o artefaktima. Upravo je to jedan od razloga zbog kojih je ovdje najvećim dijelom moguće samo približno odrediti namjenu određenih prostora.

Nepostojanje ili, bolje rečeno, neutvrđivanje tipova pojedinih prostorija nije pokazatelj starosjedilačke specifičnosti nekog područja i zapravo parcijalna istraženost kuća u Rijeci, kao uostalom i u drugim liburnskim sredinama, ne omogućuje da se sa sigurnošću kaže da tamo određenog tipa prostorije nema.[1029] Sukladno prije navedenom moglo bi se primjenom slične analogije izvesti pogrješni zaključci da nepotvrđen primjer toaletnog, kuhinjskog ili

[1028] Opš. kod M. BLEČIĆ, 2001, 99.

[1029] Opš. o istraženosti stambenih prostora kod M. SUIĆ, 2003, 271-273.

nekog drugog prostora znači da ga ovdašnje zajednice nisu usvojile u maniri rimskoga svijeta, što je pokazatelj ponajprije loše istraženosti i ne može se tretirati kao „autohtono prostorno rješenje“. Glede artefakta, nađeni je pokretni materijal analiziran izvan konteksta drugih nalaza, poput tegula, što upućuje na intenzivne veze ovoga kraja sa italskim svijetom. Ostatci atrija svakako upućuju na raniju romanizaciju jer je riječ o tipu prostora koji tijekom vremena gubi na popularnosti[1030] i on se može uzeti pokazateljem u Tarsatici rano prisutnih romanizacijskih procesa.

5.4. Senia (Senj)

Antička Senija smjestila se južno od antičke Tarsatike, između mora i planinskog lanca u pozadini (Karta 2.). Nalazila se na izvrsnome prometnom položaju, na mjestu na kojemu je planinski prijevoj Vratnik najniži, zbog čega je ovo područje bilo idealna prirodna poveznica obale i unutrašnjosti.[1031] Blizina otoka Krka dodatno je pridonijela strateškoj i prometnoj važnosti Senije, a na povoljan razvoj ovog naselja utjecala je i blizina drugih kvarnerskih otoka (Karta 10.).[1032] Područje Senja pogodno je za bavljenje stočarstvom, dok su uvjeti za uzgoj ratarskih kultura slabi, kao uostalom i u najvećem dijelu sjeverne Liburnije.[1033] Nedostatak plodnih površina kompenziran je povoljnim položajem zahvaljujući kojemu se naselje i razvilo. S obzirom na prirodne resurse, domaće je stanovništvo ovdje najviše trgovalo stokom, drvenom građom i solju. Usporedo s razvojem trgovine, može se pretpostaviti da je ovdje došlo i do određenog razvoja obrta u kojima su se prerađivali spomenuti resursi. Stanovništvo Senije, sudeći prema svojem položaju i, u skladu s tim, posrednoj ulozi između otočja i kopna, razvilo je ovdje i pomorstvo i ribolov, a vjerojatno i brodogradnju. Zbog spomenutog smještaja, povijesnih okolnosti, ali i svojih gospodarskih potencijala Senija je brzo romanizirana. Povećanju njezine važnosti u rimskodobnom razdoblju pogodovala je daljnja izgradnja prometnica u rimsko vrijeme, što je pridonijelo

[1030] Opš. kod S. P. ELLIS, 2007, 31-33.

[1031] O važnosti ovog puta prema unutrašnjosti zorno svjedoči podatak o visini prijevoja Vratnika, koja iznosi otprilike 698 m, dok je prosječna visina prijelaza na Velebitu otprilike 1181 m. Opširnije o prometnom i strateškom značenju prijevoja Vratnika od prapovijesnih vremena do antike, kod V. GLAVAŠ, 2010, 5-18.

[1032] J. J. WILKES, 1969, 200; ONE, 2007, s. v. „Senj“, sv. 18, 58. O prometnoj i strateškoj važnosti Senja općenito, v. i. V. ROGIĆ, 1965, 7-8.

[1033] Klimatski gledano, problem za područje Senja u gospodarskom je smislu tvz. senjska bura. Smatra se da je taj fenomen u antici možda bio manje izražen negoli danas zbog ondašnje bujnije vegetacije, opš. kod M. GLAVIČIĆ, 1994a, 3.

intenzifikaciji trgovine, ali i uspostavljanju kulturnih veza između različitih krajeva. Jedna od najvažnijih cesta za sam grad Senj povezivala ga je sa Akvilejom, Salonom i Dirahijem, a druga sa Siscijom, zbog čega je on bio nazivan i panonskom lukom, odnosno lukom Siscije.[1034] Iako je razvoj Senije bio povezan i sa smještajem naselja uz more i vezama koje su se zahvaljujući tomu ostvarivale, ipak je za njega veću važnost imala veza koja se ostvarivala ovdje s unutrašnjošću.

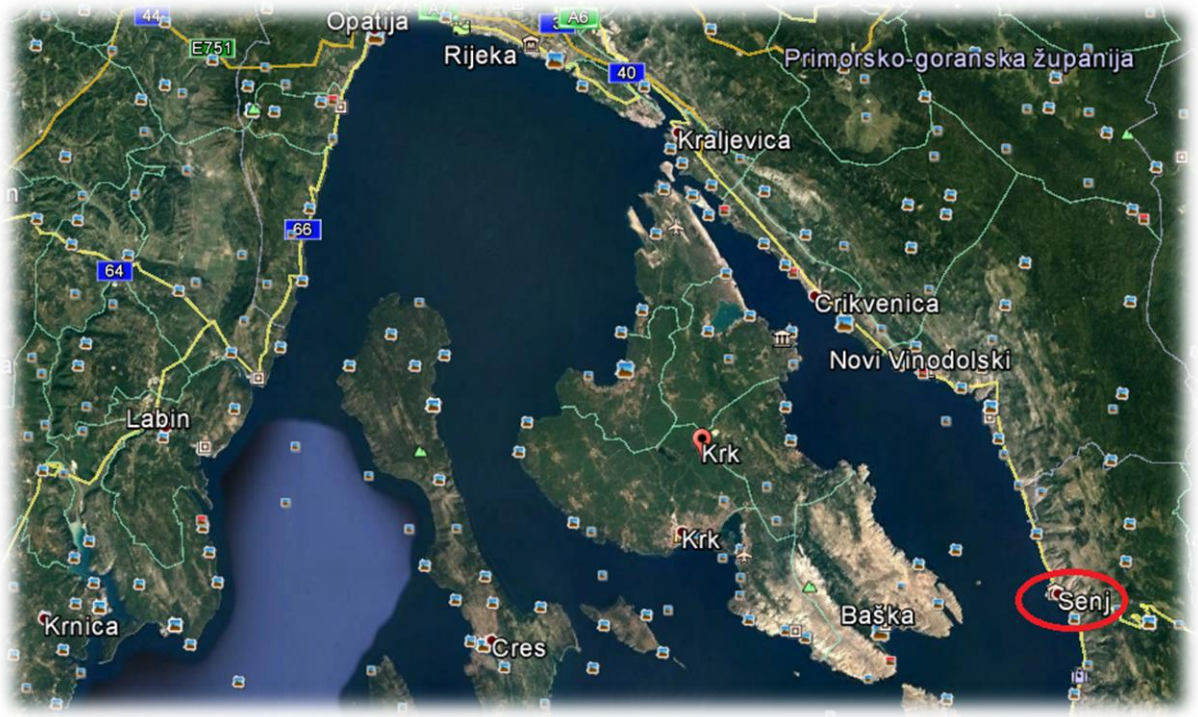

Karta 10. Položaj Senja nasuprot otoku Krku (Google Earth).

Poput drugih važnijih naselja na istočnoj jadranskoj obali Senija se pojavljuje u itinerarima grčkih i rimskih pisaca. O njezinu značenju svjedoči i spominjanje u Plinija i Ptolomeja (Plin. *Nat. hist.* 3, 140; Ptol. *Geo.* 2, 16, 2). I dok je Plinijev navod važan jer pokazuje da je ona *oppidum*, odnosno naselje koje je dovoljno razvijeno da bi se smatralo više ili manje gradskim, Ptolomej je važan za ubikaciju Senije jer donosi njezine geografske koordinate.[1035] Nadalje, to što je grad zabilježen i na Tabuli Peutingeriani samo pokazuje veće značenje

[1034] M. GLAVIČIĆ, 1993, 81; V. GLAVAŠ, 2010, 15.

[1035] M. SUIĆ, 1976, 298-299. Ubikacija Senije prema Ptolomeju nije prijeporna, premda je došlo do određenih manjih odstupanja pri kartiranju vezanih za određivanje geografske dužine i širine njezina smještaja, opš. kod M. KOZLIČIĆ, 1982, 17.

Senije koje se očito jednim dijelom zadržalo i u kasnijem periodu.[1036] Spominjanje u Anonima iz Ravenne pokazuje da je grad u doba istočnogotske vlasti zadržao svoju važnost ili barem reminiscenciju na nju (Rav. Ann. 4, 22; 5, 14).[1037]

U željeznodobnom razdoblju na brdu Kuku egzistira predrimsko naselje (Karta 11.),[1038] što pokazuje da je domaće stanovništvo rano prepoznalo važnost ovog područja.[1039] Spomenuto je naselje bilo gradinskog tipa, a ono se zahvaljujući prirodno-geografskim osobitostima, ali i događajnim okolnostima transformiralo u središte teritorijalne zajednice (*civitas*). Na tom se naselju i danas može raspoznati akropola, odnosno glavni dio predrimskog naselja. Prema situaciji na terenu M. Glavičić smatra da su predrimske kuće na toj gradini bile male i četvrtaste,[1040] a slične su kuće zapravo nađene i na drugim lokalitetima u Liburniji.[1041] Sama struktura naselja, prema provedenim rekognosciranjima, ide u prilog postojanju značajnijega naselja na ovom lokalitetu. Tijekom vremena ovdje se razvija i naselje uz obalu, pri čemu to, novo naselje zadržava društveni kontinuitet jer je stanovništvo novog naselja najvećim dijelom moralo biti sastavljeno od starosjedilaca iz okolice.[1042]

[1036] Na Tabuli Peutingeriani Senija je prezentirana kao utvrđen grad dvama tornjevima i bilješkom *port(us) Senia*, što govori o njezinoj lučkoj važnosti, v. M. GLAVIČIĆ, 1994a, 23.

[1037] Zaključak o gradskom karakteru Senije u doba gotske vlasti temelji se na samom navodu Ravenjanina koji je popis gradova preuzeo od gotskog filozofa Markomira, v. M. GLAVIČIĆ, 1994a, 15, 25.

[1038] A. GLAVIČIĆ, 1966, 391; M. GLAVIČIĆ, 1994a, 1.

[1039] Gradina Kuk na istoimenom brdu možda je naseljena od kasnog brončanog doba, v. A. GLAVIČIĆ, 1966, 391-394, no sigurno se ovdje život može pratiti od starijega željeznog doba, v. M. GLAVIČIĆ, 1993, 81-82; M. GLAVIČIĆ, 1994a, 1.

[1040] M. GLAVIČIĆ, 1993, 81,

[1041] Opš. kod A. MOHOROVIČIĆ, 1955, 389; Š. BATOVIĆ, 2004, 304.

[1042] Z. SERVENTI, 2014, 114.

Karta 11. Položaj brda Kuka i današnjeg Senja (S. Kirchhoffer prema Z. Serventi, 2014, 114; podloga Google Earth).

Pretpostavlja se da su na ovom području intenzivnije veze s rimskim, ali i drugim svijetom uspostavljene još u drugoj polovici 2. st. pr. Krista.[1043] To bi sugeriralo da su se na obalnom dijelu rano razvili luka i trgovište, odnosno da se predrimsko stanovništvo relativno rano orijentiralo prema moru. O važnosti ovdašnje luke u ranom razdoblju svjedoče tu nađeni nalazi uvozne keramike i vrlo raznolikog novca, što ide u prilog ranom komercijalnom razvoju ovog područja.[1044] Naime, smatra se da je rimsko naselje rano dobilo status municipija, a vrlo brzo, misle neki, i kolonije. Svoj status municipija Senija je dobila možda već za Augusta,[1045] no, u svakom slučaju, to se dogodilo za julijevsko-klaudijevske dinastije. Autori koji smatraju da je Senija nakon stjecanja municipalnoga statusa došla do položaja kolonije pozivaju se na Tacitov navod u kojemu se spominje kolonija *Seniensis* (Tac. *Hist.* 4,45), a to nastoje dodatno potvrditi danas odbačenim stajalištem da takav status potvrđuje prisutnost kolegija Augustala u gradu.[1046] Međutim, epigrafija jasno to opovrgava jer se spomenuti kolegij pojavljuje u sredinama u kojima je postojao veći broj bogatih

[1043] M. GLAVIČIĆ, 1994b, 51.

[1044] Stanovnici ovog područja rano su počeli trgovali s različitim krajevima svijeta, o čemu svjedoče ovdje nađeni nalazi vrlo različita novca (kartaškog, numidskog, grčkog i rimskog republikanskog novca), v. Z. DUKAT – A. GLAVIČIĆ, 1975, 170-172; V. GLAVAŠ, 2010, 9.; a o nalazima amfora, v. M. GLAVIČIĆ, 1994b, 50.

[1045] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 11; 1994b, 49.

[1046] Opš. kod G. ALFÖLDY, 1965, 76; J. J. WILKES, 1969, 200; L. MARGETIĆ, 1979, 327.

oslobođenika, neovisno o upravo-administrativnom statusu naselja, što dobro potvrđuju i liburnski primjeri Nina i Skardone.[1047] Sudeći prema epigrafski potvrđenim oslobođenicima, njihov je postotak u Seniji bio znatniji.[1048] Tomu je pridonijela i prometna, a i trgovačka važnost grada u koji tijekom vremena dolazi velik broj italskih trgovaca, ali i doseljenika s Bliskog istoka.[1049] Etnička izmiješanost stanovnika posvjedočena na natpisnoj građi na ovom području ide u prilog atraktivnosti Senije za doseljavanje. Protiv statusa Senije kao kolonije je i činjenica da u njezinoj okolici nije bilo plodnog zemljišta.

Dobar pokazatelj da Senija nije kolonija, barem ne u trenutku kada Plinije piše svoje djelo, jest i to što je ona etiketirana samo kao *oppidum*, a da je bila kolonija, to bi spomenuti autor pribilježio, kao što je to uostalom učinio sa Zadrom (Plin., *Nat. hist.*, 3, 140).[1050] Doduše, moguće je da je takav status dobila i nakon Plinijeva vremena jer je Tacit mlađi od Plinija. No, za sada nema nijednog argumenata koji bi govorio u prilog tretiranju Senije kao kolonije. Zapravo, Tacitov bi se navod, čini se, prije odnosio na današnju Sienu u Italiji, negoli na Seniju u Liburniji.[1051]

Senija je dakle važan lučki grad na istočnoj obali Jadrana, a pokazatelj njezine iznimne trgovačke važnosti ogleda se u činjenici da tamo u drugoj polovici 2. st. postoji carski carinski ured za Ilirik (*publicum portorium Illyrici*), a u prilog njegova postojanja idu epigrafski spomenici (*CIL* 3, 12283, 13283, *ILJug* 920).[1052] O većem značenju Senije svjedoči i činjenica da je namjesnik provincije Dalmacije u 3. st., Lucije Domicije Galikan Papinijan, dao obnoviti njezino trošno kupalište (*CIL* 3, 10045).[1053] Naime, da je riječ o beznačajnoj sredini, to namjesnik Dalmacije ne bi učinio jer ne bi u tome imao interes, no prosperitetna sredina poput Senije uvijek je bila dobar način da se vrati, pa i preplati, uloženo.

Postoji mogućnost da je ona u drugoj polovici 2. st. postala dio obrambenog sustava *Praetenturae Italiae et Alpium*, a to je predmet neslaganja u suvremenoj znanosti.[1054] Ako je tomu tako, onda je ona bila dio obrambenog sustava koji je relativno rano omogućivao efikasnije funkcioniranje i osiguravanje cestovnih pravaca koji su se sa sjevera i istoka pružali

[1047] A. KURILIĆ, 1999, 228.

[1048] A. KURILIĆ, 1999, 228.

[1049] J. J. WIKLES, 1969, 200, Z. SERVENTI, 2014, 115.

[1050] A. KURILIĆ, 1999, 228.

[1051] Npr., J. MEDINI, 1974, 38.

[1052] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 12.

[1053] J. KLEMENC, 1940, 4.

[1054] Usp. J. MEDINI, 1980, 371 i d. i M. GLAVIČIĆ, 1994b, 55.

prema Italiji.[1055] Ako pak to nije bilo tako, onda je ona postala dio obrambenog sustava klauzure u kasnoj antici.

Od kraja 3. st. Senija počinje propadati, što je posljedica općeg političko-gospodarskoga stanja u državi.[1056] Senija doživljava devastacije kojima je pripomogla upravo dobra prometna povezanost s drugim lokacijama. Naime, sustav cesta koji je povezivao Seniju s drugim područjima bio je katalizator njezina razvoja, a poslije, u vrijeme barbarskih provala, upravo su izgrađene ceste olakšale dolazak neprijateljskih skupina u grad. Njezino je propadanje usko povezano s činjenicom da je u kasnoj antici trgovina sve više gubila na važnosti, a na njoj se ovdje temeljio razvoj cijeloga senjskog područja (potez između zaleđa, obale i otočja).[1057] Nije sigurno kada je Senija doživjela razaranje i tko stoji iza njega, no vjerojatno se ono zbilo u vrijeme gotsko-bizantskih sukoba.[1058]

Novo stanovništvo na ruševinama antičkoga grada, ali tek otprilike u 11. ili 12. st., podiže novi grad koji nastavlja živjeti na istome mjestu sve do danas, zadržavši svoje staro ime i kroz njega sjećanje na svoju antičku prošlost.[1059]

Jedan je dio senjskih nalaza sačuvan zahvaljujući kolekcionarstvu imućnih Senjana koji su još tijekom 19. st. prepoznali vrijednost čuvanja kulturne baštine te su nađenu građu prosljeđivali u tadašnji Narodni zemaljski muzej u Zagrebu.[1060] Prve sinteze o povijesti Senja napisane su u prvoj polovici 20. st.,[1061] a istraživanja Senije intenziviraju se nakon Drugoga svjetskog rata. Znatan poticaj istraživanju senjskog područja daje osnutak Gradskog muzeja Senj, 1962. godine. Poznavanju antičkog Senja dali su doprinos brojni istraživači, među kojima posebno mjesto zauzimaju Ante i Miroslav Glavičić, ali i brojni drugi znanstvenici koji su se bavili prošlošću ovoga grada. O povijesti Senja napisan je priličan broj radova koji su objavljeni u raznim publikacijama, no najviše je građe tiskano u časopisu „Senjski zbornik“.

Zbog slabe istraženosti samog grada zasada ovdje nisu otkriveni tragovi rimskih fortifikacija, niti je poznat točan broj gradskih vrata. Pretpostavlja se da su u grad vodila troja vrata, no taj se zaključak temelji na sačuvanim srednjovjekovnim prilikama.[1062] Glede gradskih

[1055] J. MEDINI, 1980, 380.

[1056] Z. SERVENTI, 2014, 115-116.

[1057] M. GLAVIČIĆ, 1994b, 54.

[1058] Z. SERVENTI, 2014, 116.,

[1059] M. GLAVIČIĆ, 1993, 99.

[1060] Opš. o tim, prvim zaljubljenicima u starine kod M. GLAVIČIĆ, 1994a, 16.

[1061] Opš. kod M. GLAVIČIĆ, 1994a, 16.

[1062] Opš. kod H. MANENICA, 2015, 135.

komunikacija, vjeruje se da je glavna gradska komunikacija najvjerojatnije išla, kao i ona srednjovjekovna, u smjeru SZ – JI, a druga okomito na nju, suprotnim smjerom SI –JZ.[1063] Pretpostavljena ulična orijentacija Senije svjedoči da zapravo nije zasigurno poznato ni koja je od ulica imala funkciju glavnog karda (*cardo maximus*), a koja glavnog dekumana (*decumanus maximus*). Međutim, budući da je tzv. široka kuntrada bila i, očito, ostala glavna gradska ulica, može se pretpostaviti da je nastavila tradiciju glavnog dekumana.[1064] U blizini pretpostavljenoga glavnog dekumana početkom 70-ih godina 20. st., u Ulici Ive Hreljanovića (Karta 12.), nađen je natpis koji svjedoči o gradnji kurije u antičkom Senju, zbog čega je vrlo moguće da se na tom području nalazio antički forum s kurijom i bazilikom.[1065] Ipak zbog činjenice da se natpisna građa zna višekratno premještati, trebalo bi za ubikaciju središnje gradske lokacije pričekati konkretnije arhitektonske nalaze. Naime, područje u blizini današnje katedrale jezgra je današnjega grada pa bi buduća istraživanja trebalo usmjeriti na taj teren kako bi se utvrdilo je li uistinu ovdje bio i centar antičkoga grada, i kako je on doista izgledao.

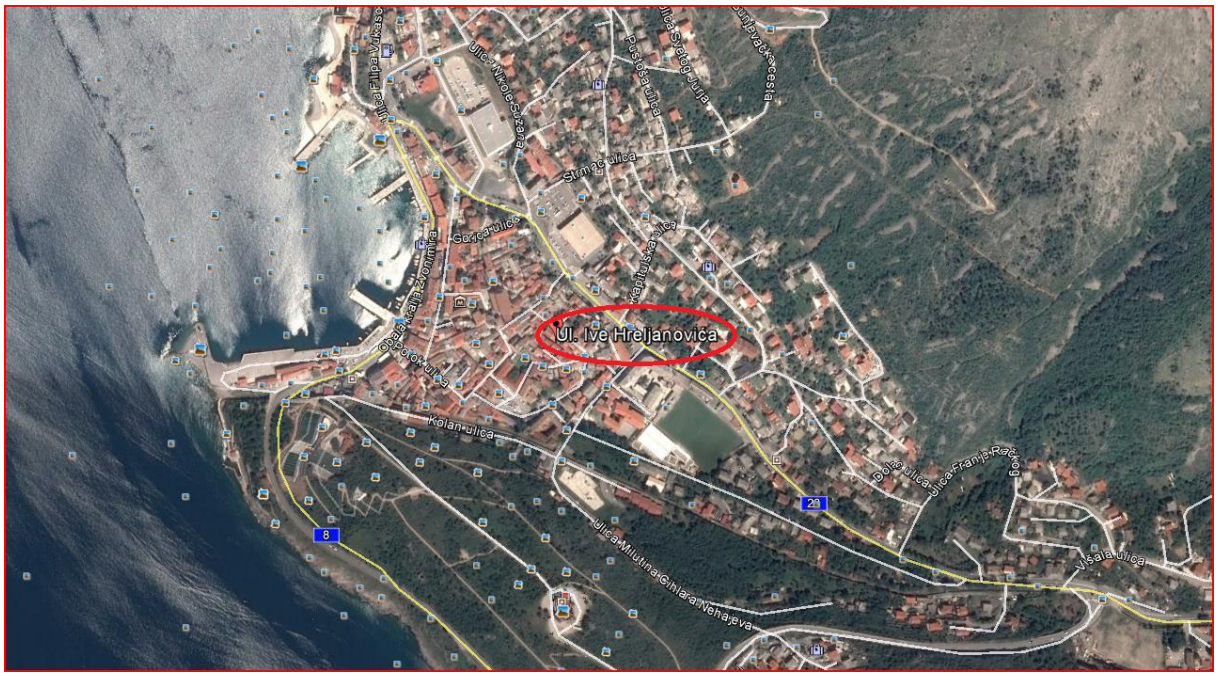

Karta 12. Položaj Ulice Ive Hreljanovića u Senju (Google Earth).

[1063] M. GLAVIČIĆ, 1993, 86-87.

[1064] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 88.

[1065] M. GLAVIČIĆ, 1995, 4.

Smatra se da je antički grad Senj bio veći od prostora srednjovjekovnog grada, što se može možda uzeti kao pokazatelj da u srednjem vijeku, unatoč oporavku, grad nije dosegnuo nekadašnju važnost. Međutim, takva je situacija posljedica i drukčije, zbijenije koncepcije srednjovjekovnoga grada. O veličini antičke Senije posredno svjedoči i veći broj nekropola u gradskoj blizini.[1066] Valja očekivati da će buduća sustavna istraživanja na ovom području iznimno bogatom nalazima, iznijeti na vidjelo veći broj javnih i privatnih gradnji. Do sada je od bitnijih javnih objekata na području Senije nađeno gradsko kupalište na Šteli, dok je iza katedrale, dakle u pretpostavljenom centru antičkog grada, pronađeno svetište posvećeno Velikoj Božici Majki (Kibeli).[1067]

Zaštitna istraživanja Senja dosad su obuhvatila područja: Ex pilane Olivieri (Karta 13., br. 1), podruma Pekarne na Maloj placi (Karta 13., br. 2), Mala vrata (Karta 13., br. 3), prostor Ex palače Vukasović (Karta 13., br. 4), prostor dvorišta palače Carina (Sakralna baština, arhiv i biblioteka Senjske biskupije) (Karta 13., br. 5), prostor oko katedrale (Karta 13., br. 6), lokacije u blizini ulica Pavla Rittera Vitezovića i Ive Hreljanovića (Karta 13., br. 7), kao i križanja Stare ceste i Kapitulske ulice (Varoš) (Karta 13., br. 8) te Aleje-šetališta Silvija Strahimira Kranjčevića (Ex vrt Vučić) (Karta 13., br. 9).[1068]

5.4.1. Lokalitet nazvan Ex pilana Olivieri (Karta 13., br. 1)

Područje Senja u više je navrata istraživano, a među najbolje istraženim lokalitetima jest i onaj pod imenom Ex pilana Olivieri, smješten na zemljišnoknjižnoj čestici 519, katastarske općine Senj.[1069] Područje nazvano Ex pilanom Olivieri smjestilo se na sjeverozapadnom dijelu grada, podalje od gradskoga središta na teritoriju između Stare ceste i Ulice Nikole Suzana (Karta. 13., br. 1).

[1066] M. GLAVIČIĆ, 1993, 94-95; Z. SERVENTI, 2014, 118.

[1067] Opš. kod H. MANENICA, 2015, 135-138.

[1068] Opš. o arheološkim nalazima na području Senja i okolice kod A. GLAVIČIĆ, 1966, 383-419; A. GLAVIČIĆ, 1968, 5-45; M. ZANINOVIĆ, 1982, 43-52; M. GLAVIČIĆ, 1994a, 108.

[1069] J. KLEMENC, 1940, 1.

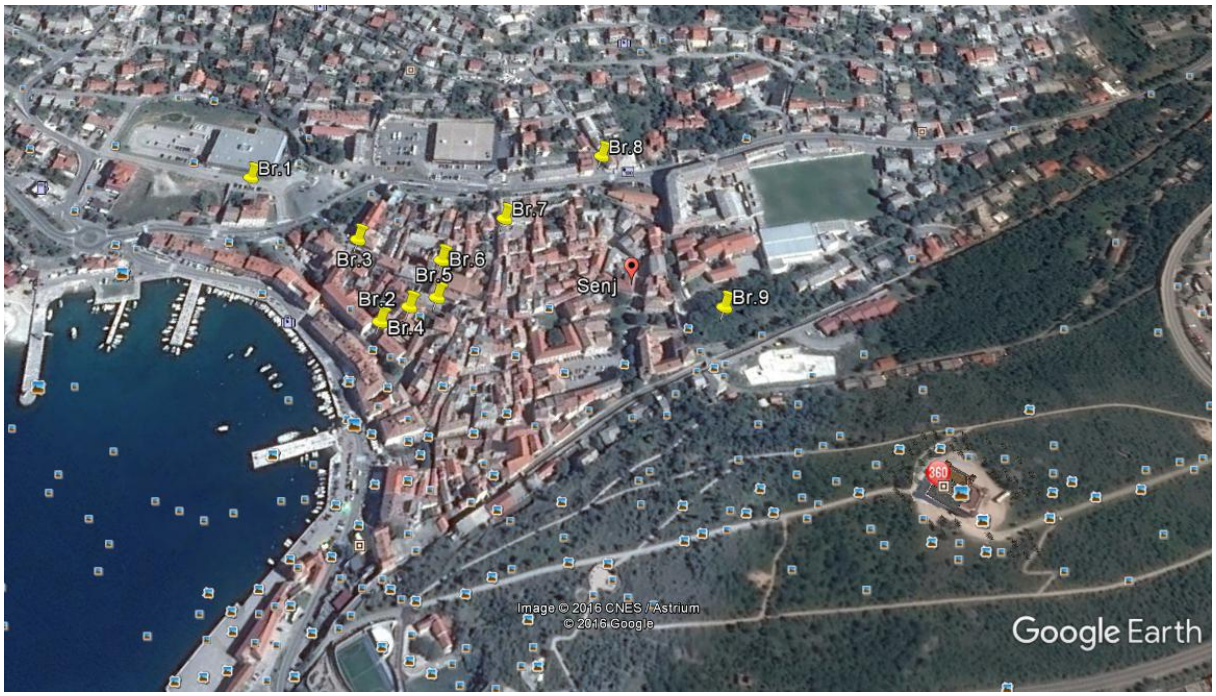

Legenda: Br. 1 Ex pilana Olivieri, Br. 2 Mala placa, Br. 3 Mala vrata; Br. 4 Ex palača Vukasović; Br. 5. Dvorište palače Carina /Sakralna baština, arhiv i biblioteka Senjske biskupije, Br. 6. Područje oko katedrale; Br. 7. Područje ulicâ P. R. Vitezovića i I. Hreljanovića; Br. 8. Križanje Stare ceste i Kapitulske ulice (Varoš); Br. 9. Aleja / šetalište S. S. Kranjčevića (Ex vrt Vučić).

Karta 13. Položaj različitih lokaliteta u Senju (S. Kirchhoffer, podloga Gogle Earth).[1070]

Spomenuta lokacija, koja je do sada istraživana više puta, dobila je ime prema poduzetniku koji je tu, početkom 20. st., posjedovao pilanu. Na spomenutom su lokalitetu slučajno, tijekom planiranja pilane 1905. godine, nađeni rimskodobni nalazi koje su pronašli tamošnji radnici.[1071] Dvadesetak godina poslije (točnije, 1929.) tijekom proširivanja postojeće pilane, dakle opet slučajnim nalazima, na više su mjesta nađeni ostatci vrlo čvrstih zidova.[1072] Tom je prigodom ovdje nađen i ostatak mozaičnog poda i neki drugi nalazi.[1073] U drugoj polovici 20. st., 1960. godine, tijekom izgradnje novoga industrijskog pogona DIP-a „Nehaj" na mjestu zemljišta nekadašnje pilane Olivieri, na istoj čestici na kojoj su otkriveni ostatci gore spomenutoga mozaičnog poda, otkriveni su opet slučajno novi arhitektonski nalazi.[1074]

[1070] Prema topografskim podatcima kod M. GLAVIČIĆ, 1994a, Prilog 3., Legenda 1.

[1071] J. KLEMENC, 1940, 3.

[1072] J. KLEMENC, 1940, 1.

[1073] J. KLEMENC, 1940, 2.

[1074] V. KRAJAČ, 1961a, 40; M. GLAVIČIĆ 1994a, 107.

Međutim, u objavljenim i dostupnim izvješćima o provedenim zaštitnim istraživanjima nije uspostavljen prostorni odnos između nalaza iz prve polovice 20. st. i onih iz druge polovice istoga stoljeća. Poznato je samo iz objavljenih izvješća da su arhitektonski nalazi iz druge polovice 20. st. s područja Ex pilane Olivieri smješteni zapadnije od prvotnih.[1075] Gotovo pola stoljeća poslije (2007.) na prostoru lokaliteta bivše pilane Olivieri, a koji se sada naziva vrtom, gradi se Konzumov trgovački centar, a tom su prigodom ovdje provedena arheološka istraživanja koja su na sjeveroistočnom dijelu terena otkrila dijelove rimske arhitekture s mozaičnim podom.[1076] Ovdje je kao i u prijašnjim istraživanjima nejasan odnos između prostora na kojem su nađeni „novi" i „stari" nalazi, barem iz objavljene dostupne građe.

Prostorija iskopana 1929. godine identificirana je zahvaljujući mozaičnom podu. Okolni zidovi, koji su omeđivali nekadašnju prostoriju, najvećim su dijelom namjerno uništeni. Sačuvani podni crno-bijeli mozaik bio je prvi identificirani pod u stratigrafiji nekadašnje prostorije (sl. 40.). Mozaik je imao oblik pravokutnika, površine 7,515 m². Na njemu je poslije na sloju šute, sastavljene od različita građevnog materijala (kamen, tegula, opeka), na visini od otprilike 60 do 80 cm, sagrađen drugi žbukani pod debljine između 5 i 10 cm.[1077]

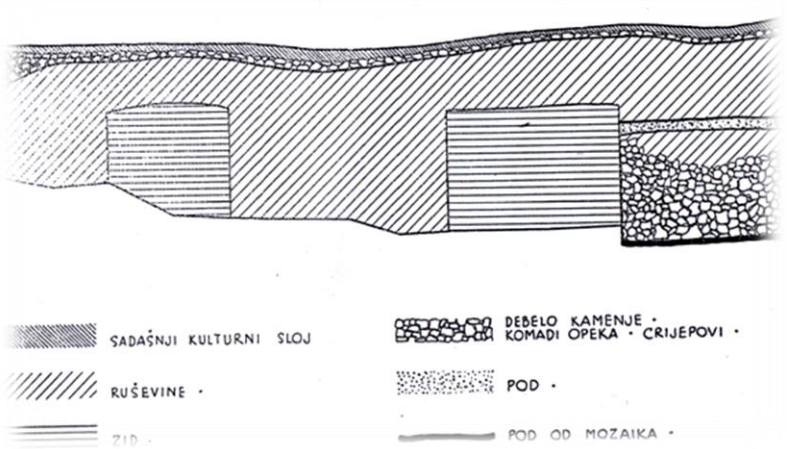

Slika 40. Stratigrafija prostora na lokalitetu Ex pilane Olivieri iz 1929. godine (J. KLEMENC, 1940, 2).

[1075] A. GLAVIČIĆ, 1966, 405; B. LJUBOVIĆ, 2008b, 280. Godine 1975. pri daljnjoj izgradnji DIP-a pronađeni su novi nalazi u koji nisu obuhvaćali arhitektonsku građu, nego ostatke dugotrajne nekropole, zbog čega spomenuto istraživanje ovdje neće biti razmatrano, v. A. GLAVIČIĆ, 1975, 211-218; Z. SERVENTI, 2014, 119-120.

[1076] B. LJUBOVIĆ, 2008b, 279.

[1077] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 47.

U sloju šute, između dvaju podova, nađena su dva mramorna korintska kapitela i nadgrobni spomenik Lucija Kalpurnija Maksima (ara; *ILIug* 2899), od kojih se potonji datira na prijelaz iz 1. st. pr. Krista u 1. st. pos. Krista. Navedeni su objekti vjerojatno imali funkciju stvaranja podloge na koju je dolazio novi pod. Spomenik je, kao i mozaični pod bio prekriven ulomcima rimskih tegula, a na njemu je nađen i novac cara Gracijana, koji je pokazao da gornji pod nije mlađi od numizmatičkog nalaza, odnosno od kraja 4. ili početka 5. st.[1078] Nađeni kapiteli u šuti svojim materijalom i načinom izrade upućuju na kvalitetnije elemente koji su, prema mišljenju M. Glavičića, bili podrijetlom iz iste, vjerojatno strane radionice.[1079]
S obzirom na slabu istraženost ovog područja, ne zna se gdje su se izvorno nalazili spomenuti nalazi i nije nemoguće da su kapiteli pripadali ovom objektu, ali je isto tako moguće da su doneseni i s okolnog područja. Nadgrobni je spomenik poput kapitela kvalitetno izrađen, a donesen je s groblja koje je bilo u blizini, što ide u prilog rubnoga gradskoga smještaja ovog objekta.[1080] Uvjetno rečeno, sličan primjer upotrebe nadgrobnih spomenika kao građevinskog materijala nalazimo, primjerice, u Aseriji, gdje je kasnoantički podzid formiran od nabacanih kamenih blokova, nadgrobnih ara i cipusa.[1081] J. Klemenc smatra da je ovaj prostor u kasnijem razdoblju prenamijenjen u crkvu.[1082] Blizina groblja opravdala bi mogućnost da se ovdje nalazila crkva, no tehnika gradnje podnice ne ide u prilog nekoj reprezentativnijoj gradnji. Svi pronađeni artefakti između dviju podnica bili su pomiješani s građevinskim materijalom u sloju šute te su zajedno s njim poslužili kao podloga na kojoj je izgrađen drugi pod.[1083]
S obzirom na prvi sloj poda, odnosno mozaični pod, ovo je bio prvotno reprezentativni prostor. Dvoslojna stratigrafija poda upućuje na to da je objekt tijekom vremena doživio prenamjene (sl. 40). Naime, riječ je o dvjema podnicama koje se nastavljaju jedna na drugu. Prvi se rimski pod, prema numizmatičkom nalazu novca cara Gracijana, datira između 1. i 4.

[1078] B. LJUBOVIĆ, 2008b, 279-280.

[1079] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 75-76. U Gradskom muzeju Senja čuva se dio baze stupa za koji je jedino poznato da je pronađen na prostoru Ex pilane Olivieri, bez drugih podataka o okolnostima i preciznom mjestu nalaza (M. GLAVIČIĆ,1994a, 107). M. Glavičić smatra da je ta baza, s obzirom na ostatke žbuke koji su uočeni na njoj, sekundarno upotrijebljena na nađenom području.

[1080] Pokazatelji kvalitetnije izvedbe nadgrobnog spomenika jesu njegova profilacija i ukrasi na bočnim stranama, M. GLAVIČIĆ, 1994a, 47-48.

[1081] I. FADIĆ, 2007a, 90-91.

[1082] Usp. kod J. KLEMENC, 1940, 3; M. GLAVIČIĆ, 1994a, 107.

[1083] J. KLEMENC, 1940, 3.

st., a drugi u kasnu antiku i period od kraja 4. do i 6. st. U prilog ovakvoga kasnog postanja drugog poda ide i amfora u koju je dijete ukopano u kutu druge podnice.[1084] Iako se ukop djeteta u amfori ne može zasigurno povezati isključivo s kasnom antičkom praksom, novčić je taj koji jasno pokazuje da je taj prostor iz kasnijeg razdoblja. Jasno je da je pod prve prostorije bio vezan za reprezentativan objekt te da kasniji prostor koji nastavlja živjeti na istome mjestu nije imao dekorativna obilježja.

Pri proširenju DIP-a tijekom 60-ih godina prošloga stoljeća na istoj katastarskoj čestici, kao i kod prostora iz 1929. godine, spominju se zidovi i ostatak mozaičnog poda izrađen crno-bijelim teserama.[1085] Nažalost, najveći je dio mozaika tijekom iskopavanja uništen zbog nestručnosti.[1086] Sačuvana su samo dva manja fragmenta mozaika.[1087] Prostor s mozaičnim podom zauzimao je površinu otprilike dimenzija 9,27m² (225 x 412 cm).[1088] U pitanju je dakle manja zatvorena i dekorirana prostorija koja bi se, s obzirom na navedeno, možda mogla povezati s tipom prostorije koji se identificira kao kubikul (?!). Zidovi uokolo mozaika, prema mišljenju M. Glavičića, bili su izrađeni tehnikom *opus incertum*,[1089] a sačuvana visina zidova bila je 0,46 do 1 m, dok im je zabilježena debljina iznosila standardnih 46 do 65 cm.[1090]

Iz perspektivnoga prikaza spomenute prostorije s mozaičnim podom vidljivo je da je u građevinskim radovima uništen središnji dio mozaičnog poda (sl. 41.).

[1084] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 107.

[1085] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 107.

[1086] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 107.

[1087] V. KRAJAČ, 1961a, 42.

[1088] V. KRAJAČ, 1961a, 42, V. KRAJAČ, 1961b, 81; M. GLAVIČIĆ, 1994a, 107.

[1089] Ova se tehnika sastojala od dvaju strukturnih dijelova. Vanjska je struktura dana u kamenu koji je slagan u redove, dok je unutrašnjost bila ispunjena žbukom i sitnim kamenjem. Spomenuta je vanjska obloga ove tehnike mogla biti i jednostavna i složena, v. H. MANENICA, 2015, 54.

[1090] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 107.

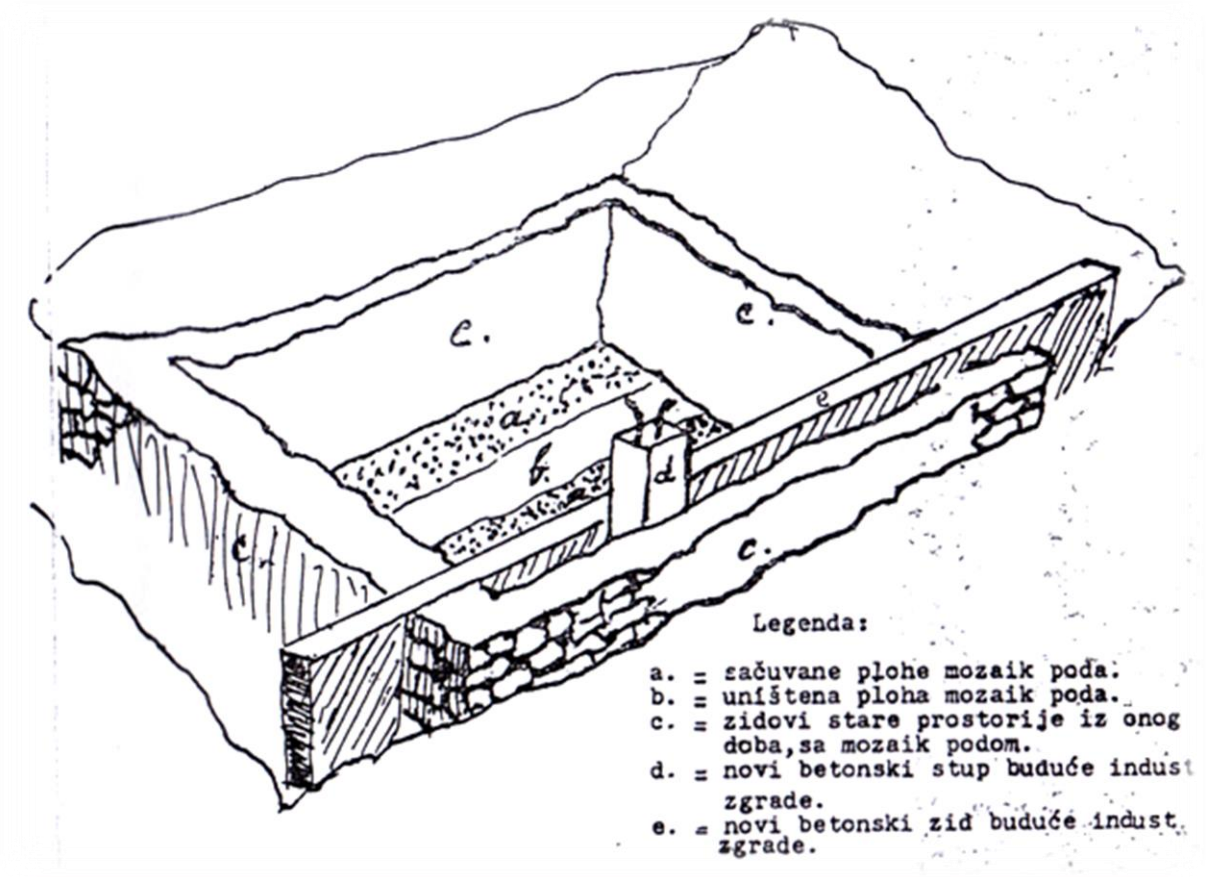

Slika 41. Prikaz istražene prostorije s mozaičnim podom na lokalitetu Ex pilana Olivieri (V. KRAJAČ, 1961b, 81).

U izvješću o provedenom istraživanju V. Krajač, nažalost, ne spominje ništa više od navedenog. A. Glavičić 1963. godine navodi da su na ovoj čestici, uz stare zidove, nađeni ostatci građevinskog materijala i drugi nalazi.[1091] Posrijedi su nalazi koji su pripadali stambenoj arhitekturi (npr. svjetiljke) s periferije antičkoga grada. Iznad spomenutih nalaza evidentirani su tragovi stradavanja u požaru, koji su u antičkom Senju prisutni na svim istraživanim antičkim lokalitetima.[1092] Nalazi paljevine upućuju na to da je cijeli grad bio spaljen otprilike na izmaku antike.

Godine 2007. tijekom devastirajućih gradnji na sjeveroistočnom dijelu ovog lokaliteta nađeni su ostatci objekta s podnim mozaikom, uz ostatke ukapanja.[1093] U popratnom se izvješću navodi da su nađeni ostatci zidova bili solidno građeni i standardne debljine od 60 cm. Kako je cijeli istraženi prostor bio ispunjen keramičkim materijalom i šutom, a sam je mozaik bio

[1091] A. GLAVIČIĆ, 1966, 407.

[1092] A. GLAVIČIĆ, 1966, 405.

[1093] B. LJUBOVIĆ, 2008a, 378-380; B. LJUBOVIĆ, 2008b, 289, Z. SERVENTI, 2014, 120.

prekriven paljevinom, jasno je da je i ovdje došlo do devastacije.[1094] Nažalost, prostor nije mogao biti dalje istražen zbog obližnje prometnice.

Kad se pristupi sumiranju podataka dobivenih višekratnim istraživanjima na lokalitetu bivše pilane Olivieri, suočavamo se s više problema. Osnovni je problem u tome što u objavljenim radovima nije naveden prostorni odnos među istraživanim površinama koje su proučavane tijekom dugog perioda na istoj zemljišnoknjižnoj čestici 519 (Karta 14.). Na području Ex pilane Olivieri zabilježen je veći broj arhitektonsko-dekorativnih ostataka tijekom nekoliko istraživačkih kampanja, pri čemu nijedno novo istraživanje nije naznačilo odnos s prethodnim istraživanjem na istoj čestici. Prije spomenuta knjižna čestica 519 tijekom vremena „cijepana“ je na dvije čestice 519/1 i 519/2, a danas postoji samo jedna od nabrojenih dviju zemljišnoknjižnih čestica, i to ona 519/1 koja zapravo odgovara katastarskoj čestici 145/1 (Karta 14.).[1095]

Karta 14. Lokacija čestice 145/1 u Senju (https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true&institutionID=99).

[1094] B. LJUBOVIĆ, 2008a, 378-380; 2008b, 290.

[1095] Podatke o povijesnom razvoju spomenute katastarske čestice dobila sam od gospodina Alija Bakije, voditelja Odjela za katastar nekretnina Senj, na čemu mu ovom prigodom zahvaljujem.

S obzirom na veći broj različitih istraživačkih kampanja koje ne preciziraju međusobni odnos između arhitekture nađene na ovoj čestici moguće su dvije opcije: 1) da su razmatrani nalazi pripadali jednom reprezentativnijem objektu smještenom na toj čestici ili 2) da je pak riječ o više objekata, što je manje vjerojatno s obzirom na veličinu čestice koja iznosi nešto više od 200 m².

Ex pilana Olivieri prostirala uz cestu koja ju je povezivala s Tarsatikom i Akvilejom, gdje već u razdoblju između 1. i sredine 2. st. postoji groblje.[1096] Na osnovi groblja u blizini može se zaključiti da je ovo rubni lokalitet na sjeverozapadnoj granici antičkoga grada.[1097] Vrlo je moguće, s obzirom na reprezentaciju i periferni smještaj, da se ovdje nalazila suburbana vila.

Osim ovih istraživanja, u Senju je proveden veći broj drugih istraživanja na drugim položajima u gradu, a koja su prije spomenuta (v. str. 282-283). Ta su istraživanja provedena tijekom sredine i druge polovice 20. st., a sva su bila zaštitnog karaktera. Jedina sustavna istraživanja bila su ona kod katedrale čiji arhitektonski nalazi pripadaju domeni javne arhitekture.

Provedena su istraživanja najvećim dijelom dala građu vezanu za fragmentarne ostatke zidova i podova. U njima su obično zabilježene primijenjene tehnike i materijali gradnje, ili smjer rasprostiranja zidova, ali ne uvijek. Od navedenih tehnika gradnje nešto se češće među analiziranim nalazima spominje tehnika uslojavanja, odnosno *opus isodomum.* Debljina se zidova kretala u nekakvim standardnim mjerama za privatne gradnje, koja je iznosila od 45 do 60 cm, dok su ostatci zidova sačuvani su u različitim visinama, uz napomenu da su nađeni i na različitim dubinama što je posljedica same konfiguracije ovdašnjeg terena.[1098]

U Seniji je sredinom 20. st. ubicirano svetište Velike Majke (*Magnae Matris*)[1099]. Osim svetišta[1100] među važnijim je nalazima i nalaz gradskih termi[1101] koje su poput većine ostalih

[1096] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 98-100.

[1097] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 124.

[1098] Npr. u istraživanjima palače Vukasović (br. 4) arhitektonski su nalazi pronađeni su na dubini od 0,20 do 0,60 m (A. GLAVIČIĆ, 1966, 407; M. GLAVIČIĆ, 1994a, 108), dok su u istraživanjima podruma Pekarnice na Maloj placi (br. 2) nalazi nađeni na dubini između 1,40 i 2,20 m (A. GLAVIČIĆ, 1966, 407; M. GLAVIČIĆ, 1994a, 108).

[1099] Da je riječ o Kibelinu svetišu, potvrđuju posvetni natpisi, kao i u njezinoj blizini nađen dio kipa Velike Majke, M. GLAVIČIĆ, 1995, 3; opš. kod N. CAMBI, 1993, 33-43.

[1100] Opš. o provedenim istraživanjima kod I. DEGMEDŽIĆ, 1952, 251-262.

[1101] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 113-115.

objekata u gradu uništeni.[1102] Nalazi na području oko katedrale upućuju na to da se ovdje nalazilo reprezentativno javno područje grada koje treba detaljnije istražiti. Pozornost bi trebalo usmjeriti i na područje oko termi, gdje bi se mogli očekivati ostatci reprezentativnih privatnih gradnji. Nabrojena istraživanja daju dobre smjernice kojim putem treba krenuti u vezi s davanjem prioriteta pojedinim lokalitetima u istraživanju. Stambena gradnja u antičkom Senju građena je u duhu rimskoga svijeta, čemu u prilog idu materijali i načini gradnje te arhitektonsko-dekorativni elementi, kao i ostatci pokretne građe.

5.5. Lopsica (Sveti Juraj)

Lopsika se smjestila na nešto manje od 10 kilometara udaljenosti južno od Senja, gdje je danas naselje Sv. Juraj (Karta 2. i Karta 15.). Ime je dobila po liburnskoj zajednici Lopsa koja je naseljavala spomenuto područje. Njezin je položaj bio određen blizinom prijevoja Oltari preko kojega je uspostavljena veza obale i unutrašnjosti. Lopsika je, uz prije navedeno, imala i dobru luku, a bila je i dobro opskrbljena vodom zahvaljujući blizini rječice Žrnovice, što je u kompletu utjecalo na ovakvo pozicioniranje naselja i njegov razvoj.[1103] Povoljnom smještaju Lopsike išao je u prilog i otočić Lisac koji je pružao određenu zaštitu naselju (Karta 15.).[1104] Naselje je obuhvaćalo uz uski obalni pojas i prostrano zemljište u zaleđu, što je njezinu stanovništvu omogućilo kombiniranje raznolikih gospodarskih djelatnosti, u sklopu čega su ovdje prevladavali stočarstvo i iskorištavanje drvene građe.[1105]

[1102] M. GLAVIČIĆ, 1994a, 113-115.

[1103] M. GLAVIČIĆ, 2013, 521.

[1104] Opš. kod A. GLAVIČIĆ, 1966, 394; B. LJUBOVIĆ, 2000, 19-20, Z. SERVENTI, 2014, 137.

[1105] M. GLAVIČIĆ, 2013, bilj. 9, 522.

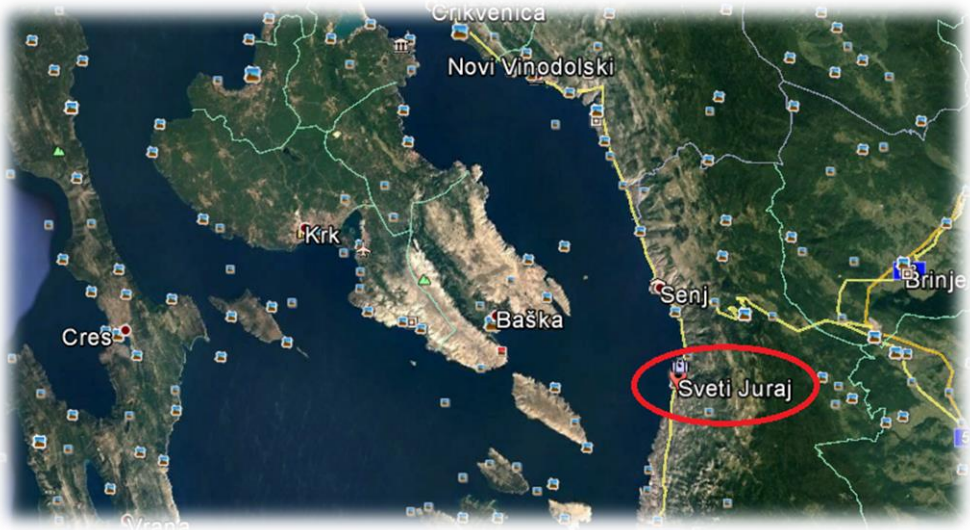

Karta 15. Smještaj Sv. Jurja (Google Earth).

Literarni izvori, kako se čini, spominju Lopsiku još u 4. st. pr. Krista, pa se tako *Alupsoi* u Pseudo Skilaka povezuju s njezinim žiteljima (Ps. Scylax 21), a spominje je i Plinije Stariji (*Nat. hist*. 3, 140). Potonji kaže da je imala ne samo status opida nego i italsko pravo (*Nat. hist.*3, 139). O Lopsici pišu i Ptolomej (Ptol. *Geo.* 2, 16,2) te Anonim iz Ravenne koji je naziva *Puplisca* (Rav. Ann. 4, 22), što se tumači kao iskvaren oblik njezina starijeg imena.[1106] Na području koje je obuhvaćala zajednica Lopsa prevladavaju gradinska naselja, a, sudeći prema istraživanjima M. Glavičića, toj je zajednici pripadalo do sada detektiranih okolnih 12 gradinskih naselja. Središnje naselje zajednice Lopsa bilo je, kako je već istaknuto, na brdu Gradina koje je, čini se, živjelo od brončanog doba (sl. 42.).[1107] Od rimskoga vremena može se pratiti razvoj novog naselja u podnožju brda Gradine.[1108] Vjerojatno se nakon osnutka antičkog naselja život na staroj gradini nastavio kroz određeno vrijeme, ali je naselje u podnožju ubrzo dobilo veću važnost. Postoje različita mišljenja o etničkoj pripadnosti stanovnika Lopsike za koju neki smatraju da je naseljena Japodima. U ovom se radu slijedi stajalište da na području Lopsike žive Liburni, a ne Japodi, koje prihvaća većina suvremenih stručnjaka.

[1106] A. STARAC, 2000, 85; M. BLEČIĆ, 2006a, 23.

[1107] M. GLAVIČIĆ,1996, 47-48.

[1108] M. GLAVIČIĆ, 1996, 62.

Slika 42. Pogled na Gradinu u Sv. Jurju i otočić Lisac (M. GLAVIČIĆ, 2013, 521).

Valja očekivati da je u Lopsici doseljeno strano stanovništvo zajedno sa starosjedilačkim povlaštenim slojem, kao i u drugim liburnskim sredinama, uspostavilo politički primat. Dakle, dosadašnji se način života nastavio u smislu da su elite bile te koje su određivale način života, samo su to sada činile zajedno s doseljenim svijetom. Dolazak novoga stanovništva najvećim je dijelom promijenio dotadašnju etničku sliku i donio gospodarsko-tehnološke inovacije.

Lopsika je prije uspostave rimske vlasti protourbana formacija koja je, pretpostavlja se, obuhvaćala, uz naselje na brdu, luku i trgovište na obali. Rimsko naselje koje se ovdje razvija dobiva status municipija za julijevsko-klaudijevske dinastije.[1109] Njezin je municipalni status potvrđen sredinom sedamdesetih godina 20. st., kada je pronađen natpis na kojemu je zabilježeno kako je Julija Procila podignula spomenik svojem ocu Titu Juliju Suri, edilu i duoviru grada Lopsike.[1110] Spomenuti se natpis datira otprilike u sredinu 1. st., a njegova bi analiza išla u prilog tvrdnji da je u upravnoj i gospodarskoj strukturi municipija Lopsike, kao uostalom i u strukturi većine drugih gradskih sredina antičke Liburnije, vodeću ulogu imala domaća romanizirana elita. Međutim, podatci kojima se raspolaže toliko su malobrojni te će

[1109] Npr. za Augusta, prema K. PATSCH, 1990, 96; za Tiberija, prema M. ZANINOVIĆ, 1980, 192.

[1110] A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2918.

zapravo neki novi nalazi u budućnosti omogućiti točniju procjenu stanja.[1111] Sigurno je da se Lopsika brzo razvijala u prvom i dijelom u drugom stoljeću rimske vlasti, no stagnacija se, u gradu, čini se, zbila rano, već u drugoj polovici 2. st., a još je bila izrazitija u 3. st. Smanjenje značenja grada veže se uz razvoj obližnje Senije i porast njezine uloge kao carinske postaje.[1112] Unatoč ranom slabljenju antička Lopsika preživljava stagnaciju te završava svoje postojanje u nemirima koji su obilježili kasnu antiku ili početak ranoga srednjeg vijeka. Nakon toga, život se ponovno vraća u Lopsiku u srednjem vijeku, kada se tu razvija naselje koje nosi naziv Sv. Juraj, a ime je dobilo po novoizgrađenoj crkvi, odnosno samostanu.

Skromna istraživanja prošlosti ovoga kraja rezultiraju i skromnim uvidom u poznavanje antičke arhitekture ovog područja. Velika većina spoznaja ovdje se bazira na sporadičnim i slučajnim nalazima. Prvi nalazi s ovog područja datiraju se na kraj 19. i početak 20. st., kad su u vrtu Gašpara Babića nađena dva fragmentarna mozaična poda. Jedan je fragment, kako se čini, bio crno-bijeli s geometrijskim motivima, a drugi je bio u boji (vidljiva žuta boja).[1113] Podatci o ovdašnjim nalazima postaju brojniji tek od druge polovice 20. st., kada se Lopsika počela planski istraživati. Središte se rimskodobnog naselja, vrlo je moguće, nalazilo na mjestu suvremenog središta naselja.[1114] Lopsikom su se bavili J. Brunšmid, A. Faber, A. i M. Glavičić, M. Zaninović,[1115] M. Blečić i V. Glavaš, pri čemu dvije, posljednje spomenute autorice pripadaju najnovijoj generaciji istraživača koja sudjeluje u istraživanjima ovog područja početkom 21. st. U tim je istraživanjima pozornost usmjerena na područje crkve sv. Filipa i Jakova koja se smjestila na groblju u Sv. Jurju pokraj mora. Provedena su istraživanja pokazala da je razmatrana crkva izgrađena na mjestu starije, antičke građevine, odnosno da je crkva imala više razvojnih slojeva u gradnji.[1116]

Na ovom je prostoru evidentirano više prostorija, a prvo su uočene četiri prostorije. Dvije su smještene na istoku (Tlocrt 17., 1 i 2), a dvije na zapadu (Tlocrt 17., 3 i 4). Zapadni je dio od istočnoga međusobno odijeljen pregradnim zidom (B i B1).[1117] U prilog promjenjivosti toga prostora ide i pregradni zid, koji je, kako se čini, rađen u dvije faze. Na spomenutom je

[1111] A. KURILIĆ, 1999, 151.

[1112] M. GLAVIČIĆ, 2013, 523.

[1113] J. BRUNŠMID, 1900, 184.

[1114] A. GLAVIČIĆ, 1966, 393-395.

[1115] Z. SERVENTI, 2014, 139.

[1116] M. BLEČIĆ, 2006a, 14.

[1117] M. BLEČIĆ, 2006a, 14.

prostoru nađena velika količina zidne žbuke i hidraulične nepropusne žbuke,[1118] što svjedoči o prostoru koji je bio namijenjen pohrani vode.

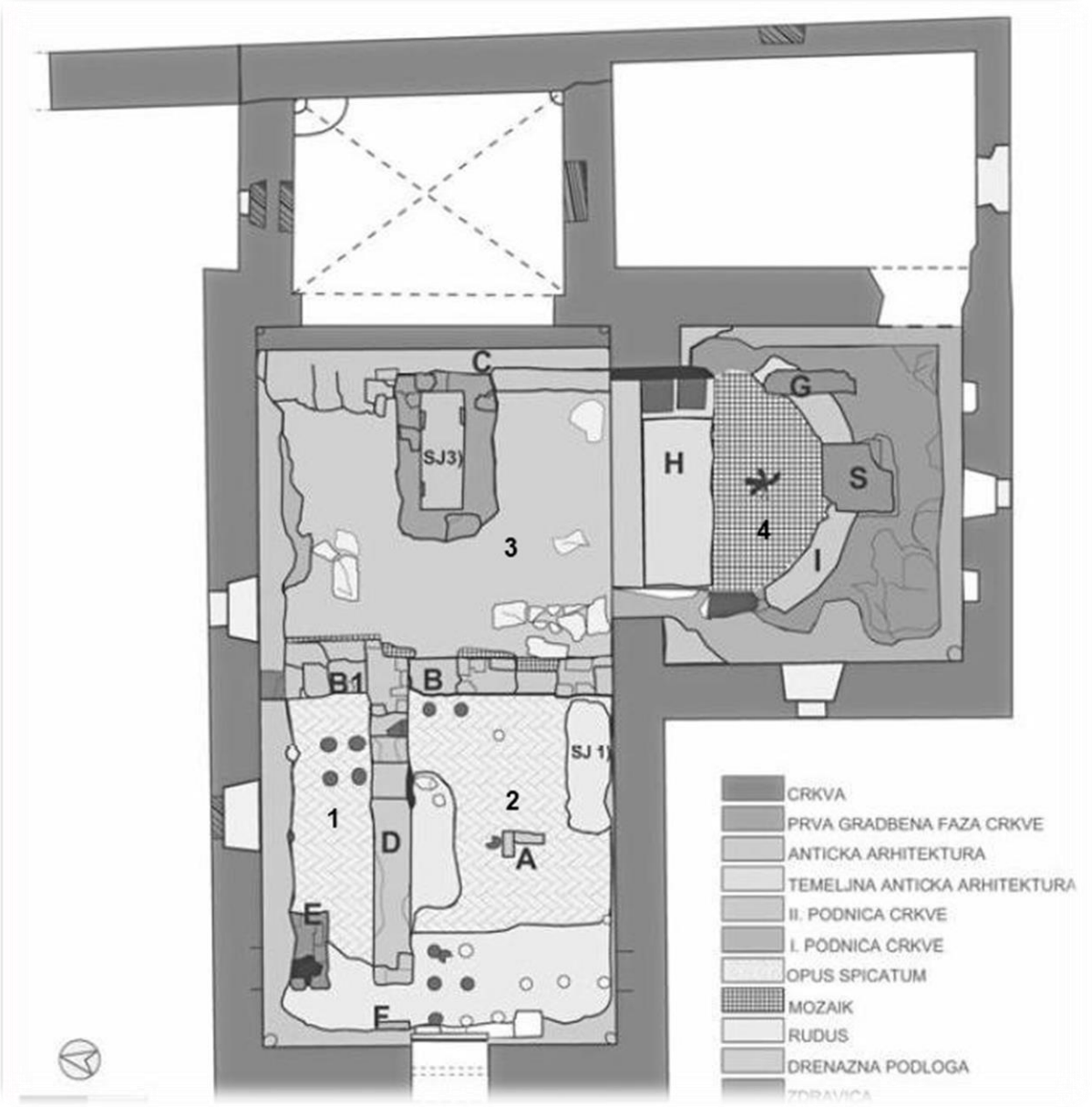

Tlocrt 17. Tlocrt crkve sv. Filipa i Jakova (prilagodila S. Kirchhoffer prema M. BLEČIĆ, 2006a, 13).

U većoj, jugozapadnoj prostoriji (br. 2) u zapadnom dijelu toga prostora, a koja je zatvorena pregradnim zidovima B, D, F, nađena je podnica izvedena tehnikom *opus spicatum*[1119] kakve

[1118] M. BLEČIĆ, 2006a, 14.

[1119] Tehnika *opus spicatum* česta je tehnika koja podrazumijeva slaganje četvrtastih opeka tako da čine motiv riblje kosti ili klasa, opš. kod A. KILIĆ-MATIĆ, 2004, 92-94.

se obično vežu za utilitarnu svrhu (Tlocrt 17., 2).[1120] Zidovi te prostorije bili su ožbukani te oslikani bijelom i crvenom bojom, a bordure su, smatra se, bile omeđene mozaičnim teserama. Spomenuta dekoracija ide u prilog reprezentativnim obilježjima prostora. Razmatrani je prostor (Tlocrt 17., 2) bio mnogo veći od sjeverozapadne prostorije (br. 1) (Tlocrt 17., 1), koja je bila uža i omeđena zidovima B1, D i F (Tlocrt 17.). Ispod obiju prostorija, veće i manje, nađene su suspenzure hipokausta (vidljivi su na Tlocrtu 17 stupići od okruglih opeka). Osim navedenog, ovdje su nađene brojne mozaične tesere te ulomci sjevernoafričkih amfora, tegula i sl.[1121]

Identificirani antički zidovi B (Tlocrt 17., B i B1) i C omeđuju istočnu prostoriju. Nosivi zid C izgrađen je tehnikom *opus incertum*.[1122] Ta je tehnika već u Vitruvijevo vrijeme smatrana zastarjelom i njezina primjena u ovom objektu vjerojatno se može povezati s potrebom da zidovi izloženi vlazi imaju veću čvrstoću od ostalih. Ta prostorija, označena br. 3, ima mozaični pod koji je sačuvan samo uz rubove zidova (Tlocrt 17., 3).[1123] Apsida ili prostorija br. 4 građena je također prije spomenutom tehnikom, a njoj su sačuvani i deblji slojevi zidne žbuke, kao i slojevi nepropusne hidraulične žbuke (Tlocrt 17., 4). S obzirom na tehniku gradnje apside, moguće je da su obje prostorije (br. 3 i 4) izgrađene istodobno, a možda se ovdje u prostoriji br. 4 nalazila i piscina. Polukružna je apsida (br. 4) od prostorije br. 3 odvojena ogradnim (parapetnim) zidom (H), pri čemu se za spomenuti zid pretpostavlja da je kasnijeg postanja i da se možda može vezati uz transformaciju ovog objekta u crkvu.[1124] Ovakvi se prostori vjerojatno mogu povezati s kupališnom namjenom.[1125]

Na istočnom dijelu objekta spominju se dovodno-odvodni kanali koji su bili prekriveni tegulama bez pečata, a tu je dokumentirana i veća količina ugljena i gara,[1126] što možda znači da je u blizini bilo ložište (*prefurnim*). Prostor apside (br. 4) manje je devastiran od onog koji je poslije služio kao crkveni brod (misli se na prostor ispred nje, označen brojem 3), prije svega zbog toga što je prostor lađe frekventnije upotrebljavan, osobito za ukapanja. Na prostoru apside sačuvan je crno-bijeli mozaik koji je kao motiv imao lik neobičnoga

[1120] M. BLEČIĆ, 2006a, 14-15.

[1121] M. BLEČIĆ, 2006a, 15.

[1122] M. BLEČIĆ, 2006a, 19. Tehnika *opus incertum* jest tehnika pri kojoj se središnja cementna baza oblaže kamenom lomljencem uz uporabu žbuke, v. A. KILIĆ-MATIĆ, 2004, 97-98.

[1123] M. BLEČIĆ, 2006a, 19.

[1124] M. BLEČIĆ, 2006a, 19-20.

[1125] A. FABER, 1992., 151-152.

[1126] M. BLEČIĆ, 2006a, 19-20.

pticolikog kukca (Tlocrt 17., 4).[1127] Istraženi dijelovi antičke arhitekture zaštićeni su i na pojedinim dijelovima restaurirani.[1128] U istraživanjima kupališnih prostora u pompejskim kućama P. M. Allison je uočila da je u većini istraženih i evidentiranih kupališnih prostora nađena prostorija s apsidom u čijoj je blizini bio prefurnij, zbog čega je u tim slučajevima u takvim prostorima obično bio smješten kaldarij.[1129] Iz svega do sada navedenog proizlazi da je spomenuti prostor mogao biti u privatnom, ali i javnom vlasništvu. U prilog prije iznesene pretpostavke da je ovo bio kupališni prostor išli bi ranije navedeni materijali gradnje, kao i hipokaust te prostor s apsidom. U istraživanju M. Blečić spominje u prostoru apside: „željezne velike čavle ili nosače neke konstrukcije“[1130] za koju pretpostavlja da je bila klupa koja je pratila apsidu. Moguće je da je ovdje bila neka vrsta znojnice, a koje su inače, prema Vitruvijevu pisanju, bile povezne s kaldarijem, odnosno s najtoplijim kupališnim područjem (Vitr. *De arch*. V, 10, 5). Arheološka su istraživanja upozorila na tradiciju izgradnje sakralnih objekata na ruševinama antičkih kupališnih prostora, na što je upozorio u nas još D. Rendić-Miočević, a poslije i A. Faber koja se tom tematikom pomnije pozabavila.[1131]

Ostatci nađenih amfora ne proturječe kupališnoj namjeni jer su one bile česte u kupalištima gdje su služile za donošenje vode, ali i za druge svrhe. No isto tako su se mogle nalaziti i u drugim prostorima vrlo različite namjene. U amforama, barem onima u kupalištima, tako se moglo nalaziti vino i različita hrana u svrhu zabave ili pak ulje kako bi se tijelo moglo temeljito ostrugati strigilom. Zapravo, nespominjanje većega broja drugih nalaza moglo bi se možda uzeti kao dodatan pokazatelj da je ovdje možda uistinu riječ o kupališnom prostoru jer u njima nije bilo mjesta za držanje većega broja stvari, odnosno stvari koje se nisu učestalo upotrebljavale ili, jednostavno, tu nisu bile potrebne.

Potkraj prvog desetljeća 21. st. ovdje su provedena nova istraživanja koja su zapravo pokazala da je izgradnji većega broja prostorija prethodilo postojanje veće građevine s monumentalnim zidom koji se pružao u smjeru sjever-jug, a koja je bila na nižoj razini od ovdje razmatrane antičke arhitekture.[1132] U tom, novijem istraživanju identificirana je još jedna prostorija koja se prostirala sjeverno od prostorije ovdje označene brojem 3, a koja je s novim prostorom bila

[1127] M. BLEČIĆ, 2006a, 20.

[1128] M. BLEČIĆ, 2006a, 21.

[1129] Npr. *Casa del Menandro, Casa di Trebius Valens, Casa delle Nozze d'Argento, Casa dei Giuseppe II*, opš. kod P. M. ALLISON, 2004a, 114.

[1130] M. BLEČIĆ, 2006a, 20.

[1131] A. FABER, 1992, v. bilj. 11. i d., 152-153.

[1132] V. GLAVAŠ, 2009, 69.

povezana vratima. Iako je ranije istraživanje antičke arhitekture na prostoru ispod kasnije crkve ovdje dobilo svoju dopunu, prostor nije dokraja definiran, ali je potvrđeno da je razmatrani objekt bio veći od do sada utvrđenog.

Nažalost, prostor Lopsike još je uvijek slabo poznat. Na obalnom području u smjeru prema otočiću spominju se i drugi arheološki nalazi poput: mozaika, tegula, amfora i druge keramike, što je pokazatelj na kojem bi položaju trebalo nastaviti s istraživanjima ovoga prostora.

5.6. Ortopla ili Ortoplinia (Stinica pod Velebitom)

Antička Ortopla smjestila se na mjestu dobro zaštićene uvale na 40-ak km udaljenosti od Senja (Karta. 2. i 16.). Kako je teritorij Ortoplina obuhvatio područje koje je sezalo duboko u unutrašnjost, kao i kod prethodno obrađenog naselja Lopsike, na razvoj Ortople utjecala je i povezanost ovog naselja s Likom, koja se ovdje ostvarivala preko prijevoja Alan. Na razvoj Ortople utjecala je i blizina otoka Raba (Karta 16.).[1133]

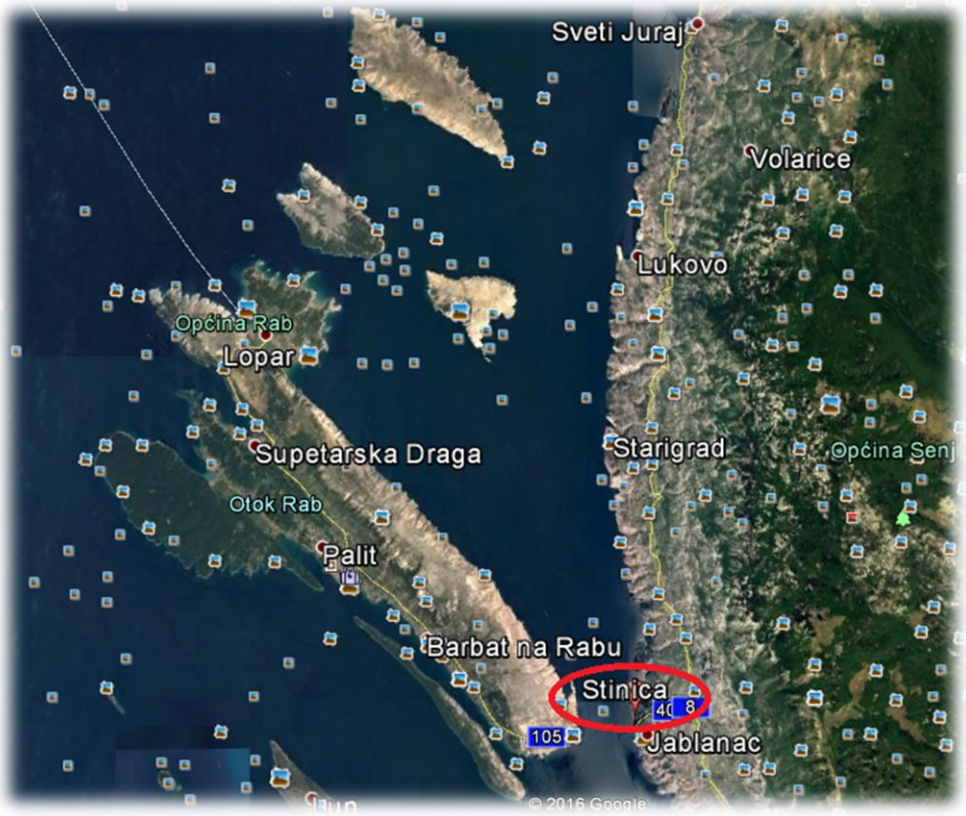

Karta 16. Položaj Stinice (Google Earth).

[1133] Smatra se da je moguće da se antička Ortopla smjestila na poluotočiću Punti koji se nalazio sa sjeverne strane luke, v. Z. SERVENTI, 2014, 143-144.

Naselje je prvi spomenuo u 4. st. pr. Krista Pseudo Skilak (P. Scylax. 21) u obliku Oldoi, a zabilježio ju je poslije i Plinije kao Ortopliniju u svojem popisu opida sjeverne kopnene Liburnije (Plin. *Nat. hist.* 3, 140). Ptolomej ju je pak zabilježio kao Ortoplu (Ptol. *Geo.* 2, 16, 2), dok ju je Anonim iz Ravenne (Rav. Ann. 4, 22; 5, 14) naveo pod imenom Ospela. Relativno brojni zapisi antičkih autora idu u prilog toga da je ovo naselje svojedobno imalo veće značenje, i to kako se čini već i u predrimskom periodu, sudeći prema spominjanju u Pseudo Skilaka. Ostatci predrimskog naselja nisu nađeni na mjestu današnje Stinice i smatra se da je moguće da se središnje naselje predrimske zajednice nalazilo na obližnjem brdu Panos ili pak na brdu Klačnica (Karta 17.). [1134]

Karta 17. Položaj Stinice i brda Panosa i Klačnice (S. Kirchhoffer, prema topografskoj karti Z. SERVENTI, 2014, 143, podloga Google Earth).

[1134] Z. SERVENTI, 2014, 144.

Rimska je Ortopla, smatra se, stekla status municipija rano za careva julijevsko-klaudijevske dinastije.[1135] No, mišljenja u vezi s tim nisu ujednačena pa pojedini autori smatraju da ona nije imala status municipija, nego da je samo bila značajnije trgovačko-lučko naselje, koje je zapravo ulazilo u teritorij Arbe (Raba).[1136] Najveći dio antičke povijesti ovog naselja za sada ostaje neispričan i neistražen. Neovisno o njezinu statusu ona očito doživljava prekid u kontinuitetu u kasnoj antici, nakon čega je na njezinu mjestu izgrađena ranosrednjovjekovna Murula. Na Muruli je život prestao u 12. st., a potom se u blizini postupno razvilo novo naselje Jablanac.[1137] Vidljivo je da Ortoplinija ne živi u kontinuitetu te da je između malobrojnih podataka praznina koju je nemoguće popuniti bez konkretnih arheoloških istraživanja.

Iako o predrimskoj i rimskoj Ortopli pišu literarni izvori, ona do sada nije bila predmet ozbiljnijih istraživanja. Rimska nekropola, koja je bila smještena istočno od stiničke luke, pronađena je još u 19. st. U sklopu nalaza s nekropole nađen je veći broj novčića i sitnog materijala karakterističnog za rimske grobne priloge.[1138] Nađeni novčići upućuju na rani početak paljevinskih ukopa i ujedno svjedoče o ranoj romanizaciji ovog područja koja se morala odraziti i na način stanovanja.

Na području oko Ortople pronađeni su i terminacijski natpisi koji svjedoče o razgraničenju zajednice Ortoplina sa susjedima. Jedan natpis koji bilježi razgraničenje s Parentinima pokraj Begovače (*CIL* 3, 15053) pokazuje da se teritorij zajednice Ortoplina protezao čak 17 km u unutrašnjosti od obale.[1139] Drugi natpis svjedoči o razgraničenju s južnim susjedima, odnosno Begima, stanovnicima susjednog Karlobaga (*ILJug* 919). [1140]

Tijekom 2009. godine na području podmorja u Stinici, točnije, na mjestu izgradnje nove trajektne uvale Mala Stinica, Hrvatski je restauratorski zavod proveo zaštitna iskopavanja. Tada je otkriven raznolik arheološki materijal među kojim je nađeno najviše keramičke građe koja ide u prilog bogate prometne aktivnosti antičke luke.[1141]

[1135] Usp. J. J. WILKES, 1969, 202; G. ALFÖLDY, 1965, 68 i d.; B. LJUBOVIĆ, 2000, 20.

[1136] B. NEDVED, 1995, 223.

[1137] B. LJUBOVIĆ, 2000, 21.

[1138] Opš. kod K. PATSCH, 1900, 105-106; A. GLAVIČIĆ, 1968, 13-18.

[1139] Z. SERVENTI, 2014, 144.

[1140] M. SUIĆ, 2003, 90; I. MIHOLJEK – I. STOJEVIĆ, 2012, 145-146. Opširnije o samom sadržaju gore spomenutih terminacijskih natpisa, Ž. BARTULOVIĆ, 2007, 271; M. ZANINOVIĆ, 1980, 192-193.

[1141] I. MIHOLJEK – I. STOJEVIĆ, 2012, 143-174. Među keramičkim nalazima znatan je broj finoga stolnog posuđa, *terrae sigillatae* i keramike tankih stijenki, dakle importa, v. I. MIHOLJEK – I. STOJEVIĆ, 2012, 155.

Dosadašnje spoznaje o Ortopliniji ili Ortopli više su negoli oskudne, no zadnja istraživanja podmorja na ovom području upućuju na to da se ovdje trgovalo priličnim brojem proizvoda, među kojima je evidentirana poprilična količina uvoznih predmeta, a oni su pristizali iz različitih dijelova rimskoga svijeta, što bi išlo u prilog važnosti luke, a onda posredno i naselja. Navedeno upućuje na to da ovdje u budućnosti možemo očekivati i zanimljive nalaze, pa tako i one arhitektonske.

5.7. Vegium ili Begium (Karlobag)

Iako se *Vegium* (Karta 2. i Karta 18.) poistovjećuje s Karlobagom, zapravo je Vegij bio najvjerojatnije u njegovoj blizini.[1142] Još je K. Patsch pretpostavio da je on bio smješten nešto istočnije od današnjega grada.[1143] Njegovu razvoju, kao i razvoju prije u disertaciji obrađenih naselja, na obalnom pojasu između Velebita i mora, pridonio je povoljan smještaj na položaju u blizini planinskoga prijevoja Baške Oštarije, a koji je olakšavao komunikaciju sa zaleđem. Dodatnoj važnosti Vegija pridonijela je i blizina otoka Paga, zbog čega je ovo mjesto u Podgorju imalo važnu posredničku ulogu između otočnog i kopnenog područja (Karta 18.).

Na području brda Vidovca (danas se mjesto naziva Gradina), iznad današnjega grada Karlobaga nalazilo se jedno od važnijih prapovijesnih naselja koje je vjerojatno trajalo do kraja 1. st. pr. Krista, a čiji su stanovnici, čini se, preselili na niži položaj na mjesto Drvišice (Vidovgrada) (Karta 19).[1144]

[1142] Opš. kod M. ZANINOVIĆ, 1980, 193-194.

[1143] K. PATSCH, 1990, 98.

[1144] Z. SERVENTI, 2014, 148.

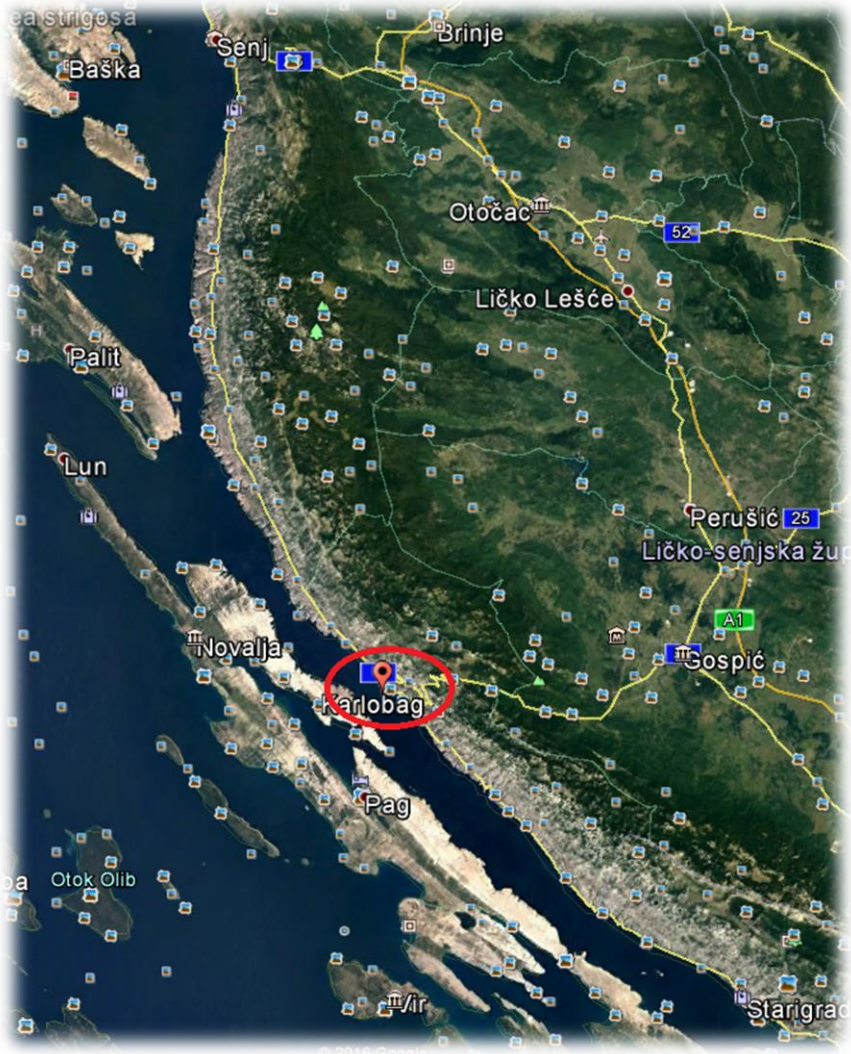

Karta 18. Suvremeni Karlobag (Google Earth).

O predrimskom naselju *Vegium* prve podatke daje, kako se čini, Pseudo Skilak (Ps. Scylax.. 21), a poslije je naselje pribilježeno i u Plinija (*Nat. hist.* 3, 140), Ptolomeja (2, 16, 2) i u nekih drugih autora.[1145] *Vegium* je bio poznat i kao *Begium* (*ILIug* 919), a ova razlika u imenima ima vjerojatno svoju analogiju u prije spomenutom primjeru nazivlja Alvone/Albone. U kasnoj antici ovaj grad spominje Anonim iz Ravenne (Rav. Ann. 4, 22), koji ga je, kao i kod drugih naselja koje je spominjao, imenovao na malo drukčiji način, tj. kao *Bigi*.[1146] Spomenuti literarni izvori upućuju na Vegij kao razvijeniju sredinu koja je egzistirala u jednome dužem razdoblju.

U disertaciji je već spominjan terminacijski natpis o razgraničenju između Bega i Ortoplina (*ILIug* 919a), a koji se može točno datirati između 14. i 20. godine jer je postavljen odlukom

[1145] A. STARAC, 2000, 86.

[1146] A. STARAC, 2000, 86.

tadašnjeg namjesnika Dalmacije P. Kornelija Dolabele (v. pogl. „5.6. Ortopla ili Ortoplinia (Stinica pod Velebitom)“),[1147] što svjedoči o tome da je ovo područje bilo romanizirano već u ranome 1. stoljeću. Naselje je najvjerojatnije bilo municipij, čemu u prilog ide natpis pronađen na brončanoj ploči na kojem je ime mladog gradskog vijećnika Lucija Sestija Silvestra, umrlog u ranim dvadesetim godinama (*CIL* 3, 10027).[1148] Imenovanje prethodno spomenutog vijećnika otkriva da je riječ o osobi italskog podrijetla,[1149] što pokazuje da su u gradskom tijelu bili prisutni italski doseljenici.

Zahvaljujući epigrafiji poznato je da je jedna osoba, čije se ime nije sačuvalo, dala svojim novcem izgraditi ovdje trijem (*CIL* 3, 15059),[1150] što potkrepljuje postojanje reprezentativne javne arhitekture u Vegiju. Ipak, još uvijek postoji u jednog dijela stručne javnosti sumnja je li Vegij bio municipij te se tako dijelom smatra da je to prije bilo trgovište koje je pripadalo teritoriju nekoga susjednog grada.[1151] Takvom se stajalištu protivi činjenica da su gotovo sva liburnska naselja spomenuta kao *oppida* u Plinija imala povlašten status, kao i prije naveden natpis s imenom gradskog vijećnika koji, s obzirom na donesene godine života, najvjerojatnije službu nije obavljao negdje izvan ovoga kraja. Grad je, čini se, prestao „živjeti“ u kasnoj antici.

Karta 19. Položaj Vidovca, Drvišice i Zapadne padine Vidovca (S. Kirchhoffer, prema topografskoj karti Z. SERVENTI, 2014, 147, podloga Google Earth).

[1147] Opš. o ovom natpisu kod D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1968, 63-72.

[1148] A. KURILIĆ, 1999, 215; M. ZANINOVIĆ, 1980, 193-194; M. SUIĆ, 1981, 237; K. PATSCH, 1990, 97-98.

[1149] A. KURILIĆ, 1999, 45.

[1150] B. NEDVED, 1995, 224.

[1151] B. NEDVED, 1995, 224

U blizini današnjeg Karlobaga moguće je da se u podnožju gradine na lokalitetu Drvišica (Vidovgrad) smjestilo antičko naselje (Karta 19.). Naime, tu su u nekoliko navrata provedena amaterska istraživanja, koja su započela sredinom 19. st, a u kojima su nađeni ostatci velikog objekta unutar kojeg su identificirane tri prostorije popločene mozaicima i mnoštvo sitnih nalaza.[1152] U jednoj od prostorija ove, pretpostavlja se, javne građevine bila je i velika skulptura od bijelog mramora. Brunšmid smatra da je to bilo moguće središte Vegija, odnosno njegov kapitolij,[1153] ali to je mišljenje koje trebaju tek potvrditi daljnja istraživanja. Jedan ovdje nađeni mozaični pod bio je crno-bijel, dok je, drugi prema kazivanju lokalnog stanovništva, bio višebojan, uz napomenu da je njegova boja, s obzirom na izloženost temperaturnim promjenama, nepovratno uništena.[1154] U spomenutom su prostoru nađeni ostaci tegula označenih žigovima, koje su uglavnom pristigle iz sjeverne Italije, kao i novca koji se dobrim dijelom datira u 1. st., zbog čega se smatra da se građevina može smjestiti na početke romanizacije ovog područja.

Potkraj 19. st. ovdje se ponovno provode amaterska istraživanja u kojima su na padini brijega Vidovca (Gradine) otkriveni nalazi antičkih građevina i mnoštvo drugoga uglavnom uništenog materijala.[1155] Nađeni republikanski novčići u podnožnju gradine pokazuju da je ovdje rano počela romanizacija.[1156] Zapravo o ovom području nema drugih dostupnih i objavljenih podataka na osnovi kojih bi se mogli izvesti bilo kakvi zaključci o stanovanju ovdašnjega svijeta u rimsko doba, osim da je, s obzirom na nađene ostatke, čini se, javne arhitekture, ovdje rano nastupila romanizacija koja se morala reflektirati ne samo u javnoj već i u privatnoj gradnji.

5.8. Argyruntum (Starigrad-Paklenica)

Antičko naselje Argyruntum smjestilo se na području Podgorja, dosta južnije od Vegija, na samoj obali, odnosno na mjestu današnjeg Starigrada-Paklenice uz Velebitski kanal. U pitanju je pogodna i zaštićena lokacija koja je bila smještena na malom poluotoku s lukom (Karta 2. i

[1152] J. BRUNŠMID, 1898, 151; J. J. WILKES, 1969, 202; M. ZANINOVIĆ, 1980, 194; Z. SERVENTI, 2014, 149.

[1153] J. BRUNŠMID, 1898, 151.

[1154] J. BRUNŠMID, 1901, 92-93.

[1155] J. BRUNŠMID, 1898, 153; Z. SERVENTI, 2014, 150.

[1156] Z. SERVENTI, 2014, 150.

Karta 20.). Spomenuto naselje razvoj duguje najvećim dijelom svojem položaju zbog kojega je imalo veću stratešku i gospodarsku važnost.[1157]

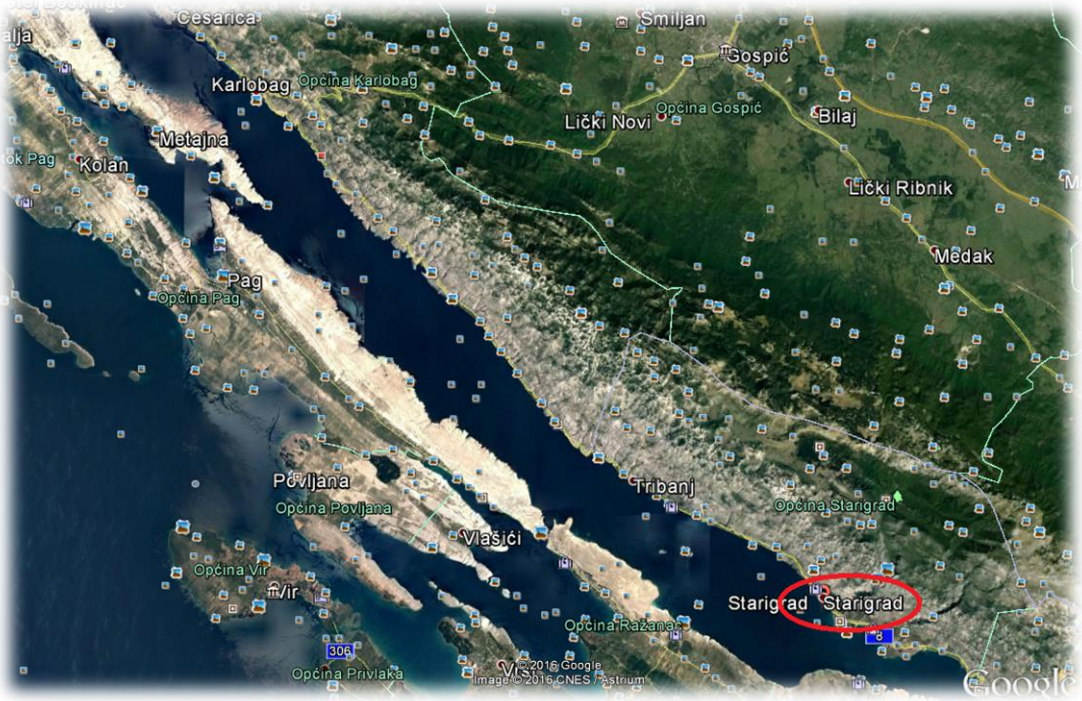

Karta 20. Položaj suvremenog Starigrada-Paklenice (Google Earth).

Plinije ovo naselje spominje među drugim naseljima podno Velebita (Plin. *Nat. hist.* 3, 140). Uz Plinija, Argirunt spominju i drugi antički pisci, poput Ptolomeja (Ptol. *Geo.* 2, 16, 2), Anonima iz Ravenne (Rav. Ann. 4, 22; 5, 14), pri čemu je potonji ime ovog naselja zabilježio dvaput, to i oba puta u nešto drukčijem, ali sličnom obliku *Argerunto* (4, 22) i *Argerunton* (Rav. Ann. 5, 14). Naselje je ucrtano i na Tabuli Peutingeriani, što sve zajedno ide u prilog značajnijeg i dugotrajnog naselja.

Zbog slabe istraženosti središta Starigrada-Paklenice nije poznato je li na mjestu Argirunta bilo predrimsko naselje ili je to naselje započelo svoj život tek u antičkom razdoblju. Za sada nema pokazatelja da se ovdje nalazilo starije naselja. Ipak, na širem području Starigrada evidentiran je veći broj gradinskih naselja, što upućuje na to da je ovaj kraj u predrimskom razdoblju bio dobro naseljen.[1158] Ako ovdje nije bilo predrimskog naselja, pretpostavlja se da je onda glavno naselje bilo na mjestu jedne od ovdašnjih gradina, konkretno gradine koja

[1157] Opš. kod H. MANENICA, 2015, 157.

[1158] M. DUBOLNIĆ, 2006, 3.

danas nosi naziv Gradina Sv. Trojice.[1159] Spomenuta se gradina smjestila nekoliko kilometara zapadno od današnjega grada Starigrada Paklenice. Pretpostavka o Gradini Sv. Trojice kao mogućemu središnjemu predrimskom naselju zasniva se na veličini naselja, njegovoj kompleksnosti u smislu organizacije gradinskoga prostora i količini tamošnjih nalaza. Ako ono i nije bilo najvažnije naselje, onda je bilo među značajnijima na ovom području.

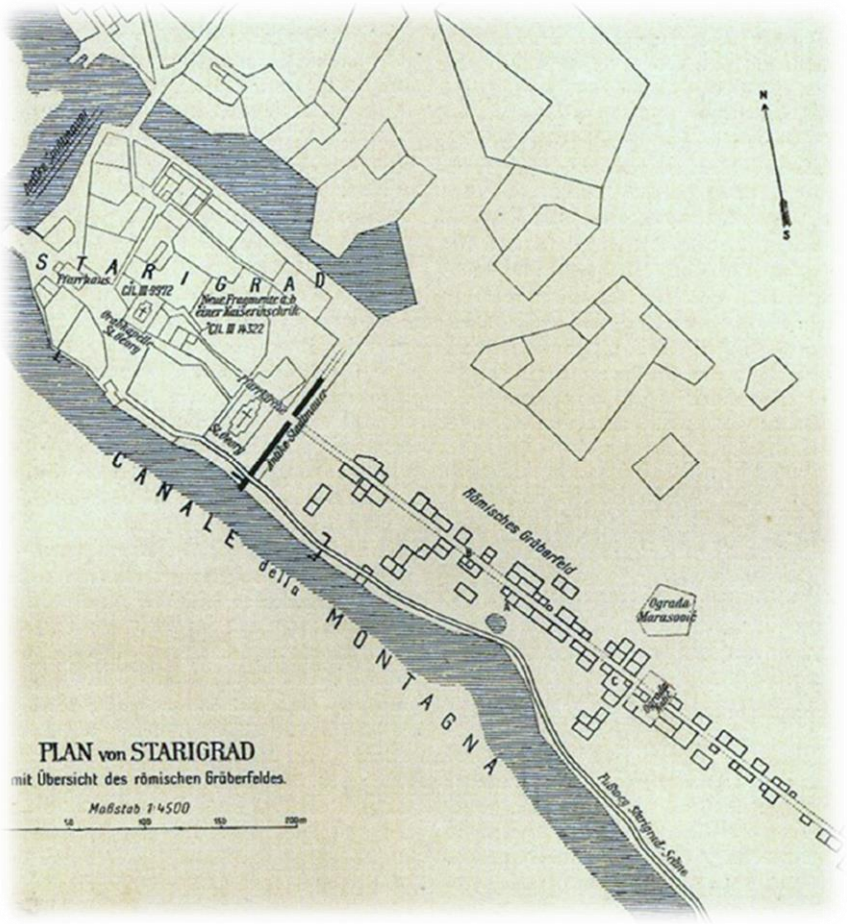

Karta 21. Plan Starigrada s nekropolom (I. FADIĆ, 2006a, 16).

Sudeći prema argiruntskoj nekropoli, rimskodobno naselje egzistira već u 1. st. pr. Krista, a bogatstvo grobnih priloga upućuje na to da se ovo područje brzo i intenzivno razvijalo.[1160] Bogati grobni prilozi među kojima se pojavljuju luksuzni predmeti pristigli iz Akvileje i, primjerice, Bliskog istoka svjedoče o intenzivnoj pomorskoj aktivnosti koja se odigravala na

[1159] Opš. o prapovijesnoj gradini na lokalitetu kod sv. Trojica kod A. GLAVIČIĆ, 1984, 7-28; M. DUBOLNIĆ, 2006, 1-55; M. DUBOLNIĆ, 2007, 1-58; A. TONC, 2010, 118-121.

[1160] B. NEDVED, 1995, 226.

ovome prostore.[1161] Argirunt je vjeruje se municipalitet stekao rano, možda za Tiberija, kada je grad za njegova namjesnika Lucija Voluzija Saturnina (*CIL* 3, 14322) dobio zidine i kule.[1162] Natpis o izgradnji fortifikacija uzima se kao pokazatelj ranoga stjecanja municipaliteta, no čvršći argument ranijoj tezi daje jedan drugi natpis u kojem je dekurion Gaj Julije Sula podigao spomenik u čast Tiberijeve pokojne majke Julije Auguste, odnosno božanske Livije, a u povodu svojeg imenovanja u gradsko vijeće, što je jasan pokazatelj raspolaganja municipalnim statusom (*CIL* 3, 9972; *ILJug* 1986). Treba napomenuti da je spomenuta osoba mogla biti dekurionom na drugom području, no ta je vjerojatnost dosta mala jer zašto bi onda ta osoba baš ovdje podigla spomenik. Osim navedenog jasno je iz natpisa da je na području Argirunta egzistirao carski kult. Divinizacija Livije svjedoči da ovaj kult nije mogao postojati prije 42. godine jer je ona divinizirana 17. siječnja 42. za cara Klaudija.[1163]
Naselje je svoj procvat doživjelo u razdoblju između druge polovice 1. i kraja 2. st., o čemu posrednu potvrdu daje već spominjana nekropola s bogatim nalazima. Gospodarsko slabljenje i s njom povezana dekadencija gradskog života počinju u 3. st., da bi ovdje, smatra se, prema nekropoli već tijekom 4. st. prestao život.[1164] Naime, najmlađi grobovi argiruntske nekropole datirani su na kraj 3. i početak 4. st.[1165] Razlozi prestanka funkcioniranja ovog naselja, ako je naselje doista prestalo živjeti potkraj antike, nisu poznati, ali se općenito smatra da bi tomu uzrok bila teška ekonomska kriza koja je zahvatila rimsku državu. U tom slučaju moguće je pretpostaviti da se ovdašnje stanovništvo iselilo izvan grada i potražilo egzistenciju na drugim mjestima,[1166] ili, što je izglednije, da je naselje potaknuto iseljavanjima postupno odumrlo. Dokaza o nastavku života na ovom području vezanih za pokapanje nema nakon 4. st. Ipak, u okolici Argirunta nađeni su tragovi kasnoantičkih utvrda koje su možda bile dio bizantskog sustava obrane.[1167] Argiruntska je nekropola bila sustavno organizirana, pri čemu se može razabrati da se postupno širila, kao i da se stariji ukopi nisu negirali, što je vjerojatno posljedica nastavka kontinuiteta života istih obitelji u gradu.[1168]

[1161] Z. SERVENTI, 2014, 155 i d.

[1162] M. SUIĆ, 2003, 188.

[1163] A. KURILIĆ, 2006a, 10.

[1164] I. FADIĆ, 1995, 235.

[1165] Z. SERVENTI, 2014, 155.

[1166] M. DUBOLNIĆ, 2007, 37.

[1167] Z. SERVENTI, 2014, 155.,

[1168] Opš. kod Z. SERVENTI, 2014, 159-160.

O izgledu grada teško je reći nešto više jer prostor unutar zidina nije istraživan, a ono što je preostalo velikim su djelom preslojile i devastirale kasnije gradnje.[1169] Prema provedenim istraživanjima s početka 20. st. vjeruje se da je Argirunt imao pravilan oblik s kardima i dekumanima (Karta 21.). Nekadašnji poluotočni izgled grad je izgubio sredinom 20. st. višekratnim nasipavanjem luke, tako da je današnji izgled uvelike različit od antičkog. Smatra se da se, zbog veće koncentracije arhitektonskih ulomaka, na mjestu današnjega groblja i susjednog posjeda Katalinić nalazilo središte antičkog naselja.[1170] No je li tomu doista bilo tako je otvoreno pitanje jer je tu možda i riječ o reprezentativnoj arhitekturi koja nije morala biti vezana uz središte naselja.

Starigrad Paklenica danas, poput većine drugih liburnskih naselja, čeka bolja vremena za istraživanje. Jedina ozbiljna arheološka istraživanja ovdje su provedena 1908. te 1913. godine, kada su nakratko nastavljena.[1171] Nažalost, ona nisu obuhvatila unutrašnjost naselja, nego je pozornost u njima bila usmjerena na nekropolu. Istraživanja su vodili Mihovil Abramić i Anton Colnago, a tom je prigodom istraženo nekoliko stotina grobova s bogatim nalazima, koji su posredno upozorili na visok standard nekadašnjega stanovništva.[1172] Sama činjenica da praktički nije bilo istraživanja gradskoga prostora svjedoči da se ovdašnje naselje može razmatrati samo kroz sferu pretpostavki i analogija s drugim bolje istraženim naseljima. Zapravo se samo na osnovi nekropole, natpisne građe i pokretnih nalaza može pretpostaviti da je ovdje živio svijet koji je usvojio ne samo rimski način pokapanja već i način življenja. Grobni nalazi idu u prilog visoke kulture života koja se morala odraziti na način stanovanja, što će trebati potvrditi u budućim istraživanjima, a osobito u arhitektonsko-dekorativnoj sferi privatnog dijela gradskog prostora.

5.9. Corinium (Karin)

Južno od Argirunta nalazio se predrimski, kao i rimski Korinij koji se smjestio najvjerojatnije na gradini Miodrag u Donjem Karinu na periferiji Ravnih kotara. Položaj Korinija uz

[1169] M. DUBOLNIĆ, 2007, 18.

[1170] Opš. kod H. MANENICA, 2015, 158.

[1171] Z. SERVENTI, 2014, 156; I. FADIĆ, 2006a, 14; opš. kod M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 2009, 119-206.

[1172] Nakon provedenih istraživanja na starigradskoj nekropoli Colnago je osnovao u Obrovcu, gdje je radio kao učitelj, arheološku zbirku. Zbirka je tijekom Drugoga svjetskog rata stradala, a dio je njezine građe završio u Zadru, a dio je izgubljen zajedno s dokumentacijom. Ipak, do danas je sačuvano čak 145 staklenih predmeta iz iste zbirke koji daju posredno dragocjene podatke o bogatstvu razmatranoga kraja u antici, v. I. FADIĆ, 1989, 11-14.

najplodniju zemlju na teritoriju sjeverne Dalmacije, i u blizini luke na Karinskom moru, dodatno je potaknuo razvoj naselja (Karta 2. i Karta 22.).[1173] Ova je gradina vjerojatno naseljena još od željeznog doba

Karin se pojavljuje i u bilješkama antičkih pisaca pa ga tako spominju Plinije i Ptolomej (Plin. *Nat. hist*. 3, 140; Ptol. *Geo.* 2, 16, 2), pri čemu se u Plinija pojavljuje između navođenja Argirunta i Enone, što odgovara geografskoj niti izlaganja, odnosno nabrajanju gradova prema njihovu stvarnom geografskom redoslijedu. Ovo naselje spominje poslije i Anonim iz Ravenne u nešto izmijenjenu imenskom obliku kao *Coriton* u sastavu tarsatičke Liburnije (Rav. Ann. 4, 22; 5, 14), a pojavljuje se i u drugih pisaca.

Karta 22. Položaj Donjeg Karina (Google Earth).

[1173] A. COLNAGO, 1928, 129-131.

Pitanje statusa Korinija nije razriješeno i o njemu postoje različita mišljenja, pa tako dio autora smatra da je on bio municipij[1174] dok dio autora smatra da je on ostao peregrinskom zajednicom koja je samo atribuirana većoj sredini (obično se smatra da je ta sredina Jader).[1175] Analiza onomastičke građe ide u prilog Koriniju kao municipiju latinskoga prava, što je uostalom bio slučaj i s većinom drugih gradskih sredina u Liburniji.[1176]

O razgraničenju Korinjana sa susjedima svjedoče terminacijski natpisi (npr. *CIL* 3, 2883; *CIL* 3, 9973),[1177] a zahvaljujući njima znamo da su se poslovi vezani za granična pitanja nastavili i nakon Dolabeline uprave,[1178] za namjesnika Lucija Voluzija Saturnina i Aula Ducenija Gemina.[1179] Budući da su Korinjani ulazili u manje zajednice, očekivati je da je višekratno potvrđivanje granica posljedica pokušaja posezanja za njihovim teritorijem od jačih susjeda poput Nedinjana i Aserijata.[1180]

Osim rimskih božanstava, na području Karina štovana je i domorodačka Latra, o čemu svjedoče dva spomenika posvećena toj božici (npr. *CIL* 3, 9970). Njezino je štovanje zabilježeno u Liburniji samo na području Ravnih kotara,[1181] što je pokazatelj jakih starosjedilačkih tradicija na južnom liburnskome prostoru.

Povijest kasnoantičkog Korinija može se, s obzirom na slabo poznavanje ovog područja, samo za sada promatrati kontekstualno sa drugim zbivanjima na području Liburnije. Kraj Korinija vjerojatno je praćen nemirima i devastacijama, dok je poslije tu u srednjem vijeku sagrađena utvrda.[1182]

Arheološka istraživanja Korinija nisu provođena, osim što su gradinu Miodrag više puta obišli Colnago i Kiel.[1183] Konzervatorski odjel u Zadru i Zavičajni muzej u Benkovcu, prema riječima Marina Ćurkovića, ravnatelja Zavičajnog muzeja u Benkovcu, nastoje danas zaštititi ovo područje od novogradnji te sačuvati građu za istraživanja u budućnosti. Jedini nalazi kojima se u ovome trenutku raspolaže jesu oni vezani uz, prije spomenute, terminacijske

[1174] J. J. WILKES, 1969, 211.

[1175] Npr. L. MARGETIĆ, 1979, 334.

[1176] A. KURILIĆ, 1999, 256.

[1177] Najveći broj terminacijskih natpisa nađen je na prostoru Ravnih kotara i Bukovice, što nije čudno jer su Ravni kotari ulazili u najplodnije područje na teritoriju Liburnije, opš. kod M. GLAVIČIĆ, 2014, 44 .

[1178] Opš. o razgraničenju S. ČAČE, 2003, 7-43.

[1179] M. GLAVIČIĆ, 2014, 44.

[1180] Opš. kod Z. SERVENTI, 2014, 175.

[1181] V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 413

[1182] A. COLNAGO, 1928, 129; Z. SERVENTI, 2014, 174.

[1183] A. COLNAGO, 1928, 129; Z. SERVENTI, 2014, 175.

natpise i druge slučajne nalaze. Korinij će tek u budućnosti pokazati koliko je važan i informativan glede svoje antičke prošlosti.

5.10. Aenona (Nin)

Nin je jedan od bolje istraženih liburnskih gradova. Smješten na omanjem ovalnom otočiću položenom nešto više od 10 km sjeverno od Zadra (Karta 2. i Karta 23.). Spomenuti je otočić do otprilike kasnoga srednjeg vijeka i prokopavanja prevlake, kako se čini, bio poluotok.[1184] Povoljni prirodno-geografski uvjeti, poput samog smještaja, blizine plodnoga tla, izvora vode i drugih čimbenika utjecali su na kontinuirani razvoj ovog naselja. Stanovništvo Nina, pretpostavlja se, bavilo se ratarstvom, stočarstvom, pomorstvom, ribolovom, ali i obrtima i trgovinom koji su bili povezani s lokalnim resursima. Važnu gospodarsku podlogu razvoju Nina dala je i ovdašnja proizvodnja soli, odnosno činjenica da je naselje okruženo plitkim zaljevima koji su zbog jake insolacije pogodni za proizvodnju soli.[1185]

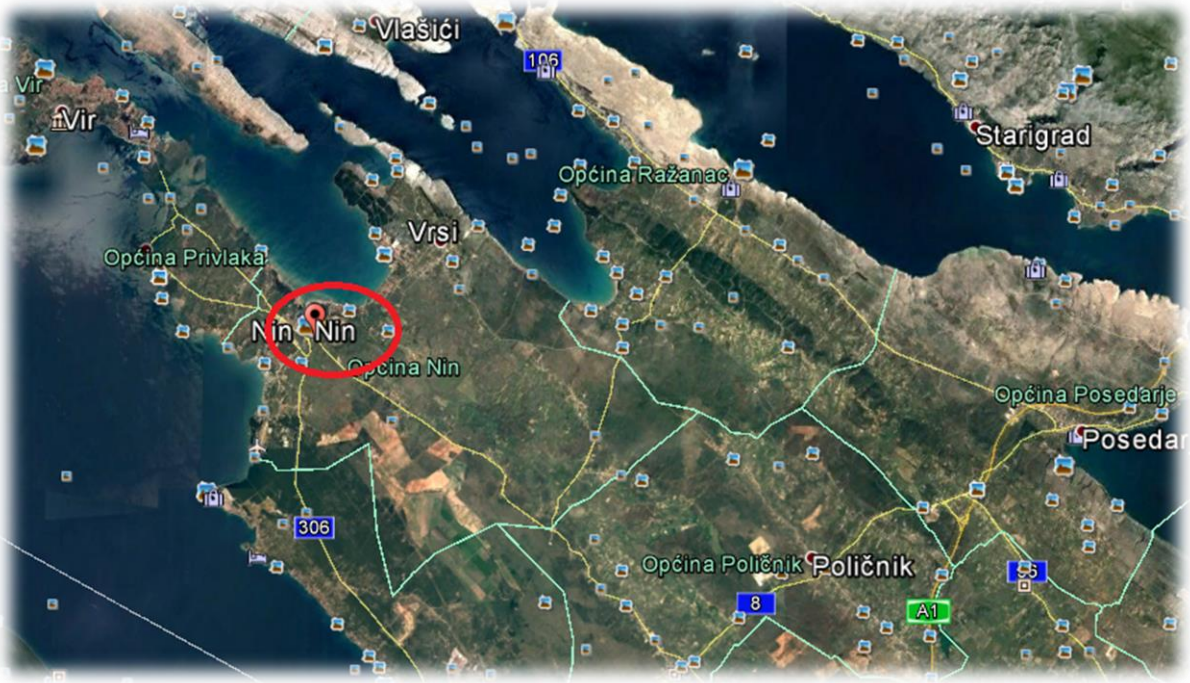

Karta 23. Položaj Nina (Google Earth).

Nin se, kao uostalom i sva druga važna naselja u Liburniji, spominje u antičkim literarnim izvorima. Ninjani se znaju povezivati s imenom *Heminoi* koje je pribilježeno u Pseudo

[1184] L. JELIĆ, 1901, 186; M. ČELHAR – D. VUJEVIĆ, 2013, 14.

[1185] Z. BRUSIĆ, 2002, 235.

Skilaka (Ps. Scylax. 21), kao što to misli npr. M. Suić,[1186] no, Nin (*Aenona*), sigurno, spominju kasniji antički autori. Plinije ga navodi pri nabrajanju gradova sjeverne kopnene Liburnije (Plin. *Nat. hist*. 3, 139), a navodi ga i Ptolomej (Ptol. 2, 16, 2). Anonim iz Ravenne Nin spominje dvaputa, jednom pod imenom Elona (Rav. Ann. 4, 22), a drugi put pod imenom Enona (Rav. Ann. 5, 14). Sličnost imena upućuje na to da je kod njega najvjerojatnije došlo do pisarske pogrješke u kojoj je zamijenjen suglasnik: *-n* s *-l*.

Prvi pokazatelji postojanja naselja na području današnjeg Nina datiraju se, kao i kod Zadra, u prvu fazu razvoja liburnske kulture, preciznije u 9. st. pr. Krista.[1187] Područje Nina od tada živi u kontinuitetu, što je rezultiralo bogatim nalazima, a koji su poslužili kao uzorak za periodizaciju liburnske kulture.[1188] Područje predrimskog naselja bilo je, čini se, opsegom nešto manje od onoga koje tu nastavlja život u antičkom razdoblju.[1189] Teritorij na kojemu se razvija Nin bio je osobito poželjan za razvoj naselja jer je ne samo dobro zaštićen već je i sam po sebi bio pogodne geomorfologije terena za pozicioniranje naselja.[1190] Međutim, podatci o ovdašnjemu predrimskom životu uglavnom su parcijalni, osim u pojedinim primjerima poput okolice crkvice sv. Križa, gdje je otkriven dio uličnog sustava s temeljima kuća, a koji daju nešto više podataka o ovdašnjemu životu.[1191] Ninske su predrimske kuće i ulice, prema provedenim istraživanjima, bile više-manje pravilno raspoređene. Kuće su građene na karakterističan način za Liburne, dakle, suhozidom od komada lomljenog i neobrađenog vapnenca koji je slagan nepravilno.[1192] Sve su predrimske kuće u Ninu, prema Š. Batoviću, bile jednoprostorne i četvrtaste, imale su ugavnom dimenzije od oko 25 do 72 m². Svojim su dimenzijama zauzimale polovicu ili cijelu širinu uličnih blokova.[1193] Ovdje su nađeni i ulomci lijepa[1194] koji su se možda koristili za izradu pregradnih zidova. Pojedine su kuće bile

[1186] Opš. kod M. SUIĆ, 1981, 120; usp. M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 17.

[1187] Š. BATOVIĆ, 1968b, 14. O ranoj privlačnosti ovog područja za naseljavanje svjedoče i najstariji poznati nalaz iz Nina poput šiljka koji se datira u paleolitik, dok se ostatci najstarijeg naselja na širemu ninskom području datiraju u neolitik, v. M. KOLEGA, 2010, 10.

[1188] Pregled razvoja liburnske kulture opš. kod Š. BATOVIĆ, 1968b, 27-30.

[1189] O nešto manjemu predrimskom naselju svjedoče grobovi nađeni na istočnoj strani Nina kod crkve sv. Ambroza, v. Z. BRUSIĆ, 2002, 214 i d.; Z. SERVENTI, 2014, 348.

[1190] N. CAMBI, 2002, 57.

[1191] Š. BATOVIĆ, 1987b, 109. Zidovi predrimskih kuća u Ninu razlikuju se od rimskih po širini, tehnici gradnje, obradi kamena, upotrebi veziva i dr., v. Š. BATOVIĆ, 1970, 36.

[1192] Š. BATOVIĆ, 1987b, 109-110.

[1193] Š. BATOVIĆ, 1987b, 109-110

[1194] Š. BATOVIĆ, 1970, 37.

međusobno odijeljene, dok su druge dijelile pojedine zajedničke zidove.[1195] Uski „hodnici“ koji su se znali stvarati ovakvim odjeljivanjem kuća mogu biti posljedica statičkih ili izolacijskih razloga ili, jednostavno, različita vremena gradnje ovih kuća. Prema raspoloživim podatcima, u predrimskom razdoblju najgušće je bio naseljen zapadni dio otoka, a to je tradicija koja će biti nastavljena i poslije.[1196]

Način gradnje ninskih predrimskih kuća je bio istovjetan načinu gradnje kuća u Radovinu, s razlikama u veličini objekata.[1197] Zahvaljujući produžetcima zidova, o kojima je već prije bilo govora (v. pogl. „3.3.1.3. Liburnske kuće“) stvarane su na pročeljima nekih ninskih kuća uske nadstrešnice.[1198] Na ovaj se način povećavala iskoristiva površina doma jer se dobivao zaštićeni dodatni prostor. Na tom je natkrivenom području bilo dovoljno prostora za bavljenje različitim aktivnostima. S obzirom na prirodno-geografska obilježja ovog područja, može se pretpostaviti da su se ti prostori iskorištavali veći dio godine te su zbog toga imali vjerojatno važnu ulogu u sklopu kućnih prostora. Pretprostori, odnosno poluotvoreni prostori, prikladni za život i rad mogu se očekivati na području cijelog Sredozemlja.

U Ninu su nađene podloge od nabijene gline za vatrišta i ognjišta,[1199] pri čemu se navodi da ona nisu imala stalan položaj, nego su pomicana po potrebi. Ovakva bi pomičnost sugerirala veću multifunkcionalnost prostora, koja je vjerojatno vezana uz funkcionalna, a onda i organizacijska pitanja unutar stambenoga prostora, ali vjerojatno u dužemu razdoblju upotrebe nekog prostora. Ako je suditi prema tradicijskome graditeljstvu, mogli bismo pretpostaviti da su predrimske kuće imale blago nagnute krovove,[1200] kao i da su neke od njih imale pokrov od kamenih ploča. Na području Nina su, kako je već prije u disertaciji spomenuto, nađene jame[1201] koje su češće, vjerujem, služile za skladištenje negoli za otpad jer se sve do predindustrijskog doba malo toga bacalo. Čovjek je uglavnom oskudijevao u

[1195] Š. BATOVIĆ, 1987b, 110.

[1196] H. MANENICA, 2015, 182.

[1197] Š. BATOVIĆ, 1970, 36.

[1198] Š. BATOVIĆ, 1987b, 110.

[1199] Š. BATOVIĆ, 1970, 36.

[1200] Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 11.

[1201] Na području uokolo crkve sv. Križa nađeno je nešto manje od 10 jama. Nađene su jame bile nepravilna ili kružna oblika, a zabilježen im je promjer od 90 do 300 cm i dubina od 90 do 160 cm, v. Š. BATOVIĆ, 1970, 37. Dubina bi prije upućivala na skladištenje negoli na otpad. Veća dubina jama, a koja bi dosezala, pretpostavljam,barem 3 m, mogla bi upućivati na otpadnu funkciju, sudeći prema prosječnoj dubini septičkih jama.

stvarima te je nastojao razbijeno popraviti ili na neki način reupotrijebiti.[1202] U smještaju nađenih jama ne može se uočiti neka pravilnost. Kako su jame relativno rijetko nađene u naseljima Liburnije, može se pretpostaviti da su spoznaje o njima ovdje posljedica, s jedne strane, veće istraženosti Nina, a, s druge, i činjenice da je tlo ovdje pogodno za njihov iskop jer je riječ o mekoj zemlji, tzv. pjeskulji.[1203] Uz predrimske jame nađene su i jame koje su pripadale i rimskom svijetu.

Glede samih ninskih kuća, nije poznato kojoj su fazi razvoja liburnske kulture pripadale, odnosno jesu li se one gradile i upotrebljavale tijekom cijeloga željeznog doba ili samo u pojedinim fazama. U Ninu su nađene i pokretne peći, kao i ostatci velikih posuda za spremanje hrane i pića, no njihov odnos prema kućama malokad je preciziran.[1204] Peći, kao i velike posude vjerojatan su pokazatelj veće imućnosti onih koji takve predmete posjeduju. Od keramike uvezene s Apeninskog poluotoka najčešće je ovdje nađena apulska keramika, ukrašena geometrijskim motivima (npr. daunijsko posuđe), dok je venetska keramika tu imala manju pojavnost.[1205] Predrimski stanovnici Nina živjeli su u kućama različitih veličina, što otvara pitanje njihove organizacije prostora, odnosno jesu li baš sve kuće bile jednoprostorne ili su neke od njih ipak imale višeprostornu organizaciju.

Osim keramičkih ostataka, nađeni su ovdje organski ostatci među kojima je osobito zanimljivo pougljenjeno žito i proso, što jasno pokazuje da su predrimski Ninjani konzumirali i očito uzgajali žitarice, a to je posljedica plodnosti okolnog područja. Uz keramičke predmete na području Nina nađeni su i predmeti izrađeni od metala, kamena i drugih materijala.[1206] Bogati nalazi, kao i više-manje pravilna organizacija kuća unutar naselja, upućuju na to da je ovdje bilo važno predrimsko naselje.

Prema Š. Batoviću, rimske su kuće nastale na predrimskim kućama i zadržale su uglavnom njihov tlocrt i veličinu. Ipak razmatranje rimskodobnih tlocrta pokazuje promjene u stanovanju vidljive primjerice ne samo u povećanju broja prostorija nego i u uvođenju atrijskih prostora na ovom području.[1207]

Antički je Nin poput antičkog Zadra nastavio živjeti na mjestu jedne od važnijih liburnskih predrimskih zajednica koja je imala svoj prostran teritorij. Taj je teritorij grad Nin zadržao u

[1202] L. C. NEVETT, 2010,101.

[1203] Š. BATOVIĆ, 1987a, 355.

[1204] Š. BATOVIĆ, 1987b, 110.

[1205] Š. BATOVIĆ, 1970, 39.

[1206] Š. BATOVIĆ, 1970, 37.

[1207] Usp. Š. BATOVIĆ, 1987b, 109-110.

antičkom periodu, pa je tako obuhvaćao zemljišni posjed u zaleđu sve do Argirunta, Karina i Nadina, što je i jedan od važnijih čimbenika u razvoju ovog naselja.[1208]

Rimska je Aenona bila organizirana kao municipij, o čemu svjedoče epigrafski spomenici u kojima se spominju ninski gradski dužnosnici (npr. duovir Gaj Julije Etor, *CIL* 3, 3158). Nin je rano dobio ovu konstituciju i posjeduje ju, zasigurno, potkraj 1. st. pr. Krista, što potvrđuje natpis u kojemu gradsko vijeće podiže spomenik namjesniku provincije Ilirik i patronu grada Publiju Siliju Nervi (*CIL 3*, 2973). To je jasan pokazatelj da grad ima municipalni status u vrijeme, dok je Ilirik bio senatska provincija, i to već otprilike 17. ili 16. g. pr. Krista.[1209] U prilog rane dodjele takvoga statusa išli bi i onomastički podatci (npr. učestalost nositelja imena familije Julijevaca).[1210] Zanimljivo je da je za vladavine Tiberija patron Nina bio još jedan namjesnik, Lucije Voluzije Saturnin (*CIL 3*, 2974, 2975, 2976),[1211] a to upućuje na veću važnost Nina u antici. Ovdje se može postaviti pitanje kakva je to veza koja je postojala između namjesnika Ilirika i Nina. Ninjani su za patrone birali namjesnike pokrajine rukovodeći se vjerojatno pri tome profitabilnošću takvog izbora, a, čini se, da su namjesnici zbog istih razloga prihvaćali svoju ulogu, dobivajući neku iznimno poželjnu materijalnu naknadu (u novcu, zemljištu, plodovima i sl.) ili su pak bili u pitanju neki drugi razlozi poput porodičnih i prijateljskih veza, ili treći, u ovom trenutku nedokučivi razlozi. [1212] Grad je rano romaniziran, pri čemu su se ovdje zadržala peregrinska imena (npr. Kvint Bebije Zuprik, *CIL* 3,14322.4),[1213] kao i imena domorodačkih božanstava (npr. štovanje domaće božice Anzotike).

Potkraj antike nastupile su važne političko-gospodarske promjene koje su se odrazile na cjelokupno društvo, a onda i na životni standard koji je u velikoj mjeri izgubio obilježja urbanoga svijeta. Kasnije avarsko-slavenske provale bile su samo dodatan katalizator započetoga procesa propadanja.

[1208] M. SUIĆ, 1968b, 42

[1209] M. HOTI, 1992, 139; A. KURILIĆ – Z. SERVENTI, 2015b, 236.

[1210] I. BORZIĆ 2013, 27-28.

[1211] A. STARAC, 2000, 88.

[1212] A. KURILIĆ, 2006a, 49-51.

[1213] Ime Kvinta Bebija Zuprika svjedoči o romanizaciji jer je uz italski prenomen i gentilicij ovdje zadržan neitalski kognomen Zuprik (?), v. A. KURILIĆ, 1999, 143, 168-169.

Karta 24. Nin s obilježenim važnijim gradskim lokalitetima (S. Kirchhoffer, podloga Google Earth).

Antički je Nin imao oblik nepravilnog ovala, a u njegovim su zidinama su postojala, čini se, dvoja vrata južna i istočna, odnosno sjeveroistočna (Karta 24.).[1214] U gradu su standardno za rimski svijet egzistirale dvije glavne ulice. Glavna ulica, koja bi prema svojem položaju odgovarala dekumanu, išla je od istočnih vrata prema kardu, spuštajući se prema njemu te je na taj način bila prilično nepravilna. Glavni je kardo povezivao luku (Kremenjača kod Zatona) sa središtem grada. Uz južna se vrata, vjerojatno smjestio i kameni most preko Ričine, a pretpostavlja se da mu je prethodilo drveno zdanje.[1215] Upravo je glavni kardo povezivao prostor luke sa sjevernim dijelom. Moguće je da je most postojao i kod istočnih vrata,[1216] a tomu bi išao u prilog natpis (*ILIug* 215) nađen u Vrsima na lokalitetu Blizumlini (a Vrsi su od Nina udaljeni tek nekoliko kilometara) jer je gradski dekuman koji je ovuda prolazio bio orijentiran u smjeru spomenutoga mjesta Vrsi. Relativno nedavni radovi na

[1214] M. SUIĆ, 2003, 220-221; Opš. kod M. KOLEGA, 2009, 123-132

[1215] B. ILAKOVAC, 1996, 80; Z. SERVENTI, 2014, bilj. 1572, 349.

[1216] O postojanju mosta na istočnoj strani grada postoje različita promišljanja pa tako M. Suić smatra da je ovdje postojao most (M. SUIĆ, 1950, 53 i d.), dok B. Ilakovac smatra da je Nin imao samo jedan most, i to onaj južni (B. ILAKOVAC, 1996, 84).

glavnom kardu u Ninu na području poznatom pod imenom Trg Kraljevac (Karta 24.), pokazali su da je ovdje postojalo čak sedam starijih razina glavne ulice te da je najniži sloj pripao predrimskomu sloju.[1217] Ovo je istraživanje prvi put evidentiralo nalaz predrimskoga uličnoga sloja, na kojemu je uočena ulična struktura rađena od oblutaka nabijenih u zemlju.[1218] Upravo ti nalazi ostataka predrimske ulice pokazuju da je rimsko naselje dobrim dijelom zadržalo raniju prostornu tradiciju jer je riječ o nalazu na glavnoj antičkoj, a, sudeći prema nalazu, i jednoj od važnijih predrimskih lokacija. Glavne su ulice u rimsko vrijeme imale kolnike, kao i nogostupe koji su se nalazili s obiju strana. Ulice su imale različite dimenzije, pri čemu su njihova širina, ali i uređenost ovisile o lokaciji na kojoj se neka ulica nalazila.[1219] Trjemovi nađeni uz glavnu gradsku ulicu (kardo) upućuju na njezinu reprezentativnost. Grad je u antičkom dobu imao standardnu prateću infrastrukturu u obliku kanalizacije i vodovoda.[1220] Nije sigurno gdje je bila ninska tržnica (Karta 24.), no smatra se da je mogla biti smještena s unutrašnje strane bedema na južnoj strani grada na prostoru u okolici nekadašnje crkve sv. Marka.[1221] Na taj bi način tržnica bila povezana s lukom, što bi olakšalo njezino funkcioniranje.

U zapadnom je dijelu grada nađena i građevina većih dimenzija s višebojnim mozaicima, a bila je, kako se čini, spojena na gradski vodovod.[1222] U izvješćima se spominje da je ovdje nađena i olovna cijev s natpisom (*CIL* 3, 14336.9), a na čijem je žigu zabilježeno sljedeće: *Q. VERGILIUS EUPSYCHVS.* Spomenuti se nalaz datira u prvu polovicu 1. st. U zadnjem svesku *CIL-a* 3, na str. 2328. (ad. nr. 14336) vidljivo je da je došlo do korekcije informacije u kojoj je prije stajalo da je cijev iz Nina te je potom navedeno da je iz Ostije. Vjerojatno je da je u *CIL-u* naknadno uvedeno mjesto proizvodnje, a ne nalaza cijevi jer je na žigu zabilježeno ime radionice koja je proizvodila takve cijevi, a koja je potvrđeno djelovala u Ostiji.[1223]

Forum antičkog Nina bio je smješten na mjestu koje se obično zove Mijovilovac nedaleko od trga Kraljevac (Karta 24.). Smatra se da je forum Nina bio namjerno snižen (otprilike za 1 m) kako bi se središte grada na lakši način opskrbilo vodom.[1224] Na spomenutom lokalitetu

[1217] M. KOLEGA, 2002a, 63-68.

[1218] Opš. kod M. KOLEGA, 2002a, 63-68.

[1219] J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2014, 101.

[1220] M. KOLEGA, 2002a, 63-68.

[1221] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 60.

[1222]Usp. L. JELIĆ, 1901, 190.; B. ILAKOVAC, 2002, 8.

[1223] Usp. M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 55.

[1224] Opš. o razlozima snižavanja ninskog foruma B. ILAKOVAC, 1995, 201-220.

Mijovilovcu nađeni su ostatci monumentalnoga rimskoga hrama koji je građen, čini se, kao i forum, kroz više etapa za julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije, dakle u zadnjim desetljećima 1. st. pr. Krista., kao i tijekom 1. st.[1225] Ninski je hram prema dosadašnjim spoznajama, bio najveći na istočnoj jadranskoj obali (dimenzije oko 600 m²) te je u konačnici pripadao tipu heksastilnoga hrama.[1226] Hram je u svojoj prvoj fazi izgradnje imao skromne dimenzije. Njegovo je proširenje jedan od snažnih pokazatelja napretka antičkog Nina i povlaštenoga statusa koji je grad uživao, što je moralo biti povezano i s činjenicom da je grad imao ugledne zaštitnike koji su pridonijeli njegovu razvoju. Budući da je u blizini hrama nađen veći broj skulptura rimskih careva, smatra se da je službeni hram bio posvećen i carskom kultu.[1227] O carskom se kultu brinuo kolegij Augustala i njegovo postajanje znači da je u gradu bio prisutan veći broj imućnih oslobođenika, što posredno upućuje i na priličnu profitabilnost ninske sredine. Kako je Nin očito rano došao pod rimsku vlast, ovdje se dogodila i rana urbana preobrazba predrimskog naselja, i to već otprilike na prijelazu iz 1. st. pr. u 1. st. pos. Krista.

Na forumu su se, kao i na glavnim gradskim ulicama, nalazile i trgovine, a upravo jedan ninski natpis izričito to potvrđuje. Na spomenutom se natpisu se navode tri prostorna termina: taberna, pergula i menijenum (*CIL* 3, 14322.4). Mišljenja se u vezi s datacijom ovoga ninskog natpisa razlikuju pa se tako on datira i u prvu i drugu polovicu 1. st. Ranija se datacija vezuje za činjenicu da je ninski dužnosnik bio, čini se, starosjedilačkog podrijetla,[1228] a kako je Nin municipalnu konstituciju imao već u doba senatskog Ilirika, onda je asimilacija ovdašnje elite morala biti rana, što je i dodatan razlog ranog datiranja spomenutog natpisa koji bi se u tom kontekstu mogao čak smjestiti i u rano prvo stoljeće. Međutim, postoji i drugo mišljenje, prema kojemu bi se gradnja spomenuta na Zuprikovu natpisu smjestila u drugu polovicu 1 st., dakle u razdoblje flavijevske dinastije.[1229] Ovakvo je tumačenje posljedica povezivanja Zuprikove gradnje s obnovom ninskog foruma koji je dobio monumentalna obilježja za vladavine Flavijevaca, zbog čega se i u njihovo vrijeme smješta gradnja taberni. S obzirom na epigrafske i onomastičke podatke na Zuprikovu natpisu, ali i na arheološka istraživanja ninskog foruma iz 1989. prema kojima je nedvojbeno potvrđeno da je prostor starijeg foruma

[1225] M. KOLEGA, 2009, 123-132.

[1226] J. JELIĆIĆ-RADONIĆ, 2014, 102.

[1227] H. MANENICA, 2015, 189.

[1228] J. MEDINI, 1969, 53.

[1229] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 219-220.

obnovljen za Flavijevaca,[1230] sklonija sam pretpostavci da je upravo ova monumentalizacija foruma argument za raniju dataciju Zuprikove gradnje. Naime, i prije rekonstrukcije foruma ovdje je bilo središte grada, a, sukladno tomu, tu su morale postojati trgovine koje su mogle, napose ako nije bilo forumskoga trijema, imati vlastite pergule i balkone, pri čemu nije poznato kako je forum u toj, ranoj fazi izgledao. Možda sama upotreba izraza pergula sugerira na to da ovdje nije riječ o trijemu karakterističnom za forume te da bi se, ako je autor zaista mislio na reprezentativniji trijem, koristio izrazom *porticus.* Naime, termini *pergula* i *porticus* imaju nešto drukčije značenje, a kroz to *porticus* ima i veću arhitektonsku vrijednost, čemu bi u prilog išla i natpisna građa.[1231] Kako je svrha rimskoga svijeta bio biti u središtu pozornosti, treba očekivati da je razmatrana munificijencija stajala na dominantnoj gradskoj poziciji. Može se pretpostaviti da je ova javna gradnja imala reprezentativna obilježja u sklopu kojih je pergula bila vjerojatno ispred taberne. Navođenje menijanuma upućuje na vertikalnu organizaciju prostora koji je podigao Kvint Bebije Zuprik. S obzirom na to da je ovdje riječ o daru gradskog dužnosnika gradu u sklopu razmatrane taberne može se očekivati postojanje prestižnijeg poslovnog objekta.[1232] Točna koncepcija ovog prostora nije poznata. Iz dosada navedenog jasno je da je taberna mogla imati pergulu ispred svojega prostora, a iznad koje je možda bio menijanum kao balkon, na koji se dolazilo s ulice. Konstrukcija Zuprikova građevinskog pothvata, kao i njegov točan položaj nisu poznati. Zatečena je situacija na ninskom natpisu pokazatelj, čini se, rane romanizacije antičkoga Nina u arhitektonskom, ali i jezičnom i drugom smislu, što samo potvrđuje slojevitost toga procesa.

U Ninu je nađeno dosta pokazatelja stambenih gradnji, od kojih dio njih pripada imućnim gradskim kućama, no najzanimljiviji nalazi zapravo su s područja oko crkvice sv. Križa, koja, za razliku od većine ostataka, čuva sjećanje na stanovanje i nižih slojeva ondašnjega svijeta, što je rijetkost.

Urbanistička koncepcija Nina dosta je dobro poznata zahvaljujući većem broju provedenih istraživanja. Literarna građa upućuje na to da se evidencija antičkih nalaza počinje voditi tijekom druge polovice 17. st.[1233] Ti, rani nalazi posljedica su graditeljskih intervencija koje su vođene sa svrhom obnove i gradnje u gradskom prostoru. Često su to obnove i gradnje koje vode crkvene osobe, a nađena građa ima različitu sudbinu pa se dijelom prodaje, dijelom

[1230] Opš. kod M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 65 i d.

[1231] Npr. *CIL* 3, 2871 (Nadin).

[1232] Opš. kod S. KIRCHHOFFER, 2018, u tisku

[1233] L. JELIĆ, 1900, 166-168.

daruje ili pragmatično iskorištava u novim gradnjama. Arheološka istraživanja ovdje u 19. st. provodi Mihovil Glavinić, a nakon njega s radovima nastavlja Luka Jelić.[1234] Od cjelokupne skupljene građe utemeljena je u crkvici sv. Križa, gdje se i do tada skladištila nađena građa, Starinska zbirka 1910. godine, kao preteča Muzeja ninskih starina. Intenzitet istraživanja ovdje se povećao nakon Drugoga svjetskog rata, kada se i otvara stalni postav ninskog muzeja (1960. godine) koji djeluje kao područna zbirka Arheološkog muzeja u Zadru.[1235] U vrijeme Domovinskog rata muzejska je građa bila evakuirana da bi se nakon završetku nastavili radovi na uređenju muzejskoga prostora i postava koji je dovršen 2004. godine.[1236]

Ostatci stambenih prostora u Ninu identificirani su na više gradskih lokacija poput crkve sv. Križa, župne crkve sv. Anselma, Banovca, Vrta Šalov, crkve sv. Ambroza i drugih lokacija.[1237] Sudeći prema nabrojenim lokalitetima, vidljivo je da se u istraživanju primat daje crkvenim zdanjima, a ona svjedoče da su se kršćanske crkve gradile na mjestima reprezentativnih starijih zdanja.

Na području Nina dosta je nalaza stambenih gradnji o kojima će biti više govora u poglavljima koja slijede. Nalazi rimskodobnih kuća bit će prezentirani prema svojoj važnosti pa će se ovdje krenuti od najvažnijih, odnosno bolje istraženih lokaliteta, do onih manje poznatih. Nažalost, građa o tim nalazima malo je objavljivana, a ovdje je predočena zahvaljujući dijelom parcijalnim izvješćima, ali i dijelom nedavno obranjenoj disertaciji Martine Dubolnić Glavan koja je imala pristup i neobjavljenoj građi.

5.10.1. Kuće oko crkvice sv. Križa (Karta 24.)

Najviše stambenih objekata u Ninu istraženo je na lokalitetu u okolišu srednjovjekovne crkvice sv. Križa, a na kojemu je uočen dugi kontinuitet stanovanja koji seže između 9. st. pr. Krista i 18. st.[1238] Crkvica sv. Križa smještena je otprilike u središnjem dijelu ninskog poluotoka (v. Karta 24.). Istraživanja na području same crkve i njezine okolice do sada su najkompleksnija i najdugotrajnija provedena istraživanja u Ninu.[1239] Prva su istraživanja ovdje potkraj 19. st. vodili Mihovil Glavinić i Pietro Sticotti,[1240] a zatim početkom 20. st.

[1234] M. KOLEGA, 2010, 5-7.

[1235] M. KOLEGA, 2010, 5-7.

[1236] M. KOLEGA, 2010, 5-7.

[1237] M. KOLEGA, 2009, 123-132; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 111.

[1238] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 146.

[1239] M. RADOVIĆ, 2013, 9.

[1240] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 146.

istraživanja vodi i Luka Jelić.[1241] No, intenzivnija istraživanja razmatranog lokaliteta započela su u drugoj polovici 20. st., točnije, u 1968., i trajala su do 1970. Ta je istraživanja proveo Arheološki muzej u Zadru, a u njima je prvo istraženo područje crkvice, a zatim njezina okoliša.[1242] Novija je istraživanja započeo Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru 1997. godine, a ona su trajala do 2000.[1243] U dosadašnjim je istraživanjima prikupljeno više podataka o srednjovjekovnoj povijesti lokaliteta negoli o predrimskim i rimskim slojevima.[1244]

Arheološka istraživanja uokolo crkvice sv. Križa identificirala su arhitektonske ostatke koji su se smjestili unutar triju inzula u više slojeva. Nađeni rimski stambeni objekti izgrađeni su na predrimskim temeljima oko crkvice sv. Križa i pri tome su zadržali sličan tlocrt i veličinu.[1245] No, kuće su ipak doživjele određene promjene ne samo u materijalima i tehnikama gradnje nego i svojemu tlocrtu, a to je najočitije u prihvaćanju rimskih arhitektonsko-dekorativnih elemenata.

Uz arhitektonske ostatke na čitavoj je površini lokaliteta otkrivena golema količina sitnoga arheološkog materijala, osobito keramičkog, staklenog i metalnog, a koji je pripadao različitim razdobljima od prapovijesti do novog vijeka.[1246] Takva golema količina građe svjedoči ne samo o dugom kontinuitetu već i intenzitetu života na razmatranom gradskom području.

Dakle, na prostoru oko crkvice nađena su tri niza kuća između kojih su identificirani ostatci ulica.[1247] Prva od inzula, ona sjeverna, odnosno sjeveroistočna, imala je dvostruku širinu u odnosu prema središnjoj inzuli, i to je pokazatelj da ulični blokovi nisu bili jednake širine, što je vjerojatno ostatak naslijeđen iz predrimskog perioda (Tlocrt 18.). Ta je sjeveroistočna inzula bila najšira s 25 m širine, dok su ostale dvije, čini se, imale širinu od oko 14 m.[1248] Zapravo situacija u zadnjoj inzuli, nije najjasnija, barem prema objavljenoj, dostupnoj građi. Na području srednjega bloka poslije je izgrađena crkvica sv. Križa.

[1241] L. JELIĆ, 1900, 170-171; 1901, 184-185;1902, 113-114.

[1242] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, bilj. 435, 146.

[1243] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 146.

[1244] Opš. kod M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 146.

[1245] Š. BATOVIĆ, 1987b, 110.

[1246] Š. BATOVIĆ, 1987b, 110.

[1247] J. BELOŠEVIĆ, 1999b, 76.

[1248] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 113.

Ulazi su se na području sjeveroistočne inzule nalazili s obiju strana bloka, a takva je situacija prisutna i u središnjem bloku. Međutim, u prvom je bloku, kako se čini, postojala podjela po otprilike sredini bloka unutar koje je svaka polovica imala različite vlasnike, što je posljedica mnogo veće širine toga bloka. Ovakva podjela ne egzistira unutar srednjeg bloka i tu su prostori imali drukčiju organizaciju negoli u prvoj spomenutoj inzuli. Situacija u vezi s tim u zadnjem bloku nije najjasnija.

Ako se promotri tlocrt prve inzule, jasno se uočava da se ovdje može govoriti o više objekata koji se dograđuju jedan do drugog, a takva je situacija svojevrsnog nadovezivanja prisutna i u središnjoj inzuli, ali nije sigurna za zadnju inzulu zbog slabije istraženosti (Tlocrt 18.). Sve su ovdje nađene kuće, iz vidljivog dijela, bile usmjerene pročeljem prema ulici. Na temelju ovih triju inzula M. Dubolnić Glavan napravila je tipologiju kuća koja je ovdje preuzeta uz određene dopune. U prvi tip kuće spomenuta je autorica uvrstila jednostavne kuće s jednom do dvije prostorije.[1249] To su prostorije koje su, sudeći prema raspoloživim tlocrtima, imale do 70-ak m². Ono što se ovdje da zamijetiti jest da se povećanjem broja prostorija unutar razmatranih jednostavnih kuća ne dobiva veći prostor i da su primjerice jednoprostorni objekti ovog tipa unutar trećega bloka veći od dvoprostornih objekata te da ti objekti unutar trećeg bloka imaju pravilniju građu u smislu zidova, što bi se možda moglo objasniti njihovom kasnijom gradnjom. Nadalje, veličina jednoprostornih objekata utvrđenih u trećoj inzuli upućuje na njihovu veću složenost, što je posljedica dimenzija tih objekata koje su imale za posljedicu širok raspon krova, a to je zahtjevalo podupiranje stupovima koji su trebali biti položeni po sredini prostorije.[1250] Ako je tomu doista bilo tako, onda je ovakva konstrukcija prostora zahtijevala i nešto specifičniju namjenu, što znači da je konkretan prostor bio namijenjen vjerojatno prije u poslovne svrhe. Vidljivo je da unutar dvoprostornih kuća prostori ne moraju biti iste veličine, odnosno da mogu biti strukturirani od prostorija različitih veličina. Isto tako treba napomenuti da su neki jednoprostorni objekti možda bili i dvoprostorni, što se zbog slabe očuvnosti ne može točno identificirati. U drugi tip ovdje identificiranih objekata uvršten je tip kuće s vjerojatno četirima prostorijama,[1251] a koji bi se također mogao identificirali kao tip jednostavne kuća s većim brojem prostorija, no opet je moguće da je u konkretnome primjeru smještenom na sjeverozapadnom dijelu prve inzule

[1249] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 133, 147.

[1250] U analizi tlocrta najvećeg objekta u trećoj inzuli sudjelovao je i ing. građevine Rudolf Tramišak kojemu ovom prigodom zahvaljujem na tehničkoj podršci.

[1251] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 133, 147.

riječ o dvama dvoprostornim objektima smještenima jedan do drugog. Ono što je otežavajuća okolnost u analizi objekata nađenih u okolici crkvice sv. Križa, ali i velikome broju drugih objekata jest da su ostatci najvećim dijelom sačuvani u temeljima, zbog čega su podatci o ulazno-izlaznim prostorima oskudni. Ako je ovdje zaista riječ o objektu s četirima prostorijama, onda je vidljivo da i ovdje veći broj prostorija bitno ne povećava veličinu kuće. U treći tip ulazi složeniji tip kuće s većim brojem prostorija i s tipičnim rimskim elementima.[1252] Naime, na jugozapadnom dijelu prve inzule uočavaju se ostatci većega broja prostorija, no točan se broj ne može identificirati. Iz vidljivog se dijela može zaključiti da tlocrt kuće nije bio manji od 150 m². U pitanju je kuća s atrijem koja je imala minimalno pet do šest prostorija, pri čemu je jasno da je riječ o prostoru koji nije pripadao najimućnijim žiteljima grada. Očito je da zidovi ovdje izgrađenih kuća nisu bili ravni, što je posljedica predrimskih tradicija. Upravo se na primjeru sjeveroistočnoga bloka stječe dojam da su prostori ovdje nastajali u različitim razdobljima, odnosno postupnim dogradnjama. Posebnu pozornost u južnom dijelu prve inzule zauzima pravokutni tlocrt dvoprostornog objekta koji je svojim zidovima bio odvojen od ostalih objekata koji ga okružuju (Tlocrt 18.). Spomenuti je izdvojeni objekt, prema svemu sudeći, bio na određenoj udaljenosti od susjednih zidova, zbog čega su tako stvoreni međuprostori koji upućuju vjerojatno na dinamičan proces gradnje. Još južnije u sjeveroistočnom bloku nalazio se i ostatak već spomenute kuće s atrijem. M. Dubolnić Glavan smatra da je, unutar te „atrijske kuće“ postojalo šest do devet prostorija.[1253]

U pojedinim prizemnim prostorijama na ovom lokalitetu nađeni su ostatci ognjišta, ali i bunari.[1254] Veći broj bunara ide u prilog tomu da se stanovništvo ovoga gradskog područja vodom uglavnom opskrbljivalo zahvaljujući bunarima, a sličan se obrazac opskrbe može pretpostaviti za najveći dio gradskoga prostora dok se za one najimućnije može očekivati i priključak na vodovod, od trenutka kada je on postao dostupan u gradskom tijelu.

U razmatranoj inzuli nalazio se atrij koji je, uz identificirani impluvij, morao imati i kompluvij. Impluvij je, sudeći prema stilobatu, imao četiri stupa, zbog čega se ovdje onda može identificirati postojanje tetrastilnog atrija čiji je prostor bio bogato dekoriran freskama s geometrijskim i biljnim motivima.[1255] Među motivima ovdje se spominje motiv kandelabra koji se pojavljuje u tzv. trećem stilu pompejskog slikarstva unutar kojega je spomenuti motiv

[1252] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 133, 147.

[1253] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 113.

[1254] M. SUIĆ, 2003, 274.

[1255] M. SUIĆ, 2003, 274.

zamijenio do tada uobičajene stilizirane stupove koji su stvarali odjeljke na zidnoj plohi, a bili su karakteristični za raniji način oslikavanja. Prisutnost tog motiva mogla bi samo dodatno potvrditi raniju romanizaciju jer se motiv kandelabra pojavljuje kao novi motiv u kasnome trećem stilu pompejskog slikarstva, odnosno u razdoblju otprilike između 25. i 45. godine.[1256] Upravo atrijski prostori jasno svjedoče o promjenama koje su zahvatile stanovanje u Ninu. Analiza svih spomenutih inzula svjedoči o tome da istodobno na pojedinim lokacijama postoje objekti koji pripadaju osobama različita imovinskoga statusa. Objekt s atrijem moguće je pripadao nekakvom dobro situiranom pripadniku nižega sloja domorodačkoga stanovništva Nina, a koji je težio kroz svoje stambene prostore približiti se novomu svijetu. Upravo ta težnja da se pokaže viši status od susjeda upućuje na kompleksnu stratifikaciju rimskoga društva u kojoj je odnos podređenosti i nadređenosti bio prisutan unutar jednoga šire definiranoga društvenoga sloja, pri čemu nije bilo stroge segregacije, barem ne u malim sredinama poput ninske.

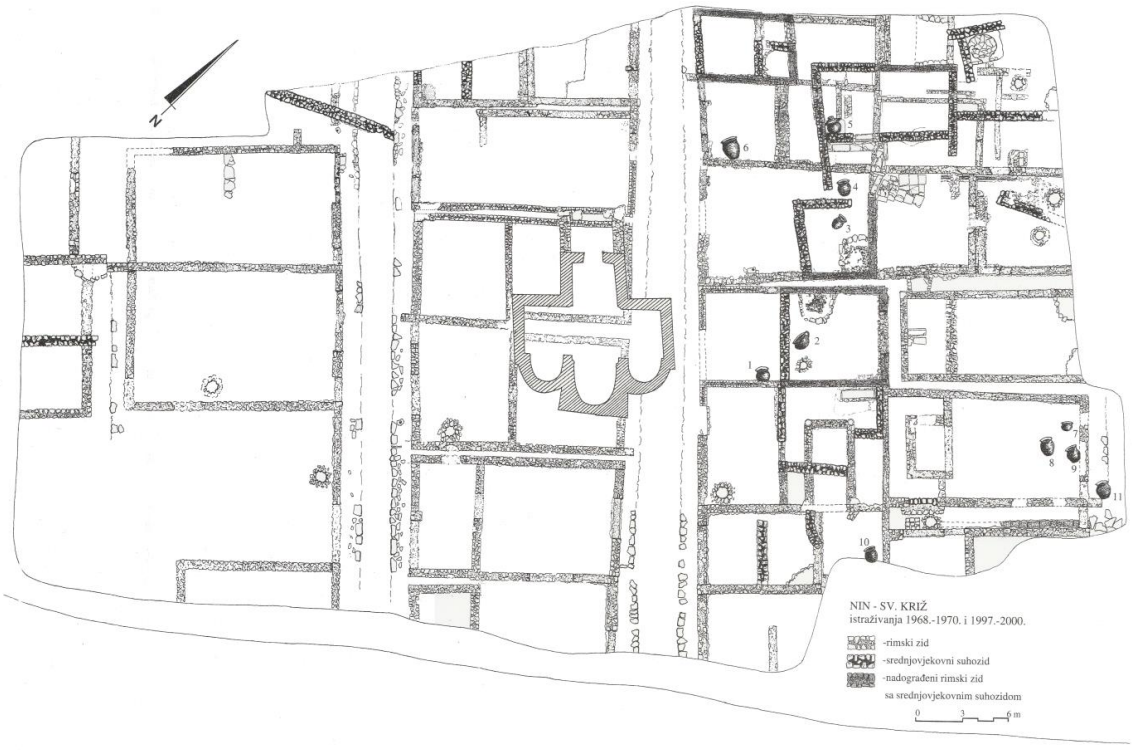

Tlocrt 18. Istraženi rimskodobni i ranosrednjovjekovni sloj uokolo crkvice sv. Križa (J. BELOŠEVIĆ, 1999a, Prilog 1.).

Na području središnje inzule, gdje je izgrađena crkvica sv. Križa (Tlocrt 18.) nalaze se dva zida koja se datiraju u predrimski period, a koji samo dodatno potvrđuju, ono što je već

[1256] J. R. CLARKE, 1991, 65.

vidljivo u prvoj inzuli, a to je da se u rimsko vrijeme nasljeđuju uski prazni prostori između predrimskih kuća.

U trećoj se inzuli se nalazio sklop objekata u nizu, a oni, barem u vidljivom dijelu, nisu bili međusobno povezani. Ti su prostori jednim vidljivim dijelom bili drukčije koncipirani i mnogo veći od prije spomenutih prostora u sjeveroistočnoj (prvoj) i srednjoj inzuli, što otvara pitanje njihova međusobnog odnosa, kao i namjene i vlasništva tih prostora. Naime, već je prije napomenuto da su zidovi ovoga, trećeg bloka bili pravilniji od prethodnih, a onda vjerojatno i mlađi od prije razmatranih blokova (Tlocrrt 19.). U trećem se bloku, čini se, može nazreti ulica u pozadini koja je tijekom vremena negirana novim gradnjama. Vrlo je moguće da su spomenuti prostori bili otvoreni prema ulici koja je bila u pozadini, ali to se ne može zasigurno potvrditi.

Unutar istraženih objekata na ovom lokalitetu nađeni nalazi dobrim dijelom upućuju na utilitarnu namjenu opisanih prostora.[1257] Istraživanja spomenutih inzula posvjedočila su, među ostalim, da su u srednjem vijeku poduzete adaptacije srušene antičke arhitekture, pri čemu izgrađene nove kuće nisu potpuno slijedile logiku starijih prostora.[1258] O dolasku novoga stanovništva svjedoče, osim arhitektonskih, i pokretni ostatci poput učestale slavenske keramike i „novih“ ognjišta.[1259]

Promjene između predrimskog i rimskodobnog razdoblja uokolo crkvice sv. Križa vidljive su u materijalima i tehnikama gradnje jer su nove rimskodobne kuće građene na rimski način od obrađenog kamenja uz obilatu uporabu žbuke, a kuće su bile pokrivane tegulama. Dobar pokazatelj promjena jest i dekoracija koja svjedoči o freskama koje su ovdje nađene na više mjesta. Uz spomenute dekorativne ostatke, nađena je ovdje i veća količina željeznih čavala, koji, prema J. Beloševiću, upućuju na to da su kuće imale drvenu krovišnu konstrukciju.[1260] Sve nabrojeno pokazatelj je prisutne romanizacije u stanovanju domorodačkoga svijeta. U Ninu se na spomenutoj lokaciji može govoriti najvećim dijelom o manjim i jednostavnijim kućama. Nove su kuće izgrađene na predrimskim temeljima i, to što ranije gradnje dobrim dijelom nisu negirane kasnijim gradnjama, svjedoči vjerojatno o tome da ovdje nastavlja živjeti starosjedilačko stanovništvo koje se romanizira. Razmatrani objekti bili su nedaleko od gradskoga središta, zbog čega je područje oko crkvice sv. Križa bilo poželjno za stanovanje.

[1257] M. SUIĆ, 2003, 274.; Opš. o arheološkim istraživanjima okoliša kod J. BELOŠEVIĆ, 2000, 111-121

[1258] J. BELOŠEVIĆ, 1999a, 78.

[1259] Nađena se slavenska keramika, prema J. Beloševiću, datira između druge polovice 8. i prve polovice 9. st., v. J. BELOŠEVIĆ, 1999b, 113-120.

[1260] J. BELOŠEVIĆ, 2000, 114.

Sudeći prema lokaciji, ovdje se, uz stambene, mogu očekivati velikim dijelom i poslovni prostori. Osim nepokretne građe, nađeni su tu i brojni sitni predmeti koji svjedoče o svakodnevnom životu starih Ninjana. Očekivano su u najvećem broju nađeni keramički predmeti vrlo raznolike tipologije. Od raznolikog stolnog posuđa najatraktivnije je bilo posuđe koje pripada kategoriji fine *terrae sigillatae*, a koja se počelo uvoziti još od druge polovice 1. st. pr. Krista.[1261] Osim ukrasnoga stolnog posuđa, nađeno je ovdje i posuđe za pripremu i skladištenje hrane. Posebno je zanimljiv nalaz keramičkog roštilja na kojemu se pekla riba i pripremali drugi specijaliteti, a o učestalom jedenju na ovom prostoru svjedoče posvuda uokolo nađene riblje kosti, koje su inače rijetko nalažene na području Liburnije.[1262] Upravo bi ovaj nalaz mogao upućivati na to da je na ovome prostoru možda postojala i nekakva gostionica jer je manje privilegiran rimski svijet često jeo vani.

Brojna ovdašnja pokretna građa (amfore, svjetiljke i drugi materijal), upozorava na intenzivne i dugotrajne trgovačko-pomorske veze Nina s drugim krajevima.[1263] Uz raznolike keramičke predmete, nađena su tu i različita oruđa (kao što su to npr. sjekira i pijuk),[1264] a ona svjedoče da su neki od stanovnika ovih objekata tijekom dana obavljali teške fizičke poslove koji su se mogli obavljati u gradu, ali i izvan njega, a slični su nalazi oruđa nađeni i u Pompejima.[1265] Uz nabrojeno, tu su nađeni pokazatelji predenja, tkanja i šivanja, kao i pribora vezanog za ukrašavanje (nakita, ukosnica, ogledala).[1266] Među raznolikom građom posebnu pozornost zaslužuje nalaz stilusa i frule.[1267] Spomenuti su predmeti svojom namjenom vrlo različiti i teško ih je ukomponirati u jednu smislenu cjelinu, a to je posljedica dijelom i izdvajanja artefakata od arhitektonsko-dekorativnog konteksta u kojemu su nađeni, ali i kontinuiteta života na jednome mjestu i slabije očuvanosti. Prema koncepciji prostora, ovo su bili prostori koji nisu pripadali eliti, no nađena građa pokazuje da su i manje imućni slojevi pokušavali, onoliko koliko im je to bilo moguće, prihvatiti elemente romanizacije, premda potpuna romanizacija u arhitektonskome smislu nije bila dostupna nedovoljno imućnima. Nađena građa svojom raznolikošću ide u prilog pretpostavci da je ovdje stanovao veći broj

[1261] Opš.o arheološkim istraživanjima kod I. BORZIĆ, 2013, 26-40.

[1262] I. BORZIĆ, 2013, 35.

[1263] I. BORZIĆ, 2013, 35.

[1264] I. BORZIĆ, 2013, 35.

[1265] UNPEELING POMPEII, s. v. *Region I. Insula 9 the British Project,* http://donovanimages.co.nz/proxima-veritati/insula-9/media/Unpeeling_Pompeii_BSR.pdf,51.

[1266] I. BORZIĆ, 2013, 37.

[1267] I. BORZIĆ, 2013, 38.

međusobno nepovezanih obitelji različita imovinsko statusa unutar široko definiranih nižih društvenih slojeva.

O prijelaznoj fazi života u okolici crkve sv. Križa između pojave kršćanstva i ranoga srednjeg vijeka osim arhitektonskih pokazatelja svjedoče i pokretni nalazi, u konkretnom slučaju, čini se, nalaz žetona za igru koji svojim urezanim križem[1268] posredno upućuje na veću starost predmeta jer je znak križa odraz kasnijih vjerskih tendencija.

Prema tipologiji koju je dala M. Dubolnić Glavan ovdje su se mogli identificirati jednostavni jednoprostorni i dvoprostorni objekti, a, čini se, i jednostavni višeprostorni objekti, te, zasigurno, složeniji objekti domorodačkih kuća. Unutar višeprostornih kuća prostorije nisu bile podjednake veličine i vidljivo je da jedna od prostorija mogla biti mnogo manja od druge, napose ona stražnja, što dolazi do izražaja u sjeveroistočnome bloku. Vrlo je moguće da je takva stražnja prostorija u jednostavnim dvoprostornim kućama služila za manje zahtjevne aktivnosti, barem kada je u pitanju spomenuti primjer.

Uz navedene tlocrte, evidentno je da se u sjeveroistočnome bloku mogu identificirati složenije kuće koje su imale veći broj prostorija, no njihov se točan broj ne može se sa sigurnošću detektirati iz tlocrta kojim raspolažem. U predočenim tlocrtima na položaju uz crkvicu sv. Križa uglavnom nedostaje uzdužna koncepcija prostora karakteristična za kuće rimskoga svijeta, a koja je dobro potvrđena na primjerima kuća iz Kampanije. Unutar kampanijskih kuća vidljivo je da su one imale ulaze na užim stranama kuća, što ovdje, prema istraženim primjerima, nije vidljivo. Nadalje, odsutnost uzdužnosti dobro potvrđuje primjer identificirane najsloženije kuće iz prve inzule. Ulaz u nju evidentiran je na širem dijelu objekta koji je vodio prema atriju, a on je za razliku od uobičajenih atrija bio poprečno, a ne longitudinalno položen u odnosu na ulaz, što je vjerojatno jedna od specifičnih interpretacija rimskoga stanovanja koju je iznjedrio ovdašnji starosjedilački svijet. Osim navedenog, atrij u spomenutoj inzuli nije smješten u središtu objekta, nego je bio položen uz sam kraj kuće. I upravo u navedenom mogle bi se prepoznati dodatne starosjedilačke specifičnosti. Osim toga, složenije rimske kuće imale su hodnike, dok složenija starosjedilačka kuća iz Nina nema evidentiranog hodnika, barem ne na vidljivome ulaznom dijelu kuće.

Pitanje je katnosti spomenutih objekata otvoreno, ali sam položaj tih objekata nedaleko od gradskoga središta išao bi u prilog katnosti, kao i debljina zidova te predrimska organizacija blokova napose onoga središnjeg, gdje su očito od predrimskog doba ulazi egzistirali na objema stranama ulice, što bi moglo upućivati na rano bavljenje sekundarnim i tercijarnim

[1268] Opš. o ranokršćanskim nalazima kod A. UGLEŠIĆ, 1999, 85-91; J. BELOŠEVIĆ, 1999a, 75.

djelatnostima. U takvim, manjim kućama trebalo bi očekivati da su se ljudi, ako su kuće bile katne, prizemljem pragmatično koristili za posao, a katom za stanovanje. Očito je da je ovo područje bilo gospodarski atraktivno, i to, kako se čini, i u predrimskom i rimskom razdoblju.

5.10.2. Kuća na području vrta Kera ili na Banovcu (Karta 24.)

Na području sjeveroistočnog dijela Nina, na lokalitetu Banovac (k. č. 114, k. o. Nin), relativno je nedavno otkrivena raskošna kuća.[1269] Ta bi kuća s tipično rimskim obilježjima ulazila u četvrti tip kuće koji je M. Dubolnić Glavan identificirala na području Nina.[1270] Spomenuta je kuća zapravo vila otkrivena zahvaljujući građevinskim radovima koji su vođeni u vrtu obitelji Kera 1999. godine. Pri provedenim radovima ovdje je nađena velika količina bogatoga arheološkog materijala.[1271] Upravo zbog bogatstva nalaza brzo su započela sondažna iskopavanja, a njihovi su rezultati pokazali da je posrijedi lokalitet iznimne vrijednosti, zbog čega je zemljište otkupio grad, a time su započela sustavna istraživanja.[1272] Istraživanja je provodio Arheološki muzej u Zadru i njegova podružnica Muzej ninskih starina, a nositelji projekta tijekom godina su se izmjenjivali (Branka Nedved, Marija Kolega i Mate Radović). Istraživanja su provedena u 8 kampanja između 2000. i 2010.[1273]

Na istraženom je lokalitetu nađena prostrana kuća čiji se ostatci danas smatraju najbolje očuvanim ostatcima jednoga stambenog objekta do sada evidentiranog u Dalmaciji.[1274] Kuća je smještena unutar inzule te je bila uokvirena ulicama. Imala je širinu od oko 17 m, dok je njezina dužina iznosila do sada utvrđenih 30 m, što nije konačna dužina jer se ostatci zidova pružaju pod neistraženi teren prema istoku i zapadu.[1275] Kuća je imala sustav odvodnje i bila je priključena na gradski vodovod, o čemu svjedoči ostatak olovne cijevi s natpisom koja je pronađena na ovom lokalitetu.[1276] U kući je evidentirano otprilike petnaest različitih prostorija poput atrija, triklinija, peristila, kupališnoga prostora i drugih koji su bili bogato dekorirani.

[1269] M. KOLEGA, 2005, 195.

[1270] M. DUBOLNIĆ GLAVANA, 2015, 133.

[1271] Opš. kod M. KOLEGA, 2009, 128-129.

[1272] M. KOLEGA – M. RADOVIĆ, 2015, 31.

[1273] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, bilj. 462, 153.

[1274] M. KOLEGA, 2005, 195-196.

[1275] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 153.

[1276] Odvodni kanal koji je išao uz kuću imao je širinu od 35 cm i bio je pokriven kamenim pločama. Dno kanala, uobičajeno za te gradnje, činile su tegule, dok su mu s bočne strane bile zidane; opš. kod M. KOLEGA, 2005, 195-196; v. M. KOLEGA – M. RADOVIĆ, 2007, 333-334; M. KOLEGA, 2009, 130.

Atrij se nalazio u istočnome krilu objekta, a imao je kameni impluvij obložen hidrauličnom žbukom. Ovdje nađeni ostatci kamenih ploča upućuju na popločenje atrija koje je, kažu, bilo istovjetno popločenju peristila. Kako su do sada o spomenutim radovima objavljena kraća izvješća, uvid u tlocrt cijele kuće nije bio dostupan. Sudeći prema dosada poznatim podatcima, kuća je izgrađena na temeljima starije kuće negdje na prijelazu iz 1. u 2. st.[1277]

Ovdje nađeni mozaični podovi ubrajaju se među najveće do sada mozaične površine evidentirane na istočnoj jadranskoj obali. Mozaici su odreda bili crno-bijeli, uz napomenu da su gdjegdje sačuvani u cjelini, a ponegdje parcijalno. Mjestimično nije sačuvan sam mozaični pod, ali jest njegova podloga (*rudus* i *statumen*), što ide u prilog postojanja većega broja mozaičnih podova od onih lako uočljivih.[1278] Dio mozaika iz spomenute vile temelji se na motivu oktogona, a on se na podnicama pojavljuje u različitim varijantama. Uporaba istog motiva u različitim prostorijama upućivala bi na to da su mozaici sa spomenutim motivom vjerojatno rađeni u isto vrijeme. Prema mišljenju stručnjaka, podovi su odlične kvalitete, a na njima se nalaze geometrijski, figuralni i biljni motivi. Jagoda Meder smatra da se nađeni podovi svojim obilježjima (motivima i uopće tehničkim karakteristikama) mogu povezati s onim na italskom području, posebno na području Kampanije.[1279] Najbolje očuvan mozaik u razmatranoj kući imao je veličinu čak od 42,25 m², a na njemu su se izmjenjivali oktogoni, u vodoravno i okomito postavljenim nizovima.[1280] Unutar spomenutog mozaika bile su naglašene četiri tzv. pseudoembleme koje su nađene u lošemu stanju. Posebnu vrijednost ovdje razmatranom mozaiku daju manji okolni oktogoni s motivima lova, odnosno likovima pasa i lovnih životinja, što je bila omiljena tema rimskoga svijeta (sl. 43.).

Na prostoru kuće nađeni su brojni ostatci (ulomci tegula, imbreksa, ulomci fresaka, kao i drugi pokretni nalazi izrađeni od različitih materijala).

[1277] J. MEDER, 2011, 246.

[1278] M. KOLEGA, 2005, 195.

[1279] J. MEDER, 2011, 247.

[1280] Opš. kod J. MEDER, 2011, 247-249

Slika 43. Najveći mozaik nađen u rimskoj vili na Banovcu (J. MEDER, 2011, 247).

Poznato je iz dostupnih podataka da je na ulazu u kuću s južne strane nađen iznimno vrijedan oštećen latinski natpis ispisan u trima redcima, koji dosada nije protumačen (sl. 44.).[1281] Najbolje je vidljiv treći redak, pri čemu se može uočiti da prva riječ zadnjeg retka završava slovima -*OVM*, nakon čega stoji *ESVRIT*. Zadnja je donesena riječ dana u prezentu (*esurio, -ire*, 3. biti gladan, žudjeti za hranom, i slično).[1282] U kojem je kontekstu ta riječ ovdje upotrijebljena, može se samo nagađati. Vjerojatno je da je, s obzirom na položaj nalaza na samom ulazu, ovaj natpis trebao prizvati neku vrstu zaštite za one koji su u kući, ali i za one koji u nju ulaze. Razmatrani pojam podrazumijeva, pretpostavljam, ne samo fizičku glad nego i u metaforičkome smislu glad za srećom, pravdom ili nekim drugim sličnim pojmom. Ovaj je natpis mnogo složeniji primjerice od pompejskog natpisa nađenog na ulazu u *Casa del Fauno* (VI, 12, 2), a na kojemu se posjetitelju, jednostavno, iskazuje dobrodošlica riječju HAVE. On svjedoči i o zadiranju privatnog u javni prostor na području Nina.

Razmatrana kuća na Banovcu imala je veliki peristil veličine od oko 60 m² koji je bio podijeljen na dva nejednaka dijela.[1283] U sklopu jednog od dvaju u izvješćima spomenutih

[1281] M. KOLEGA, 2005, 195-196; J. MEDER, 2011, 247.

[1282] OLD, 1982., s. v. *ēsuriō*, 621.

[1283] M. KOLEGA, 2005, 195-196.

peristilnih dijelova nađen je i bunar.[1284] Može se pretpostaviti da je bunar iz vremena u kojem kuća nije imala vodovod i da je on možda ostatak prije preslojene kuće (?!). Voda iz bunara očito se koristila i nakon što je kuća dobila priključak za vodovod. Zahvaljujući izgradnji vodovoda, ovaj objekt poslije dobiva kupališni prostor, koji samo dodatno ide u prilog veličini i luksuzu opisane kuće.

Slika 44. Natpis nađen na južnom ulazu u kuću (J. MEDER, 2011, 247).

Nažalost, skromna izvješća o istraživanjima ne daju mogućnost za detaljniju prostornu analizu objekta. S obzirom na veličinu istražene površine, kao i obilježja objekta, ova bi građevina ulazila u kategoriju gradske vile. Ispod rimskih slojeva nađeni su i slojevi predrimske keramike (dosta je brojna importirana keramika), ali i ostatci kasnijih pregradnji na objektu, koje potječu iz ranoga srednjeg vijeka. Upravo nalazi importirane keramike upućuju na to da se ovdje u predrimskom vremenu možda nalazio privatni objekt predrimskog elitnog svijeta, što bi, ako je to točno, upućivalo na nastavak tradicije življenja imućnih slojeva na određenim mjestima. Na osnovi dostupne građe jasno je da se prostor na kojemu je izgrađena vila upotrebljavao još od predrimskog doba pa sve do 5. st., kada je napušten.

[1284] M. KOLEGA, 2005, 195-196.

Pokretni ostatci iz ranosrednjovjekovnog razdoblja bili su najvećim dijelom svakodnevne namjene, što bi išlo u prilog zadržavanja stambene funkcije tijekom dužeg perioda, pri čemu je objekt suhozidnim gradnjama adaptiran za potrebe novopridošlog stanovništva.[1285] Vila na Banovcu građena je materijalima i tehnikama karakterističnima za rimski svijet, a pokazatelj je snažne romanizacije liburnskoga prostora, bilo da je riječ o vlasnicima doseljenicima ili o starosjedilačkom visoko pozicioniranom stanovništvu.

5.10.3. Kuća na području vrta Šalov („Gladijatorska kuća“) (Karta 24.)

Uz ulicu koja je vodila od sjeveroistočnih gradskih vrata prema crkvi sv. Križa, a zapadno od srednjovjekovne crkve sv. Antuna Opata nalazio se posjed u vlasništvu obitelji Šalov po kojemu je i lokalitet dobio ime.[1286] Tijekom Drugoga svjetskog rata na ovom su lokalitetu, prema svemu sudeći, nađeni ostatci raskošnoga antičkog objekta. Mozaik koji je iskopan negdje na ovom području, prema izvješćima, bio je u lošemu stanju te je tom prigodom dodatno oštećen, a jedan je njegov dio tada, izvađen i otuđen. S obzirom na to da je mozaik otkriven u vrijeme talijanske okupacije, vjerojatno je da je odnesen u Italiju. Nasreću, mozaik su uspjeli kopirati učitelj Lambaša i dr. Snjegovoj,[1287] a zahvaljujući njihovu pothvatu danas znamo kako je taj mozaik izgledao. Struktura je mozaika bila sastavljena od medaljona koji su uokvirivali središnje dijelove mozaika dane u kvadratnim poljima. Unutar medaljona bile su ukomponirane egzotične životinje, znakovi zodijaka i drugo, dok su unutar kvadratnih polja bili predočeni likovi gladijatora.[1288] Na mozaiku su se nalazili i natpisi, koji su donosili podatke o sudionicima borbi (v. sl. 45. i 46.), a on se datira uglavnom u 2. st..[1289] Iako mozaik prikazuje gladijatore u pokretu, oni nisu bili dobro oblikovani jer se na njima ne uočava dinamika pokreta, nego prije do izražaja dolazi krutost tijela.[1290] Na objavljenim preslikama vidljivo je da u njihovim prikazima do izražaja dolaze različita oprema i naoružanje gladijatora.

Na natpisima unutar mozaičnih prikaza dani su podatci o sudionicima održanih borbi, kao i različiti brojčani podatci. Ishodi predočenih borbi mogu se „iščitati“ iz samih slikovnih prikaza.

[1285] M. KOLEGA – M. RADOVIĆ, 2015, 36.

[1286] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 154.

[1287] M. DUBOLNIĆ, GLAVAN, 2015, 154. .

[1288] Opš. kod M. BUZOV, 1988, 106; J. MEDER, 2003, 78-79.

[1289] B. MATULIĆ, 1994, 39-40

[1290] Usp. N. CAMBI, 2002, 187.

Slike 45. i 46. Mozaični podovi iz Nina s prikazom gladijatora (N. CAMBI, 2002, 182).

Mozaci s temom gladijatorskih borbi bili su česti u antičkom periodu, što ne začuđuje jer su gladijatorske borbe bile dio svakodnevice koja je imala status zabavnog medija za najveći dio populacije. Nalazi takvih mozaika najčešće se vezuju uz amfiteatre, gladijatorske škole, ali i

imućne kuće. Ovdje razmatrani mozaici s motivom borbi dobro su posvjedočeni u sjevernoj Africi, Germaniji i Galiji,[1291] uz napomenu da su motivi crno-bijelih mozaika s ovom tematikom rijetkost.

Mozaik sačuvan u kopiji izrađenoj na staklu svojim tematskim i kompozicijskim obilježjima može se povezati s mozaikom u Nenningu u Njemačkoj, a on je identificiran u okviru atrija rimske vile iz 3. st.[1292] Do sada je ovdje razmatrani mozaik jedini takav s tematikom gladijatorskih borbi pronađen na prostoru Dalmacije.[1293]

Istraživanja koja su provedena tijekom 1988. na području vrta Šalov imala su za cilj utvrđivanje mjesta gdje se nalazio otuđeni mozaik s prikazom gladijatora. Sondiranje je pokazalo da je razmatrani lokalitet bio naseljen u dugom kontinuitetu, pa je tako utvrđen predrimski sloj sa suhozidnim ostatcima gradnje i dosta keramike. Ti su, predrimski nalazi bili najvjerojatnije stambene namjene koja je egzistirala kroz više slojeva, a koji su datirani između otprilike 6. i 1. st. pr. Krista.[1294] Vidljivo je da je rimski sloj potpuno negirao predrimsku gradnju, što upućuje na korjenite promjene života. Ovdje razmatrani antički je imao veći broj prostorija, a u sklopu njega su na pojedinim mjestima nađeni i ostatci vrata koja daju uvid u smjer kretanja kroz zatečene prostore.[1295]

Zidovi ovog objekta bili su ukrašeni višebojnim freskama dekorirani geometrijskim, vegetativnim i životinjskim motivima.[1296] Nasuprot živom koloritu zida podovi su bili izrađeni crno-bijelim teserama te se datiraju u 1. i 2. st.[1297] M. Dubolnić Glavan „nestali mozaik“ povezuje s jednom od prostorija unutar ovdje razmatranog objekta, a pri svom zaključivanju spomenuta se rukovodila detaljnom usporednom analizom likovnih obilježja mozaičnih podova nađenih na ovom lokalitetu i obilježjima mozaika čiji je sadržaj precrtan u vrijeme Drugoga svjetskog rata.[1298]

[1291] J. MEDER, 2003, 79.

[1292] J. MEDER, 2003, 79.

[1293] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 130.

[1294] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 123.

[1295] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 126.

[1296] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 125.

[1297] M. DUBOLNIIĆ GLAVAN, 2015, 126.

[1298] M. DUBOLNIĆGLAVAN, 2015, 128-129.

Nalazi tegula pokazuju da je kuća bila prekrivena rimskim tegulama koje se, s obzirom na nalaz žiga radionice Q. C[LODI AMBROSI], mogu datirati u razdoblje u koje su datirani i mozaici.[1299]

Tijekom istraživanja razmatranog objekta nađena je velika količina predmeta svakodnevne namjene, najvećim dijelom grubog, ali i finog keramičkog posuđa.[1300] Uz keramičko, nađeno je i stakleno posuđe koje se, malo šire, datira u prva tri stoljeća nove ere.

Mozaik s motivima gladijatorskih borbi svojom tematikom pokazuje da je vjerojatno bio smješten u javnoj prostoriji doma, koja je bila izložena većem broju pogleda. Sudeći prema mozaiku iz Nenninga, mozaici ovakve tematike smještali su se u atrijima i u drugim većim reprezentativnim prostorima, gdje su se mogle organizirati borbe koje su zahtijevale prostranost. Taj je mozaik nekada krasio veliku i lako dostupnu prostoriju rimskog doma, a u kojoj su se priređivala različita „zabavna" zbivanja.

5.10.4. Kuća na području kompleksa sv. Asela (sv. Anselma) (Karta 24.)

Crkva sv. Asela, odnosno, prema germansko-franačkom izgovoru sv. Anselma, smjestila se uz glavnu gradsku komunikaciju (kardo). Ovo je područje istraživano više puta u razdoblju od 1843. do 2007. godine. U tom je razdoblju istražen prostor same župne crkve, kao i šire područje oko nje poput Plokate (prostor sjeverno od crkve), Kalelarge (prostor zapadno od crkve), Ploča (trg južno od kompleksa) te područje s istočne strane crkve.[1301] Istraživanja koja su vođena početkom 70-ih god. 20. st. potvrdila su pretpostavku da se na ovome mjestu prije nalazila ranokršćanska crkva.[1302] Tijekom istraživanja razmatranog područja ustanovljeno je da je to lokalitet i s dugom stambenom tradicijom koja seže još u liburnski period.[1303]

Na području same crkve i južno i jugozapadno od nje (tzv. Ploče i Kalelarga) nađeni su u antičkome sloju ostatci privatnog objekta s više prostorija (pet ili šest) i nalazima karakterističnima za stambene objekte. Kuća je pročeljem bila okrenuta prema glavnoj ulici, a tu se smjestio i glavni ulaz.[1304] Nađeni prostori upućuju na više pregradnji, što ne začuđuje s obzirom na kontinuitet života na ovom području, na kojemu je evidentirano više slojeva od

[1299] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 125-126.

[1300] M. DUBOLNIĆ GALAVAN, 2015, 124, 155.

[1301] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 142.

[1302] P. VEŽIĆ, 1986, 201-215; Z. STRIKA, 2011, 1, 14, 17, 46.

[1303] M. KOLEGA, 1996, 43.

[1304] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 143.

liburnskog do kasnoantičkog perioda.[1305] Razmatrani je antički objekt, čini se, sagrađen u 1. st.[1306] Nažalost, parcijalna izvješća ne omogućuju dobivanje potpunijeg uvida u izgled istraženoga prostora. Problem u iščitavanju tlocrta koji se objavljuju u kratkim izvještajima jest u tome što se ne mogu suvislo pratiti jer je njihova uloga samo informativna u smislu predstavljanja radova iz različitih kampanja. Kuća je prema dostupnim podatcima imala pravilan tlocrt te je nosila rimska obilježja. Unutar objekta utvrđeno je više odvodnih kanala od kojih je jedan bio spojen na glavni ulični kanal.[1307] Izvješća su sažeta i po opisu arhitektonsko-dekorativne koncepcije nalaza, kao i po opisu nađenih predmeta. Ipak, na osnovi navedenog može se uočiti da je ovdje nađena veća količina nalaza vezana za posluživanje, konzumiranje i skladištenje hrane, kao i nalazi svjetiljki i metalnih predmeta (nakit i novac).[1308] Ako su spomenuti nalazi poput posuđa bili koncentrirani na jednome mjestu, to bi moglo ići u prilog tomu da su se nađeni predmeti nalazili u blizini mjesta uporabe. Bilo bi nepraktično po uobičajene i svakodnevne stvari odlaziti u drugi dio kuće, zbog čega se smije pretpostaviti da je dobar dio predmeta držan blizu mjesta korištenja.

Osim brojnog posuđa, na ovom su prostoru nađene i veće količine građevinskog materijala poput tegula, imbreksa i žbuke, odnosno ostataka koji su posljedica možda devastacija ili prenamjena objekta. Uz navedeno ovdje je uokolo objekata utvrđen i dio uličnog sustava.[1309]

Arheološka su istraživanja pokazala da je rimskodobni stambeni objekt, izgrađen na ostatcima predrimskih kuća od kojih se spominju ostatci suhozida, ognjišta, podnica, dosta domaće i uvozne keramike, kao i jama s keramičkim ostatcima, pri čemu se prapovijesni sloj opet široko datira od starijega željeznodobnog perioda do 1. st. pos. Krista.[1310] U prilog reprezentativnosti ovog objekta u rimskodobnom razdoblju idu, osim pokretnih nalaza, i ostatci mozaika i fresaka.[1311] Razmatrana je kuća samo jedna od više reprezentativnih kuća u ovom dijelu grada, što samo po sebi potvrđuje veću važnost ovog dijela grada.

[1305] Opš. kod M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 143.

[1306] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 111.

[1307] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 143.

[1308] M. KOLEGA, 2002b, 76.

[1309] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 143.

[1310] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 143. .

[1311] M. KOLEGA, 2001, 83-90.

Nalazi pokazuju da je u okolici župne crkve sv. Anselma bilo stambeno područje i u predrimskom i u rimskom dobu, a istraživanja ovog područja ukazuju da je stambena zona na položaju Kalelarge, imala i pročelja s trjemovima.[1312]

5.10.5. Nalazi na položaju sv. Duh (Karta 24.)

Na položaju sv. Duh nađeni su u istraživanjima provedenima potkraj 2005. godine arhitektonski ostatci dviju stambenih prostorija.[1313] Prostori su bili pravilnoga tlocrta, a pretpostavlja se da su bili dio jednog ili dvaju stambenih objekata omeđenih glavnom ulicom na zapadu i sporednom ulicom na sjeveru.[1314] U jednoj od njih nađena je veća količina keramičkog i staklenog materijala, dok je u drugoj nađena velika količina građevinskog materijala (tegule, imbreksi, žbuka), ali i zidne dekoracije (freske). Nađene freske upućuju na reprezentativnost objekta ukrašena različitim geometrijskim i biljnim višebojnim ukrasima.[1315] Dublji je iskop upozorio je na predrimske nalaze, uglavnom keramiku, a, prema nalazima iz kasnijih slojeva, jasno je da se prostor nastavio koristiti i tijekom antike te su ovdje u kasnoj antici izvođene pregradnje.[1316]

Ostatci stambene arhitekture, ali i one kombinirane namjene, u smislu njezina kombiniranja s poslovnim prostorima nađeni su na sjevernom dijelu trga Kraljevac, na mjestu spoja glavne i sporedne ulice koja je dolazila s područja crkvice sv. Križa na kardo. S obzirom na tamošnje nalaze peći, ognjišta i mnoštva brončanih predmeta, vrlo je moguće da se tu negdje nalazila metalska radionica.[1317]

5.10.6. Nalazi na području vrta Luke Ćurka (Karta 24.)

U spomenutom su vrtu nedaleko od južnih gradskih vrata nađeni nalazi građevine s apsidom, mozaika i olovne cijevi i zapravo je vrlo moguće da je ovdje riječ o kupališnom prostoru.[1318] Ovaj nalaz, kao i nalazi dijelova termalnog objekta u vrtu Pere Šalova sa zapadne strane grada govore u prilog dobroj opskrbljenosti vodom grada Nina, osobito njegova zapadnog dijela.[1319]

[1312] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 112.

[1313] M. KOLEGA, 2006, 310-311.

[1314] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 112.

[1315] M. KOLEGA, 2006, 310-311, M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 112, 144.

[1316] M. KOLEGA, 2006, 310-312.

[1317] M. DUBOLNIĆ, GLAVAN, 2015, 112.

[1318] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 59.

[1319] Opš. kod. M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 161.

5.10.7. Nalazi na položaju Gradskog groblja (Karta 24.)

Ostatci stambenih objekata nađeni su i na položaju Gradskog groblja istočno od Banovca. O njima svjedoče arhitektonski ostatci, kao i ostatci keramike i građevinskog materijala.[1320]

I dok se na nekim ninskim lokalitetima poštovala ranija tradicija, na drugima to nije bio slučaj (npr. Banovac). Moguće je pretpostaviti da je jače zadržavanje tradicija bilo prisutno tamo gdje je na istim lokacijama nastavljalo živjeti starosjedilačko niže pozicionirano stanovništvo. Ninsko je područje bilo podijeljeno na stambene blokove u sklopu kojih su kardi imali veću važnost, što je bilo određeno samim položajem grada na poluotoku, odnosno danas otoku. Rimsko vrijeme donosi na područje grada Nina brojne promjene koje su bile vezane i uz kuće i uz ulični sustav i s njima povezanu infrastrukturu.[1321] Imućne su kuće tijekom vremena bile priključene na vodovod, dok su se manje imućni koristili bunarima. No, iako su reprezentativni objekti imali priključke na vodovod, ipak su se i te kuće dalje koristile bunarima, što upućuje na velike potrebe za vodom. U Ninu rano datirani nalazi žigova na tegula upozoravaju na ranu romanizaciju ovdašnjega svijeta.

Nalazi s područja Nina pružaju prigodu da se donese određeni sud o stanovanju ne samo elitnog nego i niže pozicioniranoga stanovništva u rimskodobnom razdoblju. Najbolja svjedočanstva o tome nalaze se na području oko crkvice sv. Križa, gdje su očito živjeli niži slojevi ondašnjega stanovništva koji su se razlikovali prema svojim imovinskim mogućnostima i stupnju romanizacije. Prihvaćanje promjena bilo je usklađeno sa statusom vlasnika nekretnine i bilo je očito intenzivnije i vjernije što je osoba bila imućnija i bolje pozicionirana. Iako osobe koje nisu ulazile u rang elite zapravo nisu imale potrebu za ovakvim gradnjama, očito je da su i pripadnici nižih slojeva osjećali potrebu za svojim distanciranjem od okoline. Ostatci kuća poput one na Banovcu ili „Gladijatorske kuće“ upućuju na bogatstvo arhitektonsko-dekorativnih nalaza koji su, kako se čini, velikim dijelom bili usklađeni s rimskom svijetom pri čemu nije isključeno da su neki od vlasnika ovih objekata pripadali doseljenim stanovnicima koji su na taj način bili prenositelji utjecaja iz središta rimske države.

[1320] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 115.

[1321] M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 135.

5.11. Curicta (otok Krk)

Otok Krk, koji je uz otok Cres najveći otok na Jadranu,[1322] prvi je od otoka u unutrašnjem nizu kvarnerskih otoka (Karta 2., Karta 25.). Smješten je između istarskog poluotoka na zapadu i Raba na istoku te hrvatskog priobalja na sjeveru i Cresa i Lošinja na jugu (Karta 2.). Blizina susjednog kopna utjecala je na razvoj intenzivnih veza između otoka Krka i kopna.[1323] O pogodnosti ovoga kraja za život u prošlosti, svjedočanstvo je u drugoj polovici 19. st. ostavio poznati putopisac Alberto Fortis, koji kazuje da je ovaj otok bio najznačajniji među kvarnerskim otocima, i to od davnih vremena kako zbog svoje naseljenosti, tako i zbog prirodno-geografskih osobina.[1324] Sudeći prema njegovu pisanju, ovdašnje se stanovništvo bavilo stočarstvom i ratarstvom, dok su ostale gospodarske grane, poput iskorištavanja drvene građe, ribarstva i drugog, bile nešto manje važne.[1325] Upravo zbog povoljnih prirodnih obilježja, poput bujnije vegetacije, na sjevernoj i zapadnoj otočnoj strani smjestila su se najvažnija otočna naselja.[1326]

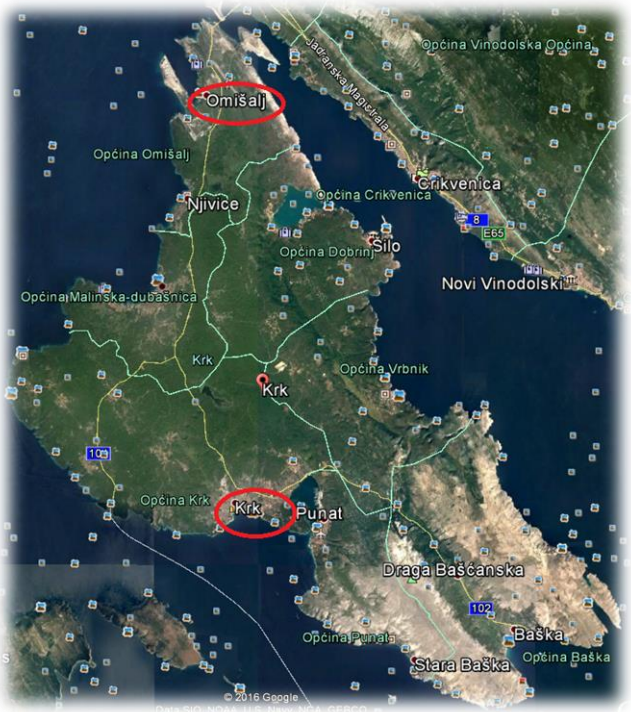

Karta 25. Otok Krk i gradovi Krk i Omišalj (Google Earth).

[1322] Opš. u ONE, 2006, s. v. "Krk", sv. 11, 254-255.

[1323] D. ZELIĆ, 1994, 7.

[1324] Opš. kod A. FORTIS, 2004, 281.

[1325] A. FORTIS, 2004, 281; usp. i ONE, 2006, s. v. "Krk", sv. 11, 254-255.

[1326] Opš. kod M. BOLONIĆ – I. ŽIC-ROKOV, 2002, 9-10.

Najvažniji izvor o antičkom Krku jest Plinije Stariji koji izrijekom spominje stanovnike dviju zajednica otoka Krka (Plin. *Nat. hist.* 3, 139: *et ex insulis Fertinates Curictae*). Riječ je o zajednicama s italskim pravom, odnosno bogatim i značajnim zajednicama. Te zajednice spominje također i Ptolomej (Ptol. *Geo*. 2, 16,8), a u mnogo mlađega antičkog autora, Anonima iz Ravenne, otok Krk je zabilježen u malo drukčijem obliku negoli u drugih autora, kao *Curricus* (Rav. Ann. 5, 24).

Tijekom željeznog doba na otoku Krku egzistirala su različita naselja, a najveći je broj naselja pripadao naseljima gradinskog tipa, kao uostalom i u ostatku Liburnije.[1327] Imenom su poznati stanovnici ovdašnjih dviju rimskodobnih općina: *Curictae* sa središtem u Krku i *Fertinates* u blizini današnjeg Omišlja. Otok i njegova naselja zadržavaju važnost tijekom većeg dijela antike pa je tako na otoku u kasnoj antici osnovana biskupija, i to najkasnije tijekom 5. st.[1328] Osnivanje biskupije ne treba povezati samo s ovdašnjom raširenošću kršćanstva nego i s političko-gospodarskim čimbenicima u kasnoj antici, u sklopu kojih se povećala važnost otočja u usporedbi s kopnom. Prva veća istraživanja na otoku Krku provedena su u drugoj polovici 20. st. Spomenuta su istraživanja bila većeg opsega i intenziteta na području grada Krka negoli na teritoriju oko Omišlja, a bila su u obama slučajevima usmjerena na javne gradnje.

5.11.1. Curicum (grad Krk)

Grad Krk najveće je i najvažnije naselje smješteno na jugozapadnoj obali otoka Krka (Karta 26.). Njegovu je razvoju pridonio njegov dobro zaštićen položaj, opskrbljen izvorima vode. Antički se grad razvija na mjestu predrimskog naselja o kojemu svjedoče nekoliko metara debeli slojevi naslaga, što ide u prilog važnosti i dugog trajanja predrimskog naselja.[1329] Predrimske zidine u blizini ili ispod antičkih zidina svjedoče o nastavku postojanja naselja na istome mjestu, kao i o njegovoj dugoj utvrđenosti.[1330] Spomenuti antički bedemi slijedili su nepravilnu kruškoliku strukturu grada unutar koje je postojala uzvisina (Karta 26.).[1331]

[1327] Š. Batović spominje 130 gradinskih naselja na Kvarneru, od kojih većina živi u željezno doba (Š. BATOVIĆ, 2003, 253-348). N. Novak referira se pak samo na Krk i navodi da je na njemu u željeznom dobu bilo pedesetak naselja (N. NOVAK, 2011, 10). Može se uočiti da je u obama slučajevima riječ o približnim brojevima koje bi trebalo provjeriti na terenu.

[1328] P. STRČIĆ, 1993, 74; N. NOVAK, 2011, 6-7.

[1329] Z. SERVENTI, 2014, 393.

[1330] Z. SERVENTI, 2014, 393.

[1331] Opš. o antičkim bedemima grada Krka kod A. FABER, 1965, 45-54.

Gradnja antičkih gradskih fortifikacija na Krku povezuje se s građanskim ratovima u kasnorepublikanskom razdoblju. O etapnom podizanju fortifikacija svjedoči i kasnorepublikanski natpis, iz kojega je razvidno da su njegovu gradnju nadzirala dvojica magistrata (poimence: *Turus Patalius Granp. Opia(vi) f.* i *Venetus Lastimeis Hosp*[1332]*. f.* (*CIL* 3, 13295).[1333] Riječ je o jedinim poznatim liburnskim dužnosnicima iz kasnorepublikanskog razdoblja. Analiza natpisa s područja antičkog Kurika pokazala je da je među magistratima veći broj starosjedilaca negoli Italika, uz malo manji broj neodređenih etničkih pripadnika (*CIL* 3, 3128-3130).[1334] Kako je spomenuti uzorak imena zapravo jako malen, ovaj se odnos može promijeniti već s nekim novim epigrafskim nalazima.[1335]

Krk je rano dobio rimska obilježja, no ovdje su se unatoč tomu sačuvali ostatci starosjedilačkih tradicija vidljivi u zadržavanju topičkog kontinuiteta središta naselja koje je u rimskom razdoblju nastavilo egzistirati na starome mjestu. Grad je dobio municipalni status vrlo rano, a valja pretpostaviti da je u tom, ranom periodu dobio i ortogonalna obilježja.[1336] Krk zadržava svoju važnost i u kasnijem razdoblju, o čemu svjedoči jedan natpis koji se datira na početak 4. st., a na kojemu se spominje patron Krka, kao i sintagma *splendidissima civitas Curictarum* (*CIL* 3, 3126).

O rimskome gradu Krku danas, osim spomenutih fortifikacija, svjedoče terme, starokršćanski kompleks s bazilikom, ostatci pretpostavljenog Venerina hrama[1337] i drugi objekti.[1338] Grad je imao i dvoje velikih termi, pri čemu su jedne bile na zapadnom, a druge na južnom dijelu grada.[1339] I južne i zapadne terme smjestile su se u blizini ili na samim reprezentativnim zdanjima.[1340] Grad živi u kontinuitetu do danas, čak se prema pojedinim nalazima, poput prije spomenutog natpisa, stječe dojam da je grad u kasnoj antici i prosperirao.

[1332] Kognomen se može restituirati u *Hosp(otis)* (u genitivu, dok nominativni oblik još nije potvrđen); v. A. KURILIĆ, 1999, 144.

[1333] A. STARAC, 2000, 81; J. J. WILKES, 1969, 197-198.

[1334] O municipalnome statusu grada Krka, opš. kod G. ALFÖLDY, 1965, 79.

[1335] A. KURILIĆ, 1999, 151.

[1336] Z. SERVENTI, 2014, 393.

[1337] Opš. kod H. MANENICA, 2015, 100-103.

[1338] M. SUIĆ, 2003, 37.

[1339] Z. SERVENTI, 2014, 393.

[1340] Opš. o nalazima antičkih termi kod A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 19-41.

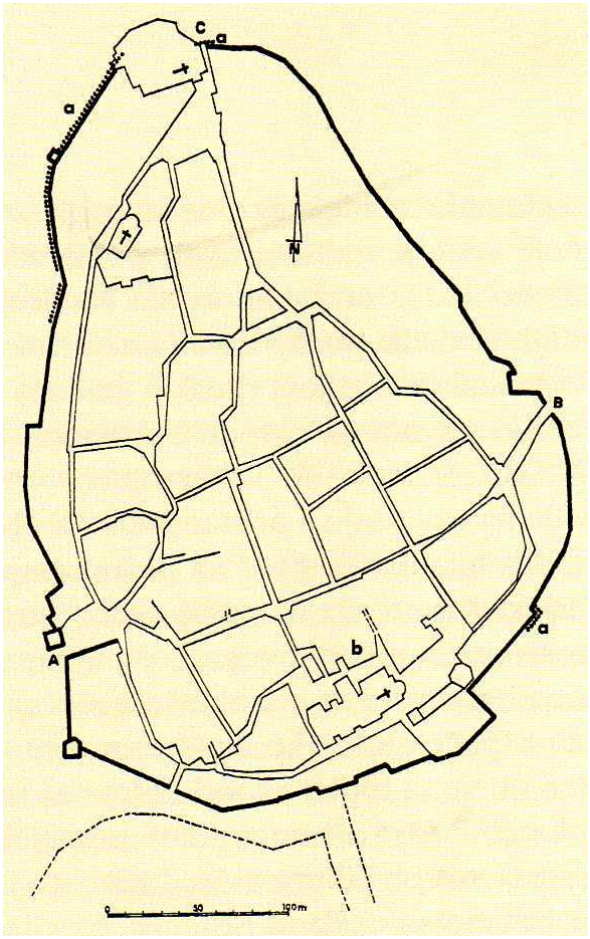

Karta 26. Raster grada Krka na otoku Krku (M. SUIĆ, 2003, 217).

Prostor grada Krka istraživan je više puta, a prva su istraživanja tijekom 50-ih i 60-ih godina 20. st. vodili A. Faber i A. Mohorovičić. U 90-im godinama 20. st. istraživanja je ovdje vodio N. Novak, dok je G. Lipovac-Vrkljan istraživala ranoantičke gradske bedeme.[1341] Zahvaljujući prvim istraživanja grada Krka provedenima pod nadzorom Andre Mohorovičića istražen je južni dio grada i prostor njegovih dviju inzula: jedne na kojoj je danas katedrala Uznesenja Marijina i druge na kojoj je crkva sv. Kvirina, a tom je prigodom istražen i dio ovdašnjega uličnog sustava.[1342] Na osnovi provedenih istraživanja vidljivo je da je antički Krk u južnom dijelu grada imao pravilan raster s reprezentativnim gradnjama. U tom, južnom dijelu antičkog Krka istraženo je područje katedrale, pri kojemu je utvrđeno postojanje antičkog i predrimskog sloja.[1343] U predrimskom su sloju nađeni bogati ostatci keramike i

[1341] Z. SERVENTI, 2014, 395.

[1342] M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 41.

[1343] Opš. kod A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 19-34.

ostatci suhozida.[1344] Naime, u antičkom je periodu ovdje egzistirao termalni kompleks s većim brojem mozaičnih podova. U pitanju je objekt pravokutnoga tlocrta s većim brojem prostorija, pri čemu je glavna prostorija s bazenom imala središnji položaj. Dno središnjega termalnog bazena ove prostorije nađeno je očuvano u odličnome stanju.[1345] Sam je središnji bazen imao više od 25 m², a cijeli je termalni kompleks, čini se, sagrađen u drugoj polovici 1. st.[1346] Uz arhitektonske ostatke, spominju se ovdje ostatci freski i podnih mozaika te pokretni nalazi poput ulomaka amfora, ostataka obične i finije rimske keramike, ostataka staklenog posuđa, ulomaka krovnoga crijepa, novca iz Vespazijanova vremena i dr. Terme su zauzimale prostor cijele inzule, a imale su simetričan raspored. Upravo veličina ovoga termalnog prostora, kao i položaj u gradskom tijelu pokazuju i njegovu veću važnost. Južnije od ovoga prostora nalazio se prefurnij, kao i prostor palestre.[1347] Mozaični su podovi najvećim dijelom bili izrađeni crno-bijelim teserama. Zidovi su bili oslikani u različitim bojama pa je tako najveća prostorija bila obojena u crveno-smeđu pompejsku boju s elementima crvene, žute i zelene boje.[1348] Prema Mohorovičićevoj rekonstrukciji, na prostoru urušenih termi u 4. ili 5. st. gradi se oratorij[1349] koji se poslije transformira u trobrodnu baziliku, a iz nje se razvija kršćanski kompleks.[1350] U istočnom dijelu termi nađeni su ostatci drugih prostorija koje nisu imale tako dekorativna obilježja kao središnji dio termalnoga prostora, što vjerojatno sugerira postojanje prostorija utilitarnije namjene koje su također morale postojati u objektima ovakvog tipa.[1351]

Na susjednom području odijeljenom kardom od termi, a ispod crkve sv. Kvirina, nađeni su ostatci antičkog objekta za koji se smatra da je imao stambenu namjenu. Andre Mohorovičić ovdje identificira vrtni prostor s tragovima stuba te popločenim prostorom.[1352] Od pokretnih nalaza nađeni su ovdje brojni fragmenti amfora, a one su bile gotovo uobičajene za vrtne prostore rimskoga svijeta (v. pogl. „4.5.2.1. Peristylium (Tlocrt 1. i 8., P)“). Prema nalazima, utvrđeno je da je ovaj prostor pregrađen tijekom ranoga srednjovjekovnog perioda.

[1344] A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 24.

[1345] A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 27.

[1346] A. MOHOROVIČIĆ, 1964, 3.

[1347] A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 28-29.

[1348] A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 27.

[1349] A,. MOHOROVIČIĆ, 1964, 6.

[1350] A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 25.

[1351] A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 24; H. MANENICA, 2015, 104.

[1352] A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 29.

Osim ovdje spomenutih južnih termi, u gradu su pronađene i druge terme, a one su opet preslojile ranije zdanje. Naime, na zapadnijem području A. Mohorovičić je u Ribarskoj ulici, uz samu obalu, istražio konobu obitelji Vasilić. Nađeni reprezentativni objekt smjestio se uz antički dekuman. Ispod poda konobe identificiran je kvalitetno izrađen figuralni, crno-bijeli, mozaični pod koji je zauzimao veliku površinu, dužine više od 16 m².[1353] Nađeni je mozaik u središnjem dijelu sadržavao figuralni prikaz Tritona okružena dupinima i ribolikim bićima (npr. hipokampi), a datiran je u 1. st. barem sudeći prema nalazima opeka s natpisom Pansiana.[1354] Iako je mozaik kvalitetne izrade u njegovoj strukturi prisutna je razlika u kvaliteti pojedinih figura, što je vjerojatno pokazatelj da je više majstora sudjelovalo u njegovoj izradi[1355] te je zamjetno da su likovi dupina na jednoj strani mozaika kvalitetno izvedeni, dok su na drugoj bili mnogo grublje izrade. Prvi se zamijećeni sloj na ovom lokalitetu, prema A. Mohorovičiću, vjerojatno može pripisati peristilnom dvorištu.[1356]

Drugi se sloj izravno nastavio na prvi, a u pitanju je termalni objekt koji je ovdje sagrađen u 3. ili 4. st. Uočeni su ovdje ostatci velike dvorane s apsidom i bazenom, kao i manje dvorane s ostatcima podnog mozaika te ostatcima hipokausta s kanalima.[1357] Zidovi ovih termi bili su obloženi bijelim mramorom. Ovdje su nađeni i brojni ostatci profiliranih oplata, što svjedoči o luksuznoj gradnji i ide dodatno u prilog zadržavanju višega životnog standarda grada Krka u vrijeme kada je kriza zahvatila Carstvo. Dakle na središnjemu gradskom prostoru Krka nađeni su ostatci različitih objekata koji se najvećim dijelom mogu povezati s javnim gradnjama, a dijelom i privatnim, pri čemu su ostatci javnih objekata bolje poznati. Nalazi u cjelini pokazuju da su središnji gradski prostori bili izgrađeni reprezentativnim gradnjama koje su bile u duhu rimskoga svijeta. Prema svemu sudeći, terme su se gradile na mjestima ranijih luksuznih gradnji, kao i u njihovu susjedstvu, što pokazuje da su lokacije gradskih termi bile poželjne za stanovanje ondašnjih viših slojeva.

[1353] A. MOHOROVIČIĆ,1964, 6.

[1354] A. MOHOROVIČIĆ, 1971, 19-34; A. FABER, 1965, 47.

[1355] A. MOHOROVIČIĆ, 1964, 8.

[1356] A. MOHOROVIČIĆ, 1964, 8.

[1357] A. MOHOROVIČIĆ, 1964, 8.

5.11.2. Fulfinum (Omišalj na Krku)

Središte predrimske zajednice bilo je na gradini iznad Omišaljskog polja na sjevernom dijelu otoka Krka. Stanovništvo gradine vjerojatno se potkraj željeznodobnog razdoblja preselilo s nje na područje uz uvalu Sepen (Karta 2. i Karta 25.).[1358] Dugo je, zapravo, bilo dvojbeno gdje se smjestilo antičko naselje, sve dok prije nekoliko desetljeća u blizini Omišlja nije nađen natpis s imenom grada i pribilježenim municipalnim statusom.[1359]

Istraživanja pokazuju da se grad razvija već za careva julijevsko-klaudijevske dinastije, čemu zorno u prilog ide i relativno nedavno pronađen numizmatički nalaz na području foruma.[1360] Naime, iako se početci grada mogu smjestiti u vrijeme spomenute dinastije, Flavijevci su odigrali važnu ulogu u njegovoj daljnjoj urbanizaciji. Upravo zbog uloge Flavijevaca u razvoju ovoga grada uglavnom se smatra da je grad dobio municipalni status za njihove vladavine, iako je moguće da je taj status dobio i ranije, a da je za Flavijevaca završena glavnina građevinskih radova na izgradnji grada (*Flavium Fulfinum*).[1361]

Zahvaljujući natpisu koji je podignut u vrijeme Domicijana zna se da je grad u vrijeme spomenutog cara dobio vodovod.[1362] Prema sadašnjemu stanju istraženosti grad nije imao fortifikacije u antici, ali je imao, kako se čini, ortogonalnu strukturu. Moguće da je poticaj razvoju ovog naselja pridonijela činjenica da je krčka luka bila preopterećena i da je nova luka vrlo sličnih obilježja (zaštićenost i opskrbljenost vodom) Krku trebala donijeti rasterećenje.[1363] No moguće je da je riječ o posljedici različitih nasuprotnih pozicija ovih dvaju naselja, pri čemu je određeni pomorski pravac bio pogodniji za put uz Omišlj, odnosno Krk, jer nije bilo svejedno da li se put trebao nastaviti prema italskim središtima ili istarskoj obali. Grad intenzivno živi u prvim stoljećima poslije Krista, a s vremenom se i ovdje, kao uostalom i u gradu Krku, proširilo kršćanstvo, o čemu svjedoči izgradnja ranokršćanskog kompleksa na zapadnoj periferiji grada, na lokalitetu Mirine.

U kasnoj se antici uočava promjena u urbanističkoj strukturi grada kada se ukopi počinju obavljati u tijelu grada, što upućuje na krupne promjene u životu.[1364] Primjeri ukapanja unutar

[1358] Z. SERVENTI, 2014, 377.

[1359] Opš. o Domicijanovom natpisu vezanom uz fulfinski vodovod kod D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1974, 47-55, Tab. 1.; M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT, 2015, 114.

[1360] M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT; 2015, 133.

[1361] M. ČAUŠEVIĆ BULLY, 2009, 412.

[1362] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1974, 52.

[1363] Z. SERVENTI, 2014, 377.

[1364] Z. SERVENTI, 2014, 377.

gradskog tijela očito su jedan od produkata ruralizacije grada koja nastupa tijekom kasne antike, a vidljivi su i u ranije spomenutoj Tarsatici. Pojedini autori smatraju da život u Fulfinu prestaje u kasnoj antici.[1365] Ipak sama izgradnja kompleksa na Mirinama, a koji je izgrađen sredinom 5. st. upućuje na postojanje velike zajednice za koju se gradi taj objekt. Tomu u prilog idu i ovdašnji nalazi grobnica i kasnoantičke nekropole koji se datiraju od 5. do. 7. st., a svjedoče o nastavku života barem jednog dijela gradske populacije na ovom području.[1366] Bitna promjena u upotrebi ovoga prostora zbiva se tek nakon 7. st., kada je, pretpostavlja se, došlo do mogućega ponovnog naseljavanja stare predrimske gradine.[1367]

Područje Fulfinuma narušeno je u drugoj polovici 20. st. izgradnjom naftnog terminala kojim se transportira nafta od hrvatsko-mađarske granice do Omišlja, a koja se potom pretovaruje u luci te transportira dalje prema drugim zemljama.[1368] Prva arheološka istraživanja na području Fulfina počela su izgradnjom naftovoda 1971. godine, a trajala su sve do 1977.[1369] U tom je razdoblju došlo je do ubikacije naselja, no ta su istraživanja slabo objavljena. U osamdesetim godinama istražuje se kompleks na Mirinama, a relativno nedavno ovdje su provedena revizijska istraživanja koja su dopunila istraživanja vođena iz druge polovice 20. st. Grad je, kao i njegov forum, bio manjih dimenzija, a danas je dobrim djelom zahvaljujući objavljenim rezultatima revizijskih istraživanja poznata njegova koncepcija.

Sjeverozapadno od foruma bio je termalni objekt. Početak gradnje foruma smješta se u prvu polovicu 1. st., a tijekom svojeg postojanja forum prolazi kroz nekoliko faza u izgradnji. Prema raspoloživim podatcima, grad je imao pravilan raster kao i kanalizaciju i vodovod.[1370] U prvu fazu izgradnje foruma smješta se gradnja bazilike-kurije,[1371] a u drugoj je fazi bio izgrađen hram koji se, s obzirom na svoju koncepciju, tretira kapitolijskim. Smatra se da je hram imao na vanjskome pročelju četiri stupa te da je njegov unutrašnji prostor bio podijeljen na tri cele jednake veličine. U trećoj fazi nastaju promjene na prostoru foruma u kojima se na mjestu između trjemova bazilike-kurije i hrama gradi novi trg na kojemu je vjerojatno bio neki počasni spomenik, o kojemu svjedoči nalaz baze, što je zapravo bilo uobičajeno za

[1365] Npr. A. FABER, 1982a, 114-140.

[1366] M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT, 2015, 117.

[1367] M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT, 2015, 117.

[1368] K. VAHTAR-JURKOVIĆ – Z. JURKOVIĆ, 2006, 105.

[1369] H. MANENICA, 2015, 108.

[1370] Opš. kod M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT, 2015, 139-144.

[1371] Pri gradnji bazilike korišteni su opeka i domaći kamen pa je trijem bio izgrađen od opeke, a ostatak objekta od kamena, što je rijetka praksa u nas, opš. kod M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT, 2015, 141.

forume tijekom 3. i 4. st.[1372] U njegovoj posljednjoj, četvrtoj fazi koja se povezuje s razdobljem od 5. do 7. st. i vremenom izgradnje kompleksa na Mirinama, dolazi do ruralizacije foruma, odnosno njegova pretvaranja u prostor koji se uporabljuje u privatne svrhe. To zapravo znači da se u tom trenutku na njemu stvaraju novi prostori građeni od lakih materijala, odnosno drveta, što se povezuje s promjenama u kojima grad gubi svoj urbana obilježja, a to znači da trg gubi svoju funkciju.[1373] Takva je situacija ruralizacije vidljiva i u drugim gradovima rimske države poput primjerice Efeza, Cirene, Salone i drugdje.[1374]

Fulfin je relativno dobro poznat s obzirom na velik broj drugih liburnskih gradova, no objavljenih podataka o privatnoj arhitekturi nema. U nedavno objavljenom radu M. Čaušević Bully i Ivana Valenta vidljivo je da su u Fulfinu identificirane, čini se, dvije kuće/vile (Tlocrt 19.). Prema raspoloživim topografskim podatcima, jedna je od njih bila smještena u sklopu pravilnog rastera ulica južno od gradskog foruma. Riječ je o kući unutar koje je identificirano više prostorija.[1375] O luksuznosti objekta svjedoče njegova veličina i položaj koji je bio nedaleko od foruma, a očito je i da je objekt bio smješten na jednoj od glavnih gradskih ulica te da je zauzimao cijeli gradski blok. Prema raspoloživome tlocrtu, moguće je pretpostaviti da je jedan dio kuće, možda prednji, bio koncipiran od većega broja prostorija, dok se u drugom, možda stražnjem dijelu, može moguće nazreti otvoreni dvorišni prostor (?!).

Jugozapadno, odnosno zapadno od foruma može se uočiti dio objekta koji je nazvan „vilom“, u pitanju je, koliko se može vidjeti, veći objekt od kojega je identificiran dugački zid. Taj je objekt bio smješten u većoj blizini foruma od prethodnog, i to na putu prema obali i vjerojatno se nalazio na jednoj od najvažnijih komunikacija u gradu. U gradnji kuće je, čini se, primijenjena tehnika *opus vittatum*,[1376] koja dodatno može ići u prilog ranog razvoja grada.

[1372] Opš. kod M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT, 2015, 141-143.

[1373] M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT, 2015, 143-144.

[1374] Opš. kod S. P. ELLIS, 1988, 566.

[1375] M. ČAUŠEVIĆ BULLY – I. VALENT, 2015, 127.

[1376] *Opus vittatum* podrazumijeva tehniku gradnje koja kombinira opeku i kamen.

Tlocrt 19. Topografska snimka svih poznatih struktura grada Fulfinuma (M. ČAUŠEVIĆ-BULLY – I. VALENT, 2015, 127).

5.12. Crexa (otok Cres)

Otok Cres smjestio se na sjevernome dijelu istočne jadranske obale, u jugozapadnom susjedstvu otoka Krka (Karta 2. i Karta 27.). Nekada su, čini se, Cres i Lošinj bili jedan otok, no prokapanjem kanala nastala su dva otoka, a novonastali je kanal intenzivno služio za prolazak brodova na putu prema sjevernoitalskim lukama.[1377] Cres je brdovit otok koji je, s obzirom na svoje prirodno-geografske osobitosti, bio pogodniji za život na zapadnoj i južnoj strani, što je rezultiralo većom naseljenošću spomenutih područja.[1378] Gospodarska osnovica otoka osnivala se na različitim gospodarskim granama poput stočarstva, uzgoja sredozemnih kultura, ali i žitarica, brodogradnje, ribarstva, solana i dr.[1379]

[1377] Z. SERVENTI, 2014, 415.

[1378] V. KOS, 2008, s. v. "Cres", http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=577.

[1379] J. ĆUS-RUKONIĆ, 2014, 18.

Karta 27. Otok Cres (Google Earth).

Otoci Cres i Lošinj spominju se rano u antičkim izvorima, pri čemu se oni znaju poistovjećivati s Apsirtidima, odnosno imenom izvedenim od Apsora (Osora).[1380] U legendi o Argonautima spominje se sin kolhidskog kralja, Apsirt, koji je bio na čelu potjere za Jazonom i zlatnim runom. Kolhiđani su u potjeri za Argonautima stigli na sjever Jadrana prije Jazona i njegove družine te su Argonautima pripremili zasjedu u kojoj je Apsirt izgubio život.[1381] Spomenutu priču prenosi veći broj grčkih i rimskih pisaca, no raščlamba ovdje spomenutih imena ide u prilog homonimiji između imena Apsirta i Apsora zbog koje su Grci ovo otočje najvjerojatnije povezali sa svojom mitologijom.[1382] U prilog važnosti Cresa i Osora ide i njihovo spominjanje u realnijemu povijesnom kontekstu u autora poput Plinija (Plin. *Nat. hist.* 3, 140) i Ptolomeja (Ptol. *Geo*. 2, 16, 8). U predrimskom razdoblju, čini se, ovdje na Cresu postoje tri središta: Sv. Bartolomej, Beli i Osor. U antici dolazi do promjene u njihovom

[1380] Z. SERVENTI, 2014, 415.

[1381] R. KATIČIĆ, 1995, 68.

[1382] R. KATIČIĆ, 1995, 74-75; usp. M. KOZLIČIĆ,1990, 141.

značenju te primat, zasigurno, od nabrojenih naselja zadržava Osor, a na važnosti, uz njega, dobiva, čini se, Cres.[1383]

Otok Cres zajedno s Lošinjem rano dolazi pod rimski utjecaj, što potvrđuje i epigrafija i na njoj zabilježeni onomastički podatci prema kojima se snažna romanizacija Cresa zbila rano, već do sredine 1. st.[1384]

5.12.1. Crexi (grad Cres)

Današnji grad Cres nalazi se na sjevernoj, odnosno sjeverozapadnoj obali otoka Cresa (Karta 27.), kao što je bio, čini se, slučaj i s antičkim Cresom. Međutim, kao moguća mjesta smještaja antičkoga Cresa u obzir se uzimaju i gradina Sv. Bartolomej i Lovreški. Gradina Sv. Bartolomej smjestila se na brežuljku u blizini današnjega grada, dok nalazi na području Lovreškog prije idu u prilog postojanja ruralnog naselja ili antičke vile na kojoj se poslije gradi ranokršćanska crkva.[1385]

Na otoku Cresu nađen je epigrafski spomenik (*CIL* 3, 3148 = 10131) koji potvrđuje municipalni status jednoga sjeverno položenog naselja, no ne nužno grada Cresa. Naime, na spomeniku se samo navodi gradnja kurije s portikom u kojoj su sudjelovala dvojica gradskih duovira za Tiberija, zbog čega je jasno da je neimenovani grad imao status municipija.[1386] Taj natpis pokazuje da je riječ o financijski zahtjevnom pothvatu u važnijemu otočnom naselju, no problematično je što nije poznat kontekst nalaza, odnosno mjesto gdje je nađen. S gradom Cresom povezao ga je J. J. Wilkes,[1387] ali postoji mogućnost da je on zapravo nađen i na području Belog što svjedoči koliko malo znamo o antičkome Cresu.[1388]

U dosad sporadičnim, uglavnom zaštitnim istraživanjima Cresa malo je nalaza. Tako su na prostoru trga oko župne crkve sv. Marije, nađeni ostatci antičkih zidova i popločenja, a ustanovljeno je i postojanje antičkih ulica koje su nazvane Sjevernom i Južnom ulicom (Karta 28.). Nalazi su bili bogatiji na području Južne ulice, gdje su nađeni ostatci antičke i srednjovjekovne arhitekture te mnoštvo antičkog materijala (građevinski materijal, mozaične tesere, keramika, staklo i drugo).[1389] Na području Sjeverne ulice nalazi su pak svedeni na

[1383] Z. SERVENTI, 2014, 415.

[1384] A. KURILIĆ, 1999, 43; 259.

[1385] Z. SERVENTI, 2014, 418-419.

[1386] Opš. kod J. ČUS-RUKONIĆ, 2014, 17, A. KURILIĆ, 1999, 232-233.

[1387] J. J. WILKES, 1969, 196; opš. A. KURILIĆ, 1999, 232-233.

[1388] Opš. kod L. MARGETIĆ, 1984, 244-251.

[1389] M. BLEČIĆ, 2005, 163-164.

skromne ostatke amfora i, čini se, životinjskih kostiju. Manja količina nalaza i uopće lošija očuvanost Sjeverne ulice može se povezati i s radovima na infrastrukturi koji su se ovdje provodili, a pridonijeli su dodatnoj devastaciji nalazišta.[1390] Pretpostavlja se da se na području oko ovdje spomenute župne crkve sv. Marije mogao nalaziti forum s kapitolijem, ali je to pretpostavka koju tek treba potvrditi ili opovrgnuti.

Isto tako se pretpostavlja da je ovdje postojao hram posvećen carskom kultu, a u prilog tome uzima se nalaz manje carske skulpture koja se povezuje s julijevsko-klaudijevskom dinastijom. Ovakvi sporadični nalazi pokazuju da se na području Cresa živjelo tijekom rane antike, ali zbog slabe istraženosti ovog područja za sada nije moguće s više sigurnosti interpretirati nalaze. Ostatci uličnog sustava na području župne crkve mogli bi biti pokazatelj da se ovdje doista nalazilo antičko naselje koje Plinije spominje u svojemu djelu.

Karta 28. Grad Cres s položajem župne crkve sv. Marije (Google Earth).

[1390] M. BLEČIĆ, 2005, 164.

5.12.2. Apsorus (Osor)

Osor je danas najvažnije naselje na otoku Cresa smješteno na njegovu jugozapadnom dijelu (Karta 27.). Dug kontinuitet i važnost Osora mogu se povezati s njegovim iznimno povoljnim položajem na području poluotoka između Cresa i Lošinja. Važnosti naselja najvećim je djelom pridonosio kanal (Kavada) s dvjema lukama: sjevernom (Bijar) i južnom (Jazit). Pretpostavlja se da se umjetno razdvajanje otoka zbilo još u predrimsko doba. [1391]

Početci Osora sežu prema zasada poznatim podatcima u kasno brončano doba.[1392] Predrimski su stanovnici ovdje živjeli u suhozidnim konstrukcijama unutar kojih su nađeni ostatci podova i ognjišta.[1393] Osim nalaza kuća, nađeni su i ostatci keramike, kao i drugog materijala koji dijelom svjedoči i o prehrambenim navikama predrimskih žitelja poput životinjskih kostiju i školjaka. Naselje je zadržalo svoju važnost u antici, a epigrafska građa Osora (npr. *CIL* 3, 3137) pokazuje da je grad još za careva julijevsko-klaudijevske dinastije dobio municipalni status.[1394]

Antički se forum Osora smjestio na mjestu predrimskoga središta na jugozapadnom dijelu grada.[1395] No, unatoč tomu, položaj je gradskih ulica slabo poznat. Tek nedavno je identificirana, čini se, linija glavnog dekumana na zapadnom dijelu grada, kao i vjerojatno linija karda na južnom području gdje su nađena i jedna gradska vrata, koja su još tijekom antike zazidana.[1396] Problemi u identifikaciji nekadašnjih prometnica posljedica su, smatra se, smanjenja važnosti naselja u srednjem vijeku i uopće nastavka života na ovom području koje je uzrokovalo dodatne devastacije ranijih slojeva.[1397]

Episkopalni kompleks sv. Marije od Groblja u Osoru datira se u kasnu antiku. Njezin se prvi biskup spominje 579. godine, a spomenuta je crkva podignuta na ranijim, antičkim i predrimskim gradnjama. Prema Branku Fučiću, predrimski bi se sloj možda mogao povezati s kultnim mjestom koje kasnije ustupa mjesto antičkom zdanju, a ono je potom pretvoreno u crkveno.[1398] Naime, ispod crkve nađeni su brojni ostatci zidova i mozaičnih podova. Moguće

[1391] A. FABER, 1982b, 61-78; usp. kod M. BLEČIĆ, 2006b, 200.

[1392] M. BLEČIĆ, 2006b, 200.

[1393] Opš. o urbanizaciji Cresa kod A. F.ABER, 1982b, 61-78.

[1394] M. SUIĆ, 1976, 35.

[1395] A. MOHOROVIČIĆ, 1953, 10-16, A. STARAC, 2000, 81; Z. SERVENTI, 2014, 421-422.

[1396] M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 41.

[1397] Z. SERVENTI, 2014, 422.

[1398] K. REGAN – B. NADILO, 2010, 156.

je da se crkva razvija iz reprezentativnijega privatnog prostora za koji se smatra da je u prijelaznoj fazi dobio značenje kućnog oratorija.[1399]

Osor je, prema literarnim izvorima, bio napredan antički grad, koji je na kraju antičkog razdoblja dobio posebnu crkvenu važnost.[1400] Prvi podatci o arheološkim nalazima Osora vežu se za 18. st., a sporadična arheološka istraživanja vode se ovdje tijekom 19. i početka 20. st.[1401] U drugoj polovici 20. st. istraživanja su ovdje provodili B. Fučić, A. Mohorovičić, A. Faber, a u zadnje vrijeme i M. Čaušević-Bully.[1402] U prvom desetljeću 21. st. počela su sustavna istraživanja područja najstarije sačuvane ranoromaničke arhitekture u nas, benediktinske crkve i samostana sv. Petra na području Osora, smještene sjeverno od foruma. Ta je benediktinska crkva djelomično istraživana tijekom 20. st., a spomenuta su istraživanja nedavno nadopunjenja novim, koja su ovdje provođena u suradnji Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu s centrom ARTeHIS C.N.R.S. iz Dijona. Ona su već tijekom prve kampanje potvrdila pretpostavku o bogatome arheološkom nalazištu s dugim kontinuitetom života.[1403] Najstariji sigurno datiran nalaz na području grada Osora, ali i uopće otoka Cresa nađen je tijekom četvrte kampanje tih istraživanja, a on je potvrdio da se ovdje živjelo u kasnome bronačnom dobu (nalaz dviju žara).[1404] Tijekom druge kampanje ustanovljeno je da se crkva razvila iz antičke kuće, odnosno njezina unutrašnjeg područja (moguće atrija s impluvijem).[1405] U blizini piscine nađen je zid koji je zatvarao prostor unutrašnjega dvorišta s južne strane, a koji je više puta preinačavan tijekom kasne antike i srednjeg vijeka. Uz spomenuto, nađeni su u blizini i drugi ostatci antičke arhitekture čija namjena zasad nije utvrđena.[1406] Dio nađenih nalaza datira se u razdoblje prvih triju stoljeća te se povezuje sa stambenom arhitekturom, dok se manji dio veže uz kasniji period i crkveno zdanje. Nedostatak sitnog materijala onemogućuje da se o nađenim antičkim prostorima daju nešto potpuniji podatci.[1407]

[1399] K. REGAN – B. NADILO, 2010, 155-156.

[1400] Na području otoka Cresa spominju se brojni samostani i crkve, v. J. ĆUS-RUKONIĆ, 2014, 29-32.

[1401] Opš. kod Z. SERVENTI, 2014, 422.

[1402] Z. SERVENTI, 2014, 422.

[1403] M. ČAUŠEVIĆ-BULLY i dr., 2007, 301-304.

[1404] M. JURKOVIĆ i dr., 2010, 444.

[1405] I. MARIĆ i dr., 2008, 351-353.

[1406] Opš. o provedenim istraživanjima kod. M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2008, 354-356; M. JURKOVIĆ i dr., 2010, 444-446.

[1407] M. JURKOVIĆ i dr., 2010, 446.

Na sjeverozapadnoj strani Osora uz gradski bedem, u blizini sv. Petra, bilo je nekakvo skladište. Hrana je bila uskladištena u velikim posudama (dolijama) koje su bile postavljene u zidanim strukturama i jamama. Prema nalazima, očito je da su se ovdje namirnice skladištile tijekom dužeg razdoblja. Morana Čaušević Bully povezuje rupice uočene na tim posudama s čuvanjem suhe hrane, no, kako bi, pretpostavljam, vlaga uništila kvalitetu ovako držanih namirnica, moguće je da su se ovdje čuvale i žive životinjice poput puhova, odnosno da je ovo bila neka vrsta vivarija.

Ostatci i u Cresu i Osoru, dakle u obama naseljima neovisno o slaboj istraženosti, upućuju na romanizaciju u arhitektonskome smislu. Ta je romanizacija vidljiva u primjeni rimskih graditeljskih tehnika i materijala, kao i u preuzimanju karakterističnih rimskih prostorija sudeći prema nalazima dvorišta (mogućih. atrija), a to sve zajedno svjedoči i o prihvaćanju rimskog načina života.

5.13. Arba (Rab)

Otok Rab pripada kvarnerskoj skupini otoka, a smjestio se nasuprot podvelebitskom primorju, između otoka Krka na sjeveru, Cresa i Lošinja na zapadu te Paga na jugu (Karta 2. i Karta 29.). Pretpostavlja se da je gospodarsku osnovicu života na otoku činilo ovčarstvo koje je obuhvaćalo i proizvodnju sira i preradu vune. Stanovništvo otoka bavilo se i drugim djelatnostima poput uzgoja mediteranskih, ali i kontinentalnih kultura jer je na otoku bilo i flišnog zemljišta između sjeveroistočne i jugozapadne obale.[1408] Usto, ovdje su bili razvijeni i pomorstvo i brodogradnja, a na razvoj potonje gospodarske grane utjecala je činjenica da je otok bio bogat, već prije u disertaciji spominjanim, mediteranskim hrastom. Na području otoka Raba tijekom prapovijesti egzistiralo je više gradinskih naselja od kojih dio njih svoje početke vezuje uz brončanodobno razdoblje, a dio uz željezno doba. Sam grad Rab smjestio se na malom poluotoku na jugozapadnoj obali otoka.[1409] Rimski se grad razvio na mjestu predrimskog naselja čiji debeli slojevi potvrđuju dugu tradiciju naseljavanja ovog područja.[1410]

[1408] ELZ, 1969, s. v. "Otok Rab", sv. 5, 346.

[1409] Opš. u: ONE, sv. 17, s. v. „Otok Rab", 6.

[1410] H. MANENICA, 2015, 126.

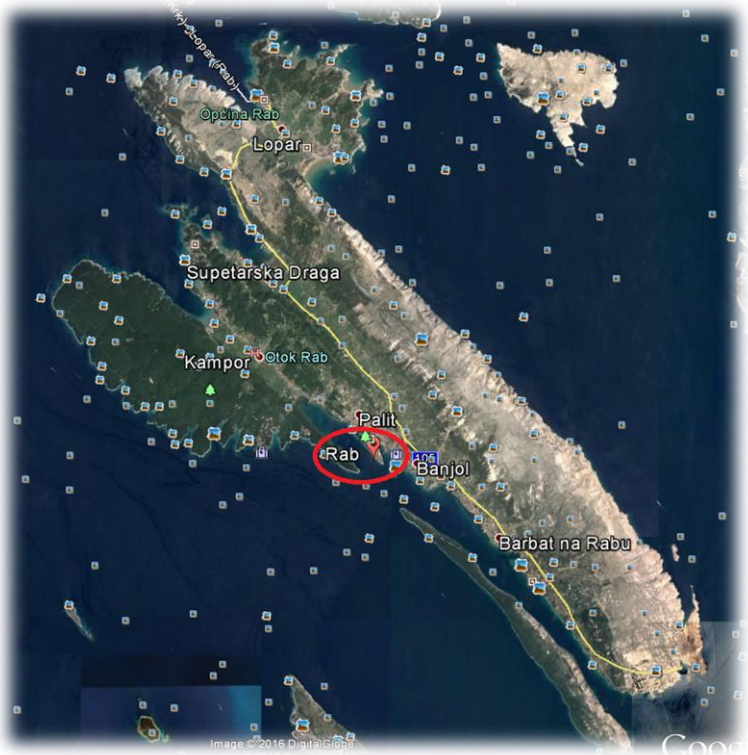

Karta 29. Otok Rab (Google Earth).

Otok Rab spominje se u literarnim izvorima. Antički pisci tako spominju otočnu skupinu Mentorida (npr. Ps. Scylax. 21) koja je, prema nekim interpretacijama, obuhvaćala otoke Pag i Rab.[1411] Za sada nije poznato tko su bili Mentori, jesu li oni bili jedna od liburnskih zajednica ili pak zaseban narod.[1412] Rab se kod Plinija spominje kao *Arva* (Plin. *Nat. hist*. 3, 140), a kod Ptolomeja kao Arba (Ptol. *Geo*. 2, 16, 6). Vidljivo je da oba autora bilježe grad na različit način, pri čemu je očito da se u bilježenju dogodila zamjena suglasnika b i v.[1413] Slične zamjene suglasnika vidljive su i kod nekih drugih naselja u antičkoj Liburniji (Albona/ Alvona). Međutim, kako se na epigrafskim spomenicima koji pripadaju razdoblju principata pojavljuje ime Raba zabilježeno kao *Arba* (npr. *CIL* 3, 14336), u ovom je radu više preferiran taj oblik.[1414]

O municipalnom ustroju antičkog Raba nedvojbene podatke daje natpisna građa (npr. *CIL* 3 2931) koja spominje gradske dužnosnike. Relativno nedavno je u Ul. Dinka Dokule nađen

[1411] Opš. o tom pitanju v. kod A. KURILIĆ, 2011a, 56.

[1412] A. KURILIĆ, 2011a, 57.

[1413] A. STARAC, 2000, 82.

[1414] A. STARAC, 2000, 82.

antički natpis koji, čini se, također potvrđuje municipalni status antičkog Raba (Karta 31).[1415] Na natpisu je sačuvana samo kratica koja glasi: D D i koja se tumači kao *decurionum decreto* (prema odluci gradskog vijeća).[1416] Spomenuta se kratica može tumačiti i kao *donum dedit* (poklonio je, dao je), no način na koji je spomenuta kartica zabilježena ipak se tumači kao potvrda da je ovdje riječ o odluci gradskog vijeća. Rab je imao nedvojbeno status municipija, a stekao ga je rano, prema mišljenju pojedinih autora možda već i za Augusta (*CIL* 3, 3117).[1417]

Veći broj natpisne građe koja se datira tijekom 2. i 3. st. (npr. *CIL* 3 3118, *CIL* 3 3121) uzima se kao pokazatelj procvata grada u vrijeme Antonina i Severa. Moguće je da je grad tada dobio i epitet *Felix Arba* koji je zabilježen na amfori nađenoj u jednome grobu u Ninu. Spomenuti je epitet bio počasnog karaktera, a dodjeljivao se rijetko.[1418] Čini se da su taj epitet uz Rim na području Italije posjedovali Ravenna i Akvileja, dok je u provinciji Dalmaciji tu titulu imala samo koliko je do sada poznato Salona.[1419] Zbog čega je točno Arba dobila taj epitet, još nije poznato, no smatra se da za razrješenje ove enigme nije nevažno to što je na ovom području nađen velik broj natpisa posvećen članovima carske obitelji (npr. *CIL* 3, 318, 3199 i dr.).[1420] Osim natpisa o napretku grada u spomenutom periodu svjedoči i neka druga materijalna građa, poput kipova.[1421] Grad je imao vodovod, no u natpisu koji se datira u vrijeme Marka Aurelija zapravo se ne spominje izravno sam vodovod, nego izvor s kojega se opskrbljivao grad (*CIL* 3, 3166).[1422] Jedan od ovdašnjih natpisa spominje i gradnju portika (*CIL* 3, 3115), što svjedoči o ulaganjima na gradskom području i postojanju javnih reprezentativnih objekata.[1423]

Smanjenjem broja natpisa tijekom kasnoga prinicipata smanjuje se opseg potvrda gradskih dužnosnika.[1424] Na Rabu su važnu ulogu imali pripadnici porodice Bebija (*Baebius*), iz koje

[1415] G. SKELAC – K. VODIČKA, 2007, 307- 308.

[1416] G. SKELAC – K. VODIČKA, 2007, 307-308.

[1417] G. ALFÖLDY, 1965, 68-72; J. J. WILKES, 1969, 198; A. KURILIĆ, 1999, 149.

[1418] Opš. B. NEDVED, 1989, 36.

[1419] K. REGAN – B. NADILO, 2009b, 970.

[1420] Moguće je da je Arba dobila ovaj epitet za povratka Septimija Severa s jednoga ratnog pohoda u Italiju 202 godine, v. B. NEDVED, 1989, 38-39.

[1421] B. NEDVED, 1989, 38.

[1422] H. MANENICA, 2015, 129.

[1423] B. NEDVED, 1989, 39.

[1424] A. KURILIĆ, 1999, 149.

su potekli najvažniji gradski dužnosnici, poput primjerice porodice Oktavija u Nadinu.[1425] U Arbi nalazimo konglomerat domaćih i stranih obnašatelja gradskih službi, a ovakva izmiješanost posljedica je privlačnosti položaja Raba koji se smjestio na važnome pomorskom pravcu.[1426]

Arba je zadržala kontinuitet i u kasnoj antici, čemu u prilog ide i činjenica da je rapska biskupija spomenuta u aktima dviju crkvenih sinoda u Saloni iz 530. i 533. Naime, na zabilježenim sinodama sudjelovao je njen biskup *Tycianus*, zbog čega se vjeruje da Rab u tome trenutku i dalje nosi urbana obilježja. O kontinuitetu života u rapskoj kasnoj antici svjedoče crkvene gradnje, poput ostataka katedrale sv. Marije Velike, koja je bila vjerojatno sagrađena na prostoru foruma[1427] (Karta 30., br. 1.). Uz nju je važna starokršćanska bazilika (kasnije crkva i samostan sv. Ivana Evanđelista) koja se smjestila podalje od gradskog središta, kako se čini, blizu kraja glavnog dekumana, a koja je izgrađena na mjestu neke prijašnje važne antičke građevine (Karta 30., br. 2).[1428] Gradnja crkvenih objekata u samom tijelu gradu tijekom kasne antike zajedno s prije spomenutim statusom biskupije samo potvrđuje da grad tada zadržava svoju važnost.

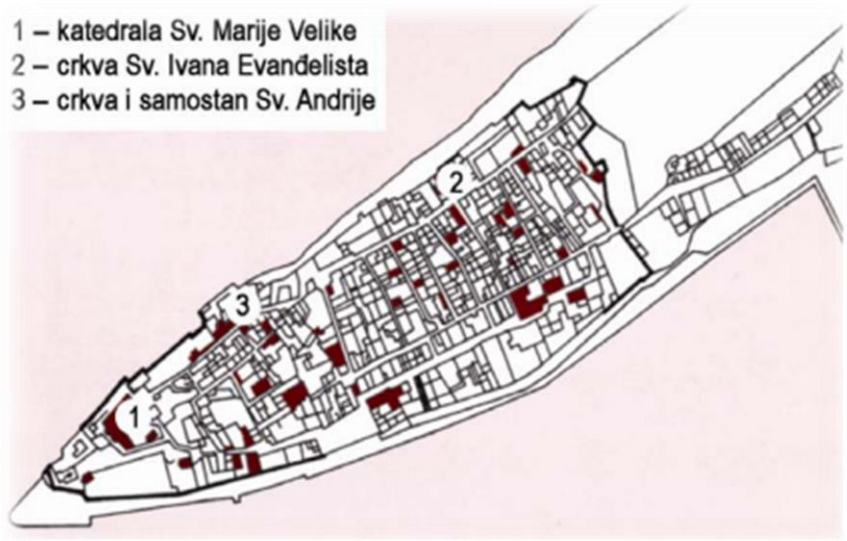

Karta 30. Položaj starokršćanskih i romaničkih crkava u gradu Rabu (K. REGAN – B. NODILO, 2009b, 971).

[1425] M. GLAVIČIĆ, 2003, 93-96.

[1426] Z. SERVENTI, 2014, 438.

[1427] K. REGAN – B. NADILO, 2009b, 970-972; Z. SERVENTI, 2014, 438.

[1428] K. REGAN – B. NADILO, 2009b, 975.

Istraženost otoka Raba, kao uostalom i najvećega broja drugih lokaliteta, u nas je slaba. Do sada su ovdje najvećim dijelom provođena istraživanja rapskog podmorja (npr. rt Sorinj) koja su rezultirala većim količinama ulomaka amfora, što svjedoči o ovdašnjoj intenzivnoj trgovini.[1429] Važno mjesto u poznavanju antičke prošlosti Raba ima epigrafska građa koja je dala i najviše podataka o prošlosti grada.

Prema trenutačnim spoznajama, grad pokazuje ortogonalno ustrojstvo, a bio je ograđen bedemima sagrađenima od velikih kamenih blokova izrađenih u tehnici *opus quadratum,* a koja se učestalo koristila u rano doba principata. Grad je, kao i drugi gradovi rimskoga svijeta, bio organiziran na principu karda i dekumana, pri čemu se u gradskom tijelu ističu tri dominantne uzdužne ulice, dok su kardi povezivali grad s lukom.[1430] Ovdje je, čini se, prostor foruma izgrađen na „periferiji“, a može se pretpostaviti da je takvo smještanje povezano ne samo s pragmatičnošću takve lokacije već i s predrimskim tradicijama. Na području Raba slabo je poznata rimskodobna javna arhitektura, a o privatnim se gradnjama za sada ne zna ništa, barem prema objavljenoj i meni dostupnoj građi.

Karta 31. Ulica Dinka Dokule u gradu Rabu (Google Earth).

[1429] I. RADIĆ ROSSI, 2005, 168-169.

[1430] Z. SERVENTI, 2014, 437.

5.14. Uvala Caska (Cissa) na otoku Pagu

Antička Kisa smjestila se na sjevernom dijelu jednog od većih jadranskih otoka, na otoku Pagu (Karta 2. i Karta 32.). Ona se danas identificira s Caskom kod Novalje na Pagu. Njezinu je razvoju pogodovao povoljan zaštićen smještaj u dubokoj uvali, kao i blizina plodnoga tla i izvora vode. Budući da na otoku postoje i druga plodna i vodom bogata područja, može se očekivati da je ovdje u predrimskom periodu egzistiralo više naselja.[1431] Razvoju otoka Paga i Kise morala je pridonijeti i otočna razvedenost. Glavna zanimacija antičkoga stanovništva Caske bila je najvećim dijelom usmjerena na stočarstvo, ratarstvo, proizvodnju soli i pomorstvo.[1432]

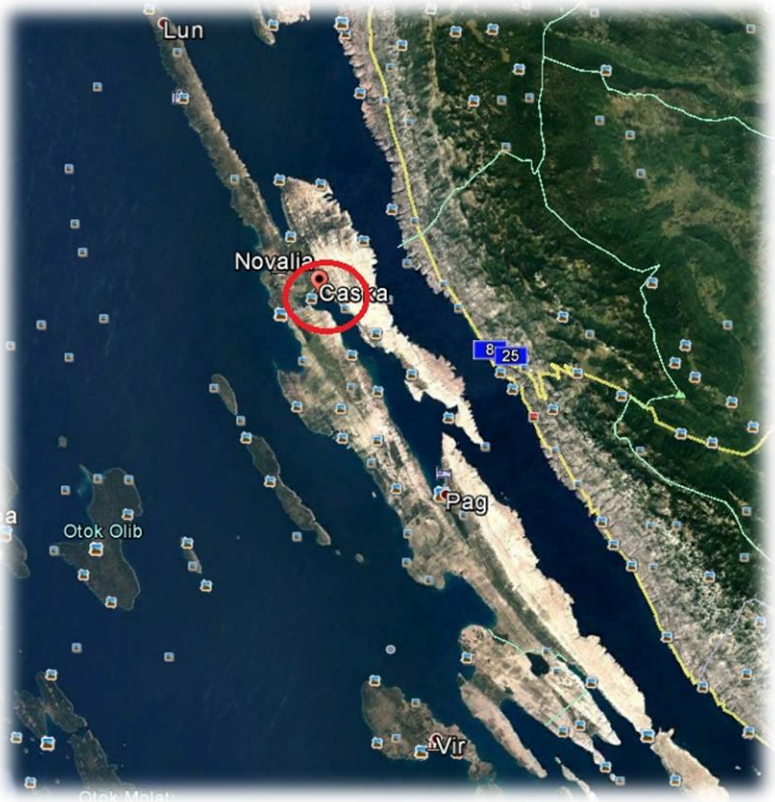

Karta 32. Položaj Caske na otoku Pagu (Google Earth).

Pretpostavlja se da je otok, poput Raba, ulazio u skupinu koju pojedini antički izvori nazivaju Mentoridima (*Mentorides*) o kojima je već bilo govora u prethodnom poglavlju. Pitanje pripadnosti Paga ovoj otočnoj skupini je upitno kao i u slučaju Raba. No, iako otok nosi

[1431] A. KURILIĆ, 2011a, 54.

[1432] A. KURILIĆ, 2011a, 51-52.

obilježja tipična za liburnsku materijalnu kulturu s nekim osobitostima, pitanje njegova odnosa s Mentoridima ostaje do daljnjeg otvoreno jer nije jasno podrijetlo Mentora.[1433]

Antičku Kisu (Cissa) spominje prvi put Plinije Stariji u svojemu *Prirodopisu* (Plin. *Nat. hist.* 3, 139), a zabilježena je i na Peutingerovoj karti,[1434] kao i primjerice u Konstantina Porfirogeneta.[1435] Ime *Cissa* vjerojatno je u Plinijevo vrijeme bilo zajedničko otoku i naselju, a smatra se da je ono predrimskog podrijetla.[1436] Ovo je ime otok nosio sve do 14. st.[1437]

Otok je naseljen od najranijih vremena, uz napomenu da se od brončanog doba život na otoku intenzivirao. Paška su naselja najvećim dijelom bila gradinskoga tipa, a njihov točan broj nije poznat, niti su ona sustavno istražena. Relativno nedavno na otoku su uočene uz gradine i nizinska naselja, no potonja se zasada ne mogu, zasigurno, smatrati prapovijesnim jer su na njima uočeni samo površinski nalazi.[1438]

Kuće su na paškim gradinama najčešće, kao i u drugim gradinskim naseljima Liburnije, bile smještene u blizini bedema, te su uglavnom bile četvrtasta oblika i različitih dimenzija. Od nalaza najčešće su nalaženi ostatci keramike, dok su ostali nalazi rjeđi.

U najvažnije predrimsko naselje Paga ulazi gradina Košljun koja se smjestila u zaleđu Uvale Caska kod Novalje. Gradina se smjestila na iznimno povoljnom položaju koji je omogućivao sigurnu egzistenciju, čemu je pridonosila i strmina koja se nalazila s jedne strane gradine.[1439] Gradina je imala oblik elipse, a svojim je dimenzijama ulazila u kategoriju većih prapovijesnih naselja (Tlocrt 20.). Na njoj su nađeni najobilniji otočni nalazi prapovijesne i rimske keramike, zbog čega se ona smatra najvažnijim predrimskim naseljem na otoku Pagu. Gradina Košljun svojim je položajem mogla nazirati obližnje luke, kao i niz drugih naselja, a to govori i o njezinoj strateškoj važnosti.[1440] Gradina Košljun bogata je debelim naslagama slojeva, što svjedoči o dugom i intenzivnom životu na ovom mjestu, pri čemu je sigurno, s obzirom na nalaze, da se život na gradini nastavio i u rimskom razdoblju.

[1433] A. KURILIĆ, 2011a, 58.

[1434] A. KURILIĆ, 2011a, 67; I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 217.

[1435] M. SUIĆ, 1981, 250.

[1436] A. ŠKUNCA, 1989, 23; A. KURILIĆ, 2011a, 67.

[1437] I. RADIĆ ROSSI – A. KURILIĆ, 2006, 279-280.

[1438] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 18.

[1439] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 45-47.

[1440] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 46.

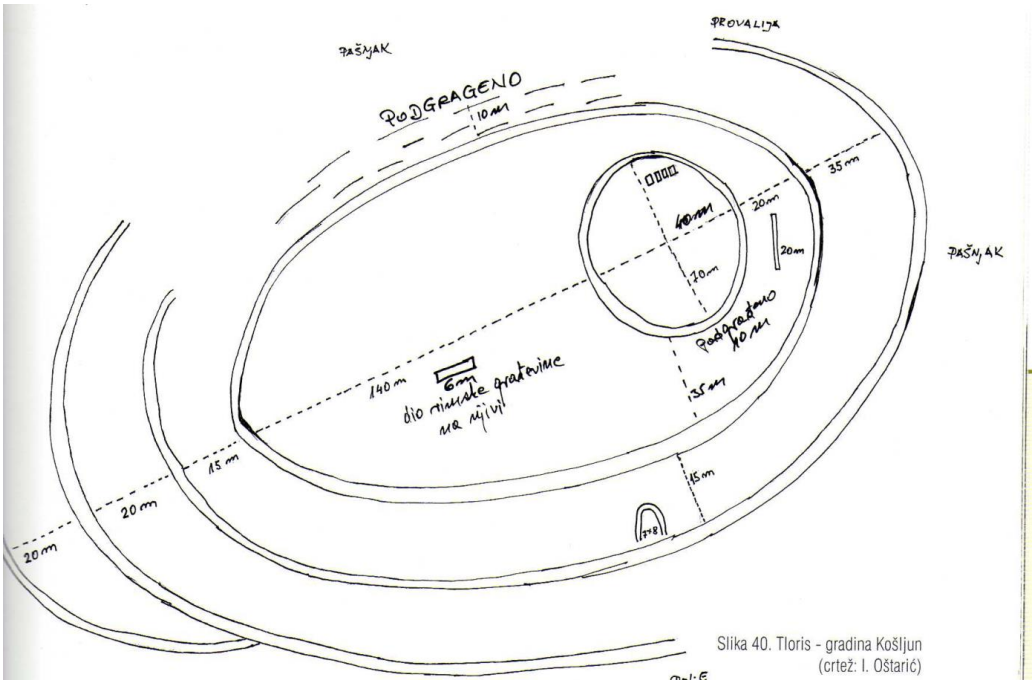

Tlocrt 20. Gradina Košljun (I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 2013, 47).

Kao što danas možemo govoriti o amerikanizaciji velikog dijela svijeta, pri čemu za ovaj proces nije nužna sama uspostava američke vlasti, može se pretpostaviti da je romanizacija na tlu Liburnije bila prisutna i prije uspostave rimske uprave. Rimski su utjecaji na Pagu morali biti također rano prisutni, no u početku u skromnijem obujmu negoli kasnije, kada je uspostavom rimske vlasti nastupila intenzivna romanizacija.

Materijalni nalazi u uvali Caska na području obale i podmorja upućuju na to da je život ovdje egzistirao u antičko doba. Može se pretpostaviti da se na područje uvale doselilo jednim dijelom stanovništvo s obližnje gradine Košljuna i vjerojatno drugih manjih naselja u okolici. Međutim, nalazi iz nekropole[1441] u Caskoj bliski su s grobovima u sjevernoj Africi, konkretno u Tunisu, a što je pokazatelj postojanja određenih veza između prostora Caske i afričkoga prostora. U pitanju je populacija koja se očito ovamo doselila sa svojim tradicijama (npr. pogrebnim obredima, grobnim konstrukcijama i sl.). Da je riječ o većem broju doseljenika, toj tvrdnji ide u prilog činjenica što je lokalno stanovništvo prihvatilo donesene obrede,[1442] naime, da se ovamo doselio manji broj ljudi, situacija bila vjerojatno bi obrnuta. Usto, imenovanje doseljenika pokazuje da je barem dijelom riječ o oslobođenicima i robovima ugledne senatorske porodice Kalpurnija Pizona.[1443] Došljaci su činili zatvoreno društvo koje

[1441] Nekropola egzistira od ranog 1. do druge polovice 3. st. A. KURILIĆ – Z. SERVENTI, 2015a, 30.

[1442] A. KURILIĆ, 2015, http://en.calameo.com/read/00428374751127c1f417d.

[1443] A. KURILIĆ – Z. SERVENTI, 2015a, 32.

je odolijevalo promjenama. Vrlo je moguće da je njihov dolazak povezan s dolaskom spomenute porodice i njihovih podložnika. Dugo čuvanje tradicija u ovoj skupini moguće je objasniti i njihovom pretpostavljenom službom kod ugledne senatorske obitelji.

Područje u uvali Caska bilo je opskrbljeno vodovodom s Kolanskog polja (izvor na Bunaru), što je jedan od pokazatelja važnosti koje je imalo ovog područje ili možda pak važnosti porodice koja je ovdje živjela jer je gradnja vodovoda sama po sebi bila zahtjevna i skupa.[1444] Zanimljivo je navesti da se u blizini vodovoda koji je opskrbljivao Casku nalazio još jedan vodovod, Škopalj – Novalja. Kolanski (Caski) vodovod bio je postavljen na visokim nosačima, dok je novaljski vodovod do danas jedini poznati vodovod na području cijele Hrvatske, ali i šire, koji je bio građen kao tunel dugačak oko kilometra.[1445] Ovakve su gradnje zahtijevale prilična sredstva.

Iako se može pretpostaviti da je već samo spominjanje u Plinija indikativno za značajniji status Caske, treba nadodati da gradovi koje spomenuti autor navodi uglavnom nastavljaju živjeti kao više ili manje važne sredine do danas, što kod Caske nije slučaj jer je na njezinu mjestu danas selo.[1446] Ime koje je Plinije pribilježio uz ime Kise, Portunota ili Portunata, interpretira se na različite načine. Tako dio autora u njoj vidi luku u Novalji,[1447] no Čače i oni koji se slažu s njime smatraju da je ovdje prije riječ o opisnoj oznaci mjesta poznatog po luci.[1448]

Senatorska porodica Kalpurnija Pizona ne bi imala svoj posjed na bilo kojoj lokaciji i može se pretpostaviti da je ovo bilo unosno područje, čemu u prilog ide velik broj profitabilnih paških luka (luke u Uvali Caska, u uvali Stara Novalja i u Novalji). U uvali Caska sačuvan je i žrtvenik koji je dala postaviti Kalpurnija, kći rimskog konzula Lucija Kalpurnija Pizona, u prvim desetljećima 1. st. Na njemu se ona obraća staroj italskoj božici (Bona Dea)[1449] i domorodačkoj Heji, a za koje je moguće pretpostaviti da su se tijekom vremena poistovjetile, i od njih traži pomoć. S obzirom na situaciju u kojoj se njezina obitelj našla, realno je pretpostaviti da traži božju pomoć u sudskom procesu koji se vodio protiv njezina oca za uvredu veličanstva.[1450] Nije nemoguće da je Kalpurnija tražila pomoć i u nekoj drugoj stvari,

[1444] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 262.

[1445] Opš. o vodovodu Škopalj-Novalja kod B. ILAKOVAC, 1990, 195-208.

[1446] A. KURILIĆ, 2011a, 74.

[1447] O luci u Novalji, opš. kod M. ILKIĆ – M. PARICA, 2009, 113-120.

[1448] S. ČAČE, 1993, 13, 18-19; A. KURILIĆ, 2011a, bilj. 136, 67.

[1449] To je najistočniji poznati spomenik njezina štovanja, v. J. MEDINI, 1973, 121.

[1450] A. KURILIĆ, 2011a, 70.

ali je vjerojatnije da je pomoć bila potrebna u suđenju jer je rezultat suđenja nosio ozbiljne posljedice za sve članove porodice. To što je žrtvenik postavila pripadnica jedne od najuglednijih porodica, upućuje na to da je on morao biti položen na nekom reprezentativnijem i javnosti vidljivom prostoru.

Na području Caske nađen je i, uz spomenuti vodovod, i nalaz mjernoga stola (*mensa ponderaria*). On je nađen na obali u blizini crkve sv. Ante (Karta 33.). Mjerni su se stolovi postavljali iz komercijalnih razloga obično u rimskim gradovima jer se njima trebala potvrditi ispravnost mjera kojima se služilo u trgovanju, odnosno trebale su se spriječiti prijevare. No unatoč tomu što je Liburnija bila među najurbaniziranijim područjima Dalmacije do sada je na njezinu teritoriju nađeno tek nekoliko ovakvih mjernih sprava (npr. na području Aserije - v. pogl. „5. 16. Asseria (Podgrađe kod Benkovca)“. No tome se ne treba čuditi jer su ti mjerni stolovi vjerojatno najvećim djelom iskorišteni u kasnijim gradnjama. Postojanje mjernoga stola u Caskoj se može možda povezati i s prije spomenutom obitelji i njezinim poslovanjem. O ranim trgovačkim vezama Caske s drugim područjima svjedoče i ovdje nađeni numizmatički nalazi novca kovanog za Oktavijana i Tiberija.[1451]

Tijekom vremena na otoku će posebnu važnost dobiti Novalja zbog lučne važnosti jer je u pitanju jedna od najvažnijih luka na plovnoj ruti uz istočnu obalu Jadrana. Brojni ostaci na području Novalje iz kršćanskog perioda svjedoče o rastu važnosti spomenutog naselja u kasnijem razdoblju u kojem je sagrađeno više ranokršćanskih građevina.[1452] Nalazi sarkofaga u Novalji tretiraju se kao pokazatelj da je ovdje djelovala u kasnoj antici radionica sarkofaga, što bi samo dodatno potvrdilo razvijenost razmatrane sredine.[1453] Na području Novalje čini se da su se proizvodile i amfore, a vrlo vjerojatno i drugi keramički predmeti.[1454]

Pag, kao i ostali dalmatinski krajevi, dolazi u kasnoj antici pod istočnogotsku i kasnije bizantsku vlast. Tijekom 6. st. za bizantske uprave na otoku se grade bizantske utvrde, a to posredno upućuje i na pomorsku važnost otoka Paga, ali i sve veću nesigurnost koja se nastoji ovim gradnjama prevladati. Spomenute se utvrde grade na, strateški gledano, važnim lokacijama. Zasada su poznate tri bizantske utvrde, od kojih je jedna bila smještena na sjeveru otoka, druga na njegovoj sredini, a treća na jugu, na otočiću Veliki Sikavac.[1455] Na ovoj su

[1451] A. KURILIĆ, 2011a, 69.

[1452] A. KURILIĆ, 2011a, 82, 84.

[1453] A. KURILIĆ, 2011a, 76, 83.

[1454] A. KURILIĆ, 2011a, 76.

[1455] A. KURILIĆ, 2011a, 85.; I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, br. 172, 217, 175-175.

ubikaciji bizantskih utvrda zadnjih godina radio Arheološki muzej u Zadru i Filozofski fakultet u Ljubljani.

Sudeći prema materijalnim pokazateljima, hrvatsko je stanovništvo je na otoku prisutno sigurno od druge polovice 8. st. ili početka 9. st., što bi bilo u skladu s njihovim naseljavanjem u obližnjim sredinama.[1456]

Sredinom 19. st. pri gradini Košljun nađeni ostatci antičke cisterne,[1457] a o životu na gradini u antičkom razdoblju svjedoče i drugi ostatci poput ostataka antičkih zidova te crno-bijelog mozaika ukrašena geometrijskim motivima, kao i ostatci koji se povezuju s impluvijem.[1458] Nalazi idu u prilog uznapredovaloj romanizaciji na samoj gradini koja je živjela od predrimskog razdoblja.

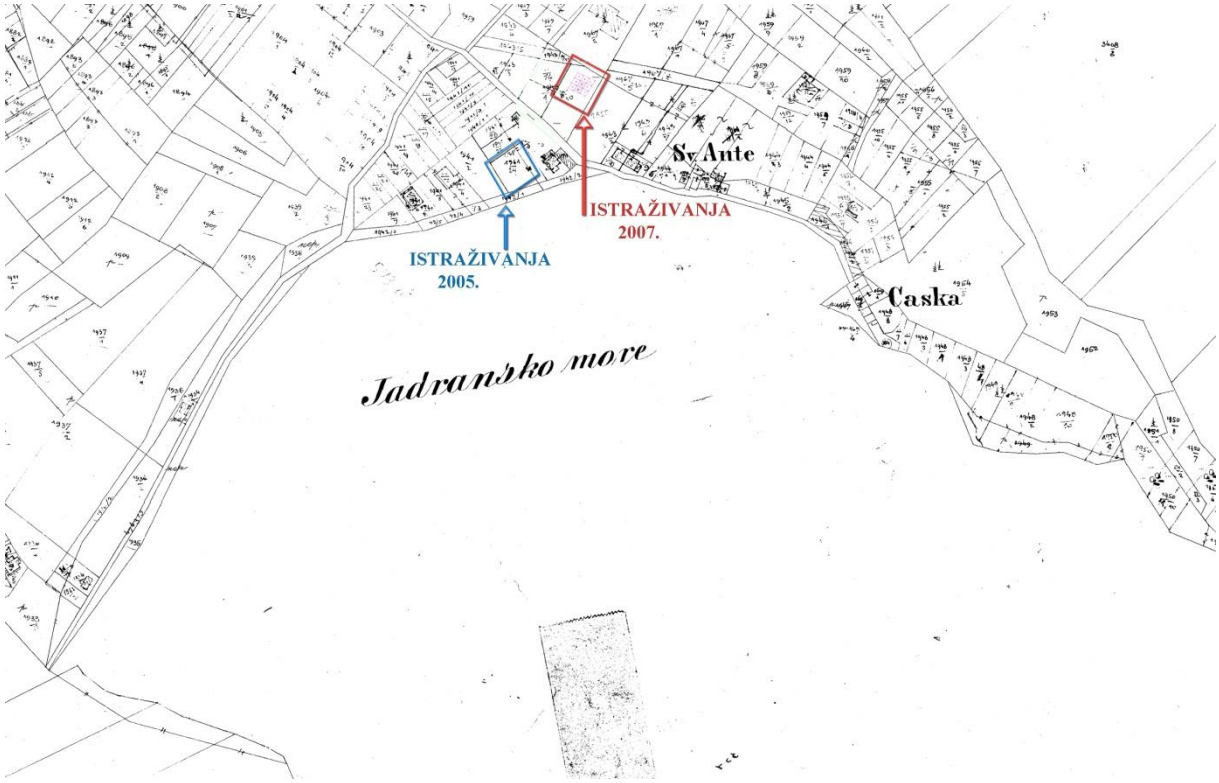

Karta 33. Topografski prikaz istraživanja u Uvali Caska (A. KURILIĆ, 2008b, 368).

[1456] A. KURILIĆ, 2011a, 88; npr. analogno sa situacijom u Ninu, v. J. BELOŠEVIĆ, 1999b, 119-120.

[1457] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 229.

[1458] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 229; J. PORTADA, 2012, http://www.pagpress.com/novosti/854-istraivanja-na-koljunu-kod-novalje-pronaeni-su-ostaci-prapovijesnog-naselja.html.

U Caskoj su prvi nalazi pribilježeni još u 18. st., a riječ je o numizmatičkim i epigrafskim ostatcima.[1459] Nakon početnih istraživanja Caske u drugoj polovici 20. st.[1460] arheološki se radovi intenziviraju početkom 21. st.

Na području kod oznake Caska na karti (Karta 33.), odnosno na istočnom dijelu uvale, nađeni su ostatci zidova monumentalnih obilježja od kojih su neki bili visoki i više od pet metara, a prosječno debeli od oko 1,5 m i dugački između 200 do 250 m (Karta 33. i 34. na kojoj se bolje vidi distribucija zidova).[1461] Spomenuti ostatci monumentalnih zidova nisu dovoljni da bi se nađeni nalazi proglasili razvijenim naseljem jer je ovdje možda bila riječ i o gospodarsko-stambenom kompleksu. Neovisno o tome je li ovdje riječ o rustičnoj vili ili vilama ili samo o nešto razvijenijem naselju, nalazi monumentalnih zidova pokazuju na koje područje treba usmjeriti nova istraživanja. Na mjestu monumentalnih zidina mogu se očekivati ostatci reprezentativnih zdanja neovisno o tome je li riječ o kompleksnome privatnom objektu ili o naselju. Neki su od ovdje spomenutih monumentalnih zidova srušeni, no ne potresom, kako se najčešće smatra, nego zbog starosti i utjecaja atmosferilija ako je suditi prema ostatcima.[1462] To potkrepljuje istraživanje B. Ilakovca koji je kao arheolog i arhitekt zaključio da bi u slučaju tektonskih poremećaja i paški rimskodobni vodovodi pretrpjeli oštećenja, a za to nisu nađeni pokazatelji.[1463] Gradnja rimskih masivnih zidova vjerojatno bi se mogla datirati na kraj 1. st. ili nešto malo kasnije.

Zapadno od crkvice sv. Ante, a istočno od odvodnog kanala velikih dimenzija koji je evidentiran u istraživanjima 2005. i 2006. (Karta 33. i 34.), provedena su istraživanja (2007.) tijekom kojih su ovdje nađeni ostatci vjerojatno rustične vile.[1464] Na području vile evidentirani su prostori za skladištenje i pripremu hrane, kao što je uočen, sudeći prema suspenzurama, i termalni dio objekta.[1465] Među sitnim nalazima najviše je posuđa, pri čemu je ovdje nađeno vrlo raznoliko posuđe, od grube do keramike luksuznih obilježja. Na keramici nađeni žigovi pokazuju da je ovo područje bilo odlično povezano s ostatkom ondašnjega svijeta, pri čemu se kroz analizu nađenih žigova može utvrditi ne samo raznolikost nego i veća ili manja učestalost veza otoka Paga s pojedinim područjima. Među nalazima osobitu

[1459] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 232.

[1460] Opš. kod Z. SERVENTI, 2014, 447.

[1461] A. KURILIĆ, 2011a, 70; I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 232.

[1462] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 232.

[1463] B. ILAKOVAC, 1991, 241-250; A. KURILIĆ, 2011a, 70.

[1464] A. KURILIĆ, 2011a, 72.

[1465] A. KURILIĆ, 2011a, 81.

pozornost zaslužuju dijelovi dolija koje su jednim dijelom bile ukopane u zemlju.[1466] Prema obilježjima ovog područja, vjerojatno je da se u njima skladištilo vino,[1467] a ono je ovdje ostavljeno, pretpostavljam, radi fermentacije na svježemu zraku. Uz spomenutu keramiku, na području vile nađeni su i brojni ostatci životinjskih kostiju, školjki i puževa, odnosno organskog materijala koji upućuje na prehrambene navike ovdašnjega stanovništva. Ti nalazi svjedoče i o aktivnostima koje su se ovdje obavljale, a koje su bile dijelom bile bazirane na stočarstvu, lovu, skupljanju mekušaca i sl.[1468] Prema numizmatičkim nalazima na ovom području, smatra se da je ovaj kompleks egzistirao od samoga kraja 1. st. pr. Krista pa do otprilike 4. stoljeća.[1469]

Nešto sjevernije od nađenih ostataka vile, nađeni su ostatci možda uske ulice koja se prostirala u smjeru istok – zapad, dok su se s njezine sjeverne i južne strane nalazili zidovi, moguće ostatci drugih kuća koje su se nizale uz cestu. Uz prometnicu su nađeni ostatci stuba koje su se, sudeći prema svojoj izlizanosti, intenzivno rabile.[1470] U blizini je nađen i ostatak manjega kasnoantičkog objekta velikog otprilike 16 m². Njegova je veličina samo otprilike definirana jer nisu poznati svi zidovi ove građevine (Tlocrt 21.). Kako su zidovi spomenutog objekta bili građeni različitim tehnikama (suhozid, upotreba veziva), očito je da je ovaj objekt dugo bio u upotrebi i da tijekom vremena dolazilo do njegovih preinaka i nadograđivanja.[1471] U njemu su nađeni raznoliki uporabni predmeti, a zahvaljujući kontekstualizaciji artefakata A. Kurilić navodi i načine na koje su se pojedini dijelovi ovoga prostora upotrebljavali. Tako se čini da se na ulazu u prostoriju, usmjerenu prema zapadu, nalazio vrč s vodom, ako se tu nađeni keramički poklopac doista može povezati sa vrčem, dok je uz stražnji zid analizirane prostorije (v. Tlocrt 21., br. 12) nađen mlinski kamen kojim se mljelo brašno. Mljevenje žitarica bila je svakodnevna aktivnost ondašnjeg svijeta. U objektu se možda nalazila i jedna škrinja jer je tu nađen i ključ koji je, pretpostavlja se, služio za njezino otvaranje. Uz sjeverni zid kuće bio je drveni stol, odnosno neka drvena podloga na kojoj se nalazilo podosta keramičkog i staklenog posuđa, što je utvrđeno na osnovi guste koncentracije keramičkih i staklenih nalaza na jednome mjestu.[1472] Spomenuto je posuđe prema nalazu polomljeno

[1466] G. SKELAC, 2006, 281-283; G. SKELAC, 2007, 315-316.

[1467] G. SKELAC, 2007, 315-316.

[1468] G. SKELAC, 2007, 315-316.

[1469] A. KURILIĆ, 2011a, 72.

[1470] A. KURILIĆ, 2011b, 406; A. KURILIĆ, 2011a, 72.

[1471] A. KURILIĆ, 2011b, 411.

[1472] A. KURILIĆ, 2011b, 406.

zajedno s podlogom na kojoj se nalazilo.[1473] Pretpostavlja se da je ognjište bilo smješteno u neistraženom istočnom dijelu objekta, a numizmatički nalaz nađen u kućici (novac cara Valenta) i njegova stratigrafija koja odgovara stratigrafiji posuđa išla bi u prilog upotrebi ovog objekta do druge polovice 4. stoljeća.[1474] Izvan analiziranog objekta nađen je i ukop djeteta umrlog u ranoj životnoj dobi, a njegovo je tijelo pokopano između dvaju imbreksa. Takav je običaj bio uobičajen u rimsko doba, kada su se djeca umrla u dobi do 40 dana života pokapala bez spaljivanja u sklopu obiteljskog doma pod zidovima ili na mjestu kućnoga praga.[1475] S obzirom na to da je na području Liburnije to jedini zabilježen ukop ovog tipa, on je ovdje, smatra se, pokazatelj prijenosa stranih utjecaja.[1476]

Područje uvale u blizini crkvice sv. Ante bilo je namijenjeno stanovanju zbog pogodnoga zaštićenog položaja, dok je zapadni dio ovog područja zbog nezaštićenosti koja je rezultirala neugodnim udarima vjetra i valova, bio nepogodan za stanovanje.

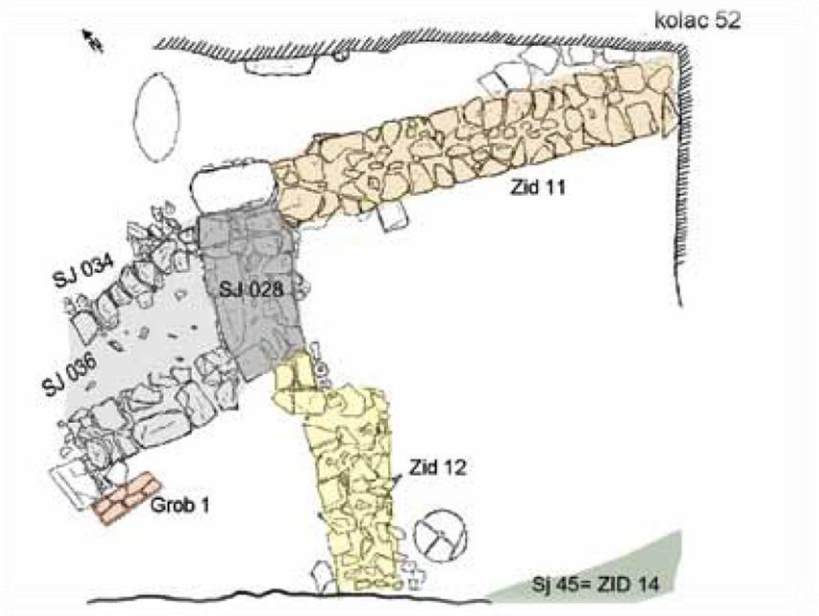

Tlocrt 21. Kasnoantički stambeni objekt u Caskoj (A. KURILIĆ, 2011b, 409).

Tijekom istraživanja koja su poduzeta u prvom desetljeću 21. st. na području zapadnog dijela uvale nađeni su kompleksno građeni grobovi koji su imali četvrtastu zidanu konstrukciju s

[1473] A. KURILIĆ, 2011b, 407.

[1474] A. KURILIĆ, 2011b, 407; 412.

[1475] „Pokop pod strehom“, opš. A. KURILIĆ, 2011b, 411.

[1476] Z. SERVENTI, 2014, 520.

kruništem, dok je unutar nje bila još jedna struktura oblikovana od tegula.[1477] Neki od grobova imali su i cijev (profuziju) kroz koju se mogla dostavljati hrana pokojniku ili izvoditi žrtvovanja za pokojnike.[1478] Tijela su incinerirana, uz njih su priloženi grobni prilozi, a grobnice imaju i natpise koji daju podatke o ovdje pokopanim osobama.[1479] Na nađenoj nekropoli koja se datira u dugo razdoblje između otprilike 1. i 4. st. prevladava spaljivanje.[1480] Međutim, između istraženog dijela nekropole i ostataka arhitekture povelik je prostor na kojemu se mogu pretpostaviti drugi nalaza, odnosno moguće postojanje ostatka nekropole. O otoku Pagu i njegovoj prošlosti još je nedovoljno podataka, premda je ovo područje mnogo poznatije od mnogih drugih područja Liburnije. Do sada pronađeni ostatci pokazuju da se ovdje živjelo većim intenzitetom u prvim stoljećima nakon Krista, odnosno do 4. st. Istražena su područja dijela nekropole, dijela vile rustike te ostatci rustičnoga stambenog objekta (Karta 34.). Ova istraživanja nisu uspjela odgovoriti na pitanje vrste naseobinskih ostataka.

Podatci koje ovdje imamo, a koji su jednim dijelom vezani za stanovanje upućuju na to da se na području uvale Caska i gradine Košljun živjelo u duhu rimskoga svijeta. Romanizacija je vidljiva u različitim aspektima, pa tako i u arhitektonskome smislu, u obliku primijenjenih tehnika i materijala gradnje, kao i arhitektonskim i dekorativnim obilježjima te u nađenome pokretnom materijalu.

[1477] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 236; opš. Z. SERVENTI, 2014, 449.

[1478] I. OŠTARIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 236.

[1479] Opš. kod I. FADIĆ, 2005, 177-178.

[1480] Rijetki su inhumirani ukopi, A. Kurilić spominje samo jedan, v. A. KURILIĆ, 2006b, 283.

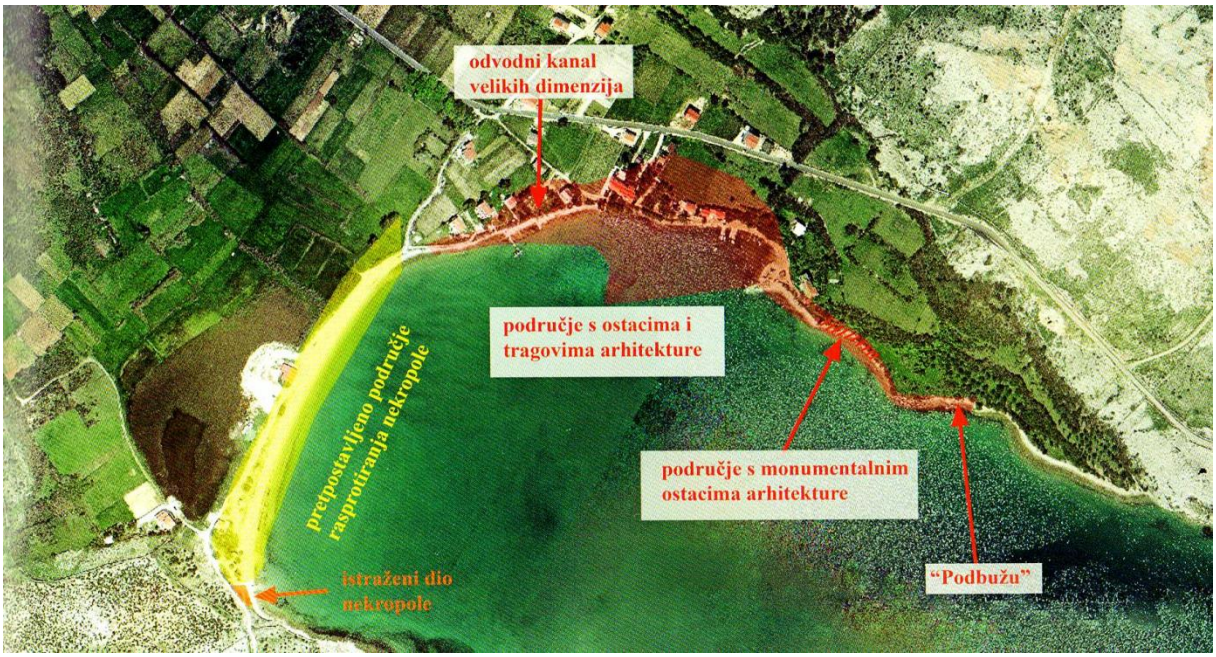

Karta 34. Rasprostranjenost rimskodobnih ostataka u uvali Caska (A. KURILIĆ, 2011a, 71).

5.15. Nedinum (Nadin)

Nadin se smjestio na području plodnih Ravnih kotara u unutrašnjosti Liburnije (Karta 2. i Karta 35.). Važnosti Nadina pridonio je pogodan položaj na brdu što je davalo stratešku važnost naselju, a bitnu je ulogu u njegovu razvoju imala i plodnost terittorija na kojemu se ova zajednica razvila.[1481] Poticaj njegovu razvoju u antičkom periodu davala je i trasa ceste koja je povezivala Jaderu s Burnumom.[1482]

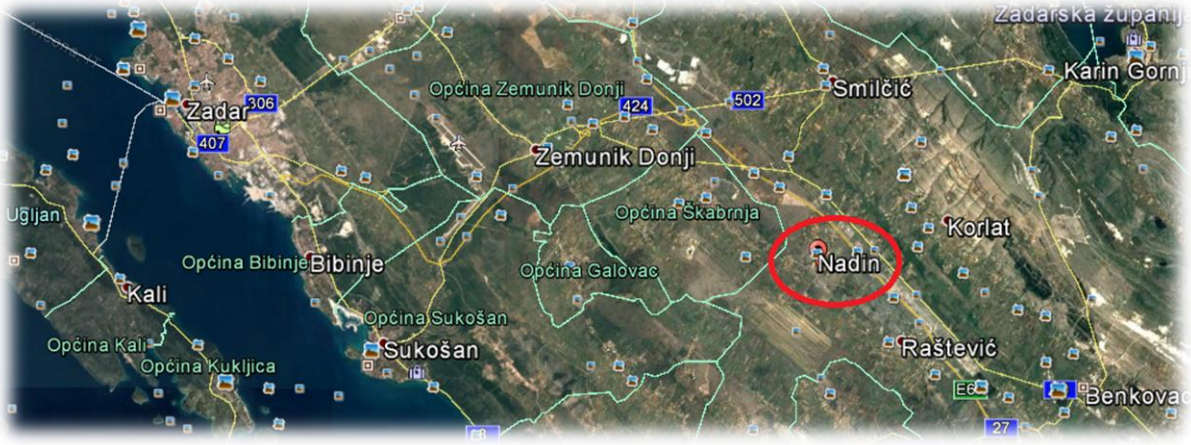

Karta 35. Položaj Nadina (Google Earth).

[1481] D. MAGAŠ, 1995, 797.

[1482] J. J. WILKES, 1969, 212.

Poput drugih važnijih središta u Liburniji Nadin spominje Plinije (Plin. *Nat. hist*. 3, 130) koji njegove pripadnike smješta zajedno s pripadnicima Aserije i Varvarije u Desetu regiju Italije. Uz Plinija, spominje ga i Ptolomej (Ptol. *Geo.* 2, 16, 6), kao i drugi pisci, poput Anonima iz Ravenne (Rav. Ann. 4, 16) koji ga opet dvaput bilježi, i to svaki put na drukčiji način.[1483] Njegovo spominjanje u antičkim izvorima ide u prilog razvijenijem naselju s dužim kontinuitetom.

Nadinska je gradina, čini se, imala kontinuitet od željeznodobnog razdoblja do turskih provala, kada postaje granična turska utvrda, a u 17. st. nakon odlaska turskih postrojbi ovo je područje bilo ponovno naseljeno. Nakon tih događaja život se nastavio u podnožju gradine, dok je sama gradina ostala nenaseljena.[1484] Gradina je imala oblik elipse i poput susjednih važnih naselja imala je bedeme građene velikim kamenim blokovima. Megalitski bedemi karakteriziraju fortifikacije svih triju važnih naselja koja su se smjestila u unutrašnjosti Liburnije, a takav se obrambeni sustav može pripisati utilitarnoj potrebi da svaka od spomenutih gradina (Aserija, Varvarija i Nadin) zadrži svoj položaj.[1485] Važnost spomenutih naselja u antičko je doba dodatno povećana zbog stvaranja logističkih uporišta pri prodoru Rimljana dublje u zaleđe istočne jadranske obale. Nažalost, gradina nije sustavno istraživana, nego su tu provedena samo sondiranja, zbog čega su i raspoloživi podatci oskudni.[1486]

Sudeći prema epigrafiji, grad je imao status municipija, pri čemu je vjerojatno municipalnu konstituciju dobio prije Nerve, a za kojega je potvrđen municipalni ustroj grada.[1487] Spomenuti ustroj potvrđuje, natpis u kojem je Tit Turanije, pri preuzimanju dužnosti gradskog edila, zajedno sa svojim sinovima gradu darovao portik i kip božice Latre (*CIL*, 3, 2871).[1488] Spomenuti je trijem bio oko 100 stopa (33 m) dug i oko 20 stopa (6,5 m) širok.[1489] Gradnja toga portika danas se povezuje sa Latrinim svetištem u Škabrnji (?!).[1490] Prema Mediniju, razlozi gradnje u ageru mogu biti različiti: to može biti pokazatelj da je iz tog dijela agera bila i porodica darovatelja, čime se možda željela odati počast predcima i pridonijeti ugledu obitelji, ali u igri su morale biti i potrebe sredine u kojoj se portik gradi, čime se gore

[1483] M. SUIĆ, 1981, 243.

[1484] Usp. kod Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987a, 28-31; D. MAGAŠ, 1995, 794.

[1485] Opš. o teritorijalnim posezanjima Nedinjani kod S. ČAČE, 2003, 25; Z. SERVENTI, 2014, 285.

[1486] Z. SERVENTI, 2014, 284.

[1487] A. STARAC, 2000, 93; Z. SERVENTI, 2014, 285.

[1488] J. MEDINI, 1969, 57; A. STARAC, 2000, 93.

[1489] M. SUIĆ, 2003, 190.

[1490] J. MEDINI, 1984, 230.

imenovani vijećnik vjerojatno nastojao dodvoriti sugrađanima. Upravo je na ovom području nađeno najviše Latrinih natpisa, a njih su sastavile osobe obaju spolova, pri čemu je udio muškaraca u njihovu postavljanju bio veći, što bi upućivalo na kompleksnost Latrine prirode. Ona je očito, s obzirom na različitu zastupljenost po spolu, imala višestruko značenje, koje se nije samo iscrpljivalo u plodnosti i rodnosti.[1491] Gradnja Latrina portika bila je velik trošak,[1492] a svjedoči o jakim domorodačkim tradicijama koje su se zadržale u rimskodobnom razdoblju.

U Nadinu se tijekom kasnog Principata i dalje pojavljuju potvrde o gradskim dužnosnicima, ali u smanjenu opsegu.[1493] Analiza podrijetla magistrata zabilježenih na epigrafskoj građi iz Nadina ne daje uvid u to koja je etnička grupacija u obavljanju gradskih službi imala većinu jer su na natpisnoj građi gotovo podjednako zastupljene obje kategorije stanovnika (Liburni i Italici).[1494] Epigrafska građa dala je dosta podataka o Nadinu. Zahvaljujući natpisima znamo i za Gaja Oktavija Tidija Tosijana Javolena Priska, pravnika iz Trajanova vremena, za kojega se smatra da je bio potomak nadinskih Oktavija. On se uspio uzdignuti do senatorskog staleža (*CIL* 3, 9960). Građa iz Nadina na kojoj se spominju pripadnici ove vjerojatno romanizirane domorodačke obitelji upućuje na to da je statusna endogamija vrlo vjerojatno bila prisutna kod liburnske elite predrimskoga vremena.[1495] Analiza epigrafske građe svjedoči o tome da su se na području Nadina češće negoli drugdje spominjali robovi, [1496] što ide u prilog liburnskoga društva u Nadinu kao iznimno stratificiranog te gospodarski prosperitetnog, a to bi, sukladno tomu, upućivalo i na veću društvenu razvijenost Liburna.

Područje nadinske teritorijalne zajednice graničilo je s područjem antičkog Zadra na jugu, odnosno jugozapadu, Aserije na istoku, Korinija na sjeveru i vjerojatno Blandone[1497] na zapadu. O razgraničenju nadinskog teritorija sa susjedima svjedoče terminacijski natpisi postavljeni u 1. st. Spomenuti natpisi početkom principata bilježe rješavanje graničnih pitanja

[1491] J. MEDINI, 1984, 225.

[1492] Prema mišljenju J. Medinija veličina ove donacije bila je jednaka cjelokupnoj imovini prosječno situiranog žitelja Nadina v. J. MEDINI, 1969, 58.

[1493] A. KURILIĆ, 1999, 150-151.

[1494] A. KURILIĆ, 1999, 150-151.

[1495] O toj statusnoj zatvorenosti liburnskoga društva svjedoči i nasljedni karakter gradskih službi, v. A. KURILIĆ, 1999, 225.

[1496] G. ALFÖLDY, 1961, 314.

[1497] Blandona se različito ubicira, pa je M. Suić smješta na područje današnjeg Biograda pokraj Zadra.(M. SUIĆ, 1981, 241), dok većina autora smatra da je riječ o gradini Trojan u unutrašnjosti Liburnije, u susjedstvu Nadina, v. npr. S. ČAČE, 1990, 197.

između Nadina i drugih susjednih sredina (*CIL* 3, 2882, 9973; *CIL* 3, 2882),[1498] a može se pretpostaviti da su Nadinjani kao jača zajednica posezali za teritorijima slabijih susjeda.

Prvi podatci o nadinskim nalazima sežu još u 17. st., dok je sustavno rekognisciranje odrađeno u sklopu međunarodne suradnje sredinom 80-ih godina 20. st.[1499] U do sada provedenim istraživanjima primat je imalo proučavanje nekropole s obzirom na naselje. Istraživanja sjeverozapadno položene nadinske nekropole, koje vodi Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, dala su do sada brojne i bogate nalaze i svrstala je u najbogatija i najvažnija nalazišta južne Liburnije.[1500]

I dok su nalazi iz nekropola dobro poznati[1501] arhitektonski ostatci kuća iz predrimskog razdoblja svedeni su parcijalne nalaze (vatrišta i ognjišta te ostatke građevinskog materijala). Nalazi su iz rimskodobnog razdoblja bogatiji, i to su uglavnom ostatci mozaičnih tesera, antičkih zidova s ostatcima fresaka, uz koje su ovdje nađeni uobičajeni nalazi keramike (primarno posuđa, ali i svjetiljki, tegula, i dr.).[1502] Na području Nadina, odnosno najvećim dijelom nekropole nađena je do danas veća količina pokretnih nalaza, kao i epigrafskih spomenika koji su uglavnom nadgrobnog i zavjetnog karaktera.

Relativno nedavno provedena su antropološka istraživanja osteološke građe s nadinske nekropole koja je datirana u starije željezno doba. Rezultati su upozorili na to da je nadinska populacija najvećim dijelom umirala između 25. i 45. godine, i da je zapravo malo pojedinaca doživjelo stariju dob. Sasvim očekivano žene su živjele kraće od muškaraca te su najvećim dijelom umirale u vrijeme vrhunca reproduktivnog ciklusa (20 – 35 god.).[1503] Smrtnost djece bila je velika, a posljedica je, sudeći prema sačuvanoj građi, infekcija i smanjene otpornosti dječjeg organizma, no takav je udio smrtnosti djece (1/3 istraživane populacije) karakterističan i za druge željeznodobne lokalitete u Hrvatskoj i izvan nje.[1504] Autori provedenog istraživanja smatraju da je ova populacija u cjelini živjela nešto boljim životom u usporedbi s istodobnim drugim populacijama, u smislu prehrane i evidentiranih manjih količina traumi u osteološkoj građi, što ide u prilog manjoj prisutnosti nasilja unutar ove

[1498] A. STARAC, 2000, 94.

[1499] Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987a, 28-31; Z. SERVENTI, 2014, 286.

[1500] Opš. kod M. ČELHAR, 2010. 34-41.

[1501] Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987a i b, 28-31; 72-74.

[1502] Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987a i b, 28-31; 72-74.

[1503] I. ANTERIĆ i dr., 2011, 89.

[1504] Opš. o rezultatima osteološke analize građe iz Nadina i okolice kod I. ANTERIĆ, i dr., 2011, 75-112.

populacije.[1505] Podatci o boljim životnim uvjetima posredno bi onda upućivali i na bolje uvjete stanovanja. Dosadašnja istraživanja Nadina bavila su se više predrimskim negoli rimskim vremenom. Glede rimskog razdoblja u Nadinu identificirani su također parcijalni nalazi vezani za stanovanje, a oni dolaze do izražaja u mozaičnoj građi i ostatcima zidnih slika. Nađeni ostatci pokazuju da je ovdašnja elita prihvatila rimski način života, dok se za ostale slojeve može pretpostaviti da su postupno prihvatili promjene koje donose nova vlast i doseljenici.

Istraživanja samog naselja počela su nedavno. Naime, 2015. uspostavljena je međunarodna suradnja između Sveučilišta u Zadru i Sveučilišta u Maineu, a koju je financiralo Društvo *National Geographic*,[1506] dok je 2016. odobren prijedlog projekta „Nadin, Gradina – naselje i nekropola“ kojeg vodi Martina Čelhar.[1507] S obzirom na početni zamah u istraživanju Nadina, kao i na kontinuitet naselja vjerujem da će spomenuta istraživanja donijeti nove dragocjene spoznaje o načinu stanovanju i uopće ovdašnjeg života tijekom antike te ponuditi bolje i konkretnije odgovore o načinu i brzini preobrazbe predrimskog u antički svijet.

5.16. Asseria (Podgrađe kod Benkovca)

Aserija se smjestila u unutrašnjosti sjeverne Dalmacije, na graničnom području između plodne regije Ravnih kotara i krševite Bukovice (Karta 2. i Karta 36.). U njezinoj je blizini danas selo Podgrađe nedaleko od Benkovca. Aserija je bila najvažnije središte ovog dijela Liburnije, a njezin se razvoj može povezati s dobrom pozicijom koja je omogućivala komunikaciju između obale i zaleđa.[1508] Ona je bila, čini se, dobro povezana s velikom i zaštićenom lukom Pakoštane. Pretpostavlja se, s obzirom na snagu ove zajednice, da su Aserijati držali spomenutu luku i da su drugim, slabijim zajednicama naplaćivali korištenje njome.[1509] Zahvaljujući njoj ovdje se obavljala dinamična trgovina između obale i unutrašnjosti, a Aserijati su, ako su zaista držali luku Pakoštane, zahvaljajući tomu morali ostvarivati silan profit koji im je omogućivao zadržavanje takve vodeće pozicije u regiji.

Aserija se smjestila na povoljnome uzvišenom položaju s kojega je kontrolirala okolicu, što je zajedno s drugim okolnostima, poput plodnoga tla u okolici pripomoglo u daljnjem

[1505] I. ANTERIĆ i dr., 2011, 91-93.

[1506] UMAINE NEWS, https://umaine.edu/news/blog/2015/03/17/zaro-to-lead-second-archaeological-excavation-in-croatia.

[1507] M. ČELHAR, http://www.unizd.hr/Default.aspx?tabid=1302.

[1508] Opš. kod S. ČAČE, 2007, 41-47.

[1509] Z. BRUSIĆ, 2007, 13-16.

razvoju.[1510] O dobroj prometnoj povezanosti ovog područja s obalom, ali i područjem Sredozemlja, svjedoče brojni materijalni nalazi, poput uvezene keramike.[1511]

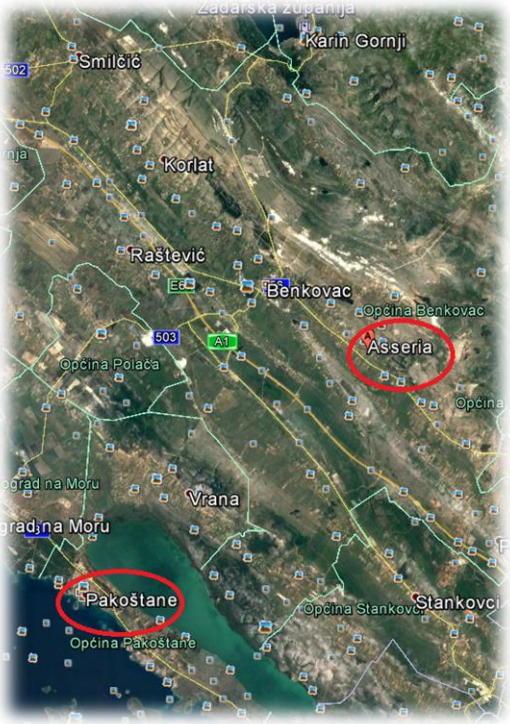

Karta 36. Položaj Aserije i luke Pakoštane (Google Earth).

Aserija je zabilježena u literarnim izvorima, pa je tako spominje Plinije (*Nat. hist.* 3, 130; 3, 139) u sastavu X. regije zajedno s drugim važnim zajednicama u unutrašnjosti (Nedinati i Varvarini). Spomenuti je autor, čini se, naveo da ona ima imunitet i italsko pravo, a o tome je već bilo prije govora (v. pogl. „2.3. Opis liburnskog teritorija prema Pliniju Starijem“). Sigurno je da je ovdje riječ o zajednici s većim privilegijima u usporedbi s većinom drugih liburnskih zajednica ili, jednostavno, o zajednici koja je možda imala i starije povlastice od ostalih, barem kada je u pitanju imunitet koji je možda svojim posebnim navođenjem isticao starije podrijetlo njihova prava. Svoj je položaj Aserija vjerojatno zaslužila sudjelovanjem u ratnim sukobima na rimskoj strani, za što je bilo dosta prigoda tijekom uspostave rimske vlasti na istočnom Jadranu.[1512] Aserija je spomenuta i u Ptolomeja (Ptol. *Geo.* 2, 16, 6)[1513] te

[1510] I. FADIĆ, 2003a, 7.; A. KURILIĆ, 2006a, 7-8.

[1511] S. ČAČE, 2007, 43. Podvodna istraživanja luke Pakoštane upućuju na intenzivnu trgovinu s različitim područjima poput sjeverne i južne Italije, Afrike, Grčke i drugih krajeva, M. PARICA, 2008, 83.

[1512] Opš. kod S. ČAČE, 2003, 11-13.

[1513] S. ČAČE, 2003, 12-13.

ucrtana na Peutingerovoj karti. Čini se da je zabilježena pod imenom *Serie* nepoznatog pisca iz Ravenne (Rav. Ann. 4, 16), što ne bi bilo nimalo iznenađujuće jer je spomenuti autor gotovo sve toponime donosio u drukčijem obliku od oblika u kojima su zabilježeni u ranijim izvorima.

Naselje je, kako je već rečeno, egzistiralo u dugom kontinuitetu od prapovijesti do otprilike početka srednjeg vijeka, kada je nastao prekid u njegovu životu.[1514] Aserija se zajedno s obližnjim naseljima (Nadin i Bribir) dobro uklopila u rimski svijet. Municipalitet je dobila rano, otprilike do sredine 1. st.,[1515] a na intenzitet romanizacije utjecala je i rana izgradnja okolnih prometnica koje su Aseriju povezale s drugim važnim središtima poput antičkog Zadra i Salone.[1516] Nakon što je uspostavljena rimska vlast počelo je premjeravanje zemljišta, o kojemu svjedoče terminacijski natpisi. Razgraničenja počinju s Dolabelom, a nastavljaju se za njegovih nasljednika.[1517] Zahvaljujući natpisnoj građi danas su približno poznate granice aserijatskog teritorija iz kojih je jasno da je zajednica zauzimala izuzetno veliku površinu.[1518] Nije nemoguće da su rimska vlast i njezin različit odnos prema različitim zajednicama dodatno potencirali teritorijalne sukobe.

S obzirom na relativno brzu romanizaciju Aserije, može se očekivati da je ovamo rano došlo italsko stanovništvo radi osobnih probitaka jer je ovo bilo područje na kojemu se uz malo sreće, kapitala i trgovačke sposobnosti očito moglo dobro zaraditi. Grad je najveći napredak doživio u 1. i 2. st.,[1519] a o njegovoj važnosti danas svjedoče monumentalni bedemi i brojni raznoliki nalazi. Upravo u vrijeme najvećega prosperiteta podiže se ovdje slavoluk posvećen caru Trajanu, a on se ugrađuje u dio gradskog bedema.[1520] U prilog važnosti Aserije ide i natpis koji pokazuje da je imućna i vjerojatno ugledna osoba o svojemu trošku postavila u gradu mjerni stol, a on se datira samo okvirno u vrijeme ranog Principata.[1521] Taj je mjerni stol nađen na forumu Aserije. Grad, kao uostalom i drugi antički gradovi, u kasnoj antici doživljava stagnaciju. Konstantin Porfirogenet bilježi da na području Aserije nakon

[1514] Z. SERVENTI, 2014, 180.

[1515] Ž. MILETIĆ, 2004, 9; usp. kod K. APPIO GIUNIO, 2007a, 140.

[1516] S. ČAČE, 2008, 11-12, 15, 18-19.

[1517] Ž. MILETIĆ, 2004, 8.

[1518] S. ČAČE, 2003, 25; Z. SERVENTI, 2014, 181.

[1519] I. FADIĆ, 2003a, 7.

[1520] Ž. MILETIĆ, 2004, 10, 13, 15.

[1521] A. KURILIĆ, 2006a, 36.

slavenskog osvajanja i razaranja više nitko ne prebiva. Vrlo je vjerojatno da on pri tome misli na prestanak dominacije romanskoga svijeta, što ne znači da tu doista nema više nikoga.[1522]

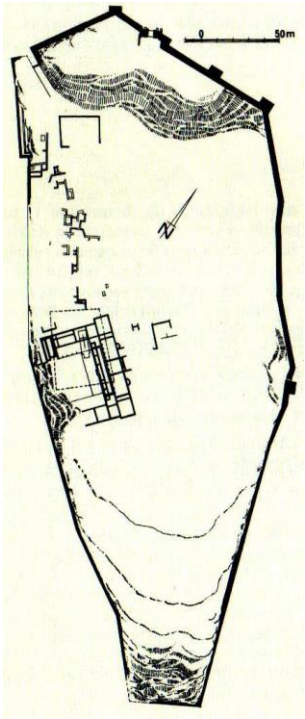

Tlocrt 22. Aserija (N. CAMBI, 2002, 58).

O prošlosti Aserije svjedoči velik broj natpisa, a dio njih pripada razdoblju kasnoga principata, zbog čega je očito da grad tijekom dužega vreme zadržava status važnog naselja. Upravo je natpisna građa ona koja svjedoči o municipalnom statusu grada jer se na njoj spominju brojni gradski dužnosnici. Zanimljivo je da su u Aseriji zabilježena u velikome broju imena domaćih dužnosnika.[1523] Podatci su za područje Aserije među vjerodostojnijima jer se ovdje raspolaže većom količinom natpisne građe negoli u većini drugih liburnskih sredina. Grad je, prema danas uvriježenu mišljenju, rano dobio municipalnu konstituciju, moguće u vrijeme cara Klaudija,[1524] no možda još i za Augusta.[1525]

O važnosti Aserije može se danas reći nešto više s obzirom na dosad provedena sustavna istraživanja. Za Aseriju je prvi interes u drugoj polovici 18. stoljeća pokazao Alberto Fortis

[1522] M. LONČAR, 1990, 391-400; Opš. o istraživanjima u Aseriji kod H. LIEBL – W. VILBERG, 2006, 203-246.

[1523] A. KURILIĆ, 1999, 151.

[1524] J. WILKES, 1969, 214.

[1525] J. MEDINI, 1974, 41; A. KURILIĆ, 2006a, 8.

koji je dao i prvi opis ruševnoga grada, a posredno preko njega interes za taj drevni grad pokazala je i korčulanska plemićka obitelj Arneri, u čijem je arhivu iz 18. st. nađen prijepis jednog Fortisova poglavlja vezanog za Aseriju.[1526] Prva su stručna istraživanja ovdje započela još u prvoj polovici 19. st., a u središtu su interesa uglavnom bile fortifikacije. Potkraj istoga stoljeća istraživanja se usmjeruju i na središnji dio grada, gdje se smjestila crkvica sv. Duha. Ta, prva stručna istraživanja provodi ovdje Austrijski arheološki institut.[1527] Jedan od važnijih domaćih istraživača Aserije bio je Lujo Marun koji je ovdje višekratno boravio na prijelazu iz 19. u 20. st. te je o svojim obilascima ostavio brojne podatke.[1528] Dvadeseto je stoljeće donijelo brojne devastacije na ovom lokalitetu, od kojih su se neke dogodile između dvaju svjetskih ratova, [1529] no neke su se nastavile i poslije u kasnom 20. st. U Domovinskom je ratu u Aseriji uništena i crkvica sv. Duha na nekadašnjemu antičkom forumu.[1530]

Sustavna istraživanja Aserije započeta su tek nakon toga, zapravo 1998. i traju do danas. Ta su istraživanja rađena na različitim lokacijama, na prostoru crkve sv. Duha, ali i na području fortifikacija, gradskih vrata, pri čemu već sam broj od sedam vrata upućuje na važnost naselja.[1531] Forum je ubiciran još u istraživanjima Austrijskoga arheološkog instituta, a on se nalazio na periferiji uz bedem na jugozapadnoj strani grada. Svojim dimenzijama aserijatski forum ulazi u najmanje poznate forume na području Liburnije, ali i na području istočne jadranske obale.[1532] Na forumu su do sada identificirani različiti javni objekti (npr. bazilika i trijem). Zahvaljujući natpisima na sačuvanim arhitektonskim ostatcima Aseriije poznato je da se u gradu štovao carski kult, odnosno da je u njemu egzistirao i hram posvećen njegovu štovanju.[1533] Jedan drugi sačuvani natpis iz Aserije (*CIL* 3, 15026 a-e.) svjedoči o velikoj munificijenciji od čak 200.000 sestercija, što svjedoči o intenzivnim i bogatim donacijama njezinih dužnosnika. Nije poznato ime darovatelja ove izdašne munificijencije, premda je jasno da je darovatelj bio i *primus omnium Asseriensium* , „prvak svih Aserijata“, odnosno pripadnik domorodačke elite, što upućuje na to da je domorodačka elita zadržavala visok status u rimsko doba. Spomenuti je natpis nađen na arhitravu grede portikata na forumu

[1526] V. B. LUPIS, 2005, 120.

[1527] H. LIEBL – W. VILBERG, 2006, 203-216; I. FADIĆ, 2003a, 8.

[1528] Opš. o istraživanja Luje Maruna na ovom području kod R. JURIĆ, 2004, 149-161.

[1529] Z. SERVENTI, 2014, 182.

[1530] I. FADIĆ, 2003a, 11.

[1531] Opš. kod I. FADIĆ, 2003a., 11 i d.

[1532] M. SUIĆ, 2003, 250.

[1533] Opš. o eliti Aserije kod A. KURILIĆ, 2006a, 7-72.

Aserije te svjedoči o izgradnji gradskoga središta, pri čemu je vjerojatno da novac nije iskorišten samo za gradnju jednoga krila portikata nego možda i za popločenje foruma i vrlo vjerojatnu gradnju i drugog, a možda i ostalih krila.[1534] Spomenuta munificijencija, kao i mnoge druge, svjedoče o imućnosti liburnske elite i o romanizaciji koja je očito bila visokog dosega.

Dosadašnja su istraživanja pokazala da je Aserija bila ograđena monumentalnim bedemima, a tijekom vremena dobila je i nove bedeme, što znači da se kontinuirano ulagalo u gradsku sredinu i njezinu sigurnost (Tlocrt 22.). Kasnoantički je bedem bio građen, među ostalim, od spolija, među kojima je bilo dosta nadgrobnih spomenika, a oni pokazuju da je prije njegove gradnje došlo do devastacije grada i okolnih ukopa, odnosno nekropole, što potvrđuje da je dogradnja fortifikacija bila potpuno opravdana.[1535]

U dosadašnjim istraživanjima Aserije, uz fortifikacije, istražen je i dio aserijskog foruma te stambena arhitektura s mozaičnim podovima i zidnim slikama, što jasno svjedoči o romanizaciji ovdašnjega visokoga sloja. U objavljenim izvješćima uglavnom nije publicirana građa koja bi omogućila da se o privatnome prostoru dâ više podataka.

Aserija je, prema svemu sudeći, dobivala vodu s izvorišta na području sela Lisičića, no do sada su ovdje nađeni samo žljebovi gravitacijskog kanala i ništa više.[1536] Grad se morao, osim vodovodom, opskrbljivati vodom i na druge načine, o čemu svjedoči i, relativno nedavno, otkrivena cisterna na lokaciji „Mala vrata“, unutar istočnog dijela bedema.[1537] Nađena je cisterna imala pod rađen u tehnici *opus spicatum,*[1538] što je bila učestala tehnika popločavanja ovakvih površina. Spomenuta je cisterna pretrpjela oštećenja te ju je trebalo ponovno presvoditi, pa su kao spoliji poslužili uglavnom razni stari građevinski elementi (kameni blokovi i grede).[1539] Sličan primjer u rješavanju problema konstrukcije nalazimo u jednoj od prostorija (b) zadarske kuće nazvane Kuća Rašica 1, gdje je narušena krovna konstrukcija riješena na improviziran način, među ostalim, s pomoću kamenoga bloka koji je prvotno pripadao gornjem dijelu građevine (v. 5.18.12. Kuća Rašica 1 (Karta 41, br. 12)). Loše izvedena adaptacija cisterne u Aseriji svjedoči o opadanju kvalitete u gradnji, čime posredno i o velikim promjenama u načinu života kasne antike, a sličan se zaključak može izvesti i za

[1534] A. KURILIĆ, 2006a, 13.

[1535] I. FADIĆ, 2002, 51-57.

[1536] H. MANENICA, 2015, 174.

[1537] Š. PEROVIĆ, 2009, 150-151.

[1538] Š. PEROVIĆ, 2009, 153.

[1539] Š. PEROVIĆ, 2009, 155-156.

spomenut popravak objekta u Zadru.[1540] Na području grada tijekom ranih istraživanja evidentirano je i postojanje kupališnoga prostora, što se moglo očekivati s obzirom na bogatstvo i važnost grada.[1541]

Zapravo, iako se u Aseriji istražuje i urbana zona sa stambenim objektima, podatci o istraživanju kuća, kako sam već napomenula, nisu dostupni široj javnosti, osim sažetih podataka o njihovoj reprezentativnosti, tako da, s obzirom na parcijalne navode o nađenim kućama s mozaicima i freskama, mogu samo zaključiti da ovdašnja elita prihvaća rimski način života, a o razini toga prihvaćanja možda najbolje podatke daje natpisna građa koja, s obzirom na visinu munificijencija i njihov sadržaj, posredno upućuje i na bogatstvo te elite, a koja je, zasigurno, novac i moć trošila ne samo na uređenje javnog nego i svog privatnog prostora.

5.17. Varvaria (Bribir)

Bribir se smjestio na krajnjem rubu Ravnih kotara u blizini Skardone, dakle na jugu Liburnije (Karta 2. i Karta 37.). Naselje se razvilo na iznimno prostranoj uzvisini, zvanoj Bribirska glavica. Napredak toga predrimskog naselja treba dovesti u vezu s tamošnjim izvorima vode i plodnim bribirskim poljem te velikim područjima pogodnima za ispašu stoke. Važnosti Bribira pridonosio je i položaj naselja na razmeđu obale i unutrašnjosti. O bogatstvu bribirskoga arheološkog materijala možda najbolje svjedoči izjava Luje Maruna koji je taj grad nazvao hrvatskom Trojom.[1542]

[1540] I. FADIĆ, 2008, 388-390; I. FADIĆ, 2009, 477-478; Š. PEROVIĆ, 2009, 151.

[1541] H. LIEBL – W. VILBERG, 2006, 223.

[1542] Ž. KRNČEVIĆ, 2007, 4-5.

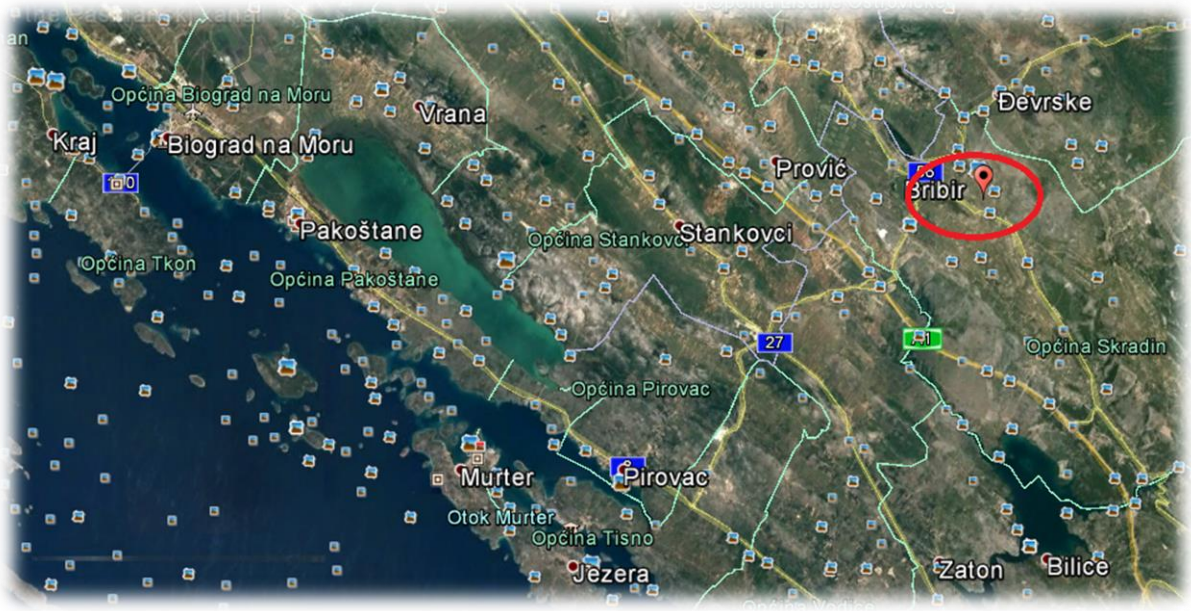

Karta 37. Položaj Bribira (Google Earth).

Plinije spominje Varvarine među zajednicama X. regije, zajedno sa stanovnicima najvažnijih susjednih naselja. Prema istom autoru, Varvarija je imala i italsko pravo (*Nat. hist.* 3, 139),[1543] a nju spominju i drugi autori poput Ptolomeja koji je navodi među općinama u kopnenom dijelu Liburnije (Ptol. *Geo.* 2, 16, 6), kao i Anonim iz Ravenne, koji je bilježi u iskvarenu obliku (*Raparia*) (4, 22; 5, 14),[1544] što je možda posljedica i jezičnih promjena koje su se dogodile zbog političkog-gospodarskih promjena i priljeva stranoga stanovništva u kasnoj antici.

Antička se Varvaria razvila na predrimskim temeljima, a čini se da se na tom području živjelo još u eneolitiku.[1545] Međutim, stalno se naselje ovdje može pratiti tek od starijega željeznog doba, točnije, od 9. st. pr. Krista. To je razdoblje od kada kontinuiran život započinje i na nekim drugim lokalitetima poput Zadra i Nina.[1546] Predrimski bedemi na koje su kasnije dograđeni rimski bedemi ograđivali su gradinu s triju strana, dok je s južne strane bila litica koja je činila prirodnu zaštitu naselja.[1547] Kroz gradnju bribirskih bedema se može pratiti

[1543] M. SUIĆ, 1981, 245.

[1544] A. STARAC, 2000, 97.

[1545] M. SUIĆ, 1968a, 217; Ž. KRNČEVIĆ, 2006, 98.

[1546] Ž. KRNČEVIĆ, 2007, 5. J. Korošec je početak stalnog nastanjivanja predrimskog Bribira datirao u kasno brončano doba, opš. kod J. KOROŠEC, 1968, 213-216, dok je Š. Batović njegove početke pomaknuo u starije, željeznodobno razdoblje, v. Š. BATOVIĆ, 1968a, 88-89.

[1547] Ž. KRNČEVIĆ, 2006, 98

proces transformacije suhozidnih predrimskih bedema u monumentalne rimske zidine s kulama koje su izgrađene u vrijeme cara Tiberija.[1548] Predrimske su kuće, pretpostavlja se, bile građene suhozidom, iako postoji mogućnost da je ovdje već krajem predrimskog razdoblja vjerojatno pod utjecajem Grka došlo do promjena u tehnikama gradnje. O nekadašnjim predrimskim kućama zorno svjedoče ostatci podova od nabijene zemlje, ognjišta i peći.[1549] Uz ognjišta kuća nađene su i keramičke posude velikih dimenzija. Općenito je iz liburnskog razdoblja nađeno najviše keramike, ali je nalažena i druga pokretna građa izrađena od različitih materijala.[1550] Bogatstvo nalaza ide u prilog važnom liburnskom naselju. Uglavnom je ovdje riječ o nalazima utilitarnih predmeta koji daju određen uvid u način života ovdašnjega stanovništva. Posebnu vrijednost, uz spomenute nalaze importirane keramike, imaju i ovdašnji nalazi rimskoga republikanskog novca koji svjedoče o ranim kontaktima s rimskim svijetom i o trgovini koja se ovdje obavljala.[1551] Kako s materijalnim utjecajima pristižu i oni nematerijalni, ovo je stanovništvo očito došlo u rani dodir s rimskim svijetom, a još prije s grčkim, što je utjecalo na ranu i brzu romanizaciju u kojoj nije bilo zamjetnog otpora.

Ovo naselje tijekom rimske vlasti prerasta u rimski grad sa statusom municipija, o čemu svjedoči i epigrafija.[1552] Dodjela municipaliteta vezuje se za doba Tiberijeve vladavine, odnosno julijevsko-klaudijevske dinastije.[1553] Poput mnogih drugih gradova rimskoga svijeta i u Bribiru su sačuvani natpisi koji svjedoče o munificijencijama, a iz njih se razabire da je ovdašnja elita aktivno sudjelovala u izgradnji javnoga gradskog prostora, pri čemu je iznimno zanimljiv natpis na kojemu žena domaćeg podrijetla podiže trijem Dijani (*CIL,* 3, 9881),[1554] što svjedoči o imućnim i očito uglednim ženama u bribirskoj zajednici rimskoga vremena.

Kasnije su srednjovjekovne gradnje uništile velik dio antičkoga Bribira. No, spoliji u kasnoantičkim bedemima svjedoče da je grad doživio uništenje i prije izgradnje novoga, sekundarnog bedema. Očito je cijelo ovo područje između obale i zaleđa na jugu Liburnije

[1548] H. MANENICA, 2015, 252.

[1549] Ognjišta većih dimenzija vjerojatno upućuju i na veći prostor koji su ona grijala, što posredno može upućivati na veći broj članova domaćinstva unutar nađenih objekata. U prilog tome išle bi i velike posude smještene uz takva ognjišta, opš. kod J. KOROŠEC, 1968, 213-216; Š. BATOVIĆ, 1968a, 85-91.

[1550] Opš. kod Š. BATOVIĆ, 1968a, 87.

[1551] M. SUIĆ, 1981, 247.

[1552] A. KURILIĆ, 1999, 138; 255.

[1553] A. STARAC, 2000, 97.

[1554] M. SUIĆ, 2003, 190.

doživjelo devastacije u kasnoj antici, o čemu rječito svjedoče primjeri i iz Aserije. Prema M. Suiću, devastacija Bribira zbila se u prvoj polovici 6. st. u vrijeme rata s Istočnim Gotima ili pak u kasnijoj invaziji Slavena.[1555] Upravo ovakvi podatci pokazuju koliko malo znamo o životu antičkoga Birbira. Vjeruje se da je ovdje poslije avarsko-slavenskih provala zavladala pustoš, barem kada je u pitanju romanizirano stanovništvo, a tragovi novog života ponovno se naziru tek u 9. st.[1556]

Interes za bribirske starine pojavljuje su u drugoj polovici 19. st., kada o njemu pišu F. Bulić, J. Alačević i drugi autori.[1557] Prva je istraživanja ovdje provodio L. Marun neposredno uoči Prvoga svjetskog rata. On je zemljišta na Glavici otkupio od tamošnjih seljaka i na njemu je potom vodio radove, uz napomenu da nije uspio otkupiti dio zemljišta koji je bio u vlasništvu Pravoslavne crkve.[1558] Zahvaljujući njemu ovdje je podignuta i kuća koja je dobila njegovo ime, tzv. Marunova kuća, u kojoj su pohranjivani svi ovdje otkriveni nalazi.[1559] Početak Prvoga svjetskog rata prekida započete radove i odgađa nova iskapanja do druge polovice 20. st. Naravno da je L. Marun pokušavao nakon završetka ovoga rata nastaviti s radovima, no sva su njegova nastojanja ostala bez uspjeha.[1560] U vrijeme talijanske okupacije tzv. Marunova kuća u kojoj je bila pohranjena do tada nađena građa pretrpjela je oštećenja, dok je u Drugome svjetskom ratu gotovo sva građa stradala.

Istraživanja se nastavljaju tek 1951. zahvaljujući Stjepanu Gunjači. No, i u drugoj polovici 20. st. istraživanja se provode različitim intenzitetom i često se prekidaju. Unatoč povratku interesa za ovo područje, devastacije su učestale, pa su tako seljaci iz okolice učestalo posezali za građevinskim materijalom na Glavici te su njezinu građu potom ponovno upotrebljavali.[1561] Ipak nije bilo sve tako crno i u drugoj polovici 20. st. popravljena je Marunova kuća, a ubrzo se počelo i s opsežnijim radovima. Najveći intenzitet radova zabilježen je između 1961. i 1967. godine. U njima su sudjelovali Josip Korošec, Šime Batović, Mate Suić, Janko Belošević i druga istaknuta imena arheološke struke. Tijekom

[1555] M. SUIĆ, 1968a, 230.

[1556] Ž. KRNČEVIĆ, 2006, 99.

[1557] Ž. KRNČEVIĆ, 2007, 6.

[1558] Opš. kod H. GJURAŠIN, 2010, 8-11.

[1559] H. GJURAŠIN, 2010, 8-11

[1560] Opš. kod Ž. KRNČEVIĆ, 2006, 98; H. GJURAŠIN, 2010, 8-11.

[1561] H. GJURAŠIN, 2010., 8-11.

radova najviše se pozornosti dalo položaju Dol, tj. lokaciji na kojoj se najbolje može pratiti dug kontinuitet Bribira.[1562]

Bribirska je glavica teško stradala i tijekom Domovinskog rata, zbog čega se vrlo brzo potkraj 20. st. provode radovi na sanaciji oštećenja.[1563] Nakon njihove sanacije početkom 21. stoljeća nastavljaju se istraživanja koja su donijela dosta novìna. [1564]

M. Suić je pretpostavio da se forum nalazio na najpovoljnijem položaju u gradu na mjestu gdje su poslije Turci podigli kulu, a gdje su nađeni brojni ostatci monumentalne arhitektonske građe.[1565] No forum još nije točno ubiciran i upravo je njegova ubikacija postavljena za jedan od ciljeva projekta koji se provodi u ovome trenutku u sklopu međunarodne suradnje. [1566]

U objavljenim se radovima mogu naći sintetski podatci o rimskim imućnim kućama za koje se navodi da obično imaju atrij, odnosno središnji otvoreni prostor s piscinom. Prema kratkim izvješćima, čini se da su u pitanju barem jednim dijelom kuće s toskanskim tipom atrija.[1567] Veća prisutnost takvog tipa atrija donekle je iznenađujuća jer je riječ o složenijoj inačici atrija u konstrukcijskome smislu čija se prisutnost može možda objasniti ranom romanizacijom, a zbog koje je taj tip atrija vjerojatno bio prisutniji i na području Pompeja, osobito u starijim gradnjama u usporedbi s ostalim tipovima atrija.

M. Suić u jednoj od najbolje sačuvanih kući u Bribiru spominje dvorišnu cisternu. Spomenuta se kuća smjestila dijelom ispod crkve u Dolu, a dijelom ispod samostana.[1568] U njoj su nađeni podovi od opeka (*opus spicatum*), ulomci keramike i zidnih fresaka (prikaz leoparda), a i drugi sitni nalazi.[1569] Pišući o zidnom slikarstvu, N. Cambi spominje i zidne slike iz Bribira te navodi primjer neobjavljene sliku pantere malenih dimenzija, a koja je nađena, kako se čini, otprilike na istom položaju na kojemu je nađena i prije u Suića spomenuta zidna slikarija, pa nije nemoguće da su ove slike bile i u nekakvoj međusobnoj vezi, u smislu da su krasile prostor unutar iste kuće.[1570] Podnice od opeka unutar spomenute kuće, ali i većega broja drugih kuća u Bribiru, upućivale bi na to da su kuće imale dosta otvorenih prostora.

[1562] H. GJURAŠIN, 2010, 12-32.

[1563] H. GJURAŠIN, 2010, 33 i d.

[1564] H .GJURAŠIN, 2010, 33 i d.

[1565] M. SUIĆ, 1968a, 233.

[1566] MHAS, http://www.mhas-split.hr/istrazivanja/istrazivanja-u-tijeku/artmid/930/articleid/60/bribi .

[1567] M. SUIĆ, 2003, 275.

[1568] M. SUIĆ, 1968a,230-231.

[1569] M. SUIĆ, 1968a, 230-231; J. MEDER, 2003, 93-94.

[1570] Usp. kod N. CAMBI, 2002, 191.

Na području Bribira nađeno je više predrimskih i rimskih cisterni. Tako je u blizini tjemena Glavice u sklopu jednoga građevinskog kompleksa nađena cisterna, a u njezinoj se blizini spominje mali rustični hipokaust i vrlo je moguće da je ovdje riječ o jednom objektu[1571] stambeno-kupališnog karaktera. Dostupna građa spominje velik broj antičkih arhitektonsko-dekorativnih i pokretnih ostataka nađenih u Bribiru. Sudeći prema nađenim cisternama i utilitarnim podnicama, ovdašnji je svijet unutar svojih kuća imao utilitarno uređene prostore. Na jednoj je od istraženih cisterni rekonstruiran i dio kamenoga žlijeba kojim je voda ulazila u cisternu. Cisterne su obično bile smještene ispod krova nekog objekta tako da se ona lakše i brže punila. Nađeni ostatci tegula prema žigovima u Bribiru mogu se datirati u 1. st., što bi upućivalo na ranu romanizaciju Bribira, neovisno i o mogućoj ponovnoj uporabi nađenih tegula. Osim spomenute građe, u izvješćima iz Bribira spominju je i drugi nalazi, poput čavala.[1572] Čavli se vjerojatno mogu povezati s drvenom građom koja je nosila krovište, a koja potječe iz rimskog razdoblja. Podatci iz pregledane dostupne građe svjedoče da su u Bribiru postojali grijani prostori, a može se pretpostaviti da su se sustavi zagrijavanja (hipokaust) upotrebljavali u različite svrhe, kako u smislu samog zagrijavanja važnijih prostorija doma, tako i u kupališnim prostorima, a unutar ovdašnjih zahtjevnijih i elaboriranijih arhitektonskih konstrukcija.

Prema svemu sudeći, ovdašnje su kuće tijekom 1. st. građene na nov način, a to podrazumijeva uporabu novih materijala i tehnika gradnje, kao i primjenu drukčijih tipova građevina koje su u sebi sadržavale brojne novìne. Upravo spomenuti arhitektonsko-dekorativni i pokretni nalazi odražavaju intenzivne romanizacijske procese u Bribiru koji se, sudeći prema nalazima atrijskih kuća i žigova na građevinskom materijalu, mogu datirati u rano razdoblje.

5.18. Iadera (Zadar)

Zadar je smješten na području sjeverne Dalmacije, na duguljastom poluotoku, na nešto više od deset kilometara udaljenosti od sjeverno položenog Nina (Karta 2.). Zadarski je poluotok na svojemu južnom, odnosno jugoistočnom kraju spojem s kopnom, a, kako se on pruža usporedo s obalom, tvori sigurnu luku koja je zbog svojih obilježja bila pogodna i za uplovljavanje najvećih brodova (Karta 38.). Razvoju ovog naselja u prošlosti je pridonijela i činjenica da je to područje bilo dobro zaštićeno otocima, pri čemu je Ugljan bio prvi otok u

[1571] M. SUIĆ, 1968a, 231.

[1572] I. PEDIŠIĆ, 2004, 205-206.

nizu zaštite, a Dugi otok zadnji (Karta 39.). Uz dobar položaj, važan utjecaj na razvoj Zadra ima i ugodna klima, kao i bogati podzemni izvori vode, ali i sama činjenica da se u zaleđu smjestilo plodno područje Ravnih kotara. [1573]

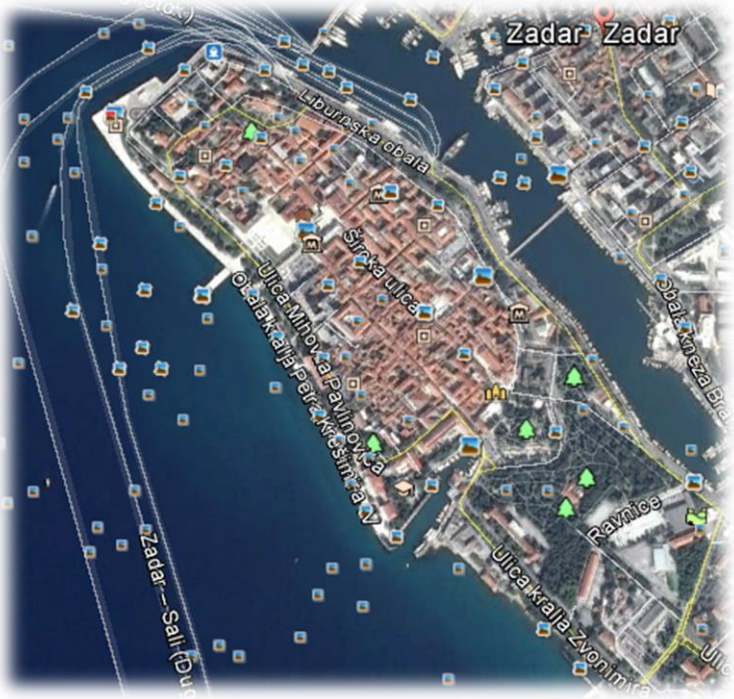

Karta 38. Zadarski poluotak i luka (Google Earth).

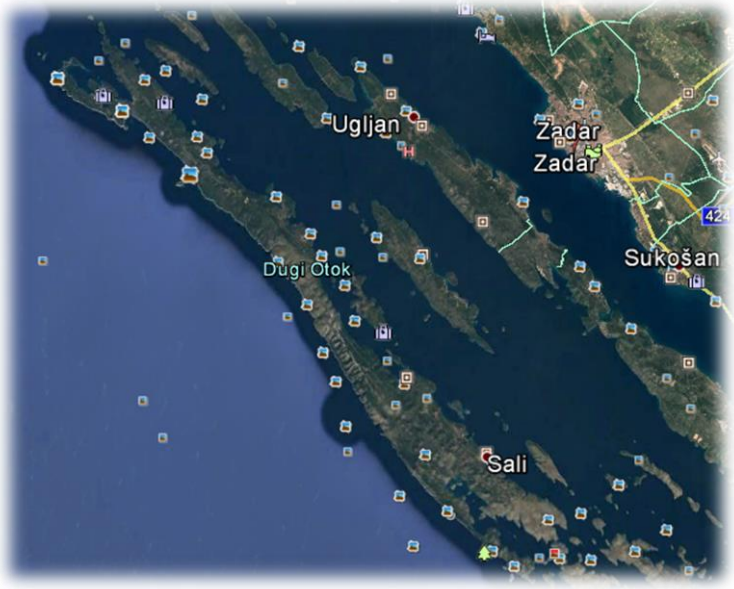

Karta 39. Zadarski otoci (Google Earth).

[1573] K. APPIO GIUNIO, 2006, 304.

Zadar spominje Plinije u navođenju gradova južne kopnene Liburnije (Plin. *Nat. hist.* 3, 140-142), pri čemu navodi i njezin status kolonije.[1574] Zadar kao koloniju spominje Ptolomej (Ptol. *Geo*. 2, 16, 2), a zabilježen je i na Tabuli Peutingeriani i u drugim izvorima.[1575]

Tragovi stalnog nastanjivanja grada Zadra sežu u prvu razvojnu fazu liburnske kulture, odnosno u 9. st. pr. Krista.[1576] Liburnsko je naselje bilo manje od naselja koje ovdje nastavlja živjeti u rimskom vremenu, na što upućuju primjerice ostatci ranijeg ukapanja na poluotoku. Zadar je u svojem smještanju iskoristio konfiguraciju terena s povišenjem prema vrhu poluotoka. Na tom se, povišenom mjestu na sjeverozapadnom dijelu poluotoka smjestilo središte antičkog, a čini se i predrimskog naselja. Na spomenutom je prostoru nađen ostatak predrimskog suhozida s kutom jedne pravokutne građevine izgrađene od manjih komada neobrađenog kamenja. O spomenutom nalazu nema drugih podataka, osim da je, sudeći prema stratigrafiji iz sloja u kojem se pojavljuje grčka keramika, odnosno da je riječ o ostatcima koji nisu stariji od 7. st. pr. Krista.[1577] Uz pretpostavljeni važniji objekt, malo istočnije od njega, nađeni su i drugi predrimski objekti za koje se, međutim, pretpostavlja da su služili kao stambeni prostori. Nažalost, iz skromnih nalaza nije moguće „iščitati" tlocrte kuća jer se u tim iskopinama uočavaju tek pojedinačni tragovi zidova i ostatci podova.[1578] Način gradnje pretpostavljenoga kultnog objekta upućuje na to da se njemu davala veća pozornost u gradnji u odnosu prema istočno položenoj stambenoj gradnji. Spomenuti se bolje građeni objekt smatra kultnim objektom, što bi, ako je tomu bilo tako, značilo da je ovo mjesto zadržalo svoju tradiciju sve do današnjih dana.

Rimski je utjecaj u Zadru, kao i u ostalim dijelovima Liburnije, bio prisutan mnogo prije uspostave rimske vlasti. Može se pretpostaviti da su se od trenutka kada su se Rimljani počeli upletati u prilike na istočnoj jadranskoj obali, ovdje počeli osjećati njihovi utjecaji.[1579] Ipak unatoč ranim kontaktima s rimskim svijetom, sve do 1. st. pr. Krista, čini se da nije bilo fizički opipljive rimske vlasti na ovom prostoru. Početci prave rimske prisutnosti vezuju se vjerojatno za osnivanje jednog konventa rimskih građana,[1580] koji je, smatra se, tu bio

[1574] M. SUIĆ, 1981, 150.

[1575] Opš. kod A. STARAC, 2000, 89.

[1576] Š. BATOVIĆ, 1968d, 171-173.

[1577] Š. BATOVIĆ, 1987b, 108.

[1578] M. SUIĆ, 1981, 95-96.

[1579] Opš. o prodorima Rimljana na Jadran kod M. SUIĆ, 1981, 134-138.

[1580] Opš. kod M. SUIĆ, 1981, 141; K. APPIO GIUNIO, 2006, 304-305.

organiziran od vremena Cezara i njegova prokonzulata u Iliriku.[1581] Oblik konventa vjerojatno je bio prvi oblik organizacije rimskoga svijeta na ovom području jer su konventi bili potrebni ne samo zbog sigurnosti koju su pružali rimskoj vlasti nego i zbog ostvarivanja profita. Iz novoosvojenih su se područja uvozili jeftini proizvodi, a čini se još i više poluproizvodi i sirovine, što je omogućivalo relativno brzo bogaćenje onima koji su posjedovali određeni kapital, što je potaknulo i doseljavanje. U cjelini gledano, poticanje trgovine s peregrinskim svijetom i osnivanje carinskih postaja pridonijelo je ekonomskom probitku rimske države, ali i elita na takvim područjima, jer su prigodu za ostvarivanje profita imali imućni i dobro pozicionirani starosjedioci.[1582]

Zadar je brzo nakon pretpostavljenoga statusa konventa dobio ugledni status kolonije. Osnivanje kolonije imalo je višestruku važnost (političku, ekonomsku i vojno-stratešku), kako za rimsku državu, tako i za sam grad, jer je postignuti status omogućivao daljnji napredak naselja i njegovih stanovnika.[1583] Osnutak kolonije u Zadru obično se povezuje s Julijem Cezarom i s Augustom, pri čemu svaka od spomenutih varijanti ima svoje razloge „za“ i „protiv“.[1584] Ipak je više razloga koji idu u prilog Augustu kao osnivaču zadarske kolonije (npr. epigrafska građa: *CIL* 3, 2907),[1585] No, neovisno o tome je li osnivač kolonije J. Cezar ili August, uspostavom rimske uprave nastupila je nagla romanizacija, što, uz usvajanje raznih stečevina rimske civilizacije, podrazumijeva i arhitektonsku romanizaciju. Rimljani su bili fleksibilni i nisu se strogo držali svojih urbanističkih zakona pa je tako Zadar, kao uostalom i veći broj drugih gradova s jakom predrimskom tradicijom, zadržao, čini se, staru poziciju kultnih objekata, čemu u prilog idu dosadašnja arheološka istraživanja.[1586] Poštovanje tradicije mjesta izgradnje bila je posljedica rimske pragmatičnosti koja je imala svoje financijsko, ali i psihološko opravdanje. Naime, tako su se zadržavala, primjerice, stara kultna mjesta okupljanja, a mijenjali su se „samo“ bogovi kojima su se iskazivale počasti.

Natpisi u Zadru, kao i u drugim gradovima, svjedoče i o rimskome upravnom sustavu s magistratima. Među najvišim zadarskim dužnosnicima pojavljuju se isključivo duoviri, no u građi se spominje, primjerice, i jedan naseljenik iz Altina koji je u svojemu rodnom mjestu

[1581] M. SUIĆ, 1981, 141.

[1582] Opš. kod J. J. WILKES, 1969, 206-207; M. SUIĆ, 1981, 145.

[1583] Status kolonije potvrđen je i u literarnoj i natpisnoj građi, npr. *CIL* 3,13264.

[1584] M. SUIĆ, 1964, 126.

[1585] Npr. I. FADIĆ, 2003b, 264; K. APPIO GIUNIO, 2006, 304.

[1586] Š. BATOVIĆ, 1987b, 108.

obavljao dužnost kvatuorvira.[1587] Njegova pojava pokazuje da istodobno u nekim gradovima postoje kvatuorviri, a u drugima duoviri, odnosno da razlika u kolegijima nije vezana za njihovo različito vrijeme djelovanja. U natpisima iz Zadra spominju se, uz civilne dužnosnike, i svećenici.[1588] Epigrafska analiza onomastičke građe u Zadru pokazala je da su stranci bili nositelji gradskih službi.[1589] Zapravo je Zadar jedan od rijetkih gradova u Liburniji gdje se to, s obzirom na dostatnu količinu raspoložive građe, može izreći s većom sigurnošću. Analiza natpisne građe pokazuje da su ovdje postojale i jake veze između Zadra i drugih važnih gradova poput Enone i Aserije, a to je posljedica vjerojatno gospodarskih interesa elita na ovom teritoriju jer je riječ o relativno bliskim i bogatijim područjima,[1590] što upućuje na važnost porodičnih i prijateljskih interesnih veza među ondašnjom elitom.

Čini se da zadarski bedemi postoje već u predrimsko doba,[1591] a u kasnijem periodu bedemi se grade u rimskoj maniri, što je poznato zahvaljujući zidinama otkrivenima s kopnene strane, a koje su imale veću obrambenu važnost jer je naselje bilo tu mnogo nesigurnije u odnosu prema obalnom dijelu grada. Rimskodobni Zadar imao je uglavnom pravilnu strukturu koju je uz određene izmjene zadržao do danas. Grad je bio podijeljen na gradske blokove (*insulae*) omeđene mrežom pravilno položenih ulica,[1592] no, s obzirom na strane svijeta, ovdje je, kao primjerice i kod Senije, moguće pretpostaviti da su nadmoćnije ulice bile dekumani, što je usko povezano s rimskom fleksibilnošću. Tako se uzdužna ulica, koja je išla ispod današnjih ulica Elizabete Kotromanić, Široke ulice i Ulice Jurja Bjankinija identificira s glavnim dekumanom (Kalelarga), dok se poprečna ulica, koja je išla ispod Ulice Šimuna Kožičića Benje te je prelazila preko Trga sv. Krševana, a zatim i Poljane pape Aleksandra III., identificira s glavnim kardom (Karta 40., glavne ulice). Spomenuti je glavni kardo išao poprečno od mora do mora, a njegova je zadaća bila da poveže središte grada s lukom dok se

[1587] CIL 3, 2914. A. KURILIĆ, 1999, 149-150.

[1588] Npr. svećenik boga Libera, *CIL* 3, 2931.

[1589] A. KURILIĆ, 1999, 150.

[1590] B. NEDVED, 1992, 149.

[1591] H. MANENICA, 2015, 204.

[1592] M. Suić smatra da su ulični blokovi u Zadru u prosjeku imali dužinu od oko 45 m, a širinu od oko 25 m, što znači da su oblikovali pravokutnike velike oko 1125 m² te da je u jednome bloku moglo biti više kuća (M. SUIĆ, 1981, 192). Ako bi se krenulo od pretpostavke da je jedna imućnija kuća imala u prosjeku oko 200 m², to bi značilo da ih je u jednome bloku moglo biti oko pet. No tomu nije moralo biti tako i u nekim je slučajevima cijelu inzulu mogao posjedovati jedan čovjek, kao što je inzula mogla biti isparcelizirana na veći ili manji broj parcela. U Herkulaneju su inzule imale u prosjeku oko 3000 m², a dijelile su se na parcele prosječno velike oko 200 m², v. A. WALLACE-HADRILL, 2011, 200-202.

glavni dekuman uzdužno prostirao poluotokom povezujući rubne dijelove s forumom i kapitolijem.[1593] Zadar je imao i svoju tržnicu do koje je vodio kardo, a ona se smjestila uz gradsku luku, gdje su nađeni ostatci skladišta (*horrea*) s masivnim kontraforima (Karta 40., emporij). Na tom je području Melija Anijana u ranom Carstvu popločila emporij i podigla slavoluk (*CIL,* 3, 2922).[1594] O prvobitnom položaju slavoluka ima različitih mišljenja, no, neovisno o njemu, ostatci toga slavoluka tijekom vremena ugrađeni su u unutrašnju stranu tzv. Morskih vrata.

Zadarski trg nije bio u središtu, kako bi se očekivalo prema ortogonalnoj shemi antičkog grada, već na periferiji poluotoka, odnosno u njegovom sjeverozapadnom dijelu. Ovakav je položaj možda uvjetovan prije spomenutom konfiguracijom terena u sklopu koje se na jednom dijelu poluotoka nalazilo uzvišenje.[1595] U svakom slučaju, položaj središta na uzvisini poremetio je u određenoj mjeri pravilnost gradskih komunikacija jer je lokacija „središta" bila periferna[1596]. Na forum se, sa sjeverozapadne strane, nadovezivao kapitolij tvoreći s njim jednu cjelinu. Kapitolij je izgrađen na višoj razini od foruma, i to za čak 1,80 m,[1597] a smatra se da je građen još u ranoj fazi uspostave rimske vlasti. Gradnja je foruma trajala nekoliko stoljeća, konkretnije, od otprilike druge polovice 1. st. pr. Krista do otprilike 3. st., kada je taj prostor dobio svoj konačan oblik.[1598] Na forumu su se nalazile jednokatne taberne koje su ovdje bile raspoređene s dviju strana (Tlocrt 23., g), a koje su pročeljem bile usmjerene prema forumu. No preko puta sjeverno položenih taberni bio je još jedan niz taberni koje su bile otvorene prema ulici.[1599] Sudeći prema arheološkim istraživanjima provođenima na ovom, središnjem prostoru, forumske su taberne izgrađene na ostatcima predrimskih objekata, od kojih su parcijalno sačuvani ostatci podnica i keramike, zbog čega je izgled tih objekata samo pretpostavljen.

[1593] M. SUIĆ, 2003, 210.

[1594] M. SUIĆ, 1981, bilj. 123, 176, 200.

[1595] K. APPIO GIUNIO, 2015, 33.

[1596] M. SUIĆ, 1981, 192; M. SUIĆ, 2003, 245-246.

[1597] M. SUIĆ, 2003, 231.

[1598] Opš. o forumu i kapitoliju kod K. APPIO GIUNIO, 1999, 55-66; K. APPIO GIUNIO, 2006, 304-305.

[1599] P. VEŽIĆ, 1990a, 301-303; K. APPIO GIUNIO, 1999, 56; K. APPIO GIUNIO, 2006, 304.

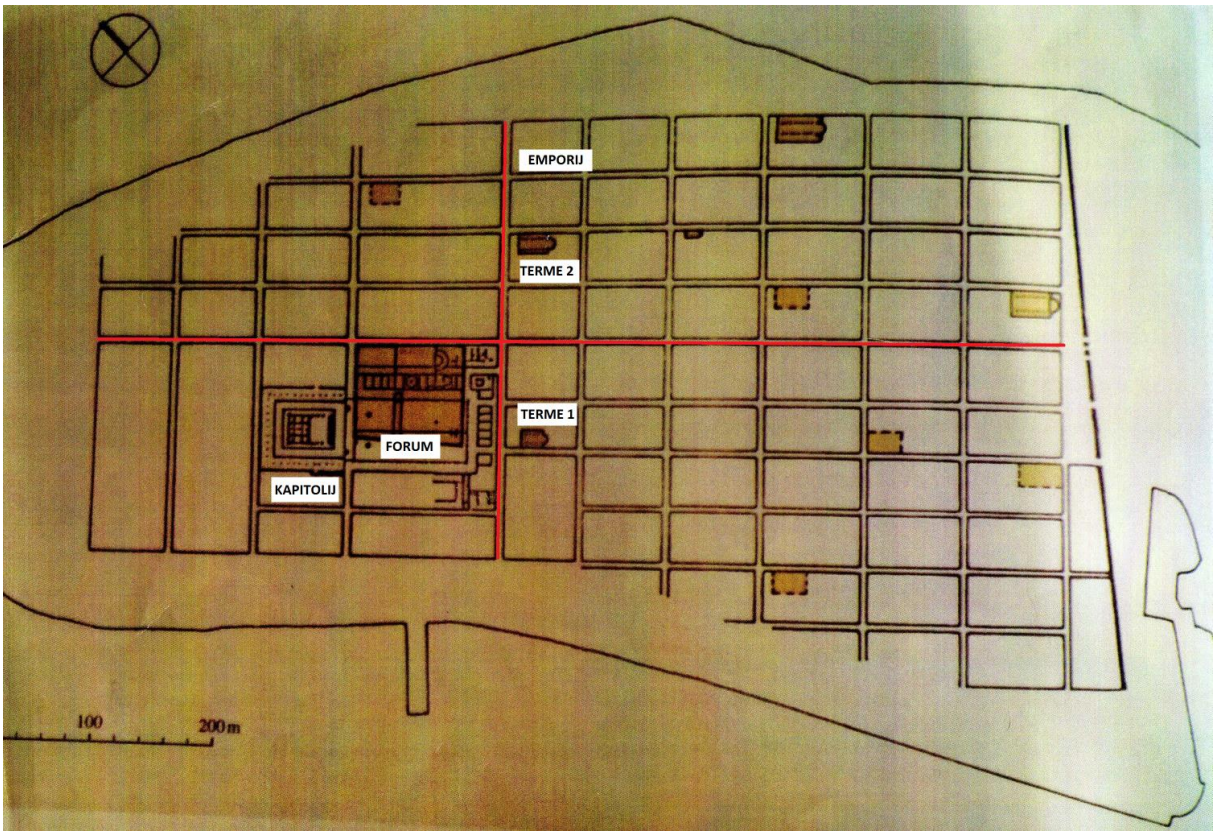

Karta 40. Položaj važnijih gradskih komunikacija i objekata u antičkom Zadru.

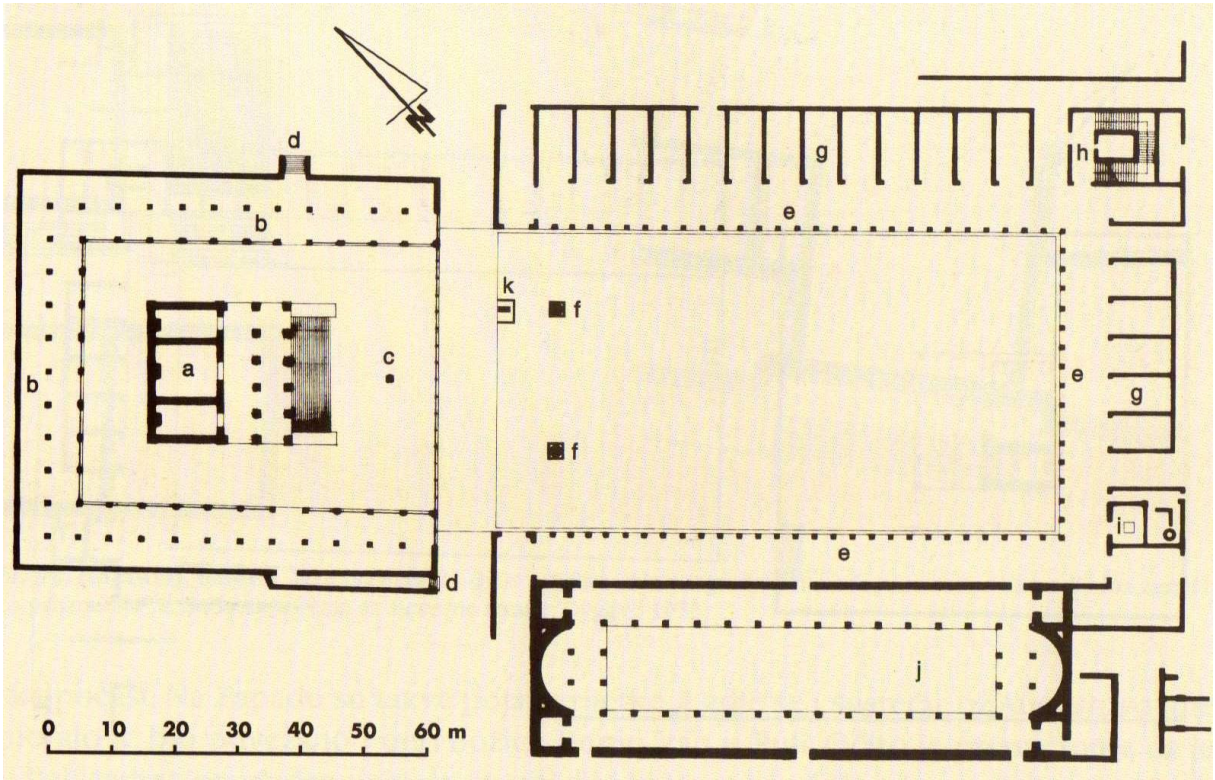

Tlocrt 23. Forum i kapitolij u antičkom Zadru (M. SUIĆ, 2003, 238).

Između kapitolija i foruma, na mjestu tik do ulice koja je dijelila forumski od kapitolijskog dijela, nalazio se zdenac (Tlocrt 23., k), a na njegovu je kruništu nađen natpis na kojemu se spominje namjesnik Ilirika, prokonzul Gnej Bebije Tamfil Vala, a koji je svoju dužnost obavljao otprilike u zadnjoj četvrtini 1. st. pr. Krista.[1600] Međutim, spomenuti prokonzul nije izgradio, nego samo obnovio zdenac koji se datira u predrimski period.[1601] Upravo predrimsko podrijetlo zdenca, kao i pojedini nalazi iz predrimskog sloja na mjestu kapitolija upućuju na to da je ovo moglo biti i predrimsko središte Jadere.

Forum i hram na kapitoliju omeđeni su trjemovima koji su izgrađeni u drugoj polovici 1. st. (Tlocrt 23., b i e), a oba su spomenuta kompleksa bila usmjerena jedan prema drugome.[1602] Katnost trijema pridonosila je doživljaju monumentalnosti cijeloga ovoga centralnoga gradskog dijela. Hram (Tlocrt 23., a) na visokom postolju bio je posvećen kapitolijskoj trijadi Jupiteru, Junoni i Minervi te je imao trodijelnu celu i bio je okružen zapravo dvostrukim trijemom, dok je ispred hrama bio žrtvenik (Tlocrt 23., c).[1603] Analiza ostataka postolja i dijelova kipova unutar hrama ide u prilog njegovim velikim dimenzijama.[1604] Na pročelju zadarskoga hrama bilo je 6 korintskih stupova,[1605] a dosadašnja su istraživanja pokazala da se na njega u početku dolazilo frontalno preko dvaju stubišta, dok se poslije situacija promijenila te se na kapitolij nakon toga dolazilo lateralno kroz trijem.[1606] Očito da je došlo do promjene u upotrebi ovoga prostora koji je možda pomicanjem stubišta dobio ulogu sličnu pozornici s obzirom na ranije značenje, što je možda upozorilo na to da je došlo do slabljenje interakcije između gradskih struktura, odnosno većeg izdvajanja upravljačkog kadra grada odnosno elite. Dvostruki trijem oko Kapitolija s vanjske je strane je bio dodatno ograđen zidom.[1607] Poslije uz hram nastaju, čini se, taurobolijsko-kriobolijski žrtvenici koji se datiraju na kraj 2. i početak 3. st. u vrijeme kada je došlo do preuređenja toga prostora, što svjedoči i o vjerskim promjenama u okviru kojih se šire mistični kultovi koji su odraz širih društvenih promjena.[1608]

[1600] To je bio jedan od nekoliko predrimskih zdenaca koji su se nastavili upotrebljavati u gradu nakon uspostave rimske vlasti, v. I. FADIĆ, 2003b, 266.

[1601] I. FADIĆ, 2003b, 267.

[1602] K. APPIO GIUNIO, 1999, 56-57; K. APPIO GIUNIO, 2015, 33-34.

[1603] K. APPIO GIUNIO, 1999, 61.

[1604] M. SUIĆ, 1981, 214.

[1605] K. APPIO GIUNIO, 2006, 304-305.

[1606] M. SUIĆ, 2003, 232.

[1607] M. SUIĆ, 2003, 232.

[1608] Opš. J. MEDINI, 1973, 130; P. VEŽIĆ, 1993, 35-38; K. APPIO GIUNIO, 1999, 63-65.

Promjene koje se iščitavaju u arhitektonskoj građi središnjega gradskog područja upućuju na jaku dinamiku izgradnje u sklopu javnoga prostora, a koja se onda može i pretpostaviti i za privatni prostor.

Na jugozapadnoj je strani foruma bila severijanska bazilika (Tlocrt 23., j), u kojoj su se održavali sudski procesi, a gdje se ujedno trgovalo i gdje su se obavljale i druge aktivnosti. Istraživanja su pokazala da je spomenuta bazilika izgrađena potkraj 2. i početkom 3. st., za vladavine Severa.[1609] Ona je imala tri broda, a jedan je od njih završavao povišenjem koje je bilo predviđeno za držanje govora od strane gradskih dužnosnika.[1610] O reprezentativnosti bazilike svjedoče ostatci višebojnih ulomaka mramora, ostatci kapitela i drugi arhitektonsko-dekorativni nalazi.[1611] Ovakva izgradnja svjedoči o prosperitetu Zadra za vladavine ranije spomenute dinastije. Standardno se na forumu nalazio nimfej (svetište posvećeno Nimfama i ujedno javna gradska slavina), a koji je u skladu sa svojom pozicijom bio bogato dekoriran. Uz njega su se mogli nalaziti i toaleti, a to je bio slučaj u samom Zadru koji je, kako se čini, bio tik do nimfeja (Tlocrt. 23., i).[1612]. Od spomenutih toaleta (*foricae*) ostala je sačuvana podnica rađena tehnikom *opus spicatum*, a upravo ovakva skromna izrada podnice upućuje, vjerujem, na njihovu namjenu za šire slojeve.[1613]

Na pojedinim mjestima u gradu nađeni su ostatci privatnih i javnih kupelji. Na području gdje se poslije gradi crkva sv. Marije, odnosno na istočnoj, jugoistočnoj strani foruma nađeni su ostatci kupališnoga prostora, za koji se pretpostavlja da je zbog blizine foruma pripadao forumskim termama (Karta 40., terme 1).[1614] Antički je Zadar posjedovao barem još jedne javne terme. Na prostoru između Ulice knezova Šubića Bibirskih i Ulice Brne Krnarutića otkrivene su još jedne gradske terme (Karta 40., terme 2). Datirane su u period nakon cara Trajana, u vrijeme nakon što je grad dobio još jedan vodovod, očito dovoljan da se poveća broj kupališnih prostora.[1615] Kako se čini, ovo su najveće i najrazrađenije terme do sada otkrivene u Zadru.[1616] Uz ove javne kupališne prostore, grad je, zasigurno, imao i manje kupališne prostore u okviru privatnih objekata.

[1609] K. APPIO GIUNIO, 1999, 59; K. APPIO GIUNIO, 2008b, 407-409.

[1610] M. SUIĆ, 1981. 304.

[1611] K. APPIO GIUNIO, 2008b, 407-409.

[1612] M. SUIĆ, 2003, 281.

[1613] Opš. kod M. SUIĆ, 1981, 218.

[1614] M. SUIĆ, 1981, 199; K. APPIO GIUNIO – R. JURIĆ, 2004, 253.

[1615] K. APPIO GIUNIO – R. JURIĆ, 2004, 252.

[1616] V. JOVIĆ GAZIĆ, 2011, 478.

S obzirom na veličinu i važnost Zadra može se pretpostaviti da su u gradu postojali kazalište i amfiteatar, što potvrđuje literarna građa u kojoj se spominje rimski amfiteatar još u 17. st.[1617] O privatnim zdanjima bit će govora u poglavlju o istraživanju stambene arhitekture koja je prekrivala najveći dio grada, kao uostalom i u drugim povijesnim razdobljima. Grad je imao kanalizacijski sustav koji je, također, čini se, premreživao cijeli grad, no najbolje je poznat na području foruma zbog njegove bolje istraženosti, vjerojatno kvalitetnije gradnje, ali i očuvanosti.[1618]

Arheološka istraživanja u Zadru od svojih početaka u 19. stoljeću rijetko su kada bila sustavna te su se najvećim dijelom zasnivala na slučajnim nalazima zahvaljujući kojima se dolazilo do novih spoznaja o raznim fazama u razvoju grada.[1619] Intenzivnija će istraživanja obilježiti 20. st., pri čemu će ona najveći zamah doživjeti nakon Drugoga svjetskog rata. Zadar danas ima status najbolje istraženoga liburnskoga antičkog grada, a tu bolju istraženost dobrim dijelom „duguje“ zbivanjima tijekom prethodno spomenutog rata za kojega je pretrpio golema razaranja. Njegovo razaranje, kao i obnova, posljedica su veće važnosti grada, što je poslije dovelo do obnove. U razdoblju druge polovice 20. st. važan doprinos poznavanju predrimskog života na ovom području dao je Šime Batović, dok se antičkim Zadrom bavio M. Suić. Osim spomenutih, važan doprinos poznavanju Zadra, osobito u privatnoj sferi, dao je B. Ilakovac, ali i drugi stručnjaci. Veću važnost u istraživanju antičkog Zadra imaju i P. Vežić i Z. Brusić koji su se, u zadnjoj četvrtini 20. stoljeća, bavili sakralnim gradnjama. Na prijelazu iz 20. u 21. st., kada se na području grada provode brojna istraživanja, važnu ulogu u njima ima i K. Appio Giuno, koja vodi brojna iskapanja i nastavlja radove svojih prethodnika. U spomenutim radovima sudjeluju i drugi istraživači poput I. Fadića, R. Jurića, i drugih. Među najboljim živućim poznavateljima antičke Liburnije, pa tako i povijesti Zadra, neizostavno je spomenuti i S. Čaču.

Iako primat u istraživanju Zadra standardno ima javna arhitektura koncentrirana u središtu antičkoga grada, potkraj 20. st. sve se veća pozornost zbog novogradnji usmjeruje na istraživanja okolnog područja. U tom kontekstu širenja grada počinje se istraživati i šire područje grada poput Relje.[1620] Takve su promjene posljedica porasta broja stanovnika i

[1617] K. APPIO GIUNIO, 2006, 305. U Veneciji u *Museo maritimo* nalazi se maketa Zadra na kojoj je prikazan amfiteatar koji se, prema njoj, smjestio izvan grada.

[1618] M. SUIĆ, 1981, 217-218; P. VEŽIĆ, 1990a, 301-303.

[1619] M. SUIĆ, 2003, 38.

[1620] Ops. kod I. FADIĆ, 2007b, 346-349; I. FADIĆ 2007c, 350-352; I. FADIĆ, 2007d, 352-354; T, ALIHODŽIĆ, 2009, 508-509; T. ALIHODŽIĆ, 2010, 540-542; J. VUČIĆ, 2010, 539-540.

komercijalnih interesa koji iz tog širenja proizlaze (npr. gradnja različitih objekata Trgovački centar, Hypo banka, stambeno-poslovni centar „Duca“). Istodobno se uz klasična istraživanja, provode i podvodna istraživanja, npr. istražuje se područje luke na položaju Kolovare, a ona pokazuju da se luka intenzivno rabila u ranom razdoblju Carstva.[1621]

Razmatranje povijesti arheoloških istraživanja stvara dojam da se problemi u istraživanju ne mijenjaju tijekom dugog razdoblja. Ključni je problem vezan uz kroničan nedostatak financija, a koji za sobom povlači nedostatak sustavnih istraživanja. Do novih se nalaza dolazi najčešće tijekom građevinskih radova pa se arheološka istraživanja uglavnom svode na akcije spašavanja onoga što se spasiti može. Upravo zaštitna iskopavanja rezultiraju fragmentarnim ostatcima. To je i jedan od razloga da do danas u Zadru nisu nađene cjelovite kuće, i sve čime se raspolaže parcijalni su ostatci reprezentativnijih privatnih zdanja. Iako se modus istraživanja nije bitno promijenio u zadnjih više od pola stoljeća, istraživanja provedena nakon Drugog svjetskog rata, barem prema objavljenoj građi, bila su za sada najopsežnija, zbog čega su dala najveći doprinos poznavanju rimskodobnog Zadra, ali i drugih liburnskih sredina. U nastavku teksta bit će razmatrana privatna arhitektura na poluotoku, u smjeru od istoka prema zapadu.

Ostatci kuća u Zadru nađeni su u gotovo svim dijelovima grada, što je posljedica i veće istraženosti Zadra u usporedbi s većinom drugih liburnskih lokaliteta. Ipak, stambena je arhitektura slabo poznata i u Zadru, iako se za Zadar raspolaže s više podataka negoli o stanovanju u većini drugih gradova Liburnije. Iznimka je samo Nin čija je građa, nažalost, manje objavljena od zadarske.

5.18.1. Kuća u dvorištu Citadele (Karta 41., br. 1)

Citadela je naziv za područje zadarske utvrde smještene na krajnjem južnom dijelu grada. Istraživanja dvorišta Citadele provođena su više puta tijekom druge polovice 20. st., a zadnja su istraživanja obavljena potkraj prvog desetljeća 21. st. i zahvatila su područje Barbakana, obrambenog dvorišta Citadele.[1622] Na ovom su širem području nađeni nalazi koji se datiraju između starog i novog vijeka, što svjedoči o kontinuitetu u uporabi ovoga prostora.[1623]

Godine 1980. na području Citadele nađeni su ostatci antičkoga stambenog objekta. U pitanju je kut jedne četvrtaste prostorije koja je imala mozaični pod. Istraženi je pod imao veličinu od

[1621] Opš. kod S. GLUŠĆEVIĆ, 2008, 410-412.

[1622] P. VEŽIĆ, 1990b, 7; K. GUSAR – D. VUJEVIĆ, 2009, 220.

[1623] P. VEŽIĆ, 1990b, 8-9. V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2011, 481.

300 x 300 cm (9 m²), dok su glavni zidovi prostorije bili široki 45 cm, a pregradni samo 12 cm. Spomenuti glavni zidovi bili su građeni od priklesanog kamenja vezanog žbukom, dok je pregradni zid građen tehnikom *opus caementicium*.[1624] Ono što se može nedvojbeno reći jest da je, prema arhitektonsko-dekorativnim elementima, objekt pripadao imućnome sloju ondašnjega svijeta, no o veličini objekta iz priloženog se može samo nagađati.

Zidne su freske bile ukrašene geometrijskim, figuralnim i biljnim motivima, a sama se prostorija svojim obilježjima datira u razdoblje između kraja 1. i sredine 2. st.[1625] Takvoj bi dataciji u prilog išao dobro očuvan mozaični pod koncipiran od mreže kosih kvadrata unutar kojih su vidljivi četverolatični cvjetovi i kvadrati.[1626] Mozaik je imao široki vanjski obrub od bijelih kockica, a unutrašnju rubnu traku činile su standardno crne tesere (sl. 47.).

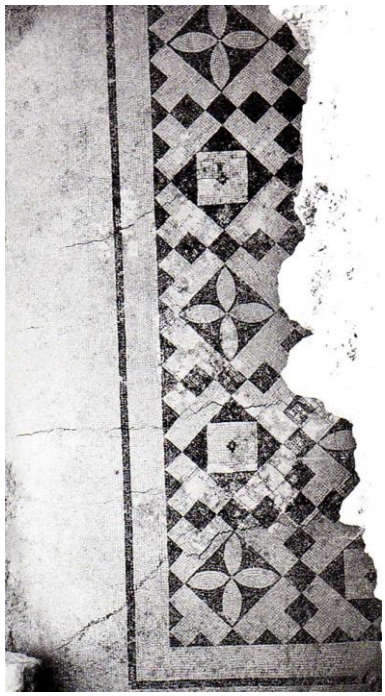

Slika 47. Mozaik na području dvorišta Citadele (J. MEDER, 2003, Tabla. XXXIII, sl. 2.).

Spomenuti se motivi pojavljuju u dužem rasponu od 1. do otprilike kraja 3. st.,[1627] a slični su motivi nađeni na području središnje Italije i X. regije, kao i na nekim drugim lokacijama u zapadnim provincijama.[1628]

[1624] P. VEŽIĆ, 1990b, 8.

[1625] P.VEŽIĆ, 1990b, 8; V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2011, bilj. 57, 481.

[1626] J. MEDER, 2003, 82-83.

[1627] B. MATULIĆ, 1994, 99.

[1628] J. MEDER, 2003, 82-83.

U istraživanjima provedenima tijekom 21. st. na području dvorišta utvrde nađeno je najviše keramičkog materijala (amfora, kuhinjskog posuđa i *terrae sigillatae*). Spomenuti se pokretni materijal najvećim dijelom, kao i sama ovdje razmatrana prostorija, datira u ranije razdoblje rimske vlasti, dok je samo manji dio građe datiran u kasniji period.[1629] Kako je na području Barbakana nađeno najviše amfora *Dressel*, čini se, da se ostaci spomenutih skladišnih posuda mogu vezati za pohranu i transport vina,[1630] što bi bio indikator skladišne, a onda i komercijalne djelatnosti na ovom području.

Istraživanje na području Citadele, s obzirom na ovdje zatečeni antički objekt, idu u prilog pretpostavci o postojanju blagog otklona u prostiranju ranocarskog bedema u ovom dijelu grada. No za definitivnu potvrdu takvoga stanja bit će potrebno pričekati nova istraživanja. U prilog reprezentativnosti ovoga stambenog objekta svjedoče, osim mozaičnog poda, fresaka, i tragovi armature na žbuci, odnosno tragovi postojanja trske koja je služila za bolje prianjanje žbuke uz površinu zida ili stropa, kao i mramorne oplate zidova.[1631] Istraživanja okolnog područja pokazala su da je kamena gradnja ovdje opisanoga rimskog objekta iskorištena sekundarno u gradnji kasnijeg zdanja koje se smjestilo malo južnije od prvotno razmatranoga prostora.[1632] Name, u blizini su uočeni fragmenti zidova koji su definirali jednu pravokutnu prostoriju čiji je istočni zid uklopljen u srednjovjekovnu utvrdu i tako sačuvan do 8 m visine.[1633] Pod je ove kasnije građene prostorije bio viši (10-ak cm) od poda obližnjega, ovdje razmatranog objekta,[1634] a to samo dodatno potvrđuje njezino kasnije postanje s obzirom na prvotno razmatranu prostoriju. Ovaj drugi prostor nije razmatran u analizi jer nema nikakvih naznaka njegova stambenog korištenja.

U skladu s lokacijom P. Vežić je ovdje nađene ostatke identificirao kao ostatke moguće urbane vile. Sam smještaj objekta na rubu grada mogao bi ići u prilog ovakvoj karakterizaciji objekta. Blizina obale bila je poželjna za gradnju prestižnih zdanja, što je vidljivo primjerice iz Herkulaneja, gdje su se na obalnom dijelu prema luci gradila elitna zdanja.[1635] Tome bi u prilog išla i, ovdje zamijećena, luksuzna dekoracija. Dakle, veći broj čimbenika ide u prilog

[1629] K. GUSAR – D. VUJEVIĆ, 2009, 230.

[1630] K. GUSAR – D. VUJEVIĆ, 2009, 230.

[1631] P. VEŽIĆ, 1990b, 8-9.

[1632] P. VEŽIĆ, 1990b,11-12; V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2011, 483.

[1633] V. JOVIĆ GAZIĆ, 1990b, bilj. 66, 483.

[1634] P. VEŽIĆ, 1990b, 12.

[1635] A. WALLACE-HADRILL, 2011, 225-226.

gradnji vile, no ona se ne može zasigurno identificirati takvom bez opsežnijih istraživanja koja bi dala uvid barem u približnu veličinu objekta.

5.18.2. Objekt ispod bazilike sv. Šimuna/Šime[1636] (Karta 41., br. 2)

U blizini glavnoga antičkog ulaza u grad i samog bedema, dakle na jugoistočnom dijelu poluotoka, otkriveni su ostatci antičkih zidova koji su prethodili ranokršćanskoj bazilici. S obzirom na položaj u blizini glavnog dekumana, ovdje se mogu očekivati javne, ali i privatne građevine.[1637] Debljina nađenih temeljnih zidova starije rimske građevine bila je između 80 i 90 cm, što bi prije išlo u prilog javnom negoli stambenom objektu, [1638] no možda se ovdje, s obzirom na debljinu zidova, nalazila i najamna zgrada, zbog čega je taj objekt ovdje i spomenut. Smatra se da je ovdje razmatrana gradnja preslojena bazilikom u 5. st.[1639] Suvremena istraživanja koja poduzima Arheološki muzej u Zadru vjerojatno će bolje rasvijetliti obilježja prostora koji se smjestio ispod crkve sv. Šimuna.[1640]

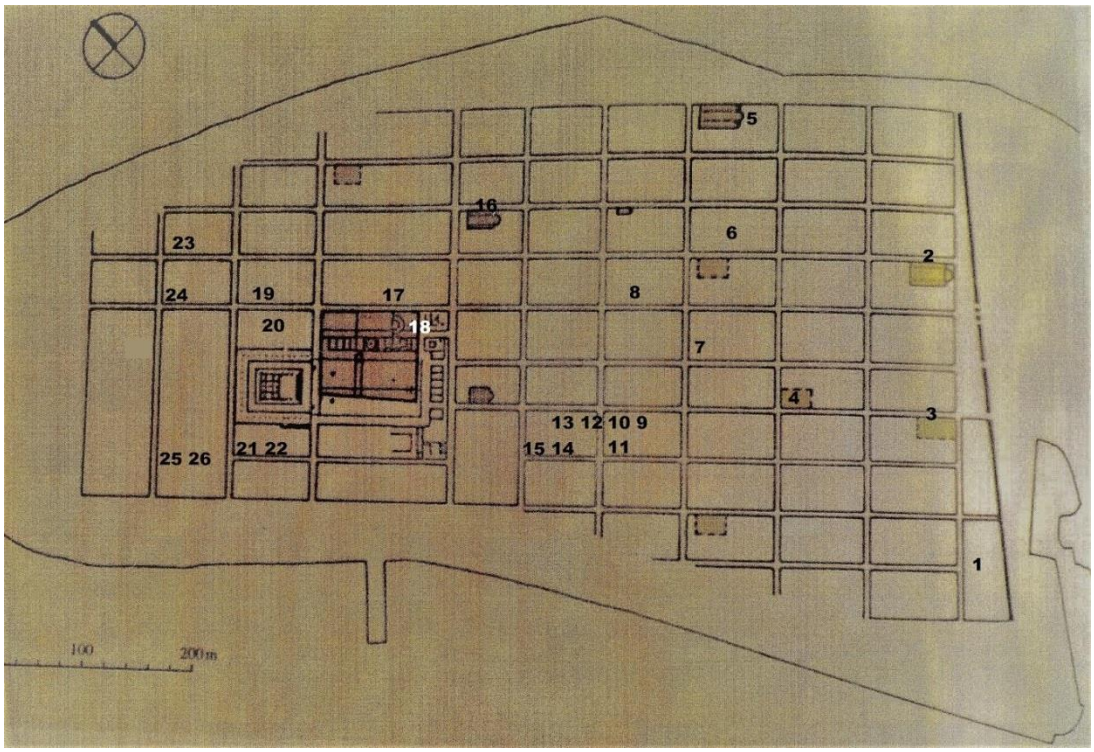

Karta 41. Položaj evidentiranih kuća/objekata u antičkom Zadru.

[1636] Provotno se nazivala bazilikom sv. Stjepana, P. VEŽIĆ, 1989, 323.

[1637] P. Vežić smatra da je ovdje vjerojatno riječ o prostranom objektu javne namjene, v. P. VEŽIĆ, 1989, 325.

[1638] P. VEŽIĆ, 1989, 326; K. REGAN – B. NADILO, 2009a, 198.

[1639] A. UGLEŠIĆ, 2002, 23-27.

[1640] V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2011, 479.

5.18.3. Kuća na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika (odnosno ranije crkve sv. Platona) (Karta 41., br. 3)

Ranokršćanska crkva sv. Platona nalazila se također u jugoistočnom dijelu grada, u blizini bazilike sv. Šimuna, a na mjestu na kojemu je u srednjem vijeku izgrađen samostan sv. Dominika.[1641] Na mjestu nekadašnje ranokršćanske crkve i kasnijeg samostana, tijekom 2007. godine uređivao se okoliš zgrade Kazališta lutaka, zbog čega su ovdje i provedena zaštitna iskapanja koja je vodio Radomir Jurić, muzejski savjetnik u Arheološkom muzeju u Zadru. Tijekom istraživanja nađen je ovdje mozaični pod izrađen crno-bijelim kockicama, a koji se datira u 1. st. Njegove su identificirane dimenzije iznosile 4,2 m² (1,65 x 2,55). Mozaik s motivom pčelinjeg saća je nađen na području tik uz crkvu, ali se pretpostavlja da se nalazio i ispod same crkve. Spomenutom je prigodom nađen samo dio mozaika, a, prema arhitektonskim nalazima, smatra se da je mozaik bio dio hodnika neke građevine.[1642] Hodnik popločen mozaikom upućuje na to da je bio dio reprezentativnijega prostora te da je kao takav pripadao kategoriji javnog dijela neke vjerojatno privatne građevine. Među pokretnim je nalazima nađena rimska keramika, kao i keramika iz drugih razdoblja,[1643] pri čemu se u izvješću navode i drugi pokretni nalazi, ali se ne precizira kojem razdoblju pojedine vrste nalaza pripadaju. Keramika koja je ovdje nađena upućuje na to da je hodnik služio i za držanje keramike.

5.18.4. Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Mihovila (Karta 41., br. 4)

Na području nekadašnjeg samostana sv. Mihovila u Ulici Mihovila Klaića provedena su zaštitna iskopavanja u vezi s uređenjem podrumskih prostorija, a pri kojima su ovdje nađeni ostatci antičke arhitekture. Istraživanja je organizirao Arheološki muzej u Zadru, no rezultati istraživanja, nažalost, nisu objavljeni, nego su samo usputno spomenuti. Nešto više podataka o ovom nalazištu imamo zahvaljujući J. Meder koja ja objavila rezultate istraživanja manjeg crno-bijelog mozaičnog poda koji je nakon završenih radova konzerviran *in situ*.[1644] Na mozaiku je prikazano šest kvadrata, pri čemu je svaki kvadrat uokviren s još nekoliko

[1641] Opš. kod K. REGAN – B. NADILO, 2009a, 202.

[1642] R. JURIĆ, 2008, 412-415..

[1643] R. JURIĆ, 2008, 412-415.

[1644]J. MEDER, 2003, 82; K. APPIO GIUNIO, 2008a, 247-248.

kvadrata, a svi su zajedno obrubljeni crnom bordurom (sl. 48.). U unutrašnjosti svakog od šest spomenutih kvadrata motiv je Salomonova čvora. Prostor između kvadrata okružen je različitim jednostavnim motivima, pri čemu središnju poziciju imaju motivi u obliku križa, dok su rubni motivi svedeni na oblike slova T i L.[1645] Spomenuti je mozaični pod datiran otprilike u 1. i 2. st.[1646] Na osnovi danih podataka može se izvesti samo zaključak da je ovdje postojao reprezentativan objekt s kvalitetno izrađenim mozaikom,[1647] pri čemu se manja veličina mozaičnog poda ne može uzeti kao konačna jer je vidljivo da se s jedne strane mozaik nastavlja širiti ispod zida.[1648] Dakle, točna veličina prostorije i mozaika nije poznata. Jasno je samo da je ovdje riječ o reprezentativnom prostoru, a on se datira u ranije razdoblje rimske vlasti.

[1645] J. MEDER, 2003, 82

[1646] J. MEDER, 2003, 82. Većina primjera mozaika sa motivom Salomonova čvora na istočnoj jadranskoj obali Jadrana datira se u ranokršćansko i kasno antičko razdoblje

[1647] Mozaik je, prema istraženom dijelu, zauzimao površinu od 1,6 m² (106 x 151 cm), v. kod J. MEDER, 2003, 81.

[1648] J. MEDER, 2003, 82.

Slika 48. Mozaični pod u Ulici Mihovila Klaića (J. MEDER, 2003, Tabla XXXIII, sl. 1).

5.18.5. Objekt ispod crkve sv. Marije Velike (Karta 41., br. 5)

Ispod ruševina crkve sv. Marije Velike na istočnom dijelu grada, uz gradski bedem, nađeni su ostatci mozaičnih podova još početkom 20.st..[1649]

5.18.6. Objekt u Ulici Hrvoja Vukčića Hrvatinića (Karta 41., br. 6)

Radovi na novogradnji u nekadašnjoj Ljubljanskoj ulici, a koja bi odgovarala današnjoj Ulici Hrvoja Vukčića Hrvatinića, dakle u istočnome dijelu grada, doveli su do zaštitnih iskopavanja na području nešto južnije smještenom od spomenute ulice, tijekom 50-ih god. 20. st. M. Suić, u svojem izvješću o provedenim radovima, objekt smješta jugozapadno od tržnice, pri čemu samo kazuje da su tom prigodom otkriveni dijelovi objekta s mozaičnim podom.[1650]

5.18.7. Kuća u Ulici Kraljskog Dalmatina (Karta 41., br. 7)

U današnjoj Ulici Kraljskog Dalmatina u jugoistočnom dijelu grada, u dostupnoj se literaturi spominju arhitektonski ostatci koji su nađeni 1975. godine tijekom istraživanja koje je vodio Arheološki muzej u Zadru. Istraženi materijalni nalazi upućuje na reprezentativne ostatke objekta čiji su podovi bili prekriveni mozaicima ukrašenima najvećim dijelom geometrijskim motivima.[1651] Međutim, moguće je i da je ovdje riječ zapravo o nalazu koji je nađen deset godina prije (1965. godine). Naime, B. Ilakovac izvještava o nalazu u Ulici Kraljskog Dalmatina, pri čemu spominje ostatke, također, četiriju mozaičnih podova, ali i druge nalaze poput impluvija za koji kaže da je vjerojatno pripadao atriju, a uz njega spominje nerazvrstane pokretne nalaze poput keramike, stakla i metala.[1652] Od svih nalaza nađenih na ovom lokalitetu B. Ilakovac je devedesetih godina dvadesetog stoljeća objavio nalaze brončanih okova od osovina rimskih vrata, dok je J. Meder relativno nedavno u svojem izvještaju objavila nalaze četiriju mozaičnih podova nađenih u istoj ulici. Zanimljivo je da i K. Appio Giunio spominje nalaze koje navodi i J. Meder, a koje također veže uz 1975. godinu. Spominjanje istoga broja mozaičnih podova istoj ulici kod svih triju autora išlo bi u prilog pretpostavci da je ovdje riječ možda o istom nalazu. Moguće je da se u kasnijim objavama potkrala pogreška vezana za navođenje godine nalaza.

[1649] V. BRUNELLI, 1913, 133; M. SUIĆ, 1970, 244; B. MATULIĆ, 1994, 108.

[1650] M. SUIĆ, 1958, 43; B. MATULIĆ, 1994, 106.

[1651] A. APPIO GIUNIO, 2008a, 247.

[1652] Opš. kod B. ILAKOVAC, 1992, 139-144.

Istraživanja ovog objekta bila su zaštitnog karaktera i provođena su tijekom novogradnji. Zbog samog karaktera istraživanja područje nije istraženo u cijelosti, tako da se neistraženi dijelovi nalaze još uvijek ispod susjednih nastanjenih zgrada.[1653]

B. Ilakovac detaljno je obradio samo brončane okove vezane uz osovine rimskih vrata, a koji su imali funkciju olakšavanja pokretljivost vrata. Zanimljivo je da su razmatrani okovi, iako ručno proizvedeni, bili jednakoga promjera i težine, a razlikovali su se tek u visini (sl. 49).

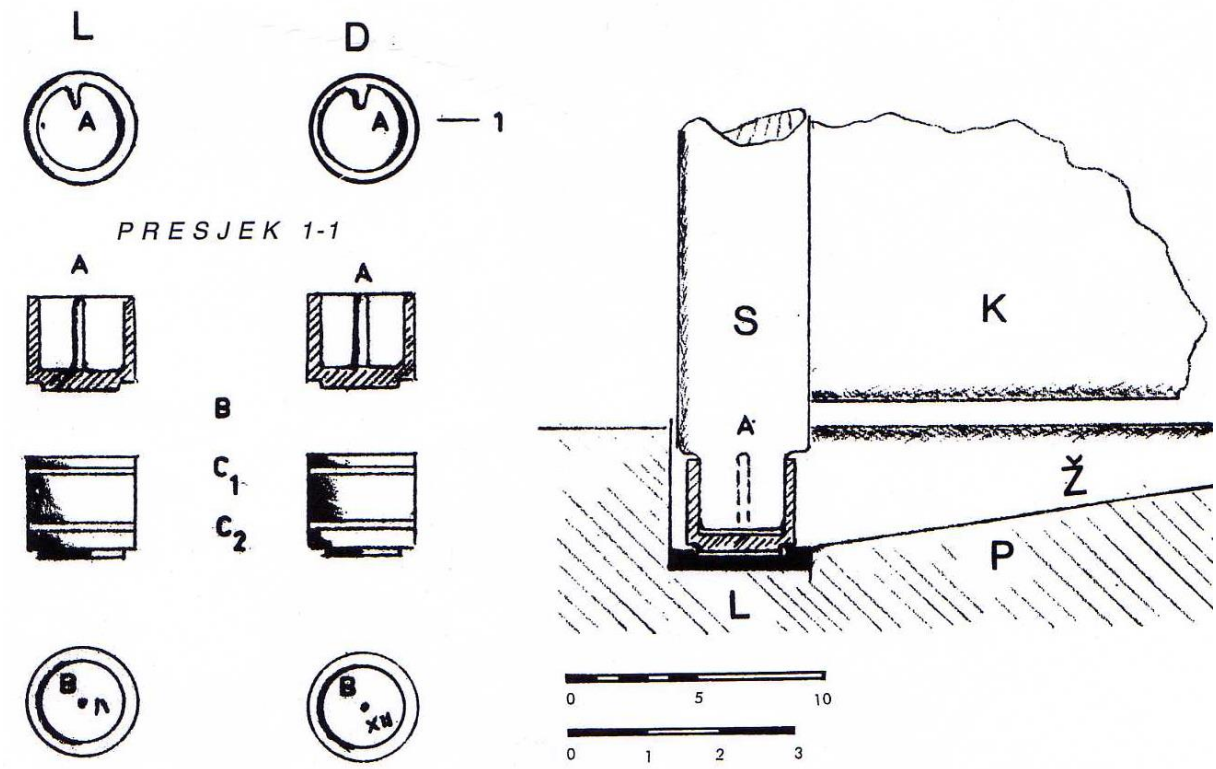

Slika 49. Okovi vrata nađeni u Ulici Kraljskog Dalmatina (B. ILAKOVAC, 1992, 141).

Ilakovac je razmatrane okove identificirao kao one koji pripadaju tipu rimskih vrata s koso užlijebljenim pragom (sl. 50.). Zanimljivo je spomenuti da su okovi s donje strane imali unesene oznake koje su majstorima olakšavale posao ugradnje, a zahvaljujući tomu može se zaključiti da je u konkretnoj kući bilo više višekrilnih vrata jer je na jednom od okova zabilježena rimski broj XII., što znači da je u kući bilo najmanje 6 višekrilnih vrata.[1654] Nađeni su okovi prema ležištima i zabilježenim obilježjima pripadali istim dvokrilnim vratima. Veća izlizanost lijevog okova upućuje na to da su se lijeve vratnice više

[1653] B. ILAKOVAC, 1992, 139-144.

[1654] B. ILAKOVAC, 1992, 139-144.

upotrebljavale. Ilakovčeva detaljna studija vratnica pokazuje da i mali naizgled manje važni ostatci mogu dati više informacija o prostoru negoli se očekuje.

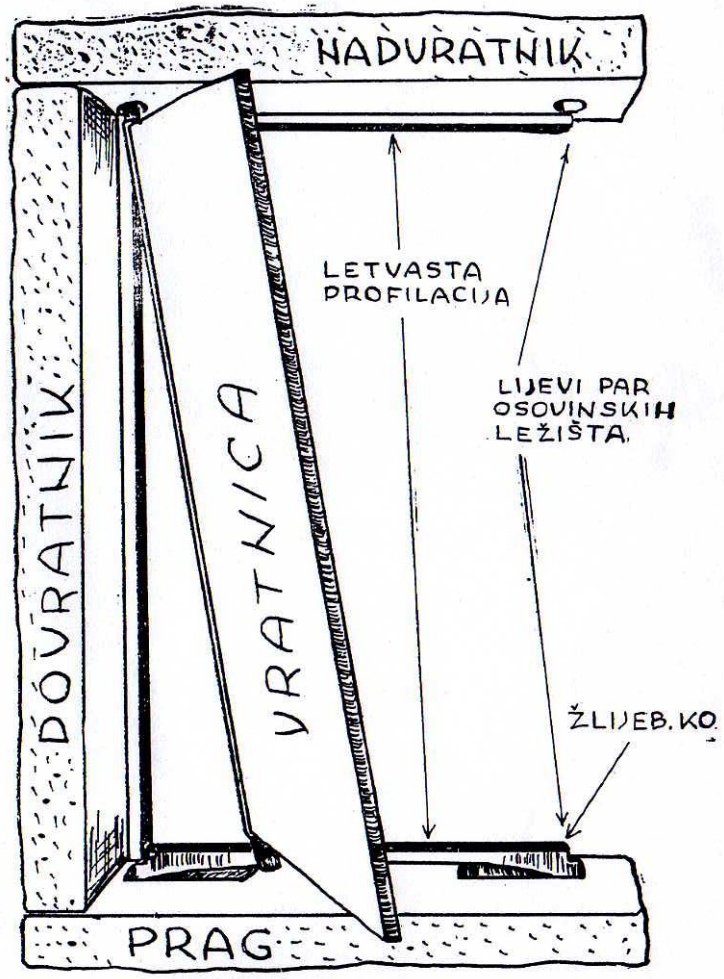

Slika 50. Vrata s koso užlijebljenim pragom (B. ILAKOVAC, 1963, 177).

Četiri mozaika (tri crno-bijela i jedan polikroman) koja se mogu vjerojatno vezati za prostor o kojem piše B. Ilakovac, opisala je i J. Meder. I J. Meder i B. Ilakovac u svojim radovima o ovom nalazu razmatraju pojedinačne elemente ne dovodeći ih u kontekst s mjestom nalaza, odnosno s drugim nalazima na lokalitetu. Zahvaljujući podatcima koje je iznijela J. Meder poznato je da su mozaici bili kvalitetno oblikovani od manjih tesera.[1655] Prvi od četiriju mozaika karakterizira motiv svastike oblikovan oko manjih kvadrata s crnom točkom u sredini (sl. 51.).[1656] Spomenuti je mozaik bio na prvi pogled najveći te je zauzimao nešto manje od 7 m² (288 x 240 cm). Mozaik sa sličnim motivom nađen je i u jednoj od raskošnih

[1655] J. MEDER, 2003, 81-82.

[1656] Opš. kod J. MEDER, 2003, 80.

pompejskih kuća *Casa del Centauro* (VI, 9, 3-5) koji se datira u kasno 2. st. ili rano 1. st. pr. Krista (sl. 52.).

Slika 51. Mozaični pod s motivom svastike u Ulici Kraljskog Dalmatina (J. MEDER, 2003, Tabla XXXII, sl. 1).

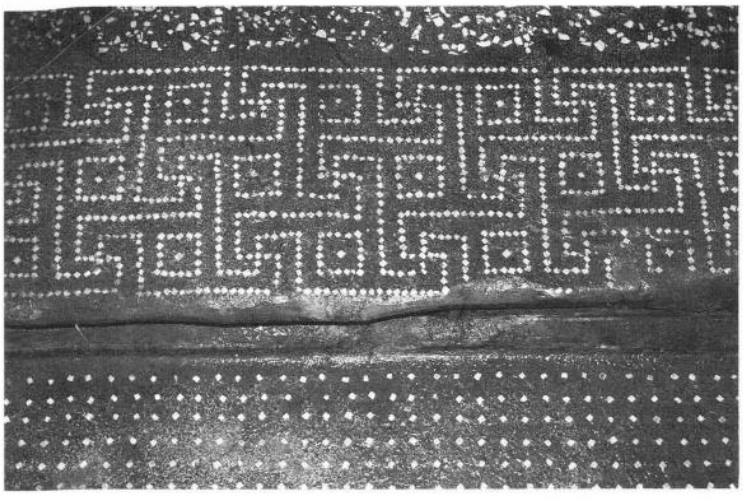

Slika 52. Podni mozaik s motivom svastike u *Casa del Centauro* (VI, 9,3-5) u Pompejima. (R. LING, 1991, 19).

Drugi, manji podni mozaik,[1657] prema J. Meder, možda je dio praga, a koncipiran je od mreže rombova s crnom točkom u sredini, pri čemu je sastavnica s rombovima uokvirena crnom bordurom (sl. 53.).[1658] Svojom strukturom taj mozaik nije privlačio poglede, zbog čega je vjerojatno ukrašavao neki manje važan prostor. Moguće da je taj mozaik bio u prolaznoj prostoriji koja je tražila reprezentaciju, no nije zadržavala poglede na dulje vrijeme, zbog čega nije bilo važno da mozaik ima razrađeniju koncepciju.

Slika 53. Mozaični pod s motivom rombova (J. MEDER, 2003, Tabla. XXXII, sl. 2.).

Treći je pod imao istu mozaičnu strukturu kao i prethodni, ali je, prema navodu kod J. Meder, bio polikroman.[1659] Četvrti je pod bio najraskošniji i on je u svojoj sredini imao upisanu kružnicu okruženu polukružnicama i četvrtinama kruga, pri čemu su polukružnice smještene po simetralama središnjega kruga, a četvrtine kruga u kutovima (sl. 54.). Polukružnice i četvrtine kruga bile su ispunjene stiliziranim školjkama, a u sredini kružnice bio je ucrtan motiv rozete. Cijela je mozaična kompozicija bila uokvirena pletenicom koja je nalikovala na lanac s karikama u obliku srca. Između kružnih segmenata dan je motiv Salamonova čvora. Ovaj je pod otkriven u veličini nešto većoj od 6 m² (323 x 189 cm), no, kako je na otprilike polovici mozaika izgrađen zid, odnosno rađene su pregradnje, može se samo pretpostaviti izgled ostalog dijela mozaika jer istraženi dio podnice upućuje na simetričnost koja je

[1657] On je bio veličine malo veće od 3 m² (190 x 170 cm), v. J. MEDER, 2003, 80.

[1658] J. MEDER, 2003, 81.

[1659] J. MEDER, 2003, 80.

vjerojatno bila zrcalnoga karaktera. S obzirom na to, mozaik je morao biti dvostruko veći od navedenih dimenzija te bi tako ovo bio zapravo najveći mozaik od četiriju razmatranih mozaičnih podova. Bočni mozaik s uzorkom svastike i rombova samim svojim smještajem bi mogao upućivati na to da je s određenom svrhom napravljen baš na tom mjestu. Stječe se dojam da je bočno položena mozaična traka bila neka vrsta razmaka između onoga što je ispred i iza. Sve navedeno ide u prilog elaboriranom mozaičnom podu koji je bio namijenjen dužem zadržavanju gostiju, što potkrepljuje kvaliteta njegove izrade koja ujedno ostavlja „visok“ estetski dojam. Spomenuta bi obilježja bi upućivale na viši imovinski status vlasnika, a vrlo vjerojatno i viši društveni status.

Jagoda Meder koja je objavila nalaze mozaika nađene na ovom području datira podnice u razdoblje 1. i 2. st.[1660] Taj mozaik poput prije spomenutog mozaika nađenog ispod samostana sv. Mihovila pokazuje da motiv Salamonova čvora nije bio iznimna pojava u prvim stoljećima Carstva. Zadnji ovdje obrađeni mozaični pod i njegova estetika svjedoče o tome da je krasio najreprezentativniju prostoriju od istraženih prostorija u ovom objektu.

Slika 54. Najraskošniji mozaik u Ulici Kraljskog Dalmatina (J. MEDER, 2003, Tabla. XXXII., sl. 3.).

[1660] J. MEDER, 2003, 81,

5.18.8. Objekt na mjestu nekadašnjeg Teatra Nobile (Karta 41., br. 8)

Pri kopanju temelja za gradnju staroga zadarskog kazališta (na mjestu današnjeg HNK-a)[1661] u drugoj polovici 18. st. nađeni su na položaju nekadašnjega glavnog dekumana u jugoistočnom odnosno istočnom dijelu grada arhitektonski ostatci s oslikanom zidnom žbukom.[1662] Na nađenoj freski je vidljiv profil muškarca čija je glava bila ovjenčana lovorom (sl. 55.).[1663] Prema stilu freska se datira otprilike u prva dva stoljeća.[1664]

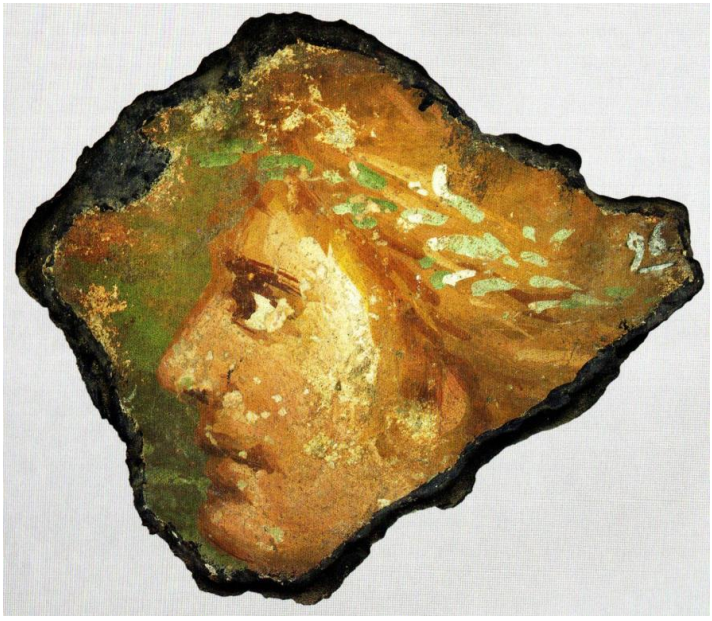

Slika 55. Freska muškarca dana u profilu s vjenčićem lovora na glavi (N. CAMBI, 2002, 191).

5.18.9. Objekt kod Ulice plemića Borelli (Karta 41., br. 9)

Početkom 20. st. tijekom gradnje zgrade suda u južnom dijelu grada, u nekadašnjoj Turskoj ulici, odnosno danas Ulici plemića Borelli, otkriven je crno-bijeli mozaik.[1665] Nedaleko od njega nađena je i podnica od opeka izvedena u tehnici *opus spicatum.* Nalazi se datiraju u prva tri stoljeća Carstva.

[1661] U pitanju je *Teatro Nobile*, dok je kazalište *Teatro Verdi* u odnosu prema spomenutom kazalištu bilo mlađeg postanja.

[1662] M. SUIĆ, 1981, 288.

[1663] M. SUIĆ, 1954, 86.

[1664] N. CAMBI, 2002, 188-191.

[1665] J. BERSA, 1902, 145-146.; M. SUIĆ, 1958, 42; M. SUIĆ, 1981, 289, B. MATULIĆ, 1994, 106.

5.18.10. Objekt na uglu kod Ulice plemića Borelli (Karta 41., br. 10)

Na uglu nekadašnje Turske ulice u južnom dijelu grada nađen je, pri radovima vezanima za gradnju ranije spomenute zgrade suda, višebojni mozaik s geometrijskim motivima. Poput spomenutog ovaj se objekt datira u prva stoljeća Carstva.[1666] S obzirom na lokaciju, spomenuta su dva mozaika mogla pripadati istomu zdanju.

5.18.11. Objekt u blizini Ulice plemića Borelli (Karta 41., br. 11)

U drugoj polovici 19. st. u blizini nekadašnje Turske ulice, opet južno na katastarskoj čestici 350[1667] nađen je višebojni antički mozaik u dužini od 12 m.[1668] Kako je ležao pod kućom, on je samo dijelom izvađen i pohranjen u zadarski Muzej.[1669] Je li taj mozaik mogao biti u vezi s drugim evidentiranim mozaicima u Ulici plemića Borelli, teško je reći s obzirom na mali broj raspoloživih podataka.

5.18.12. Kuća Rašica 1 (Karta 41., br. 12)

Rimska kuća Rašica 1 smjestila se na jugozapadu poluotoka, na području omeđenu idućim ulicama: na sjeveroistoku Ulicom Madijevaca, na sjeverozapadu Poljanom Požarišće, na jugoistoku Ulicom Zore dalmatinske, a na jugozapadu Ulicom Zadarskog mira 1358. (v. Karta 42.).[1670]

U odnosu prema rimskom forumu ta je kuća bila smještena u njegovoj blizini, nešto jugoistočnije od njega. Kuća je bila uglavnom suterenska, što znači da je, gledajući sa strane ulice, strop prostorija smještenih iza prostorije H pripadao podrumskim prostorijama, dok je gledano sa strane dvorišta strop bio normalne visine, što je posljedica neravne geomorfologije terena.[1671] Kako je kuća građena na strmini, unutar nje se razlikuju različite visine koje su išle od najviše od najniže visine u rasponu od otprilike +2,25 do +0,25 m.[1672]

Kuća je otkrivena tijekom izgradnje stambenog kompleksa poznatog pod imenom „Rašica“, a koji je dobio ime prema tvorcu toga projekta, arhitektu Božidaru Rašici. Kako bi se ostatci

[1666] J. BERSA, 1902, 145-146.; B. MATULIĆ, 1994, 106-107.

[1667] Danas se katastarska čestica 350 odnosi na pašnjak (Mocire) na kopnu i nije vezana uz poluotok, https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true&institutionID=114.

[1668] F. C. BIANCHI, 1883, 44; M. SUIĆ, 1970, 244; B. MATULIĆ, 1994, 107.

[1669] B. MATULIĆ, 1994, 106-107.

[1670] Rezultate ovih istraživanja (Kuća Rašice 1. i 2.) objavio je B. Ilakovac, v. B. ILAKOVAC, 1962b, 271-301.

[1671] B. ILAKOVAC, 1962b, bilj. 12, 293.

[1672] B. ILAKOVAC, 1962b, 293.

evidentirali i spasili od daljnjeg uništavanja, prišlo se zaštitnim iskopavanjima koja su trajala od veljače do travnja 1960. godine. Tom su prigodom na mjestu nove gradnje (Karta 42., br. 9) nađeni iznimno važni ostatci stambene arhitekture.[1673]

U pitanju je djelomično sačuvana kuća izdužena oblika, sastavljena od više prostorija. Područje rasprostiranja razmatrane kuće nije poznato jer prostor peristila nije potpuno istražen kao ni druga polovica kuće.[1674]

Riječ je o sjeverozapadnoj, odnosno sjevernoj polovici kuće (uzdužnoj) koja je posjedovala osnovne elemente koji se obično smatraju tipičnima za rimsku gradsku kuću.[1675] Ulaz u kuću nije bilo moguće istražiti, ali, sudeći prema ostatcima, on se moguće nalazio na dekumanu koji je išao današnjom Ulicom Madijevaca, što bi upućivalo na veću važnost konkretnog dekumana u odnosu prema okolnim kardima. Pročelje kuće bilo je znatno udaljenije od linije ulice negoli danas, pri čemu bi se veća udaljenost mogla protumačiti većom širinom antičke ulice od današnje, jer su suvremene zadarske ulice temeljene na srednjovjekovnom, zbijenijem uličnom sustavu.[1676]

Sjeverozapadno od spomenute kuće naslanjala se na nju druga kuća. Pročelje druge kuće išlo je istom linijom kao i zid pročelja prve kuće (Tlocrt 24., br. zida 11 i br. zida 17), što govori da su ulična pročelja očito bila poravnana).[1677]

[1673] B. ILAKOVAC, 1962b, 271-272.

[1674] M. SUIĆ, 1981, 196-198; M. SUIĆ, 2003, 273.

[1675] M. SUIĆ, 1981, 196-198.

[1676] B. ILAKOVAC, 1962b, 271-301.

[1677] B. ILAKOVAC, 1962b, 283.

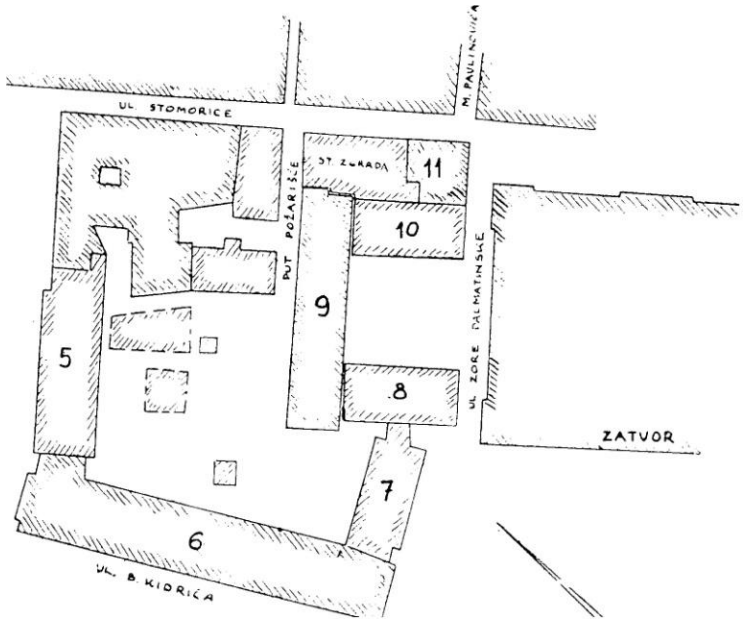

Karta 42. Položaj objekata u kvartu tijekom izgradnje novogradnje nazvane Rašica (B. ILAKOVAC, 1962b, 272).

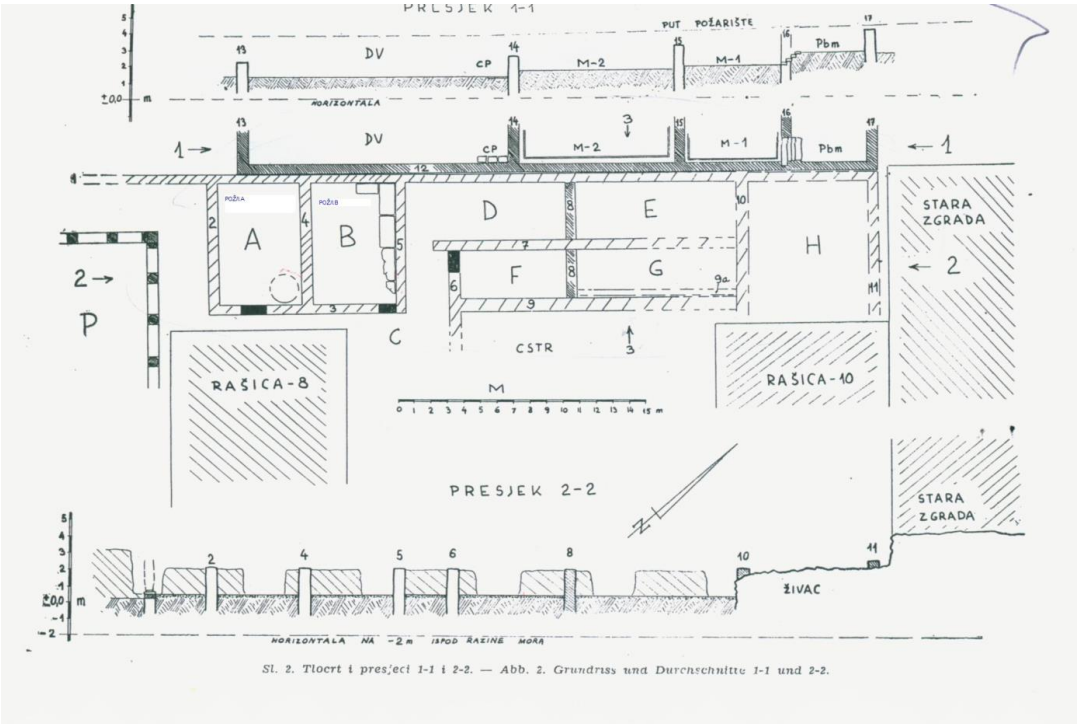

Tlocrt 24. Rimskodobne kuće Rašica 1 i 2 (B. ILAKOVAC, 1962b, 273).

Posrijedi je, čini se, privatna kuća čiji je prizemni dio, barem u završnoj fazi upotrebe ovog objekta, dobrim dijelom služio za skladišne svrhe, u smislu pohrane hrane i oruđa, a drugi, katni dio za stanovanje. Takvoj namjeni prostorija ide u prilog obrada zidnih površina i

podova, ali i nađeni artefakti unutar istih prostora, o čemu će biti više govora u razmatranju pojedinih prostorija i tamo nađenih predmeta. Na katu kuće bili su bogato dekorirani prostori, o čemu svjedoče ostatci oplate zidova koja je nađena u građevinskom materijalu u prednjem dijelu kuće, odnosno na prostoru bližemu Ulici Madijevaca, na kojem su se nalazile prostorije D, E, F, G (Tlocrt 24).[1678] Datacija kuće je nesigurna, naime, na prostoru kuće nađen je žig krovne tegule PANSIANA koji se datira u 1. st. Iako tegule nisu uvijek pouzdano sredstvo datacije, one nedvojbeno pokazuju da je na području grada antičkog Zadra rano došlo do romanizacije.[1679].

Ova je kuća imala dvije faze, prvu (stariju), vezanu za peristilno dvorište, a koja se široko datira u prva stoljeća, i drugu koja se veže uz period u kojemu je peristil izgubio svoju funkciju, a smješta se najranije u vrijeme potkraj 4. ili početkom 5. st.[1680] B. Ilakovac smatra da je u drugoj fazi funkciju dvorišta preuzelo centralno kućno dvorište koje se, prema njemu, nalazilo na katu gledano s dvorišne strane, za što nema sigurnih dokaza.

Prostorija A (Tlocrt 24., A)

U razmatranju prostorija krenut će se od tlocrta B. Ilakovca, pa će se prostor pratiti kroz njegove tlocrtne oznake, što znači da će se krenuti od prostorije koja je označena slovom A, iako je zapravo to zadnja prostorija prednjeg dijela doma. Spomenuta je prostorija smještena na zapadnom dijelu istražene zgrade, tik do peristila, a imala je oblik okomito postavljenoga pravokutnika. Omeđena je bila četirima zidovima (1, 2, 3, 4; v. Tlocrt 24.) koji su imali debljinu od 48 cm.[1681] Zidovi prostorije A građeni su od pritesanoga lomljenog kamena. Zid 1 ove prostorije je perimetralni zid, a zid broj 4 zajednički je zid koji ona dijeli sa susjednom prostorijom označenom slovom B. U zidu označenu brojem 3 nalazila su se vrata koja su tijekom vremena zazidana. Taj otvor za vrata iznosio je 175 cm[1682] i bio je smješten malo više prema peristilu, ali ne daleko od svog središnjeg položaja u njemu. Veličina prolaza pokazuje da je on prvotno bio velik i vrlo vjerojatno je da je ona jednim dijelom bila posljedica težnje da u ovu prostoriju uđe više svjetla i zraka jer je riječ o zadnjoj prostoriji koja je bila uz peristil, odakle je dobivala svjetlo. Moguće je da je ta prostorija dobivala svjetlo i iz atrija, ako je on egzistirao u prednjem dijelu kuće, za što postoje određene indicije, no taj prostor

[1678] B. ILAKOVAC, 1962b, 278-382.

[1679] B. ILAKOVAC, 1962b, 281.

[1680] B. ILAKOVC, 1962b, 296-99.

[1681] B. ILAKOVAC, 1962b, 271.

[1682] B. ILAKOVAC, 1962b, 271.

nije u cjelini definiran. Postojanju atrija u toj kući išla bi u prilog organizacija prednjeg dijela kuće, ali ne i podovi i zidovi. Ova je prostorija imala veličinu od 31,5 m² (7 x 4,5 m), što upućuje na to da je mogla služiti za različite funkcije. Približno središnji položaj vrata u toj prostoriji mogući je pokazatelj prvotne javne funkcije i cirkulacije većeg broja ljudi ovim prostorom, pri čemu je prije navedena dimenzija vratnica zasigurno olakšavala kretanje.

Zidovi prostorije A građeni su, čini se, nepravilnom varijantom tehnike *opus isodomum* pri kojoj se zid gradi pažljivim uslojavanjem i pri tome se pazi na to da svaki red bude jednake visine.[1683] Ova se tehnika u svojoj varijanti s klesanim kamenom primjenjivala uglavnom za reprezentativne građevine, no upotreba priklesanog kamenja mogla bi upućivati na ranu fazu prihvaćanja novih tehnika gradnje. Pod je, kaže Ilakovac, improviziran,[1684] dok zidovi nisu ožbukani (kao i u drugim prizemnim prostorijama ovog objekta),[1685] što bi bilo u suprotnosti s reprezentativnom koncepcijom prostorija koje krase imućne rimske kuće.

Zazidana vrata u toj prostorije pokazatelj su promjena u namjeni prostora i obično se tumače nesigurnošću zbog koje se imovina morala osigurati jer se do nje nakon zazidavanja vrata moglo doći samo s kata. U arhitektonskom smislu to bi bila srednje velika pravokutna prostorija (gledano u usporedbi s drugim prostorijama u ovom objektu) smještena na kraju prednjeg dijela doma koja je potkraj svoje upotrebe imala utilitarnu namjenu.

Unutar prostorije A nađena je velika okrugla kamena posuda, promjera 170 cm.[1686] Posuda se nalazila u kutu prostorije A, između zidova 3 i 4, odmah do nekadašnjih vrata, koja su u međuvremenu izgubila svoju funkciju (Tlocrt 24.).[1687] Sudeći prema položaju, posuda je ovdje zapravo mogla stajati i u ranijoj fazi upotrebe prostorije prije zazidavanja vrata jer je bila smještena tako da nije posebno otežavala ulaz. Posuda je djelomično sačuvana, a očito je služila za skladištenje. Prema B. Ilakovcu služila je za čuvanje maslinova ulja, što je moguće, kao što je moguće da se u posudi mijenjao sadržaj skladištenja.

Prostorija B (Tlocrt 24., B)

Gotovo istovjetna prostorija smještena je s istočne strane prostorije A. U pitanju je pravokutna prostorija smještena u stražnjem dijelu prednjeg dijela doma. Bila je zatvorena zidovima 1, 3,

[1683] Opš. o tehnici kod A. KILIĆ-MATIĆ, 2004, 94-96.

[1684] Pod je građen od vapnene žbuke te je pokriven s 20 cm debelim slojem pijeska, šljunka i šute, v. B. ILAKOVAC, 1962b, 271.

[1685] U prostoriji A i B površina je zida je vrlo neravna, v. B. ILAKOVAC, 1962b, 285.

[1686] B. ILAKOVAC, 1962b, 271.

[1687] B. ILAKOVAC, 1962b, 271.

4 i 5. Zid 3, kao i u prethodnoj prostoriji, imao je u sebi vrata koja su tijekom vremena, također, zazidana. U toj su prostoriji vrata bila smještena bliže zidu 5, a ujedno su bila manje širine od prethodnih (105 cm), što bi vjerojatno upućivalo na manju cirkulaciju ljudi nego u susjednoj prostoriji.[1688] I ovdje su svi navedeni zidovi bili jednake širine (48 cm). U zidu 5 nađeni su zidni otvori koji su označeni slovima a, b, i c. Svi spomenuti otvori bili su na istoj udaljenosti od poda (udaljenost od poda = 140 cm) i očito su služili nekoj pragmatičnoj funkciji.[1689] Moguće je da je riječ o otvorima koji su služili za provjetravanje prostorije, no, s obzirom na to da je ovo bio skladišni prostor ista visina na kojoj su smješteni otvori, i to relativno niska, upućivala bi prije na neku drugu namjenu; pa je moguće i da su otvori bili namijenjeni pridržavanju polica. Takve otvore u zidu imala je prostorija označena brojem 05 u *Casa degli Amanti* (I, 10, 11) u Pompejima.[1690] No otvori u ovdje razmatranoj prostoriji bili su blizu ulaznih vrata, što je bilo nepraktično jer namještaj i drugi predmeti, neovisno o tome koliko malo „zadiru“ u protočni dio prostora smetaju u kretanju, zbog čega su ovdje razmatrani otvori služili za dovod zraka ako su oni izgrađeni u ranoj fazi upotrebe kuće ili su pak, ako su iz kasnije faze, služili kao oslonac za police koje nakon zazidavanja ulaznih vrata više nisu nikomu smetale pri ulaženju. Prostorija B ovdje razmatrane kuće bila je iste veličine kao prethodna prostorija A, što znači da je imala veličinu od 31,5 m² (7 x 4,5 m).[1691]

Ta prostorija nije u cijelosti istražena, a njezin tlocrt i sam smještaj vrata koja su naknadno zazidana pokazuju da je prostorija, kao i prethodna, tijekom vremena doživjela promjenu namjene. Uža vrata i njihov asimetričan smještaj upućuju na vjerojatno nešto drukčiju namjenu prostorije u odnosu na prethodnu. Asimetričan položaj možda se može dovesti u vezu s pretpostavkom da je u središnjem dijelu postojao atrij, odakle se primala dodatna svijetlost pa bi možda vrata bila smještena udesno kako bi primila više svjetla. Međutim, nalaz kamenoga bloka na sredini prostorije (nije ucrtan na tlocrtu), a za koji B. Ilakovac smatra da je zamijenio bazu koja je tu otprije stajala,[1692] objasnio bi zašto su vrata bila položena više ulijevo jer bi, u suprotnom, oni koji ulaze u prostoriju išli izravno prema stupu, što bi otežavalo ulazak. Dakle, postojanje atrija ne mora biti razlog zašto su vrata više pozicionirana prema istoku negoli zapadu.

[1688] B. ILAKOVAC, 1962b, 271.

[1689] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1690] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/gallery/allison/ph15_04.

[1691] B. ILAKOVAC, 1962b, 273.

[1692] B. ILAKOVAC, 1962b, 274- 275.

Zidovi prostorije B, kao i oni u prostoriji A, građeni su, čini se, tehnikom *opus isodomum* u njezinoj nepravilnoj varijanti u smislu upotrebe pritesanog kamenja. Pod je također improviziran. Arhitektonski bi se i ova prostorija mogla definirati kao srednje velika pravokutna prostorija u prednjem dijelu kuće. U završnoj fazi uporabe ta je prostorija služila istoj namjeni, kao i prethodna opisana prostorija, odnosno kao *cella*. I taj je prostor svojom koncepcijom odgovarao potrebama skladištenja ulja jer je njegovo čuvanje zahtijevalo taman, nešto hladniji i suh prostor.[1693] Širina vrata i njihov položaj vjerojatno bi upućivali na to da je taj prostor prvotno imao nešto drukčiju, manje zahtjevnu, namjenu od susjedne prostorije A.

U prostoriji označenoj slovom B uz zidove 1, 5 i 3 smještene su kamenice (Tlocrt 24. i 25.). Kamenica 1 bila je smještena uz zid 1 i položena je uzdužno.[1694] Samo ta kamenica nije bila izrađena od kvalitetnog kamena i nije imala profilaciju ni donje ugaone stope, zbog čega se smatra da je bila prava kamenica u usporedbi s ostalima koje su zapravo bile sekundarno upotrebljavani sarkofazi.[1695] Kamenica 2 bila je smještena dijelom uz zid 1, a većim dijelom uz zid br. 5., a usto je bila ukrašena profilacijom te je imala ugaone stope.[1696] Kamenica 3 bila je smještena uz zid 5, kao i kamenica pod brojem 4. Ona je također bila ukrašena profilacijom i imala je ugaone stope.[1697] Kamenica 4 imala je ista obilježja kao i prethodno navedena. Kamenica 5 najvećim je dijelom bila smještena uz zid 5 i jednim manjim dijelom uz zid br. 3. Zbog njezine teške oštećenosti nije bilo moguće ni približno odrediti njezine dimenzije.[1698]

[1693] M. ŽANETIĆ, http://www.paicusa.hr/hr/26/skladistenje-maslinovoga-ulj.

[1694] B. ILAKOVAC, 1962b, 272.

[1695] B. ILAKOVAC, 1962b, 274.

[1696] B. ILAKOVAC, 1962b, 274.

[1697] B. ILAKOVAC, 1962b, 274.

[1698] B. ILAKOVAC, 1962b, 274.

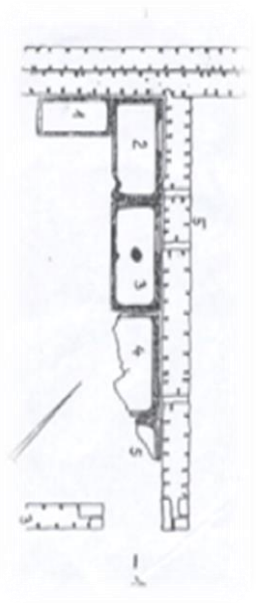

Tlocrt 25. Položaj kamenica u prostoriji B, rimskodobne kuće Rašica 1 (B. ILAKOVAC, 1962b, 273).

Sve kamenice, izuzevši onu pod brojem 1, izrađene su od kvalitetnijeg materijala i imale su svoje stope. Kamenice 2 i 3 ukrašene su na svim stranama profilacijom, a kamenice 4 i 5 sigurno na sačuvanim stranama. Na kamenicama su postojali i natpisi koji su, čini se, bili izvedeni na užim stranama sarkofaga, a zapravo su sačuvana samo takva dva fragmenta, za koja se ne zna jesu li pripadali istom sarkofagu ili nisu.[1699] Upravo ti fragmenti najočitije svjedoče o tome da je ovdje riječ o sarkofazima koji su tijekom vremena dobili drugu namjenu. Njihovi su poklopci bili prilagođeni ekonomskoj svrsi, zbog čega se sjedište za poklopac nalazilo s unutrašnje strane (sl. 56.).[1700] Vidljivo je da su se sarkofazi izrađivali u različitim mjerama, pri čemu su im dužine varirale od 132 cm do 202 cm, širina od 69 cm do 91,5 cm, a visina od 52 do 71 cm.

[1699] Opš. o natpisima kod B. ILAKOVAC, 1962b, 274.

[1700] B. ILAKOVAC, 1962b, 277.

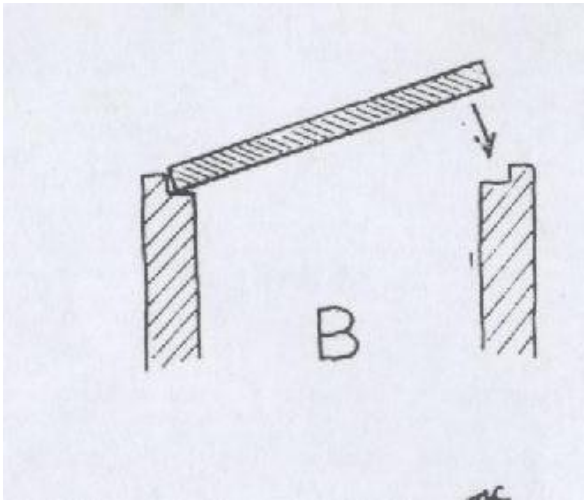

Slika 56. Primjer poklopca škrinje u prostoriji B u Kući Rašica 1 (B. ILAKOVAC, 1962b, 277).

S obzirom na analizu materijala, Ilakovac smatra da su kamenice od broja 2 do broja 4 služile za pohranu ulja jer je u njima izgorjela veća količina gorivog materijala koja je omekšala postojeću građu. Njihov ukupni, dakle zajednički kapacitet iznosio je, prema B. Ilakovcu, oko 2500 l. Spomenuti kapacitet tih kamenica zadovoljio bi, prema suvremenim mjerilima potrošnje, godišnju potrebu za uljem u kućanstvu koje bi imalo oko 125 osoba. Upravo ovolika količina ulja upućivala bi na to da je ovo bilo skladište primarno komercijalne namjene.[1701]

S obzirom na zbijenost kamenica, pretpostavlja se da su se u neistraženom dijelu prostorije nalazile druge kamenice ili neke druge posude skladišne namjene. Položaj kamenice 5 dodatno upućuje na prenamjenu prostora jer je kamenica bila smještana uz nekadašnja vrata prostorije. Stoga se može zaključiti da su nakon razmještanja kamenica u ovom prostoru, napose kamenice označene brojem 5, zazidana vrata. Otprilike na sredini prostorije B nalazio se, već spomenuti, kameni blok.[1702] Blok je prema svojim obilježjima (obliku, veličini, profilacijama) najvjerojatnije bio građevinski element u konstrukciji gornjeg dijela neke veće rimske građevine.[1703] B. Ilakovac smatra da je ovdje sekundarno upotrijebljen kao baza stupa

[1701] J. Pavić navodi da u suvremenim mediteranskim zemljama prosječna godišnja potrošnja maslinova ulja iznosi od 10 do 20 l po stanovniku, v. J. PAVIĆ, http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=23843.

[1702] B. ILAKOVAC, 1962b, 274.

[1703] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

koji je nosio teret stropa.[1704] Nalaženje toga kamenog bloka u sredini prostorije može se objasniti širokim rasponom stropa koji je trebalo na neki način podržati. Zadaća je tog stupa da posluži kao oslonac poprečnim stropnim gredama u prostoriji. Kameni blok u prostoriji B bio na dijelu poda ispod šute, a s obzirom na to da je blok nađen izravno na zidanom dijelu poda, valja pretpostaviti je da je ovo podupiranje odrađeno prije pretvorbe ovoga prostora u mjesto gdje su se smjestile kamenice, odnosno da se ovdje može govoriti o više faza u upotrebi ovoga prostora. [1705]

Prostorija C (Tlocrt 24., C)

Prostorija označena slovom C zapravo je nedefinirana i na tlocrtu se razaznaje da je riječ o prostoru ispred prostorija označenih slovima A i B, a koji je jednim svojim krilom skretao u odjeljak ispred prostorija D i F (Tlocrt 24.), što znači da je prostorija imala vjerojatno oblik slova L. I dok je prostor kuće manje-više definiran na sjevernom dijelu (sjeverozapadnom), na sjeveroistoku i jugu nije jer se na tim lokacijama nalaze neistraženi prostori (Tlocrt 24., br. 8 i 10). Taj je prostor vjerojatno komunicirao s prostorom peristila na razmeđi prednjeg i stražnjeg dijela kuće.

Zbog neistraženosti okolnoga prostora spomenuti je prostor nemoguće točnije definirati. Prostorija C služila je za prolaženje i, sudeći prema cjelokupnom prostoru doma, doživjela je promjene tijekom vremena. Ispred prostorija F i G bila je cisterna koja je, kako se čini, kasnijeg postanja, a to je ometalo istraživanje ovog dijela.[1706] U svakom slučaju, naznake produžetka zida 6 prema jugu nakon spoja sa zidom 9 upućuju na to da se prostorija označena kao prostorija C nije nastavljala ovom trasom, barem ne u kasnijoj fazi upotrebe (Tlocrt 24. zid br. 6). Prvobitno je, čini se, ovo bio prostor koji je imao funkciju povezivanja prednjeg i stražnjeg dijela doma. Treba nadodati da nije nemoguće da se na neistraženom području nalazio neki drugi prostor doma, kako pretpostavlja K. Appio Giunio. Ona smatra da je na prostoru označenu brojem 8 bio prostor tablina (Tlocrt 24.),[1707] što je moguće, ali zbog neistraženosti nije još jasno kako je taj dio prostora bio koncipiran. Osim toga, nije poznato je li taj prostor uopće ikada imao reprezentativna obilježja ili je od početka imao utilitarnu namjenu.

[1704] B. ILAKOVAC, 1962b, 292.

[1705] Opš. o istraživanju ovog lokaliteta kod B. ILAKOVAC, 1962b, 271-301.

[1706] B. ILAKOVAC, 1962b, 288.

[1707] K. APPIO GIUNIO, 2008a, 247.

Prostorija D (Tlocrt 24., D)

Prostorija D vodoravno je položena u odnosu prema okomito postavljenoj prostorije A i B. Smjestila se istočno u odnosu prema prostoriji B, od koje ju je dijelio zid 5.[1708] U nju se ulazilo kroz prostor hodnika između zidova 5 i 6 koji vode u spomenutu prostoriju, a koji je na tlocrtu označen slovom C. Nasuprot zidu 5 bio vodoravno položen zid 7 koji je produžen u obzirom na južno i okomito postavljen zid broj 6. Prostorija D ograđena je zidovima 1, 5, 7 i 8. Zidovi 7 i 8 bili su široki 62 cm, dok su ostali bili uži i imali su debljinu od 48 cm.[1709] Osim po širini, zidovi 7 i 9 (zid vezan za prostorije F i G) razlikovali su se u materijalu gradnje, ali i oblikovanju zidne površine. Zidovi 6 (prostorija F), 7 i 9 građeni su od većeg kamenja. Širina prolaza u prostor D bila je 160 cm, što znači da je riječ o prostoru koji je bio prometnijeg karaktera.[1710] Ova je prostorija bila pravokutna i više izdužena od prostorija A i B. Veličina prostorije iznosila je 32,9 m² (9,4 x 3,5 m), što znači da je i bila neznatno veća od prostorija A i B.

Od spomenutih se zidova razlikovao i zid 8 koji je građen od tesanog kamenja kao i zidovi 6, 7 i 9.[1711] Upravo različitost zida br. 8 i način njegova uklapanja u prostor i odnos prema drugim zidovima pokazuje da je prostor D obuhvaćao prvobitno prostoriju E, a ista je situacija bila i u prostorijama koje su se smjestile južnije od prostorija D i E, odnosno u prostorijama koje su označene slovima F i G (Tlocrt 24.). Iz ovakve prostorne rekonstrukcije proizašlo bi da je ovo nekada bio mnogo veći prostor. Zid 8 dijelio je očito u kasnijem razdoblju prostorije D i E, kao i F i G. Razlika je bila prisutna i u zidnoj površini razmatranih zidova jer se u zidovima od 1 do, 5 razabiru nepravilnosti, dok je površina zidova 6, 7 i 9 ravnija.[1712] Sudeći prema različitoj strukturi i debljini zidova, spomenuta je prostorija tijekom vremena pregrađivana. Ako je ovaj prostor imao u početku reprezentativnu namjenu, onda je ona morala tijekom vremena biti odbačena. Zanimljivo je da je pod ove prostorije sličan podu u prostorijama A i B, što znači da je riječ o utilitarnoj površini poda. Može se s dosta sigurnosti pretpostaviti da se u ovom dijelu kuće nalazio jedan dugačak prostor koji bi išao od prostorije B do prostorije H. Veća debljina zidova 7 i 8 može ukazivati na katne nadogradnje.[1713] Ako je taj prostor tijekom vremena dobio kat, onda je u prizemlju trebao

[1708] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1709] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1710] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1711] B. ILAKOVAC, 1962b, 285.

[1712] B. ILAKOVAC, 1962b, 285.

[1713] B. ILAKOVAC, 1962b, 285.

prvo biti stambeni prostor koji je, ukoliko je tome bilo tako, s vremenom doživio očito velike izmjene. Ovi su naknadno sagrađeni zidovi bili bolje obrađeni od zidova prostorija A i B, što i nije čudno jer je riječ o mlađim zidovima sagrađenima možda kada je romanizacija uzela zamah ili kada su se promijenili vlasnici kuće.

U prostoriji D nađen je kameni rotor mlina koji je, prema navodima B. Ilakovca,[1714] nepažnjom radnika uništen pa nije sačuvan opis ovog oruđa, ni podatci o njegovu smještaju. Ovaj podatak upućuje na to da je prostorija D služila za skladištenje i možda upotrebu tog oruđa, dakle jednim dijelom i za poljodjelske aktivnosti. [1715]

U većem broju prostorija spomenute kuće (D, E, F, G) nađeno je više profiliranih ulomaka ploča koji bi upućivali na to da je ovaj prostor imao kat i da su reprezentativni prostori bili iznad ovog dijela,[1716] no možda ne i iznad prostora A i B jer takvi nalazi, čini se, nisu nađeni u tim prostorijama. Neki su od mramornih ulomaka nakon pronalaska uspješno sastavljeni (npr. ploče br. 3, 5, 6),[1717] i na njima su vidljive profilacije (sl. 57.). Razmatrane su ploče rađene od mramora različitih boja (zelena, siva sa smeđim ili zelenim primjesama, ružičasto-smeđa i bijela).[1718] Njihova je debljina iznosila od otprilike jednog do nekoliko centimetara, a sve navedeno ide u prilog skupocjenoj dekoraciji.

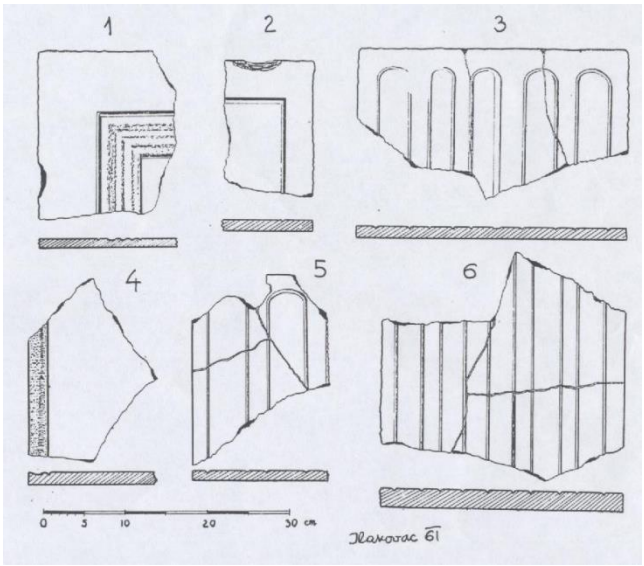

Slika 57. Profilirani ulomci ploča iz kuće Rašica 1 (B. ILAKOVAC, 1962b, 281).

[1714] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1715] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1716] B. ILAKOVAC, 1962b, 278-281; 295.

[1717] B. ILAKOVC, 1962b, 281.

[1718] B. ILAKOVAC, 1962b, 278-279.

Na istome prostoru kao i profilirani ulomci, u prostorijama D, E, F, G, nađeni su ulomci i djelomično sačuvanih neprofiliranih ploča koje su također bile izrađene od različitih vrsta mramora.[1719] Debljina je ploča iznosila između 9 i 23 mm,[1720] a materijal i njegova debljina upućuju na imućnost vlasnika ovoga zdanja. Ovakve su zidne obloge bile prisutne samo u bogato opremljenim objektima. Sve nađene ploče potječu s kata, što upućuje na njegovu stambenu ulogu.

Uz zidne obloge nađeni su ovdje i profilirani kameni ulomci koji su naglašavali prozore i vrata (sl. 58., A-D). Kod njih nije navedeno mjesto nalaska, a može se pretpostaviti da su poput prije spomenutih ploča potekli s istoga prostora smještenog iznad prostorija D, E, F, G.[1721] Ulomci kojima su naglašavani otvori rađeni su također u različitim bojama (bijela, plava, mliječnobijela), što svjedoči o njihovoj skupocjenoj izvedbi i opet imućnosti vlasnika ovog objekta.

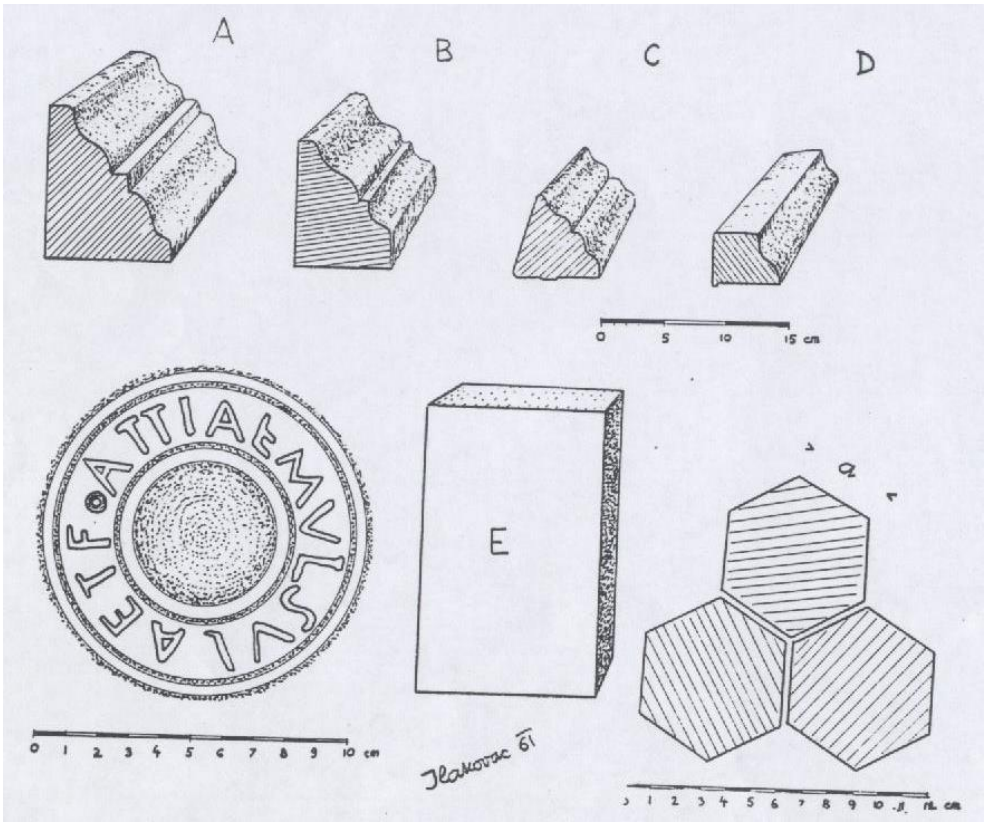

Slika 58. Profilirani ulomci (bordura), žig na teguli i podne opeke (B. ILAKOVAC, 1962b, 282).

[1719] B. ILAKOVAC, 1962b, 278-279.

[1720] B. ILAKOVAC, 1962b, 279.

[1721] B. ILAKOVAC, 1962b, 279-282.

Prostorija E (Tlocrt 24., E)

Prostorija E nalazi se istočno od prostorije D, u njezinu produžetku. Omeđena je zidovima 1, 7, 8, 10. Od prostorije D dijeli je zid 8. Zidovi 1 i 10 š = 48 cm, a zidovi 7, 8 š = 62 cm.[1722] Poput prostorije D to je pravokutna izdužena prostorija. Veličina je prostorije je 32,9 m² (9,4 x 3,5 m). Svojim dimenzijama ta je prostorija odgovarala veličini susjedne prostorije D. Prostorija E nije imala identificiran ulaz i očito je da je ona nastala u kasnijoj fazi. Prvotno je ta prostorija bila vjerojatno dio jednoga prostora, odnosno prostora D, a potom je došlo do podjele u kojoj je nastala prostorija E. U spomenutu prostoriju E, u razdoblju nakon što je ona definirana, izgradnjom zida 8, moglo se ući samo iz gornjeg dijela kuće, kao i uostalom i u neke druge dosada ovdje analizirane prostorije (npr. A i B). Zidovi 7 i 8 drukčiji su od zidova 1 i 10. Razlike su prisutne i u debljini i tehnici obrade zida (v. Prostorija D). Zid br. 8 oslanja se na zidove 1 i 7, što definitivno upućuje na njegovo kasnije postanje. Zid 7, čini se, nije bio povezan sa zidom 10, što bi također išlo u prilog i njegova kasnijeg nastanka s obzirom na zid br. 10. No zid 7 je prema svemu sudeći bio stariji od zida 8, a mlađi od zida 10. Iako žbuke nema ni ovdje, zidovi su poravnani, dok je pod, poput podova zabilježenih u ostalim ovdje obrađenim prostorijama, iste strukture.

U prostoriji E nađene su, među ostalim, i dvije oštećene kamene baze ukrašene složenom profilacijom.[1723] Mjesto njihova nalaska u prostoriji nije navedeno. Te baze nemaju veze s peristilom jer svojim dimenzijama ne odgovaraju onima u peristilu te su i drukčije kvalitete izrade. Naime, baze u peristilu grubo su izrađene, što bi upućivalo na to da baze iz prostorije E nisu izrađene i postavljene u vrijeme izgradnje kuće, već da su naknadno unesene u kućni prostor. Dimenzije su baza nađenih u prostoriji E uglavnom jednake.

U razmatranoj je prostoriji nađen i ulomak stupa koji je bio loše izrade. Naime, on nije površinski dotjeran pa se na njemu razabiru ostatci klesanja po stupu. Loša obrada stupa upućuje na to da najvjerojatnije on nije bio vezan za mnogo složenije oblikovane baze iz ove prostorije, što bi sugeriralo na to da ovi građevinski elementi ovdje nisu originalno bili međusobno povezani, a to svjedoči i o sekundarnoj upotrebi ovdje zatečenih građevinskih elemenata. Čini se da je dio kvalitetnije građe potekao s kata, a one lošije iz prizemlja. Naime, stupovi i baze iz peristila sugeriraju da, ako su uopće ovdje egzistirali atrijski elementi da vjerojatno nisu bili bolje izvedeni od onih u peristilu. Zbog toga je moguće pretpostaviti da je lošiji građeni element iz prostorije E, u obliku stupa mogao prvobitno pripadati

[1722] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1723] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

pretpostavljenom atriju ili nekom drugom ranijem građenom prostoru lošije kvalitete, no baze koje su tu nađene bile su mnogo bolje izrade i nisu mogle pripadati ranoj fazi upotrebe kuće.

Prostorija F (Tlocrt 24., F)

Najmanja pravokutna prostorija, u nizu prostorija u istraženom dijelu kuće Rašica 1, jest prostorija označena slovom F. Prostorija F smještena je južno od prostorije E, a istočno, odnosno jugoistočno od prostorije D s kojom dijeli zid 7. Prostorija je omeđena zidovima: 6, 7, 8, 9. U zidu 6 nalaze se zazidana vrata koja su smještena tik uz zid 7, a širina im je bila 120 cm, dok su njezini zidovi 6 i 9 bili široki 72 cm, a 7 i 8 62 cm.[1724] Veličina je prostorije bila 17,64 m² (6,3 x 2,8 m).[1725] Zidovi 6 i 9 bili su možda mlađi od zida 7 sudeći prema istaci potonjeg zida, ali i primjerice prema samoj razlici u širini zidova. Zid označen br. 8 može se smatrati najmlađim ovdje nađenim zidom. Debljina zidova sugerira, uz već spomenute nalaze, da je iznad ove prostorije bio kat. Kako se čini, prostor F izgrađen je nakon što je sagrađen prostor koji je bio sjevernije položen, pri čemu on, također, nije bio odmah podijeljen, nego je prvotno činio jedan veći uzdužni prostor (misli se na prostor na kojemu se poslije gradi prostorija u tlocrtu označena slovom G).

Zazidavanje 120 cm širokih vrata pokazuje da je prostorija tijekom vremena promijenila svoju namjenu.[1726] Ovdje je upitno kada se to zazidavanje dogodilo i je li ono istodobno s gradnjom zida 8 ili se zbilo nakon toga. Nema podataka o dekoraciji zidova, dok je pod opet utilitarnog karaktera, kao i u drugim prostorijama.

Prostorija G (Tlocrt 24., G)

Prostorija G je smještena istočno od prostorije F, u njezinu produžetku. To je također izdužena pravokutna prostorija, kao i prostorije D, E i F. Omeđena je zidovima 7, 8, 9, 9a (naime, iza zida 9a je zid 9) i 10. Zidovi 7 i 8 široki su 62 cm, zid 9, 72 cm, zid 9a 37 cm, dok je zid 10 širok 48 cm. Razmak između zida br. 9 i zida označena kao 9a jest 12 cm.[1727] Prostorija nema vrata i zapravo ona je, kao i prostorija F, manja od susjednih prostorija. Veličina je prostorije je 26,32 m², odnosno 9,4 x 2,8 m.

[1724] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1725] B. ILAKOVAC, 1962b, 273.

[1726] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

[1727] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

U nju se ulazilo, kao i u obližnje prostorije, odozgo, što je posljedica promjena u načinu korištenja prostorom. Nejasno je zašto se ispred zida 9 bio drugi zid. Možda je zid 9a izgrađen kako bi se stvorila izolacija prostorije u gospodarske svrhe, što, neovisno o točnom razlogu postavljanja, upućuje na krupne promjene u namjeni ovog objekta. Kako zidovi 7 i 9, kao i zid 9a, nisu „organski" povezani sa zidom 10, jasno je da ovdje razlikujemo više prenamjena i faza u upotrebi ovog prostora. Zidovi i pod istih su obilježja kao i kod prethodno navedenih prostorija D, E i F.

K. Appio Giunio smatra da su se na prostoru koji je označen oznakama D, E, F, G nalazile razne prostorije poput *ala*,[1728] za što u ovoj, završnoj fazi upotrebe nema sigurnih materijalnih pokazatelja. Nalazi iz prizemlja upućuju na to da su iznad prostorija D, E, F, G egzistirali katni reprezentativni prostori.[1729] Navedeni su prostori svojim obilježjima produkt kasnijeg razdoblja i upitno je zapravo jesu li ti prostori i u ranijoj fazi upotrebe imali stambenu namjenu s obzirom na izostanak bilo kakvih pokazatelja dekoracije zidova i podova u cijelome prizemnom dijelu.

U prostoriji G su, među ostalim, nađene ljušture kamenica (*Ostrea edulis*) i dagnji (*Mytilus edulis*),[1730] što upućuje i na prehranu ondašnjega stanovništva, koja je jednim dobrim dijelom bila bazirana na školjkašima, a i na samu profitabilnost njihova skupljanja.

Prostorija H (Tlocrt 24., H)

Ovo je zadnja prostorija u nizu gledajući od prostorije koja je zabilježena kao prostorija A i koja se nalazi gledano iz te perspektive na kraju prednjeg dijela kuće, a zapravo je prva prostorija do ulice, odnosno pločnika.

To je najveća prostorija u kući, ne računajući otvoreni peristilni prostor. Sudeći prema iskopanom dijelu, i ona je bila pravokutna, kao i ostale prostorije u kući. Nažalost, prostorija nije potpuno definirana. Omeđena je s trima identificiranim zidovima 1, 10 i 11, a svi nabrojeni zidovi bili su širine 48 cm.[1731] Ti bi zidovi upućivali na to da je ova prostorija iz vremena kada su, zasigurno, i prostorije A i B. Ovdje nisu utvrđeni četvrti zid kao ni ulazni prostor koji nije bio obuhvaćen radovima na izgradnji kompleksa Rašica (Tlocrt 24., br. 10). Prostorija je bila velika 58,8 m², (7 x 8,4 m), barem njezin istraženi dio.

[1728] K. APPIO GIUNIO, 2008a,147.

[1729] B. ILAKOVAC, 1962b, 296.

[1730] Čini se da su školjke nalažene i u drugim prostorijama, ali da ih je u konkretnoj prostoriji bilo najviše, v. B. ILAKOVAC, 1962b, 282.

[1731] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

Ovo je, prema istraženom dijelu, najveća zatvorena prostorija doma. Ona se ujedno nalazila na najvišoj razini jer je bila na visini od oko 2,20 m. K. Appio Giunio navodi da je ovo bila, sudeći prema položaju uz ulicu, prostorija koja je mogla imati raznolike namjene (trgovina, radionica ili prostorija za vratara).[1732] Obično se na ovakvim mjestima uz ulicu nalazio komercijalni prostor. No to ne mora biti tako pa je u jednoj pompejskoj kući nazvanoj *Casa del Sacello Iliaco* (I, 6, 4) identificiran je na položaju uz samu ulicu prostor triklinija.[1733]
Međutim, materijalni nalazi, barem iz završne faze u upotrebi kuće, ne daju naznaku o ranijoj namjeni ove prostorije. Njezina veličina sugerira da je ovo mogao biti važniji prostor. No, taj je prostor svojim smještajem na višoj visini od ostalih te je zajedno s ostatkom prostorija problematičan za objašnjavanje. Moguće je pretpostaviti da se taj prostor mogao smatrati prostorom iz kojega se mogla ostvariti veza s prostorijama na objema razinama. Prostor je tijekom uporabe, sigurno, doživio preinake, kao i ostatak doma, pa je njegova upotreba u završnoj fazi bila najvjerojatnije utilitarna, ako se osvrnemo na stanje u okolnim prostorijama.
Na temelju svega navedenog najizglednijim se čini da je ta prostorija trebala pripadati prednjem dijelu atrijsko-peristilne kuće. K. Appio Giunio smatra da se na ovoj strani kuće morao nalaziti fauces, a isto tako vjeruje da su se uz njega, samo s njegove druge strane, nalazile slične prostorije.[1734] Činjenica je da se navedene pretpostavke ne mogu niti potvrditi niti opovrgnuti u ovome trenutku. Fauces, a onda i vestibul morao se nalaziti na ovoj, prednjoj strani kuće s obzirom na koncepciju ostaloga prostora u kojem je peristil bio straga, no nisu sve kuće morale imati isti raspored prostorija niti su morale udovoljavati zahtjevu simetrije, npr. *Casa della Venere in Bikini* (I, 11, 6).

Prostorija P (Tlocrt 24., P)

Prostor smješten jugozapadno i zapadno od prostorije A (Tlocrt 24.) vrtni je prostor okružen kolonadama, smješten na najnižoj razini u odnosu prema ostalim ovdje evidentiranim kućnim prostorijama (+0,25 m). U vrtnom su dijelu uočeni tragovi postojanja dvokrakog kamenog rubnjaka koji je jednim krakom bio paralelan sa zidom 1, a drugim sa zidom 2. Sačuvani krak koji prati perimetralni zid (1) kraći je od onoga koji prati okomito postavljen zid (2), pri čemu je potonji imao dužinu od 6 m.[1735] Svaki je krak bio gotovo jednako udaljen od nasuprotnih

[1732] K. APPIO GIUNIO, 2008a, 247.

[1733] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=1.

[1734] K. APPIO GIUNIO, 2008a, 247.

[1735] B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

zidova 1 i 2, za oko 3 m. Rubnjak je izrađen od kamenih blokova od bijelog vapnenca ispod kojega je zidana podloga. Ovaj je prostor, već samo prema razmaku između rubnjaka i nasuprotnih zidova, bio većih dimenzija. Na rubnjaku su se nalazile donekle jednako raspoređene baze (Tlocrt 25.). Spomenuti su rubnjaci bili prošireni na mjestima gdje su dolazile baze, ali samo u dijelu okrenutom prema vrtnome prostoru kako plinte ne bi prešle rub. Iznad stupova morale su se nalaziti grede (arhitrav) na koje se oslanjalo krovište. Fazu s peristilnim dvorištem B. Ilakovac smješta u najstarije razdoblje upotrebe kuće.[1736]

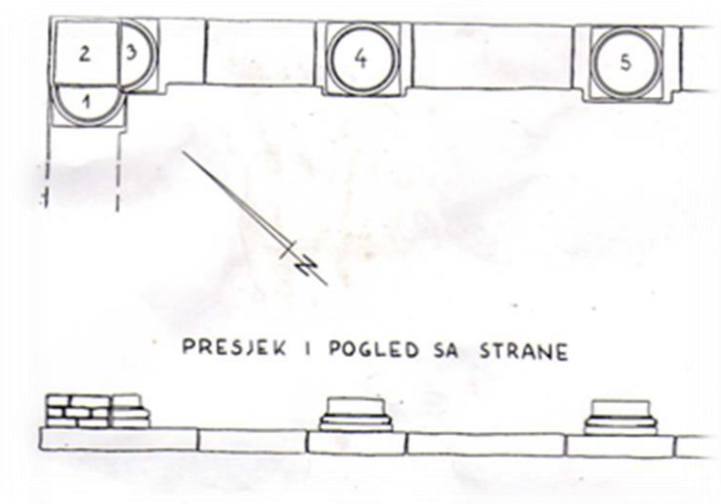

Tlocrt 26. Peristil i baze supova u peristilu (B. ILAKOVAC, 1962b, 280).

Dvorišni je trijem bio viši od samoga dvorišta za otprilike 20 cm, a nalazio se na visini od +0,40 m (apsolutne geodetske visine). Prema B. Ilakovcu, pretpostavljena visina trijema iznosila je malo više od 400 cm, a pod trijema dvorišta bio je popločen.[1737] Sudeći prema zatečenom stanju, pretpostavlja se da je pod trijema bio građen od kamena jer su uokolo nađeni ostatci i kamenih ploča.[1738] Prostor peristila definiran je na osnovi spomenutog rubnjaka i baza za stupove i pilastre, uz napomenu da je riječ o djelomično sačuvanom prostoru, a njegov cjelokupan izgled i veličina nisu poznati, kao ni sam način uporabe. Rubnjak je, prema poznatim podatcima, zatvarao prostor s dviju strana, no moguće je da je to činio i na trima, pa čak i svim četirima stranama.[1739] Dvorište je u jednom trenutku devastirano i nakon toga se više nije rabilo.

[1736]B. ILAKOVAC, 1962b, 296-299.

[1737]B. ILAKOVAC, 1962b, 291.

[1738]B. ILAKOVAC, 1962b, 290.

[1739]B. ILAKOVAC, 1962b, 276.

Na prostoru rubnjaka nađene su tri baze *in situ* (Tlocrt 26., slika 59.). Kutna baza između kraka koji je išao prema jugozapadu i kraka koji je išao prema jugoistoku bila je trodijelna (sastavljena od četvrtastog dijela i dviju flankiranih polubaza) pri čemu je središnji dio trodijelne baze bio izrađen od kamenih ploča povezanih žbukom.[1740] Flankirane su polubaze nosile pilastre.[1741] Sudeći prema pilastrima, stup je s dviju strana bio ukrašen, a s drugih dviju nije. Razlika u davanju prioriteta u ukrašavanju pojedinih strana stupa posljedica je težnje za ukrašavanjem onoga što je vidljivo, no to ujedno upućuje i na štednju jer strane u pozadini nisu ukrašene.

Razmak između polubaze 3 i baze 4 iznosio je 155 cm, a između baza 4 i 5 175 cm (v. Tlocrt 26., sl. 59.). Ovakva različita udaljenost koja samo djeluje gotovo jednako posljedica je statičkih razloga u konstrukciji trijema.[1742]

Slika 59. Rubnjak s bazama (B. ILAKOVAC, 1962b, 289).

Baze označena brojem 4 i brojem 5 veće su od baza stupa pronađenih u prostoriji E. One su bile, kako je već spomenuto, ne samo veće nego i grublje izrade od onih nađenih u spomenutoj prostoriji.[1743] Teško je na osnovi baza nađenih na području peristila Kuće Rašica

[1740] B. ILAKOVAC, 1962b, 277

[1741] B. ILAKOVAC, 1962b, 277.

[1742] B. ILAKOVAC, 1962b, 277.

[1743] B. ILAKOVAC, 1962b, 277.

1 preciznije datirati kuću jer se spomenuti tip ovdje razmatranih peristilnih baza pojavljuje u dugom razdoblju.[1744]

S područja kuće potječe veći broj podnih opeka, pri čemu nije precizirano mjesto nalaza, pa je vrlo moguće da su nalažene na području većeg dijela istraženog objekta.[1745] Nađene su dvije vrste opeka: pravokutne i šesterokutne, a, sudeći prema zatečenim oblicima, na pojedinim su mjestima bile slagane i u obliku saća.[1746]

Na ovom su prostoru nađeni i krovni crjepovi, kako kanalice, tako i tegule. Uz prije u tekstu spomenuti žig, na jednoj od tegula nađen je i žig ATTIAE MVLSVLAE T F. Upravo žigovi svjedoče da je ovdje upotrebljavan građevinski materijal, iz 1. st. pos. Krista, što opet potvrđuje ranu romanizaciju[1747]

U šuti je zabilježen nalaz ulomka crvenoga keramičkog vrča s tordiranom ručkom i dijelom ramena, na kojem se razabire prikaz trsja i vrh strijele ili koplja. Sudeći prema motivima, vrč je bio namijenjen posluživanju vina, što ne znači da nije služio i za držanje i točenje drugih vrsta pića.[1748] U šuti su također pribilježeni nalazi jednog utega, žetona za igru i ulomka staklene čaše (sl. 60.). Uteg je bio okrugao i smatra se da je služio za ribarske mreže (sl. 60.).[1749] Ako je to doista bio uteg za ribrske mreže, on pokazuje i da se, zasigurno, prehrana u ovoj kući, a i šire, dobrim dijelom temeljila na konzumaciji morskih plodova.

[1744] Iako se ovaj tip grubo oblikovanih baza najčešće veže za rano kršćanstvo, ipak one se pojavljuju i u ranom razdoblju uspostave rimske vlasti, čemu u prilog ide nalaz na Cvijinoj gradini kod Obrovca gdje je ona, čini se, bila dio rano izgrađenog rimskog hrama, v. B. ILAKOVAC, 1962b, 297.

[1745] B. ILAKOVAC, 1962b, 281-282.

[1746]B. ILAKOVAC, 1962b, 281-282.

[1747] B. ILAKOVAC, 1962b, 281.

[1748] B. ILAKOVAC, 1962b, 282.

[1749] B. ILAKOVAC, 1962b, 282.

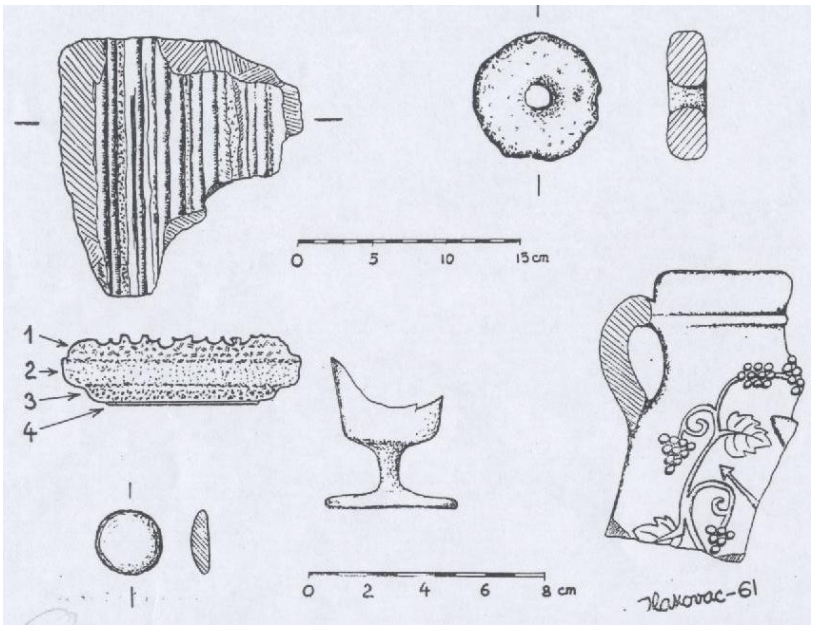

Slika 60. Različiti nalazi (otisak zidne armature u žbuci, okrugli uteg, stakleni žeton, ulomak staklene čaše i vrča) u Kući Rašica 1 i 2 (B. ILAKOVAC, 1962b, 294).

Nađeni je žeton bio okrugao, a izrađen od stakla tamnosmeđe boje.[1750] Od staklene čaše sačuvano je dno na nepravilnoj nozi.

5.18.13. Kuća Rašica 2 (Karta 41., 13)

Spomenuta se kuća smjestila na jugozapadnom dijelu poluotoka, na području omeđenu istim ulicama kao i Kuća Rašica 1. U skladu s navedenim i ta je kuća poput prethodne bila u blizini foruma, a otkrivena je tijekom izgradnje, prije spomenutog, kompleksa poznatog pod imenom „Rašica“, nakon čega su njezini ostatci dijelom istraženi u zaštitnim radovima koji su trajali od veljače do travnja 1960. godine.

Spomenuta je kuća lošije očuvana od prethodne kuće. Njezini su ostatci, također, izdužena oblika te su paralelno smješteni uz prethodnu kuću (Kuća Rašica 1). Perimetralni zid te kuće označen brojem 12 položen je uz perimetralni zid br. 1 susjedne kuće (Tlocrt 24.).[1751] Zidovi su jedan uz drugi, što znači da se ovdje maksimalno iskorištavao prostor za gradnju, ali je postojala i jasna granica između kuća koja je upućivala na vlasničke odnose.

Riječ je o uzdužnom dijelu kuće od kojega je istražen samo jedan mali dio.[1752] Njezin ulaz također nije bilo moguće istražiti, ali koncepcija obiju kuća ide u prilog tomu da je ona na

[1750] B. ILAKOVAC, 1962b, 282.

[1751] B. ILAKOVAC, 1962b, 283.

[1752] M. SUIĆ, 1981, 196-198.

području objekta Rašica 2 vjerojatno imala glavni ulaz, također, na dekumanu koji je išao današnjom Ulicom Madijevaca. Ta su se vrata vjerojatno nalazila u zidu označenu brojem 17 (Tlocrt 24.). Naime, zid br. 17 ide istom linijom kao i zid 11 pročelja prve kuće, što je pokazatelj određene normiranosti u izgradnji kuća s obzirom na ulični prostor. Kuća Rašica 1 i Kuća Rašica 2,[1753] prema raspoloživim podatcima, bile su nejednake dužine.

O kući pod nazivom Kuća Rašica 2 zna se manje negoli o kući istog imena označenoj brojem 1. Kuća Rašica 2 nije pobliže niti datirana zbog svoje vrlo parcijalne istraženosti bez značajnijih pokretnih nalaza jer je uglavnom riječ o građevinskom i otpadnom materijalu.[1754]

Prema mišljenju M. Suića, ostatci istraženi na području objekta Rašica 2 pripadali bi objektu koji je bio sličan susjednom (tj. kući na položaju Rašica 1). Prema M. Suiću, on je bio obrnuto položen u odnosu prema Kući Rašica 1 tako da se njegovo dvorište nalazilo sa suprotne strane,[1755] što se ne može zasigurno iščitati iz ovoga prikaza. Tomu se najviše protivi zid 12 koji je na južnome kraju činio pravi kut te je skretao prema sjeverozapadu (gdje prelazi u zid 13) (Tlocrt 24.).

U ovoj su kući, osim perimetralnog zida, sačuvani fragmentarni ostatci poprečnih zidova. Zanimljivo je spomenuti da su gotovo sve prostorije te kuće imale mozaike. Kuća je, poput prethodno obrađene, bila sastavljena od više prostorija različite veličine (Tlocrt 24.), o kojima će poslije biti nešto više riječi.

Prostorija Pbm (Prostorija bez mozaika) (Tlocrt 24., Pbm)

Prva u nizu istraženih prostorija u kući Rašica 2, ona koja se nalazila najbliže Ulici Madijevaca, označena je kao Pbm, i nije imala mozaik. Ta se prostorija nalazila na višoj razini od drugih prostorija (+2,70 m) pa se zbog te visinske razlike u susjedni niži prostor silazilo stubama. Stube su se smjestile na prijelazu iz prostorije Pbm u prostoriju M-1.[1756] Pod prostorije rađen je tehnikom *opus signinum,*[1757] odnosno tehnikom koja je bila vrlo popularna u popločenju rimskih kuća u republikanskom razdoblju. Razmatrana je prostorija bila omeđena idućim zidovima: 12 (perimetralni zid), 17 (frontalni zid) i 16 (pregradni). Zid 16 je rekonstruiran, a uz njega su se nalazile stube. Zid 12 bio je širok 48 cm, a zid 17 imao je

[1753] M. SUIĆ, 1981, 196-198.

[1754] B. ILAKOVAC, 1962b, 296.

[1755] M. SUIĆ, 2003, 273.

[1756] B. ILAKOVAC, 1962b, 283.

[1757] Opš. o tehnici kod A. KILIĆ-MATIĆ, 2004, 106.

širinu od 62 cm.[1758] Frontalni zid, s obzirom na debljinu, upućuje na katnost objekta jer je bio prilagođen nošenju tereta, što se, s obzirom na susjednu kuću, može i očekivati. Glede stuba, riječ je o četirima stubama koje se spuštaju u prostoriju na nižoj razini. One su izrađene od bijeloga tesanog vapnenca, a visina stube iznosila je od najmanje do najveće stube 18 do 22 cm, dok im je širina bila od 36 do 40 cm.[1759] Punu dimenziju ovog prostora nije bilo moguće odrediti jer ona, kao i sve ostale prostorije u sklopu istog doma, nije potpuno definirana, dužina joj je iznosila oko 4,5 m. Istraženi dio ove prostorije ima dimenziju od 9,2m². Stubište u zidu 16 zauzimalo je širinu o. 1,5 m, što znači da je ta prostorija imala široki otvor prema prostoriji M-1, odnosno pokazuje da je prostorija bila prometna. Zidna je žbuka evidentirana na zidovima 17 i 12 s unutrašnje strane. Upravo primjena tehnike *opus signinum,* kao i stubište koje ju povezuje s drugom prostorijom na nižoj razini svjedoče o tome da je ona bila vjerojatno prostorija kombinirane namjene dakle prostorija koja je mogla imati utilitarnu funkciju no koja je bila dovoljno atraktivna da posluži kao prolazni prostor u drugu uređenu prostoriju..

Među takozvanim sitnim nalazima u ovoj se prostoriji izdvajaju ulomci žbuke s otiscima armature (sl. 60.) kakvi su, kako se čini, nalaženi u šuti na cijelome prostoru kuće. Otisci u žbuci upućuju na to da je ovdje upotrebljavano sredstvo za pojačavanja veze između zida i žbuke, a za tu je svrhu vjerojatno poslužila biljna građa poput šiblja. Uz velike ulomke žbuke nađeni su na prostoru kuće i manji ulomci žbuke, a u obama slučajevima na njima su nađeni ostatci više slojeva boje.[1760]

Prostorija: M-1 (Tlocrt 24., M-1)

Druga prostorija u nizu unutar Kuće Rašica 2 smještena je nešto zapadnije od prostorije Pbm. Omeđena je trima zidovima: perimetralnim zidom 12 i, kako se čini, rekonstruiranim zidom 15[1761] i pretpostavljenim zidom 16.[1762] Ta je prostorija s prvom prostorijom bila povezana stubama koje su bile smještene uz sam perimetralni zid 12. Na zidu br. 12, kako je već spomenuto, identificirana je zidna žbuka. Prostorija se nalazila na nižoj visini od prethodne

[1758] B. ILAKOVAC, 1962b, 289.

[1759] B. ILAKOVAC, 1962b, 283. Gore spomenuta širina stuba je manje-više u suvremenom standardu mjera, a on iznosi od 19 do 25 cm, v. LJ. BIONDIĆ, 2011, 39-40.

[1760] U pitanju su slojevi različite boje i debljine, opš. kod. B. ILAKOVAC, 1962b, 286.

[1761] B. ILAKOVAC, 1962a, 290.

[1762] B. ILAKOVAC, 1962b, 283.

(+1,87 m),[1763] a, osim toga, ta je prostorija bila nešto veća od prostorije Pbm te je bila duga oko 5,6 m prema dok je istraženi dio iznosi oko 11,2 m^2 (Tlocrt br. 24). Imala je mozaični pod solidne izrade čiji se izgled može samo pretpostaviti, a koji je, čini se, imao jednostavnu dekoraciju s pretežito bijelim mozaičnim teserama i s dvama rubnim crnim trakama.[1764] Prostiranje tog mozaika nije u cijelosti definirano, a ista je situacija nedefiniranosti prisutna i u drugim ovdje identificiranim prostorijama.

Prostorija: M-2 (Tlocrt 24., M-2)

Prostorija M-2 treća je u nizu, smještena zapadno u odnosu prema prvim dvjema prostorijama (Pbm i M-1). Omeđuju je tri zida: 12, 14 i 15. Zid 12 širok je 48 cm, zid 14 širok je 62 cm, dok je zid 15 rekonstruiran.[1765] Prostorija se nalazila na nižoj visini od prethodnih prostorija (+1,65 m),[1766] a bila je duga 9,4 m te je istražen dio prostorije imao veličinu od oko 18,8 m^2. Podnica te prostorije imala je mozaične bordure smještene na većoj udaljenosti od zidova obzirom na prostoriju M-1, što svjedoči o većoj prostranosti te prostorije.[1767] Pretpostavlja se da je u toj prostoriji egzistirao sličan ili čak isti tip mozaika, uz napomenu da je u ovoj prostoriji M-2 bio veće površine. Kod te prostorije sigurna su dva zida, dok je treći opet pretpostavljen.[1768] Zabilježeni su zidovi bili s unutrašnje strane ožbukani. Zid označen brojem 14 svojom debljinom upućuje na to da je iznad te prostorije vjerojatno bio katni prostor.[1769]

Prostorija: DV (Tlocrt 24., DV)

Ta se prostorija nalazila na najnižoj razini koja je iznosila +1,25. Zid broj 12 skretao je okomito prema sjeverozapadu i činio kut ovoga prostora. Taj zid koji ide prema sjeverozapadu označen je brojem 13 i udaljen je nešto manje od 16 m od zida 14. Zid broj 12 širok je 48 cm, a zid broj 14 pak 62 cm. Na jednom dijelu prostora zamijećen je grublji pod izrađen od crvenih opeka koji je na slici označen kao CP (pod od opeka, odnosno cigle). Spomenuti ostatak tog poda nalazio se uz pregradni zid 14.[1770] Taj je prostor, za razliku od

[1763] B. ILAKOVAC, 1962b, 271-301.

[1764] B. ILAKOVAC, 1962b, 283-285; B. MATULIĆ, 1994, 103.

[1765] B. ILAKOVAC, 1962b, 283.

[1766] B. ILAKOVAC, 1962b, 283.

[1767] B. ILAKOVAC, 1962b, 283,

[1768] B. ILAKOVAC, 1962b, 271-301.

[1769] B. ILAKOVAC, 1962b, 283;usp. B. MATULIĆ, 1994, 104.

[1770] B. ILAKOVAC, 1962b, 285.

ostalih prostorija, bio otvoren, pa je ovdje u pitanju, čini se, dvorišni prostor, kojim je mogao završiti kućni prostor, što je, ako je tomu tako, samo pokazatelj različitih dimenzija kućnih parcela i samih kuća. Moguće da je ovo bio *hortus,* odnosno utilitarniji manji vrt bez kolonade. U prilog vrta tipa *hortus* išla bi činjenica da u tom prostoru nisu nađeni pokazatelji reprezentativnosti.

Opisane dvije kuće, Rašica 1 i 2, dobar su pokazatelj kako zaštitna iskopavanja rezultiraju najčešće parcijalnim uvidom u nekadašnje prostore. Takva fragmentarna istraženost utječe na kvalitetu interpretacija pronađenih ostatka jer nalazi uglavnom daju uvid u nepotpune podatke koje treba međusobno povezati, a pri tome nedostaje materijala za povezivanje. Nadalje, na ovom se primjeru može uočiti kako je tradicionalna metodologija rada zanemarivala artefakte, odnosno nije ih smještala u odgovarajući kontekst. No, u konkretnome primjeru takav je postupak bio u skladu s vremenom u kojemu je istraživanje provedeno.

Suteren Kuće Rašica 1 svojim je podnicama i grubom obradom zidova u kontradikciji s veličinom i koncepcijom istog prostora, zbog čega ga je teško protumačiti i moguće je da su u namjeni i izgledu ovoga prostora tijekom vremena nastale velike promjene. Ako je tomu tako, onda je ovo nekada bio prostor, uvjetno rečeno, atrijsko-peristilnog doma koji je prenamijenjen, ili pak je ovo od svojih početaka bio prostor namijenjen gospodarskoj svrsi koji je tijekom vremena razrađivan. Sami zidovi ovih prostorija moguće svojom priklesanošću, odnosno djelomičnom obradom možda svjedoče o ranoj fazi romanizacije i starosjedilačkim vlasnicima. Ipak ovdje je zabilježena i dekoracija, ali na njezinu katu, u obliku zidnih oplata koje su se koristile u iznimno bogatim zdanjima. Katni prostor nije morao biti izgrađen nad cijelim prostorom rimske kuće i zapravo bi ovdje razmatrani nalazi samo dodatno potkrijepili praksu izgradnje u kojoj se kat nije protezao cijelom dužinom doma što je povezano s osiguravanjem veće privatnosti u vrtnom dijelu doma. Prema postojećemu stanju, prostorije definirane u prednjem dijelu Kuće Rašice br. 1 bile su većih dimenzija i najvećim su dijelom pripadale zatvorenom tipu prostorija. Međutim, dobar dio prostora nije istražen pa nije poznato što se nalazilo na dijelu neistraženoga prostora i u Kući Rašica 1 i Kući Rašica 2. Prizemne prostorije u Kući Rašica 1 nisu imale ni zidnu ni podnu dekoraciju. Na osnovi toga moglo bi se ustvrditi da navedene prostorije nisu navjerojatnije nikada niti imale reprezentativnu, nego samo utilitarnu namjenu. Promišljanje da je ovdje egzistirala atrijsko-peristilna koncepcija prostora najvećim se dijelom temelji na organizaciji ovog prostora koji svojom koncepcijom ostavlja mogućnost postojanja spomenute prostorne organizacije, no nedostatak bilo kakve dekoracije to ozbiljno dovodi u pitanje. Materijalni

nalazi, zasigurno, pokazuju da su na katu postojali elaborirani prostori, barem u završnoj fazi upotrebe toga prostora.

Identificirani nalazi iz prizemlja Kuće Rašica 1, odnosno suterena, upućuju na to da su ove prostorije, s obzirom na zazidavanje i nađene nalaze, u završnoj fazi upotrebe imale skladišnu funkciju i stoga većinu prostorija u prizemlju možemo identificirati kao ostave i nazvati ih terminom *cella* koji se najčešće rabio za označivanje prostora namijenjenih pohranjivanju namirnica. Ove su prostorije u završnoj etapi upotrebe služile uglavnom kao skladišta hrane, dakle kao prostorije koje se identificiraju kao *cella promptuaria*, međutim, za prostorije A i B možemo možda biti određeniji i reći da je riječ o prostorima koji su služili i za skladištenje ulja, dakle posrijedi je prostor koji se, sigurno, barem dijelom ili čak potpuno upotrebljavao kao *cella olearia*.[1771]

U prostoru Kuće Rašica 1 iščitava se i dinamika upotrebe toga prostora jer je prostor očito mijenjao namjenu kroz vrijeme, što je najbolje vidljivo u pregrađivanju prostora. Promjene prostora posljedica su protoka vremena i s njime povezanih izmijenjenih političko-gospodarskih okolnosti koje se odražavaju na društvo i način njegova funkcioniranja, ali i nekih drugih čimbenika.[1772] Neovisno o prvotnoj namjeni prostora, taj je prostor u svojoj utilitarnoj fazi, sigurno, doživio više promjena. Tako je, čini se, suteren u početku imao mnogo jednostavniju koncepciju prostora. Tijekom vremena došlo je do zatvaranja velikoga prostora i njegova usitnjavanja novim zidovima koji su imali za posljedicu veći broj teže dostupnih prostorija. Moguće da je jedan veliki prostor u prizemlju prvotno bio namijenjen skladištenju jedne vrste proizvoda i da je preorijentacijom vlasnika na veći broj kultura u kasnoj antici doživio parcelizaciju, čemu u prilog idu nađeni nalazi. Poslije se ovdje opet rade pregradnje, čime se stvaraju novi, teže pristupačni prostori. Njihova je nepristupačnost namjerna jer su i prostori koji su prije bili pristupačni učinjeni nedostupnima. Ovakve pregradnje najvjerojatnije se mogu vezati za ruralizaciju grada i sva ona zbivanja koja su rimski svijet zahvatila na izmaku antike i uzrokovala njegova kraj.

Ilakovac smatra da je kuća prema veličini i broju skladišnih prostora imala proizvodno-komercijalnu funkciju te da je pripadala vjerojatno nekom trgovcu koji je na istome mjestu živio i radio. Njegova je pretpostavka vrlo vjerojatna, pri čemu su se veliki skladišni prostori mogli povezati i s velikim kućanstvom koje je trebalo hraniti. Ipak, ovako predimenzionirani skladišni prostori i velike količine uskladištenih namirnica svjedoče da je ovdje nedvojbeno

[1771] S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011b, 339.

[1772] S. KIRCHHOFFER – A. KURILIĆ, 2011, 340.

riječ o komercijalnoj upotrebi prostora. Razmatrani je objekt svakako važan pokazatelj načina na koji je imućna populacija ostvarivala prihod u rimskom Zadru. Susjedni objekt Kuća Rašica 2, smješten pokraj prve kuće Rašica 1, prema sačuvanim ostatcima, bio je sigurno stambenog karaktera i o njemu znamo mnogo manje, no on je znatno jednostavniji za interpretaciju. Prostorije unutar Kuće Rašica 1 i 2 upućuju na kuće s tipično rimskom uzdužnom orijentacijom prostora, pri čemu veći broj mozaičnih podova u Kući Rašica 2 te veći broj mramornih obloga u Kući Rašica 1, ukazuju na pripadnost obaju kuća imućnijem sloju ondašnjega svijeta.

5.18.14. Kuća u Ulici Vladimira Papafave 1 (Karta 41., 14)

Rimskodobna kuća nazvana kućom u Ulici V. Papafave smjestila se na jugozapadnom dijelu zadarskog poluotoka. Nalazila se na području objekta koji je na tlocrtu označen brojem 5 (Karta 42., br. 5), dakle sjeverozapadno od kuća označenih kao kuće Rašica 1 i 2, u njihovu susjedstvu. Njezin istraženi dio smješten je na lokaciji omeđenoj idućim ulicama: na sjeveroistoku Ulicom Madijevaca (Stomorice), na sjeveru Ulicom V. Papafave, na jugoistoku Poljanom Požarišće i na jugozapadu Ulicom Zadarskog mira 1358.

Ta je kuća, kao i prethodne, pronađena tijekom građevinskih radova kojima su se gradili poslijeratni stambeni objekti, konkretno, tijekom 1957. godine (Karta 43.).[1773] U sklopu takvih radova provedena su zaštitna iskopavanja zahvaljujući kojima su obogaćene spoznaje o gradnjama u antičkom Zadru.[1774]

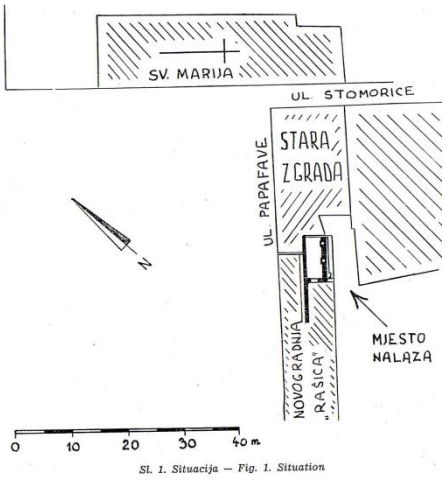

Karta 43. Položaj kuće u Ul. Vladmira Papafave (B. ILAKOVAC, 1958, 44).

[1773] B. ILAKOVAC, 1958, 43.

[1774] Među otkrivenim ostatcima spominje se i rimski zdenac, bez iscrpnijih podataka o njemu. Ispod rimskih nalaza spominju se predrimski ostatci u obliku lomljenog kamena i keramike, v. B. ILAKOVAC, 1958, 43.

Riječ je o samo dijelom sačuvanoj kući, pri čemu su u konkretnome primjeru posrijedi dvije prostorije u imućnijem zdanju, od kojih je jedna bila na kraju prednjeg dijela kuće, a druga je zapravo bila vratima povezana s prethodno spomenutom prostorijom te je tvorila peristilni prostor na stražnjem dijelu. Poput prethodno obrađenih kuća i ta je kuća bila izdužena oblika, uz napomenu da nije poznato u kojem se rasponu protezala. Evidentirani dio prostora svojim obilježjima svjedoči da je to bila imućna gradska kuća. Kako ulaz u kuću nije istražen, moguće su dvije solucije ulaznoga prostora, odnosno glavni je ulaz kuća mogla imati na sjeverno ili južno položenom dekumanu. Naime, nije jasno je li prostorija P-2 prethodila dvorištu ili je dvorište prethodilo prostoriji P-2 (Tlocrt 27.). Međutim, koncepcija zidova, o kojoj će poslije biti još govora, upućuje na to da je možda kuća prije mogla imati glavni ulaz na jugozapadnoj strani, odnosno da se u peristil dolazilo iz smjera prostorije P-2, i ovdje ću krenuti od te pretpostavke koja može i ne mora biti točna.[1775] Sudeći prema izlizanim površinama (npr. mozaični pod) kuća je bila dugo u upotrebi, a nađeni novac cara Honorija na trijemu upućuje na to da je srušena nekako u vrijeme spomenutog cara (4./5. st.), dok je njegov novac još bio u uporabi.[1776]

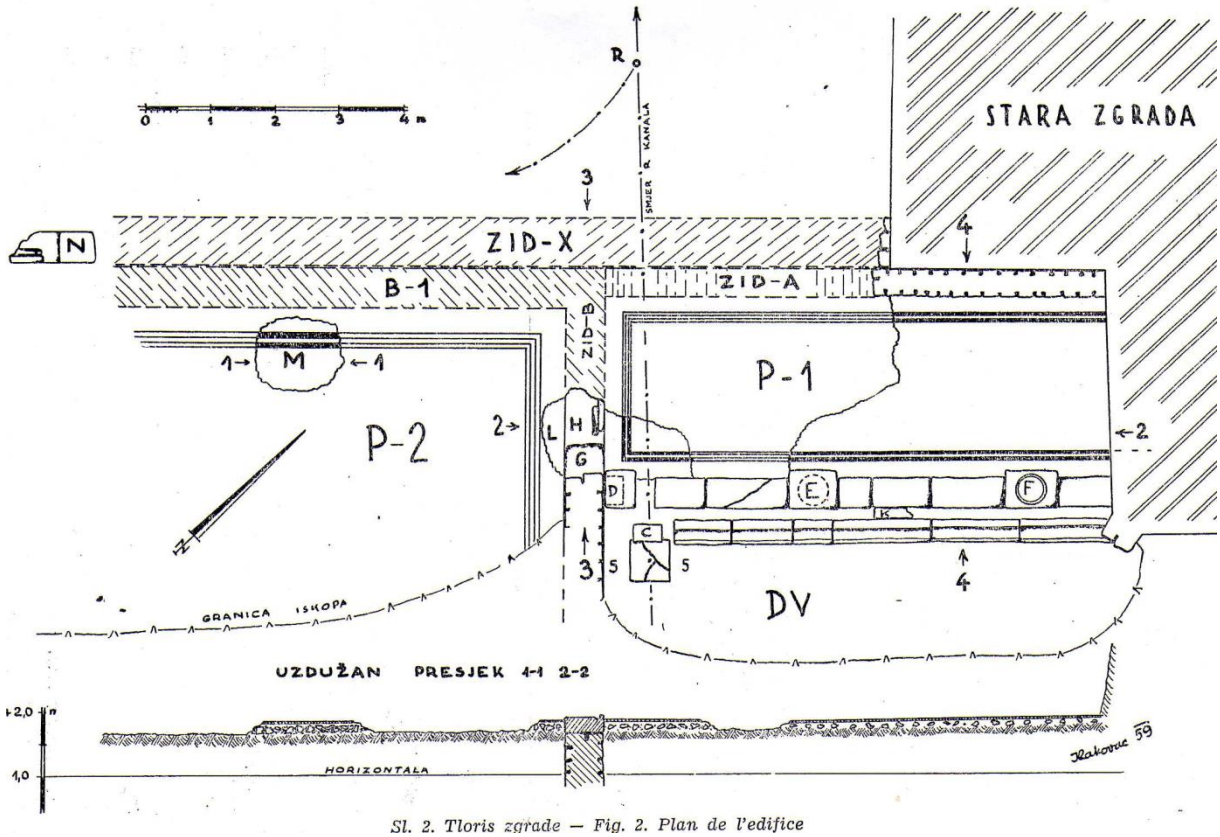

Tlocrt 27. Prostorije P-1 i P-2 u kući u Ul. Vladimira Papafave (B. ILAKOVAC, 1958, 45).

[1775] B. Ilakovac je tu, također u nedoumici, v. B. ILAKOVAC, 1958, 50.

[1776] B. ILAKOVAC, 1958, 50.

Prostorija P-1 (Tlocrt 27., P-1)

Spomenuta se prostorija smjestila na sjeveroistočnom dijelu doma, a sastojala se od dvorišta i trijema. Trijem je bio okružen zidovima A, B, pri čemu je zid A bio vodoravno položen, a zid B je išao okomito na njega i, kako se čini, nije bio izravno povezan sa zidom A, premda je zid A bio na njega direktno naslonjen. S treće je strane išao rubnjak koji je označivao prostor trijema. Zid A imao je širinu od 45 cm, a evidentiranu visinu od 70 cm.[1777] Građen je od grubo lomljenog kamena složena u vodoravne redove povezane žbukom.[1778] Kako prostorija nije u cijelosti definirana, poznat je samo jedan trijem. Ipak, vrlo je vjerojatno da je peristil bio okružen trijemom s barem još jedne ili čak više preostalih strana. Iza zida A bio i zid X koji je bio građen od nešto težeg, također grubo lomljenog kamena te je bio mnogo širi od spomenutog zida A, a njegova je širina bila 78 cm.[1779] Taj je zid X bio i iza zida B-1 koji se nalazio u produžetku zida A.[1780] On je pak bio vjerojatno perimetralni zid susjednog objekta koji se, poput perimetralnih zidova između kuća Rašica 1 i Rašica 2 (br. 1 i 12) naslanjao na susjednu kuću. Zid B je, kao i zid B-1, bio širi od zida A i iznosio je 60 cm, a što je već vjerojatni pokazatelj katne gradnje. Zid A je najvjerojatnije kasnijeg postanja od zida B-1. Rubnjak je za 330 cm bio udaljen od zida A, a građen je od bijelog vapnenca.[1781] Sastojao se od pravokutnih blokova jednake visine, ali različite širine. Dužina istraženog rubnjaka bila je 8 m.[1782] Jedan kameni dislocirani uži blok rubnjaka označen slovom C nađen je dislociran, ali nedaleko od mjesta upotrebe (Tlocrt 27).[1783] Širina kamenih blokova iznosila je 47 cm, osim onih koji su na tlocrtu označeni slovima D, E, F, a koji su bili široki 60 cm.[1784] Ako se usporedi dužina spomenutih širih kamenih blokova, uočava se da su kameni bokovi E i F bili duži od bloka D. Upravo se zbog toga smatra da je na mjestu bloka D stajao manji pilastar, a na mjestu blokova E i F stupovi. Do kamenoga bloka F spominje se nalaz dijela stupa.[1785] B.

[1777] B. ILAKOVAC, 1958, 43.

[1778] B. ILAKOVAC, 1958, 43.

[1779] B. ILAKOVAC, 1958, 43.

[1780] B. ILAKOVAC, 1958, 51.

[1781] B. ILAKOVAC, 1958, 43.

[1782] B. ILAKOVAC, 1958, 43.

[1783] B. ILAKOVAC, 1958, 43.

[1784] B. ILAKOVAC, 1958, 43.

[1785] B. ILAKOVAC, 1958, 43-44.

Ilakovac je naveo da je trijem, osim širine od 330 cm, imao visinu od 450 cm te blagi nagib krov.[1786]

Uz rubnjak se usporedo pružao kameni žlijeb za odvod kišnice s krova (sl. 61.). On je građen od istog materijala kao i rubnjak, dakle, od obrađenog kamena, uz napomenu da je, s obzirom na svoju funkciju, bio položen niže nego rubnjak.[1787] Žlijeb je sprječavao da se u nepopločenom dijelu dvorišta stvara blato (Tlocrt 27., sl. 61.). Između njega i rubnjaka nađena je kamena ploča označena na slici slovom K. Nakon uklanjanja prije spomenutog bloka rubnjaka označenog s C i razbijene rimske opeke otkriven je ovdje otvor odvodnog kanala.[1788] Zidovi kanala bili su zidani, dok je dno bilo građeno od opeka, što je slučaj i kod većine drugih istraženih rimskih kanala u Zadru.[1789] Produžetak tog kanala nađen je sjeverno od zida X koji je na tlocrtu označen točkom R, odakle je jedan dio išao prema sjeverozapadu, a drugi se odvajao i išao prema jugozapadu. Ovakav sustav odvodnje omogućuje da se pretpostavi da je susjedni objekt u smjeru kojim je kanal zadirao na obližnju parcelu vjerojatno imao prostore koji su iziskivali upotrebu vode.

[1786] B. ILAKOVAC, 1958, 54.

[1787] B. ILAKOVAC, 1958, 47.

[1788] Osim ovoga, tijekom istraživanja Zadra već potkraj 50-ih god. 20. st. evidentirani su i drugi kanalizacijski kanali u blizini foruma, ali i na drugim lokacijama, v. M. SUIĆ, 1958, 37; B. ILAKOVAC, 1958, 47.

[1789] Opš. kod B. ILAKOVAC, 1958, 48.

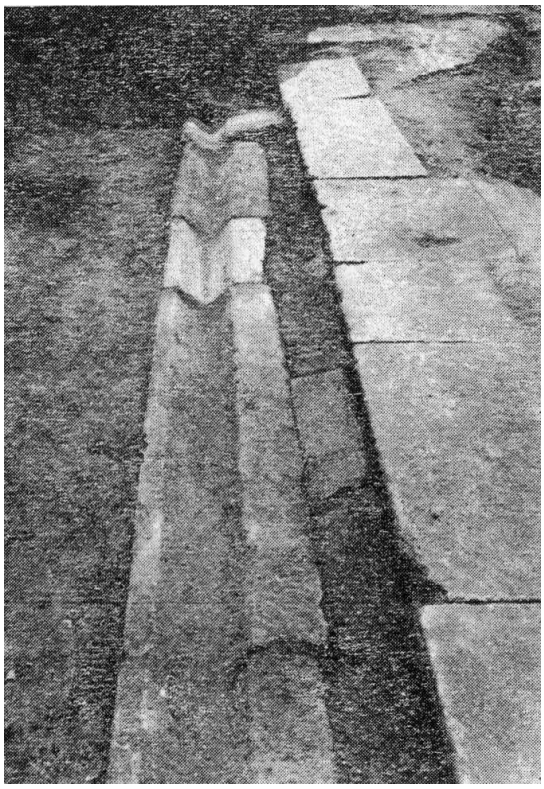

Slika 61. Kameni rubnjak i žlijeb peristila (B. ILAKOVAC, 1958, 48).

Između zida A i B te kamenog rubnjaka, nalazi se djelomično očuvan crno-bijeli mozaični pod obrubljen trakama.[1790]

U zidu B (negdje na njegovoj sredini, prema tlocrtu) nalazila se baza dovratnika označena s G i ostatak praga koji je označen s H (Tlocrt 27.), što svjedoči da su ovdje bila vrata koja su povezivala dva prostora.[1791] Profilirani dijelovi praga[1792] idu u prilog reprezentativnosti ovog prostora. Na zidu B s donje strane okrenute prema dvorišnom prostoru uočeni su dijelovi žbuke (debljine 6 mm).[1793] Krov je trijema bio jednosljevan i počivao je jednim dijelom na zidu A koji je imao funkciju njegova pridržavanja, dok je na drugoj strani krov bio podržan stupovima (Tlocrt 28.). Može se pretpostaviti da su krovne tegule počivale na drvenim gredama koje se, s obzirom na svoju propadajuću strukturu, nisu sačuvale.[1794]

Zid označen kao B izgrađen je istodobno sa zidom B-1 dok je zid A vjerojatno mlađi od spomenutih. Upravo bi ovi zidovi bili pokazatelj da je ovo dvorište kuća dobila u kasnijem

[1790] B. ILAKOVAC, 1958, 1958, 44-47, 51; B. MATULIĆ, 1994, 104.

[1791] B. ILAKOVAC, 1958, 44.

[1792] B. ILAKOVAC, 1958, 44.

[1793] B. ILAKOVAC, 1958, 44.

[1794] B. ILAKOVAC, 1958, 54-56.

periodu. Može se pretpostaviti da su u blizini bili smješteni i drugi objekti koji su trebali biti što bliže odvodu vode. Moguće je da je ova kuća imala i atrij, a ne samo peristil te da je ovdje razmatrani peristil imao više kolonada.[1795] Nađeni ulomci oslikane polikromne žbuke idu u prilog vrlo dekoriranom prostoru koji u sebi nosi kontrast između decentnog crno-bijelog mozaičnog poda i bojenih zidnih površina.[1796]

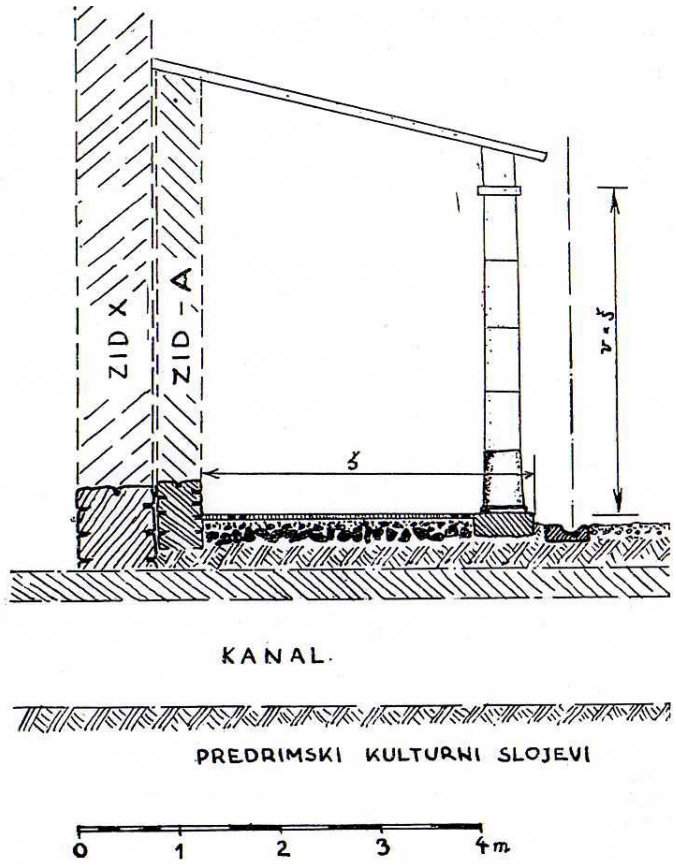

Tlocrt 28. Krovište trijema kuće u Ul. Vladimira Papafave 1 (B. ILAKOVAC, 1958, 54).
Prostorija P-2 (Tlocrt 27.)

Prostorija označena kao P-2 (Tlocrt 27., P-2) bila je poput prethodnoga prostora reprezentativna. Nalazila se zapadno od prostorije P-1, a omeđivali su je zidovi B i B-1, između kojih se rasprostirao mozaik. Zid B-1 bio je u produžetku zida A, a naslanjao se na zid X susjednog objekta. Ovaj je prostor bio povezan vratima s prostorijom P-1, o čemu svjedoče prije spomenuti tragovi vrata u zidu B (Tlocrt 27.). S obzirom na pretpostavljeni proces gradnje, moguće je da su vrata na mjestu između dvaju prostora izgrađena u procesu širenja

[1795] B. ILAKOVAC, 1958, 56.

[1796] B. ILAKOVAC, 1958, 50.

posjeda jer nije bilo neobično da se tijekom vremena kupuju susjedne parcele i na taj način kućama pridružuju novi prostori. Sjeverozapadno od mozaika je nađen fragment praga, označen slovom N koji je, pretpostavljam, nađen na sekundarnoj lokaciji (Tlocrt 27.).[1797] Mjerljiva veličina ove prostorije iznosila je 23,07 m² (7,1 x 3,25 m).

S obzirom na to da ne raspolažemo podatcima o točnim veličinama, može se reći da je ovo, čini se, srednji do čak veliki prostor doma.

U prostoriji P-2 nađeni su slabo sačuvani ostatci mozaičnog poda (jedan manji i jedan veći fragment mozaičnog poda). Manji se nalazio tik do praga uz zid B (označen slovom L), a veći uz zid B-1 (označen slovom M) (Tlocrt 27.). Upravo taj, drugi fragment pokazuje da je to jednostavni bijeli mozaični pod koji je poput mozaika u prostoriji P-1 bio ukrašen crnom bordurom u dvjema trakama.[1798] Mozaik je kvalitetno rađen, a smatra se, s obzirom na arhitektonsko-dekorativna obilježja razmatranoga prostora, da je prostorija, a onda i mozaik, bila okomito postavljena u odnosu prema istraženom dijelu trijema.[1799] Veća širina zidova B i B-1 može se moguće dovesti u vezu s njihovom nosivošću pa se pretpostavlja da je iznad ovoga, vjerojatno prednjeg dijela kuće bio katni prostor.[1800]

Prostorija P-2, osim vrata, vjerojatno je imala i druge otvore kako bi primala dodatno svjetlo jer sam položaj prostorije i njezina reprezentativnost upućuju na veću važnost ovoga prostora. Tako je moguće da je prostorija P-2 dobivala svjetlost od prozora koji je mogao biti položen i nasuprot zidu B-1, ali bi taj otvor bio manje efikasan od otvora čije se postojanje može pretpostaviti iznad vrata koja su povezivala prostorije P-2 i P-1 radi primanja izravnog osvjetljenja.

Jugozapadno od prostorije P-2 nađeno je nekoliko kružnih opeka. Na osnovi njih može se pretpostaviti da se negdje u blizini nalazio hipokaust.[1801].

Fragmenti krovnoga crijepa nađeni su u šuti iznad mozaičnih podova. Kako se ne specificira gdje su nađeni ostatci crijepa, može se pretpostaviti da su vjerojatno nađeni u objema prostorijama, što vrijedi i za ostale nalaze, poput npr. oslikanih ulomaka zidne žbuke.[1802] S obzirom na reprezentativnost i vanjskog i unutrašnjeg prostora valja očekivati da je zidna dekoracija bila prisutna u objema ovdje razmatranim prostorijama.

[1797] Opš. o provedenim istraživanjima ovog lokaliteta kod B. ILAKOVAC, 1958, 43-58.

[1798] B. ILAKOVAC, 1958, 48-49.

[1799] B. ILAKOVAC, 1958, 55 i d.

[1800] B. ILAKOVAC, 1958, 51.

[1801] B. ILAKOVAC, 1958, 56.

[1802] B. ILAKOVAC, 1958, 50.

Osim već spomenutoga brončanog novca cara Honorija, na prostoru ove kuće spominje se i nalaz jednoga rimskog brončanog šiljka, no pri tome se ne daje podatak o mjestu njegova nalaza.[1803]

Na kraju se može zaključiti da se spomenuti ostatci mogu identificirati kao ostatci imućne rimske kuće. Prema ranije izvedenoj pretpostavci da peristil nije istodoban s prostorom P-2 i da je naknadno dodan proizlazi da se najvjerojatnije iz prostorije P-2 ulazilo u prostor P-1. Riječ je o ostatcima dvaju prostora reprezentativnog karaktera, pri čemu bi se prostorija P-2 najvjerojatnije u arhitektonsko-dekorativnom smislu mogla poistovjetiti sa triklinijem. U prilog njenoj identifikaciji kao triklinija išao bi postranični položaj prostorije, kao i veličina i njezina dekoriranost. Dobar primjer triklinijskoga prostora (g) povezanog sa stražnjim dijelom kuće nalazimo u pompejskoj *Casa* (VIII, 5, 9).[1804] Iako je riječ o relativno skromnim i parcijalnim ostatcima doma, njihova je arhitektonsko-dekorativna identifikacija jednostavnija od svih ostataka stambene arhitekture nađene na prostoru Zadra.

5.18.15. Objekt u Ul. V. Papafave 2. (Karta 41., br. 15)

Rimski objekt nazvan objektom u Ul. V. Papafave 2 smjestio se na jugozapadnom dijelu zadarskog poluotoka. Bio je na području objekta koji je na tlocrtu uličnog kompleksa označen brojem 5 (Karta 42., br. 5), dakle odmah uz kuću koja je označena kao kuća u Ul. V. Papafave 1, a oba su objekta bila nedaleko od kuća označenih kao kuće Rašica 1 i 2 (Karta 41., br. 12 i 13). Od ovdje razmatranog objekta nađen je samo perimetralni zid koji je označen kao zid X (v. Tlocrt 27)., a on je građen od teškog kamena te je bio širok 78 cm, što je bilo mnogo veća debljina u usporedbi s perimetralnim zidom B-1 susjedne rimske kuće Ova širina nameće pomisao da je ovdje možda riječ i o javnoj gradnji. Razmatrani se objekt, sudeći prema položaju i smjeru rasprostiranja, najvjerojatnije prostirao uzdužno poput susjedne kuće u Ul. V. Papafave 1. Perimetralni se zid protezao i uz zid A, što znači da je kuća mogla biti orijentirana i na sjeverni i južni dekuman. Na prostoru ove kuće zabilježen je nastavak kanala iz smjera prostorije P-1. Odvodni kanal upućuje na to da je objekt također imao tu negdje prostorije koje su iziskivale opskrbu vodom. S obzirom na prije spomenute nalaze moguće je da se ovdje nalazio i kupališni prostor, čemu bi u prilog išli blizina gradskog središta, debljina zidova i nađeni ostatci suspenzura hipokausta. Ipak blizini gradskih, odnosno forumskih termi

[1803] B. ILAKOVAC, 1958, 50.

[1804] P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=30.

tomu bi se protivila, pa bi se ovdje eventualno mogli očekivati prije prostori gradske vile napunjeni privatnim kupališnim prostorima.

5.18.16. Objekt na mjestu bazilike sv. Tome (Karta 41., br. 16)

Ranokršćanska crkva sv. Tome smjestila se na sjevernom odnosno sjeveroistočnom dijelu poluotoka, a istraživana je više puta tijekom druge polovice 20. st. To su bila standardna zaštitna istraživanja tijekom kojih su nađeni i arhitektonski ostatci iz ranijih slojeva.[1805] Naime, ispod poda porušene bazilike sv. Tome, u njezinu apsidnom dijelu, pronađeni su tragovi antičke arhitekture s dijelom pločnika. Pronađena je arhitektura mogla imati raznoliku namjenu, moguće i stambenu. Nađeni ostatci podno bazilike bili su smješteni u blizini antičkih termi, no oni, kako se čini, nisu bili vezani za njih jer su zidovi nađenog objekta bili orijentirani u suprotnome smjeru od zidova termi.[1806] Na važnost tog objekta upućuje činjenica da se on nalazio na iznimno povoljnoj lokaciji, a to je prostor između foruma i luke s emporijem.[1807] Položaj na kojem se nalazio taj objekt ide u prilog reprezentativnog objekta, no kako drugi podatci o ovom istraživanju nisu dostupni, o spomenutom se objektu na bazi objavljene građe za sada ne može više ništa konkretnije reći.

5.18.17. Kuća Šimatić-Paleka (Karta 41., br. 17)

Spomenuta se kuća se smjestila na sjeveroistočnom dijelu grada, nasuprot katedrali sv. Stošije između Kalelarge na jugozapadu, Prolaza Dragutina Parčića na sjeverozapadu, Ulice Nikole Matafara na sjeveroistoku te Ulice Šimuna Kožičića Benje na jugoistoku.[1808] Položena je u neposrednoj blizini antičkog foruma. Ostatci ovog objekta otkriveni su tijekom kolovoza 1959. godine pri novogradnji, a zbog kojih su tada ovdje i provedena zaštitna iskopavanja.

U pitanju je kuća reprezentativnih obilježja.[1809] Kuća je djelomično sačuvana i sastoji se od, uvjetno rečeno, odvojenih dijelova (Tlocrt 29., A-1 i A-2). Spomenuti dijelovi imaju oblik pravokutnika, pri čemu je prvi dio označen kao A-1 bio uži od drugog, odnosno dijela označenog kao A-2. Između spomenutih dijelova nalazio se prostor koji je devastiran gradnjom betonskoga skloništa iz Drugoga svjetskog rata.[1810]

[1805] Opš. kod I. PETRICIOLI – P. VEŽIĆ, 1975., 101-109.

[1806] Usp. M. SUIĆ, 1981, 198; opš. kod V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2011, 479.

[1807] V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2011, 478.

[1808] Usp. nazive ulica u B. ILAKOVAC, 1962a, 219.

[1809] B. ILAKOVAC, 1962a, 219.

[1810] B. ILAKOVAC, 1962b, 219.

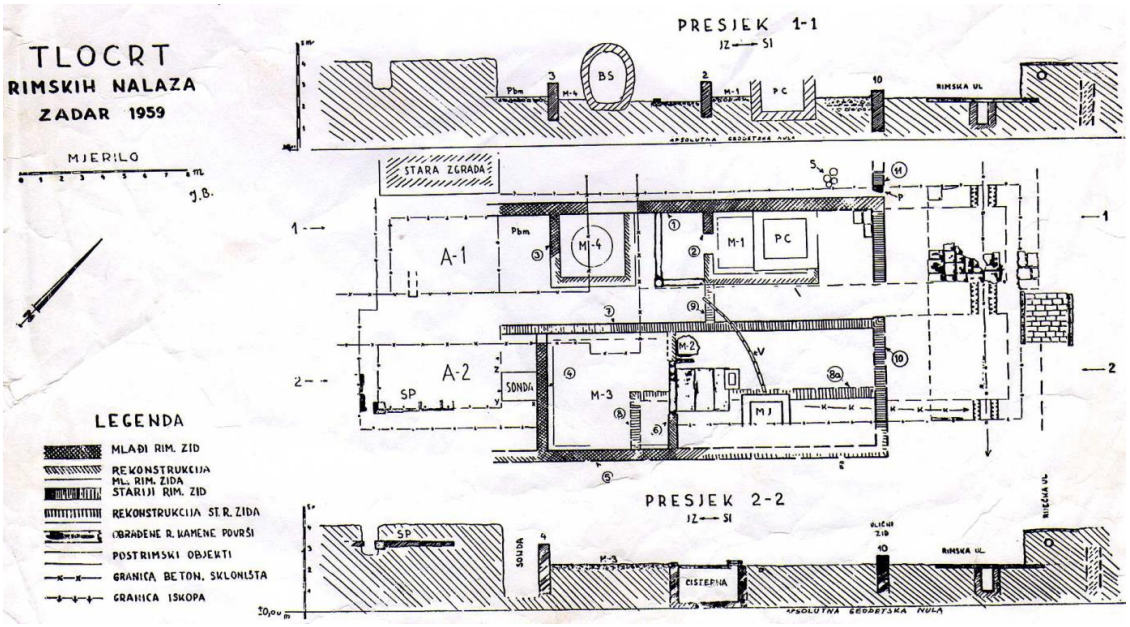

Tlocrt 29. Istražena kuća Šimatić-Paleka (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 2.).

Kuća je jednim svojim dijelom bila usmjerena na Ulicu Nikole Matafara. Ulazni je prostor bio širok oko 160 cm, a nalazio se u blizini mjesta gdje se zid 7 spajao sa zidom 10. Ostatci zida 11, i praga koji je uz navedeni zid nađen (na krajnjem sjeverozapadu objekta), sugeriraju da se i tu nalazio jedan ulazno-izlazni prostor. Ispred zida 11, kao i zida 10 nalazio se slobodan prostor, koji je vjerojatno služio kao nogostup, a iza njega je dolazio kameni kolnik. Zatečeno ulično popločenje bilo je raznoliko veličinom i oblicima. Razlike u veličini spomenutih ploča, a još više njihov neujednačen oblik upućuju na to da su se one tijekom vremena mijenjale, kao i da su neadekvatno održavane, barem u završnoj fazi antičkog razdoblja.[1811]

Kolnik je, pretpostavlja se, s obiju strane ulice bio odmaknut otprilike 2 m od pročelja kuća. Prema uličnim ostatcima identificiranima na više lokacija, ulica je, prema svemu sudeći, zajedno s kolnikom i nogostupima s obiju svojih strana, imala širinu od otprilike 9 m.[1812] S obzirom na priličnu širinu nogostupa, nije nemoguće da su oni bili iskorišteni u utilitarne svrhe, npr. za trgovanje jer je riječ o najvažnijem dijelu grada koji je povezivao središte grada s lukom. Ovim je ulicama svakodnevno prolazio velik broj ljudi, što je bilo više negoli poželjno za posao. Ulicom se, sudeći prema njezinoj širini, moglo prometovati u dva smjera, što je u skladu s njenim položajem i sukladno tome značenjem u gradskom tijelu.

[1811] B. ILAKOVAC, 1962a, 219-249.

[1812] B. ILAKOVAC, 1962a, 241-242.

Kanalizacija je prolazila središnjim dijelom ceste pa se tako ispod ulice nalazio odvodni kanal. Na taj je ulični odvodni kanal bio spojen kućni kanal, označen na planu kuće slovom K, a njegov se smjer može pratiti od prostorije M-2, odnosno od mletačke jame (MJ) prema ulici. Kućni se kanal postupno spuštao prema uličnom kanalu radi lakšeg odvođenja otpadnih voda.[1813]

Ovaj je objekt definitivno imao reprezentativnu namjenu jer je dekoracija zabilježena u svim ovdje razmatranim prostorijama. No jasno je da je prostor tijekom vremena doživljavao promjene, što je vidljivo u raznim arhitektonsko-dekorativnim elementima o kojima će biti više govora tijekom razrade pojedinih prostorija.

Prostorija s mozaičnim podom 1 (Tlocrt 29., M-1)

Ta se prostorija nalazila na sjeveroistočnom dijelu objekta, u sklopu tzv. užeg pravokutnog dijela građevine označenog s A-1, a na području označenom kao M-1, gdje su vidljivi ostatci prostora od kojega su sačuvana dva identificirana zida, zid 1 i 2, pri čemu je zid 1 bio širok 53 cm, a zid 2 42 cm.[1814] Od zida 1 odvajao se zid označen brojem 2 koji je bio je dugačak 1 m i omeđivao je ulaz u prostoriju, dok se nasuprot njemu, čini se, nalazio još jedan zid. Zidovi 1 i 2 imali žbuku iznad razine mozaičnih podova, što znači da su oni svojim postanjem bili mlađi od nekih drugih zidova u kući.[1815] Razmatrani se zid 1 prostirao do starijeg zida označenog brojem 10. Zid 2 bio je ulazni zid u ovdje razmatran prostor. No na ovom ulazu nije nađen prag, iako bi se on na naglašenim ulazima mogao očekivati. Naime, ispred spomenutog ulaza je bio trijem sastavljen od četiriju tesanika položenih na grubo zidanom podu, pri čemu su dva bila smještena, tlocrtno gledano, okomito na ulaz, a dva vodoravno s ulazom (Tlocrt 30.).[1816] Jedan je od tesanika u tom svojevrsnom predvorju u sebi imao poprečan kanal (E),[1817] koji je vjerojatno služio za odvod, što bi sugeriralo otvorenost ovoga prostora (Tlocrt 30). Opisani pretprostor prostorije M-1 ležao je na malo nižoj visini (+2,01 m) od samoga unutrašnjeg prostora (+2,15 m), a između posloženih tesanika nalazila se i kamena četvrtasta baza (Tlocrt 30.).[1818] Ovakva bi koncepcija naglašavala reprezentativnost ovog dijela objekta. Nasuprot zidu označenom br. 2, odnosno južno od ulaza u prostor M-1, nalazio se stariji zid 9 koji se,

[1813] B. ILAKOVAC, 1962a, 227.

[1814] B. ILAKOVAC, 1962a, 220.

[1815] B. ILAKOVAC, 1962a, 220.

[1816] B. ILAKOVAC, 1962a, 220.

[1817] B. ILAKOVAC, 1962a, 220.

[1818] Mjere v. B. ILAKOVAC, 1962a, 220-221.

tlocrtno gledano, s donje strane nadovezivao na ovu prostoriju, a koji je bio dio porušenoga starijeg objekta, odnosno bio je iz razdoblja kojemu pripadaju zidovi 10 i 11, što pokazuje da je ovaj prostor doživio promjene tijekom antičkoga vremena.[1819] Ako se uzmu u obzir zidovi 9, 10, 11 i njihova pozicija, može se pretpostaviti da je prvotna površina ove kasnije sagrađene prostorije bila veća i da je imala drukčiju koncepciju. Poteškoćama u rekonstruiranju ove prostorije pridonosi činjenica da je ovo područje devastirala izgradnja austrijske cisterne koja je na tlocrtu označena kao PC.[1820]

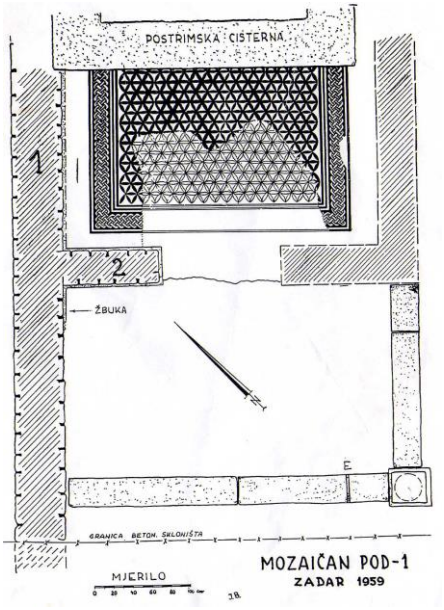

Tlocrt 30. Trijem koji je naglašavao ulaz u prostoriju M-1 u kući Šimatić-Paleka (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 3.).

Prostor je, sigurno, sudeći prema ostatcima mozaika i ulaznoga trijema, imao reprezentativnu namjenu. Prema postojećim izvještajima, u ovoj se prostoriji nalazio solidno izrađen mozaik rađen od sitnih tesera.[1821] Mozaik je imao pravokutan oblik, bio je uokviren pleternom bordurom, a njegova je unutrašnjost bila ukrašena ponavljajućim geometrijskim motivima koji stvaraju dojam šesterolatične rozete. Ispod spomenutoga mozaičnog poda M 1 nađen je Oktavijanov novac, što znači da mozaični pod nije mogao nastati prije njegova vremena.

[1819] B. ILAKOVAC, 1962a, 238.

[1820] B. ILAKOVAC, 1962a, 220.

[1821] B. ILAKOVAC, 1962a, 220-221; J. MEDER, 2003, 79-80.

Jagoda Meder smatra da je taj mozaik izrađen otprilike na prijelazu iz 1. st. pr. Krista u 1. st. pos. Krista.[1822]

Između zidova različite starosti označenih brojevima 1 i 10 s unutrašnje strane prostorije (sudeći prema tlocrtu) nađene su tri tegule, sačuvane *in situ*, koje su bile smještene uz spomenute zidove tako da su bile nakošene prema dolje te je tu bila nadozidana rimska kanalica. Ispod tegula je bio stariji rimski pod prekriven crvenim opekama (115 x 72 x 20 mm), kao i žlijeb sastavljen od imbreksa dugačak oko 60 cm. Spomenuti je žlijeb imao pad prema cesti, što jasno upućuje na dva različita sloja, što je u suglasju s različitom starošću okolnih zidova.[1823] Žljebovi bi, kao i sam pretprostor, sugerirali da je ovo i prije novije izgradnje bio otvoren prostor koji je, čini se, imao jednosljevno krovište iznad mozaičnog dijela i ulaza. S obzirom na nalaz Oktavijanova novčića ispod mozaika, može se ustvrditi da se romanizacija ovoga prostora zbila rano. Prema Ilakovcu, ostatci ciglenog poda i numizmatički nalaz pripadaju najstarijoj rimskoj arhitekturi, što svjedoči o ranoj romanizaciji Zadra, a ona se, prema spomenutom autoru, zbila potkraj 1. st. pr. Krista, što je u suglasju sa datacijom mozaika prema J. Meder.

Na području pretprostora u obliku trijema nađen je fragment kamenoga stupa dugačak 136 cm koji je vrlo vjerojatno pripadao kutnoj bazi između tesanika.[1824] Ovo je moguće, s obzirom na naglašenu dekorativnost, bila neka vrsta posvećenoga prostora.[1825] Kompleksnost razmatranoga tlocrta otvara brojna pitanja i nameće isto tako brojne pretpostavke, no sigurno je tek da je tijekom korištenja objektom dolazilo do njegove prenamjene. U prostoriju se definitivno ulazilo sa zapadne strane, no kakva je situacija bila s istočne, ostaje otvoreno pitanje, iako se s obzirom na otvorenost ovog dijela može očekivati i ulaz na drugoj strani. U konačnici gledano, izgled ove prostorije jednim je dobrim dijelom pretpostavljen. Najvjerojatnije da je ova prostorija imala i pristup s istočne strane jer, u suprotnom ne bi bilo razloga da ovdje egzistira nađeni odvodni dio na prostoru između zidova 1 i 10.

Prostorija s mozaičnim podom broj 4 (Tlocrt 29., MP-4)

Problem u tumačenju te prostorije leži u njezinoj devastaciji koja se dogodila tijekom gradnje betonskoga skloništa u 20. st., pri čemu su razorene 2/3 te prostorije, no dio prostorije već je

[1822] J. MEDER, 2003, 79.

[1823] B. ILAKOVAC, 1962a, 240.

[1824] Opš. kod B. ILAKOVAC, 1962a, 220.

[1825] Prema B. Ilakovcu, tu se nalazio lararij, v. B. ILAKOVAC, 1962a, 238.

uništen još u doba kasne antike.[1826] Ovaj je prostor vjerojatno izgrađen nakon devastacije prostora M-1 jer bi, u suprotnom, ovako bliska gradnja bila smetnja za njegove korisnike. Osim toga, ona je zaklanjala pogled prema predvorju prostorije M-1 i na taj način umanjivala posebnost toga prostora jer trijem u ovakvoj konstelaciji nedovoljne vidljivosti nije imao mnogo smisla. Na sjeverozapadnoj strani prostora označena kao M-4 mogu se nazreti ostatci dvaju zidova (Tlocrt 30., 1 i 3), pri čemu je zid 3 također bio mlađeg postanja. Zid 1 uzdužno je položen, dok je zid broj 3 smješten okomito na njega, poput zida br. 2. Zid 3 širok je 48 cm, što znači da je nešto deblji u odnosu na već spominjani zid br. 2. Na oba spomenuta zida sačuvala se zidna žbuka kao i ostatci boje. Na zidu broj 3 uočene su dvije purpurne trake na bijeloj podlozi.[1827] Na podu između spomenutih zidova 1 i 3 nalazio se mozaični pod označen kao MP-4. On je bio položen gotovo na jednakoj visini kao i mozaični pod M-1 (+2,15). No, mozaik je u ovoj prostoriji bio lošije izrađen od prethodno spomenutog, što bi išlo u prilog njegova kasnijeg postanja.[1828] Središnji dio kompozicije bio je gotovo jednako udaljen od zidova 1 i 3, a to bi upućivalo na manje-više pravilan kvadratni oblik razmatrane prostorije. Iz središnje su kružnice opisane koncentrične kružnice, njih osam. Najveća je kružnica imala promjer od 185 cm, dok je sljedeća imala promjer od 163 cm, pri čemu su kružnice raspoređene tako da se razmak svake sljedeće kružnice smanjivao prema središtu kruga (Tlocrt 31.).[1829] Prostor između krugova krasili su crno-bijeli trokuti, a geometrijski prikaz u cjelini ostavljao dojam kompleksnoga cvijeta sastavljena od brojnih latica, dok su uokolo prikaza bili izrađeni shematizirani dupini.[1830] Dupini su svojim likovnim obilježjima bili neproporcionalni, što je napose uočljivo u odnosu između glave i tijela.[1831] Mozaik unutar ovoga prostora datira se otprilike između početka 2. i 4. st.[1832]

[1826] B. ILAKOVAC, 1962a, 221.

[1827] B. ILAKOVAC, 1962a, 221.

[1828] B. ILAKOVAC, 1962a, 222.

[1829] B. ILAKOVAC, 1962a, 222.

[1830] Opš. kod B. ILAKOVAC, 1962a, 222-223.

[1831] B. ILAKOVAC, 1962a, 222.

[1832] J. MEDER, 2003, 80.

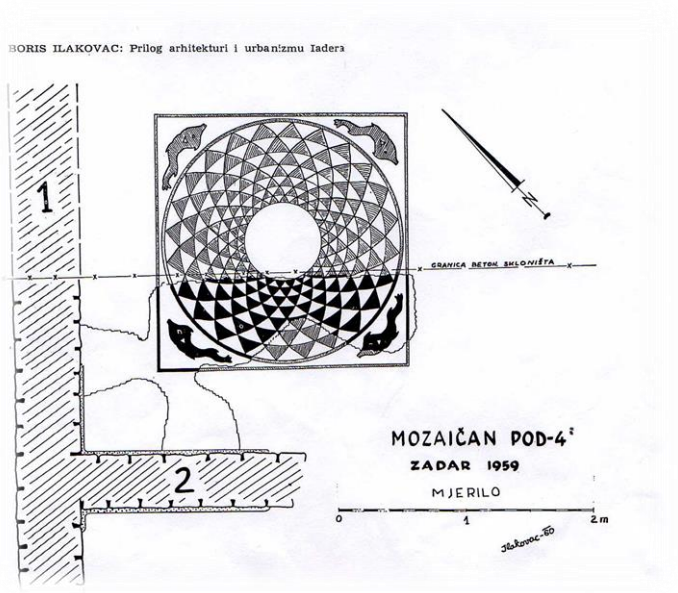

Tlocrt 31. Prostorija M-4. (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 4.).

Zidovi te prostorije, kao i zidovi prethodnoga prostora (M-1) ožbukani su iznad mozaičnih podova, a ne ispod, što je pokazatelj njihova mlađeg postanja.[1833] No, zapravo zid broj 3 prvotno je mogao biti vezan za prostoriju označenu kao Pbm, što znači da je ovdje između prostorije M-1 i prostora označenog kao Pbm, u razdoblju funkcioniranja prostorije M-1, bio najvjerojatnije prazan prostor. U prilog kasnijoj izgradnji tog prostora, kao i mozaičnog poda ide i lošija izrada mozaične podnice, kao i već spomenuta pozicija toga prostora. Teško je govoriti o namjeni i izgledu ove prostorije, kada ona nije potpuno definirana zbog devastacija. Moguće da je u pitanju prostor edikule koja je mogla pružati zanimljiv pogled iz susjednoga prostora.

Prostorija bez mozaičnog poda: Pbm (Tlocrt 29., Pbm)

Prostorija označena kao Pbm smjestila se zapadno od prostorije MP-4, a poznata su samo njezina dva zida (1 i 3), koja je ova prostorija dijelila sa susjednom prostorijom M-4.[1834] S obzirom na ostatke žbuke nađene na zidovima iznad mozaičnih podova ovo su bili također mlađi rimski zidovi. Jugozapadni dio prostorije Pbm ostao je neistražen pa su tako nepoznate i njegove točne dimenzije.[1835] Spomenuti su zidovi bili ožbukani, dok je okolni pod rađen u tehnici *opus signinum*. Taj je pod kao konglomerat keramike i žbuke obično korišten za

[1833] B. ILAKOVAC, 1962a, 232.

[1834] B. ILAKOVAC, 1962a, 223.

[1835] B. ILAKOVAC, 1962a, 223.

oblaganje podova i zidova izloženih vodi i vlazi.[1836] Pod te prostorije nalazio se na višoj visini od prethodno navedenih te je bio na +2,27 m. Uočene visinske razlike posljedica su, pretpostavljam, najvećim dijelom geomorfologije terena (Tlocrt 29., Presjek 1-1).

Prostorija M-2 (Tlocrt 29., M-2)

Na jugoistočnom području kuće smještenom u sklopu tzv. drugoga šireg bloka, označenoga kao A-2, nalazila se prostorija s ostatkom mozaičnog poda koji je označen kao M-2 (Tlocrt 29.). Ova je prostorija bila jedna je od lakših za rekonstrukciju jer su većim dijelom bili poznati njezini zidovi: 5, 6, 7 i 10, pri čemu je u prostoriji registriran i zid br. 8a. Od navedenih zidova, zidovi 7 i 10 stariji su od zidova 5 i 6, a stariji je i zid 8a. Naime, zidovi 7 i 10 su jednodobni, zajedno sa zidom 9 koji je smješten sjevernije od zida 7 jer su međusobno vezani.[1837] U ovu se prostoriju ulazilo iz prostorije M-3, koja se smjestila zapadnije od prostorije označene kao M-2, što upućuje na smjer kretanja kućnim prostorom. Na ulazu koji se nalazio na sredini zida 6 nalazio se prag sačuvan u nekoliko fragmenata (Tlocrt 32.). S bočne strane praga uz kamenu ploču smjestio se izdužen tesanik koji je na sebi imao utor, a moguće da je on služio za smještanje ograde.[1838] Ograđivanje cisterne nije uobičajeno, barem ne koliko je meni poznato, no ima svoje opravdavanje kao dodatno osiguravanje ovoga prostora jer su cisterne mogle biti potencijalno opasna mjesta osobito za djecu. Ipak, kako su se cisterne pokrivale, i ova je i konkretna cisterna bila pokrivena trima mramornim pločama ovakvo se ograđivanje može možda tumačiti dodatnim osiguranjem toga prostora. Ovdje položena cisterna imala je površinu nešto manju od 3,5 m².[1839] Cisterna je bila dobro građena sa zidovima debljine od 40 cm, a svi su njezini zidovi osim jednog bili ravni (Tlocrt 32.).[1840]. Zadaća ovih ploča je bila pragmatična jer su one trebale spriječiti ulaz nečistoća u cisternu. Gornja površina cisterne po kojoj se hoda blago je ponirala od zapada prema istoku kako se u ovom prostoru ne bi zadržavala voda.[1841] Na suženome sjeveroistočnom dijelu cisterne bio je smješten puteal. Otvor puteala bio je rađen od tesanika, a kroz njega se cisterna punila i praznila (60 x 24 cm).[1842] B. Ilakovac vjeruje da je puteal imao drveni poklopac radi

[1836] B. ILAKOVAC, 1962a, 223; Opš. o tehnici gradnje kod A. KILIĆ-MATIĆ, 2004, 106.

[1837] B. ILAKOVAC, 19621, 232.

[1838] B. ILAKOVAC, 1962a, 226.

[1839] B. ILAKOVAC, 1962a, 226.

[1840] B. ILAKOVAC, 1962a, 226-227.

[1841] B. ILAKOVAC, 1962a, 226-227.

[1842] B. ILAKOVAC, 1962a, 227.

praktičnosti jer se taj poklopac često pomicao. Volumen cisterne bio je približno 5,75 m³. Bočno postavljena cisterna bila je, arhitektonski gledano, jeftinije rješenje jer su u skupljim varijantama one bile smještene u sredini prostora te su morale imati nosače.[1843]

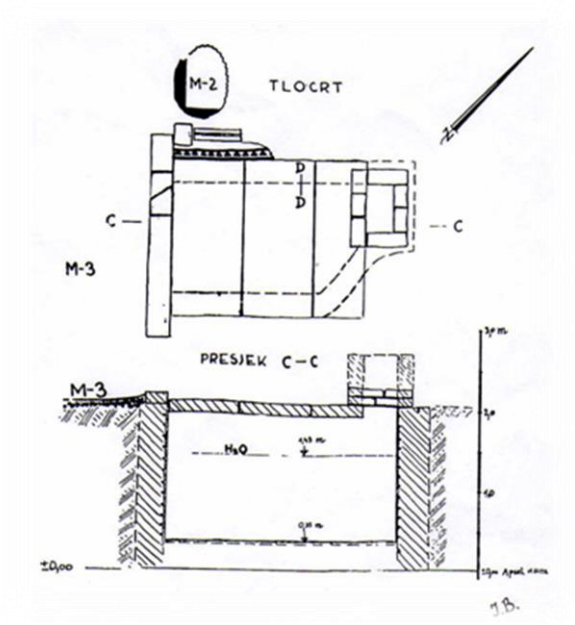

Tlocrt 32. Rimska cisterna u prostoriji M-2. (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 6.).

Cisterna je, prema nalazima, imala mali kapacitet koji bi jedva zadovoljio potrebe jednoga suvremenog kućanstva, što bi se moglo objasniti postojanjem vodovoda koji je zadovoljavao veći dio potreba razmatranog objekta, zbog čega je ta cisterna imala manju ulogu u funkcioniranju objekta. Vidljivi dio mozaika M-2 unutar ovdje razmatrane prostorije sastojao se od niza nasuprotno okrenutih nazubljenih piramida složenih između bordura.[1844] Jedan je dio mozaika nađen na sjeverozapadnoj strani cisterne, drugi na jugoistočnoj, ali potonja nije vidljiva na crtežu.[1845] Jagoda Meder datira ga kao i mozaik u prostoriji označenoj kao M-1, na prijelaz između 1. st. pr. Krista u 1. st. pos. Krista.[1846] U blizini rimske cisterne bio smješten rimski vodovod. On je na prostoru označenom s MJ (mletačka jama) bio presječen mletačkom gradnjom, gdje su nađeni brojni ulomci majolike,[1847] što upućuje na dugu uporabu ovog objekta. Spomenuti je vodovod prolazio kroz starije zidove 8a, 7, kao što je nakon toga presijecao prije spomenuti zid 9 te je išao u smjeru prostora označenog kao M-4 i Pbm.

[1843] B. ILAKOVAC, 1962a, 227.

[1844] B. ILAKOVAC, 1962a, 227;J. MEDER, 2003, 79.

[1845] B. ILAKOVAC, 1962a, 226.

[1846] J. MEDER, 2003, 79.

[1847] B. ILAKOVAC, 1962a, 227.

Vodovodne su cijevi zapravo bile sastavljene od tubula nejednakih dužina (između 40 i 48 cm), površno obrađenih na lončarskom kolu. Njihovo postojanje u ovom dijelu upućuje na određenu utilitarnost razmatranoga prostora, ali i prostora prema kojima je vodovod išao jer su se tu morali nalazili prostori koji su za svoje funkcioniranje iziskivali vodu. Postojanje vodovoda i cisterne pokazuje da je taj prostor bio odlično opskrbljen vodom. Može se pretpostaviti već prema otvorenosti ovog područja da se voda rabila za opskrbu i razne utilitarne svrhe. B. Ilakovac gradnju vodovoda smješta u drugu polovicu 1. st. i početak 2. st.[1848]

Razmatrana je cisterna zauzimala položaj na pogodnome mjestu gdje se smjestio rub krova, odnosno gdje se voda slijevala u puteal s krovnih streha.[1849] Krov je morao biti jednosljevan i ovdje su se očito iznad cisterne dva krovišta spajala te efikasno cisternu punila kišnicom.[1850] Na tlocrtu je vidljivo da je od mletačke jame išao i kanal, označen na tlocrtu slovom K, a on je trebao iz dvorišta izbaciti višak vode. Ovo riješenje, kao i raniji primjer iz kuće u Ul. Vladimira Papafave 1 ukazuje na infrastrukturalnu razvijenosti liburnskih sredina u vrijeme rimske vlasti.

Prostorija: M-3 (Tlocrt 29., M-3)

Na jugozapadnome dijelu smještenom u sklopu tzv. drugoga šireg bloka označenog kao A-2 bila je prostorija označena kao M-3. Ta je prostorija s mozaikom bila omeđena zidovima 4, 5, 6, i 7, a tu je nađen i zid 8 i dio zida 8a. Rekonstrukcija te prostorije opet je nešto lakša od onih sjevernije položenih jer je i ona imala manje-više definirane zidove, iako ne u punoj dužini te je manje devastirana od sjeverno položenog dijela kuće. Zid 5 otkriven je u punoj dužini od 575 cm, dok je zid 6 bio dugačak 140 cm, a nakon njega su slijedili prolaz i kameni prag koji je odvajao prostoriju M-3 od prostorije označene kao M-2, a iza je bio drugi dio zida.[1851] Uz ovaj ulaz u prostoriju M-3 morao je postojati još jedan ulaz, a pretpostavlja se da se on nalazio na mjestu zida br. 7.[1852] Neki su zidovi (4, 5, 6) mjestimično uščuvani na visini od 1 m iznad mozaičnog poda, dok je zid broj 7 dijelom srušen ispod razine mozaičnog poda.[1853] U ovdje razmatranoj prostoriji zid 7, kao i zidovi 8 i 8a, stariji su od ostalih.[1854]

[1848] B. ILAKOVAC, 1962a, 219-249.

[1849] Opš. kod B. ILAKOVAC, 1962a, 236.

[1850] B. ILAKOVAC, 1962a, 236.

[1851] B. ILAKOVAC, 1962a, 223.

[1852] B. ILAKOVAC, 1962a, 236.

[1853] B. ILAKOVAC, 1962a, 222.

Spomenuti su stariji zidovi imali širinu od 48 cm. Žbuka je sačuvana na zidovima, čini se u većini slučajeva, na strani koja je bila okrenuta prema mozaičnom podu (unutra). Međutim, to nije slučaj sa zidom 7 kod kojega je žbuka sačuvana samo na suprotnoj strani.[1855] B. Ilakovac smatra da je ovdje riječ o prostoru koji je mogao služiti kao tablin ili pak egzedra.[1856] S obzirom na maleni broj podataka o ovome prostoru, odnosno o prostoru koji je prethodio ovoj prostoriji teško je odgovoriti na pitanje u koju kategoriju svrstati ovu prostoriju. Moguće bi bilo da je ovo bila egzedra, međutim, to bi značilo da je ovdje nedostajao cijeli zid br. 7, no prema tlocrtu se to ne može zaključiti, a sudeći prema veličini prostorije to ne bi bilo za očekivati. Isto tako, kada bi ovdje bila riječ o tablinu, onda bi on trebao imati ulaz u zidu broj 4 koji bi povezivao dva dijela doma, no ovdje nije vidljiva komunikacija između prednjeg i stražnjeg dijela kuće, zbog čega ovo ne bi bila ni tablinska prostorija.

Periferni dio mozaika sačuvan na području uz zidove 4 i 5 bio je bijele boje. Prva, vanjska bordura na bijeloj mozaičnoj podlozi bila je položena na većoj udaljenosti od zida br. 4 negoli bordura koja se smjestila uz zid broj 5, a koja je bila na mnogo manjoj udaljenosti, što bi išlo u prilog vodoravnog rasprostiranja mozaika, što se može vidjeti na tlocrtu br. 33. Unutrašnja je bordura (pleterna) na stranama zidova 4, 5 i 7 oštećena, dok je na strani broj 6 očuvana u cijeloj dužini. Dio je mozaičnog poda uz prag do cisterne nakošen. Zanimljivo je da nije utvrđena završna, vanjska bordura sa strane prema rimskoj cisterni, a to se može objasniti nastavkom mozaika na područje izvan prostora označenog kao M-3. Vrlo je moguće da se mozaik M-3 prvotno prostirao do zida 9 i time da se stariji zid 9 pružao na mjestu kasnije prostorije M-2 (Tlocrt 33.). To bi značilo da je zid broj 6 kasnijeg postanja od ostalih, mlađih zidova.

[1854] B. ILAKOVAC, 1962a, 232.

[1855] B. ILAKOVAC, 1962a, 223.

[1856] B. ILAKOVAC, 1962a, 238.

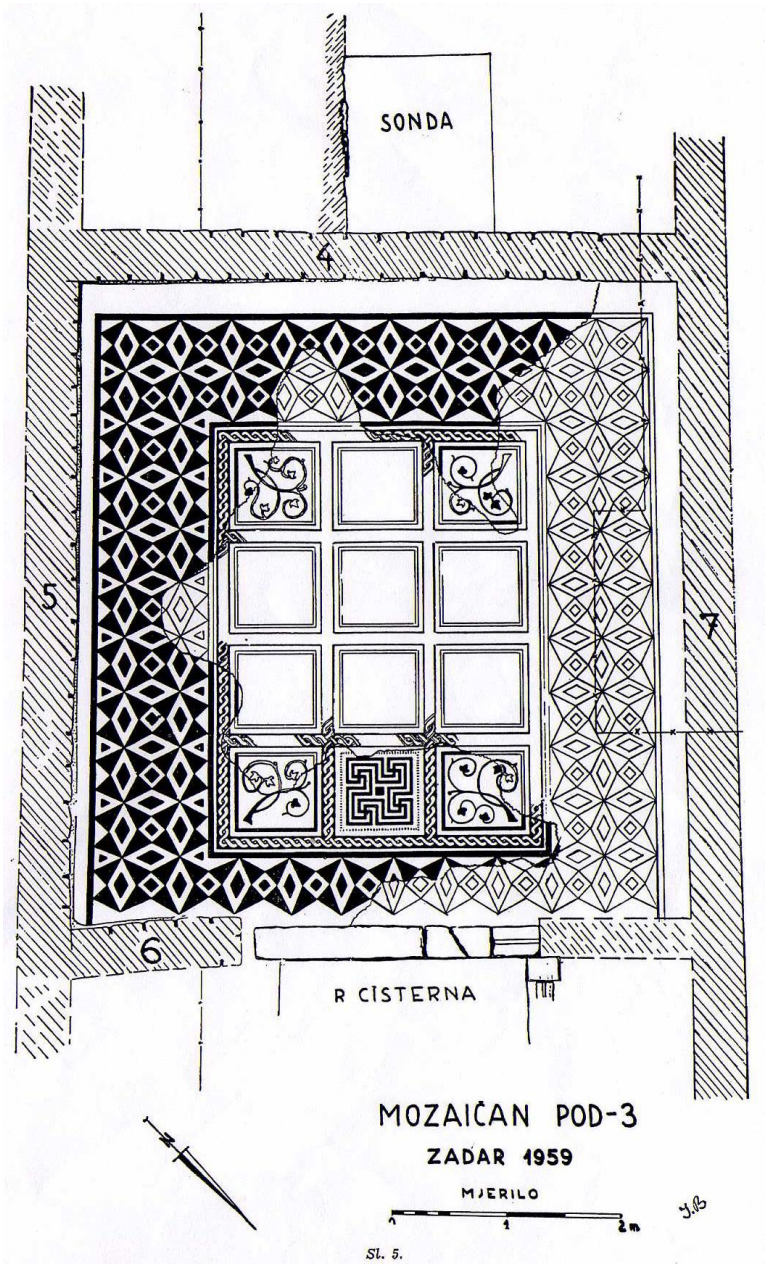

Tlocrt 33. Prostor M-3 s mozaikom (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 5).

Jagoda Meder taj mozaik, kao i mozaike označene kao M-1 i M-2, datira na kraj 1. st pr. Krista, odnosno na početak 1. st. Mozaik označen kao M-3, čini se, bio je nešto stariji od M-2. Prostorija je imala površinu od 30,88 m² (575 x 537 cm)[1857] i bila je jedna od većih mozaičnih površina u gradu Zadru.[1858] Vanjska dekoracija između dviju bordura obuhvaćala je ukrase s geometrijskim motivima (rombovi, trokuti), dok je u unutrašnjem dijelu bilo smješteno 12 kvadrata koji su danas djelomično očuvani. Središnji motiv s kvadratima istaknut je

[1857] B. ILAKOVAC, 1962a, 223.

[1858] J. MEDER, 2003, 80.

pleternom ornamentacijom.[1859] Unutar najvećeg dijela identificiranih kvadrata nalazi se kompozicija sastavljena od crne stabljike s cvjetovima-listovima (koji podsjećaju na vinovu lozu), dok je u jednom od identificiranih kvadrata kompliciran motiv meandra. Moguće da je ovaj motiv išao kroz cijelo središnje mozaično polje, što je pretpostavka koja se ne može potvrditi zbog slabe očuvanosti.[1860] Pleter je obrubljivao borduru uokolo središnje kompozicije, ali i bordure između pojedinih kvadrata. Mozaik pod brojem 3 ukrašen je geometrijskim i biljnim motivima. Ova je prostorija možda mogla imati i ulogu prostora koji se naziva *oecus*, ali je isto tako mogao imati ulogu triklinija. Naime, u ranijoj je fazi uporabe, sudeći prema mozaiku, ovaj prostor imao nešto izduženiji oblik te je obuhvaćao i dio susjedne prostorije. Nejasno je u kakvom je stanju bio zid 7 i o tome dobrim dijelom ovisi identifikacija razmatranog prostora. Sjeverozapadno od tog prostora nalazio se debeli sloj naslaga pepela, ugljena i čađi, što ide u prilog blizini ložišta. Blizina ložišta zajedno s vodovodnim cijevima koje su bile usmjerene prema istom dijelu prostora išlo bi u prilog pretpostavci da je ovdje negdje bio kupališni prostor, čemu u prilog ide i nalaz okrugle opeke za koju nije zabilježeno točno mjesto nalaza.[1861] Najvjerojatnije je riječ o suspenzuri hipokausta.

Od artefakata nađenih u spomenutoj kući ističu se kameni stup, nađen na prostoru predvorja s trijemom ispred prostorije M-1, koji se vjerojatno smjestio na bazi položenoj između tesanika.[1862] Na razmatranome kućnom prostoru nađeni su i ulomci amfora i dolija (za koje nisu navedeni podatci o točnom mjestu i okolnostima nalaza),[1863] a oni upućuju na to da se u sklopu ovog objekta držalo posuđe za skladištenje različitih prehrambenih proizvoda. Vrlo je vjerojatno da su se amfore i dolije držale u različitim dijelovima kuće, ali da su bile učestalije na otvorenim dvorišnim područjima. Na području kuće nađena je jedna kvalitetno izrađena svjetiljka. Ta svjetiljka, prema podatcima B. Ilakovca, pripada tipu tzv. firma svjetiljki koje se datiraju u drugu polovicu 1. st.[1864] Na području razmatranog objekta nađene su i brušene ploče debljine 21 mm izrađene od bijeloga krupnozrnatog mramora za dekorativno oblaganje zidova. Nažalost, ne navodi se gdje su one nađene, ni u kojoj količini.[1865] Tu se spominju i

[1859] J. MEDER, 2003, 80.

[1860] B. MATULIĆ, 1994, 103.

[1861] B. ILAKOVAC, 1962a, 229.

[1862] B. ILAKOVAC, 1962a, 220.

[1863] B. ILAKOVAC, 1962a, 229.

[1864] Opš. o svjetiljci kod B. ILAKOVAC, 1962a, bilj. 20, str. 229.

[1865] B. ILAKOVAC, 1962a, 229.

dva ležišta za vratnice različitih dimenzija, što upućuje na to da ona nisu pripadala istom ulazno-izlaznom prostoru.[1866] Problem je u njihovoj analizi i to što su ležišta nađena dislocirana te ih je teško smjestiti u prostoru. Ipak različita istrošenost tih ležišta upućuje na to da se jedno ležište nalazilo na prometnijoj lokaciji doma, a drugo na onoj koja se manje upotrebljavala.

Ovdje su osobito zanimljivi ostatci kamenih stupova nađeni na sjeverozapadnoj strani prostorije M-1 između uličnog zida 11 i prostora koji je devastirala austrijska cisterna PC, odnosno prostora omeđenog zidom br. 1. U pitanju su 4 oštećena ulomka kamenih stupova. Na tlocrtu kuće označeni su slovom S. Ti su ulomci bili, kako se čini, naslonjeni uz zid 1 koji je bio mlađeg postojanja te svojom visinom nisu prelazili sloj mozaičnih podova, zbog čega je ovdje riječ o nalazima vezanim za stariju fazu uporabu kuće. Ono što najviše zbunjuje jesu njihov različit promjer i grupiranje na jednom mjestu, što je možda posljedica rušenja i promjena koja ovaj prostor proživljava tijekom novogradnji u antičkom periodu.[1867] Na prostoru ovog objekta, uz novčić nađen u prostoriji označenoj kao M-1, koji je pripadao Oktavijanovu razdoblju, nađen je i drugi ispod mozaičnog poda M-2, a on je datiran u razdoblje vladavine cara Tiberija. Oba su novčića nađena otprilike na istoj dubini. Drugi je novčić bio u nešto boljem stanju od prvog, što je posljedica vjerojatno i činjenice da je prostor u kojem je sačuvan bio manje devastiran od prostora označena kao M-1.[1868] Ovi bi nalazi svjedočili o tome da mozaični podovi na prostorima M-1 i M-2 nisu nastali prije Oktavijana i Tiberija. Žbuka s ostatcima armature biljnog podrijetla nađena je na prostoru ovog objekta, a to ide dodatno u prilog kvalitetnoj gradnji.

Prostor ove kuće jedan od najsloženijih do sada identificiranih u gradskom tijelu Zadra. Jedan dio starije gradnje iskorišten je u gradnji novog objekta, a dio je zidova negiran. U prilog različitim fazama u izgradnji objekta idu zidovi, odnosno žbuka na njima, koja je kod mlađih zidova uočena iznad razine mozaičnih podova, a kod starijih ispod. Negiranje starije arhitekture vidljivo je i po tome što stariji zidovi nisu ni u kakvoj vidljivoj funkcionalnoj vezi s ostalim zidovima.[1869] Razmatrani je dio kuće vjerojatno pripadao stražnjem dijelu kuće, pri čemu je analiza sjeverno položenog dijela mnogo teža od onoga južnog zbog višekratnih devastacija, ali i promjena koji je taj prostor doživio već kroz vrijeme. U južnom se dijelu

[1866] B. ILAKOVAC, 1962a, 229.

[1867] B. ILAKOVAC, 1962a, 229.

[1868] Novac je definirao A. Jeločnik, kustos numizmatičke zbirke nekadašnjeg Narodnog muzeja u Ljubljani, v. B. ILAKOVAC, 1962a, 249.

[1869] B. ILAKOVAC, 1962b, 232.

nalazio, kako se čini, dvorišni prostor zajedno s oecusom ili triklinijem. Sudeći prema mozaicima, mozaici 1, 2 i 3 datiraju se u razdoblje od 30. god. pr. Krista do otprilike kraja 1. st. pos. Krista, pri čemu je jasno da je mozaik M-3 stariji od mozaika M-2. Najmlađi je pak mozaik pod brojem 4.[1870]

5.18.18. Objekt kod katedrale sv. Stošije (Karta 41., br. 18)

U istraživanjima vođenima početkom 21. st. u sjeveroistočnom dijelu grada, u blizini katedrale sv. Stošije s vanjske strane apside nađen je crno-bijeli mozaik, fine izvedbe.[1871] Mozaik je, čini se, bio veličine od oko 7 m² (247 x 270 cm). Središnji su motiv činila četiri kvadrata, od kojih su dva stražnja imala mnogo više oštećenja od prednjih. Mozaik je višestruko obrubljen, pri čemu se unutar bordura ističu različiti motivi poput motiva bijelih polukružnica te motiva pletenica ili karika u obliku srca. U središnjem dijelu mozaika smještena su višestruko obrubljeni kvadrati. Nakon bordura unutar svakog od kvadrata dodan je obrub sastavljen od spojenih crnih trokuta, a potom i obrub u obliku riblje kosti, dok je u sredini bio motiv Salamonova čvora (sl. 62.).[1872] Svojim obilježjima mozaik se otprilike smješta na kraj 1. i poč. 2. st.[1873] Sudeći prema visokoj kvaliteti izrade, vjerojatno je riječ o važnijoj prostoriji nekog objekta. Prema položaju ovo bi vjerojatno prije bio javni objekt, ali njegova nevelika površina možda bi išla u prilog pretpostavci da je posrijedi moglo biti i privatno zdanje zadarske elite.

[1870] J. MEDER, 2003, 79-80.

[1871] J. MEDER, 2003, 83.

[1872] J. MEDER, 2003, 83.

[1873] J. MEDER, 2003, 83.

Slika 62. Mozaični pod kod katedrale (J. MEDER, 2003, Tabla XXXIII, sl. 3.).

5.18.19. Objekt na položaju Kazališta Verdi (Karta 41., br. 19)

Tijekom druge polovice 19. st. pri izgradnji novog kazališta (Kazalište Verdi) u sjeverozapadnom dijelu grada nađeni su antički mozaici i zlatni ukrasni predmeti.[1874] Kako je kazalište stradalo u bombardiranju u Drugome svjetskom rata spomenuti su mozaici uništeni.[1875] U ovom dijelu grada nađen je, pri stabiliziranju zvonika Gospe od Zdravlja početkom 18. stoljeća, kip uz cipus s natpisom.[1876] Spomenuti je kip bio razbijen i obezglavljen, a poslije je završio u Veneciji zajedno s još nekom građom. Postoji mišljenje da su natpis i kip povezani te se tako smatra da je skulptura, prema natpisu, pripadala uglednome gradskom magistratu G. Vetidiju Maksimu (*C. Vettidius Maximus*) koji je obavljao najprestižnije gradske dužnosti u Zadru.[1877] Nažalost, skulptura je danas izgubljena, no sam natpis, prema kojemu otac postavlja spomenik svojemu uspješnom sinu danas se čuva u veronskom arheološkom muzeju.[1878] K. Apiio Giunio pretpostavlja da je ovaj spomenik mogao biti postavljen u blizini uglednikove kuće. Ako je njezina pretpostavka točna, to bi

[1874] BRUNELLI, 1913, 133; M. SUIĆ, 1970, 244; K. APPIO GIUNIO, 2008a, 248-249.

[1875] V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2011, 477.

[1876] B. NEDVED, 1992, 209-210, nr. 103 = Vettidii, Vetidii; Spom. kat. br. 2039, opš. kod A. KURILIĆ, 1999; APPIO GIUNIO, 2008a, 248.

[1877] K. APPIO GIUNIO, 2008a, 248.

[1878] K. APPIO GIUNIO, 2008a, bilj. 29, 248.

značilo da je u ovom zapadnom dijelu grada živjela jedna od najmoćnijih zadarskih porodica svoga vremena. Neovisno o problematici poistovjećivanja kipa i natpisa ovi nalazi, zajedno s mozaicima idu u prilog postojanja reprezentativne arhitekture na ovoj lokaciji.[1879] S tim da sam ovdje spomenuti kip i natpis nisu uključeni u statističku analizu jer nisu nađeni na mjestu ovdje razmatranog kazališnog prostora .

5.18.20. Objekt u Ulici Jurja Bjankinija (Karta 41., br. 20)

Potkraj 1992. i početkom 1993. godine Arheološki muzej u Zadru proveo je zaštitna iskopavanja na području sjeverozapadnog dijela grada na području dvorišta Bogoslovnog sjemeništa[1880] u blizini kapitolija (Tlocrt 34.), konkretno u Ul. Jurja Bjankinija, gdje su nađeni ostatci reprezentativnog objekta s većim mozaičnim podom.[1881] Brunelli je još svojedobno spomenuo da su ovdje pri izgradnji zgrade sjemeništa nađeni mozaici.[1882]

Riječ je o nalazima nađenima na prostoru jedne inzule koja je sa sjeverne strane bila omeđena glavnim dekumanom, a s istočne i zapadne kardima, konkretno prvim i drugim kardom, pri čemu se misli na njihov odnos prema glavnom kardu koji je bio smješten s njihove istočne strane, dok se na jugu nalazio prostor kapitolija.[1883] Na ovom su području nađeni i predrimski nalazi grube, ali i importirane keramike koji samo dodatno potvrđuju kontinuitet života na ovoj gradskoj lokaciji.[1884] Z. Brusić navodi da u prvome istraženom dijelu dvorišta nisu nađeni ostatci arhitekture, dok su u drugom dijelu nađeni. Tako je ovdje nađen crno-bijeli mozaik.[1885] Prema Z. Brusiću ovdje je nađeno više bazena, no nije poznati njihov točan broj i međusoban odnos. Osim njih, navode se i dva luksuzna komada žbuke sa štukaturom, a za nju se kaže da je bila smještena u bazenu s drugim otpadnim materijalom (kamenjem i različitim ulomcima keramike i amfora).[1886]

[1879] Detaljnije o nalazu kipa i o pretpostavljenoj kući Vetidija, v. *CIL*, 3, 2932, C. BIANCHI, 1888, 103 uz god. 1705, 1883, 5-8.

[1880] Zgrada bogoslovnog sjemeništa zauzimala je prostor jedne inzule, v. Z. BRUSIĆ, 2009,104.

[1881] Istraživanja je vodio Z. Brusić, v. K. APPIO GIUNIO, 2008a, 248; Z. BRUSIĆ, 2009, 103; J. MEDER, 2003, 86.

[1882] BRUNELLI, 1913, 133; M. SUIĆ, 1970, 244; B. MATULIĆ, 1994, 107-108.

[1883] Z. BRUSIĆ, 2009, 104

[1884] Z. BRUSIĆ, 2009, 105.

[1885] Z. BRUSIĆ, 2009, 105.

[1886] Z. BRUSIĆ, 2009, 106.

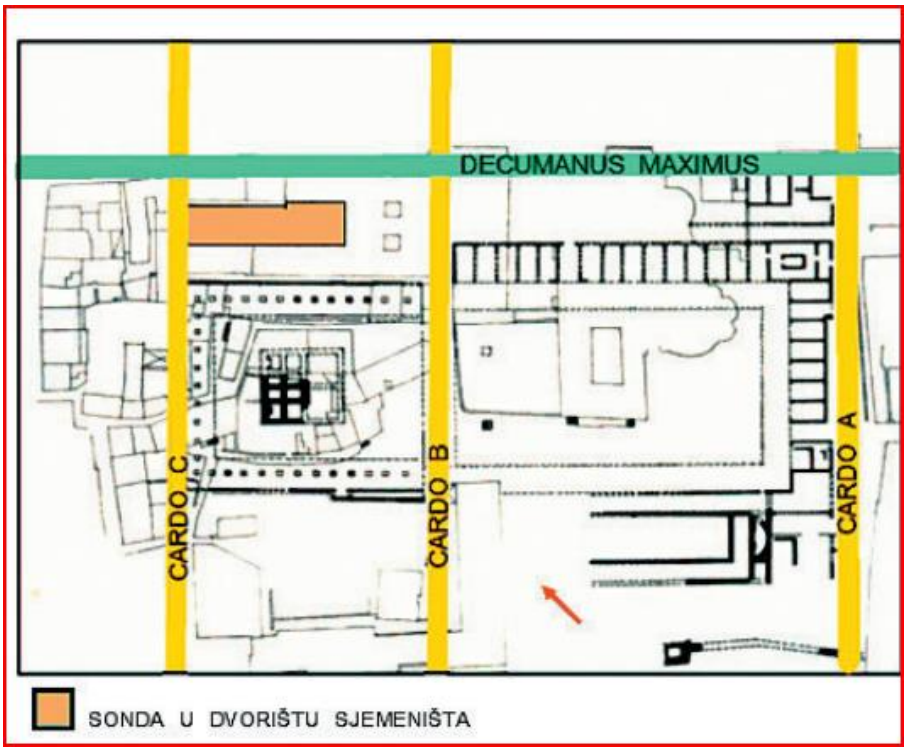

Tlocrt 34. Položaj istraženog dijela u dvorištu sjemeništa (Z. BRUSIĆ, 2009, 104).

Među nalazima se ističu dva ulomka žbuke s reljefnom štukaturom koja podsjeća na primjere iz Pompeja. Na većem ulomku žbuke ispod spoja dvaju enkarpa vidljiva je figura nagog muškarca u plitkom reljefu na plavoj pozadini (sl. 63.).[1887] Drugi mnogo manji ulomak čini gornji dio reljefa koji je obrubljivao kompoziciju friza (sl. 64.).[1888] Z. Brusić nalaze datira od druge polovice 1. st. do sredine 2. st.[1889]

[1887] Z. BRUSIĆ, 2009, 10.

[1888] Opš. kod Z. BRUSIĆ, 2009, 107-109.

[1889] Z. BRUSIĆ, 2009, 110.

Slika 63. i 64. Ulomci žbuke s reljefnom štukaturom (veći i manji) (Z. BRUSIĆ, 2009, 108).

Brusić smatra da su spomenuti ulomci potekli s dijela neke od javnih građevina, moguće kapitolija, gdje su također nađeni debeli ostatci oslikane žbuke.[1890]

J. Meder spominje mozaik koji je nađen u dvorištu sjemeništa. Najvažniji, središnji dio spomenutoga mozaičnog poda oštećen je, no sačuvana je njegova bogata okvirna dekoracija iz koje je jasno da su biljni motivi uokvirivali centralni dio mozaika, dok je sam mozaik sadržavao i figuralni životinjski motiv (patka) (sl. 65.).[1891] U kutovima mozaičnog poda nalazi

[1890] Z. BRUSIĆ, 2009, 110.

[1891] J. MEDER, 2003, 86.

se motiv stabalca koji se pojavljuje i drugdje u zadarskoj arhitekturi rimskoga vremena (v. prostorija M-3 kuće Šimatić-Paleka). Vrlo je moguće da se on može vezati za uzgoj vinove loze. Mozaik je kombinacija crno-bijelog i polikromnog mozaika, pri čemu je crno-bijeli dio dominantan i zapravo je samo figuralni motiv izveden višebojno.[1892] Cijela je mozaična kompozicija uokvirena pletenicom, koja nalikuje na karike u obliku srca. Mozaik je bio širok 2m, dok mu je dužina ostala neutvrđena.[1893] K. Appio Giunio smatra da je ovaj mozaik pripadao reprezentativnoj kući.[1894] Međutim, kasnije objavljeni Brusićev rad ostavlja otvorenim pitanje namjene razmatranog objekta. On pretpostavlja da ovdje nije bilo većih građevina koje bi zaklanjale pogled prema kapitoliju, što bi značilo da ove nalaze vezuje primarno uz javnu gradnu .[1895] No prostor kapitolija bio je viši od ostatka grada i zapravo se bez drugih podataka ništa više o tom nalazu i njegovim obilježjima ne može reći.

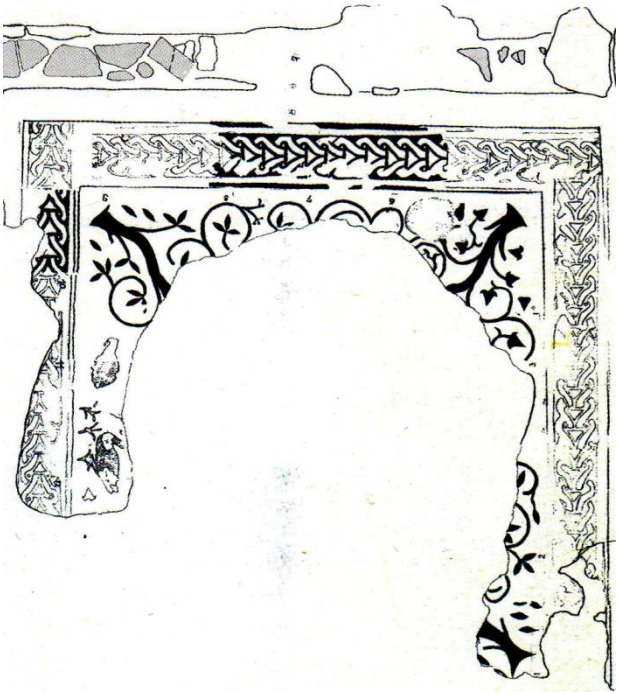

Slika 65. Mozaik u dvorištu Bogoslovnog sjemeništa (J. MEDER, 2003, Tabla. XXXIV, sl. 3.).

[1892] J. MEDER, 2003, 86.

[1893] J. MEDER, 2003, 86.

[1894] K. APPIO, GIUNIO, 2008a, 248.

[1895] Z. BRUSIĆ, 2009, 104.

5.18.21. Objekt ispred franjevačke crkve (Karta 41., br. 21.)

Pri radovima na saniranju vodovoda početkom 20. st. ispred franjevačke crkve u zapadnom dijelu grada nađeni su arhitektonski ostatci zajedno s mozaikom.[1896] Konkretno, riječ je o kutu jedne prostorije čiji je mozaik bio ukrašen crno-bijelim geometrijskim motivima, a nakon nalaska prenesen je u Arheološki muzej u Zadru. Datira se u prva stoljeća Carstva, a, s obzirom na položaj u gradskome tijelu, moguće je da je pripadao javnom ili privatnom zdanju .[1897]

5.18.22. Objekt u blizini dvorišta franjevačkog samostana (Karta 41., br. 22)

Ovaj se nalaz spominje kod M. Suića koji kaže da je nađen uz vanjski zid dvorišta franjevačkog samostana, a B. Matulić navodi da je riječ bilo o manjoj količini mozaičnog materijala.[1898]

5.18.23. Objekt na Trgu tri bunara (Karta 41., 23)

Na Trgu tri bunara u blizini crkve Gospe od Zdravlja, dakle u sjevernom odnosno sjeverozapadnom dijelu grada zabilježen je spomen raskošnoga crno-bijelog mozaika, a o njegovu postojanju usmeno je svjedočio muzejski djelatnik koji je tvrdio da ga je vidio na tom području za Drugoga svjetskog rata.[1899] Moguće je da je uništen tijekom ratnih razaranja.

5.18.24. Objekt na lokaciji Kaštel (Karta 41., 24)

Na prostoru Kaštela, u sjeverozapadnom dijelu grada u sklopu zasebne mletačke utvrde unutar unutrašnjeg sustava obrane grada od njega samog, tijekom Drugoga svjetskog rata nađen je mozaik, kada se iskopavalo sklonište, nakon čega je zatrpan.[1900]

5.18.25. Objekt pod crkvom sv. Nikole (Karta 41., 25)

Ispod crkve sv. Nikole, a u blizini nekadašnje kuće koja je pripadala obitelji Manzin, na zapadnom dijelu gradskoga prostora nađen je ostatak mozaičnog poda. Nađen je u drugoj polovici 19. st., a prvi ga je zabilježio F. C. Bianchi.[1901]

[1896] J. BERSA, 1902, 145; M. SUIĆ, 1970, 244; M. SUIĆ, 1981, 289.

[1897] Prema Bersi, on je pripadao javnom objektu, v. J. BERSA, 1902, 145; B. MATULIĆ, 1994, 107.

[1898] M. SUIĆ, 1970, 245; B. MATULIĆ, 1994, 107.

[1899] K. APPIO GIUNIO, 2008a, 248-249.

[1900] M. SUIĆ, 1970, 244; B. MATULIĆ, 1994, 108.

[1901] F. C. BIANCHI, 1883, 49; M. SUIĆ, 1970, 244; B. MATULIĆ, 1994, 108.

5.18.26. Kuća na području samostana sv. Nikole (Karta 41., 26)

Tijekom zaštitnih iskopavanja provedenih u prvom desetljeću 21. stoljeća na području nekadašnjeg samostana sv. Nikole u Zadru na krajnjemu zapadnom dijelu antičkoga grada nađeni su parcijalni ostatci antičke arhitekture, koji se povezuju s privatnim gradnjama.[1902] U blizini, na području južnoga samostanskoga krila, nađeni su, u drugoj kampanji istraživanja, ostatci luksuznijih artefakata poput dviju skulptura Nimfi.[1903] Nije poznato jesu li ostatci privatnog objekta bili povezani sa skulpturama Nimfi ili su skulpture bile dio javnog objekta, nimfeja ili pak neke druge javne gradnje. Skulpture Nimfi često su prikazivane u grupi od triju nimfi, a, kako su ovdje nađeni ostaci samo dviju, vjerojatno jedna nedostaje.[1904] Skulpture su rađene od bijelog mramora, a zbog njihove manje veličine (oko 32 cm) može se zaključiti da su vjerojatno pripadale ne prevelikom objektu, što bi možda prije bio indikator privatne, a ne javne gradnje.[1905] Nimfe koje nose vodu obično su krasile prostore kojima je kolala voda, neovisno o tome je li riječ o javnom ili privatnom prostoru.

Tijekom druge kampanje istraživanja ovdje su nađeni i razni materijalni ostatci poput keramičkih nalaza (liburnske, grčke i rimske), nalaza oslikane žbuke, neidentificiranih ulomaka metala te crno-bijelog mozaika.[1906] Navedeno ide u prilog pretpostavci da je na ovom području postojala reprezentativna gradnja, kao i da je ovo prostor s dugim kontinuitetom života. Zanimljiv je i obližnji nalaz ukopanog djeteta u recipijentu složenom od dviju različitih amfora.[1907] Ovakav način ukopa može se povezati i sa željom za povratkom u maternicu i ponovnim rođenjem.[1908] Upravo bi možda spomenuti ukop dao dodatnu indikaciju da je ovo bio stambeni prostora jer je vjerojatno da je dijete ukopano u sklopu doma u kojem je rođeno. Budući da su na zapadnom dijelu grada nađeni ostatci reprezentativnih objekata, K. Appio Giunio smatra da je ovdje bila četvrt koju su nastanjivali ugledni i bogati građani, a pri tome se poziva na dosadašnja istraživanja i sondiranja ovog područja provedena nakon Drugoga svjetskog rata koja uglavnom nisu cjelovito objavljena.[1909] S obzirom na položaj blizu obale, ovdje se može očekivati nešto luksuznija gradnja. Iako je gradsko središte bilo

[1902] K. APPIO GIUNIO, 2007b, 354-355; V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2011, 476.

[1903] K. APPIO GIUNIO, 2008a, 248-249.

[1904] Više o različitim prikazima nimfi v. D. MARŠIĆ, 1998., 103-124

[1905] K. APPIO GIUNIO, 2007b, 354.

[1906] K. APPIO GIUNIO, 2007b, 354.

[1907] K. APPIO GIUNIO, 2007b, 354.

[1908] Z. SERVENTI, 2014, 612.

[1909] K. APPIO GIUNIO, 2008a, 249.

najatraktivnije za stanovanje elite, ona je voljela i obalne zone. U kakvim su odnosima bili nalazi na području ispod crkve i samostana, nije mi poznato, no oni idu u prilog reprezentativnih zdanja na ovom području. U prilog reprezentativnosti ovog krajnjeg dijela grada išli bi i ranije spomenuti nalazi skulpture s natpisom nađeni na području oko zvonika Gospe od Zdravlja.

Zadar je uz Nin najbolje istraženi liburnski grad što se tiče privatnoga prostora, uz napomenu da je njegova građa zbog svoje bolje objavljenosti bila dostupnija za analizu od ninske pa je stoga tu i detaljnije analizirana. Ona pokazuju da su u rimskodobnom razdoblju imućniji slojevi gradili kuće na rimski način, što dolazi do izražaja, među ostalim, u prisutnosti različitih tipova prostorija svojstvenih za rimski svijet. Budući da će se u okviru poglavlja o statističkoj analizi, kao i zaključnim razmatranjima podosta govoriti o zadarskim privatnim prostorima, ovdje se neće ulaziti u daljnju analizu razmatranih prostora.

5.19. Scardona (Skradin)

Deset kilometara jugoistočno u odnosu prema Varvariji smjestila se Skardona (Karta 2. i Karta 44.).[1910] Predrimsko se naselje nalazilo na uzvisini iznad današnjega grada Skradina, dok se ono rimsko razvilo na padinama i podno gradine. Odličan geostrateški položaj Skradina, na području u dubokom zaljevu, a uz rijeku Krku, uvjetovao je brzi razvoj ovog grada u antici.[1911] Za razvoj razmatranog naselja bila je važna činjenica da se ono smjestilo u susjedstvu delmatskog teritorija. Taj je položaj bio osobito važan u ranom razdoblju uspostave rimske vlasti.[1912]

[1910] M. SUIĆ, 2003, 39.

[1911] I. PEDIŠIĆ, 2006, 234-235; M. GLAVIČIĆ, 2007, 251.

[1912] M. GLAVIČIĆ, 2007, 251.

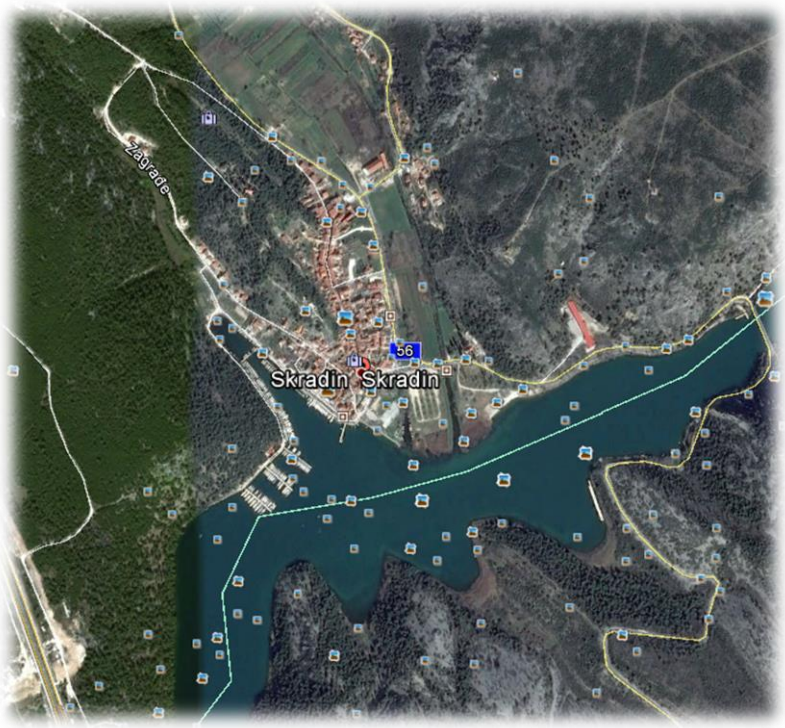

Karta 44. Položaj Skradina (Google Earth).

Prve podatke o Skradinu daje Strabon, a ona je zapravo jedino liburnsko naselje koje ovaj pisac spominje.[1913] Strabonovo spominjanje Skradina treba povezati sa smještajem naselja na granici s Delmatima, zbog čega ju je taj pisac i zabilježio, nazivajući je liburnskim gradom. Uz Strabona zabilježio ju je i Plinije Stariji (*Nat. hist.* 3, 139, 141), a potom i Klaudije Ptolomej (Ptol. *Geo.* 2, 16, 2).[1914] Naselje je upisano i na Tabuli Peutingeriani, kao i u Anonima iz Ravenne (Rav. Ann. 4, 16; 5, 13).[1915]

Prema navodima I. Pedišića, na gradini su nađeni ostatci predrimskih bedema, tragova kuća te brojni sitni ostatci poput ulomaka keramičkog posuđa. Iznimno značenje Skardone proizašlo je iz strateških razloga u sklopu kojih je Skardona bila ne samo važna postaja na putu u unutrašnjost nego i glavni opskrbljivač obližnjega vojnog logora Burnuma (Ivoševci kod Kistanja), a vjerojatno i za druga naselja u okolici, u vremenu prije potpune pacifikacije ovog

[1913] Opš. kod J. J. WILKES, 1969, 218.

[1914] A. STARAC, 2000, 103.

[1915] I. PEDIŠIĆ, 2001, 20; 2006, 234.

područja.[1916] Sačuvana građa ide u prilog prisutnosti vojske u gradu, a ona je ovdje bila, zasigurno, uključena u opskrbne poslove.[1917]

Da bi razmatrano naselje moglo obavljati svoju funkciju opskrbe šireg područja, morala se u naselju, uz određen broj ljudi, osigurati i odgovarajuća infrastruktura vezana za prihvat brodova i manipulaciju robom, pri čemu se roba tu morala i skadištiti te preusmjerivati dalje prema odredištima. Takva je uloga tražila i to da grad bude što sigurniji jer bi problemi u opskrbi robom imali dalekosežne posljedice u opskrbi vojske na putu prema unutrašnjosti.

U rano rimsko doba Skardona postaje središte jednog od triju ustrojenih sudbenih konvenata za različita područja Dalmacije, što je pozitivno utjecalo na daljnji razvoj razmatranoga grada. Konvent sa sjedištem u Skardoni bio je namijenjen Japodima, kao i Liburnima.[1918] Namjena je tih sudbenih konvenata bila da se u njima rješavaju sporovi između domaćih stanovnika i rimskih građana jer su za sporove rimskih građana bile mjerodavne rimske institucije. Pretpostavlja se da je Skradin dobio ovu važnu ulogu zbog svojeg položaja u blizini Salone kako bi se olakšalo upravljanje ovim dijelom provincije.[1919] Budući da je u Skardoni bilo sjedište jednog od konvenata, povremeno je onamo dolazio namjesnik provincije da bi sudjelovao u izricanju presuda, zbog čega mu je tijekom putovanja, a i za boravka u gradu trebalo pružiti sigurnost. Važnu sigurnosnu ulogu imala je blizina Salone i činjenica da su nedaleko od Skardone bile stacionirane veće vojne postrojbe koje su po potrebi mogle brzo reagirati.[1920]

Uz važan upravni položaj u rimskoj Liburniji, Skardona je imala i važnu gospodarsku funkciju. Ona je tijekom vremena dobila municipalni status, a najčešće se, na temelju epigrafije, smatra da se to zbilo u drugoj polovici 1. st. za Flavijevaca jer se od toga vremena na natpisima pojavljuju gradski magistrati.[1921] Takva se relativno kasna municipalna organizacija, ako je točna, možda može objasniti odlaskom legijskih postrojbi, odnosno mogućnošću da je ovo bio prvotno prostor pod vojnom ingerencijom.[1922] Međutim, vojna prisutnost ne isključuje nužno civilnu vlast, pa je moguće da je Skardona i prije dobila

[1916] M. GLAVIČIĆ – Ž. MILETIĆ, 2011, 145.

[1917] Opš. kod M. GLAVIČIĆ, 2007, 252. O prisutnosti vojske u Skardoni svjedoči natpis u kojem se spominje pretorij (*CIL* 3, 2809); v. M. GLAVIČIĆ, 2007, 252.

[1918] I. PEDIŠIĆ, 2001, 13; M. SUIĆ, 2003, 29, I. PEDIŠIĆ, 2006, 234.

[1919] M. SUIĆ, 1981, 229.

[1920] Opš. kod M. GLAVIČIĆ, 2007, 252.

[1921] M. SUIĆ, 2003, 65; I. PEDIŠIĆ, 2006, 234; A. BIRIN, 2007, 86; M. GLAVČIĆ, 2007, 252.

[1922] Opš. kod M. ZANINOVIĆ, 1998, 123-131; M. GLAVIČIĆ, 2007, 255.

municipalni status, možda još za Augusta, i da je za Flavijevaca njezina važnost uvećana. S obzirom na politiku Flavijevaca prema gradovima, za njihove dinastije došlo je do napretka u urbanizaciji Skardone.

U ranome prinicipatu razvoj Skardone počiva na trgovini koja je bila razgranana i među različitim jadranskim obalama, ali i s drugim područjima. Uz trgovinu, ovdje je bila raširena i proizvodnja. Važnu ulogu imalo je i poljodjelstvo, o čemu svjedoče brojna ruralna imanja (*villae rusticae*) oko Skradina.[1923] Epigrafija daje podatke o ovdašnjim domaćim romaniziranim porodicama (*Iulii, Oppii, Turranii*), kao i italskim doseljenicima i došljacima iz drugih područja.[1924] Takva izmiješanost stanovništva ne začuđuje, pogotovo u ovako profitabilnim sredinama koje su nudile mogućnost intenzivne trgovine i zarade, zbog čega je ovamo dolazilo brojno stanovništva. U epigrafiji Skardone ne može se odrediti prevladavaju li među zabilježenim dužnosnicima Italici ili domorodci.[1925]

Uz iznimno političko-vojno značenje, Skardona je imala i važan vjerski položaj pa je bila središte pokrajinskoga carskog kulta za područje Liburnije, o čemu također svjedoči natpisna građa (*CIL* 3, 2810).[1926] I dok je skardonitanski konvent, uz Liburne, obuhvaćao i Japode, kult je bio rezerviran samo za Liburne. O tom privilegiju Liburna svjedoči natpis na kojemu se spominje: *ara Augusti Liburnorum* i *sacerdos Liburnorum*, što sve ističe poseban položaj Liburna u odnosu prema drugim narodima ovog područja.[1927]

Na području Skradina nađen je veći broj epigrafskih spomenika posvećen Jupiteru,[1928] a posvjedočeno je i štovanje drugih božanstava poput Venere, Marsa, Libera i nekih manje poznatih bogova i božica, poput Trivije (božice raskrižja) i drugih.[1929] Sva su ta božanstva bila su raširena u rimskome svijetu, no ovdašnja popularnost može se povezati i s činjenicom da je Skardona bila u blizini vojnog logora, što je moglo samo intenzivirati popularnost spomenutih bogova. Uz „strana“, odnosno božanstva koja su bila uobičajena u rimskome

[1923] I. PEDIŠIĆ, 2006, 235.

[1924] M. GLAVIČIĆ, 2007, 252.

[1925] A. KURILIĆ, 1999, 151.

[1926] M. SUIĆ, 1981, 230; M. GLAVIČIĆ, 2007, 252.

[1927] I. JADRIĆ-KUČAN, 2012, 44.

[1928] Usp. I. PEDIŠIĆ, 1994,183-200. Žrtvenik posvećen Jupiteru nađen je relativno nedavno, na odlagalištu otpada pokraj Skradina, kamo je donesen s lokaliteta Rokovača, odnosno iz skradinske luke. Spomenuti se žrtvenik zbog nedostatka razlikovnih natpisnih obilježja samo okvirno datira između kraja 1. i 3. st., v. M. GLAVIČIĆ – Ž. MILETIĆ, 2011, 135.

[1929] I. PEDIŠIĆ, 2001, 41; I. PEDIŠIĆ, 2006, 234.

svijetu, ovdje su se štovala i starosjedilačka božanstava (kao što je to npr. Latra, npr. *CIL* 3, 15018).[1930] Sačuvana svjedočanstva o štovanju ovih božanstava upućuju i na jake starosjedilačke tradicije koje su se uspjele sačuvati i nakon uspostave rimske vlasti.

U kasnoj antici Skardona doživljava gospodarsko propadanje kao i ostatak Dalmacije, a to je odraz političko-gospodarskih prilika koje su zahvatile rimsku državu. Analogno propadanju gradova u raznim dijelovima Carstva i ovdje se mogao očekivati sličan slijed događanja. U 6. st. je na području Skardone organizirana biskupija, a njezin je biskup Konstantin sudjelovao na Prvome crkvenom koncilu u Saloni 530. god.[1931] Važno je istaknuti da se u blizini Skardone u prvoj polovici 6. st. odigrala jedna od ključnih bitaka između Bizanta i Istočnih Gota, nakon koje je ovdje uspostavljena bizantska vlast.[1932] Nije sigurno što se zbilo poslije s ovim gradom. Možda je grad preživio kasnu antiku i bez uništenja, no teško da je tomu bilo tako jer je ovo područje bilo u blizini bizantsko-gotskog sukoba. Prema Konstantinu Porfirogenetu ovo je bio jedan od naseljenijih gradova,[1933] što bi ukoliko je došlo do devastacije išlo u prilog brzom oporavku naselja nakon turbulentnih zbivanja na izmaku antike, a takav bi se oporavak najvećim dijelom mogao onda objasniti strateškim značenjem grada.

Prvi podatci o ovdašnjim slučajnim nalazima potječu s kraja 18. st. i 19. st., i u njima se spominju ostatci arhitekture, epigrafija i sitni nalazi. U dvadesetom stoljeću povećava se broj nalaza, ali počinju i konkretnija istraživanja. Najvažnija istraživanja na području Skradina od druge polovice 20. st. provodi Muzej grada Šibenika. Nažalost, rezultati tih istraživanja tek su dijelom objavljeni.[1934] Spomenuta su istraživanja trajala od 1977. do 1985., a nastavljena su ponovno 1995. godine i bila su najvećim dijelom usmjerena na nekropole koje su dale bogate nalaze (lokaliteti: Rokovača, Đardin i Maraguša).[1935] Veći broj nekropola sam za sebe svjedoči o važnosti naselja. Ovim su se područjem bavili različiti autori poput S. Gunjače i Z. Gunjače, kao i M. Glavičića i T. Brajkovića.[1936]

Na užemu gradskom području nađeni su ostatci antičkih građevina, pri čemu je na jednoj gradskoj uzvisini pronađen ostatak crno-bijeloga mozaičnog poda za koji I. Pedišić

[1930] J. MEDINI, 1984, 241.

[1931] M. SUIĆ, 1981, 331; N. CAMBI, 2002, 209.

[1932] M. SUIĆ, 1981, 340-342.

[1933] Prema A. BIRIN, 2007, 87.

[1934] M. SUIĆ, 2003, 39.

[1935] I. PEDIŠIĆ, 2006, 234-235.

[1936] Z. SERVENTI, 2014, 244.

pretpostavlja da je podnica Jupiterova hrama. Njegove se pretpostavke zasnivaju na samom položaju arhitektonsko-dekorativnog nalaza, kao i na uzdignutoj lokaciji, veličini objekta i činjenici da je riječ o iznimno dekoriranom prostoru.[1937] Uz nalaze javne arhitekture, ovdje su u središnjoj zoni identificirani i ostatci koji se vezuju uz stambenu arhitekturu.[1938]

Tu se spominju i ostatci stambenog objekta unutar kojega je nađena crno-bijela mozaična podnica složena u obliku saća, koja potječe s kraja 1. st.[1939] Ovaj je nalaz okarakteriziran kao nalaz urbane vile, no, nažalost, to je zapravo sve što se o njemu kaže. Na području Rokovače nađeni su i ostatci jedne velike građevine koja se, s obzirom na lokaciju nalaza (luka) i same dimenzije, smatra javnim objektom koji je vjerojatno imao funkciju skladištenja.[1940] O važnosti skradinske luke kao pristaništa za iskrcaj i manipulaciju robom svjedoči i relativno nedavno istraživanje u kojemu je tijekom proširenja marine uočeno da je područje luke bilo iznimno veliko.[1941] To znači da je to područje imalo dojmljive kapacitete za primanje brodova, a onda, sukladno tomu i dovoljno mjesta za odgovarajuću infrastrukturu potrebnu za manipulaciju robom i njezino skladištenje.

U deponiju Skardone nedavno su nađeni rimski nalazi potekli s već spominjanog lokaliteta Rokovača, a koji su devastirani jer se u gradnjama dala prednost profitu. Još nije sigurno je li deponirani materijal s lokaliteta Rokovača potekao od izgradnje tamošnjih kuća ili izgradnje kanalizacijskog sustava. Neovisno o počiniteljima ove devastacije u kojima je stradao iznimno važan lokalitet, sada je jasno da je na Rokovači bilo svetište Velike Božice Majke, a ono je novogradnjama uništeno. „Preživjeli“ ostaci kipa spomenute božice datiraju se u sredinu 2. st.[1942] Samo postojanje svetišta Velike Božice Majke u Skardoni uklapa se već u zamijećeni obrazac njegova pojavljivanja u razvijenim trgovačkim gradovima, a takvih je u Liburniji bio poveći broj (npr. Senija, Jadera, Aserija i drugi).[1943]

Među pokretnim nalazima nađenima na području Skradina prevladava keramika, i to uglavnom ona svakodnevne namjene, dok je luksuzna mnogo rjeđa (npr. *terra sigillata*). Među različitim vrstama posuđa najčešće se pojavljuju zdjele, lonci, tanjuri, čaše i pehari

[1937] I. PEDIŠIĆ, 1994, 196-197.

[1938] I. PEDIŠIĆ, 2001, 30.

[1939] I. PEDIŠIĆ, 2006, 235.

[1940] I. PEDIŠIĆ, 2001, 29.

[1941] Opš. kod M. GLAVIČIĆ – Ž. MILETIĆ, 2011, 147.

[1942] M. GLAVIČIĆ – Ž. MILETIĆ, 2011, 128-133.

[1943] Opš. o kultu Velike Majke u Hrvatskoj kod I. VILOGORAC, 2008, http://www.matica.hr/vijenac/362/Kibela%20i%20Atis/.

(skifosi), odnosno posuđe za kuhanje i ono za konzumiranje hrane. Uz keramičko posuđe, bilo je ovdje i uobičajenih svakodnevnih predmeta izrađenih od keramike (npr. svjetiljke). Evidentirani su i stakleni predmeti koji su se rabili u razne svrhe (u kućanstvu, medicini i drugom), kao i ostaci nakita izrađena od različitih materijala, skupljih i jeftinijih (npr. bronca).[1944] Za istraživanje povijesti Skradina osobitu važnost ima otkriće vodovoda koji je išao od rijeke Krke do Skradina u dužini od 6 km i opskrbljivao grad vodom. Obilježja okolnog terena pokazuju da je cijeli proces izgradnje vodovoda bio, graditeljski i financijski gledano, zahtjevne prirode.[1945]

O povijesti ovog grada imamo sačuvane tek fragmente u sklopu kojih je javna i privatna arhitektura slabo poznata. Glede stambenih ostatka, dostupni podatci upućuju na to da se ovdje već u 1. st. može govoriti o romanizaciji koja je u privatnoj arhitekturi došla do izražaja u primjeni crno-bijelih mozaičnih podova, kao i rimskih materijala i tehnika gradnje, te u sitnoj, uvjetno rečeno, univerzalnoj građi rimskodobnoga svijeta poput svjetiljki i karakterističnoga keramičkog posuđa (amfore i dr.).

5.20. Colentum (Murter)

Otok Murter pripada sjevernodalmatinskim otocima koji ulaze u šibenski arhipelag (Karta 2. i Karta 45.). U gospodarske smislu područje otoka Murtera, u skladu sa svojim prirodno-geografskim obilježjima, pogodno je za različitu gospodarsku djelatnost poput stočarstva, ratarstva, ali i za ribarstvo, pomorstvo, proizvodnju soli, brodogradnju i trgovinu.[1946] Kako je to područje oduvijek oskudijevalo vodom i uopće padalinama, važnu ulogu u organizaciji života imalo je za stanovnike osiguravanje pitke vode. Upravo se, zbog izvora pitke vode i plodnosti tla, razmatrano naselje smjestilo na sjeverozapadnom dijelu otoka. Veličina naselja, kao i njegov smještaj na ulazu u Pašmanski kanal idu u prilog značajnijeg liburnskog naselja, koje se uz Jaderu smatra najvažnijim pomorskim središtem na južnom dijelu Liburnije.[1947]

[1944] I. PEDIŠIĆ, 2001, 68.

[1945] I. PEDIŠIĆ, 2001, 25.

[1946] A. KURILIĆ, 2010, 33, opš. o gospodarskim prilikama na otoku Murteru kod Š. PERIČIĆ, 2005, 323-349.

[1947] Opš. kod A. KURILIĆ, 2010, 35.

Karta 45. Otok Murter i istoimeni grad (Google Earth).

Prvi put Kolent spominje Plinije u svojem *Prirodopisu* opisujući južnoliburnsku obalu (Plin. *Nat. hist*. 3, 140). U prilog ovakve identifikacije Kolenta ide činjenica da je Plinije u svom djelu naveo prilično točno udaljenosti između Kolenta i Zadra te Kolenta i ušća Krke.[1948] Samo navođenje Kolenta u Plinija upućuje na to da je ovdje vjerojatno riječ o važnom naselju na istoimenom otoku, što je praksa koju je Plinije inače primjenjivao u svojem radu.[1949] Klaudije Ptolomej, za razliku od Plinija, spominje grad Kóllenton na otoku koji nosi naziv Skardona, a na kojem se, prema njemu, nalazi i grad Arba (Ptol. *Geo.* 2, 16, 6). Ptolomejeva pogreška, u kojoj je više toponima povezao u jednu cjelini, može se protumačiti njegovim nepoznavanjem situacije na terenu i korištenjem drugom, očito nepouzdanom građom. Anonim iz Ravenne treći je autor koji spominje Kolent, ali u obliku *Celentum* te navodi uz njega i druge jadranske otoke, nabrajajući ih od juga prema sjeveru (Rav. Ann. 5, 24). Ovim su se otokom bavili brojni autori, no očito je da se većina autora sve donedavno više bavila otokom negoli istoimenim gradom.

Na području Gradine kod grada Murtera prvo egzistira utvrđeno predrimsko naselje koje svoje početke ima na prijelazu iz kasnoga brončanog u starije željezno doba.[1950] O značenju predrimskog naselja svjedoče ostatci importirane keramike i nalazi novca koji idu u prilog

[1948] S. ČAČE, 1988a, 68-69; A. KURILIĆ, 2010, 38.

[1949] S. ČAČE, 1988a, 68-69.

[1950] S. ČAČE, 2005, 103; A. KURILIĆ, 2010, 36-37.

rano uspostavljenih trgovačkih veza s udaljenim svijetom. Građa nađena na ovom lokalitetu karakteristična je uglavnom za sva veća i važnija liburnska naselja, a to ide u prilog važnosti ovdje razmatranog Kolenta.

Predrimsko naselje na Gradini bilo je ograđeno masivnim bedemima, koji su na pojedinim mjestima bili široki četiri do pet metara.[1951] Samo je naselje imalo oblik elipse i ono je, s obzirom na iznimno veliku površinu (10 ha), ulazilo u kategoriju velikih naselja.[1952] Ovdje su nađeni i ostatci malih četvrtastih kuća koje su, osim na području same gradine, nađene i na pogodnim terasama u naselju.[1953] I to je za sada sve što je u vezi s tim objavljeno o predrimskoj gradini.

Nekropola predrimskog naselja sasvim očekivano za liburnsku tradiciju smjestila se u njezinu podnožju na obali, ali i na susjednom otočiću Mali Vinik za koji se smatra da u ono vrijeme nije bio otok, nego poluotok.[1954] U rimskom se razdoblju središte života preselilo u podnožje Gradine na područje uvale Hramina, no život se na gradini nastavio, o čemu svjedoči materijalna građa. Novo naselje napredak doživljava tijekom sredine i druge polovice 1. st. Najraskošniji dijelovi naselja smjestili su se uz obalu tog naselja, što je posljedica činjenice da su otoci samo na taj način mogli komunicirati s ostatkom svijeta i da su iz te perspektive bili najvažniji upravo najeksponiraniji, obalni dijelovi koji su mogli dati dojam bogatstva. Valja očekivati da su na otoku postojala i druga manje važna naselja, koja danas nisu poznata zbog slabe istraženosti otoka. Zahvaljujući crkvenoj povijesti poznato je da je Murter u kasnoj antici pripao biskupiji u Skardoni.[1955] Naselje Kolent egzistira do kraja rimske Dalmacije, a što se točno s njim zbilo, ostaje na razini više ili manje prihvatljivih pretpostavki. Vjerojatan je scenarij da se život u Kolentu postupno gasio i da je razvoj drugih naselja u njegovoj većoj ili manjoj blizini, poput Šibenika i Skradina, imao za posljedicu da naselje nije ponovno vratilo svoju važnost.[1956]

Iako za sada nisu poznati podatci o njegovu municipalnom statusu, spomenuti položaj na liniji važnog pomorskog pravca,[1957] kao i literarni izvori, te veličina naselja i dosadašnji nalazi idu

[1951] A. FABER, 1998, 97.

[1952] A. KURILIĆ, 2010. 35.

[1953] A. KURILIĆ, 2010, 37.

[1954] Opš. kod Z. BRUSIĆ, 2005, 92; A. KURILIĆ, 2010, 35.

[1955] A. KURILIĆ, 2010, 46.

[1956] S. ČAČE, 2005, 105.

[1957] Opš. kod S. ČAČE, 2005, 104.

u prilog važnijega središta u rimskodobnom svijetu. Uz ovo moguće urbano antičko naselje, na otoku su egzistirala i manja antička ruralna naselja.[1958]

Na Murteru su više puta provedena arheološka istraživanja. Prvi nalazi vezani za ovo područje spominje se već u 15. st.,[1959] dok su prva konkretna istraživanja koja ovdje provodi Arheološki muzej u Splitu počela početkom 20. st., pod nadzorom Luke Jelića.[1960] Iduća su istraživanja provedena tek u drugoj polovici istoga stoljeća u suradnji Arheološkog instituta i Muzeja grada Šibenika te pod vodstvom D. Rendića Miočevića. Zadnja istraživanja u 80-im godinama 20. st., kao i početkom 21. st., vodi samostalno Muzej grada Šibenika pod nadzorom I. Pedišića.[1961] Sva su spomenuta istraživanja bila zaštitna i manjeg opsega, što je rezultiralo parcijalnim ostatcima nepokretne i pokretne građe. Rezultati provedenih istraživanja djelomično su dostupni, što dobro ilustrira primjer iz kampanje u 60-im god. 20. st. iz koje su objavljeni samo podatci o arhitektonskom materijalu, dok rezultati istraživanja o pokretnoj građi nisu publicirani.[1962] Zanimljivo je da su i od zadnjih ovdje spomenutih istraživanja objavljeni samo preliminarni rezultati, što sve zajedno svjedoči o kroničnom problemu koji uključuje ne samo nedostatak sustavnog istraživanja nego i nedostatno objavljivanje građe.

[1958] A. KURILIĆ, 2010, 43.

[1959] Z. SEVENTI, 2014, 485.

[1960] Istraživanja između 1907. i 1909. vodio je Luka Jelić.

[1961] I. PEDIŠIĆ, 2002, 58; A. KURILIĆ, 2010, 39.

[1962] A. KURILIĆ, 2010, 39.

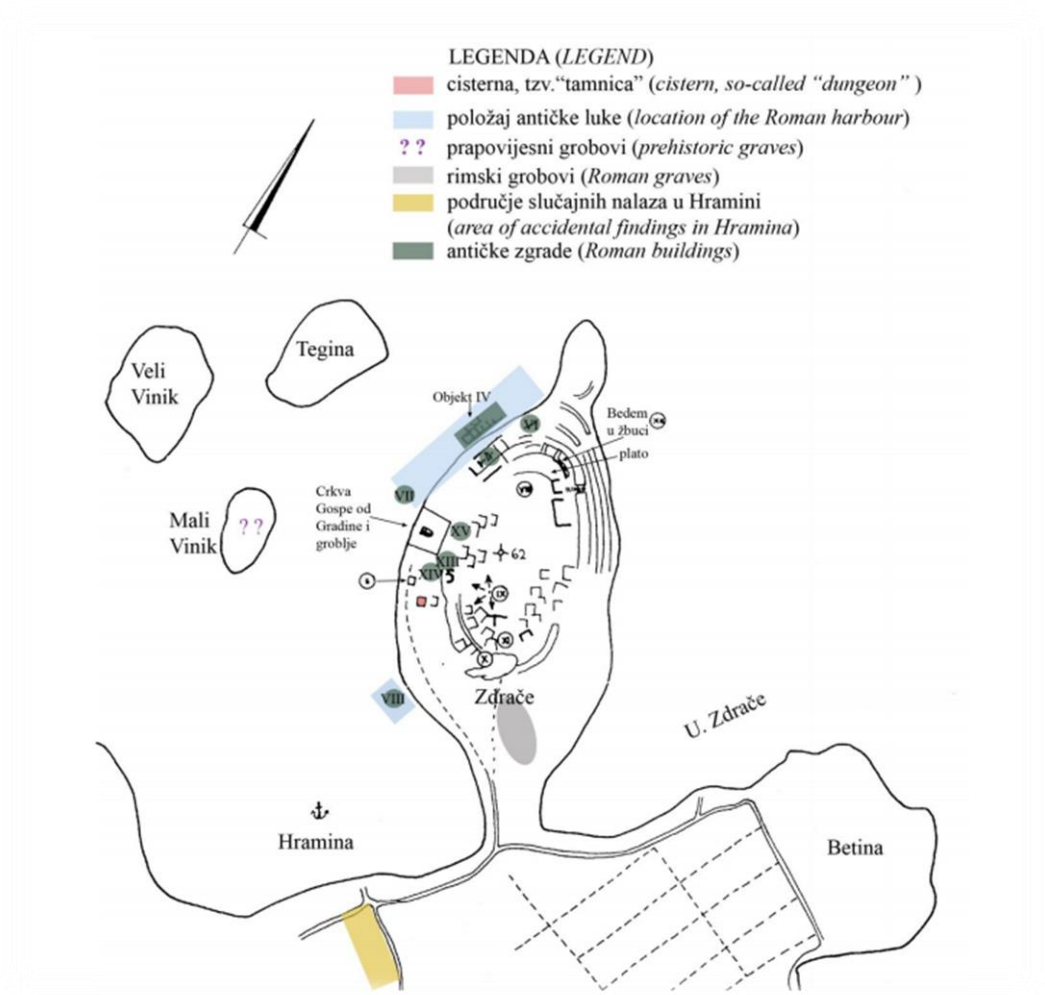

Karta 46. Gradina na Murteru (prema A. KURILIĆ, 2010, 36).

Najveći broj murterskih nalaza antičke arhitekture nalazi se uokolo današnje crkve Gospe od Gradine i groblja (Karta 46.)[1963] te tzv. tamnice, odnosno antičke cisterne koja se smjestila u njihovoj blizini, malo južnije od spomenutog položaja.[1964] Na tom su području nađeni svi do sada poznati rimskodobni murterski natpisi koji se datiraju u ranocarski period, odnosno u razdoblje kada počinje izgradnja antičkog Kolenta.[1965] Ovakva količina natpisa na jednom području upućuje na iznimnu važnost ove lokacije. Za rimske vlasti, osim toga što se život koncentrirao u podnožju gradine, nastale su i različite druge promjene u načinu života.[1966]

[1963] Prema pisanju Alberta Fortisa, koji prenosi ono što je čuo od mještana, ovdašnja je crkva podignuta od ostataka sa Gradine, v. A. FORTIS, 1774. (1974), 165 (197); A. FORTIS, 1774 (1984), 108. prema A. KURILIĆ, 2010, 33-53.

[1964] Cisterna je prvotno pogrešno proglašena grobnicom s bačvastim svodom, v. A. KURILIĆ, 2010, 40.

[1965] Opš. o rimskodobnim natpisima nađenima na Murteru kod A. KURILIĆ, 2005, 107-128.

[1966] S. ČAČE, 2005, 103.

Istraživanja su pokazala da se ovdašnje antičko naselje rasprostiralo na poluotoku s najvećom koncentracijom arhitektonskih objekata u podnožju sjeverozapadnog dijela poluotoka. L. Jelić spominje da su mještani krčili zemljište uokolo antičke cisterne i da su njihova krčenja gotovo potpuno uništila ostatke antičke arhitekture. Sudeći prema Jeliću, ovdje su nađeni razni arhitektonski ostatci, među kojima se ističu ostatci arhitekture u obliku apside te nalaz suspenzure hipokausta, što pokazuje da je ovo područje bilo zagrijavano, odnosno da je ovdje postojao kupališni prostor.[1967] Uz arhitektonske ostatke nađeni su tu i ostatci građevinskog materijala,[1968] kao i velika količina pokretne građe. U blizini je nađen ostatak jednoga manjeg i slabo sačuvanog spremnika za vodu popločenog jednostavnim mozaičnim podom, dok je nedaleko pronađen manji bazen sa stubom za ulaženje iz prostorije koja je imala jednostavan crno-bijeli mozaični pod. Ovdje je vrlo vjerojatno riječ o međusobno povezanim objektima, odnosno ostatcima jednoga stambeno-kupališnog kompleksa.[1969] Blizu tog područja nađeni su ostatci stambenih objekata, što većih, a što manjih, njih desetak, koji su se na zapadnoj obali spuštali prema moru, prateći terasastu konfiguraciju tla. Zdanja u prvom nizu do mora su najreprezentativnija, dok se raskoš u gradnji smanjuje sa svakim novim nizom, odnosno većom udaljenošću od mora.[1970] Međutim, ako raskoš pada što se više udaljujemo od mora, onda se može postaviti pitanje gdje je bilo središte naselja, odnosno mjesto na kojemu se okupljala elita i oko kojega se mogu očekivati, također rezidencijalna zdanja, no Kolent je slabo istražen, zbog čega još nije moguće odgovoriti na spomenuto pitanje.

Arhitektonski ostatci nađenih kuća različito se terminološki klasificiraju pa se one katkada nazivaju vilama ili ljetnikovcima ili pak ladanjskim vilama.[1971] Svi spomenuti pojmovi pretpostavljaju da su razmatrani objekti bili samo povremeno u uporabi.[1972] Do sada ovdje nije nađena ni nekropola naselja, samo se na osnovi pojedinačnih i slučajnih nalaza smatra da se ona nalazila na južnoj padini brda.[1973]

Primjer kvalitetno građenog objekta evidentiran je na sjevernome obalnom dijelu, konkretno, riječ je o objektu s apsidom (zdanje IV.), koje se protezalo u smjeru SI – JZ, a istraženo je u

[1967] A. FABER, 1998, 98

[1968] Jelić spominje, među ostalim, veći broj arhitektonskih ulomaka, kao i tegule sa žigom *Pansiana,* v. A. KURILIĆ, 2005, 111.

[1969] A. KURILIĆ, 2010, 40.

[1970] A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1971] Npr. I. PEDIŠIĆ, 2002, 61-62.

[1972] A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1973] A. KURILIĆ, 2010, 45.

duljini od 50 m. Objekt je imao trijem uz more koji je povezivao niz od desetak prostorija (od kojih je jedna bila s apsidom), pri čemu je trijem postojao i s dvorišne strane, kao i cisterna velikih dimenzija koja je služila kao spremište za vodu.[1974] Pretpostavlja se da je objekt građen u više faza te da je cisterna izgrađena u vrijeme kada je ovo zdanje dobilo manji kupališni kompleks, odvojen od stambenog dijela.[1975] Arhitektonski ostatci poput hipokausta nadopunjeni su u ovom objektu dekoracijom u obliku crno-bijelog podnog mozaika,[1976] zidnih obloga od ružičastog mramora pri čemu su potonje krasile donje dijelove zidova izložene vlazi, dok su gornji dijelovi bili ukrašeni freskama na žbuci.[1977] Dio spomenutih kupališnih prostora imao je razrađenu zidnu dekoraciju. U opisu zidnih slika spominju se kontrastno obojene površine: tamni sokl i velike bijele plohe, ukrasi u obliku girlandi te linije koje okomito artikuliraju prostor.[1978] Nažalost, u objavljenim izvješćima nije dana nijedna fotografija ovih zidnih slika. S obzirom na navedena obilježja, taj je mozaik vjerojatno pripadao četvrtom stilu zidnog slikarstva koji se još nazivao kompleksnim, a često je bio karakteriziran bijelom podlogom te cvjetnim motivima. Prema tehnikama gradnje pretpostavlja se da objekt označen brojem 4 potječe s kraja 1. ili je iz 2. st.[1979]

Istraživanja arheološkog materijala na prostoru objekta koji je označen brojem IV. idu u prilog luksuznom objektu koji bi se svojim obilježjima mogao klasificirati kao vila. Možda bi se taj objekt mogao identificirati kao maritimna vila,[1980] no, kako je ovaj tip vila donosio profit čak i veći od rustičnih vila ovdje ili nedostaju konkretni pokazatelji gospodarskih obilježja razmatranih vila ili, jednostavno, nisu prepoznati kao takvi. Ako ovdje zaista nema pokazatelja razvijenije gospodarske aktivnosti, to bi možda bio pokazatelj da je ovdje prije riječ o urbanoj vili. Predočeni objekt označen brojem IV. svojim arhitektonskim obilježjima pruža impresivan pogled na more uokviren trjemovima, karakterističan za morske vile koje obično imaju i prilaz s mora, što je povezano s komunikacijom prijeko potrebnom za opstanak. Razmatrana građevina pokazuje da su vlasnici spomenutih vila bili iznimno bogati te da valja očekivati da su ostvarivali visoke prihode, iskorištavajući prirodne resurse ili kontrolirajući pomorski promet. U hrvatskoj arheologiji postoji mišljenje da su ovi priobalni

[1974] A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1975] A. FABER, 1998, 100.

[1976] A. FABER, 1998, 100.

[1977] Opš. kod A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1978] Opš. o dekoraciji termalnih prostora u objektu br. IV. kod A. FABER, 1998, 100.

[1979] A. FABER, 1968, 125.

[1980] Opš. o maritimnim vilama kod A. MARZANO, 2007, 13-16.

luksuzni objekti pripadali uglavnom eliti iz Skardone, no takvo promišljanje počiva na stajalištu da ovdje nije bilo gradskog naselja.[1981] Ukoliko je ovdje postojalo urbano naselje, onda se može prihvatiti stajalište da tu boravi domaća elita. [1982]

Uz objekt označen br. IV., ovdje egzistiraju i drugi objekti na cijelom potezu zapadne obale poluotoka.[1983] Uz samu obalu izdvajaju se i objekti označeni rednim brojevima VII. i VIII. koji su smješteni jugozapadno od objekta br. IV., pri čemu je objekt pod br. VIII. nešto bliže uvali Hramina (Karta 46.). Kod objekta označena brojem VIII. arhitektura na obali povezana je s lukobranom koji se rasprostirao paralelno sa arhitekturom na kopnu. Samo postojanje lukobrana išlo bi u prilog veće važnosti ovog područja.[1984]

Na području podnožja gradine južno od crkve Gospe od Gradine evidentirana je antička ulica, istražena u duljini od 18 m. Ulica je bila prilagođena strmoj konfiguraciji terena te je išla u smjeru od gradine do podnožja, a imala je širinu od 3 m i bila je popločena kamenim pločama, dok su na strmijim mjestima postojale i stube.[1985] Ovakve su kosine ujedno iskorištavane za rješavanje problema s kanalizacijom. Uz strmu ulicu nalazili su se i stambeni objekti označeni rednim brojevima XIII., XIV. i XV.[1986] Objekti XIII. i XIV. smjestili su se jugoistočno od groblja uz crkvu Gospe od Gradine, dok je objekt XV. smješten sjevernije s obzirom na njih, a gotovo u samoj ravnini uz groblje. U spomenute se objekte ulazilo kroz dvorišta koja su s ulične strane bila ograđena visokim zidom, a s ostalih triju strana prostorijama koje su navedene kao prostorije stambene ili gospodarske namjene, a koje su bile katne.[1987] Uočena ulazna koncepcija dvorišnih prostora upućuje na drukčiju koncepciju ovih kuća u usporedbi s kućama u Kampaniji. Ovdje nema, sudeći prema dostupnim podacima, postupnog ulaženja, odnosno nedostaje ulazni hodnik, što je također zamijećeno na primjerima starosjedilačkih gradnji iz Nina. Specifična prostorna organizacija pokazuje da je prednji visoki zid bio neka vrsta ograde od vanjskoga prostora. Ovakvi dvorišni prostori upućuju na gospodarsku svrhu kao važniju unutar tih objekata. Podovi murterskh dvorišta bili

[1981] A. FABER, 1998, 102; I. PEDIŠIĆ, 2002, 62.

[1982] A. KURILIĆ, 2010a, bij. 60 i 76.

[1983] Opš. kod A. FABER, 1998, 98-100; A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1984] A. FABER, 1998, 100.

[1985] Faber pretpostavlja da su, sigurno, i druge ulice u naselju bile slične orijentacije i koncepcije, v. A. FABER, 1998, 100 i A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1986] Objekt br. XIII. započeo se istraživati tijekom druge polovice 60-ih god. 20. st., v. A. FABER, 1968, 126-127.

[1987] A. KURILIĆ, 2010, 41.

su popločeni, a zidovi su bili ožbukani. Prostori unutar kuća (br. XIII. i XV.), prema svemu sudeći, bili su prilično prostrani, a u nekim su od njih nađeni ulomci skladišnog posuđa i oruđa poput žrvnjeva, dok su primjerice uz zidove nađeni spremnici za vodu.[1988] Spomenute posude koje su ovdje nađene najvećim su dijelom služile i za pohranu raznih proizvoda, poput vina i ulja.[1989] Objavljeni rezultati istraživanja na ovom lokalitetu su parcijalni i ovdje bi trebalo detaljnije proučiti građu pronađenu u spomenutim prostorijama kako bi se ustanovio međusobni odnos pokretne i nepokretne građe, kao i upotreba razmatranih prostora unutar koje se može očekivati multifunkcionalnost. Nažalost, tlocrti opisanih objekata nisu objavljeni. U ostatcima kuća označenima br. XIII. i XIV.,[1990] ali i objekta XV., nađeni su brojni ostatci dekoracije (freske, zidna žbuka, ulomci stropne žbuke s očuvanim slikarijama figuralne i nefiguralne koncepcije).[1991] Prema raspoloživoj građi, čini se da su na katu bili reprezentativni stambeni prostori, dok su u prizemlju bili utilitarni prostori.[1992] U prilog utilitarnosti prizemlja idu pokretni nalazi, gdje su nađene veće količine organskog materijala poput kosti, puževa, oštriga i sl.[1993] Ovi su prostori vjerojatno upotrebljavani kao i prostori u prizemlju kuće Rašica u Zadru, dakle kao skladišni, a i radni prostori s vrlo vjerojatnom proizvodnom funkcijom.

Nađeni ostatci fresaka potekli s kata, svojim motivima i načinom izrade upućuju na kvalitetne angažirane majstore, što je posredan pokazatelj ukusa i imućnosti vlasnika.[1994] Ostaci bolje sačuvanih crno-bijelih mozaika ukrašenih geometrijskim motivima nađeni su u objektu br. XIII.[1995] Smatra se da ti mozaici svojim obilježjima idu u prilog ranom razdoblju rimske prisutnosti (sl. 66.), a to potvrđuju i žigovi tamo nađenih opeka.[1996] Mozaici upućuju na to da su neki prizemni prostori bili dekorirani i u skladu s tim vjerojatno korišteni prije primarno u

[1988] A. FABER, 1968, 127.

[1989] Od keramike koja se svojim obilježjima najvećim dijelom datira u 1. i 2. st. nalazimo i uljanice, krovnu opeku sa žigovima i dr., a nalaženi su ovdje i ostatci staklenih predmeta i sl., v. A. FABER, 1968, 127.

[1990] Objekt br. XIV. bio je od objekta br. XIII. odijeljen kanalom i dvostrukim zidom, v. A. FABER, 1970, 120.

[1991] A. FABER, 1968, 126-127; A. FABER, 1998, 100.

[1992] A. FABER, 1968, 126-127.

[1993] A. FABER, 1968, 127.

[1994] Npr. freska s motivom žene koja sjedi, v. A. FABER, 1998, 100 i A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1995] Riječ je o dvjema susjednim prostorijama, pri čemu je jedna bila ukrašena motivom trokuta, a druga motivom rozeta. Svi su mozaici bili obrubljeni pleterom (v. A. FABER, 1998, 102), a sam nalaz se smješta u rana stoljeća rimske vlasti, v. A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1996] Među žigovima na krovnim opekama spominje se više radionica: *Pansiana, Neronis, Solonas* i dr., opš. kod A. FABER, 1998, 102.

stambene svrhe. Ovdje je riječ o kućama koje su kombinirale stanovanje i gospodarsku aktivnost.

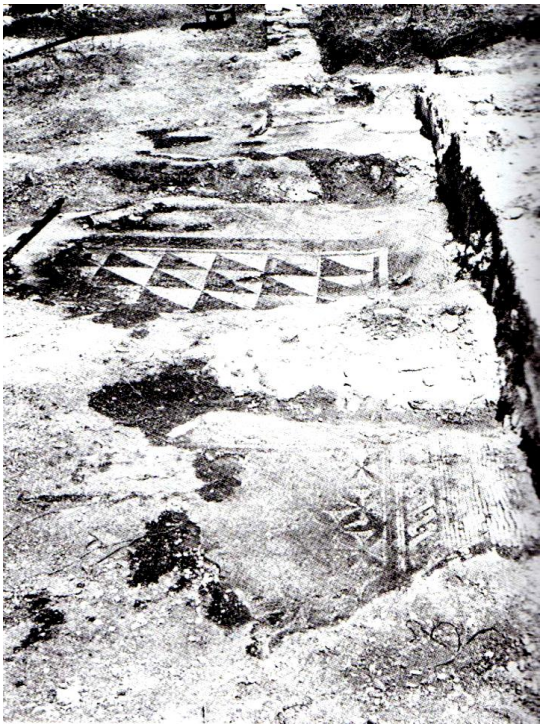

Slika 66. Mozaik u objektu br. XIII. (J. MEDER, 2003, Tabla. XXXVIII, sl. 4.).

U dataciji objekata pomažu i pokretni nalazi ranocarskih keramičkih predmeta poput finog posuđa (zdjele, tanjuri s dekoracijom), svjetiljki i dr.,[1997] što omogućava približnu dataciju upotrebe razmatranih objekata (XIII., XIV. i XV.) u ranocarsko doba.[1998] Objekt pod br. XV. imao je, čini se, sličnu tlocrtnu koncepciju objekata pod br. XIII. i XIV., ali su njegovi zidovi nađeni u znatno lošijem stanju. Dekoracije i pokretni nalazi idu u prilog istodobnosti razmatranih objekata. Oni se datiraju u razdoblje od Augusta do njihova rušenja koje se dogodilo već u 2. st. Aleksandra Faber smatra da se rušenja dogodilo zbog potresa. Pretpostavlja se da se naselje obnavlja nakon toga, a smatra se da u kasnoj antici i srednjem vijeku dolazi od novog naseljavanja uzvisine, što se objašnjava nastalom nesigurnošću života.[1999]

[1997] Svjetiljke nose žigove *Fortis* i *Atimeti,* i ukrašene su različitim likovima (Sola, Amora i dr.), v. A. FABER, 1998, 102.

[1998] A. FABER, 1998, 102; A. KURILIĆ, 2010, 41.

[1999] A. FABER, 1998, 102.

Na području Kolenta nađeni su bogati nalazi stambenih objekata, pri čemu se može napraviti njihova raščlamba pa objekte koji su nađeni uz obalu razdvojiti od objekata koji su bili položeni poviše obale. Razlika nije samo u položaju nego i u veličini analiziranih objekata jer su objekti uz obalu iznimno veliki u usporedbi s ostalima, a, osim toga, unutar obalnih objekata nisu uočeni pokazatelji gospodarske namjene, dok u onima iznad jesu. Objekti uz samu obalu ulaze u kategoriju vila, a, kako u njima za sada nisu nađeni pokazatelji proizvodne i druge gospodarske djelatnosti, upitno je o kakvim je vilama ovdje riječ. O njihovu nekadašnjem luksuzu svjedoče veličina i raščlanjenost istraženih obalnih objekata, kao i njihova koncepcija koja se sastojala od trjemova i termi te mozaika i bogatih zidnih slikarija. Objekti koji su nađeni iznad uskoga obalnog dijela s vilama otkrivaju manje luksuzna, ali opet imućnija zdanja koja su bila građena na kat. U tim zdanjima nisu evidentirani karakteristični hodnici koji osiguravaju prostor kuće od naglog ulaska posjetitelja te se, umjesto u hodnik, ovdje odmah ulazilo u dvorišni prostor koji je bio zidom odvojen od ulice. Nedostatak hodnika možda se može uzeti kao još jedan pokazatelj nastavka ranijih, liburnskih tradicija koje su preživjele u kasnijemu vremenu. Kako se čini, ovdje je živjela solidno imućna populacija kod koje je primat imala trgovina i/ili proizvodnja. Kolent je, sudeći prema poznatim podatcima, imao bogatu privatnu arhitekturu koja je bila u duhu rimskog svijeta, ali je, čini se, ta gradnja imala i svoje osobitosti najvidljivije u koncepciji kuća koje su pripadale nižem društvenom sloju, uz napomenu da dosege tih posebnosti tek treba dodatno istražiti.

6. STATISTIČKA OBRADA PODATAKA VEZANA ZA ANTIČKI ZADAR

6.1. Tablica o objektima/kućama

Ova je statistička analiza antičkih privatnih prostora na zadarskom poluotoku obuhvatila 26 objekata/kuća. Statistički je izračun rađen samo za Zadar jer jedino je za njega bila dostupna nešto veća količina objavljene građe, koja je bila jednim dijelom detaljnije obrađena. Podatci za Zadar podijeljeni su u tri tablice. Prva tablica donosi osnovne podatke o analiziranim objektima, odnosno kućama (v. Prilog 1). Statistička analiza vjerojatnosti je li neki objekt pripadao privatnomu prostoru ili nije obuhvaćala je nekoliko kategorija vjerojatnosti te je imala raspon od nesigurnog preko mogućeg i vjerojatnog do sigurnog, o čemu je bilo prije riječi (v. pogl. „3.5.4. Materijalna građa“). Provedena je analiza pokazala da je najveći postotak analiziranih objekata na poluotoku pripadao kategoriji mogućih kuća. U ovu su kategoriju najčešće ulazili nalazi mozaičnih podova bez drugih nalaza, pri čemu je ukupno evidentirano 57,89 % ovakvih objekata (npr. Objekt na području kazališta Verdi) (v. Grafikon 1.). Po brojnosti potom slijede sigurne kuće, a one su zastupljene s po 19,23 % u uzroku, a nakon toga vjerojatne kuće koje su bile prisutne u 11,54 %. U vjerojatne kuće ubrojene su one koje su obično, uz mozaične podove, imale i druge pokazatelje stanovanja poput prisutne popratne sitne građe (npr. Kuća u Ulici nekadašnjeg samostana sv. Dominika, a uz čiji su pod s mozaikom zabilježeni i nalazi keramike). Sigurnim su kućama klasificirane samo one koje su u svojemu sklopu imale arhitektonski identificirane prostorije, popraćene opsežnijim izvješćima, a dobar primjer jedne takve kuće jest Kuća Rašica 1. Nesigurne se kuće pojavljuju u istom postotku kao vjerojatne, dakle s postotkom od 11,54 %. U ovu su skupinu ušli nalazi u kojima su zabilježeni parcijalni i nepovezani ostatci zidova bez drugih nalaza (Objekt pod bazilikom sv. Šimuna).

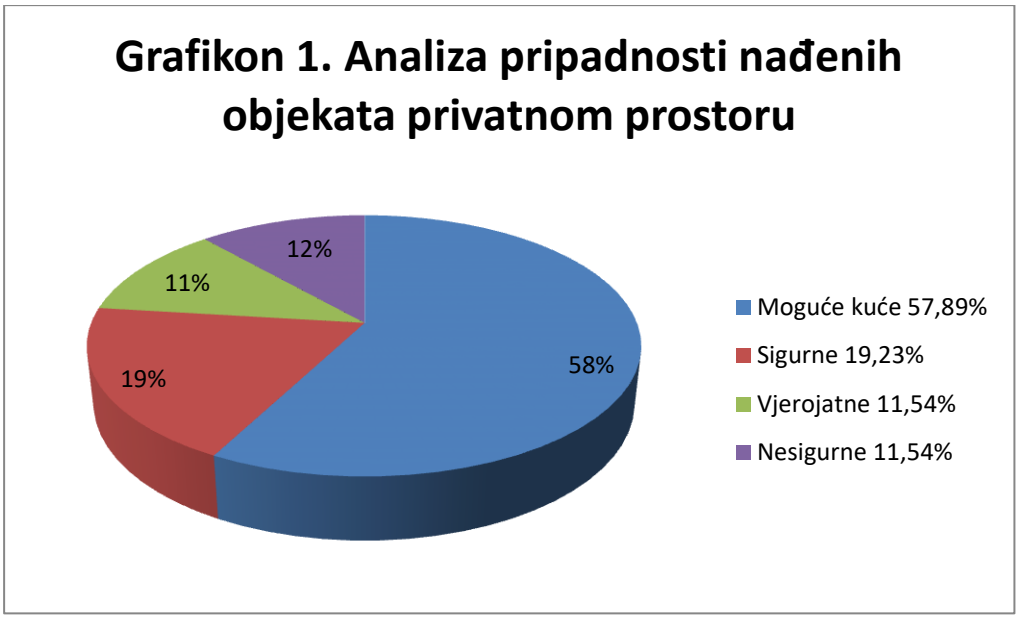

Glede udaljenosti nađenih objekata/kuća od foruma najviše je objekata zabilježeno u njegovoj blizini, a to se odnosi na čak 57,69 % objekata, dok je na srednjoj udaljenosti zabilježeno 26,92 % objekata. Najmanje je onih objekata odnosno kuća koji su bili daleko od foruma, a čiji je postotak iznosio 15,39. (v. Grafikon 2.). Gore spomenuti izračun dobila sam kroz podjelu grada u mrežu ulica pa su prva dva karda, gledano sa strane glavnog ulaza u grad, označivala one objekte koji su bili daleko od foruma (objekti položeni istočno od crveno obojenog karda) (npr. Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika), dok je područje između 2. i 4. karda (npr. Objekt na mjestu nekadašnjeg Teatro Nobile), također gledano s istočne strane, identificirano kao područje srednje udaljenosti, odnosno područje između plave i crvene linije karda). Svi su pak drugi objekti identificirani kao objekti blizu forumu (npr. Objekt kod katedrale sv. Stošije), odnosno objekti koji su smješteni između zelene i plave linije karda na istoku te svi objekti sa zapadne strane zelenog karda, pri čemu se potonja zapadna površina, zbog svoje manje veličine i položaja, može općenito shvaćati kao područje u blizini foruma i kapitolija (Karta 47.).

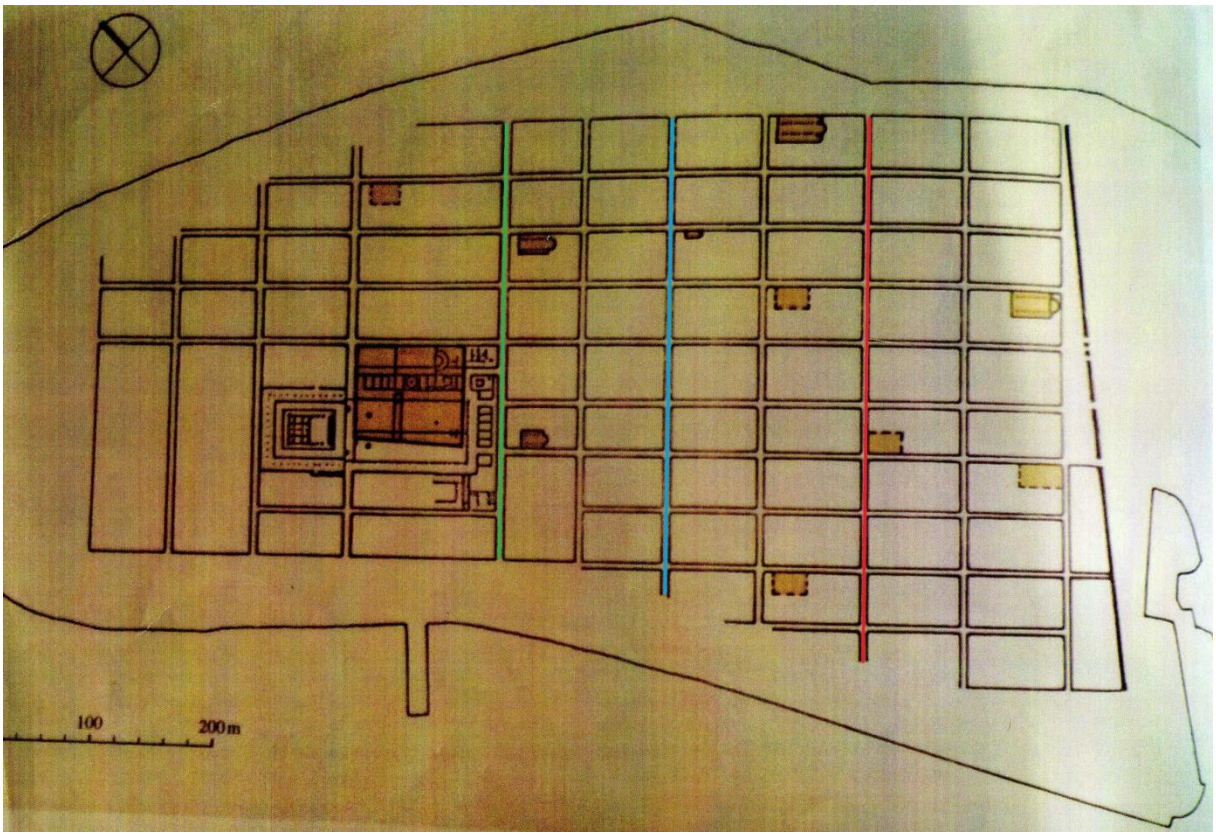

Karta 47. Udaljenost od foruma s obzirom na podjelu poluotoka prema kardima.

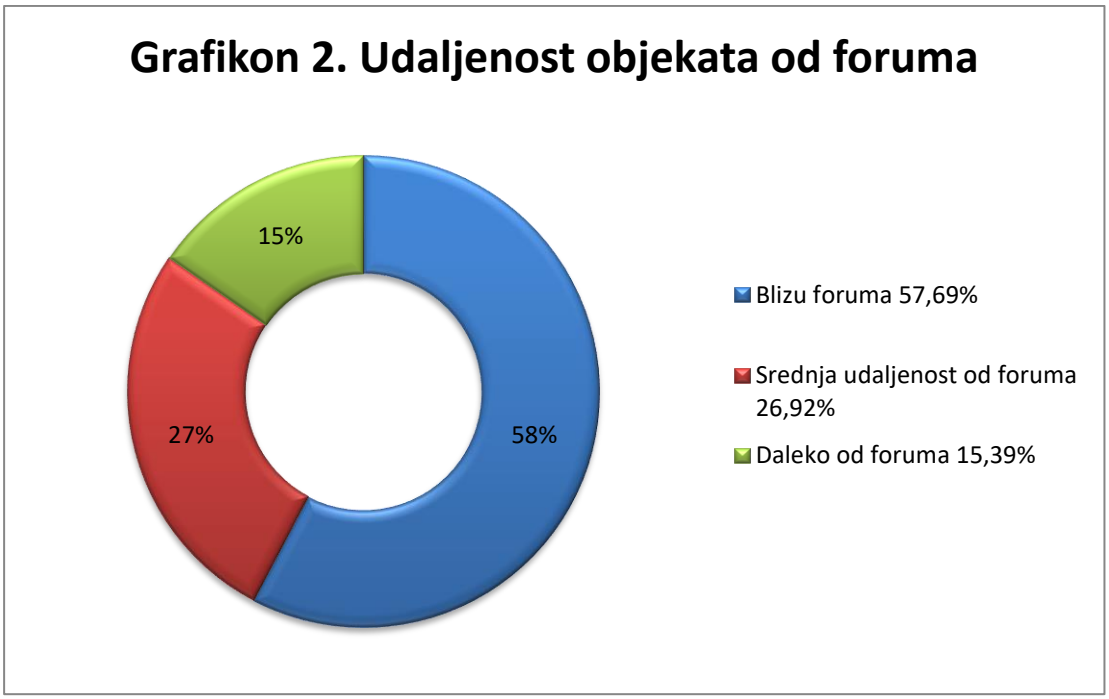

S obzirom na odnos nađenih objekata prema glavnom dekumanu (glavnoj uzdužnoj gradskoj prometnici), najviše je objekata zabilježeno južno od njega, njih 57,69 %, dok ih je na sjeveru

bilo manje i taj je postotak iznosio 19,23 %. Uz glavni je dekuman zabilježen veći broj objekata negoli na sjeveru, a iznosio je ukupno 23,98 % (v. Grafikon 3.).

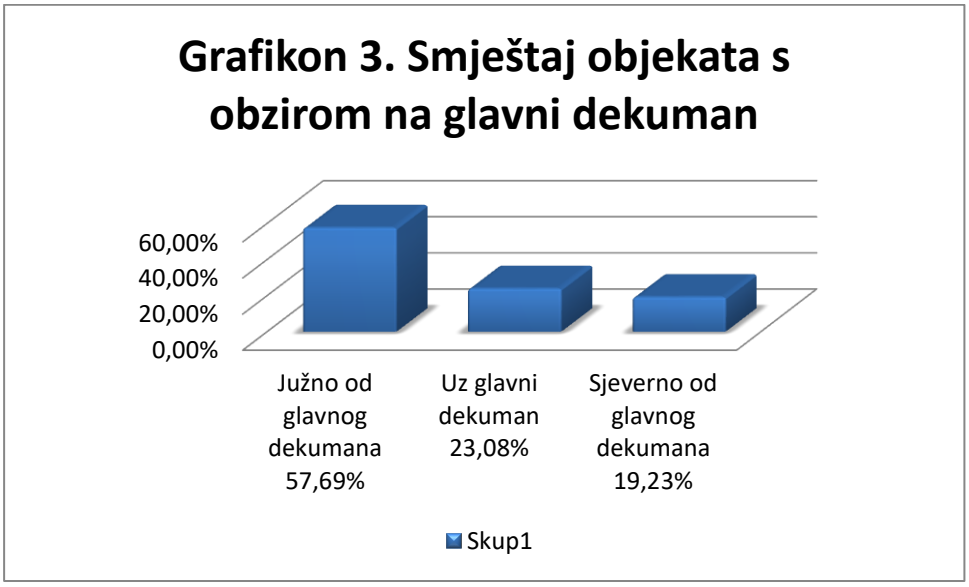

S obzirom na kardo, najviše je nalaza nađeno na istoku od glavnog karda, čak 57,69 %, dok je na zapadu taj postotak iznosio 30,77 %, a uz glavni kardo zabilježeno je 11,54 % (v. Grafikon 4). Usporedba odnosa karda i dekumana pokazuje da je, prema svemu sudeći, dekuman bio atraktivniji od karda, što je posljedica rasprostiranja antičkog naselja na poluotoku, a ono je dobrim dijelom utjecalo na veću važnost uzdužnih pravaca.

Dakle, vidljivo je da je više nalaza smješteno na južnom dijelu poluotoka gledano od glavnog dekumana, kao da je također više nalaza bilo s istočne strane glavnog karda negoli sa zapadne. Usporedi li se postotak nalaza istočno od glavnog karda sa zapadnom stranom, uočava se da je broj nalaza na zapadnom dijelu bio popriličan unatoč njegovoj manjoj površini.

Najveći broj nalaza na istočnom dijelu grada može se povezati s činjenicom da je grad tu bio prostraniji jer na suprotnoj strani poluotok završava te nema mjesta za daljnje širenje.

Glede vrste provedenih istraživanja, u 69,22 % slučajeva evidentirana su zaštitna istraživanja (npr. Objekt ispod crkve sv. Marije Velike), dok je u 23,08 % vrsta istraživanja ostala nepoznata (npr. Objekt u blizini Ulice plemića Borelli). U iznimno malom postotku od 3,85 zabilježeno je sustavno istraživanje (Kuća u dvorištu Citadele), kao i usmena predaja (v. Grafikon 5.). Usmena je predaja zabilježena jer je o njoj izvijestio muzejski djelatnik u nadležnoj instituciji (Objekt na Trgu tri bunara).

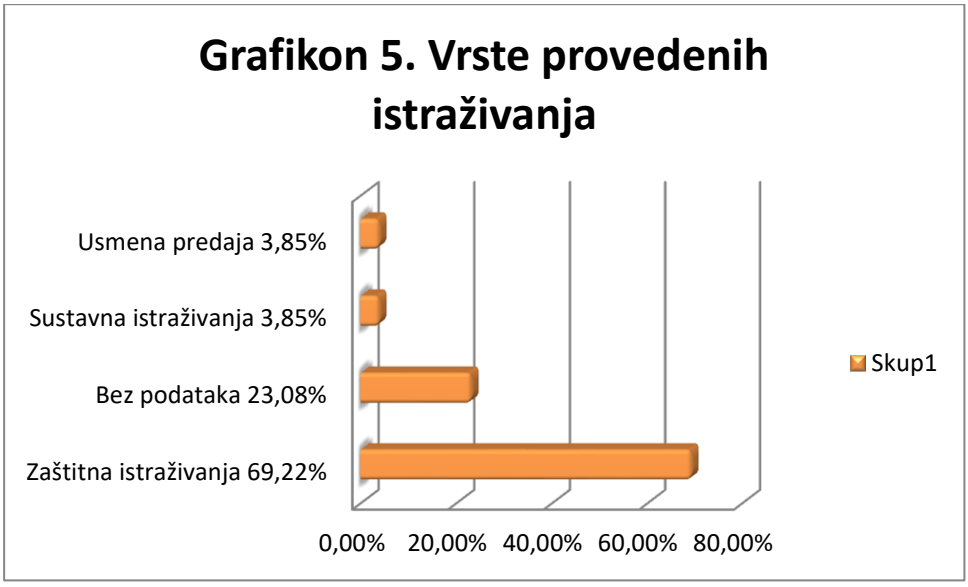

Glede vremena u kojem su nađeni razmatrani nalazi, najmanje je nalaza zabilježeno u drugoj polovici 18. st., kada je taj broj iznosio samo 3,7 % (Objekt na mjestu nekadašnjeg Teatra Nobile). U razdoblju 19. st. zabilježeno je 11,1 % istraživanja (npr. Objekt na položaju kazališta Verdi), a taj postotak potom bilježi kontinuiran pad do druge polovice 20. st. Tako je početkom 20 st. broj provedenih istraživanja bio 14,8 %. (npr. Objekt kod Ulice plemića Borelli), a u vrijeme Drugoga svjetskog rata, razumljivo, broj se istraživanja još dodatno smanjio na 7,4 % (npr. Objekt na Trgu tri bunara) (v. Grafikon 6.). Najveći postotak provedenih istraživanja zabilježen je u drugoj polovici 20. st. (npr. Kuća u Ul. Vladimira

Papafave 1) kada je iznosio 37,1 % dok je početkom 21. st. zabilježeno 14,8 % nalaza. (npr. Kuća na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika). Broj istraživanja u 21. st. zasada je, naravno, manji od onoga u drugoj pol. 20. st., no treba imati na umu da se postotak za drugu polovicu 20. st. ipak odnosi na duže razdoblje i da će kroz iduća desetljeća doći do novih istraživanja te će se tada moći napraviti valjanija usporedba. U 11,1 % slučajeva nije zabilježeno vrijeme nalaza.

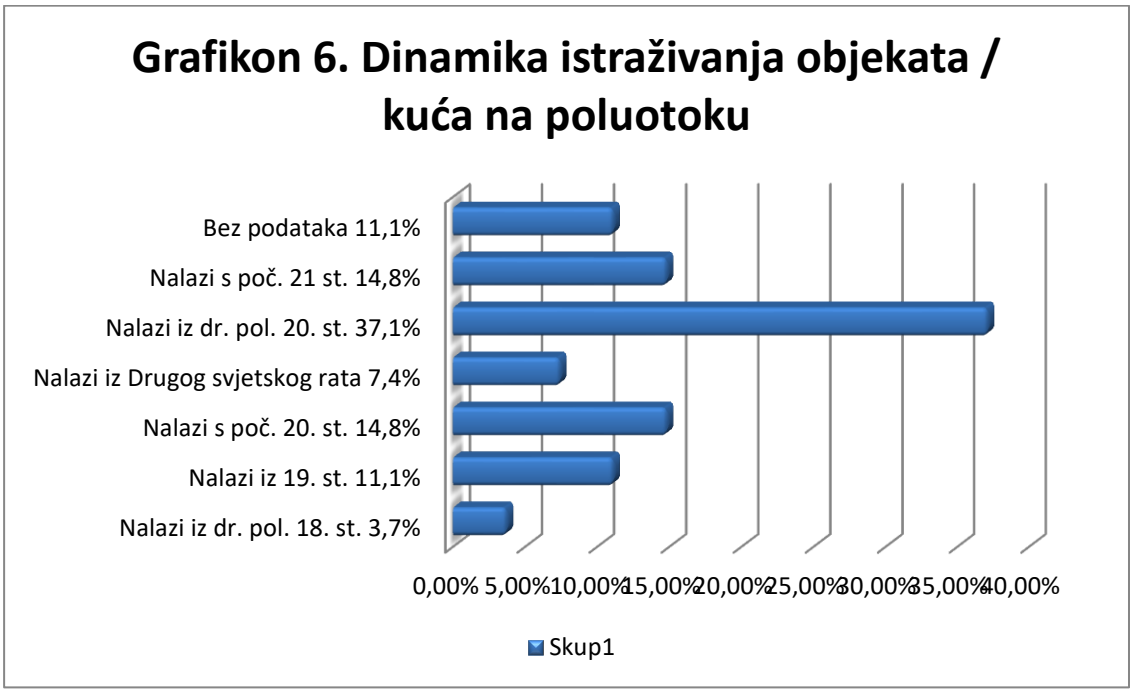

U najvećem broju slučajeva nalazi nisu datirani, i to čak u 42,7 % slučajeva. U ostatku najviše je nalaza koji se mogu datirati u 1. i 2. st. i na njih otpada 32,1 % ostataka (Kuća u dvorištu Citadele) dok je njih 7,2 % (npr. Kuća Rašica 1) šire datirano u raspon od otprilike 1. do 4. st., i od 4. do 6. st. Odvojeno je ubilježen slučaj u kojem se nalazi datiraju između 1. st. pr. Kr. i 4. st. pos. Krista. (Kuća Šimatić Paleka). Nalazi datirani u 1. st. pos. Krista (Kuća na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika) te oni datirani između prva tri stoljeća zabilježeni su u istom postotku od 3,6 % (npr. Objekt kod Ulice plemića Borelli). Prema provedenim analizama najvećim je dijelom riječ o gradnjama koje ulaze u rano Carstvo, osobito u 1. i 2. st., dakle u vrijeme ranog principata, kada su gradnje bile najintenzivnije, no dio objekata ukazuje na dug kontinuitet u upotrebi i pregradnje koje se kroz vrijeme događaju. Dobiveni podatci potkrepljuju ranu i intenzivnu romanizaciju zadarskog poluotoka koja se može pratiti već ponegdje od kraja 1. st. pr. Kr..

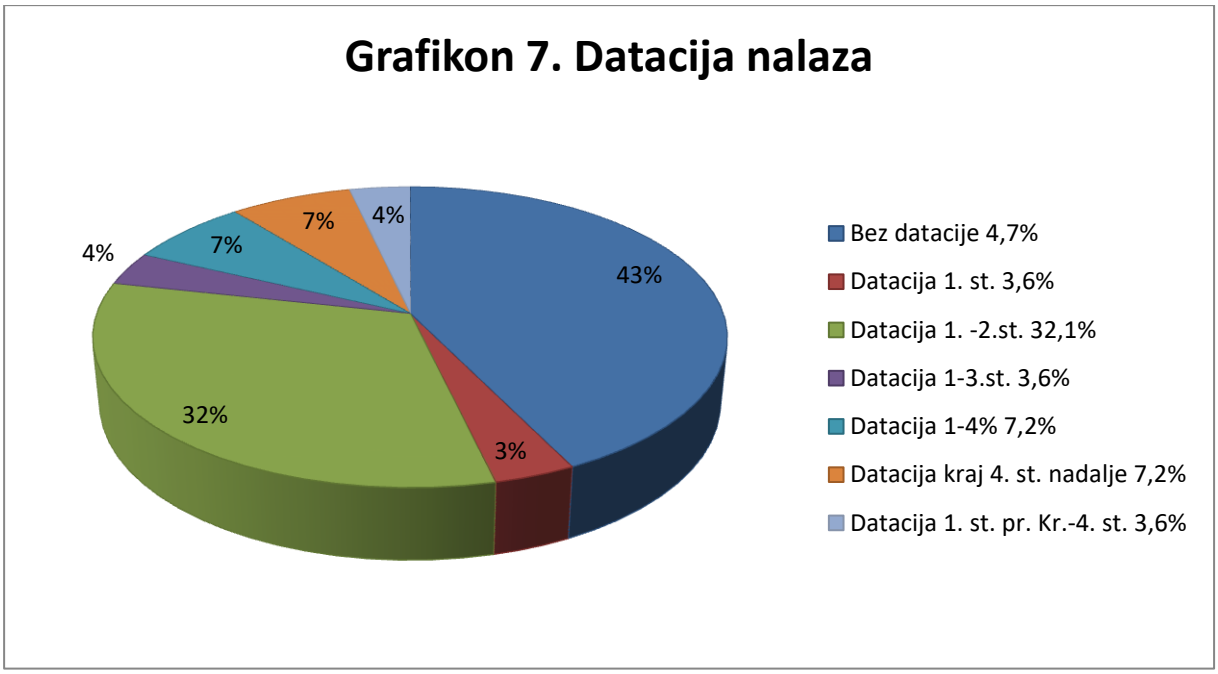

6.2. Tablica o prostorijama unutar objekata/kuća

U imenovanju pojedinačnih prostorija koristila sam se oznakama koje su im dali voditelji istraživanja jer se na taj način dobiva bolji dojam o redoslijedu otkrivanja pojedinih prostorija, a on pokazuje kompleksnost istraživanja koja često nemaju vidljiv početak i kraj u arhitektonskome smislu (v. Prilog 2.). Prostorije su tako često označene prema vrsti ukrasa, ako je on u prostoriji evidentiran poput prostorija M-1 i M-2, što zapravo znači da su u prostorijama nađeni mozaični podovi, pri čemu dodatni brojevi sugeriraju razliku između prostorija u kojima je pojedini mozaik nađen (npr. Kuća Šimatić-Paleka). No, ako nema dekoracija, onda su to obično slovne oznake koje su zabilježene određenim redoslijedom (npr. Kuća Rašica 1). Oznaka Pbm znači da je riječ o prostoriji bez mozaika, naravno, kada druge prostorije sadržavaju mozaike (npr. Kuća Rašica 2). U pojedinim primjerima, kada su bili dostupni podatci o više prostorija unutar jednog objekta, pri čemu nije bilo jasno u kakvim međusobnim relacijama, prostorije sam nazvala prema glavnom ukrasnom motivu na njezinim mozaicima (npr. Prostorija svastika u Kući u Ulici Kraljskog Dalmatina).

U ukupnome uzroku tako je čak 82,24 % nedefiniranih prostorija, dakle prostorija u kojima nije bilo moguće niti dijelom definirati prostor, a koji čini određenu više-manje zatvorenu cjelinu (v. Grafikon 8.).

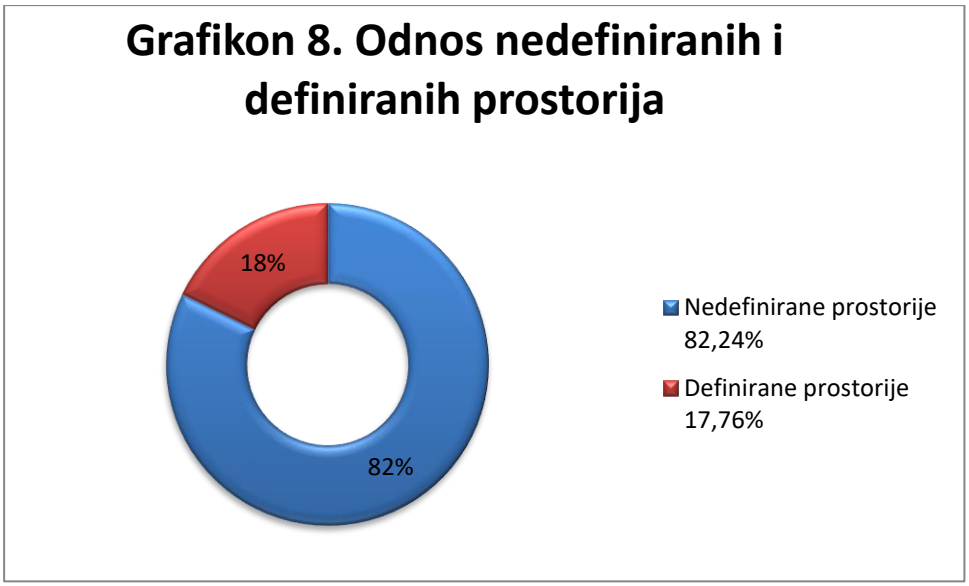

U sklopu analiziranih privatnih prostora evidentiran je različit broj prostorija na jednome mjestu, i taj se broj kretao od jedne definirane ili nedefinirane prostorije pa sve do broja od devet zabilježenih prostorija. Nešto veću učestalost u analiziranom uzorku imali su objekti/kuće s četirima zabilježenim prostorijama, a s učestalošću pojavljivanja od 7,7 % (npr. Kuća u Ulici Kraljskog Dalmatina), dok su svi ostali objekti imali jednak postotak prostorija neovisno o tome je li taj broj veći ili manji nego u četirima prostorijama u uzorku, a to je 3,85 %, npr. za kuće s dvjema prostorijama (Kuća u Ulici Vladimira Papafave 1), s pet (Kuća Šimatić-Paleka) ili s devet (Kuća Rašica 1) prostorija. Naravno, ovi su brojevi odraz isključivo opsega istraživanja, a ne stvarnoga broja prostorija u pojedinoj kući/objektu (v. Grafikon 9.). U najvećem broju od čak 80,85 % u pitanju je samo jedna definirana ili češće nedefinirana prostorija odnosno prostorija od koje je identificiran samo jedan njezin dio. Na osnovi navedenih podataka ne možemo doći ni do približnih informacija o veličini kuća za koje je jasno da su varirale u svojoj veličini i kompleksnosti.

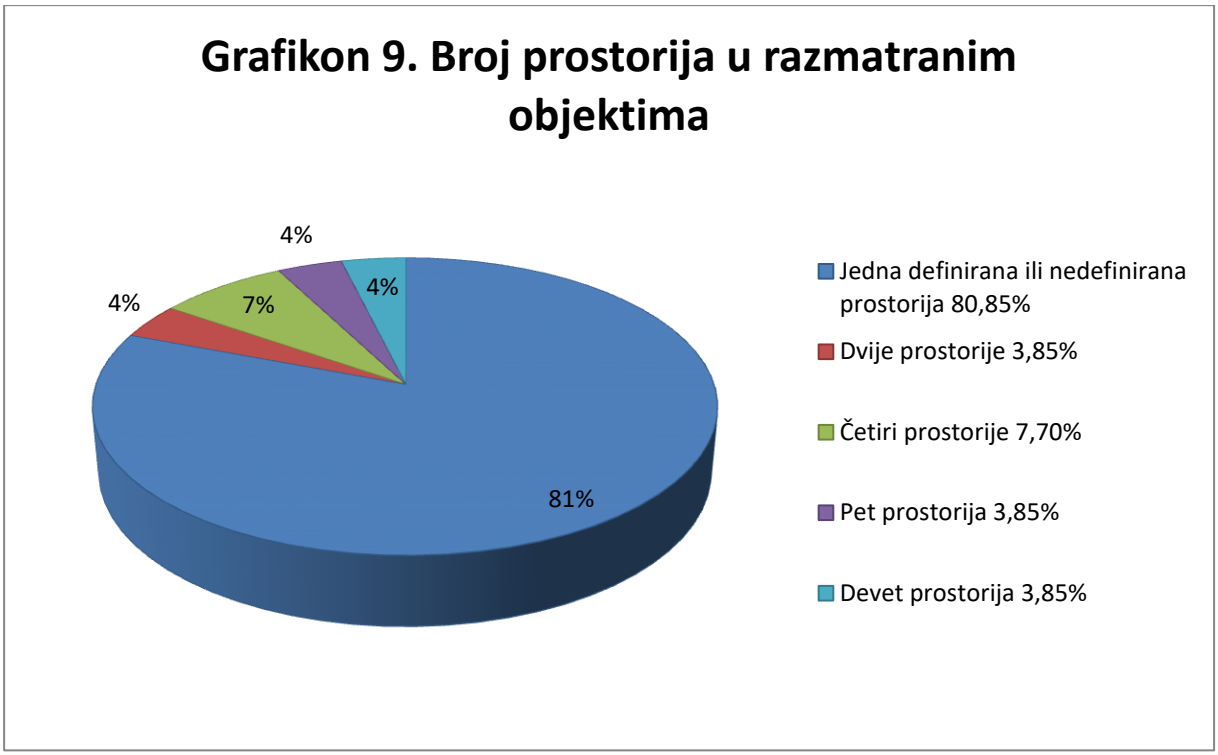

U razmatranom uzorku prostorije su klasificirane prema svojim obilježjima vezanima za položaj u kući, veličinu, otvorenost odnosno zatvorenost, ali i prema nekim drugim obilježjima prostora. Problem pri određivanju tipologije prostorija najvećim je dijelom bio vezan za parcijalna istraživanja koja su dala nepotpune podatke koji se najvećim dijelom baziraju na pojedinačnim nalazima poput nalaza mozaičnih podova, što je posljedica činjenice da su to i najčešći i jedini nalazi u uzorku. Kao što učestalo nije bilo moguće dobiti uvid u veličinu prostorije, isto tako često nije bilo moguće dobiti točan uvid u položaj prostorije, odnosno odrediti njezin smještaj s obzirom na središnju liniju doma karakterističnu za rimsku organizaciju stambenoga prostora. Stoga, kada se u tipologiji navodi npr. prostorija s mozaikom, to znači da je riječ o prostoriji koju je bilo jedino moguće identificirati na osnovi mozaika, što ne znači da druge prostorije u razmatranom uzorku nisu imale mozaike, nego da su zbog dodatne raspoložive građe kategorizirane na drugi način. U najvećem broju primjera identificirane su dakle prostorije s mozaikom, i to čak u 44,5 % slučajeva (npr. Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Mihovila) (v. tabl. 2.), što je posljedica učestale primjene mozaika kao podne dekoracije rimskoga svijeta, pri čemu su istraživanja najčešće provođena na najatraktivnijim gradskim lokacijama. Nešto je brojnija i prostorija identificirana kao mala do srednje velika utilitarna prostorija u prednjem dijelu doma, a zabilježena je u 13,3 % slučajeva (npr. Kuća Rašica 1, prostorija označena slovom B), što je isključivo posljedica

većega broja prostorija ovog tipa zabilježenih u kući koja u uzorku nosi naziv Kuća Rašica 1. Neizdiferencirani arhitektonski ostatci, odnosno ostatci zidova i podova kod kojih nije naznačen njihov međusobni prostorni odnos, imaju nešto manji postotak od 8,9 % (npr. Objekt na području bazilike sv. Tome). Po učestalosti pojavljivanja potom slijedi dvorište s kolonadom koja se javljaju u postotku od 6,7 % (npr. Kuća u Ulici Vladimira Papafave 1, P-1). Veća učestalost peristila posljedica je i arhitektonskih obilježja, odnosno načina gradnje i značenja ovog tipa prostora, što je omogućilo da ostatci ovoga prostora prežive u gradskom tijelu. Srednje velika reprezentativna prostorija u prednjem dijelu doma ima postotak od 4,45% (npr. Kuća Rašica 2, M-2). Tu je i prostor koji se definira kao prostor hodnika, a on se pojavljuje s učestalošću od 4,4 % (npr. Kuća na području samostana sv. Dominika). Sve ostale prostorije imaju svaka pojedinačno učestalost pojavljivanja od 2,2 % (v. Grafikon 10.). Radi preglednosti tipologije ovdje zabilježenih prostorija, sve su opisane prostorije donesene u jednoj tablici, unutar koje su tipološki prostori raspoređeni u tri kategorije (v. Tablica 3.). Prva kategorija obuhvaća prostorije s parcijalnim podatcima, dok ostale dvije kategorije obuhvaćaju prostorije koje se primarno razlikuju po svojemu smještaju u prednjem ili stražnjem dijelu atrijsko-peristilnog tipa doma.

Tablica 2. Tipologija analiziranih prostorija izrađena na osnovi zadarskih kuća

PARCIJALNI PODATCI	**RAZJAŠNJENJE ILI LATINSKI NAZIV**
Prostorija s mozaikom	- prostorija s ostatcima mozaika, najčešće nepoznate površine rasprostiranja; reprezentativan prostor
Arhitektonski ostatci	- nedefinirani ostatci zidova i podova
PREDNJI DIO DOMA	
Prostorija na pročelju prednjeg dijela doma otvorena prema ulici	- *taberna*
Mala do srednje velika utilitarna prostorija u prednjem dijelu doma	- *cella*
Mala prostorija u prednjem dijelu doma	- *cubiculum*
Srednje velika reprezentativna prostorija u prednjem dijelu doma	- *triclinium*
Velika prostorija u prednjem dijelu doma	- *triclinium* (?!)

STRAŽNJI DIO DOMA	
Mala kvadratna prostorija u stražnjem dijelu doma	-*exedra* (?!)
Srednje velika prostorija s trijemom u stražnjem dijelu doma	- prostorija s trijemom
Srednje velika prostorija s dobrim pogledom u stražnjem dijelu doma	- *oecus*
Prostorija u stražnjem dijelu doma	- *cubiculum* (?!)
Dvorište s kolonadom	- *peristylium*
Vrtni utilitarni prostor	- *hortus*
Ostatci hodnika	- *andron* i drugi tipovi hodnika

Iako se jedan dio zadarskih prostorija poklapa s tipologijom danom za kampanijske kuće (npr. mala prostorija u prednjem dijelu doma), najveći se broj prostorija zbog parcijalnih podataka ne može točno tipologizirati. Određene poteškoće u određivanju tipologije zadala je prostorija koja je identificirana kao mala kvadratna prostorija u stražnjem dijelu doma, a pojavljuje samo u okviru jedne kuće (Kuća Šimatić Paleka, M-4). Kod nje je zapravo najveći dio zidova rekonstruiran zahvaljujući kvadratnom mozaiku, a pri rekonstrukciji nije definiran ni ulaz u prostoriju, što upućuje na problematiku nedovoljne količine podataka kojima se raspolaže. Poteškoće je zadavala i prostorija koja je tipologizirana kao srednje velika prostorija s trijemom u stražnjem dijelu doma, a ona se također pojavljuje u samo jednoj ovdje analiziranoj kući (Kuća Šimatić Paleka, M-1). Ovu je prostoriju teško točno identificirati jer je riječ o prostoriji koja je imala više faza izgradnje te joj ovdje nije pridružen tipološki pandan .

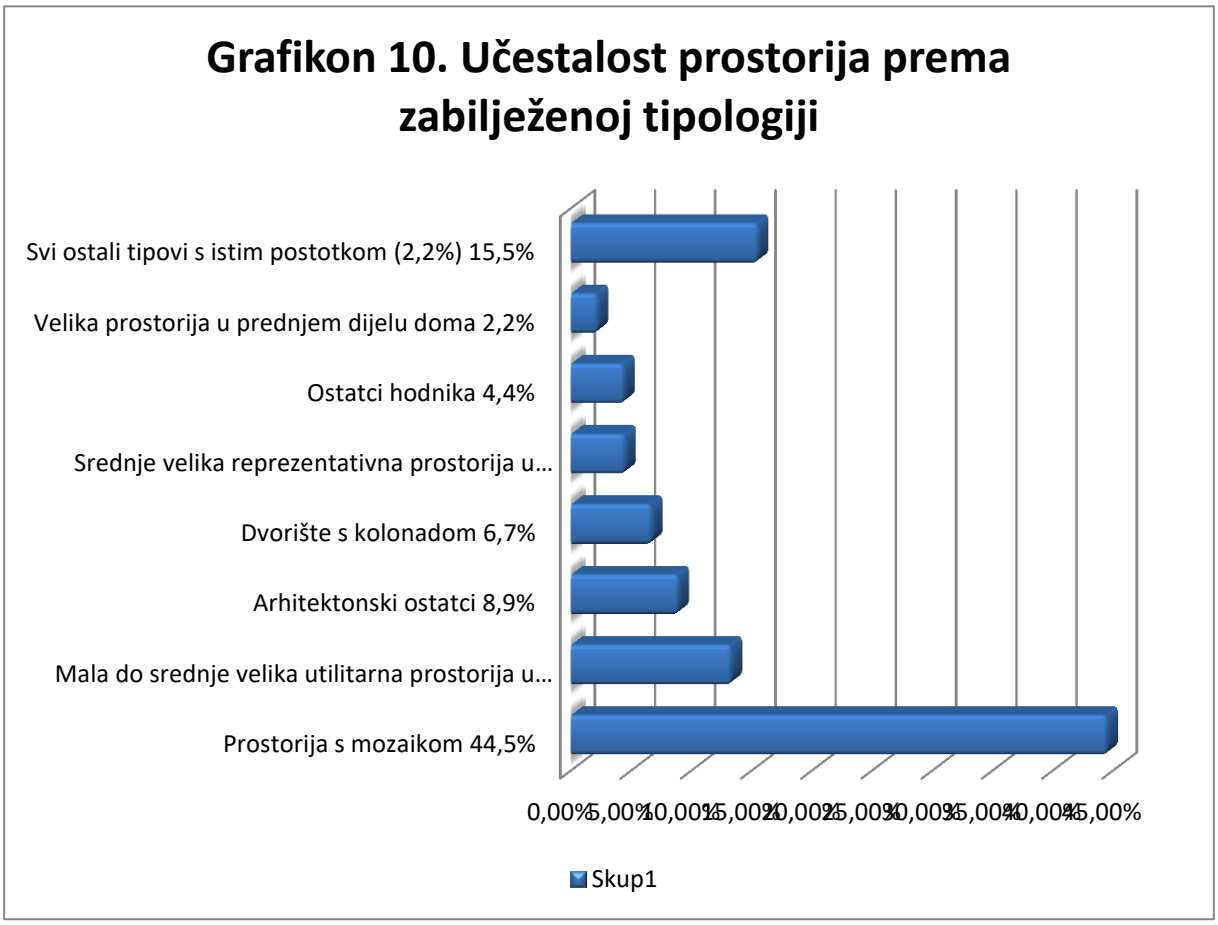

U kampanijskim je kućama zahvaljujući dobroj istraženosti i odlično sačuvanim nalazima definiran velik broj različitih prostorija, konkretno 22 prostorije, koje imaju svoja karakteristična arhitektonska obilježja. Sve su te prostorije predočene u radu kako bi se dobio bolji uvid u raznolikost prostorija rimskoga svijeta, ali i da se u identifikaciji ovdje razmatranih prostorija postigne što veća točnost. Zapravo donedavno se rimskim prostorijama, identificiranima na osnovi arhitektonsko-dekorativnih obilježja, automatski pridruživala i točno određena jednoznačna funkcija koja se uglavnom pokazala manjkavom. U konkretnom istraživanju zadarskih ostataka kuća zbog djelomičnih podataka o istraženim objektima nije bilo najčešće moguće dati točnu tipologiju prostorija, a to je za posljedicu imalo i nesigurno pridruženu latinsku terminologiju, pri čemu nije bilo moguće najčešće ni približno odrediti namjenu razmatranih prostorija jer podatci o artefaktima ili nedostaju ili su dani u sklopu tipoloških studija.

Najveći je broj prostorija u uzorku ostao bez pridruženoga latinskog nazivlja, i to čak njih 55,5 %, a najveću su učestalost imale prostorije identificirane kao cele s 13,3 % (v. Grafikon

11.). One su definirane u nešto većem postotku od ostalih jer je kuća u kojoj su evidentirane među najbolje istraženim, a u njoj se sačuvao poveći broj prostorija ovog tipa. Po učestalosti pojavljivanja potom slijede prostorije označene s više ili manje sigurnosti kao triklinijske sa 6,7 %, a jednaku učestalost imaju prostorije koje se označavaju kao peristilne. Nešto manji postotak od 4,5 imaju prostorije identificirane kao prostorije hodnika, pri čemu je u jednome primjeru u pitanju vjerojatno andron jer je riječ prostoru smještenom na prijelazu iz prednjeg u stražnji dio kuće (Kuća Rašica 1, C), dok je u drugome riječ o prostoriji koju autor istraživanja identificira kao hodnik, ali bez smještanja u širi prostorni kontekst jer to u danom kontekstu nije bilo moguće (Kuća na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika). U svakom slučaju, riječ je o prostorima koji, arhitektonski gledano, pripadaju tipu hodnika pri čemu neidentificiranje položaja ovog prostora u kući ima za posljedicu i problem s identifikacijom vrste hodnika s terminološkog stajališta. Jednaku učestalost pojavljivanja ima i prostor imenovan kao kubikul, a prostorije toga tipa zbog svoje manje zahtjevnosti mogle bi se očekivati posvuda u većem broju. Sve se druge prostorije pojavljuju s jednakom učestalošću od 2,2 %, a to se odnosi na prostorije koje se mogu vidjeti u ovdje priloženoj tablici (v. Tablica 2). Odstupanja u brojčanim podatcima između grafikona 10. i 11. vezana su za činjenicu da se prostorije različito tipologiziraju, a da npr. imaju isto latinsko nazivlje. Tako npr. triklinijska prostorija podrazumijeva prostorije koje su identificirane kao velike prostorije u prednjem dijelu doma, barem u konkretnome zadarskom primjeru, ali i srednje velike reprezentativne prostorije u prednjem dijelu doma. Slično tomu kubikul podrazumijeva prostorije nađene i u prednjem i u stražnjem dijelu doma i sl..

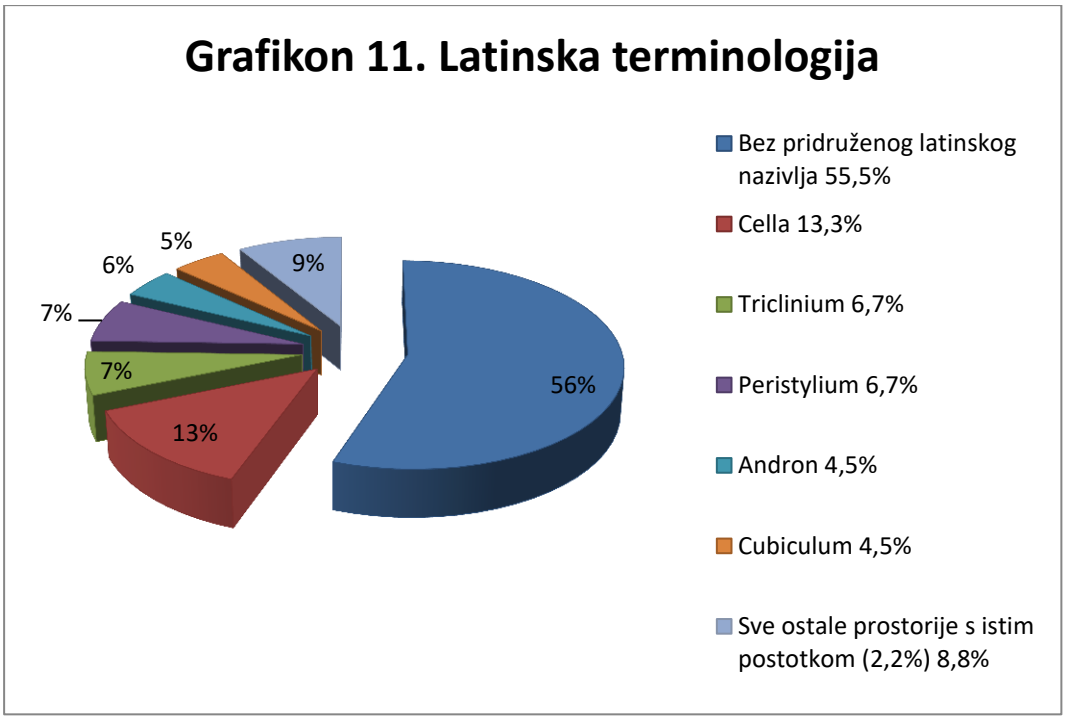

Velik broj prostorija ne sadržava podatak o dimenzijama prostorija, i to s učestalošću od 40 % (npr. Objekt pod bazilikom sv. Šimuna), međutim, i u ostatku uzorka uglavnom je riječ o prostorijama čije su dimenzije utemeljene na nepotpunim podatcima, odnosno djelom definiranim prostorijama, a na osnovi kojih je jasno da je riječ o približnim veličinama, pa u razmatranju donesenih dimenzija taj podatak treba imati stalno na umu (npr. Kuća u Ulici Kraljskog Dalmatina, Prostorija kružnica). Zapravo kada bi se analizirale samo potpuno definirane prostorije broj prostorija koje bi se mogle analizirati bi bio zanemariv. U najvećem se postotku pojavljuju male prostorije koje su zabilježene u broju od 28,9 %, dok se srednje velike pojavljuju u nešto manjem postotku od 24,4 % slučajeva (v. Grafikon 12.). Među male su prostorije uvršteni prostori s veličinom do 18 m² (npr. *Kuća Rašica 1,* prostorija F), među srednje prostorije one s veličinom od 18 do 36 m² (npr. *Kuća u Ulici Vladimira Papafave,* prostorija P-2), a među velike one koje su imale veličinu veću od 36 m² (*Kuća Rašica,* prostorija H). Taj je raspon dobiven na osnovi raspoloživih podataka o dimenzijama analiziranih objekata odnosno kuća, pri čemu je raspon veličina prilagođen prilikama na području antičkog Zadra.

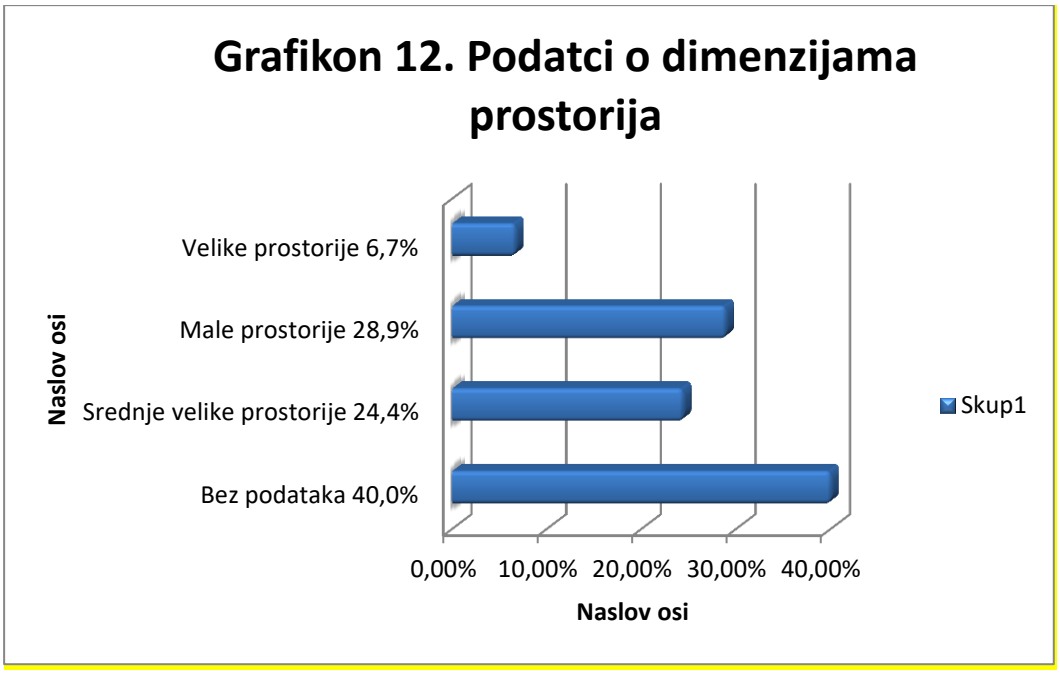

Glede debljine zidova, bez podataka o njihovoj debljini je 45,8 % objekata odnosno kuća (npr. Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika) (v. Grafikon 13.). Za ostatak objekata postoje podatci o debljini zidova, koji su raspodijeljeni u tri kategorije: na debele, srednje debele i tanke zidove.[2000] Najviše je bilo srednje debelih zidova, i to njih 45,8 %, a u tu sam kategoriju svrstala zidove debljine od 35 do 65 cm (npr. Kuća Rašica 2, A). U kategoriju debelih zidova ulazi 8,4 % zidova s debljinom većom od 65 cm (npr. Objekt pod bazilikom sv. Šimuna, gdje su nađeni zidovi debeli od 80 do 90 cm), dok se među tanke zidove svrstava njih 2,1 %, a oni podrazumijevaju debljinu do 35 cm (npr. Kuća Šimatić-Paleka, pregradni zid u prostoriji npr. M-3). Veći broj debelih zidova u odnosu prema tankima može se objasniti dijelom i njihovom otpornošću na protok vremena i većom trajnošću koja je razmjerna njihovoj debljini. To bi zapravo značilo da ovdje prevladavaju zidovi koji, prema rimskim mjerama za duljinu, ulaze u mjeru od jedne do dvije stope (od 30 do 60 cm), dok se ostale stope pojavljuju manje učestalo.

[2000]Jedinica mjere za duljinu u Rimljana je bila rimska stopa koja je obično iznosila između 29,4 i 31,6 cm, v. A. MUSIĆ, 1942, §263, 161.

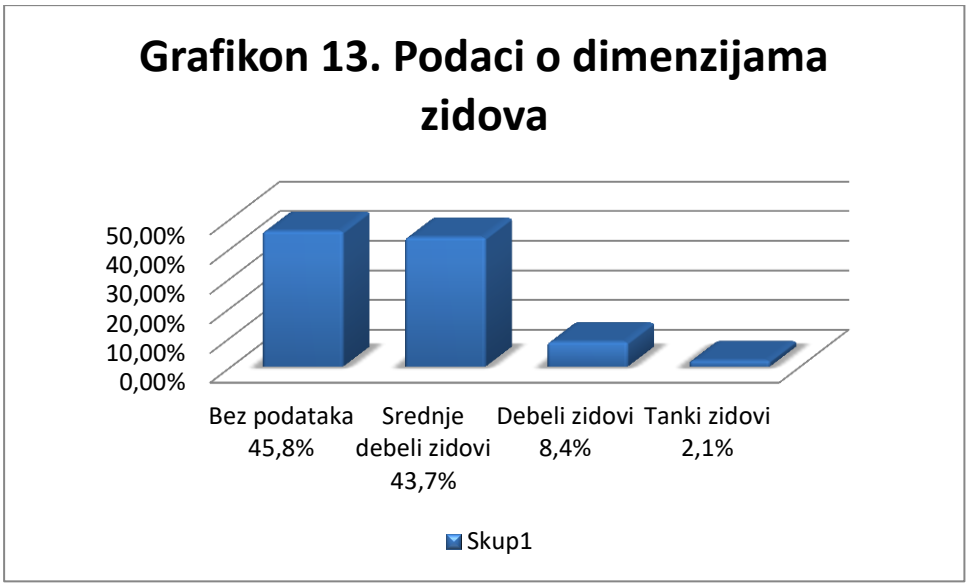

Što se tiče obrade i dekoracije zidova, zidovi kuća se razlikuju. Dakako, najviše je objekata odnosno kuća kod kojih nisu zabilježeni podatci o obradi zidova, i to čak u 56,5 % slučajeva. Najveći je postotak zidova u uzorku bio ožbukan, i to u postotku od 28,3 (npr. Kuća u Ulici Vladimira Papafave, P-1), s tim da je ovdje navedena ukupna brojka koja je obuhvatila više kategorija žbuke, a koje su vidljive u grafikonu 14, gdje je ona raščlanjena na: samo žbuku koja je obuhvatila i žbuku s armaturom i bez nje, u ukupnom postotku od 10,9, zatim žbuku s ostacima boje (freske) sa 15,2% te žbuku sa štukaturama koja je zabilježena u postotku od 2,2. U analiziranom uzorku su pribilježeni i zidovi bez žbuke kakvih je ukupno evidentirano 15,2 % (npr. Kuća Rašica 1, npr. D). Iz navedenog je jasno da su u razmatranom uzorku zidovi bez žbuke bili najmanje učestali i da su bili vezani za prostorije utilitarne namjene. Nije nemoguće da je žbuka nekada postojala i na nekim od ovdje pribilježenih zidova, a na kojima je tijekom vremena prestala biti vidljiva zbog devastacija, no to je u slučaju zidova unutar kuće Rašica 1 malo vjerojatno zbog velikog broja ostatka na kojima ona nije zamijećena.

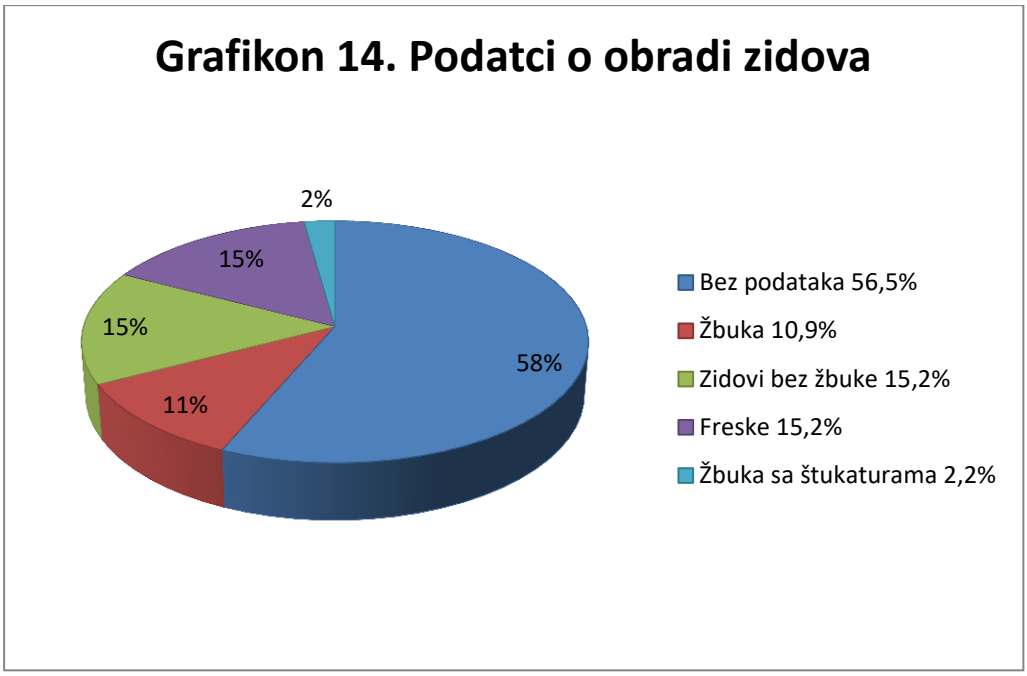

Glede podnica, najviše je podataka o mozaičnim podovima koji se pojavljuju u čak 64 % slučajeva (npr. Objekt u Ulici Jurja Bjankinija), a po učestalosti pojavljivanja potom slijedi pod od žbuke s intenzitetom pojavljivanja od 14 % (npr. Kuća Rašica 1, E) (v. Grafikon 15.). Za 10 % objekata odnosno kuća nema podataka o podovima (npr. Objekt na području bazilike sv. Tome). U grafikon su uvršteni i podatci o podovima napravljenima tehnikom *opus signinum* koja se uglavnom primjenjuje za neformalne prostorije, a takve su zabilježene u 4 % slučajeva (npr. Kuća Šimatić Paleka, Pbm). Podovi od opeke (Kuća Rašica 2, DV), kamena (Kuća Rašica 1, P) i oni građeni tehnikom *opus spicatum,* koja ima hidrauličina svojstva, kao i jedna nerazvrstana podnica, pojavljuju pojedinačno u postotku od 2 % (Objekt kod Ulice plemića Borelli). Prema zabilježenim postotcima najviše je podova koje pripadaju reprezentativnim prostorima, a oni su se sačuvali zbog veće kvalitete u gradnji te s njom povezane veće izdržljivost takvih podova. Manji je broj podova u ovdje analiziranim prostorima utilitarnog karaktera.

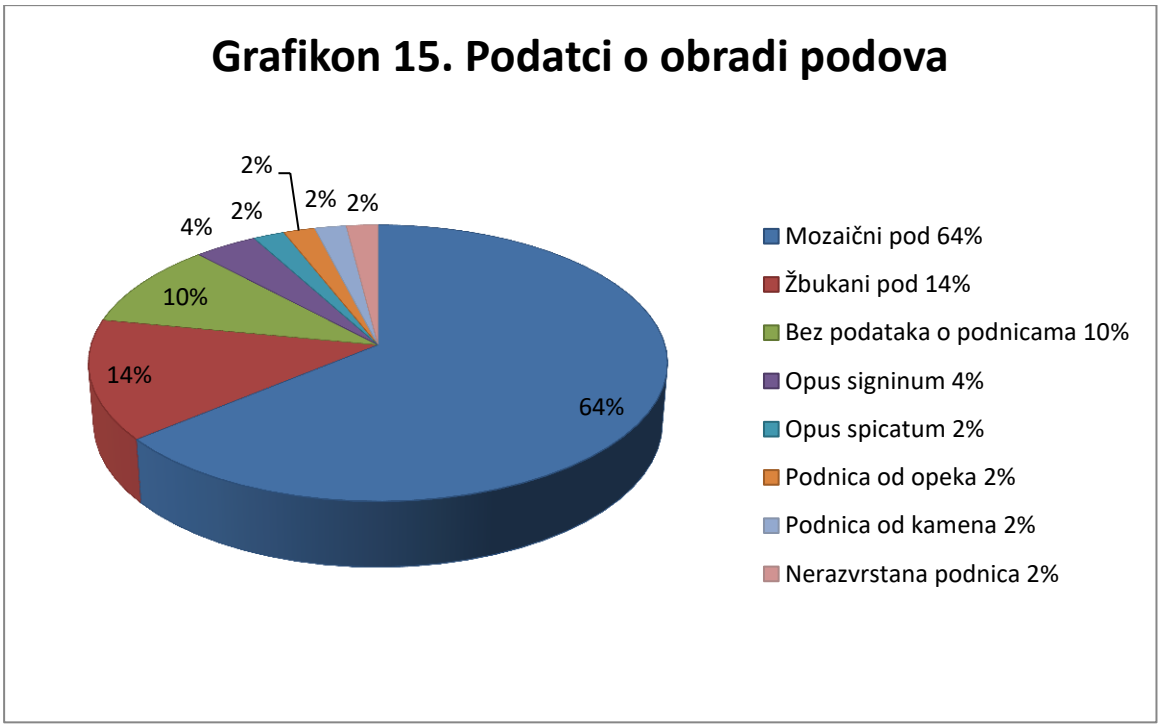

Kada je u pitanju upotreba boja pri izradi mozaika, ona u 48,9 % slučajeva nije poznata (npr. Objekt u Ulici Hrvoja Vukčića Hrvatinića) jer u izvještajima nije navedena, dok se u ostatku najvećim dijelom pojavljuju crno-bijeli mozaici s učestalošću od 42,2 % (npr. Kuća u Ulici Vladimira Papafave 1, P-1) (v. Grafikon 16.). Polikromni mozaici imaju učestalost od 6,7 % (npr. Objekt kod Ulice plemića Borelli), a kombinirani mozaik, odnosno crno-bijeli s pripadajućim polikromnim elementima 2,2 % (npr. Objekt u ulici Jurja Bjankinija).

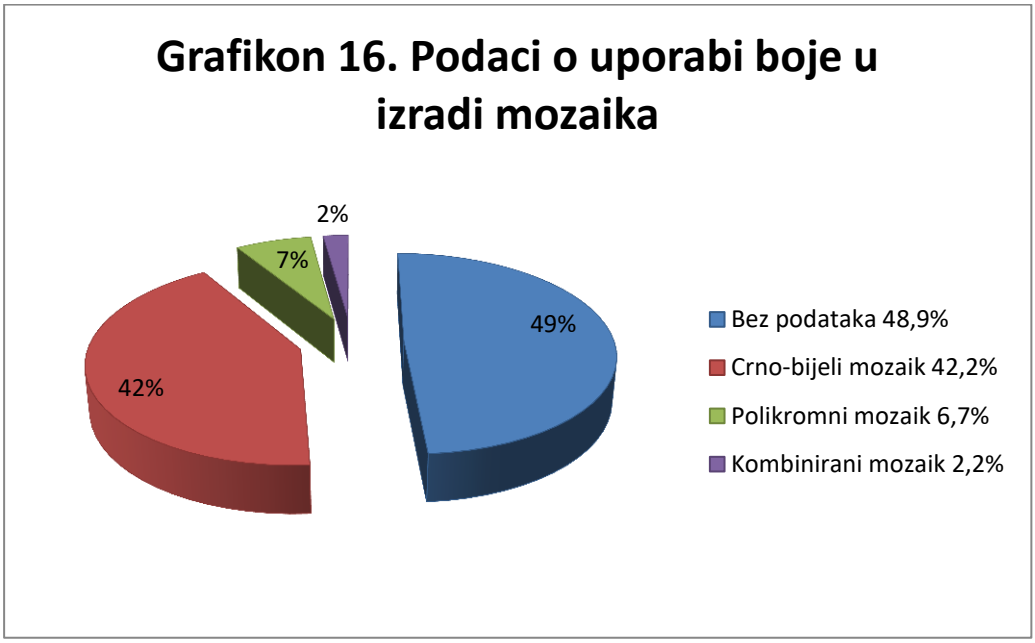

Kuće, kao i druge vrste objekata, posjeduju različite otvore poput vrata, prozora, no zapravo je teško u slabije pokrijepljenoj građi govoriti otvorima i nešto se više podataka može dati eventualno o otvorima vezanima za vrata. Tako čak u 64,8 % slučajeva nema nikakvih podatka o otvorima u zidovima (npr. Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina, prostorija obojenih rombova, v. Grafikon 17.). Međutim, općenito, takva je situacija dijelom posljedica činjenice da je većina zidova sačuvana u temeljima ili, kada su sačuvani zidovi, onda su se očuvali u vrlo maloj visini. Ovdje analizirani najbolje sačuvani objekti poput Kuće Rašica 1 pokazuju da su u nekim njezinim prostorijama u završnoj fazi upotrebe prostora postojala vrata, kao i zazidane prostorije bez vrata, zbog čega su potonje morale imati otvore u stropu, no ti se stropni otvori ne mogu identificirati zbog njihove nesačuvanosti. U 13,2 % zabilježeni su otvori u zidovima, odnosno vrata (npr. *Kuća Rašica 1,* prostorija D), s tim da je s obzirom na zazidavanje vrata (*Kuća Rašica 1*, prostorija B) , kao i prostore koji nisu imale vrata (*Kuća Rašica 1*., prostorija E) jasno da su takvi prostori otvore morali imati s kata, a u pitanju je solidan broj prostorija koje se javljaju u 11% slučajeva. No s kata u njih nije mogla doprijeti dostatna količina svjetla pa su te prostorije bile utilitarnog karaktera i nisu iziskivale osvjetljenje. Ovakvi su podatci usko povezani s pitanjem dostupnosti, pri čemu je intenzitet dostupnosti neke prostorije ovisio o više čimbenika. Tako je za pitanje dostupnosti nekoga prostora bio najvažniji smještaj prostorije u cjelokupnoj koncepciji doma. Najdostupniji su oni prostori koji su se nalazili na središnjoj uzdužnoj osi, no odnos prostorija i središnje osi u danom uzorku se malokad može točno identificirati jer su najčešće sačuvani parcijalni podaci o pojedinačnim prostorima bez mogućnosti njihova povezivanja s ostatkom kuće. Dakle, ostatci su najčešće toliko skromni da je teško ili nemoguće identificirati središnju liniju doma. U istom postotku od 11% u kojem se javljaju prostorije u koje se ulazilo samo s kata pojavljuju se i otvoreni dakle dvorišni prostori.

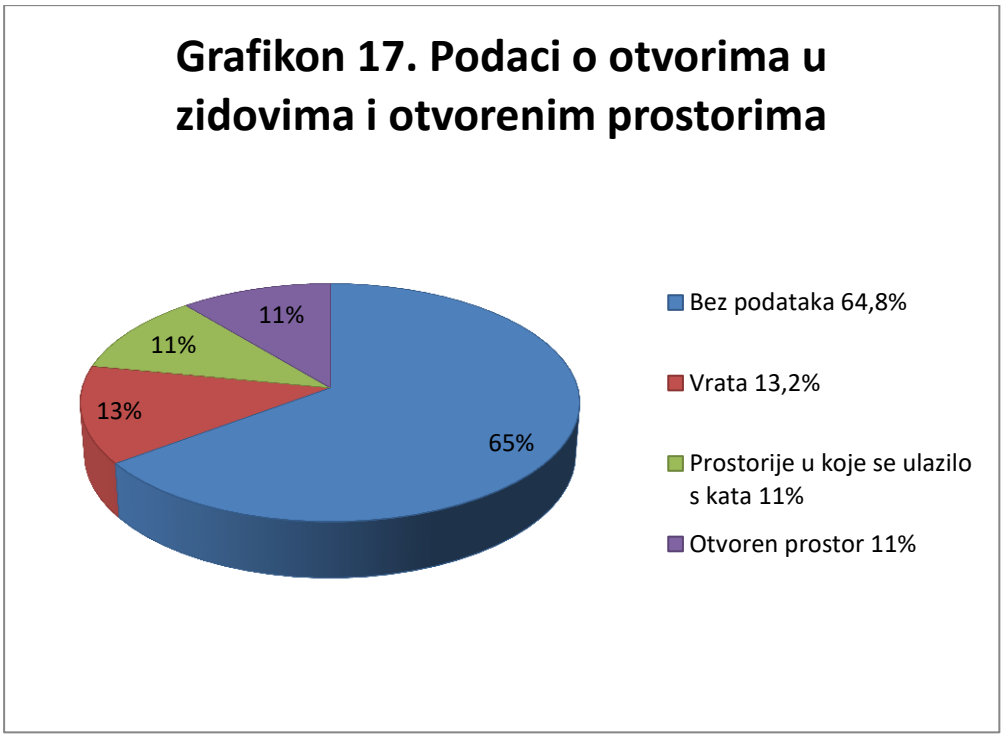

Širina štokova nije navedena čak u 84,5 % primjera, a kada su ti podatci doneseni, onda su dimenzije podijeljene na one male, srednje velike i velike širine (v. Grafikon 18.). Najviše je malih širina koje su ovdje definirane kao dimenzije između 105 i 120 cm (npr. Kuća Rašica 1, prostorija B sa širinom od 105 cm), a takvih je 6,7 %. Srednji i veliki razmaci pojavljuju se u istom postotku od 4,4. Među srednje širine ovdje su ubrojeni razmaci od 120 do 200 cm (npr. Kuća Rašica 1, prostorija A koja je imala 175 cm široke vratnice), a među velike one koje su bile širine veće od 200 cm (npr. Kuća Šimatić-Paleka prostorija M-2 sa širinom otvora od 251 cm). Kada se razmatra dostupnost nekoga prostora, onda je širina vratnica od ključnog značenja jer upravo vratnice veće širine ukazuju na to da je neki prostor podrazumijevao veću cirkulaciju ljudstva ili pak podrazumijevao neku poslovnu aktivnost koja je iziskivala šire otvore zbor primjerice manipulacije robom ili pak zbog gužve, i sl.

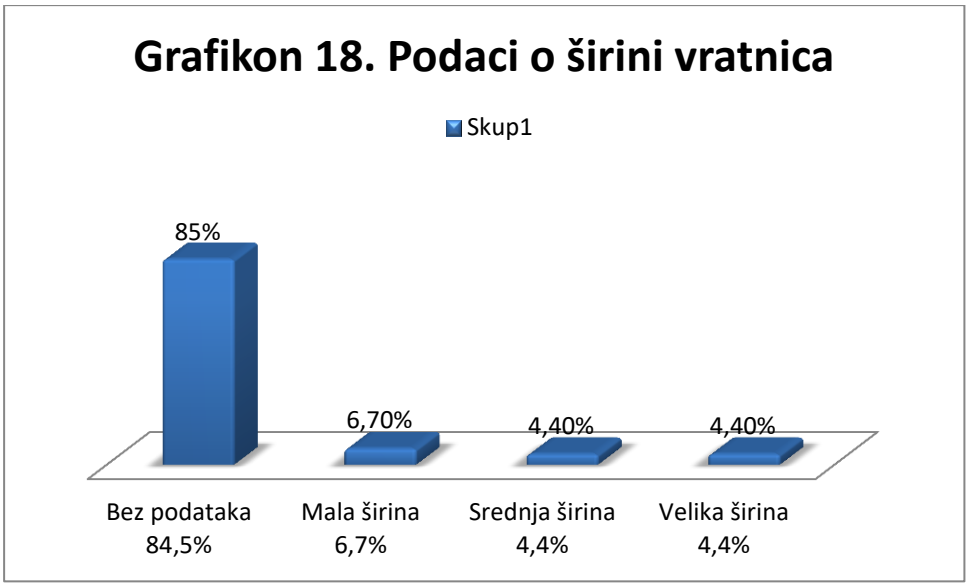

Glede osvjetljenja, prevladavaju prostori za koje nisu zabilježeni podatci o osvjetljenju, i to u 68,9 % slučajeva (npr. Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Mihovila, v. Grafikon 19.). Kako što u analizi prikupljenih podataka o istraženim prostorima u antičkom Zadru najčešće nedostaju podatci o vratnicama, i potpuno izostaju podatci o prozorima, jasno je da je teško s većom valjanošću analizirati ostatke po tom pitanju. Na osnovi razmatranih ostataka primarno iz Kampanije, jasno je da je svjetlost u prostore ulazila kroz vratnice i prozore, kao i na izravan način kod nenatkrivenih otvorenih površina. Izravno osvjetljenje zabilježeno je u postotku od 11,1%, a koje je podrazumijevalo otvorene objekte (npr. Kuća Rašica 2, DV). Važnu ulogu u osvjetljenju imali su upravo ti najčešće središnji otvoreni prostori koji su velikim dijelom propuštali svjetlost u kuću. Može se pretpostaviti da su važnije prostorije u antičkom Zadru u unutrašnjosti kuće jednim dijelom bile otvorene ne samo vratima nego i prozorima prema središnjim dijelovima doma kako bi dobile što više svjetlosti.

Kod atrijsko-peristilne kuće važnu ulogu kao izvor svjetlosti imali su upravo ti maloprije spomenuti potpuno ili dijelom otvoreni prostori. U veći broj prostorija svjetlost je dolazila kroz vrata u konkretnom uzorku u 8,9 %. slučajeva Tako je, primjerice, u prvoj fazi upotrebe prostorije A u Kući Rašica 1 spomenuta prostorija imala osvjetljenje koje je dopiralo kroz vratnice, a koje su primale svjetlost iz peristila smještenog u pozadini zbog čega su vratnice bile veće širine, no na njihovu širinu utjecala je i namjena i važnost prostorije. Svjetlost je u kuću mogla ulaziti kroz više otvora, pri čemu su u pitanju mogle biti vrlo raznolike kombinacije tih otvora a što je zabilježeno u 6,7 % slučajeva. Tako je u prostoriji M-3 Kuće Šimatić Paleka utvrđeno postojanje, čini se, dviju vratnica jednih koje su ovu prostoriju povezivale s prostorijom M-2, i drugu koja je bila otvorena prema, čini se egzedri. U uzorku

su, ali u kasnijoj fazi upotrebe kućnog prostora prisutni i prostori bez vrata koji se javljaju u postotku od 4,4, a što je posljedica promijenjenih okolnosti u upotrebi kućnog prostora i treba ih povezati s ruralizacijom grada. Ovdje su uvršteni samo prostori koji se oblikuju u toj kasnoj fazi upotrebe kuća jer su izvorno ti prostori oblikovani bez otvora dok se prostori koji su prvotno bili otvoreni te kroz vrijeme „doživjeli“ zazidavanje vratiju razmatraju u sklopu prostorija s vratima. Zapravo jasno je da dolazi kroz vrijeme do preinaka prostorija s vratima te je očito da u tim prostorima više nema potrebe za svjetlošću jer se oni pragmatično koriste za držanje različitih namirnica.

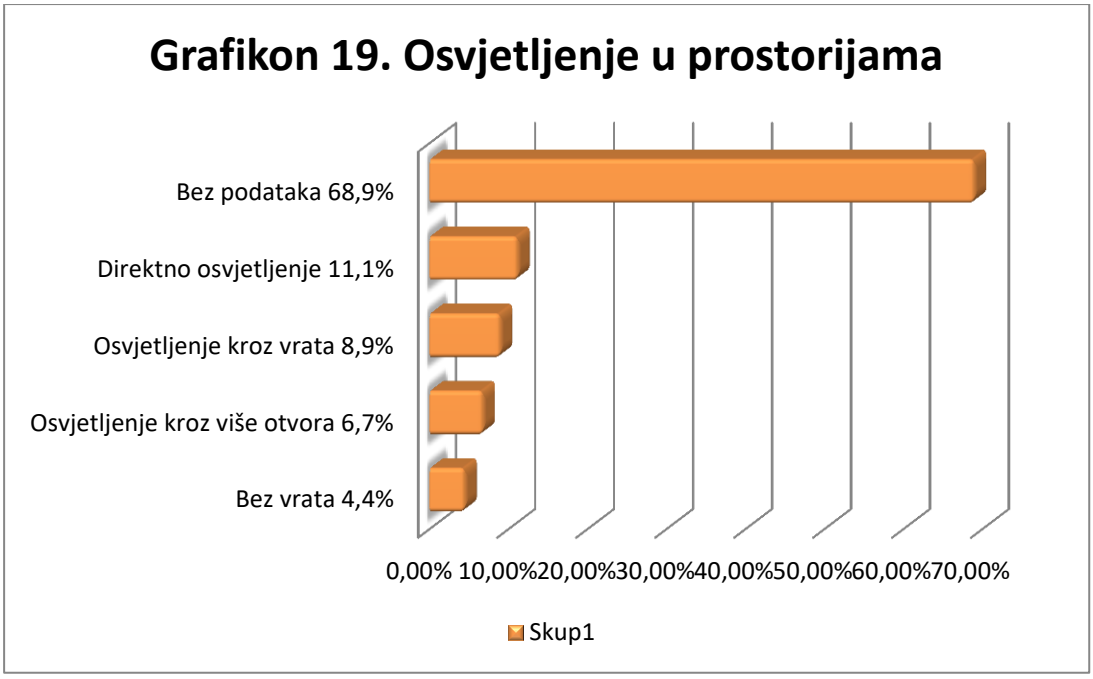

U vezi s namjenom, u 8,9 % slučajeva nije dana interpretacija namjene nekoga prostora (v. Grafikon 20.). Namjena se prostorija, s obzirom na skromnost nalaza, najčešće svela na arhitektonsko-dekorativnu interpretaciju koja je malokad uključivala analizu artefakta jer podatci o njima najčešće nisu bili dostupni. Prema podatcima kojima se ovdje raspolaže, najčešće je zabilježena reprezentativna namjena, no ona se uglavnom bazirala na postojanju mozaičnih podova koji su svojom dekorativnošću upućivali na više „javnu“ namjenu određenoga prostora. Reprezentativnost je zabilježena u postotku od 66,6 % slučajeva (npr. Kuća u Ulici Vladimira Papafave, P-1). Utilitarna je namjena prisutna u 20 % slučajeva, pri čemu je riječ o postotku koji se najvećim dijelom bazira na analizi prostorija unutar Kuće Rašica 1 u čijem su suterenu bile, kako je već navedeno, prostorije utilitarnog karaktera. Kombinirana namjena koja podrazumijeva kombinaciju utilitarne i dekorativne funkcije

malokad je zabilježena, a ima učestalost pojavljivanja 4,5% (Kuća Šimatić-Paleka M-2), no može se pretpostaviti da je bila mnogo češća.

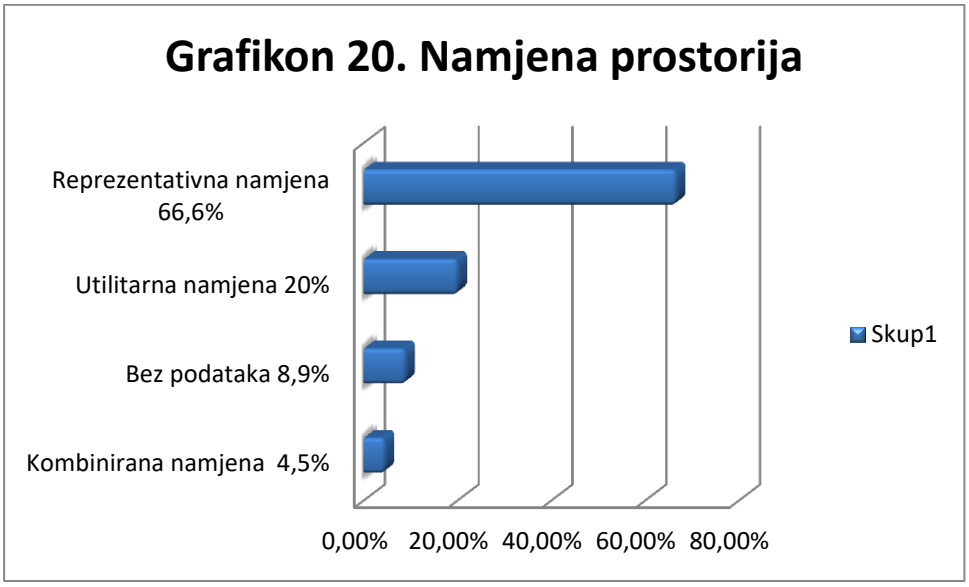

6.3. Tablica o artefaktima nađenima u analiziranim objektima/kućama

U trećoj su tablici zabilježeni podaci o artefaktima (v. Prilog 3.), a iz njih je očito da se samo u 38,5 % slučajeva pojavljuju podatci o predmetima nađenima u nekom prostoru (npr. Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika, keramika) (v. Grafikon 21.).

Kada su pribilježeni podatci o artefaktima, mjesto nalaza navedeno je u 72,1 % slučajeva, a u ostatku od 27,9 % slučajeva nije (v. Grafikon 22.). Tako je primjerice zabilježeno da je u Kući

Rašica 1, u prostoriji D nađen mlinski rotor, ali nije precizirano gdje u prostoriji. Kod jednog dijela sitnijih nalaza poput građevinskog materijala, s obzirom na njihovu količinu i vrstu nalaza, može se pretpostaviti da su nađeni na području cijelog ili većeg dijela objekata (npr. Kuća Šimatić-Paleka, žbuka s otiskom armature i bez nje).

S obzirom na donedavnu metodologiju istraživanja koja je manje pozornosti pridavala artefaktima, ne začuđuje što je samo u 29,4 % primjera pribilježen točan smještaj artefakata u određenoj prostoriji (npr. Kuća Rašica 1, prostorija A u kojoj je u kutu između dvaju zidova nađena velika kamena posuda), dok u ostatku od 70,6 % slučajeva takvi podaci nedostaju (v. Grafikon 23.). Istraživanje Objekta u Ul. Jurja Bjankinija pokazuju da je teško bez cjelovitijih izvješća pobliže smjestiti nalaze, tako je u radu koji se primarno bavio nađenim dekorativnim štukaturama navedeno da su zapravo različiti nalazi nađeni u bazenu, no isto tako se u tekstu navodi da je na istraženom dijelu lokaliteta nađeno više bazena, pa je zapravo nejasno u kojem su se bazenu nalazili što znači da nije jasan niti međusoban odnos bazena, kao ni točniji smještaj nalaza.

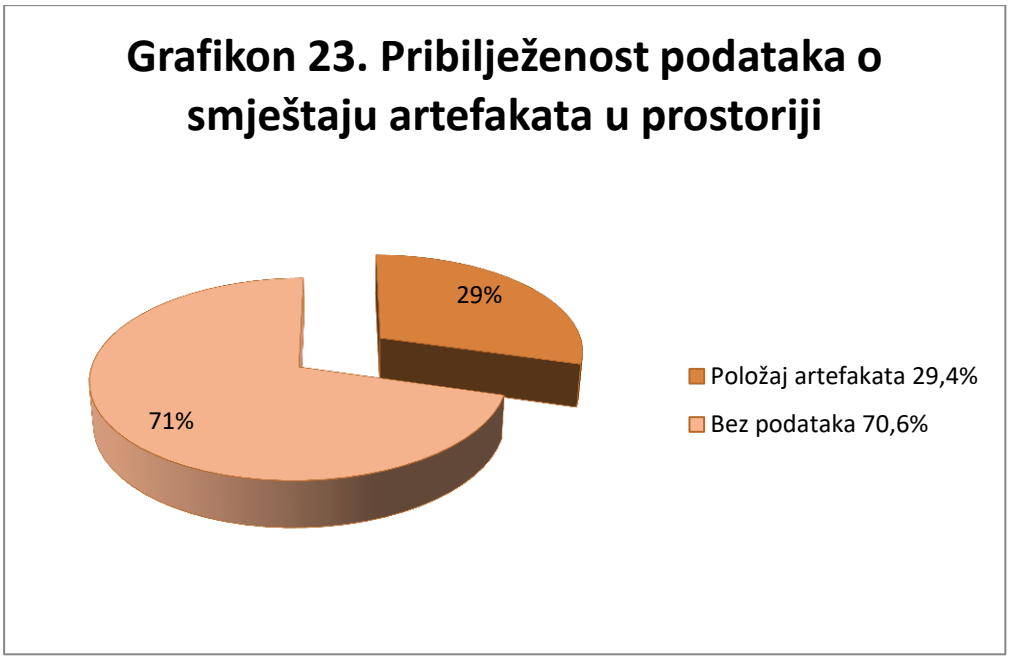

Svi su nađeni predmeti podijeljeni u nekoliko kategorija prema muzejskoj klasifikaciji predmeta koja je uvedena 1987 godine,[2001] a radi lakšega snalaženja oni su organizirani u zasebnu tablicu (v. tabl 3.), u kojoj su unutar pojedinih kategorija spomenuti pojedinačni artefakti te je uz svaki navedena i njegova namjena. Najveću brojnost u uzorku ima kategorija građevina koja je obuhvaćala vrlo raznolike predmete kojima je zajednička odrednica da čine dio neke građevine ili građevinu samu za sebe (npr. Kuća Šimatić Paleka kružna opeka) sa 52,9 %. U postotku od 11,8 pojavljuje i nerazvrstana građa, odnosno ona građa koja obuhvaća općenite navode poput nalaza keramike i nekoga drugog materijala, a bez specifikacije o kojemu je točno predmetu riječ (npr. Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika s ostatcima stakla). U brojniju kategoriju ulaze oruđe i oprema s istovjetnih 8,8 %, a koja obuhvaća i oruđe za različite aktivnosti poput mlinskog rotora (Kuća Rašica 1, prostorija D), rasvjete (npr. Kuća Šimatić Paleka), i predmeta za druge svakodnevne aktivnosti, a koji se mogu vidjeti u priloženoj tablici 3. Isti postotak imaju umjetnički i dekorativni predmeti (poput npr. Kuće na području samostana sv. Nikole, skulpture Nimfi). Relativno je velik i postotak spremnica tekućine i hrane koji se javlja s učestalošću od 7,3 %. (npr. Kuća Šimatić Paleka, fragmenti amfora). Kategorija komunikacije i simbola, koja u ovdje razmatranom uzorku obuhvaća novac se javlja u postotku od 4,4 (npr. Kuća u Ulici Vladimira Papafave, brončani novac)., dok su sve druge kategorije rijetke pojavnosti i

[2001] I. MAROEVIĆ i dr., 1987, 42-63.

pojavljuju se samo u manjem broju primjera s učestalošću od 1,5 %, a mogu se vidjeti u grafikonu (v. Grafikon 24.).

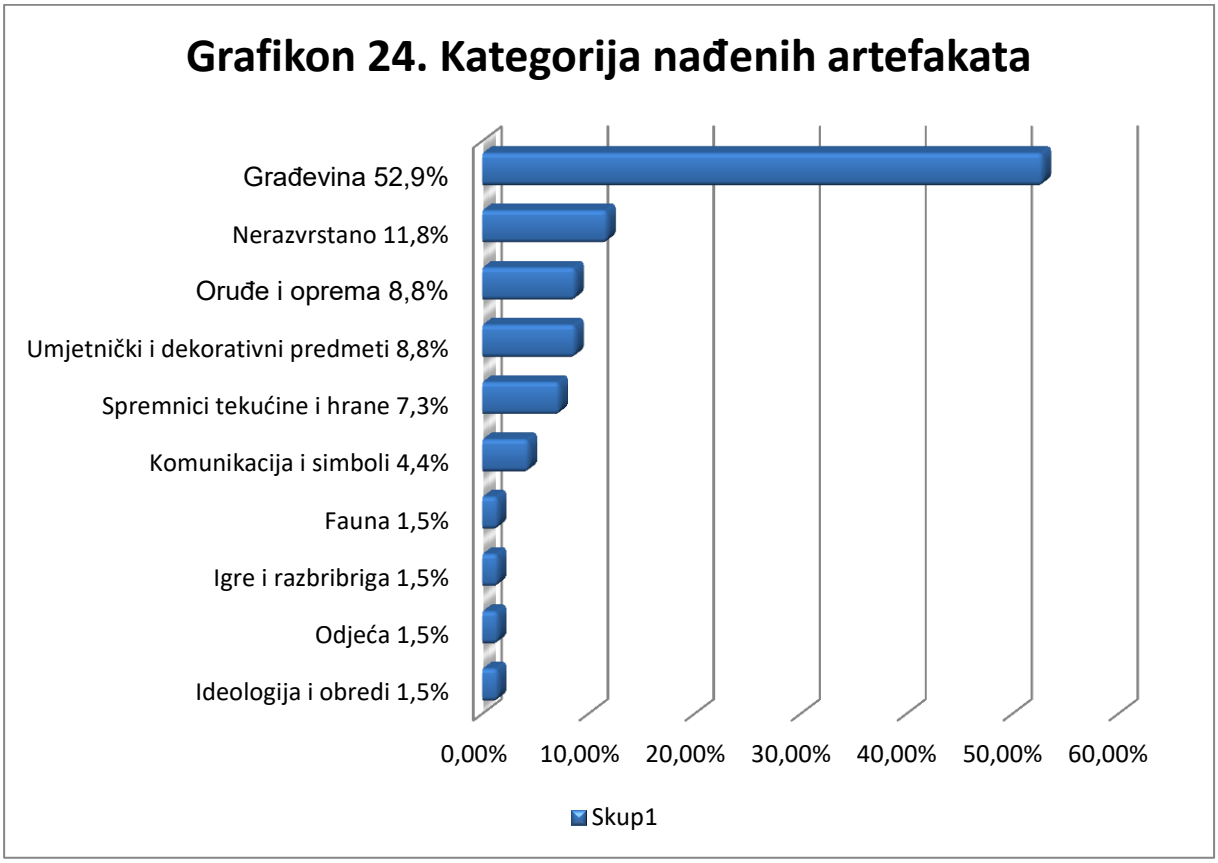

U idućoj tablici 3. Kategorija i namjena predmeta dan je popis svih zabilježenih predmeta iz ovdje analiziranih zadarskih kuća kako bi se dobio bolji uvid u sadržaj grafikona 24.Predmeti u tablici razvrstani prema vrsti te im je pridružena i namjena.

Tablica 3. Kategorija i namjena predmeta nađenih u zadarskim kućama.

KATEGORIJA PREDMETA	**NAMJENA**
NERAZVRSTANA GRAĐA	
keramika	nedefinirana
staklo	nedefinirana
metal	nedefinirana
kamen	nedefinirana
GRAĐEVINE	
impluvij	građevinski element

baza stupa	građevinski element
pilastar	građevinski element
ulomak stupa	građevinski element
puteal	građevinski element
cisterna	građevinski element
dio vodovodnog priključka	građevinski element
brončani okovi	građevinski element
donje ležište za vratnice	građevinski element
podna opeka	građevinski element
kružna opeka	građevinski element
kameni blok	građevinski element
kanalica (imbreks)	građevinski element
krovni crijep (tegula)	građevinski element
žbuka	građevinski element
žbuka s otiskom armature	građevinski element
šuta	građevinski element
profilirana ploča	građevinski element
neprofilirana ploča	građevinski element
profilirana bordura	građevinski element
ploča za oblaganje zidova	građevinski element
ORUĐE I OPREMA	
mlinski rotor	poljoprivredni radovi ili mljevenje
uteg za mrežu	ribarenje
uljana svjetiljka	rasvjeta
brončani šiljak	nedefinirana
vinski vrč	pijenje
čaša	pijenje
SPREMNICE	
velika kamena posuda	spremanje hrane i tekućina
kamenica	spremanje hrane i tekućina
amfora (fragmenti)	spremanje hrane i tekućina

pitos (fragmenti)	spremanje hrane i tekućina
ODJEĆA	
zlatni nakit	nakit
FAUNA	
školjke	prehrambena
IGRE I RAZBRIBRIGA	
stakleni žeton	stolne igre
KOMUNIKACIJA I SIMBOL	
brončani novac	komunikacijsko sredstvo
UMJETNIČKI I DEKORATIVNI PREDMETI	
skulptura Nimfe	kiparstvo
štukatura	Kiparstvo (zidno)
freska	slikarstvo (zidno)
IDEOLOGIJA I OBREDI	
amfora s ostatcima pokojnika (grobni inventar)	pokapanje

Glede namjene, predmeti su, također, svrstani u više osnovnih kategorija prema muzeološkoj klasifikaciji predmeta. Najveću brojnost ima građevinska namjena koja se pojavljuje u 51,4 % slučajeva. Ta kategorija obuhvaća vrlo različite građevne elemente od samog upotrjebljenog materijala za gradnju do pojedinih dijelova građevine ili nekog fiksnog elementa važnog u analizi namjene nekog prostora (npr. Kuća u Ulici Vladimira Papafave 1, tegule; Kuća Rašica 1, baza stupa; Kuća Šimatić Paleka, cisterna). Po brojnosti pojavljivanja potom slijede predmeti nedefinirane namjene koji se pojavljuju s učestalošću od 13,2 %, a podrazumijeva predmete kod kojih je naveden samo materijal izrade bez specifikacije o kakvom je točno predmetu riječ (npr. Objekt na području samostana sv. Dominika, keramika). Potom se po učestalosti pojavljivanja sa postotkom od 7,3 pojavljuje spremanje tekućine i hrane pri čemu se u standardnoj muzeološkoj klasifikaciji hrana i piće obično tretiraju odvojeno, što je ovdje modificirano jer u analiziranoj građi nije najsigurnije što je bilo pohranjeno u nekom predmetu, a činjenica je da su u amforama i pitosima čuvane i tekućina i hrana, odnosno krute i tekuće stvari (npr. Kuća Rašica 1, prostorija A, velika kamena posuda za skladištenje). Takvi su predmeti zahvaljujući nalazima iz većeg broja prizemnih prostorija unutar Kuće Rašica 1.

nađeni u većem broju na zadarskom poluotoku. U nešto većem postotku od 5,9% javljaju se i ostaci zidnog slikarstva koje ulazi u umjetničku kategoriju (npr. Kuća na području samostana sv. Nikole, freske). Zapravo bi ova kategorija ukoliko bi joj se dodali i mozaici bila uz građevinsku jedna od najdominantnijih kategorija, a što samo pokazuje da su nalazi najvećim dijelom vezani uz same arhitektonske i dekorativne ostatke. Novac koji je okarakteriziran kao jedno od sredstava u komunikaciji pojavljuje se u 4,4 % slučajeva, a što je od veće pomoći u dataciji upotrebe nekog objekta. U manjem se postotku od 2,9 javljaju nalazi vezani uz pijenje, a koje je obrađeno u sklopu kategorije oruđa i opreme (npr. Kuća Rašica 1, vinski vrč). Svi se drugi predmeti pojavljuju u istom, dakle iznimno malom postotku, što se može vidjeti na idućem grafikonu (v. Grafikon 25.) koji donosi više namjena poput nakita koji se u muzejskoj klasifikaciji tretira kao dio odijevanja (npr. Objekt na položaju kazališta Verdi, zlatni nakit). U kategoriju faune uvršteni su mekušci koji su bili u kući uskladišteni za prodaju (Kuća Rašica 1, školjke). U jednako malom postotku pojavljuju se i stolne igre iz kategorije igre i razbibrige (*Kuća Rašica 1,* stakleni žeton), dok se isto tako samo u jednome primjeru spominje grobni inventar koji pripada ideologijama i obredima (Kuća na području samostana sv. Nikole, amfora s ljudskim ostatcima). Sve su namjene zapravo navedene u grafikonu (v. Grafikon 25.), kao i u tablici 3.

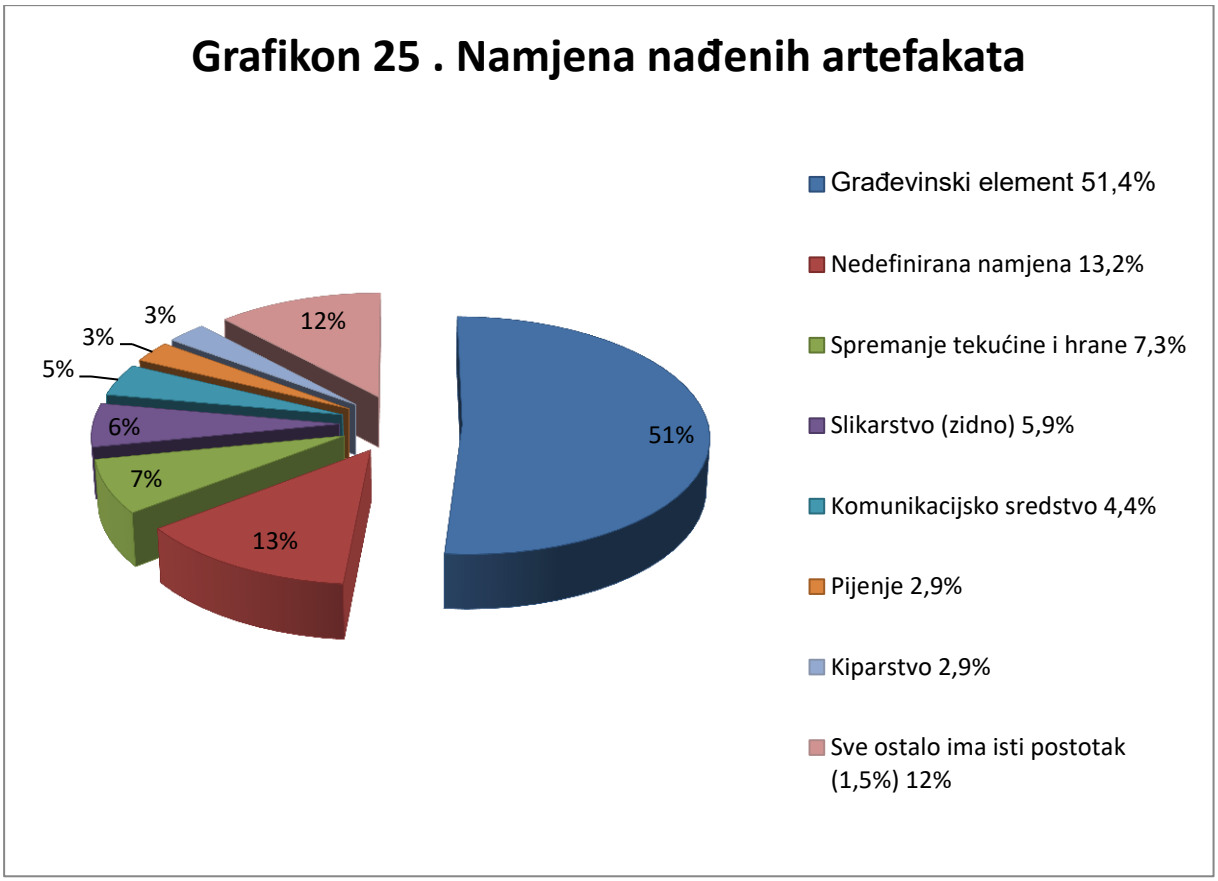

Među materijalima najviše je predmeta od kamena koji se pojavljuje s učestalošću od čak 32,4 % (npr. Kuća Rašica 1, velika kamena posuda), uz napomenu da od navedenog broja, 9,52 % otpada na mramor (npr. Kuća na području samostana sv. Nikole, skulpture Nimfe) (v. Grafikon 27.). Druga je po učestalosti pojavljivanja keramika koja se pojavljuje u postotku od 29,6 (npr. Objekt u Ulici Jurja Bjankinija, keramika). Žbuka se pojavljuje s učestalošću od 16,9 %, pri čemu se unutar te vrste materijala pojavljuju njezine različite invarijante (čista žbuka npr. Kuća Rašica 2; freske odnosno žbuka sa slikarijama npr. Objekt u Ulici Jurja Bjankinija i sl.). Metal se pojavljuje s učestalošću od 11,3 % (npr. Kuća u Ulici Kraljskog Dalmatina, metal), a od toga je, kada je materijal specificiran, poznato da 3,17 % otpada na broncu (npr. Kuća u Ulici Vladimira Papafave, novac), a 1,59 %, primjerice, na zlato (Objekt na položaju Kazališta Verdi, zlatni nakit). Staklo se pojavljuje znatno manje učestalo te je zabilježeno u 4,2 % (npr. Kuća u Ulici Kraljskog Dalmatina, staklo). U manjem postotku od 2,8% pojavljuje se i građa potekla od rušenja (npr. Kuća Rašica 2), kao i organska građa (Kuća Rašica 1).

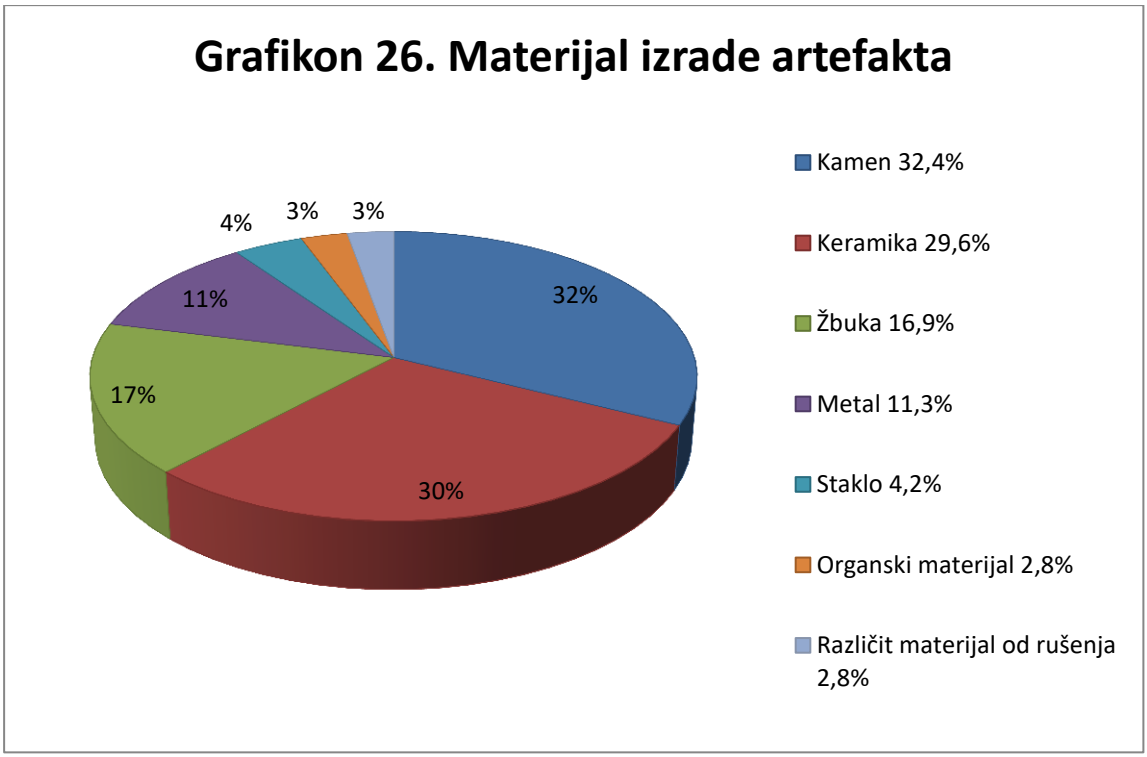
Grafikon 26. Materijal izrade artefakta
32%
30%
17%
11%
4%
3%
3%
Kamen 32,4%
Keramika 29,6%
Žbuka 16,9%
Metal 11,3%
Staklo 4,2%
Organski materijal 2,8%
Različit materijal od rušenja 2,8%

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Stanovanje može, ovisno o stupnju istraženosti, dati brojne i vrijedne podatke o nekom društvu. Suvremeni je svijet sklon promatrati privatni prostor kao nepromjenjivu kategoriju koja postoji samo u sadašnjemu trenutku bez razmatranja prošlih i budućih generacija koje su nastanjivale ili će nastanjivati promatrani prostor. Stambeni prostor u nas postaje predmetom interesa istraživača velikim dijelom nakon Drugoga svjetskog rata. Rimski gradovi na području Liburnije vrlo su šaroliko istraženi, a razina istraženosti ovisi o važnosti grada i raspoloživim financijskim sredstvima. S obzirom na našu dugotrajnu lošu gospodarsku situaciju, na lokalitetima antičke Liburnije provode se najvećim dijelom zaštitna iskopavanja koja rezultiraju parcijalnim ostatcima, a oni ne omogućuju da se dobije bolji uvid u organizaciju nekadašnjih privatnih prostora. Sustavna su istraživanja uistinu rijetkost, a, nažalost, kada se i provode, često su nedostupna javnosti, što ima za posljedicu slabo poznavanje kulture stanovanja predrimskog i rimskog liburnskog svijeta. Problem u analizi raspoloživog materijala jest i činjenica da su istraživanja sve do pred kraj 20. st. provođena u skladu s tradicionalnim metodološkim postavkama koje su bile sklone odvojenom promatranju različitih prostornih komponenti, što znači da su se uglavnom odvojeno razmatrali nepokretni i pokretni nalazi. U zadnjih nekoliko desetljeća u istraživanju stambenih prostora, primarno u razvijenim dijelovima svijeta, učinjeni su ozbiljni metodološki pomaci koji unapređuju istraživanje privatnoga prostora, a u sklopu kojih se različiti prostorni elementi promatraju kao jedna cjelina zahvaljujući čemu poznavanje stanovanja postaje kvalitetnije i cjelovitije. Nedostatak kontekstualne analize ima za posljedicu da je teško detektirati aktivnosti koje su se odigravale unutar nekog prostora i da se najčešće razmatrani prostori mogu na osnovi svojih arhitektonsko-dekorativnih obilježja povezati s formalnim ili neformalnim funkcijama. U skladu s dugim kontinuitetom života većine objekata u Liburniji, kao i kompleksnih promjena koje se zbivaju u dugotrajnim periodima, stambeni prostori se mijenjaju.

Disertacijom je trebalo utvrditi izgled privatnoga prostora u najvažnijim predrimskim i rimskim naseljima u Liburniji, što znači da je trebalo identificirati privatne objekte, njihove tipologije, proučiti smještaj u prostoru, uočiti materijale i tehnike gradnje te usporediti predrimska i rimska zdanja i uočiti sličnosti i razlike kako bi se vidjele promjene koje nastaju uspostavom rimske vlasti. U disertaciji sam koristila različitu građu, no najvećim su dijelom to bila objavljena izvješća o provedenim istraživanjima na području značajnih liburnskih

gradova. U istraživanju te građe pojavilo se više problema, a među najvećima su bili problemi ograničene dostupnosti građe i financija jer sam kao osoba izvan sustava sama snosila trošak svojeg studija, što je podrazumijevalo da i troškove svih drugih potrebnih aktivnosti snosim iz vlastita budžeta, a to je u zadanoj situaciji bila nemoguća misija jer ponajprije nije posrijedi bila samo jedna sredina, nego više njih. S obzirom na postavljene ciljeve, trebala sam prvo uočiti koje to promjene donosi rimska vlast, zbog čega sam morala proučiti i prostor predrimskoga svijeta, a upravo sam se na njegovu primjeru brzo suočila i s drugim problemima poput slabe istraženosti i nedostatka kontekstualnih podataka. U prvom dijelu istraživanja sam se usmjerila najvećim dijelom na određivanje obilježja kuća predrimskoga liburnskoga svijeta.

Uspostavom rimske vlasti mijenja se liburnski način stanovanja. Sudeći prema skromnim podatcima o predrimskim liburnskim kućama, one su se prvotno najčešće gradile od neobrađenog kamena bez veziva, odnosno od materijala koji je graditeljima kuća na određenom području bio pri ruci. Vidljivo je da je potkraj predrimskog razdoblja došlo do napretka u tehnikama gradnje te se tako u gradnjama počeli upotrebljavati priklesani kamen i glina kao vezivo, što se obično pripisuje, kontaktima sa stranim svijetom. Informacije o drukčijim načinima gradnje ovdje su, čini se, doživjele svoju liburnsku interpretaciju.

Sudeći prema do sada istraženim liburnskim kućama, to su bili najčešće jednoprostorni objekti koji su, s obzirom na svoju neraščlanjenost, morali biti multifunkcionalni, dok se kod mogućih višeprostornih objekata može pretpostaviti nešto veća diferencijacija u upotrebi prostora. Naime, iako prevladava stajalište da su prostori liburnskih kuća bili najčešće jednprostorni i manje veličine, kako na otocima, tako i na obali i u unutrašnjosti, treba ostaviti otvorenom mogućnost da je jedan dio kuća mogao imati pregradnje, a da njihovo nenalaženje može biti posljedica slabe istraženosti, propadljive strukture pregradnih zidova ili nekih trećih razloga. No, kako pokazatelji pregradnji uglavnom nedostaju, ako su one i postojale, bile su, čini se, rijetkost. Uzimajući u obzir slabo poznavanje predrimskih kuća i donedavno prisutnu metodologiju istraživanja koja se nije bavila kontekstualizacijom nalaza, u upoznavanju nekadašnjih kuća mogu velikim dijelom pomoći i kulturna antropologija i etnologija, odnosno primjena metode komparacije.[2002] Upravo zahvaljujući primjeni spomenute metode moguće je

[2002] Paralela se ovdje, primjerice, može povući s istraživanjima Pierra Bourdieua, sociologa, filozofa i antropologa, koji je proučavao život Berbera na sjeveru Alžira, u vrijeme alžirskog rata za nezavisnost od francuske vlasti (1954. – 1962.). Berberi su bila poljodjelska populacija koja je živjela jednostavnim životom na sjeveru Afrike još u drugoj polovici 20. st. Njihov način života i vjerovanja odrazili su se na koncepciju i

povući određene paralele s predindustrijskim društvima koja su živjela poštujući prirodne ritmove. Moguće je pretpostaviti da je u predrimskim kućama postojala podjela u korištenju prostorom koji se zbog pragmatičnih razloga, ako ni zbog čega drugog, morao upotrebljavati u skladu s prirodnim ritmovima jer je takav način života imao određenu prostornu logiku koja je bila usko povezana s razinom osvijetljenosti, a kroz to i iskoristivosti tijekom dana, pa valja očekivati da su svijetli dijelovi doma, dakle oni bliže ulazu i mogućim drugim otvorima, služili u Liburniji kao i u gotovo svim predindustrijskim društvima za svakodnevne aktivnosti poput pripreme hrane (ali ne nužno i kuhanja), tkanja, a oni tamniji za spavanje i/ili skladištenje hrane. Iako se ovdje raspravlja o razvijenim sredinama, izgledno je da su se i u kućama unutar takvih naselja držale životinje, samo vjerojatno u manjoj mjeri negoli u onim ruralnijim. Vrlo je vjerojatno da su se ljudi u takvim razvijenijim sredinama bavili s više aktivnosti kako bi lakše preživjeli, a držanje životinja bio je jedan od načina da se poveća kvaliteta života i stanovanja.

Uz ognjišta u liburnskim su se kućama mogle držati velike posude s hranom, no nije se sva hrana mogla držati pokraj ognjišta zbog raznih razloga, napose zbog različite osjetljivosti pojedine hrane pa je lakše pokvarljiva hrana vjerojatno bila uskladištena u najhladnijem dijelu doma, a ona najmanje osjetljiva tamo gdje je bilo za to mjesto (npr. u Radovinu to je bila prednja polovica kuće). Zapravo različita se hrana mogla držati na različitim mjestima unutar doma. U grčkim višeprostornim kućama starijega željeznog doba dodatni kućni prostor mogao je služiti je za skladištenje i zapravo nije potpuno sigurno da su stražnji prostori u višeprostornim objektima imali funkciju spavanja jer u njima nisu nađeni pokazatelji koji bi to potvrdili, no život u skladu s ritmovima prirode išao bi tomu u prilog. Zapravo poimanje privatnosti nije moralo biti slično današnjem shvaćanju tog pojma, što treba imati na umu. U predrimskoj se kući može očekivati organizacija doma usklađena s egzistencijalnim potrebama. Kao određena specifičnost liburnskoga prostora može se izdvojiti naznaka postojanja pretprostora, a to će morati potvrditi daljnja istraživanja. Ti su prostori nađeni na pojedinim lokalitetima na jugu Liburnije, a oni su stanovnicima takvih kuća omogućivali da veći dio dana i godine borave vani te da se na taj način poveća iskoristivost raspoloživoga prostora, što je obilježje i grčkoga željeznodobnog svijeta. Veća različitost dimenzija

iskorištavanje kućnoga prostora, koji je bio podijeljen prema načinu uporabe, a u sebi je imao ugrađen određeni sustav vrednota pa je tako u kućama postojala jaka opozicija između svjetla i tame, kao i s time povezana opozicija muškarca i žene. Svijetli dijelovi kuća bili su namijenjeni različitim svakodnevnim aktivnostima, a tamni su bili predviđeni za boravak životinja i prirodne aktivnosti poput spavanja, rađanja, umiranja koje nisu zahtijevale nužno prirodno osvjetljenje v. P. BOURDIEU, 1992, 271-283.

nekadašnjih kuća pokazuje da je vrlo vjerojatno veličina privatnoga prostora bila povezana sa statusom neke osobe te da se moglo očekivati da se prestiž ostvarivao i upotrebom prestižnih predmeta, poput uvoznog posuđa za posluživanje i drugog. Prema dosadašnjim spoznajama, liburnske su kuće su bile skromne i jednostavne, što vrijedi vjerojatno za najveći dio ove populacije. Nadalje, liburnske su predrimske kuće bile velikim dijelom smještene uz bedeme i zaštićene lokacije kako bi bile što sigurnije od vremenskih i drugih nepogoda. Ipak jedan je dio kuća bio organiziran u blokove unutar različito koncipiranih uličnih sustava, što upućuje na dobru prostornu organizaciju liburnskih predrimskih sredina. Ono što se može uočiti promatrajući međusobni odnos predrimskih i rimskih kuća jest da su predrimske kuće najčešće dijelile zidove, dok je rimski svijet u vezi s tim preferirao odvojenost, koja je u pozadini imala svoju pravnu regulativu.

Predimske objekte kasnije preslojavaju „nova“ rimska zdanja, pri čemu se događa i da nove gradnje u potpunosti negiraju stare objekte, ali se isto tako događa da se novi objekti grade na starijim temeljima, a u tom procesu transformacije kućnih prostora nastaju promjene ne samo u materijalima i tehnikama gradnje nego i u tlocrtima, što upućuje na bitno drukčije načine života i stanovanja između dvaju svjetova. Najveći se dio rada bavio rimskodobnom Liburnijom i tamošnjim kućama. U gradnjama se tako uspostavom rimske dominacije počinju rabiti obrađeni kamen, vezivo, kao i drugi materijali, zajedno s drugim različitim tehnikama gradnje rimskoga svijeta. Prema nalazima iz Nina, može se uočiti da su stanovnici različitih društvenih slojeva preuzimali rimski način gradnje u skladu sa svojim mogućnostima. To znači da će promijene biti očitije u imućnih jer su bolje pozicionirani Liburni s obzirom na svoj društveno-imovinski status morali prihvatiti mnogo više elemenata romanizacije u svim segmentima života, pa tako i u stanovanju. Domaća elita će u skladu s novim potrebama najvećim dijelom negirati stare gradnje, dok će niže pozicioniran domaći svijet često nastaviti živjeti na gradnjama preuzimajući novine u mjeri u kojoj im je to omogućivao status, što je opet najvidljivije na primjeru iz Nina. Naime, elita je prihvaćanjem rimske vlasti i dalje nastavljala aktivno sudjelovati u upravnom životu svoje sredine jer je na taj način zadržavala slične pozicije, ali i profitirala u usporedbi s prijašnjim prilikama. Nov je način života u „paketu“ sa suradnjom donosio drugi standard života odnosno prihvaćanje i kopiranje rimskih običaja u skladu s mogućnostima koje su diktirale potrebe. To što rimska naselja uglavnom nastavljaju živjeti na starim temeljima, posredno upućuje na razvijenost liburnskih naselja, odnosno njihov dobar smještaj i veću izgrađenost, kao i bolju prostornu organizaciju koja je na taj način ugrađena u rimski svijet.

Dosadašnja su istraživanja Liburnije kao i uostalom gradskih prostora rimskog svijeta bila više usmjerena na javni negoli na privatni prostor. Kao što postoji razlika u istraženosti privatnog i javnog prostora, slična se razlika može uspostaviti u istraživanju privatnih prostora koji pripadaju ljudima različita društveno-imovinskog statusa. Iako bi se na prvi pogled mogli očekivati slični problemi u proučavanju različitih stambenih prostora, odnosno prostora koji pripadaju ljudima različitih slojeva, to zapravo nije tako. Naime, stanovanje viših slojeva bolje je poznato, baš kao što je bolje poznat javni prostor, a takva situacija ne daje mogućnost dobivanja prave slike nekadašnjeg života.

Grad je zapravo najsloženija tvorevina u smislu organiziranja i zadovoljavanja različitih potreba društva te u njegovoj konstrukciji dolaze do izražaja razvojni dosezi toga istog društva, i upravo zbog činjenice da se u urbanim sredinama najbolje očituju dosezi rimske kulture življenja u ovoj su disertaciji razmatrane gradske sredine.

Najbolje sačuvani ostatci rimskih kuća sačuvani su, od ovdje razmatranih sredina, u Ninu. Iako su istraživanja u Ninu dala bogatu građu, ona su slabo dostupna jer su slabo objavljena. U pisanju disertacije krenula sam od pretpostavke da niže pozicionirano liburnsko stanovništvo u rimskome vremenu zadržava tradicijske elemente u gradnji, ali ujedno prihvaća novine, ali u manjoj mjeri. Upravo zahvaljujući nalazima iz Nina napravljena je tipologija tamo nađenih kuća koja je pokazala određene sličnost sa tipologijom izrađenom na primjerima iz Kampanije, uz određene specifičnosti koje pokazuju da u privatnim gradnjama do izražaja dolazi pojedinac i njegov društveno-imovinski status kao i njegovo shvaćanje rimskoga svijeta. Zapravo je najveći dio rimskoga svijeta bio loše situiran te je živio u objektima sasvim drukčijih obilježja od onih reprezentativnih, a koji se smatraju tipičnim za rimski svijet, što potvrđuje i tipologija kuća u gradovima Kampanije, a koju je dao vodeći stručnjak za privatan prostor rimskoga svijeta A. Wallace-Hadrill. Taj je kontrast između društvenih slojeva i njihovih mogućnosti isto tako vidljiv i iz predložene tipologije ninskih kuća. Niži su slojevi, sudeći prema primjerima s liburnskoga prostora, prihvatili nove načine gradnje, što je vidljivo u obradi kamena i obilatoj uporabi žbuke, kao i upotrebi novoga pokrovnog materijala. Uz minimalne promijene koje se najvećim dijelom zasnivaju na primjeni novih materijala i tehnika gradnje ovdje se mogu uočiti i krupnije promjene vidljive u organizaciji prostora, a vjerojatno i samoj katnosti kuća koja se može pretpostaviti i za niže pozicioniran ali solidno situiran liburnski svijet. Kao što je već ranije rečeno Liburni nisu promijenili način gradnje odjednom s uspostavom rimske vlasti, već su postupno prihvaćali promjene, te se tako u njih u prijelaznom razdoblju, dakle prije uspostave rimske vlasti,

uočavaju inovacije u gradnjama, što će olakšati i ubrzati prihvaćanje raznih arhitektonsko-dekorativnih novina, odnosno doprinijeti brzoj romanizaciji.

U određivanju tipologije kućnih prostorija oslanjala sam se na tipologiju pompejskih kuća jer je riječ o tipologiji izvedenoj na cjelovitim i dobro istraženim ostatcima. U tu sam svrhu prvo detaljno proučila, a potom i opisala tipologiju prostorija izrađenu na primjerima iz Kampanije. Tipologija prostorija se najvećim dijelom oslanjala na arhitektonsko-dekorativna obilježja razmatranih prostorija, pri čemu su u prvi plan stavljeni položaj pojedinih prostorija, njihova veličina te dekoracija. S obzirom na stanje istraženosti u Liburniji, nije se konkretno mogla izraditi precizna tipologija, ali je unatoč tomu vidljivo da se ovdje pojavljuju različiti tipovi prostorija koje se s manje ili više sigurnosti mogu povezati s uspostavljenom tipologijom rimskog svijeta, a onda i latinskom terminologijom.

Iako je Liburnija najvećim dijelom slabo istražena u smislu privatnih prostora, ipak postoje prilične razlike u istraženosti pojedinih sredina. Istraživanje je obuhvatilo 22 grada i veći broj lokaliteta od čega se njih 38 odnosi na bolje istražene lokalitete, uz napomenu da je, od navedenoga broja, 26 lokaliteta vezano za Zadar, a ostatak uz druge sredine. Uz osnovne podatke o svakom naselju, u radu je posebna pozornost dana arheološkim istraživanjima, pri čemu je količina raspoloživih podataka vrlo neujednačena. Neke su od liburnskih sredina gotovo potpuno nepoznate poput primjerice Alvone, Ortoplinije, Argirunta i nekih drugih. No isto tako neka su naselja bolje istražena od ostalih, poput antičkog Zadra, Nina, Rijeke. Bogatstvo nalaza u Zadru posljedica je i višeg upravno-administrativnog statusa toga grada u odnosu prema drugim liburnskim gradovima. Nin, kako je već naglašeno, obiluje bogatim nalazima, o čemu svjedoči više lokaliteta, poput nedavno sustavno istraženog lokaliteta na Banovcu, ali i nekih drugih. Međutim, zbog nešto veće količine objavljene, odnosno raspoložive građe za antički Zadar, ovdje je najviše pozornosti dano upravo toj građi, uz napomenu da je u disertaciji obrađena i dostupna građa iz drugih liburnskih gradova, ali ona zbog male količine podataka nije statistički analizirana pa ću ovdje prvo dati kratki prikaz analize građe za Zadar, a onda ću općenito ustvrditi sličnosti i razlike u gradnji i organizaciji kućnih prostora liburnskih gradova u rimsko vrijeme.

Statistička analiza kuća u Zadru obuhvatila je tri vrste podataka. U prvom dijelu, vezanom za kuće i njihov položaj, utvrđeno je da je najveći broj kuća ulazio u kategoriju mogućih kuća za koje nije posve sigurno jesu li doista bile kuće, pri čemu se pretpostavka o kućnim prostorima dobrim dijelom zasnivala na činjenici da je gradski prostor općenito podijeljen na privatne i javne površine unutar kojih se najveći dio gradskog tijela odnosio na privatnu gradnju.

Središnji dio rimskoga grada bio je najvećim dijelom rezerviran za javne gradnje, a to se odnosilo primarno na forum s pripadajućim javnim građevinama. Uz navedene, postojale su i druge zone s javnim gradnjama poput termalnih prostora, kazališta, amfiteatra i drugih, a unutar njih su područja primjerice s amfiteatrima bila populističkog karaktera jer je njihovo posjećivanje privlačilo široku paletu ljudi, zbog čega se u blizini njih ne trebaju očekivati kuće u kojima su živjeli društveno pozicionirani ljudi, ali to zapravo ne znači da oni nisu mogli na tim lokacijama posjedovati kuće, nego samo da u njima vjerojatno oni sami nisu živjeli, već da su ih vrlo moguće iznajmljivali i na taj način ostvarivati dodatan prihod. Statistička je analiza pokazala da je u građi jako mali postotak sigurno identificiranih kuća, što treba imati umu pri interpretaciji svih ovdje dobivenih podataka. Naime, uokolo značajnih gradnji grade se stambeni objekti uglavnom reprezentativnijeg karaktera, što je u nas vidljivo na primjeru grada Krka, gdje se terme grade u blizini reprezentativnih kuća, kao i na mjestima na kojima su od ranije egzistirala imućnija zdanja, što znači da su područja u blizini termi bila poželjna za stanovanje imućne populacije.

U sklopu analize vrste provedenih istraživanja uočeno je da su istraživanja privatnoga prostora najvećim dijelom bila neplanska te su se provodila slučajnim odabirom, odnosno odabirom koji je rezultirao zaštitnim iskopavanjima, što je najčešće dovelo do skromnih nalaza. Očekivano dakle najviše je zabilježeno zaštitnih iskopavanja, dok je relativno velik postotak istraživanja bez podataka o vrsti provedenih istraživanja, zbog čega postoji mogućnost da je većina istraživanja privatnih prostora ulazila u ovu kategoriju. Napomenula bih da je dominacija ovakvih istraživanja, nažalost, posljedica uglavnom prije spominjanih novogradnji i pregradnji, a ne planskih radova na proučavanju građe, što se odražava na kvaliteti i kvantiteti raspoložive građe, a takav je pristup prevladavajući.

Mali broj podataka o provedenim istraživanjima posljedica je primarnog korištenja objavljenim kratkim izvještajima o provedenim istraživanjima. Statistička analiza za grad Zadar pokazala je da je veća koncentracija reprezentativnih nalaza zabilježena na području u blizini foruma i na glavnim gradskim komunikacijama, pri čemu je dekuman zbog načina rasprostiranja grada imao veću važnost u pozicioniranju reprezentativnijih objekata s obzirom na kardo. Najveći broj nalaza na središnjim lokacijama posljedica je dijelom veće atraktivnosti glavnih gradskih zona u rimsko doba, kao i činjenice da je tijekom vremena zadarski forum zadržavao svoju atraktivnost te se na tom području dosta gradilo, osobito nakon Drugoga svjetskog rata, a što je rezultiralo brojnim nalazima prilikom obnova, pregradnji i novogradnji. Iako je istočni dio grada naseljeniji od zapadnog, na zadarskom je

poluotoku, općenito gledano, veća koncentracija reprezentativnih nalaza zabilježena u zapadnom dijelu grada, što se može pokušati objasniti privlačnošću tog područja za ondašnju elitu, a to će, vjerujem, dodatno potkrijepiti buduća istraživanja. Zbog slabije istraženosti ne mogu se donositi dalekosežniji zaključci o gustoći naseljenosti pojedinih dijelova grada, ali se mogu uočiti područja poput spomenutog zapadnog dijela zadarskog poluotoka, a u kojem su evidentirani nalazi koji po svojem sadržaju upućuju na njegovu veću reprezentativnost.

Do sada je najviše podataka o antičkom Zadru pružilo razdoblje druge polovici 20. st., pri čemu se najopsežnija istraživanja i radovi o njima mogu datirati u pedesete i šezdesete godine prošloga stoljeća.

Do sada u Zadru nije nađeno nijedno cjelovito zdanje koje bi omogućilo da se napravi tipologija kuća poput one u Ninu, no na osnovi dostupne građe jasno je da su ovdje egzistirale kuće s atrijem i/ili peristilom. U drugom dijelu statističke analize zadarske građe u prvi su plan ušli prostori i njihova obilježja. Ta je analiza pokazala dominaciju nedefiniranih u odnosu prema definiranim prostorijama. Najcjelovitiji nalaz u Zadru vezan je za Kuću Rašica 1 unutar koje je identificirano devet prostorija, koje su pripadale jednoj polovici prednjeg dijela kuće s dijelom peristila u stražnjem dijelu doma, što znači da je broj prostorija u prizemlju bio veći od navedenog broja, a kuća je, usto, bila i katna, što upućuje na još veći broj prostorija. Dakle, kada se spominju pojedinačne prostorije unutar doma, taj je broj uvijek parcijalan zbog necjelovitosti nalaza. Teško je i u najbolje istraženim kućama Kampanije definirati točan broj prostorija unutar pojedinog objekta jer su katovi, u pravilu, nesačuvani ili rjeđe donekle očuvani. Primjeri iz Nina jasno pokazuju da su različiti slojevi stanovništva prihvatili romanizaciju dok primjeri iz Zadra ne omogućuju da se dođe do istog zaključka zbog manjka takve usporedne građe o nižim slojevima, ali ipak sve upućuje na jaku romanizaciju liburnskoga prostora.

U Zadru su najčešće u provedenoj analizi identificirani prostori koji se svojim obilježjima mogu identificirati kao cele, peristilini, triklinijski prostori, androni i drugi tipovi prostora. Međutim, u ovom je istraživanju bilo teško odrediti arhitektonsko-dekorativna obilježja prostorija zbog nepotpunih podataka te su prostorije, nažalost, najčešće identificirane na osnovi parcijalnih podataka. U najvećem broju slučajeva arhitektonsko-dekorativna obilježja prostorija razmatrana su zasebno od artefakta jer metodologija provedenih istraživanja nije omogućila kontekstualan pristup, uz nekoliko, uvjetno rečeno, iznimaka poput Kuće u Ulici Vladimira Papafave 1. Tipologija prostorija upućuje na to da je u Zadru rano došlo do prihvaćanja rimskih tekovina u imućnijih slojeva koji su si mogli priuštiti viši standard

življenja, a to je vidljivo ne samo u arhitekturi već i u dekoraciji vezanoj za obradu zidova i podova, ali i upotrebi oplata za luksuznu dekoraciju zidova.

Blizina Italije omogućivala je da se arhitektonsko-dekorativne inovacije prenose bez mnogostrukih interpretacija i reinterpretacija privatnih gradnji, što je imalo za posljedicu i veću bliskost s gradnjama zabilježenima u središtu rimskoga svijeta, na što su utjecali i drugi čimbenici poput sličnih prirodno-geografskih uvjeta.

U analiziranim zadarskim kućama očekivano prevladavaju male i srednje prostorije, dok su velike prostorije najrjeđe identificirane. Podatci o dimenzijama zidova također su parcijalni i pokazuju da su srednje debeli zidovi najučestalije nalaženi što se može povezati sa pretpostavkom da su ovakvi zidovi bili najoptimalniji za gradnju te da su zbog toga i češće bili građeni od zidova veće ili manje debljine. Po učestalosti pojavljivanja nakon toga se češće javljaju debeli negoli tanki zidovi, što je dijelom posljedica i veće trajnosti debljih zidova. Za pretpostaviti je da je većina populacije živjela u skromnijim gradnjama koje se najvećim dijelom nisu očuvale upravo zbog svoje „skromnosti“. Kako je očuvanost kuća slaba, tako su i podatci o obradi zidova nepotpuni i rijetki, a pokazuju najvećim dijelom utjecaj rimskoga svijeta na bogatije Liburne. Od svih tehnika najčešće se u obradi zidova primjenjuje žbuka, a zidovi su relativno često ukrašeni slikanjem na žbuci odnosno freskama. Kada su zabilježeni podatci o motivima, onda se događa da se u izvješćima opisuju njihovi likovni ostatci, a bez potkrepe u ilustracijama, zbog čega se teško može u takvim slučajevima dobiti dojam o kojem je stilu u dekoraciji riječ. U kućama se zapravo češće mogla očekivati veća prisutnost slika negoli mozaičnih podova jer je oslikavanje bilo manje financijski zahtjevno od mozaičnih podova. Uz mozaične podove pojavljuju se i podatci o drugim vrstama podova (npr. *opus signinum*, *opis spicatum*), samo se oni u analiziranom uzorku pojavljuju sa znatno manjom učestalošću. Velika brojnost mozaika upućuje na to da mozaici možda tijekom vremena gube na skupocjenosti. Mozaični pod vjerojatno si je s vremenom mogla priuštiti i svaka iole imućnija obitelj. Tom bi zaključku možda išla u prilog činjenica da među nalazima prevladavaju crno-bijeli mozaici koji su bili jeftiniji i jednostavniji od polikromnih mozaika, a datiraju se u rani period Carstva. No zapravo je istina da su u tom periodu ranog Carstva upravo crno-bijeli mozaični podovi bili gotovo posvuda rasprostranjeni, odnosno da su bili u modi, tako da se prisutnost takvih mozaika ne treba povezati samo sa slabijim financijskim mogućnostima vlasnika nego i trenutačnim trendovima. Ipak vjerojatno je manja financijska zahtjevnost njihove izvedbe omogućila da mozaici budu široko rasprostranjeni. Vrijednost mozaika stoga se treba temeljiti ne samo na prisutnosti, odnosno odsutnosti boje, nego

primarno na kvaliteti izrade, ali i efektnosti nekog prikaza. O visokoj kvaliteti mozaične produkcije svjedoči i nalaz mozaičnog poda u Kući u Ul. Kraljevskog Dalmatina u kojoj je nađen mozaik s motivom svastika, a koji je svojim motivima gotovo istovjetan mozaiku iz kuće *Casa dei Centauro* (VI, 9, 3-5). Osim toga, taj mozaik svjedoči o jakim i ranim romanizacijskim utjecajima koji u sferi konkretnog mozaika nisu doživjeli reinterpretaciju. Međutim, iako mozaici i freske na prvi pogled odaju dojam najvećeg luksuza, zapravo su poseban luksuz bile oplate i ukrasi od skupocjenog mramora.

Kada su posrijedi podatci o otvorima u zidovima, to su najčešće podatci o vratima, dok su ostali otvori uglavnom pretpostavljeni jer zidovi obično nisu sačuvani u dovoljnoj visini da bismo dobili podatke o drugim otvorima. Uz podatke o vratima nešto su češće evidentirani i podatci o otvorenim prostorima. Širina dovratnika (štokova) malokad je zabilježena, no, kada jest, uglavnom su to dovratnici manje širine, što je u skladu s činjenicom da su najčešće sačuvani ostatci manjih i srednjih prostorija jer su se one i najčešće gradile. Analizirana građa pokazuje da su prostorije tijekom vremena mijenjale namjenu i izgled pa se tako vrata pojedinih prostorija zazidavaju ili se grade nove prostorije bez vratiju u koje se onda moglo ulaziti s kata. Sve to pokazuje da je postojala velika razlika u upotrebi i dostupnosti prostorija. U Kući Rašica 1 promjene koje ta kuća proživljava u kasnijem razdoblju svoga postojanja upućuju na razdoblje ruralizacije grada u sklopu koje kuća, u mnogo većoj mjeri negoli je to bio do tada slučaj, postaje sjedište intenzivne gospodarske aktivnosti u kojoj je bilo izuzetno važno osigurati sigurnost egzistencijalno važnim namirnicama koje su se skladištile unutar doma. To posredno navodi na zaključak o siromaštvu i nesigurnosti života u kasnoantičkom Zadru.

Za točnu procjenu dostupnosti pojedinih prostorija unutar kuća uglavnom nedostaju podatci jer se najčešće raspolaže djelomičnim ostatcima o položaju pojedinih otvora u zidu te njihovoj širini i brojnosti, a što upućuju na veću ili manju pristupačnost i protočnost prostora. Kao što uostalom reprezentativne veće prostorije daju naznaku svoje poželjnosti i bolje pozicioniranosti unutar kuće neovisno o svom nepoznatom položaju u tijelu doma. Podatci o osvjetljenju također su rijetki, no najčešće je osvjetljenje bilo osigurano kroz vratnice i prozore, pri čemu su posebno značenje, čini se, imali prozori u unutrašnjosti kuća, sudeći prema poznatim primjerima iz stanovanja rimskog svijeta, jer su oni morali biti usmjereni prema otvorenim i izravno osvijetljenim prostorima kako bi povećali vidljivost unutar doma.

S obzirom na to da prostorije uglavnom nije bilo moguće povezati s artefaktima, namjena se prostorija najvećim dijelom mogla utvrditi na osnovi zatečenih arhitektonsko-dekorativnih

obilježja. Takvo zaključivanje o namjeni bilo je prilično šturo i namjena je na taj način najčešće svedena na više ili manje formalnu, odnosno neformalnu funkciju. Najčešće je zabilježena, uvjetno rečeno, reprezentativna namjena, odnosno utvrđeno je da su sačuvani prostori bili prikladni za pokazivanje u javnosti pri čemu je takav zaključak zasnovan na nalazu mozaičnih podova ili ulomaka fresaka, dakle dekoraciji bez uzimanja u obzir drugih čimbenika (pokretnih, ali i nepokretnih) jer oni uglavnom nisu bili dostupni za analizu. Evidentirani su u zadarskom uzorku i prostori utilitarne namjene, no takva je procjena namjene uglavnom utemeljena na najbolje sačuvanoj i do sada istraženoj zadarskoj kući (Kuća Rašica 1). U zadarskoj je građi najrjeđe zabilježena kombinirana namjena nekoga prostora što je posljedica nedostatka pokretne građe, ali i dobrim dijelom tradicionalne metodologije istraživanja. Naime, u kući Šimatić Paleka u njezinom je peristilu vidljiva kombinacija reprezentativnosti i utilitarnosti pri čemu potonja dolazi do izražaja u tamošnjoj cisterni za vodu koja je ukazivala na širok krug ljudi koji su koristili ovaj prostor jer je sama namjena vode najvećim dijelom utilitarna. Unatoč rijetkoj prisutnosti pokazatelja kombinirane namjene u analiziranoj građi, kombinirana je namjena bila vjerojatno najučestalija, samo ju je u ovome trenutku zbog nedostatka potrebnih podataka, barem u smislu kontekstualne analize, teško potkrijepiti većim brojem primjera.

Može se s prilično sigurnošću pretpostaviti da bi, kad bi se raspolagalo sačuvanom cjelovitijom građom, odnos reprezentativnog i utilitarnog bio sasvim drukčiji te bi vjerojatno išao u korist multifunkcionalno upotrebljavanih prostorija. Ta je multifunkcionalnost posljedica stupnja razvoja društva koje nije omogućivalo specijalizaciju pa su se ljudi bili prisiljeni privatnim prostorima koristiti na raznolike načine, kao što su se uostalom morali jednim predmetom višestruko koristiti.

Podatci o artefaktima rijetko su sačuvani, kao i podaci o njihovu smještaju. Dostupni podatci o nalazima nađenima u stambenim prostorima antičkog Zadra pokazuju da su ondje najčešće nađeni predmeti koji ulaze u kategoriju građevina prema muzejskoj klasifikaciji. Podaci o nađenim artefaktima su obuhvatili i evidentirane fiksne elemente koji pomažu u boljem razumijevanju upotrebe nekog prostora jer su često jedini svjedoci veće raznolikosti u namjeni pojedinih prostorija. Osim ranije spomenutih građevina, veći postotak nalaza uz nerazvrstanu građu ima kategorija oruđa i razna oprema, a koja uključuju različite predmete svakodnevne namjene. Među učestalijim predmetima u analiziranoj zadarskoj građi su i spremnici tekućine i hrane, a prisutni su i nalazi novca. Značajni su i umjetničko i

dekorativni predmeti dok su svi drugi znatno manje prisutni, što se može povezati ne samo sa slabom istraženošću nego i slabom objavljenošću nalaza na poluotoku.

Analiza namjene artefakata u Zadru upućuje na to da su zapravo među nađenim predmetima najučestaliji oni vezani uz građenje poput različitog građevinskog materijala ili pak dijelova pojedinih građevina, a što ukazuje da su nalazi najvećim dijelom svedeni na nepokretnu građu. Ipak nalaženi su ovdje i drugi vrlo različiti predmeti vezani za pijenje, ribarenje, mljevenje, rasvjetu, odnosno predmeti koji upućuju na svakodnevni život u sklopu kojega je očito gospodarski segment imao jaku naglašenu ulogu. Takvih je nalaza malo, ali su iznimno dragocjeni jer upozoravaju i na prehrambene i druge navike ovdašnjeg svijeta. Problem u statističkoj analizi ove građe jest u tome što se uglavnom ne raspolaže stvarnim brojčanim podatcima o učestalosti pojavljivanja pojedinih artefakata već su podatci o nalazima poput posuđa dani taksativno bez ulaženja u pojedinosti, pri čemu se ne navodi broj nalaza te se pozornost najvećim dijelom daje reprezentativnim predmetima, što može stvoriti pogrešnu sliku omjera nađenih artefakata unutar koje se onda dobiva iskrivljena slika standarda nekadašnjeg života.

U sklopu cjeline o istraženim privatnim prostorima unutar liburnskih gradova dan je prikaz nalaza u najvažnijim liburnskim sredinama, a koji će se sada na kraju usporediti s građom iz Zadra. Podatci o samim nalazima u drugim liburnskim gradovima najčešće se svode na nalaze u obliku zidova i podova, a češće su to, kao i u Zadru, mozaici negoli zidovi (npr. nalazi mozaičnih podova na lokalitetu Ex pilana Olivieri u antičkom Senju). Najveći je intenzitet nalaza, kako se čini smješten uz područja koja su bila u središtu interesa elita, što odlično dolazi do izražaja na primjeru antičke Tarsatike, gdje je veći broj reprezentativnih objekta odnosno kuća identificiran uz glavni dekuman ili u njegovoj blizini (npr. Kuća u Užarskoj ulici br. 3). Međutim, iako je dobar dio reprezentativnih nalaza vezan za gradska središta, jedan je njihov dio vezan i za periferne gradske lokacije, poput primjera iz Senja, gdje su tijekom novogradnji na području Ex pilane Olivieri nađeni ostatci nekoliko mozaičnih podova. No, u cjelini gledano, veći je broj nalaza najčešće koncentriran na uže gradsko područje. Naime, suvremena elita radi u središtu grada, ali najčešće živi u mirnijim zonama, dok je kod Rimljana, čini se, bilo drukčije te se primarno živjelo i radilo u srcu grada, gdje se moć iskazivala kroz obavljanje gradskih dužnosti. Ovakva se situacija može povezati i sa slabom tehnološkom razvijenošću društva u kojoj je veća udaljenost stvarala probleme u svakodnevnom funkcioniranju.

Ipak, reprezentativni se nalazi koncentriraju i u nešto većoj količini i na prestižnim obalnim lokacijama, što je slučaj s Murterom i nekim drugim sredinama. Kada su zabilježeni podatci o smještaju objekata odnosno kuća u gradskom tijelu, onda su obično dekumani imali prednost pred kardima, pri čemu je takva situacija zapažena ne samo u ranije spomenutom Zadru nego i u drugim liburnskim sredinama, no koje će ulice imati veću važnost u gradskom tijelu, ovisit će o samom položaju i rasprostiranju grada pa je popularnost dekumana ili karda ovisila ponajprije o prirodnim uvjetima. Neovisno o prednosti dekumana pred kardima i obrnuto, dosadašnja istraživanja u gradovima Kampanije pokazala su da su se najreprezentativnija zdanja smjestila uz glavne ulice dok su uz sporedne ulice bile smještene manje imućne kuće. Može se pretpostaviti da je slično bilo i u Liburniji. Glede vrste istraživanja, i u ostatku Liburnije prevladavaju zaštitna istraživanja (npr. Kuća u Užarskoj ulici, br. 1 u Tarsatici), dok su sustavna istraživanja iznimno rijetka (npr. Kuća na području kompleksa sv. Asela (sv. Anselma) u Ninu). Što se pak tiče razdoblja u kojem su provedena istraživanja u ostatku Liburnije, najvećim je dijelom riječ o istraživanjima koja su provedena u drugoj polovici 20. st. (npr. istraživanja na području crkve sv. Kvirina u gradu Krku na otoku Krku) te početkom 21. st. (istraživanja crkve sv. Filipa i Jakova u antičkoj Lopsici početkom 21. st.). No prvi podaci o antičkim nalazima kao i kod Zadra, sežu u ranija razdoblja, pa tako u Ninu kroničari još u 17. st. pišu kratke opise nalaza i daju ujedno i osvrte na prilike u kojima su nalazi nađeni.

Glede datacije samih nalaza u liburnskim gradovima najčešće se pojavljuju nalazi objekta odnosno kuća koji se, kada se mogu datirati, povezuju s ranim stoljećima uspostave rimske vlasti, no u određenom manjem broju primjera preinake i dogradnje se vezuju uz kasnija razdoblja. Primjerice, nalaz dvaju mozaika smještenih u stratigrafiji jedan iznad drugog na području Ex pilane Olivieri u antičkom Senju, ukazuje na dugi kontinuitet života na istom mjestu pri čemu se upotreba prvog poda datira između 1. i 4. st., a drugog između 4. i 6. st. U analiziranim primjerima vidljivo je da kasnije datirani liburnski objekti imaju utilitarna obilježja, odnosno da gube svoju raniju reprezentativnost što je u skladu s krupnim promjenama koje se događaju u funkcioniranju gradova kasne antike.

Konkretni podatci upućuju na dugu upotrebu liburnskih prostora i promijene koje se događaju u njegovoj upotrebi, a koje su prema dostupnoj građi bile prisutne u različitim liburnskim sredinama. Učestala rana datacija privatnih objekta nađenih širom Liburnije upućuje na ranu i intenzivnu romanizaciju Liburnije u razdoblju već od 1. st. pr. Krista, odnosno u razdoblju ranog principata, zbog čega se u razmatranju rimske kuće krenulo ovdje od atrijsko-

peristilnog doma jer je to razdoblje u kojemu je spomenut tip doma bio najraširenij. Takva je situacija dominacije spomenutog tipa kuće bila prisutnija u provincijama koje su uvijek s određenim zakašnjenjem prihvaćale različite utjecaje iz rimskoga svijeta te se u njima nastavljao određeni trend i nakon što je u središtu države došlo do promjena.

Zapravo u najvećem broju slučajeva, kao i u Zadru, u prostorijama unutar rimskodobnih kuća različitih liburnskih gradova evidentirani su ostatci mozaika koji su bili najmanje osjetljivi dijelovi kućnoga reprezentativnog prostora. Ti ostatci svjedoče da je riječ o pripadnicima imućnijih slojeva rimskoga društva, premda je ovdje riječ o široj kategoriji stanovništva koja ne obuhvaća samo one najbogatije. Sam mozaik ne daje naznaku uporabe prostora. Kod reprezentativno uređenih prostorija u kućama na većini liburnskih lokaliteta može se samo pretpostaviti da su one bili smještene bliže središnjoj liniji doma te da su na taj način bile dostupne širem krugu osoba izvan kruga ukućana. Što je prostor bio manji, to je imao intimnija obilježje te mu je uži krug ljudi mogao pristupiti. Utilitarnim prostorima mogao se koristiti veći broj osoba, ali oni nisu bili dostupni osobama izvan kruga kućanstva. Vrlo mali broj objekata odnosno kuća u Liburniji ima identificirano više od jedne definirane ili nedefinirane prostorije. Dobar primjer višeprostornog nalaza vezan je za antičku Tarsatiku i tamo nađen do sada najluksuzniji tarsatički gradski objekt, nazvan Kuća u Užarskoj ulici br. 3, koja se smjestila uz glavnu gradsku ulicu, a riječ je o velikom objektu u kojemu je identificirano nekoliko većih prostorija. Konkretno je evidentiran, kako se čini, prednji dio rimskodobne bogato dekorirane kuće (vile) s raskošnim mozaicima.

Uz iznimku kuće ili, točnije, gradske vile na lokalitetu Banovac u Ninu, koja je gotovo u cijelosti istražena i u kojoj je nađen velik broj prostorija, veći je broj prostorija evidentiran i u mogućoj maritimnoj ili urbanoj vili na Murteru, gdje se primjerice uz more spominje 10 prostorija povezanih trijemom, a uz njega je bio s unutrašnje strane nadozidan i kupališni prostor, što sve svjedoči o iznimnom luksuzu ovog objekta. Veći je broj prostorija imala na primjer i Kuća na području kompleksa sv. Asela (sv. Anselmo) u sklopu koje je do sada evidentirano pet ili šest prostorija. Analizirani objekti, osim vile na području Banovca, ne daju potpunije podatke o površini koju je zauzimala neka kuća. Naime, i kod spomenute vile podatci o površini su nedostatni jer su, kao što je već spomenuto, luksuzni objekti najčešće bili katni pa je nemoguće odrediti točnu površinu svake kuće i kada su podaci o prizemlju relativno potpuni. Rijetki su primjeri u kojima možemo na osnovu dimenzija sa sigurnošću neki objekt identificirati kao vilu odnosno objekt izuzetno visokog standarda, što je posljedica parcijalnih podataka s kojima raspolažemo usko povezanih sa zaštitnim iskopavanjima. Među

takve rijetke primjere može se ubrojiti slučaj s tarsatičkom kućom, Kuća u Užarskoj ulici br. 4 i neki drugi primjeri. Naime,događa se da se reprezentativni objekt, dakle objekt u kojem su nađeni mozaici i freske, gotovo automatski smatra gradskom vilom, no broj ljudi koji si je mogao priuštiti takvu gradnju bio je malen, zbog čega se u gradu može očekivati više kuća negoli vila, osobito u manjim gradovima.

Kuća na Banovcu jedini je do sada evidentiran cjeloviti primjer kuće složenoga tlocrta sačuvan na teritoriju Liburnije i na osnovi nje može se uočiti sigurna prisutnost atrijsko-peristilne kuće na ovom prostoru, kao što se može utvrditi pojedinačna prisutnost atrijskih i/ili peristilnih prostorija na drugim lokacijama u Liburniji. Cjelovitih sačuvanih primjera kuća ima na području oko crkvice sv. Križa, ali je najvećim dijelom je riječ o kućama jednostavnijih tlocrta odnosno nižeg standarda. S obzirom na parcijalne podatke o prostorijama i njihov međusobni odnos, teško je identificirati tipologiju pojedinačnih prostorija stambene arhitekture ne samo u Zadru već i u svim ostalim značajnijim gradovima Liburnije. No, ipak u interijeru rimskodobnih liburnskih kuća su u arhitektonsko-dekorativnom smislu uočeni tipski slični prostori koji bi odgovarali prostorima identificiranim u Zadru, odnosno prostorima tipičnima za imućniji rimski svijet poput taberni, faucesa, atrija i drugih.

Dio je prostorija bilo moguće tipologizirati prema primjerima iz Kampanije, a dio nije s obzirom na parcijalnost nalaza. Iako se na prvi pogled određivanje tipologije čini jednostavnim to nije tako jer se uglavnom ne raspolaže cjelovitijim podacima kao što je to slučaj u Kampaniji. Ovdje u najvećem broju primjera nije bilo moguće identificirati položaj nalaza unutar kuće, kao što nije bilo najčešće moguće odrediti punu veličinu i rasprostiranje prostorije što ukazuje na kompleksnost u obradi ove tematike. Problem je vezan i uz višekratno spominjanu slabu istraženost razmatranih liburnskih gradova i u njima nađenih kuća, pa je količina raspoložive građe i za komparativnu analizu liburnskog stanovanja mala.

Jasno je da se ovdje stoga često ne može odrediti tipologija u smislu povezivanja s primjerima iz Kampanije, što je posljedica ne samo parcijalnosti i slabije istraženosti nego i nekih inovativnih moguće starosjedilačkih rješenja. Takvi su primjeri evidentirani na području Murtera u kućama pod br. XIII., XIV. i XV. u smislu gradnji koje su nađene na većoj udaljenosti od mora, a kod kojih je dvorište bilo zidom odijeljeno od ulice pa se tako, čini se, izravno s ulice ulazilo u dvorišni prostor dok su uokolo bili prostori različite namjene, pri čemu su objekti u unutrašnjosti bili katni. Nažalost, podatci o ovim prostorijama djelomično su dostupni pa je teško detaljnije razmotriti koncepciju tih prostora. Ono što se može uočiti

jest da ovi prostori u Murteru nemaju tipičnu koncepciju rimskih kuća te se u ovdje nađena dvorišta ulazilo izravno, bez hodnika, a koji je karakterističan za nešto imućniji rimski svijet u kojem je on činio neku vrstu sigurnosne zone između unutrašnjeg i vanjskog prostora. Odbacivanje hodnika, barem u ulaznom dijelu može biti posljedica starosjedilačkih tradicija koje možda ukazuju na nekadašnji način života u kojem takvi hodnici nisu bili poznati te se sa uspostavom rimske vlasti zadržao isti stav prema ovom tipu prostora kao ne odviše korisnom.
Debljina zidova kuća i u drugim liburnskim gradovima kreće se u nekakvom standardu srednje debljine koja je omogućivala katnu gradnju (npr. nalazi na području Ex pilane Olivieri u Senju gdje su nađeni zidovi debljine između 45 i 65 cm). Razlike u debljini zidova mogu biti posljedica njihove različite funkcije, ali i promjena u namjeni prostora. Ako je novi dio trebao nositi kat, onda je novoizgrađeni dio bio veće debljine zidova. Takav je slučaj dobro vidljiv na primjeru iz Zadra, gdje je Kuća Rašica 1 tijekom vremena dobila dodatne prostore unutar prednjeg dijela doma, pri čemu su ti, novi prostori građeni zidovima veće debljine u usporedbi s ranijom gradnjom, zbog čega je moguće pretpostaviti da je objekt tijekom vremena dobio katni prostori ili je što je možda još i vjerojatnije postojeći katni prostor učinjen kompleksnijim pa onda i težim u stvarnome fizičkom smislu te je stoga trebalo pojačati nosivost zidova u prizemlju.
Većina identificiranih prostorija u prije razmatanim liburnskim gradovima sadržavala je, kao i u Zadru, mozaike, pri čemu su dominirali crno-bijeli mozaici. Nalazi crno-bijelog mozaika nađeni su, primjerice, na području Rokovače u Skradinu, a koji se dovode u vezu s tamošnjim postojanjem urbane vile. Vrlo je moguće da su crno-bijeli mozaici bili „nijemi“ pokazatelj raskoši zidova jer je, sudeći prema dekoraciji kampanijskih kuća, moguće da su upravo ovakvi mozaici trebali preusmjeriti pozornost na zidove, odnosno podignuti pogled prema gore. Takav je princip vidljiv u trećem stilu pompejskoga zidnog slikarstva.[2003] Čini se da se odjeci ovog stila mogu prepoznati u pojedinim zidnim slikama na Murteru, no treba imati na umu da je sama spomenuta zidna slika nađena u jednoj od murterskih kuća bila nedostupna za bilo kakvu analizu. Podataka o freskama mnogo je manje nego onih o mozaicima u drugim liburnskim gradovima, kao uostalom i u građi za Zadar, ali ne zato što fresaka nije bilo, nego zato što su zidovi fresaka mnogo manje otporni pa su zbog svoje krhkosti slabije očuvani od podova. No i postojeći podatci o freskama najčešće se ne mogu analizirati jer se izdvojeno spominju u kratkim izvješćima bez popratnog ilustrativnog materijala , kao uostalom i svi

[2003] Opš. o trećem stilu zidnog slikarstva kod J. R. CLARKE, 1991, 53-65.

drugi nalazi. Taj je problem dobro vidljiv na primjeru Nadina gdje se uz atrijske kuće spominju i freske, bez drugih kontekstualnih podataka.

Promjene koje se događaju gradnjama na prijelazu iz predrimskog u rimsko doba najvidljivije su u Ninu zbog kontinuiteta nastanjivanja ovoga prostora i istraženosti lokaliteta kod crkvice sv. Križa. Naime, na području uokolo spomenute crkvice evidentiran je dio uličnog sustava s kućama iz predrimskoga vremena koji nije negiran u kasnijemu rimskodobnom vremenu, o čemu je već bilo podosta govora. Očito je da niži slojevi rimskodobnoga društva nastavljaju živjeti na prijašnjim lokacijama mijenjajući tehnike i materijale gradnje, ali ujedno zadržavaju neke predrimske tradicijske elemente poput nepravilnih zidova, uskih koridora između kuća, i drugog. To je pokazatelj zadržavanja starih tradicija i njihova ugrađivanja u rimski svijet pri čemu niže pozicioniran dio tog novog svijeta je nositelj ranijeg životnog iskustva.

Romanizacija ne dolazi do izražaja samo u materijalima i tehnikama gradnje već i u organizaciji uličnog sustava, i u prihvaćanju infrastrukture s odvodnim kanalima i vodovodnim cijevima. Primjer iz Radovina pokazuje da se i manje važna naselja u rimskodobnom razdoblju romaniziraju, odnosno da romanizacija nije bila privilegij samo stanovništva unutar gradskih sredina. Romanizaciju doživljavaju dakle vrlo različite sredine pri čemu je ona bila definitivno izraženija u značajnijim liburnskim gradovima, a upravo ovi navedeni bolje istraženi i sačuvani liburnski primjeri svjedoče da starosjedilačko stanovništvo brzo prihvaća novine. Razmatranje kuća u drugim liburnskim gradovima pokazuje da i u njima često nedostaju podatci o vratima i drugim otvorima, a, kada su i pojedini pribilježeni, onda se uglavnom ne navode njihove dimenzije, barem ne u dostupnim izvješćima. Treba pretpostaviti da su i u drugim sredinama u Liburniji dominirale manje i jednostavnije gradnje koje su se onda morale odraziti na samu širinu štokova. Prirodno osvjetljenje dopiralo je u kuće kroz direktno otvorene prostora, ali zapravo najčešće prodiralo kod slabije situiranog svijeta kroz vrata i druge otvore. S obzirom na nalaze atrijskih (npr. kuće u Bribiru) i peristilnih prostora (veći broj kuća u Zadru) rimskodobnih liburnskih gradova, može se zaključiti da su imućniji slojevi s pomoću više ili manje otvorenih prostora osvjetljivali glavninu svojih stambenih prostora. Nalazi koji upućuju na veći broj višekrilnih vratiju unutar pojedinih liburnskih kuća svjedoči o nastojanju da se kada je god moguće, barem kod pozicioniranog svijeta, ulazni prostori učine što širima nebi li tako doprinijeli boljoj osvjetljenosti čitavog doma.

U najvećem broju slučajeva i u ostalim liburnskim sredinama prevladavaju reprezentativni nalazi objekata odnosno kuća, što je posljedica činjenice da su najčešće od nekadašnjih zdanja

„preživjeli“ upravo takvi, kvalitetnije građeni objekti u koje je uloženo više sredstava i koji su se obično nalazili na prestižnijim gradskim lokacijama koje su i u slučajevima devastacije ostajale vjerojatno češće pošteđene od stradavanja,pri čemu njihova reprezentativnost ne znači da su se svi reprezentativni prostori isključivo koristili u formalne svrhe.

Jasno je iz analizirane građe da uspostavom rimske vlasti nastaju promjene u gradnjama na području Liburnije. Pri tome se uočavaju dva suprotna procesa, a to je da rimske kuće preslojavaju i negiraju stara zdanja, ali je isto tako evidentirano da se novi objekti grade na starijim temeljima. Zapravo vjerojatno su češće novi objekti građeni na starim temeljima, no građa kojom raspolažemo o tome rijetko svjedoči, što je posljedica lošije sačuvanosti manje imućnih kuća, kao i većeg interesa javnosti za objekte višeg statusa. U toj transformaciji kod jednog većeg dijela kuća, dakle kod kuća manje imućnih, nastupaju minimalne promjene, dok su kod imućnijeg dijela preobrazbe obuhvaćale i promjene ne samo u organizaciji kuća već i u prihvaćanju novih tipova prostorija, što je pokazatelj intenzivne romanizacije. Iz ninskog primjera vidljivo je da usvojeni rimski prostori u Liburna doživljavaju specifičnu interpretaciju poput primjerice atrija u kući uokolo crkvice sv. Križa, no nije vidljivo je li je specifičnost bila prisutna i u upotrebi tog prostora koji se isto tako mogao koristiti na različiti način od onoga više-manje uobičajenog u rimskog svijeta.

Podatci o artefaktima u kućama na ostatku liburnskog teritorija također često nedostaju, a još su rjeđi oni podatci koji daju uvid u njihov smještaj u kući ili još rjeđe specificiraju položaj unutar prostorija. Ipak promjene u metodologiji imaju za posljedicu i novi pristup artefaktima, što je vidljivo u istraživanju rustičnoga kasnoantičkog objekta iz Caske u kojemu je metodom kontekstualizacije rekonstruiran izgled nekadašnjega prostora, a koji se očito multifunkcionalno upotrebljavao. Međutim, podatci o kategoriji nalaza i kada su zabilježeni pokazuju, da su najčešće i na drugim lokalitetima, pronađeni nalazi približno iste učestalosti kategorija koje su evidentirane u Zadru. Tako su i u ostatku Liburnije najprisutnije kategorije poput građevina, oruđa i opreme i sl. Podatci o nalazima ne pomažu mnogo u identifikaciji namjene nekoga prostora jer nalazi najčešće nisu razmatrani u sklopu prostorija u kojima su nađeni. Analiza skladišnog posuđa ukazuje da ga je više nađeno na otvorenim područjima liburnskih kuća kako u Zadru tako i u drugim značajnim liburnskim gradovima, a što je u skladu s istraživanjima kampanijskih kuća gdje su se takvi nalazi bili česti na otvorenim lokacijama. Možda je takav smještaj skladišnog posuđa na otvorenim lokacijama posljedica želje da se spriječe krađe jer je riječ o prometnijim kućnim mjestima, pri čemu se istodobno prezentiralo bogatstvo osobe u čijem je vlasništvu bila kuća. Međutim, to skladišno posuđe

vjerojatno je mijenjalo lokaciju, ovisno o dobu godine i samim namirnicama koje su se tu skladištile.

Nedorečen kontekst nalaza osobito je dobro vidljiv na primjeru Kuće u Užarskoj ulici br. 3 u Tarsatici, kod koje je jedna velika prostorija, položena sjeverno u odnosu prema atriju, vjerojatno imala funkciju triklinija s obzirom na arhitektonsko-dekorativna obilježja prostora, ali, u njoj standardno za liburnske prostorije, nisu zabilježeni artefakti koji bi tomu išli u prilog. Dakle, razmatrana je prostorija, sudeći prema svojim obilježjima, bila predviđena za ugošćivanja, ali nedostaju sitni nalazi koji bi to potvrdili ili opovrgli. Koncepcija razmatrane kuće u Rijeci samo je dijelom poznata i, ako je ona imala peristil, onda se ovaj triklinijski prostor vjerojatno koristio naizmjenično s nekom od reprezentativnih prostorija uokolo peristila. Isto tako se može pretpostaviti ne samo različita upotreba toga prostora tijekom različitih godišnjih doba nego i tijekom dana, npr. u prijepodnevnim i poslijepodnevnim satima. Istraživanja u Pompejima pokazala su da namjena nekoga prostor nije isključivo vezana za arhitektonsko-dekorativna obilježja nekoga prostora i da prostori imaju najčešće višestruku upotrebu u sklopu koje reprezentacija nije onemogućivala utilitarnu namjenu prostora.

Nadam se da će ovaj rad skrenuti pozornost na atraktivnost privatnog prostora kao predmeta istraživanja te na potrebu kontekstualnog pristupa tematike stanovanja koja će onda dati jasniju sliku nekadašnjeg življenja. Vjerujem da će moja disertacija, ali i radovi koje će ona potaknuti u budućnosti doprinijeti boljem razumijevanju obrazaca stanovanja u gradovima rimske Liburnije, a time posredno i rimske Dalmacije te rimskoga svijeta. Istražene kuće pokazuju da je liburnski svijet imao sličnosti s kampanijskim kućama u arhitektonsko-dekorativnom smislu, premda je pitanje namjene razmatranih prostorija ostalo velikim dijelom otvoreno. Naime, samo proučavanje objekata na području Liburnije, najvećim dijelom antičkog Zadra, nije uspjelo preciznije ukazati na multifunkcionalnost zbog slabe istraženosti i nedostatka kontekstualizacije, ali vjerujem da će u skoroj budućnosti različita upotreba jednoga prostora biti višestruko potvrđena i argumentirana i na liburnskome prostoru. Naposljetku, i sam suvremeni svijet živi je svjedok fleksibilnosti u uporabi nekoga prostora, osobito kod nižih društvenih slojeva kod kojih specijalizacija nije uzela svoj „danak“, barem ne u najvećoj mjeri. Najčešće u ovoj tematici raspolažemo podacima o arhitektonsko-dekorativnim obilježjima prostora, dok je sačuvano iznimno malo podataka o pokretnim nalazima koji su izuzetno važni za upoznavanje upotrebe nekog prostora jer pokazuju je li njegova upotreba bila u skladu sa arhitektonsko-dekorativnim kontekstom ili je

od njega odstupala. Predočeni rezultati analize zadarskih objekata odnosno kuća uspoređeni s poznatim podatcima o istraživanjima na ostatku liburnskog teritorija pokazuju da su nalazi međusobno usporedivi, odnosno da se na osnovi parcijalno istraženih različitih liburnskih sredina mogu izvesti manje-više slični zaključci o ranoj romanizaciji starosjedilačkog liburnskoga svijeta u razvijenim liburnskim naseljima. Podatci o stanovanju na području liburnskog susjedstva još su slabije poznati od onih u Liburniji tako da nije bilo moguće provesti usporedbu u tom smislu. Dostupni podatci o antičkim ladanjskim vilama u Histriji svjedoče o tamošnjem prihvaćanju rimske arhitekture i stila života karakterističnog za rimski dobro stojeći svijet, pri čemu su uglavnom dostupni podatci o izvangradskim objektima.[2004] Područje Liburnije zbog svoje pozicije bilo je u ranoj vezi s grčko-helenističkim svijetom, no unatoč tomu, kao i u ostatku zapadnoeuropskoga prostora najveće promjene u arhitekturi tu nastupaju uspostavom rimske vlasti. Dugotrajni kontakti Liburna s grčkim svijetom nedavno potvrđeni u istraživanju njihovih nekropola i obreda pokapanja vjerojatno su jedan od više razloga koji su omogućili brzo prilagođavanje novim uvjetima života.

U ovoj su disertaciji najvećim dijelom prikupljeni podatci o do sada objavljenim istraživanjima na području najznačajnijih liburnskih gradova, a njezin je znanstveni doprinos očit u sintetiziranju razasutih postojećih podataka na jednome mjestu, kao i u rekonstrukciji razvojnog puta liburnskih kuća od predrimskih do rimskodobnih zdanja. Izvorni doprinos rada leži i u novim interpretacijama liburnskih privatnih prostora u arhitektonsko-dekorativnom i u funkcionalnom smislu. Naime, ovom se tematikom do sada u Hrvatsko nitko nije pomnije pozabavio pa je ovaj rad osvijestio važnost kuće u privatnom i društvenom, odnosno javnom životu rimskoga svijeta te pridonio boljem poznavanju rimskodobnoga privatnog prostora. Dosad je u nas u proučavanju rimskih kuća bio dominanto prisutan arheološki pristup usmjeren na same nalaze i njihovu dataciju. Za razliku od spomenutog pristupa ovdje je kuća razmatrana šire te je uz standardno razmatran arhitektonski obuhvatila, i svoj uporabni kontekst, kao i njezino značenje koje je bilo usko vezano uz društveno-imovinski status vlasnika. Za kraj ostaje nada da će buduća istraživanja odgovoriti na neodgovorena pitanja i potvrditi ili odbaciti ovdje dane pretpostavke poput one o učestalosti kombinirane namjene liburnskih rimskodobnih prostorija, odnosno njihovoj multifunkcionalnosti. U suvremenoj arheološkoj praksi sve se više koristi suvremena tehnologija poput 3D modeliranja u kojoj treba tražiti budući smjer razvoja istraživanja stambenih prostora kako na tlu Liburnije, tako i u drugim dijelovima svijeta.

[2004] Npr. V. BEGOVIĆ DVORŽAK, 1998, 47-68.

8. LITERATURA

8.1. Popis korištenih izdanja antičkih književnih izvora

ANONIMNI RAVENJANIN

Anonimni Ravenjanin, „Opis svijeta“, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003, 441-451.

ANTONINOV ITINERARIJ

„Rimski opis putova. Opis pokrajinskih putova augusta Antonina“, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003, 427-431.

APICIJE

Apicije, *Apicije o kuvanju*, (prev. i ur.) Svetlana Slapšak, Zagreb, 1989.

APIJAN

Apijan, *Rimska povijest*, (prev.) B. Kuntić-Makvić, u: D. Balen-Letunić, *Japodi*, Ogulin, 2006, 79-81.

CICERON

Marcus Tullius Cicero, „De lege agraria“, „Pro A. Caecina“, in: *M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark,* (ed.) A. Curtis Clark, Oxonii. E Typographeo Clarendoniano, 1909. URL: http://perseus.uchicago.edu/perseus-cgi/citequery3.pl?dbname=LatinAugust2012&getid=1&query=Cic.%20Agr.%201.7 (5. siječnja 2015.).

Marcus Tullius Cicero, *De Oratore,* (transl.) E. W. Sutton, B.C.L., M.A.; (ed).E. H. Warmington, m.a., f.e. hist.soon. London, William Heinemann Ltd, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1957. URL:https://archive.org/stream/cicerodeoratore01ciceuoft/cicerodeoratore01ciceuoft_djvu.txt (2. veljače 2015.).

Marcus Tullius Cicero, „The speech of . M. T. Cicero for his House“, in: *The Oraciones of Marcus Tullius Cicero*, (transl.) C. D. Yonge – B. A. London, George Bell & Sons York Street, Covent Garden, , 1891. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.%20Dom. (3. veljače 2015.).

Marcus Tullius Cicero, *Letters to Atticus*, (ed.) L. C. Purser. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.+Att.+4.3.5&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0008 (9. rujna 2015.).

Marcus Tulius Cicero, *The letters to his friends*, (transl. W. Glynn Williams, M. A.), London, William Heinemann ltd, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1953. (first printed 1927.). URL: https://archive.org/stream/letterstohisfrie01ciceuoft/letterstohisfrie01ciceuoft_djvu.txt (9. rujna 2015.).

DION KASIJE

Cassius Dio Cocceianus, *Roman History*, (transl.) Earnest Cary – H. Baldwin Foster, Harvard University Press, 1914. URL: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/cassius_dio/home.html (1. kolovoza 2015.).

HEKATEJ

Hekatej Milećanin, „Obilazak Zemlje, Najstarije poznate vijesti o Istranima i Liburnima“, u: M. Križman, *Antička svjedočanstva u Istri*, Pula, 1997.

HORACIJE

Kvint Horacije Flak, *Satire i epistule*, (prev.) Juraj Zgorelec, Velika Gorica, 1998.

JUVENAL

Juvenal, *The Satires*, (transl.) A. S. Kline, in: Poetry translation. URL: http://www.poetryintranslation.com/PITBR/Latin/JuvenalSatires7.htm#anchor_Toc283132209 (11. svibnja 2015.).

KATON

Marcus Cato, *De Agricultura/On Agriculture*, (transl.) W. D. Hooper – H. B. Ash, Loeb Classical Library, 1934. URL: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/home.html (14. rujna 2015.).

LIVIJE

Titius Livius (Livy), *The History of Rome*, (transl. and ed.) Rev. Canon Roberts, New Yorke, E. P. Dutton and Co. 1912. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0026 (4. veljače 2015.).

LUKRECIJE

Lucretius, *De Rerum Natura*, (ed.) W. Ellery Leonard, E. P. Dutton, 1916. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Lucr (20. ožujka 2015.).

MARCIJAL

Marko Valerije Marcijal, *Epigrami* (ur. i prev. Marina Bricko), Zagreb, 1998.

OVIDIJE

Publius Ovidius Naso, *Fasti*, (ed.) Sir J. G. Frazer, London; Cambridge, MA. William Heinemann Ltd; Harvard University Press, 1933. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:phi,0959,007:2 (3. siječnja 2015.).

PEUTINGEROVA KARTA

„Tabula Peutingeriana“, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu,* Zagreb, 2003, 431-437.

PLAUT

T. Maccius Plautus, *Mostellaria, or The Haunted House,* (transl. and ed.) H. Thomas Riley, London, G. Bell and Sons, 1912. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Pl.%20Mos (16. lipnja 2015.).

PLINIJE STARIJI

Pliny the Elder, *The Natural History,* (eds.) John Bostock, M. D., F. R. S, H. T. Riley, Esq., B. A., London, Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street, 1855. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plin.+Nat.+toc (21. veljače 2015.).

Plinije Stariji, „Prirodoslovlje“, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu,* Zagreb, 2003., 419.

PLINIJE MLAĐI

Pliny the Younger, Letters, (transl.) J. B. Firth, 1900. URL: http://pages.pomona.edu/~cmc24747/sources/plin_1-5.htm (24. lipnja 2015.).

PSEUDO SKILAK

Tzv. Skilak, „Oplovba uz napučene obale Europe, Azije i Libije“, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003, 399.

PTOLOMEJ

Klaudije Ptolomej, „Zemljopisni prikaz“, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003, 423-427.

SENEKA MLAĐI

Lucius Annaeus Seneca, *De Beneficiis*/*On Benefits*, (transl.) M. Griffin – B. Inwood, University of Chicago Press, Chicago and London, 2011.

Seneca, *Selected Philosophical Letters*, (ed.) B. Inwood, Oxford University Press, New York, 2007. URL: https://archive.org/stream/Seneca/Seneca_djvu.txt (6. siječnja 2015.).

SENEKA STARIJI

Seneca the Elder, *Controversiae/ Annaei Senecae Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores*, (ed.) A. Gottlieb Kiessling, Leipzig, B. G. Teubneri, Leipzig 1872. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Sen.+Con.+1.2&fromdoc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0563 (6. siječnja 2015.).

SERVIJE

Maurus Servius Honoratus, *Commentary on the Aeneid of Vergil/In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui ferentur in Vergilii carimna comentarii,* (ed.) G. Thilo – H. Hagen, Leipzig, B. G. Teubner, 1881. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Serv.+A.+2.469&fromdoc=Perseus%3Atext%(3A1999.02.0053 (11. listopada 2015.).

STRABON

Strabon, „Zemljopis“, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu,* Zagreb, 2003, 413.

SVETONIJE

Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva* (ur. S. Hosu), Zagreb, 1978.

TACIT

Cornelius Tacitus, „The History“, „The Life of Cneus Julius Agricola“, in *Complete Works of Tacitus*, (transl..) A. J. Church, W. Jackson Brodribb, (ed.) S. Bryant, New Yorke, Random House, Inc. 1942, (first printed 1873). URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0081 (12. travnja 2015.).

VARON

Marcus Terentius Varro, *De Lingua Latina / On the Latin language*, (transl.) R. G. Kent, Loeb Classical Library, London, William Heinemann Ltd, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1938 . URL: http://www.attalus.org/info/varro.html (7. srpnja 2015.).

M. Terenti Varronis, *De Re Rustica*, (eds.) W. D. Hooper – H. B. Ash, Loeb Classical Library, Londinio, 1934. URL: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Varro/de_Re_Rustica/1*.html (17. kolovoza 2015.).

VERGILIJE

Publije Vergilije Maron, *Eneida* (ur. i preveo) Tomo Maretić, eLektire.*skole.hr*. URL: http://ss-amkaramaneo-vis.skole.hr/upload/ss-amkaramaneo-vis/images/static3/950/File/vergilije_eneida.pdf. (12. prosinca 2015.).

P. Verliglius Maro, Georgics, in: *Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil*, (ed.) J. B. Greenough, Boston, Ginn & Co., 1900. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0058 (12. prosinca 2015.).

VITRUVIJE

Vitruvius / Vitruvije, *De Architectura libri decem / Deset knjiga o arhitekturi*, (ur.) M. Lopac – V. Bedenko, Zagreb, 1999.

8.2. Popis kratica

AantHung – *Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae,* Budapest.

AEM – *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich,* Wien.

AHMD – *The American Heritages Medical Dictionary*, Hougton Mifflin Company. Boston.

AIA – *Annales Instituti Archaeologici,* Zagreb

AJA – *American Journal of Archaeology,* Boston.

AJS – *Association for Jewish Studies,* New York.

AP – *Arheološki pregled*, Beograd.

ARR – *Arheološki radovi i rasprave,* Zagreb.

Atti CRSR – *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno,* Trieste – Rovigno.

BASD – *Bullettino di Storia e Archeologia Dalmata*, Spalato/Split, Arheološki muzej u Splitu = VAHD (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku) = VAPD (Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku).

DAGR – *Dictionnaire des Antiquités Grecquest et Romaines*.

EJ – *Enciklopedija Jugoslavije,* sv. 1-8, 1. izdanje (1955. – 1971.).

ELZ – Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 2. izdanje. (1966. – 1969.)

ER – Encyclopaedia Romana, 1997. – 2017. URL: http://penelope.uchicago.edu (4. siječnja 2017.).

EXARC – *European Exchange on Archaeological Research and Communication,* Leiden, The Netherlands.

Godišnjak ZSKH – *Godišnjak Zaštite spomenika kulture Hrvatske,* Zagreb.

HA – *Histria archaeologica,* Pula, Arheološki muzej Istre u Puli.

HAG – *Hrvatski arheološki godišnjak,* Zagreb.

HE – *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, sv. 1. – 11., izdanje (1999. – 2009.), Zagreb.

HR – *Hrvatska revija,* Matica hrvatska, Zagreb.

IE – *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Izdanja HAD-a – Izdanja Hrvatskog arheološkog društva. Zagreb.

JRS – *The Journal of Roman Studies,* Cambridge University Press.

JSAH – *Journal of the society of architectural historians,* University of California Press.

Les routes / Putovi antičkog Jadrana = *Les routes de l' Adriatique antique: geographie et economie: actes de la Table ronde du 18 au 22 september 2001 (Zadar) = Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo. Radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22.*

rujna 2001., (eds.) S. Čače, A. Kurilić, F. Tassauxs, Bordeaux – Zadar: Institut Ausonius (Bordeaux, France) – Sveučilište u Zadru (Hrvatska), 2006.

Ljetopis JAZU – *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Zagreb.

Materijali SADJ – Materijali saveza arheoloških društava Jugoslavije (Beograd, Novi Sad).

MHAS – *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*.

OA – *Opuscula archaeologica*. Zagreb, Filozofski fakultet u Zagrebu. Radovi Arheološkog zavoda. Zageb.

Obavijesti HAD-a – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva,* Zagreb.

OLD – *Oxford Latin dictionary*, Oxford University Press, New York, 1982.

ONE – *Opća i nacionalna enciklopedija*, Večernji list, sv. 1-20, Zagreb, 2005. – 2007.

PJZ – *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Sarajevo.

Pril. Inst. Arheol. Zagrebu – *Prilozi Institut za arheologiju u Zagrebu*

Radovi IPU – *Radovi Instituta za povijest umjetnosti,* Zagreb.

RadJazu – *Rad JAZU*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (= *Rad HAZU*).

RE – *Real-Encyclopädie der klassischen Altertums-wissenschaft*. Stuttgart.

RFFZd – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)*. Zadar.

RIJAZUZd – *Radovi Instituta JAZU u Zadru*. Zadar, Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru (= *RZHAZUZd*).

RZHAZUZd – Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Zadar. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti (= *RIJAZUZd*).

Scritti vari – A. Degrassi, *Scritti vari di antichità*, I. – IV., Roma, 1962.

ShP – Starohrvatska prosvjeta, Zagreb/Split.

Situla – *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani*. Ljubljana.

Soc. **ekol**. – Socijalna ekologija časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline, Zagreb.

Strena Buliciana – Bulićev zbornik. Naučni prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja. Zagreb – Split, 1924.

SZ – *Senjski zbornik*. Senj.

VAHD – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku.* Arheološki muzej u Splitu, Split (= BASD).

VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. Serija, Zagreb, 1958.

VAPD – Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku. Split, Arheološki muzej u Splitu, od 2005.

VHADns – *Viestnik Hrvatskoga arheološkog društva, nova serija, 1895. – 1941./1942.*, Zagreb.

8.3. Popis literature

ABRAMIĆ, M. – COLNAGO, A., 2009. – Mihovil Abramić - Anton Colnago, Istraživanja u sjevernoj Dalmaciji, *Asseria*, 7, Zadar, 2009, 161-206. (1. izdanje: 1909.).

ADAM, J. P., 2009. – Jean-Pierre Adam, Building materials, construction techniques and crhonologies, in: *The world of Pompeii*, (eds.) J. J. Dobbins & P. W. Foss, New York and London, 2009, 98-113.

AHMD, 2007. – *The Amerian Heritage Stedman's medical dictionary*, Boston, 2007. (2. izdanje).

ALFÖLDY, G., 1961. – Géza Alföldy, Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner, *AantHung*, 9, Budapest, 1961, 307-319.

ALFÖLDY, G., 1965. – Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965.

ALIHODŽIĆ, T., 2009. – Timka Alihodžić, Redni broj: 225. Lokalitet: Zadar – Polačište i Ulica Petra Svačića, *HAG*, 5 (2008.), Zagreb, 2009, 508-509.

ALIHODŽIĆ, T., 2010. – Timka Alihodžić, Redni broj: 260. Lokalitet – Relja (parkiralište), *HAG*, 6 (2009.), Zagreb, 2010, 540-542.

ALLISON, P. M., 1997. – Penelope Mary Allison, Artefact Distribution and Spatial Function in Pompeian Houses, in: *The Roman Family in Italy*, (eds.) B. Rawson – P. Weaver, Oxford, 1997, 321-355.

ALLISON, P. M., 2001. – Penelope Mary Allison, Using the material and written sources: Turn of the millennium approaches to Roman domestic space, in: *AJA*, 105 (2), Boston, 2001, 181-208.

ALLISON, P. M., 2004a. – Penelope Mary Allison, *Pompeian households: an analysis of the material culture*, Monograph 42, Los Angeles, 2004.

ALLISON, P. M., 2004b. – Penelope Mary Allison, *Pompeian households: an on-line companion.* The Stoa: A Consortium for Electronic Publication in the Humanities. URL: http://www.stoa.org/projects/ph/home (5. prosinca 2013.).

ALLISON, P. M., 2007. – Penelope Mary Allison, Engendering Roman domestic space, in: *Building Communities: House, Settlement and Society in tha Aegean World and Beyond*, (eds.) R. Westgate – N. Fisher – J. Whitley, London, 2007, 342-350.

ALLEN, J. H. – GREENOUGH, J. B., 2002. – Joseph Henry Allen – James B. Greenough, *Allen and Greenough's New Latin Grammar*, New York, 2002. (1. izdanje: 1888.). URL: http://www.hhhh.org/perseant/libellus/aides/allgre/allgre.324.html (8. studenog 2012).

ANDERSON, J. C. JR., 2013. – James C. Anderson, Jr., *Roman architecture in provence*, Cambridge, 2013.

ANIĆ, V., 2003. – Vladimir Anić, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2003.

ANTERIĆ, I., i dr. 2011. – Ivana Anterić – Željana Bašić – Šimun Anđelović, Nadin – rezultati antropološke analize liburnske populacije, *Asseria*, 9, Zadar, 2011, 75-112.

APPIO GIUNIO, K., 1999. – Kornelija Appio Giunio, Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju, *Histria antiqua*, 5, Pula, 1999, 55-66.

APPIO GIUNIO, K. – JURIĆ, R., 2004. – Kornelija A. Giunio, R. Jurić, Termalni kompleksi Jadera u svjetlu novih istraživanja, *Histri antiqua*, 12, Pula, 2004, 251-258.

APPIO GIUNIO, K., 2006. – Kornelija Appio. Giunio, *Zadar – antika*, u: Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta, (ur.) A. Durman, Zagreb, 2006, 304-305.

APPIO GIUNIO, K., 2007a – Kornelija A. Giunio, Carski kult u Aseriji, *Asseria*, 5, 2007, Zadar, 139-164.

APPIO GIUNIO, K., 2007b – Kornelija Appio Giunio, Redni broj: 189. Lokalitet: Zadar – Sv. Nikola, *HAG*, sv. 3 (2006.), Zagreb, 2007, 354-355.

APPIO GIUNIO, K.2008a. – Kornelija Appio Giunio, Razmišljanja o zapadnom dijelu povijesne jezgra Zadra u antičko doba: ...et tepidum in molles zephyros excurrit Iader ..., *Histria antiqua*, 16, Pula, 2008, 243-251.

APPIO GIUNIO, A. K., 2008b. – Kornelija A. Giunio. Redni broj: 187: Zadar – forum, HAG, 4 (2007.), Zagreb, 2008, 407-409.

APPIO GIUNIO, K., 2015. – Kornelija Appio Giunio, *Arheološki muzej Zadar: vodič,* (ur.) Jakov Vučić, Zadar, 2015.

BAHAMÓN, C., 2011. – Cecilia Bahamón, *House of the Tragical Poet: The Actors Mosaic and the Construction of a Roman Identity*. URL: http://brown.edu/Departments/Joukowsky_Institute/undergrad/prizes/Bahamon2011.pdf., str. 1-10, (15. prosinca 2013.).

BAKARIĆ, L., 2006. – Lidija Bakarić, Jantar, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, (ur.) S. Mihelić, Zagreb, 2006, 121-127.

BALEN-LETUNIĆ, D., 2006. – Dubravka Balen-Letunić, Sol, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, (ur.) S. Mihalić, Zagreb, 2006, 127-135.

BARTULOVIĆ, Ž., 2007. – Željko Bartulović, Neka pitanja iz povijesti Senja, *SZ*, 34, Senj, 2007, 265-296.

BATOVIĆ, Š., 1968a. – Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, *Diadora*, 4, Zadar, 1968, 85-91.

BATOVIĆ, Š., 1968b. – Šime Batović, Nin u prapovijesti, u: *Nin: problemi arheoloških istraživanja*, (ur.) M. Suić – Š. Batović – J. Belošević, Zadar, 1968, 7-32.

BATOVIĆ, Š., 1968c. – Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, Zadar, 1968, 53-70.

BATOVIĆ, Š., 1968d. – Šime Batović, Novija istraživanja prapovijesnog Zadra, *RIJAZUZd*, 15, Zadar, 1968, 171-182.

BATOVIĆ, Š., 1970. – Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine, *Diadora*, 5, Zadar, 1970, 33-45.

BATOVIĆ, Š., 1972.. – Šime Batović, Problemi prapovijesti kninskog područja, u: *Radovi / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zadar, (Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti)*, 4, god. 10, sv. 10, 1971./1972. (1972.), Zadar, 5-35.

BATOVIĆ, Š., 1973. – Šime Batović, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6, Zadar, 1973, 5-153.

BATOVIĆ, Š., 1978. – Šime Batović, Bribir u prapovijesti, u: *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup Vodice 10-13. V. 1976, Izdanja HAD-a*, sv. 3, Zagreb, 1978, 9-24.

BATOVIĆ, Š., 1979. – Šime Batović, *Nin: povijesni i umjetnički spomenici*, Zadar, 1979.

BATOVIĆ, Š., 1987a. – Šime Batović, Liburnska kultura, *PJZ*, 5, Sarajevo, 1987, 339-390.

BATOVIĆ, Š., 1987b. – Šime Batović, Ostaci nastambi željeznog doba na našem primorju, *Arheološki radovi i rasprave*, 10, Zagreb, 1987, 93-121.

BATOVIĆ, Š., – CHAPMAN, J., 1987a. – Šime Batović – John Chapman, Istraživanje Gradine u Nadinu, *Obavijesti HAD-a*, 19 (1), Zagreb, 1987, 28-31.

BATOVIĆ, Š. – CHAPMAN, J., 1987b – Šime Batović – John Chapman, Nadin / Gradina, *AP*, 1986, Ljubljana, 72-74.

BATOVIĆ, Š., 2003. – Šime Batović, Stanje istraženosti prapovijesti na kvarnerskim otocima, *Diadora*, 21, Zadar, 2003, 253-348.

BATOVIĆ, Š., 2004. – Šime Batović, *U osvit povijesti: (od starijeg kamenog doba do Liburna*), Zbornik odabranih radova = opera selecta, sv. 2, Zadar, 2002.-2004.

BATOVIĆ, Š., 2005. – Šime Batović, *Liburnska kultura*, Zadar, 2005.

BBC NEWS, 2015. – BBC News, *Are modern blocks of flats modelled on Roman insulae*, in: BBC Magazine, www.bbc.com/news/magazine-33962178 (17. svibnja 2017.).

BECKER, W. A., 1898. – Wilhelm Adolf Becker, *Gallus or Roman scenes of the time of Augustus* (with notes and excursuses illustrative of the manners and customs of the Romans), London, 1898.

BEGOVIĆ DVORŽAK, V. M,. 1998. – Vlasta Begović Dvoržak, Raskoš rimskih ladanjskih vila: terme rezidencijalni kompleks na Brijunima, *VAMZ,* Zagreb, 1997./1998., (1998.), 47-68.

BELOŠEVIĆ, J., 1999a. – Janko Belošević, Arheološka istraživanja okoliša crkve Sv. Križa u Ninu, *Obavijesti HAD-a*, 31 (1), Zagreb, 1999, 75-83.

BELOŠEVIĆ, J., 1999b. – Janko Belošević, Slavenska naseobinska keramika otkrivena u okolišu crkve Sv. Križa u Ninu, *RFFZd*, 38, 25, Zadar, 1999, 113-120.

BELOŠEVIĆ, J., 2000. – Janko Belošević, Arheološka istraživanja okoliša crkve Sv. Križa u Ninu, *Obavijesti HAD-a*, 32, 3, Zagreb, 2000, 111-121.

BERGMANN, B., 1994. – Bettina Bergmann, The Roman House as a Memory Theater: The House of the Tragic Poet in Pompeii, *The Art Bulletin*, 76 (2), New York, 1994, 225-256.

BERNHARDT, R., 1980. – R. Bernhardt, Die Immunitas der Freistädte, *Historia*, 29 (2), Wiesbaden, 1980, 190-207.

BERRY, J., 1997. − Joanne Berry, Household artefacts: towards a re-interpreting Roman domestic space, in: *Domestic space in the roman world: Pompeii and beyond, Journal of Roman Archaeology*, (eds.) R. Laurence – A. Wallace-Hadrill, Supplementary Series, 22, Portsmouth, 1997, 183-195.

BERSA, J., 1902. – Josip Bersa, Nuove scoperte di antichità di Zara e nel dintorni, *BASD*, 25, 1902.

BIANCHI, C. F., 1883. – Carlo Frederico Bianchi, *Antichità romane e medievali di Zara,* Zadar, 1883.

BIANCHI, C. F., 1888. – Carlo Frederico Bianchi, *Fasti di Zara*, Zadar, 1888.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ, S., 2004. – Siniša Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34-33. god. pr. Kr.*, doktorska disertacija, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2004.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ, S., 2012. – Siniša Bilić-Dujmušić, Taciti ... Miracula Cursus, Luc., Phars. 4, 425, *Histria Antiqua*, 21, Pula, 2012, 105-111.

BIONDIĆ, LJ., 2011. – Ljerka Biondić, *Uvod u projektiranje stambenih zgrada,* Zagreb, 2011.

BIRIN, A., 2007. – Ante Birin, Skradin – biser na Krki, *Hrvatska revija*, 4, Zagreb, 2007, 86-93

BLEČIĆ, M., 2001. – Martina Blečić, Prilog poznavanju antičke Tarsatike, *VAMZ,* 34, Zagreb, 2001, 65-122.

BLEČIĆ, M., 2005. – Martina Blečić, Redni broj: 78. Lokalitet: Cres – Trg oko crkve sv. Marije, *HAG,* 1/2004, Zagreb, 2005, 163-165.

BLEČIĆ, M., 2006a – Martina Blečić, Zaštitna istraživanja crkve sv. Filipa i Jakova u Sv. Jurju, *SZ*, 33, 1, Senj, 2006, 5-25.

BLEČIĆ, M., 2006b – Martina Blečić, Osor na Cresu, u: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, (ur.) A. Durman, Zagreb, 2006, 200-201.

BOLONIĆ, M. – ŽIC-ROKOV, I., 2002. – Mihovil Bolonić – Ivan Žic Rokov, *Otok Krk kroz vijekove,* Zagreb, 2002. (1. izdanje: 1977).

BORIĆ, L., 2002. – Laris Borić, *Arhitektura i urbanizam grada Cresa od 1450. do 1610,* magistarska radnja, Filozofski fakultet, Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.

BORZIĆ, I., 2013. – Igor Borzić, Antika u: *Arheološka istraživanja okoliša crvke Sv. Križa u Ninu*, Katalog izložbe, Zadar, 2013, 26-40.

BOURDIEU, P., 1992. – The Kabyle House or the World Reserved, in: *The Logic of Practice,* Cambridge: Polity Press, 1992, 271-283.

BROWN, S. , 2012. – Shelby Brown, s. v. *Reclining and Dining (and Drinking) in Ancient Rome,* in: Art&Archives. URL: http://blogs.getty.edu/iris/reclining-and-dining-and-drinking-in-ancient-rome (10. travnja 2015.).

BRUNELLI, V., 1913. – Vitaliano Brunel10.li, *Storia della città di Zara,* Venecija, 1913.

BRUNŠMID, J., 1898. – Josip Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *VHADns*, III, Zagreb, 1898, 150-205.

BRUNŠMID, J., 1900. – Josip Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, IV, *VHADns*, Zagreb, 1899./ 1900. (1900.), 181-201.

BRUNŠMID, J. 1901. – Josip Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, V, *VHADns,* Zagreb, 1900./1901. (1901.), 87-168.

BRUSIĆ, Z., 1974. – Zdenko Brusić, Velika Mrdakovica, Zaton kod Šibenika – gradinski kompleks (kasno gvozdeno i rano doba), *AP*, 16, Beograd, 1974, 60-62.

BRUSIĆ, Z., 1980. – Zdenko Brusić, Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, u: *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb, 1980, 9-14.

BRUSIĆ, Z., 1988. – Zdenko Brusić, Helenistička reljefna keramika u Liburniji, *Diadora*, 10, Zadar, 1988, 19-63.

BRUSIĆ, Z., 1993. – Zdenko Brusić, Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora*, 15, Zadar, 1993, 223-236.

BRUSIĆ, Z., – KOZLIČIĆ, M., 1994. – Zdenko Brusić – Mithad Kozličić, Liburnski i starohrvatski brodovi iz Nina: (rekonstrukcija), *Adrias*, 4/5, Split – Zagreb, 1993./1994. (1994.), 33-42.

BRUSIĆ, Z., 2000. – Zdenko Brusić, Razvoj prapovijesnih obrambenih utvrđenja u Liburniji, *Histria antiqua*, 6, Pula, 2000, 125-144.

BRUSIĆ, Z., 2002. – Zdenko Brusić, Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča, *Histria antiqua*, 8, Pula, 2002, 213-242.

BRUSIĆ, Z., 2005. – Zdenko Brusić, Arheološki spomenici otoka Murtera i kornatskog otočja, *Murterski godišnjak*, 2, Murter, 2005, 91-100.

BRUSIĆ, Z., 2007. – Zdenko Brusić, Pakoštanska luka i druga priobalna liburnska naselja u Pašmanskom kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriji, *Asseria*, 5, Zadar, 2007, 11-38

BRUSIĆ, Z., 2009. – Zdenko Brusić, Nalaz rimske štukature kod kapitolija antičkog Jadera, *Archaeologia Adriatica*, 2(1), Zadar, 2009, 103-111.

BUDIĆ, F., 2016. – Filip Budić, *Ženska božanstva na Jadranu u odnosu prema grčkim mitovima o Jadranu*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, Zagreb, 2016.

BUILDING: TRUMP TOWER 721 FIFTH AVENUE, NEW YORK, NY, 10022, 2017. – Building: Trump Tower 721 Fifth Avenue, New York, NY, 10022, http://streeteasy.com/building/trump-tower (12. svibnja 2017.).

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K., 2008. – Klara Buršić-Matijašić, *Gradinska naselja: gradine Istre u vremenu i prostoru*, Zagreb, 2008.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. – MATIJAŠIĆ, R., 2011. – Klara Buršić Matijašić – Robert Matijašić, *Novi arheološki nalazi s otoka Krka,* katalog izložbe, Krk, 2011, URL: http://www.igorgrzetic.com/wp-content/uploads/2011/06/Katalog-Novi-nalazi-s-otoka-Krka.pdf. (16. listopada 2014.).

BUZOV, M., 1988. – Marija Buzov, Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom u Jugoslaviji, u: *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, 3 / 4, Zagreb, 1988, 103-112.

CABANES, P., 2002. – Pierre Cabanes, La présence Grecque sur la côte orientale de l'adriatique en Illyrie du sud, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. Godine (Greek influence along the east*

Adriatic coast: proceedings of the International Conference held in Split from 24th to 26th of September 1998, (ur.) N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin, Split, 2002, 51-63.

CAMBI, N., 1993. – Nenad Cambi, Bilješke uz kipove Kibele (Magna Mater) iz Senja, *SZ*, 20, Senj, 1993, 33-43.

CAMBI, N., 2002. – Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb, 2002.

CARDARELLI, A. – PULINI, I. – ZANASI, C., 2015. – Andrea Cardarelli – Ilaria Pulini – Cristina Zanasi, s. v. *Montale, the Terramara Lives*, in: EXARC (Archaeological Open-Air Museum), 4, Leiden, 2015. URL: http://journal.exarc.net/issue-2015-4/aoam/montale-terramara-lives (1. veljače 2016.).

CHEVALIER, J. – GHEERBRANT, A., 2007. – Jean Chevaliter – Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola: mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi,* Zagreb, 2007. (5. prošireno i prerađeno izdanje).

CLARKE, J. R., 1991. – John R. Clarke, *The houses of Roman Italy, 100 B. C. – A. D. 250: ritual, space and decoration*, Berkeley, 1991.

CLARKE, J. R., 2007. – John R. Clarke, *Roman life 100 b. c. to a. d. 200.*, New York, 2007. + DVD.

CLEMENTS, P. – CLEMENTS, M., Peter Clementis - Michael Clementis, *AD79 Destruction and Re-discovery.* URL: https://sites.google.com/site/ad79eruption/home (1. siječnja 2014.).

COLNAGO, A., 1928. – Anton Colnago, Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina, *ShP*, 1-2, Zagreb, 1928, 127-135.

CORBIER, M., 1992. – Mireille Corbier, City, territory and taxation, in: *The City and Country in the Ancient World*, (eds.) J. Rich – A. Wallace-Hadrill, New York, 1992, 211-239.

COSH, S. R., 2001. – Stephen R. Cosh, Seasonal Dining Rooms in Romano-British Houses, *Britannia*, 32, Cambridge, 2001, 219-242.

COULANGES, N. D. F., 2001. – Numa Denis Fustel de Coulanges, *La Cité antique, A Study on the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome*, Ontario, 2001, (1. izdanje: 1864.).

CRAVETTO, E., 2007. – Enrico Cravetto, *Povijest 3: Helenizam i rimska republika*, Zagreb, 2007.

CROOM, A. T., 2007.− Alexandra T. Croom, *Roman furniture*, Gloucestershire, 2007.

ĆUS-RUKONIĆ, J., 2014. – Jasminka Ćus-Rukonić, *Najnovija arheološka nalazišta u gradu Cresu*, Mali Lošinj, 2014.

ČAČE, S., 1982. – Slobodan Čače, Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, *Dometi*, 12, Rijeka, 1982, 41-52.

ČAČE, S., 1984. – Slobodan Čače, Truentum Liburnorum, *RFFZd*, 23 (10), Zadar, 1984, 7-16.

ČAČE, S., 1988a – Slobodan Čače, Colentum insula (Plinije, Nat. hist. 3, 140), *Diadora*, 10, Zadar, 1988, 65-72.

ČAČE, S., 1988b. – Slobodan Čače, Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja, *RFFZd*, 27(14), Zadar, 1987./1988. (1988.), 65-92.

ČAČE, S., 1989. – Slobodan Čače, Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, *Diadora*, 11, Zadar, 1989, 59-91.

ČAČE, S., 1990. – Slobodan Čače, Blandona i susjedna središta – prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. g.* (*Biogradski zbornik* 1), Zadar, 1990, 197-212.

ČAČE, S., 1991. – Slobodan Čače, Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e., *Diadora*, 13, Zadar, 1991, 55-76.

ČAČE, S., 1993. – Slobodan Čače, Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (*Nat. hist*. 3, 130; 139-141), *RFFZd*, 32 (19), Zadar, 1992./1993. (1993.), 1-36.

ČAČE, S., 1994. – Slobodan Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., *RFFZd*, 33(20), Zadar, 1994, 35-54.

ČAČE, S., 1995. – Slobodan Čače, Plinije o otocima južne Liburnije: (*Nat. hist.* 3, 140-141 i 152), *RFFZd*, 34 (21), Zadar, 1994./1995. (1995.), 11-46.

ČAČE, S., 2002. – Slobodan Čače, Corcira e la tradizione greca dell'espansione dei Liburni nell' Adriatico orientale', u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. Godine (Greek influence along the east Adriatic coast: proceedings of the International Conference held in Split from 24th to 26th of September 1998, (*ur.) N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin, Split, 2002, 83-100.

ČAČE, S., 2003. – Slobodan Čače, Aserija u antičkim pisanim izvorima. Tekstovi i komentari, *Asseria*, 1, Zadar, 2003, 7-43.

ČAČE, S., 2005. – Slobodan Čače, Colentum, *Murterski godišnjak*, 2, Murter, 2005, 101-106.

ČAČE, S., 2006. – Slobodan Čače, South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization', in: *Les routes / Putovi antičkog Jadrana*, Bordeaux – Zadar, 2006, 65-79.

ČAČE, S., 2007. – Slobodan Čače, Aserija i njezino zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria,* 5, Zadar, 2007, 39-82.

ČAČE, S., 2008. – Slobodan Čače, Aserija, rimske ceste i Plinijevi podaci, *Asseria*, 6, Zadar, 2008, 11-28.

ČALDAROVIĆ, O., 1996. – Ognjen Čaldarović, Javni prostor i grad: osnovne pretpostavke socijalne integracije, *Čovjek i prostor*, 43 (3-5), Zagreb, 1996, 147-163.

ČALDAROVIĆ, O., 2009. – Ognjen Čaldarović, Sociologija vremena – pregled osnovnih ideja i koncepata, *Soc. ekol.*, 18 (3-4), Zagreb, 2009, 215-235.

ČAUŠEVIĆ, M., 2006. – Morana Čaušević, Les cites antiques des iles du Kvarner dans l'Antiquite tardive: Curicum, Fulfinum et Apsorus, *Hortus artium medievalium*, 12, Motovun – Zagreb, 2006, 19-41.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M.i dr., 2007 – Morana Čaušević-Bully – Iva Marić – Sébastien Bully – Miljenko Jurković, Osor benediktinski samostan i crkva sv. Petra, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 2007, 301-304.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., 2008. – Morana Čaušević-Bully, Redni broj: 158. Lokalitet: Osor – k. -. 34/1, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 2008, 354-356.

ČAUŠEVIĆ BULLY, M., 2009. – Morana Čaušević Bully, Lokalitet: Fulfinum – Forum, *HAG*, 5 (2008.), Zagreb, 2009, 410-413

ČAUŠEVIĆ BULLY, M – VALENT I., 2015. – Morana Čaušević Bully, Ivan Valent, Municipium Flavium Fulfinum. Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor, *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, 32, Zagreb, 2015, 111 – 146.

ČELHAR, M., 2010. – Martina Čelhar, Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini gradine u Nadinu 2009. godine. *Obavijesti HAD-a*, 42/1, 2010, 34-41.

ČELHAR M. – VUJEVIĆ, D., 2013. – Martina Čelhar – Dario Vujević, Prapovijest. *Arheološka istraživanja okoliša crvke Sv. Križa u Ninu*, Katalog izložbe, Zadar, 2013, 13-26.

ČELHAR, M. URL: http://www.unizd.hr/Default.aspx?tabid=1302 (8. listopada 2016.).

ČOVIĆ, B., 1965. – Borivoj Čović, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine,* Sarajevo, 1965.

DAGR, s. v. „pagus“ IV/1, str. 273. i d. URL: http://dagr.univ-tlse2.fr/sdx/dagr/feuilleter.xsp?tome=4&partie=1&numPage=277&nomEntree=PAGANI&vue=texte) (22. listopada 2015.).

DAGR, s. v. „vicus“, V/1, str. 854 i d. URL: http://dagr.univ-tlse2.fr/sdx/dagr/feuilleter.xsp?tome=5&partie=1&numPage=864. (22. listopada, 2015.).

DEGMEDŽIĆ, I., 1952. – Ivica Degmedžić, Arheološka istraživanja u Senju, *VAHD*, 53, Split, 1952, 251-262.

DEGRASSI, A., 1954. – Attilio Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Ricerche storico-topografiche*, Bern, 1954.

DEGRASSI, A., 1962a – Attilio Degrassi, Albona – iscrizioni romane, *Scritti vari*, II, Roma, 1962, 907-910 (prvi put objavljeno 1934.).

DEGRASSI, A., 1962b – Attilio Degrassi, Fianona - il sito della città antica e recenti scoperte, *Scritti vari*, II, 1962, 895-902 (prvi put objavljeno 1934.).

DEGRASSI, A., 1962c. – Attilio Degrassi, Ricerche sui limiti della Giapidia, *Scritti vari*, II, Roma, 1962, 749-784. (prvi put objavljeno 1934.).

DIMITRIJEVIĆ, S. – TEŽAK-GREGL, T. – MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1998. – Stjepan Dimitrijević – Tihomila Težak-Gregl – Nives Majnarić Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb, 1998.

DOBBINS, J. J., 2000. – John Joseph Dobbins, *Salutatio at the House of Pansa*, University of Virginia, 1999. URL: http://pompeii.virginia.edu/salutatio/overview.html, (15. prosinca 2013.).

DOBBINS, J. J. – GRUBER, E., 2013. – John J. Dobbins – Ethan Gruber, Modeling Hypotheses in Pompeian Archaeology: The House of the Faun, in: *Proceedings of the 38th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, CAA2010*, (eds) F. Contreas – M. Farjas – F. J. Melero, Press, Oxford in England, 2013, 77-84.

DUBOLNIĆ, M., 2006. – Martina Dubolnić, Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *RZHAZUZd*, 48, Zadar, 2006, 1-56.

DUBOLNIĆ, M., 2007. – Martina Dubolnić, Argyruntum i njegov teritorij u antici, *RZHAZUZd*, 49, Zadar, 2007, 1-58.

DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2015. – Dubolnić Glavan, Martina, *'Civitas Aenona', primjer romanizacije liburnske općine,* sv. 1., doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2015.

DUKAT, Z. – GLAVIČIĆ, A., 1975. – Zdenka Dukat – Ante Glavičić, Numizmatičke vijest iz Senja i okolice, *SZ*, 6, Senj, 1975, 167-198.

DUNN, J. – DUNN, B., – Jackie Dunn – Bob Dunn, Pompeiiinpictures: a complete photographic plan of ancient Pompeii as it is today. URL: http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/index.htm (13. prosinca 2015.).

DUNBABIN, K. M. D., 2004. – Katherine M. D. Dunbabin, *The Roman Banquet. Imaged of Conviviality*, Cambridge University Press, 2004.

DUPONT, F., 1992. – Florence Dupont, *Daily Life in Ancient Rome*, Oxford, 1992.

ENCYCLOPAEDIA ROMANA, s. v. *Cave Canem.* URL: http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/notaepage.html (8. studenoga 2015.).

ELLIS, S. P., 1988. – Simon P. Ellis, The End of the Roman House, *AJA*, 92 (4), 1988, 565-576.

ELLIS, S. P., 2000. – Simon P. Ellis, *Roman Housing*, London, 2000.

FABER, A., 1965. – Aleksandra Faber, Antički bedemi grada Krka, *VAHD*, 65-67, Split, 1965, 45-54.

FABER, A., 1968. – Aleksandra Faber, Otok Murter, lok. Gradina – antikna arhitektura, *ArhPregl*, 10, Beograd, 1968, 24-127.

FABER, A., 1970. – Aleksandra Faber, Gradina, Murter, antičko naselje, *AP*, 12, Beograd, 1970, 118-122.

FABER, A., 1982a, Omišalj – antički grad Fulfinum i pethistorijska gradina, *AP*, 23, Beograd, 1982, 114-140.

FABER, A., 1982b. – Aleksandra Faber, Počeci urbanizacije sjevernog Jadrana: arheološka topografija Osora, *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju: znanstveni skup: Mali Lošinj, 11. 13. listopada*, (ur.) Ž. Rapanić, Zagreb, 1982, 61-78.

FABER, A., 1992. – Aleksandra Faber, Atička apsida i njezin kontinuitet u arhitekturi sakralnih objekata, VAMZ, 24-25, 1991./1992. (1992.), 151-161.

FABER, A., 1998. – Aleksandra Faber, Rimsko naselje u Murteru, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 19, Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka, Znanstveni skup, Šibenik, 18-20. listopada 1995*, Zagreb, 1998, 97-122.

FABER, A., 2000a. – Aleksandra Faber, Gradnja protohistorijskih i ranoantičkih bedema u priobalju Ilirika, *Histria antiqua*, 6, Pula, 2001. 145-170.

FABER, A., 2000b. – Aleksandra Faber, Život na Velebitu u pretpovijesno doba, *SZ*, 27, Senj, 2000, 15-44.

FADIĆ, I., 1989. – Ivo Fadić, *Rimsko staklo Argyruntuma*, katalog izložbe, Zadar, 1989.

FADIĆ, I., 1995. – Ivo Fadić, Starigrad u antici, u: *Paklenički zbornik,* Starigrad – Paklenica, 1995, 229-236.

FADIĆ, I., 2002. – Ivo Fadić, Asseria – istraživanje godine 2001., *Obavijesti HAD-a*, 34 (1), Zagreb, 2002, 51-57.

FADIĆ, I., 2003a. – Ivo Fadić, *Asseria 5 godina istraživanja*, Zadar, 2003.

FADIĆ, I. 2003b. – Ivo Fadić, Zdenci antičkog Zadra, *Histria antiqua*, 10, Pula, 2003, 263-276.

FADIĆ, I., 2005. – Ivo Fadić, Redni broj: 85. Lokalitet: Caska – nekropola, *HAG*, 1(2004.), Zagreb, 177-178.

FADIĆ, I., 2006a – Ivo Fadić, *Aragyruntum u odsjaju antičkog stakla*, Zadar, 2006.

FADIĆ, I., 2006b – Ivo Fadić, Asseria – istraživanja godine 2005., *Obavijesti HAD-a*, Zagreb, 2006, 92-100.

FADIĆ, I., 2007a. – Ivo Fadić, Istraživanja godine 2006., *Obavijesti HAD-a*, 1, 39, Zagreb, 2007, 88-97.

FADIĆ, I., 2007b. – Ivo Fadić, Red. broj 186: Zadar – Relja (Trgovački centar), *HAG*, 4, Zagreb, 2007, 346-349.

FADIĆ, I., 2007c. – Ivo Fadić, Red. broj 187: Zadar – Relja (Vrt Relja), *HAG*, 4, Zagreb, 2007, 350-352.

FADIĆ, I., 2007d. – Ivo Fadić, Red. broj 188: Zadar – Relja (Zrinsko-Frankopanska ulica), *HAG*, 4, Zagreb, 2007, 352-354.

FADIĆ, I., 2008. – Ivo Fadić, Red. broj: 176: Asseria, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 2008, 388-390.

FADIĆ, I., 2009. – Ivo Fadić, Red. broj: 208: Asseria, *HAG*, 5/2008., Zagreb,2009, 477-478.

FAILEYEV, A. – KURILIĆ, A., 2016. – Alexander Faileyev – Anamarija Kurilić, Celtic Deities in Roman Dalmatia: A Reassessment, Zbornik radova sa znanstvenog skupa :*14. F.E.R.C.AN-Workshop in Trier: "Gallo-römische Gottheiten und ihre Verehrer" (Gallo-roman deities and their worshipers)*, Trier 12.-14. Oktober, 2015.).

FAULKNER, N., 2011. – Neil Faulkner, s. v. *Romanisation: The Process of Becoming Roman*, in: BBC History. URL: http://www.bbc.co.uk/history/ancient/romans/romanisation_article_01.shtml (28. studenoga 2014.).

FARIČIĆ, J., 2006. – Josip Faričić, Geografski aspekti razvitka zadarske luke, u: Luke istočnog Jadrana (Zbornik Pomorskog muzeja Orebić), (ur.) M. Kozličić, Orebić, 2006, 67-96.

FEE, M. F., 2011.− Meghan E. Fee, Prima Luce: Roman Perspectives on the Salutatio, Open Acces Disseertations and Theeses Paper 6289, McMaster University, Hamilston, Ontario. URL: http://digitalcommons.mcmaster.ca/opendissertations/6289 (25. prosinca 2013.).

FINLEY, M. I., 1977. – Moses I. Finley, The Ancient City: From Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond, *Comparative Studies in Society and History*, 19 (3), Cambridge, 1977, 305-327.

FINLEY, M., 2011. – Moses Finley, *Antička ekonomija,* Zagreb, 2011.

FLEISS LOWENSTEIN, S., 1965. – Susan Fleiss Lowenstein, Urban Images od Roman Authors, in: *Comparative Studies in Society and History*, 8, (1), Cambridge, 1965, 110-123.

FLOHR, M., 2012. – Miko Flohr, Archaeology and the Pompeian Laboru Market, in: *Moving Romans*, conference at Leiden University, June 1st, 2012. URL:

http://www.mikoflohr.nl/working_papers/archaeology_and_the_pompeian_labour_market/ (3. listopada 2015.).

FORENBAHER, S., 1995. – Stašo Forenbaher, "Stašo Forenbaher – John. C. Chapman i Robert Shiel: Social Change and Land Use in Prehistoric Dalmatia. *Proceeding of the Prehistoric Society 59*, 1993, 61-104"; *OA*, 18, Zagreb, 1995, 191-193.

FORENBAHER, S. – KAISER, T., 2005. – Stašo Forenbaher – Timothy Kaiser, Palagruža i širenje zemljoradnje na Jadranu / Palagruža and the spread of farming in the Adriatic, *OA*, 29, Zagreb, 2005, 7-23.

FORTIS, A., 2004. – Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Split, 2004.

FOSS, P. W., 1994. – Pedar W. Foss, *Kitchens and dining rooms at Pompeii: the spatial and social relationship of cooking to eating in the roman houshold*, Vol. 1, Ph.D, dissertation, Department of Classical Art and Archaeology, University of Michigan, 1994. URL: https://quemdixerechaos.files.wordpress.com/2012/11/kitchensdiningpompeii_foss.pdf (18. studenoga 2014.),

FRIGANOVIĆ, M. – CRKVENČIĆ, I. – PAVIĆ, R., 1974. – Mladen Friganović – Ivan Crkvenčić – Radovan Pavić, *Geografija SR Hrvatske*, Zagreb, 1974.

GARDENS BY THE BAY, 2017., s. v. *About the gardens*. URL: http://www.gardensbythebay.com.sg/en/the-gardens/our-story/introduction.html (16. svibnja, 2015.).

GARDNER, F. J. – WIEDEMANN, T., 1991. – Jane F. Gardner – Thomas Wiedemann, *The Roman Household*: *A Sourcebook*, New York, 1991.

GEORGE, M., 1997. – Michele George, Repopulating the Roman House, in: *The Roman Family in Italy*, (eds.) B. Rawson – P. Weaver, Oxford, 1997, 299-320.

GIACOMELLI, L. – PERROTTA, A. – SCANDONEȝ. R.– . SCARPATI, C., 2003. − Lisetta Giacomelli – Annamaria Perrotta – Roberto Scandoneɜ – Claudio Scarpati, The eruption of Vesuvius of 79 AD and its impact environment in Pompei, *Episodes*, 26 (3). URL: http://vulcan.fis.uniroma3.it/lavori/episodes.pdf (18. studenoga 2012.).

GJURAŠIN, H., 2010. – Hrvoje Gjurašin, *Bribir: 100 godina arheološkog istraživanja 1910-2010.*, katalog izložbe, Split, 2010.

GLAVAŠ, V., 2009. – Vedrana Glavaš, Crkva Sv. Filipa i Jakova u Svetom Jurju – rezultati novih istraživanja, *SZ*, 36, Senj, 2009, 67-82.

GLAVAŠ, V., 2010. – Vedrana Glavaš, Prometno i strateško značenje prijevoja Vratnik u antici, u: *SZ*, 37, Senj, 2010, 5-18.

GLAVIČIĆ, A., 1966. – Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice, u: *SZ,* 2, Senj, 1966, 383-419.

GLAVIČIĆ, A., 1968. – Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice, *SZ,* 3, Senj, 1968, 5-45.

GLAVIČIĆ, A., 1975. – Ante Glavičić, Izvještaj o arheološkom nalazu ranorimskih grobova u vrtu DIP-a – Oliveri u Senju godine, 1973.-1975., *SZ,* 6, Senj, 1975, 211-218.

GLAVIČIĆ, A., 1984. – Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice, u *SZ*, 10-11, Senj 1984, 7-28.

GLAVIČIĆ, M., 1993. – Miroslav Glavičić, Prilozi proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja Senije, *RFFZd,* 32 (19), Senj, 1993, 79-104.

GLAVIČIĆ, M., 1994a. – Miroslav Glavičić, *Antička Senija: spomenici i topografija,* magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994.

GLAVIČIĆ, M., 1994b – Miroslav Glavičić, Značenje Senije tijekom antike, *SZ,* 21, Senj, 1994., 41-58.

GLAVIČIĆ, M., 1995. – Miroslav Glavičić, Izvješće o sondažnim arheološkim istraživanjima pri uređenju pločnika u ulici P. Rittera Vitezovića i I. Hreljanovića tijekom veljače i ožujka 1995., *SZ,* 22, Senj, 1995, 1-28.

GLAVIČIĆ, M., 1996. – Miroslav Glavičić, Civitas – municipium Lopsica, *RFFZd*, 35 (22), Zadar, 1996, 45-70.

GLAVIČIĆ, M., 2002. – Miroslav Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zadru, Sveučilišta u Splitu, Zadar, 2002.

GLAVIČIĆ, M., 2003. – Miroslav Glavičić, Nadgrobni spomenik obitelji Baebius iz Arbe, *SZ*, 30, Senj, 2003, 83-96.

GLAVIČIĆ, M., 2007. – Miroslav Glavičić, O municipalitetu antičke Skarodne, *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park „Krka" prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak,* Šibenik (5. – 8. listopada 2005.), Šibenik, 2007, 251-258.

GLAVIČIĆ, M. – MILETIĆ, Ž., 2011. – Miroslav Glavičić, Ž. Miletić, Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina, *VAPD,* 104, Split, 2011, 113-150.

GLAVIČIĆ, M., 2013. – Miroslav Glavičić, Crtice o stanovništvu antičke Lopsike, *Diadora,* 26/27, Zadar, 2013, 519-536.

GLAVIČIĆ, M., 2014. – Miroslav Glavičić, Organizacija uprave rimske provincije Dalmacije prema natpisnoj građi, *Katalog izložbe „klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura“,* Zagreb, 2014. URL: www.academia.edu. (29. travnja 2014.).

GLUŠČEVIĆ, S., 1986. – Simljan Gluščević, Benkovac, Glogovac – antička arhitektura, Obavijesti, 18 (3), Zagreb, 1986, 45-46.

GLUŠČEVIĆ, S., 2008. – Smiljan Gluščević, Redni broj 189: Zadar – Kolovare, *HAG*, 4, (2007.), Zagreb, 2008, 410-412.

GOLDBECK, F., 2010. – Fabian Goldbeck, *Salutationes : die Morgenbegrüßungen in Rom in der Republik und der frühen Kaiserzeit,* Berlin, 2010.

GOWERS, E., 1995. – Emily Gowers, Latrine, The Anatomy of Rome from Capitol to Cloaca, *JRS*, 85, London, 1995, 23-32.

GRAINGER, S., 2013. – Sally Grainger, From Parthian chicken to flat breads: experimenting with a Roman oven, in: *Museum stories*, *The British Museum*, http://blog.britishmuseum.org/from-parthian-chicken-to-flat-breads-experimenting-with-a-roman-oven /(5. rujna 2016).

GUSAR, K. – VUJEVIĆ, D., 2009. – Karla Gusar – Dario Vujević, Prilog poznavanju utvrde Citadela u Zadru – istraživanja Barbakana 2008. godine, *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, 26, Zagreb, 2009, 219-246.

HALES, S., 2003. – Shelley Hales, *The Roman House and Social Identity*, Cambridge, 2003.

HARRIS, C. M., 1977. – Chyril Harris, *Historic Architecture Sourcebook*, New York, 1977.

HARRIS, C., 2006. – Cyril Harris, *Dictionary of Architecture and Coonstruction*, New York, 2006.

HAVERFIELD, F., 1913. – F. Haverfield, *Ancient town-planin*, London • Edinburh• Glasgow New York • Toronto • Melbourne • New Yorke, 1913. URL: http://www.gutenberg.org/files/14189/14189-h/14189-h.htm (5. rujna 2016.).

HAVILAND, W., 2004. – William Haviland, *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko, 2004.

HERMANSEN, G., 1982. – Gustav Hermansen, *Ostia aspects of Roman city life*, Alberta, 1982.

HOLLERAN, C., 2012. – Claire Holleran, *Shopping in ancient Rome: The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*, Oxford, 2012.

HOTI, M., 1992. – Marina Hoti, Sisak u antičkim izvorima, *OA*, 16 (1992), Zagreb, 1992, 133-163.

ILAKOVAC, B., 1958. – Boris Ilakovac, Ostaci antičke zgrade u Zadru, *VAHD*, 60, Split, 1958, 43-58.

ILAKOVAC, B., 1962a. – Boris Ilakovac, Prilog arhitekturi i urbanizmu Jadera, *RIJAZUZd*, 9, Zadar, 1962, 219-249.

ILAKOVAC, B., 1962b – Boris Ilakovac, Novi nalazi ostataka rimskih zgrada u Zadru 1960. godine, *Diadora*, 2, Zadar, 1962b, 271-301.

ILAKOVAC, B., 1963. – Boris Ilakovac, Rimska vrata s koso užlijebljenim pragom, *RIJAZUZd*, 10, Zadar, 1963, 171-211.

ILAKOVAC, B., 1990. – Boris Ilakovac, Kako je otkriven i obnovljen rimski akvedukt Škopalj – Novalja, *Diadora*, 12, Zadar, 1990, 195-208.

ILAKOVAC, B., 1991. – Boris Ilakovac, Da li je rimska Kisa propala u more zbog potresa, *Diadora*, 13, Zadar, 1991, 241-250.

ILAKOVAC, B., 1992. – Boris Ilakovac, Brončani okovi od osovina rimskih vrata iz ulice Kraljskog Dalmatina u Zadru, *VAMZ,* 24-25, 1991./1992., (1992.), Zadar, 1992, 139-144.

ILAKOVAC, B., 1995. – Boris Ilakovac, Zašto je rimski forum u Ninu (Aenona) morao biti nisko sagrađen, *Diadora*, 16-17, Zadar, 1995, 201-220.

ILAKOVAC, B., 1996. – Boris Ilakovac, Postanak i razvoj ninskih mostova, *VAMZ, 3s*, 28/29, Zagreb, 1996, 73-95.

ILAKOVAC, B., 2002. – Boris Ilakovac, Liburnska i rimska Aenona (Nin), u: *Na pragovima Nina (Ad limina Aenonae)*, (ur.) Š. Ljubičić, Nin, 2002.

ILKIĆ, M. - PARICA, M., 2009. – Mato Ilkić – Mate Parica, Novalja (Navalis) – luka iz razdoblja Rimskog Carstva, *Histria anitqua*, 17, Pula, 2009, 113-120.

ISTARSKA ŽUPANIJA – REGIONE ISTRIANA, 2011, s. v. „Zemljopisni podaci“. URL: http://www.istra-istria.hr/index.php?id=263 (10. siječnja 2013.).

JACKSON, J. W., – James W. Jackson, s. v. *Villa of the Mysteries, Pompeii*. URL: http://www.art-and-archaeology.com/timelines/rome/empire/vm/villaofthemysteries.html

JADRIĆ, I., 2005. – Ivana Jadrić, Ulomak kratera s votivnim natpisom iz Aserije, *Asseria*, 3, Zadar, 2005, 53-74.

JADRIĆ-KUČAN, I., 2012. – Ivana Jadrić-Kučan, Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *VAPD*, 105, Split, 2012, 41-66.

JANSEN, G., 2009. – Gemma Jansen, The water system: supply and drainage, in: *The World of Pompeii*, (eds.) P. Foss – J. J. Dobbins, New Yorke and London, 2009, 257-269.

JANSON, A. F. – JANSON, H. W., 2003. – Antony F. Janson – Heinrich Wölfflin Janson, *Povijest umjetnosti*, Varaždin, 2003.

JASHEMSKI, W. F., 1981. – Wilhelmina F. Jashemski, The Campanian Peristyle Garden, in: *Dumbarton Oaks colloquium on the history of Landscape architecture* (eds.) E. B. MacDougall – W. F. Jashemski, Harvard University, Washington, 1981, 29-48

JELIĆ, L., 1900. – Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *VAMZ*, 4 (1), Zagreb, 1900, 156-171.

JELIĆ, L., 1901. – Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *VAMZ*, 5 (1), Zagreb, 1901, 184-192.

JELIĆ, L., 1902. – Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *VAMZ*, 6 (1), Zagreb, 1902, 103-116.

JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2014. – Jasna Jeličić-Radonić, Urbanizam i arhitektura rimske Dalmacije, u: *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*, Katalog izložbe, Zagreb, 2014, 83-104

JONES, R. – ROBINSON D., 2005. – Rick Jones – Damian Robinson, Water, Wealth, and Social Status at Pompeii: The House of the Vestals in the First Century, *AJA*, 109 (4), Boston, 2005, 695-710.

JOVIĆ-GAZIĆ, V., 2011. – Vedrana Jović-Gazić, Promjene u stanovanju i stambenoj arhitekturi Jadera. Transformacija antičkog u kasnoantički i ranosrednjovjekovni grad, *Histria antiqua*, 20, Pula, 2011, 473-488.

JURIĆ, R. 2004. – Radomir Jurić, Fra Lujo Marun u Podgrađu (Aseriji), *Asseria*, 2, Zadar, 2004, 149-161.

JURIĆ, R., 2008. – Radomir Jurić, Redni broj 190. Zadar – Sv. Dominik, *HAG*, 4 (2007.), Zagreb, 2008, 412-415.

JURKOVIĆ, M. i dr., 2010. – Miljenko Jurković – Morana Čaušević-Bully – Iva Marić – Sébastien Bully, Redni broj: 214. Osor – benediktinski samostan i crkva sv. Petra, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 2010, 444-446.

KATIČIĆ, R., 1976. – Radoslav Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague – Paris, 1976.

KATIČIĆ, R., 1995. – Radoslav Katičić, *Illyricum mythologicum,* Zagreb, 1995.

KILIĆ-MATIĆ, A., 2004. – Ana Kilić-Matić, Prilog proučavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije, *OA*, 28 (1), Zagreb, 2004, 91-109.

KIRCHHOFFER, S. – KURILIĆ, A., 2011. – Sonja Kirchhoffer – Anamarija Kurilić, Suvremeni metodološki pristupi proučavanju rimskog stambenog prostora i mogućnost njihove primjene na području antičke Liburnije, *Histria antiqua*, 20, Pula, 2011, 333-345.

KIRCHHOFFER, S., 2017. – Sonja Kirchhoffer, Prostorna terminologija s ninskog natpisa *CIL* 3, 14322, *Diadora*, 2018. (u tisku).

KIRIGIN, B., 2004. – Branko Kirigin, Faros, parska naseobina, prilog proučavanju grčke kolonizacije u Dalmaciji, *VAHD*, 96, Split, 2004, 1-301.

KIRIGIN, B., 2008. – Branko Kirigin, [Pithos] iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Archaeologia Adriatica*, 2 (1), Zadar, 2008, 177-189.

KLEMENC, J., 1940. – Josip Klemenc, Senj u prethistorijsko i rimsko doba, u: *Hrvatski kulturni spomenici*, (ur.) A. Schneider, Monografije, 1, Senj, 1940, 1-10.

KOLEGA, M., 1996. – Marija Kolega, Nin – zaštitna istraživanja u sklopu župne Crkve sv. Asela, *Obavijesti HAD-a*, 28, Zagreb, 1996, 43-48.

KOLEGA, M., 2001. – Marija Kolega, Nin – arheološka istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela, *Obavijesti HAD-a*,33, Zagreb, 2001, 83-90.

KOLEGA, M., 2002a. – Marija Kolega, Nin – istraživanja u glavnoj ulici, položaj Kraljevac godine 2001. i 2002., *Obavijesti HAD-a*, 33, Zagreb, 2002, 63-68.

KOLEGA, M., 2002b. – Marija Kolega, Nin – nadžupni kompleks sv. Anselma (Asela). Istraživanja godine 2001., *Obavijesti HAD-a*, 34, Zagreb, 2002, 73-78.

KOLEGA, M., 2005. – Marija Kolega, Redni broj: 96. Lokalitet: Nin – Banovac, *HAG*, 1/2004., Zagreb, 2005, 195-196.

KOLEGA, M., 2006. – Marija Kolega, Redni broj: 159. Lokalitet: Nin – Sv. Duh, *HAG*, 2(2005.), Zagreb, 2006, 310-312.

KOLEGA, M. – RADOVIĆ, M., 2007. – Marija Kolega – Mate Radović, Redni broj: 178. Lokalitet: Nin – Banovac, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 2007., 333-334.

KOLEGA, M., 2009. – Marija Kolega, Pravci urbanih komunikacija u antičkoj Enoni, *Histria Antiqua*, 17, Pula, 2009, 123-132.

KOLEGA, M., 2010. – Marija Kolega, *Arheološki muzej Zadar, Muzej ninskih starina: vodič,* Zadar, 2010.

KOLEGA, M. – RADOVIĆ, M., 2015. – Marija Kolega – Mate Radović, Rezultati završne arheološke kampanje na lokalitetu Banovac u Ninu, Istraživanja na otocima, *Izdanja HAD-a*, Zagreb, 2015, 31-38.

KOMŠO, D., 2006. – Darko Komšo, Mezolitik u Hrvatskoj / The Mesolithic in Croatia, *OA*, 30, Zagreb, 2006, 55-91.

KOROŠEC, J.. 1968. – Josip Korošec, Bribir u prahistoriji, *Starohrvatska prosvjeta*, 3/10, Split, 1968, 213-216.

KOS, V., 2008. – edran Kos, s. v. „Cres“, *IE*. URL: http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=577 (21. siječnja 2014.).

KOS, V., 2008. – Vedran Kos, s. v. „Labin“, *IE*. URL: http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1505 (20. siječnja 2014.).

KOS, V., 2008. – Vedran Kos, s. v. „Plomin Luka“, *IE*. URL: http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2116 (20. siječnja 2014.).

KOSTOF, S., 1991. – Spiro Kostof, *The city shaped. Urban Patterns and Meanings Through History*, Hong Kong, 1991.

KOZLIČIĆ, M., 1982. – Mithad Kozličić, Ušće rijeke Tedanija (Ptol. II, 16, 2), *SZ*, 9, Senj, 1982, 15-32.

KOZLIČIĆ, M., 1990. – Mithad Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split, 1990.

KOZLIČIĆ, M. – BRATANIĆ, M. 2006. – Mithad Kozličić – Mateo Bratanić, Ancient Sailing Routes on Adriatic, in: *Les routes*, Bordeaux – Zadar, 2006, 107-124.

KRAJAČ, V., 1961a. – Vuk Krajač, Mozaik ispod pilane, *VMKH*, 10 (2), Zagreb, 1961,40-45.

KRAJAČ, V., 1961b. – Vuk Krajač, Mozaik pod pilanom, *VMKH*, 10 (3), Zagreb, 1961, 81.

KRIŽMAN, M., 1997. – Mate Križman, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula, 1997.

KRNČEVIĆ, Ž., 2006. – Željko Krnčević, Bribir, u: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, (ur.) A. Durman, Zagreb, 2006, 98-99.

KRNČEVIĆ, Ž. , 2007. – Željko Krnčević, Bribirska glavica – „Hrvatska Troja“, *HR*, 7/2, Zagreb, 2007, 4-11.

KUKOČ, S. – ČELHAR, M., 2009. – Sineva Kukoč – Martina Čelhar, Željezni predmeti u liburnskoj kulturi, *Histria antiqua*, 17, Pula, 2009, 89-102.

KUKOČ, S. – ČELHAR, M., 2010. – Sineva Kukoč – Martina Čelhar, Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini u Nadinu godine 2009, *Obavijesti HAD-a*, 42 (1), Zagreb, 2010., 34-42.

KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. 1986. – Bruna Kuntić-Makvić, Bribirska glavica, Rad na spomenicima iz antičkog perioda u razdoblju od 1981. do 1986., *Obavijesti HAD-a*, 3, Zagreb, 1986, 42-43.

KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. 2002. – Bruna Kuntić-Makvić, Les romains at leg Grecs Adriatiques, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. Godine (Greek influence along the east Adriatic coast: proceedings of the International Conference held in Split from 24th to 26th of September 1998*, (ur.) N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin, Split, 2002, 141-158.

KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. – OLUJIĆ, B., 2004. – Bruna Kuntić-Makvić – Boris Olujić, *Mali pojmovnik stare povijesti: ispitno pomagalo*, Zagreb, 2004.

KURILIĆ, A., 1999. – Anamarija Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu:- antroponimija, društvena struktura, etičke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Zadar, 1999.

KURILIĆ, A., 2004. – Anamarija Kurilić, Caska kod Novalje na otoku Pagu: pokusno istraživanja antičke nekropole u Caskoj i rekognisciranje Caske s okolicom, *Obavijesti HAD-a*, 36 (1), Zagreb, 2004, 68-79.

KURILIĆ, A., 2005. – Anamarija Kurilić, Rimskodobni natpisi otoka Murtera, *Murterski godišnjak,* 2, Murter, 2005, 107-127.

KURILIĆ, A., 2006a. – Anamarija Kurilić, Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji, *Asseria*, 4, Zadar, 2006, 7-72.

KURILIĆ, A., 2006b. – Anamarija Kurilić, Redni broj: 143. Lokalitet Caska – nekropola, *HAG*, 2 (2005.), Zagreb, 283-285.

KURILIĆ, A., 2008a – Anamarija Kurilić, Promišljanje o munificijenciji flamena Božanskoga Klaudija u Aseriji, *Asseria*, 6, Zadar, 2008, 29-50.

KURILIĆ, A., 2008b – Anamarija Kurilić, Redni broj: 165. Lokalitet: Caska – naseobinski dio, *HAG*, 4, Zagreb, 2007, 368-369.

KURILIĆ, A., 2008c – Anamarija Kurilić, *Ususret Liburnima,* Zadar, 2008.

KURILIĆ, A., 2010. – Anamarija Kurilić, Otok Murter od prapovijesti do kraja antičkog doba, u: *Toponimija otoka Murtera*, (ur.) V. Skračić, Zadar, 2010, 33-53.

KURILIĆ, A., 2011a. – Anamarija Kurilić, Otog Pag od prapovijesti do kraja antičkog razdoblja, u: *Toponimija otoka Paga*, (ur.) V. Skračić, Zadar, 2011, 51-91.

KURILIĆ, A., 2011b. – Anamarija Kurilić, Kasnoantički stambeni objekt iz Caske (Cissa) na otoku Pagu, *Histria antiqua*, 20, Pula, 2011, 405-413.

KURILIĆ, A., 2012. – Anamarija Kurilić, Natione Liburnus – identity of the people and identity of an individual, *Prilozi iz hrvatske historiografije, Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija 2009-2011,* (ur. Z. Novosel), Zagreb, 2012, 171-181.

KURILIĆ, A., 2014. – Anamarija Kurilić, Some problems concering the reading of the *CIL* 3, 12813, u: *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu /Lucius Artorius Castus And The Kinge Arthur Legend, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani 30. ožujka do 2. travnja 2012*, (ur.) Nenad Cambi – John Matthews, Split, 2014, 131-144.

KURILIĆ, A., 2015a. – Anamarija Kurilić, The Caska Necropolis – Exceptions, Ritualis And "Deathspaces", *Conference: Archeologia e antropologia della morte*, poster on-line presentato in occasione del Convegno. URL: http://en.calameo.com/read/00428374751127c1f417d (10. listopada 2016.).

KURILIĆ, A. – SERVENTI, Z., 2015a. – Anamarija Kurilić – Zrinka Serventi, Buried far Away: Easterners in Roman Liburnia, u: Places of Memory: Cemeteries and Funerary Practices throughout the Time, *Annales Universitatis Apulensis*, 19/II, 2015, 13-36.

KURILIĆ, A. – SERVENTI, Z., 2015b. – Anamarija Kurilić, Zrinka Seventi, Natpis Gaja Kornelija s Ilovika i Cornelii u Liburniji, *OA*, 37/38 2013./2014. (2015.), Zagreb, 2015, 219-249.

LABUS, N., 2000. – Nenad Labus, Tko je ubio vojvodu Erika?, *RZHAZUZd*, sv. 42, Zadar, 2000, 1-16.

LAURENCE, R., 2006. – Ray Laurence, *Roman Pompeii. Space and society*, London and New York, 2006. (1. izdanje: 1994.).

LEWIS, C., T. – SHORT, C., 1879. – Charlton T. Lewis – Charles Short, *A Latin dictionary*, Oxford, 1879. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aalphabetic+letter%3DD%3Aentry+group%3D31%3Aentry%3Ddiathyra (1. travnja 2015.).

LIEB, H. – VILBERG, W., 2006. - Hans Liebl - Wilhelm Vlberg, Iskopavanja u Aseriji, *Asseria*, 4, Zadar, 2006., 203-246 (1. izdanje na njemačkom: 1908. godina).

LING, R., 1991. – Roger Ling, *Roman Painting*, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1991.

LONČAR, M., 1990. – Milenko Lončar, O Porfirogenetovoj Dalmaciji, *Diadora*, 12, Zadar, 1990, 391-400.

LONČAR, N., 2005. – Nina Lončar, s. v. „Geomorfologija Istre“, u: *IE*. URL: http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=957 (10. travnja 2011).

LORENZI, R., 2012. – Rossella Lorenzi, Etruscan House Reveals Ancient Domestic Life, in: *Seeker*. URL: https://www.seeker.com/etruscan-house-reveals-ancient-domestic-life-1766081971.html (25. travnja 2015.)

LUCIANI, T., 1879. – Tomaso Luciani, *Albona. Studi storico-etnografici di Tomaso Luciani*, Venezia, 1879. = LUCIANI, T., 2012. – Tomaso Luciani, *Labin / Albona: povijesno-etnografska studija*, Labin, 2012.

LUIGI, G., 1967. – G. Luigi , s. v. „Terme: kupanje i razonoda za sve“. u: *Antički Rim. panorama jedne civilizacije*, (ur.) V. Arangio Ruiz, Beograd – Ljubljana, 1967, 91-102

LUPIS, V. B., 2005. – Vinicije B. Lupis, O interesu korčulanske plemićke obitelji Arneri za ruševine Asserije, *Asseria*, 3, Zadar, 2005, 119-128.

LJUBOVIĆ, B., 2000. – Blaženka Ljubović, *Senj u prapovijesti, antici i ranom srednjem vijeku*, Katalog arheološke zbirke, Senj, 2000.

LJUBOVIĆ, B., 2008a. – Blaženka Ljubović, Redni broj: 171. Lokalitet: Senj – ex vrt Olivieri (bivši DIP), *HAG*, 4 (2007.), Zagreb, 2008, 378-381.

LJUBOVIĆ, B., 2008b. – Blaženka Ljubović, Arheološka istraživanja na prostoru bivšeg vrta Olivieri u Senju, *SZ*, 35, Senj, 2008, 279-292.

MAGAŠ, D., 1995. – Damir Magaš, Prilog poznavanju zemljopisne osnove i pučanstva Nadina, *Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 37, Zadar, 1995, 793-805.

MAGAŠ, D., 1998. – Damir Magaš, *Osnove geografije Hrvatske: skripta iz predmeta Regionalna geografija (Hrvatske) na Odsjeku za Geografiju Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar, 1998.

MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N. 2006. – Nive Majnarić Pandžić, Agenti trgovine i razmjene, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, (ur.) S. Mihelić, Zagreb, 2006, 79-86.

MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N. 2009. – Nive Majnarić Pandžić, *Zagrebački Gradec i njegova okolica u prapovijesti*, VAMZ, 42, Zagreb, 2009, 199-212.

MANENICA, H., 2015. – Hrvoje Manenica, *Urbanizacija između Raše i Krke u vrijeme ranog principata*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2015.

MAREVIĆ, J., 2000. − Jozo Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2000.

MARGETIĆ, L., 1979 – Lujo Margetić, Plinio e le communità della Liburnia, *Atti CRSR*, 35, 1979, 300-358.

MARGETIĆ, L., 1982. – Lujo Margetić, Neka pitanja u vezi s Istrom (I – VII. stoljeće), *Živa antika*, 32, Skopje, 1982, 53-82.

MARGETIĆ, L. 1983. – Lujo Margetić, Tarsatica. Izvori za pravnu povijest Rijeke, u: *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 4, Rijeka, 1983, 435-458.

MARGETIĆ, L., 1984. – Lujo Margetić, Općinsko uređenje Cresa u rimsko doba, *Otočni ljetopis Cres-Lošinj*, 5, Mali Lošinj, 1984, 243-251.

MARGETIĆ, L. 1988. – Lujo Margetić, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988.

MARGETIĆ, L. 1994. – Lujo Margetić, Antička Tarsatica i počeci Rijeke, *Rijeka*, 1, Rijeka, 1994, 29-34.

MARIĆ, I. i dr., 2008. – Iva Marić – Sébastien Bully – Miljenko Jurković – Morana Čaušević-Bully, Redni broj: 157. Lokalitet: Osor – benediktinska crkva i samostan sv. Petra, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 2008., 351-353.

MAROEVIĆ, I. – ŠULC, B. – MIRNIK, I. i dr., 1987. – Ivo Maroević – Branka Šulc – Ivan Mirnik, *Dokumentacija i klasifikacija muzejskih i glaerijskih predmeta*, Zagreb, 1987.

MARŠIĆ, D., 1998. – Dražen Maršić, Ikonografski tip nimfa sa školjkama, *VAMZ*, 30/31 1997./1998. (1998.), Zagreb, 103-124.

MARZANO, A., 2007. – Annalisa Marzano, *Roman Villas in Central Italy, A Social and Economic History*, Leiden – Boston, 2007.

MARX, K., 1867. – Karl Marx, *Capital. A critique of Political Economy*, Vol. 1, Moscow. (1. izdanje, na njemačkom: 1867.). URL: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf / (25. listopada 2015.).

MATEJČIĆ, R., 1996. – Radmila Matejčić, Sedam godina rada u istraživanju liburnijskog limesa, u: *Zbornik Društvo za povjesnicu Klana*, (ur.) Ivan Šnajdar, Klana, 1996, 193-209.

MATIJAŠIĆ, R., 1998. – Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre: arheološki ostaci kao izvor za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri i antici (I st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Pula, 1998.

MATIJAŠIĆ, R., 2006. – Robert Matijašić, La liburnia settentrionale all'inizio del Principato: uno shizzo dell' organizzazione amministrativa e territoriale, in: *Les routes / Putovi antičkog Jadrana*, Bordeaux – Zadar, 2006, 81-87.

MATIJAŠIĆ, R., 2009. – Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb, 2009.

MATULIĆ, B., 1994. – Branko Matulić, *Salonitanska radionica mozaika*, Sveučilište u Zagrebu, magistarski rad, Centar za poslijediplomske studije Dubrovnik, Dubrovnik, 1994.

MAU, A., 1907. – August Mau, *Pompeii: Its life and art*, (translated) Francis W. Kelsey, London, 1907.

McELMURRAY, W. D., 2003. – Daniel W. McElmurray, *Exedra: forma and function in the landscape*, Master's Thesis, Department: Landscape Architecture, Lousiana State University, 2003. URL: .
http://digitalcommons.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2593&context=gradschool_theses

MCGEOUGH, K. M., 2004. – Kevin M. McGeough, *The Romans New Perspectives*, Oxford, 2004.

McMANUS, B., 2007. – Barbara McManus, Sample Plan of a Roman House, The College of New Rochelle. URL: http://www.vroma.org/~bmcmanus/house.html (23. prosinca 2015.).

McMANUS, B. F., 2009. – Barbara F. McManus, s. v. *Social class and public display*. URL: http://www.vroma.org/~bmcmanus/socialclass.html (15. veljače 2014.).

McMANUS, B. F., 2013. – Barbara F. McManus, s. v. *Index of Images, Part IX: Barbara F. McManus.* URL, http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/index3.html (20. veljače 2015.)

MEDER, J., 2003. – Jagoda Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj, od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb, 2003.

MEDER, J., 2011. – Jagoda Meder, Mozaici rimske vile u Ninu, *Histria Antiqua*, 20, Pula, 2011, 245-256.

MEDINI, J., 1969. – Julijan Medini, Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, *RFFZd*, 6 (3), Zadar, 1969, 45-74.

MEDINI, J., 1973. – Julijan Medini, *Antički kultovi na području ilirskih plemena Histra, Liburna i Japoda*, magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1973.

MEDINI, J., 1974. – Julijan Medini, Ordines decurionum Liburniae, *RFFZd*, 12 (5), Zadar, 1973./1974. (1974.), 27-56.

MEDINI, J., 1976. – Julijan Medini, Rimske i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, Materijali SADJ, 12 (kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 1972.), Zadar, 1976, 185-207.

MEDINI, J., 1980. – Julijan Medini, Provincia Liburnia, *Diadora*, 9, Zadar, 1980, 363-444.

MEDINI, J., 1984. – Julijan Medini, Latra – Dea Neditarum, *Duhovna kultura Ilira*, (ur.) Alojz Benac, Posebna izdanja Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja, 67, 11, Sarajevo, 1984, 223-253.

MELCHOR GIL, E., 2014. – Enrique Melchor Gil, Quattuorviri y aediles en los municipios de constitución cuatorviral a fines de la República y en época Altoimperial, *Rivista Storica dell' Antichità*, 42, Bologna, 2013, 133-152.

MESIHOVIĆ, S., 2015. – Salmedin Mesihović, *Orbis Romanvs (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*, Sarajevo, 2015.

MÉTRAUX, G. P. R., 2000. – Guy P. R. Métraux, Ancient Housing: "Oikos" and "Domus" in Greece and Rome, in: *JSAH*, 58 (3), University of California Press, 1999./2000. (2000.), 392-405.

MHAS, s. v. „Istraživanja u tijeku“. URL: http://www.mhas-split.hr/istrazivanja/istrazivanja-u-tijeku/artmid/930/articleid/60/bribi. (9. listopada 2016.).

MIHOLJEK, I. – STOJEVIĆ, I., 2012. – Igor Miholjek, Iva Stojević, Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz podmorja Ortople, *OA*, 36 (1), Zagreb, 2012, 143-174.

MILETIĆ, Ž., 2004. – Željko Miletić, O rimskim cestama na aserijatskom području, *Asseria*, 2, Zadar, 2004, 7-21

MILETIĆ, Ž., 2014. – Željko Miletić, Lucius Artorius Castus i Liburnia, u: *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu – zbornik radova/,/Lucius Artorius Castus And The Kinge Arthur Legend*, u: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani 30. ožujka do 2. travnja 2012.*, (ur.) N. Cambi – J. Matthews, Split, 2014, 111-130.

MILIĆ, B., 1994. – Bruno Milić, *Razvoj grad kroz stoljeća*, Zagreb, 1994.

MIRAZÓN LAHR, M., 2016. – Marta Mirazón Lahr, Evidence of a prethistoric massacre extends the history of warfare, in: *Research at Cambridge* / *News*, University of Cambridge. URL: http://www.cam.ac.uk/research/news/evidence-of-a-prehistoric-massacre-extends-the-history-of-warfare (ožujak 2017.).

MIROSAVLJEVIĆ, V., 1974. – Vladimir Mirosavljević, Gradine i gradinski sistemi u prethistorijsko i protohistorijsko doba, *ARR*, 7, Zagreb, 1974, 259-297.

MLAKAR, Š., 1962. – Štefan Mlakar, *Istra u antici*, Pula, 1962.

MOHOROVIČIĆ, A., 1953. – Andre Mohorovičić, Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na području grada Osotra, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU*, 1-2, Zagreb, 1952, 10-16.

MOHOROVIČIĆ, A. 1955. – Andre Mohorovičić, *Analiza razvoja pučkih nastamba na otočnoj skupini Lošinj-Cres (Izvještaj o radu na terenu u goidni 1953.)*, u: Ljetopis JAZU , 60, Zagreb, 1955.

MOHOROVIČIĆ, A. 1964. – Andre Mohorovičić, Nalazi mozaika s ornamentalnim i figuralnim motivima u gradu Krku, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 12, 1-2., Zagreb, 1964,1-8.

MOHOROVIČIĆ, A., 1971. – Andre Mohorovičić, Novootkriveni nalazi antičkih termi, oratorija i starokršćanske bazilike u gradu Krku, *Rad JAZU (Odjel za likovne umjetnosti)*, 6, Zagreb, 1971, 19-34.

MOORMANN, E. M., 2009. – Eric M. Moormann, Villas surrounding Pompeii and Herculaneum, in: *The World of Pompeii,* (eds.) P. Foss, J. J. Dobbins, New York, 2009, 435-456.

MUMFORD, L., 1988. – Lewis Mumford, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, Zagreb, 1988.

MUNIĆ, V., 2000. – Vesna Munić, Rijeka u rimsko doba, *Rijeka*, 5 (1-2), Rijeka, 2000, 121-130.

MUNIĆ, V. – MAROT, D., 2008. – Vesna Munić – Danijel Marot, Tarsatika u antičko doba, *Rijeka*, 13 (2), Rijeka, 2008, 297-312.

MUSIĆ, A., 1942. – August Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb, 1942.

MÜLLER, W. – VOGEL, G., 1999. – Werner Müller – Gunther Vogel, *Atlas arhitekture 1, Opći dio: Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*, Zagreb, 1999.

NEDVED, B., 1989. – Branka Nedved, Felix Arba, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, znanstveni skup, Krk, 24-27.09. 1985, *Izdanja HAD-a*, 13, Zagreb, 1989, 29-44.

NEDVED, B., 1992. – Branka Nedved, Stanovništvo Zadra od 1. do 3. st. (prvi dio), *Diadora*, 14, Zadar, 1992, 109-263.

NEDVED, B., 1995. – Branka Nedved, Srednje i južno velebitsko primorje u rimsko doba, u: *Paklenički zbornik*, 1, Starigrad-Paklenica, 1995, 223-228.

NEMEC, K., 2010. – Krešimir Nemec, *Čitanje grada,* Zagreb, 2010.

NEVETT, L., 1997. – Lisa Nevett, Perceptions of Domestic Space in Roman Italy, in: *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment, Space*, (eds.) Beryl Rawson – Paul Weaver, Oxford University Press, 1997, 281-299.

NEVETT, L. C., 2010. – Lisa C. Nevett, *Domestic Space in Classical Antiquity,* New York, 2010.

NIKOLANCI, M., 1971. – Mladen Nikolanci, Antički brodolomi na Jadranu, Spašavanje ljudskih života na moru, *Pomorska biblioteka*, 23, Beograd, 1971, 25-33.

NISSINEN, L., 2009. – Laura Nissinen, Cubicula diurna, nocturna – revisiting roman cubicula and sleeping arrangments, *Arctos,* 43, Helsinki, 2009, 85-107.

NOVAK, N., 1982. – Nino Novak, Radni dnevnika zaštitnih arheoloških radova „Plomin Luka“ izvršenih od RZZZSK _ Rijeka, rukopis, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 1982.

NOVAK, N., 1995. – Nino Novak, La topografia archeologica della Cittavechia di Fiume, *Atti CRSR*, 25, Rovigno, 1995, 387-421.

NOVAK, N., 2008. – Nino Novak, Prilog ranom kršćanstvu i urbanizmu Tarsatike, *HA*, 38/39, Pula, 2008, 169-196.

NOVAK, N., 2011. – Nino Novak, *Omišalj: tragovi kršćanskog identiteta: arheološka i povijesna svjedočanstva o kršćanstvu Omišlja do 12. stoljeća*, Zagreb, 2011.

NOVOTNY, A. – STICOTTI, P., 1896. – Anton Novotny, Paolo Sticotti, Aus Liburnien und Istrien, *AEM*, 19, Wien, 1896, 159-180.

OLUJIĆ, B., 2007. – Boris Olujić, *Povijest Japoda*, Zagreb, 2007.

OŠTARIĆ, I. – KURILIĆ, A., 2013. – Ivo Oštarić – Anamarija Kurilić, *Arheološka karta otoka Paga*, Novalja, 2013, 215-278.

PACI, G., 2003. – Gianfranco Paci, La nascita de municipi in area centro Italica: La scelta delle sedi, *Histria antiqua*, 11, Pula, 2003, 33-40.

PAĐAN, Z., 2007. – Zvonko Pađan, *Predarhitektura:pogled na prapočela arhitekture*, Zagreb, 2007.

PALLOTTINO, M., 2008. – Massimo Pallottino, *Etruščani (Etruskologija)*, Zagreb, 2008.

PANCIERA, S., 1958. – Silvio Panciera, Liburna. Rassegna delle fonti, caratteristiche delle nave, accezioni del termine, *Epigraphica*, 18, Milano, 1956, 129–156.

PARCERO-OUBIÑA, C., 2008. – Cesar Parceo-Oubiña, Fortification as a social fact. Processes of social change and resistance in the Iron Age of NW Iberian Peninsula, in: *73rd Annual meeting of the Social for American Archaeology Symposium The Prethistory of Iberia (Neolithic to Iron Age) and the debate on the formation of hierarchical societies and the state*, Vancouver, 2008, 1-5.

PARICA, M., 2008. – Mate Parica, Istočnomediteranska keramika iz antičke luke u Pakoštanima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 25, Zagreb, 2008, 81-96.

PARKER, S., 2004. – Simon Parker, *Urban theory and the urban experience: encountering the city*, London, 2004.

PATSCH, K., 1900. – Karl Patsch, *Die Lika in Römischer zeit*, Wien, 1900. = Lika u rimsko doba, Gospić, 1990. (prev. Zlata Derossi).

PATSCH, K., 1909. – Karl Patsch, s. v. „Flanona“, *RE*, 012 Bd. 6. 2 (Euxantios-Fornaces), Stuttgart, 1909, 2504

PAVIĆ, J., 2014. – Jadranka Pavić, Mediteranska prehrana svrstala Hrvatsku u svjetski vrh, *Glas Koncila*, 2 (2064), Zagreb, 2014. URL: http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=23843 (8. kolovoza 2015.).

PAVIĆ, Ž., 2001. – Željko Pavić, *Od antičkog do globalnog grada*, Zagreb, 2001.

PEDIŠIĆ, I., 1994. – Ivo Pedišić, O Jupiterovu kultu u Skardoni, *VAHD*, 84, Split, 1994, 183-200.
PEDIŠIĆ, I., 2001. – Ivo Pedišić, *Rimska Skardona*, Skradin, 2001.
PEDIŠIĆ, I., 2002. – Ivo Pedišić, Murter – najnovija arheološka istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, 34/ 1, Zagreb, 2002, 58-64.
PEDIŠIĆ, I., 2004. – Ivo Pedišić, Bribirska glavica, *HAG*, 1 (2003), Zagreb, 2004, 205-206
PEDIŠIĆ, I., 2005a. – Ivo Pedišić, Bribirska glavica, *HAG*, 2 (2004.), Zagreb, 2005, 325-326.
PEDIŠIĆ, I., 2005b. – Ivo Pedišić, Sanacijsko-konzervatorski radovi na položaju Kosa u šibenskom Donjem polju i na Bribirskoj glavici, *Obavijesti HAD-a*, 2 (37), Zagreb, 2005, 72-77.
PEDIŠIĆ, I., 2006. – Ivo Pedišić, Skradin, u *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, (ur.) A. Durman, Zagreb, 2006, 234-235.
PERIČIĆ, Š., 2005. – Šime Peričić, Prilog poznavanju gospodarstva otoka Murtera u prošlosti, *Murterski godišnjak*, 2, Murter, 2005, 323-349.
PEROVIĆ, Š., 2009. – Šime Perović, Antička cisterna u Aseriji, *Asseria*, 7, Zadar, 2009, 149-159.
PERSEUS TUFTS, s. v. *Delos, House of the Masks (Building)*, http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Delos,+House+of+the+Masks&object=building (1. siječnja 2014.).
PETRICIOLI, I. – VEŽIĆ, P., 1975. – Ivo Petricioli – Pavuša Vežić, Izvještaj o istraživanju i konzervaciji bazilike sv. Tome u Zadru, *Godišnjak ZSKH*, 1, Zagreb, 1975, 101-109.
PETRIĆ, N., 2002. – Nikša Petrić, Zanimljivi crteži na pretpovijesnoj keramici hvarske kulture: prikaz kometa iz približno 3000. g. pr. Kr., *VAMZ*, 35, Zagreb, 2002, 11-18.
POLCI, B., 2003. – Barbara Polci, Some Aspects of the Transformation of the Roman Domus between Late Antiquity and the Early Middle Ages, in: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, (eds.) Luke Lavan – William Bowden, Leiden-Boston, 2003, 79-112.
PORTADA, J., 2012. – Josip Portada, Istraživanja: na Košljunu kod Novalje pronađeni su ostaci prapoviejsnog naselja, *Pag Press*. URL: http://www.pagpress.com/novosti/854-istraivanja-na-koljunu-kod-novalje-pronaeni-su-ostaci-prapovijesnog-naselja.html (8. listopada 2016.).
POTREBICA, H., 2013. – Hrvoje Potrebica, *Kneževi željeznog doba*, Zagreb, 2013.
PREMERSTEIN, A., 1924. – Anton von Premerstein, Bevorrechtete Gemeinden Liburniens in den Städtelisten des Plinius, in: *Strena Buliciana*, Split – Zagreb, 1924, 203-208.
PROLEKSIS ENCIKLOPEDIJA, 2012. – Proleksis enciklopedija, s. v. "Socijalni status". URL: http://proleksis.lzmk.hr/54506/ (12. veljače 2014.).

RADIĆ ROSSI, I., 2005. – Irena Radić Rossi, Rad. Broj: 81. Lokalitet: otok Rab – rt Sorinj, *HAG*, 1/2004, Zagreb, 168-169.

RADIĆ ROSSI, I. – KURILIĆ, A., 2006. – Irena Radić Rossi – Anamarija Kurilić, Redni broj: 141. Lokalitet: Caska – arheološka zona, *HAG*, 2(2005.), Zagreb, 2006, 279-280.

RADIĆ ROSS, I., 2006. – Irena Radić Rosssi, Monoksili, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, (ur.) S. Mihelić, Zagreb, 2006, 92-96.

RADOVIĆ, M., 2013. – Mate Radović, Arheološka istraživanja okoliša Crkve sv. Križa u Ninu: katalog izložbe povodom 50. obljetnice Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, (ur.) A. Uglešić, Zadar, 2013.

RADOVIĆ, S., 2009. – Siniša Radović, *Zooarheološka analiza ostataka kralješnjaka s liburnskog nalazišta Nadin – Tumul 13*, Zagreb, 2009.

RADMAN-LIVAJA, I., 2006. – Ivan Radman-Livaja, Trgovina Rimljana s lokalnim zajednicama, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, (ur.) S. Mihelić, Zagreb, 2006, 143-153.

RAMSEY, A., 2009. – Ashley Ramsey, An Examination of Roman Latrine Culture. URL: http://ashleyramseyportfolio.files.wordpress.com/2010/07/roman-latrines.pdf (6. rujna 2014.).

RAPANIĆ, Ž., 1995. – Željko Rapanić, Il patrimonio dell'Antichita nella poleogenesi dell'Adriatico orentale nell'alto medioevo: proposte per considerazioni ulteriori e approfondite, *Hortus artium medievalium*, (ur.) Miljenko Jurković, 1, (1995.), Motovun, 7-13

REGAN, K. – NADILO, B., 2009a. – Krešimir Regan, Branko Nadilo, Crkveno graditeljstvo. Starokršćanske crkve u središtu Zadra, u *Građevinar*, 61, Zagreb, 2009, 189-203.

REGAN, K., – NADILO, B., 2009b. – Krešimir Regan – Branko Nadilo, Crkveno graditeljstvo. Stare crkve otoka Raba, u: *Građevinar*, 61, Zagreb, 2009, 969-981.

REGAN, K. – NADILO, B., 2010. – Krešimir Regan – Branko Nadilo, Crkveno graditeljstvo. Stare crkve na Cresu i Lošinju te okolnim otocima, u: *Građevinar*, 62, Zagreb, 2010, 151-161.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1968. – Duje Rendić-Miočević, Novi Dolabelin terminacijski natpis iz okolice Jablanca, *VAMZ*, 3, Zagreb, 1968, 63-72.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1974. – Duje Rendić-Miočević, Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu, *VAMZ*, 8, Zagreb, 1974, 47-55.

Republika Hrvatska Ministarstvo pravosuđa Državna geodetska uprava, Informacije o česticama. URL: https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true&institutionID=161 (20. siječnja 2016.).

ROGIĆ, V., 1965. – Veljko Rogić, Položaj Senja i gravitacija, *SZ*, 1, 1965., Senj, 7-22.

ROMAC, A., 1981. – Ante Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1981.

SALLER, R. P., 1999. – Richard P. Saller, Pater Familias, Mater Familias, and the Gender Semantics of the Roman Household, *Classical Philology*, 94, The University of Chicago Press Journals, 1999, 182–197.

SALLER, R. P., 2004. Richard P. Saller, *Patriarchy, property and death in the Roman family*, Cambridge University Press, New Yorke, Melbourne, 2004. (prvo izdanje: 1997.).

SALZA PRINA RICOTTI, E., 1983. – Salza Prina Ricotti, *L' arte del convito nella Roma antica*, Roma, 1983.

SANDERSON, L.A. – Lisa-Anne Sanderson, s. v. *The drink of Horace and Virgil*, in: *History of wine II*. URL: http://www.lifeinitaly.com/wines/roman-history.asp (studeni 2016.).

SCARRE, C., 2005. – Chris Scarre, After the ice age: Cities, states and empires, in: *The human past: world prehistory and the development of human societies*, (ed.) C.Scare, London, 2005, 193-197.

SCHODDE, C., 2013. – Carla Schodde, The Melitan Miniature Dog: The most popular lapdog in antiquity, in: *Found in antiquity*. URL: https://foundinantiquity.com/2013/11/15/the-melitan-miniature-dog / (1. listopada 2016.).

SEAR, F., 1998. – Frank Sear, *Roman architecture*, London, 1998.

SEKULIĆ, B. – PEČAR-ILIĆ, J., 1997. – Bogdan Sekulić – Jadranka Pečar-Ilić, Klimatske, morfološke i ekološke značajke istočne i zapadne obale Jadrana, *Turizam*, 45 (1-2), Zagreb, 1997, 3-12.

SENC, S., 1910. – Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1910.

SERVENTI, Z., 2014. – Zrinka Serventi, *Nekropole rimske Liburnije: aspekti društvene i religijske povijesti*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014.

SILVER, C. – Carly Silver, s. v. *The Weirdest Foods from Ancient Roman Cuisine*, in: *Ancient History*. URL: http://www.ranker.com/list/weird-foods-in-ancient-rome/carly-silver (studeni 2016.).

SIMMEL, G., 2001. – Georg Simmel, *Kontrapunkti kulture*, Zagreb, 2001. (1. izdanje: 1903.).

SKELAC, G., 2006. – Goran Skelac, Redni broj: 142, Lokalitet: Caska – gospodarski kompleks, HAG, 2 (2005.), Zagreb, 2006, 281-283.

SKELAC, G., 2007. – Goran Skelac, Redni broj: 168. Lokalitet: Caska – gospodarski kompleks, *HAG*, 3 (2006.), Zagreb, 2007, 315-316.

SKELAC, G., VODIČKA, K., 2007. – Goran Skelac, Kristina Vodička, Redni broj: 162. Rab – Ulica Dinka Dokule, *HAG*, 3(2006.), Zagreb, 2007, 307-308.

SLIVNIK, L., 1997. – Lara Slivnik, Vitruvijeva biografija, Prostor, 5 (2), Zagreb, 1997, 387-397.
SMITH, W. – ANTHON, C., 1843. – William Smith – Charles Anthon, *A dictionary of Greek and Roman antiquities*, New York, 1843.
SMITH, W. – LLD – WAYT, W. – MARINDIN, G. E., 1890. – Wiliam Smith – LLD – Wiliam Wayte – G. E. Marindin, s. v. *Crati' cula*, in: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquites*, London, 1890. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0063%3Aentry%3Dcraticula-cn (12. srpnja 2016.).
SPEKSNIJDER, S., 2011. – Simon Speksnijder, *The elusive vestibulum: a comparison of the archaeological and literary sources on Roman domestic waiting areas,* AIAC – meeting, Rome, November 2011. URL: http://www.academia.edu/1177349/The_elusive_vestibulum_a_comparison_of_the_archaeological_and_literary_sources_on_Roman_domestic_waiting_areas, (23. prosinca 2014.).
STAMBAUGH, J. E., 1988. – John E. Stambaugh, *The Ancient Roman City*, Baltimore and London, 1988.
STARAC, A., 2000. – Alka Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema natpisnoj i arheološkoj građi, Liburnija*, sv. 2, Pula, 2000.
STEWART, P., 2003. – Peter Stewart, *Statues in Roman Society: Representation and Response*, Oxford University Press, 2003.
STOREY, G. R., 2004. – Glenn R. Storey, The Meaning of „Insula“ in Roman Residential Terminology, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 49, University of Michigan Press, 2004., 47-84. URL: http://www.jstor.org/stable/4238817 (10. listopada 2015.).
STRČIĆ, P., 1993. – Petar Strčić, Pregled povijesti otoka Krka, u: *Krčki kalendar,* (ur.) J. Žgaljić, Rijeka, 1993, 73-77.
STRČIĆ, P., 1994. – Petar Strčić, Osnovne odrednice u povijesti Rijeke, *Rijeka*, 1, Rijeka, 1994, 17-28.
STRIKA, Z., 2011. – Zvjezdan Strika, Početci i razvoj ninske crkve do dolaska franačkih misionara u hrvatske krajeve, *RZHAZUZd*, 53, Zadar, 2011, 1-47
SUIĆ, M. 1950. – Mate Suić, Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina, *VAHD* 52, Split, 1950, 53-58.
SUIĆ, M. 1954. – Mate Suić, *Muzeji i zbirke Zadra*, Zagreb, 1954.
SUIĆ, M., 1955. – Mate , Suić, Granice Liburnije kroz stoljeća, *RIJAZUZd,* 2, Zadar, 1955, 273-296.

SUIĆ, M., 1958. – Mate Suić, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 2, 1956.-1957., Zadar, 1958, 13-48.
SUIĆ, M., 1963. – Mate Suić, Prologomena urbanizmu antičke Liburnije, *RFFZD*, 2, Zadar, 1961./1962. (1963.), 82-94.
SUIĆ, M., 1964. – Mate Suić, Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, u: *Zbornik Zadar*, Zagreb, 1964, 117-128.
SUIĆ, M., 1968a. – Mate Suić, Bribir (Varvaria) u antici, *Starohrvatska prosvjeta*, 3/10, Split, 1968, 217-234.
SUIĆ, M., 1968b. – Mate Suić, Nin u antici, *Nin: problemi arheoloških istraživanja*, (ur.) M. Suić – Š. Batović – J. Belošević, Zadar, 1968, 35-52.
SUIĆ, M., 1970. – Mate Suić, Predstavka upućena Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti 1948. g. o poduzimanju arheoloških istraživanja u Zadru, *Diadora*, 5, Zadar, 1970, 233-257.
SUIĆ, M., 1976 – Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976. (1. izdanje).
SUIĆ, M., 1981. – Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.
SUIĆ, M., 1996. – Mate Suić, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske*, (izbor) N. Cambi, (ur.) Š. Batović, Zadar, 1996.
SUIĆ, 2003. – Mate Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, 2003.
ŠAŠEL KOS, M., 2005. – Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla*, 43, Ljubljana, 2005.
ŠKEGRO, A., 1999. – Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999.
ŠKUNCA, A., 1989. – Aleksej Škunca, Pregled antike otoka Paga, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u hrvatsko primorju*, 13, Zagreb, 1989, 23-29.
TAMARO, B., 1928. – Bruna Tamaro, Fianona – Edificio Romano e iscrizioni varie, *Atti della Reale accademia nazionale dei lincei: Notizie degli scavi di antichita*, 6 (53), Roma, 1928, 401-405.
TEMPLE VON STACKELBERG, K., 2009. – Katharine Temple von Stackelberg, *The Roman Garden: Space, Sense and Society*, Routledge, 2009.
THURSTON PECK, T. H., 1898. – Harry Thurston Peck, *Harper's Dictionary of Classical Antiquities*, New York. URL: https://archive.org/stream/cu31924027019482#page/n327/mode/2up/search/cella (studeni 2015.).

TOMASCHEK, W., 1894. – W. Tomaschek, s. v. "Albona", *RE*, (ed.) Georg Wissowa, 001-002 Bd. I. 1-2, Stuttgart, 1894, 1330.

TONC, A., 2010. – Asja Tonc, Terenski pregled područja-Krušćica-Gradina Sv. Trojica, *AIA*, 6, Zagreb, 2010, 118-121.

TOYNBEE, J. M. C. 1971. – Jocelyn Mary Catherine Toynbee, *Death and burial in the Roman world*, Ithaca, New York, 1971.

TREGGIARI, S., 2002. – Susan Treggiari, *Roman Social History*, London, 2002.

TSAKIRGIS, B., 1996. – Barbara Tsakirgis, Houses and Houeholds, *AJA*, 100(4), 1996, 777-781.

UGLEŠIĆ, A., 1989. – Ante Uglešić, *Arheološka ostavština Istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Dubrovnik, 1989.

UGLEŠIĆ, A., 1999. – Ante Uglešić, Tri ranokršćanska nalaza iz okoliša crkve Sv. Križa u Ninu, *RFFZd*, 38 (25), Zadar, 1999, 85-91.

UGLEŠIĆ, A., 2002. – Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002.

UMAINE NEWS. URL: https://umaine.edu/news/blog/2015/03/17/zaro-to-lead-second-archaeological-excavation-in-croatia (8. listopada 2016.).

UNPEELING POMPEII, s. v. *Region I. Insula 9 the British Project,* 49-68. URL: http://donovanimages.co.nz/proxima-veritati/insula-9/media/Unpeeling_Pompeii_BSR.pdf (5. studenoga 2014.).

VAHTAR-JURKOVIĆ, K. – Z. JURKOVIĆ, 2006. – Koraljka Vahtar-Jurković – Zoran Jurković, Utjecaj razvoja industrije na područje općine Omišalj, u: *Krčki kalendar*, Krk – Zagreb, 2006, 101-105.

VANDER POPPEN, R. E., 2008. – Robert E. Vander Poppen, *Rural Change and Continuity in Etruria: A Study of Village Communities from 7th century b. c. to the 1 st century a. d.*, (Ph.D. dissertation), Department of Classics, The University of North Carolina at Chapel Hill, 2008.

VEBER, M., 1976. – Maks Veber, *Privreda i društvo*, Beograd, 1976.

THE VENUS PROJECT. BEYOND POLITICT POVERTY AND WAR, 2017., s. v. *A Global Holistic Solution: Resource Based Economy*. URL: https://www.thevenusproject.com/ (5. travnja 2016.).

VEŽIĆ, P., 1986. – Pavuša Vežić, Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu, Starohrvatska prosvjeta, III/15, Split, 1986, 201-215.

VEŽIĆ, P., 1989. – Pavuša Vežić, Starokršćanska bazilika sv. Stjepana (crkva Sv. Šime) u Zadru, *Diadora*, 11, Zadar, 1989, 323-345.

VEŽIĆ, P., 1990a. – Pavuša Vežić, Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do Katedrale u Zadru, *Diadora*, 12, Zadar, 1990, 301-326.

VEŽIĆ, P., 1990b – Pavuša Vežić, Rezultati istraživanja na prostoru Citadele u Zadru, *Godišnjak ZSKH*, 16, Zagreb, 1990, 7-43

VEŽIĆ, P., 1993. – Pavuša Vežić, Zadar na pragu kršćanstva, *Diadora*, 15, Zadar, 1993., 29-54.

VILOGORAC, I., 2008. – Inga Vilogorac, Kult Velike Majke na tlu Hrvatske, *Vijenac*, 362, Zagreb, 2008. URL: http://www.matica.hr/vijenac/362/Kibela%20i%20Atis/ (15. prosinca 2016).

VIŠNJIĆ, J. – BEKIĆ, L., 2008. – Josip Višnjić – Luka Bekić, Redni broj: 159. Lokalitet: Rijeka – principija alpske klauzure, *HAG*, 4 (2007.), Zagreb, 2008, 356-360.

VUČIĆ, J., 2010. – Jakov Vučić, Redni broj: 259. Lokalitet: Zadar – Glagoljaška ulica, *HAG*, 6 (2009.), Zagreb, 2010, 539-540.

WAGENVOORT, B. H., 1956. – B. Hendrik Wagenvoort, *Studies in Roman Literature, Culture and Religion*, Lieden, 1956.

WALLACE-HADRILL, A., 1992. – Elites and trade in the Roman town, in: *City and Country in the Ancient World*, (eds.) J. Rich – A. Wallace-Hadrill, London and New York, 1992, 244-277.

WALLACE-HADRILL, A., 1994. – Andrew Wallace-Hadrill, *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton, 1994.

WALLACE-HADRILL, A., 2009. – Andrew Wallace-Hadrill, The development of the Camapanian house, in: *The World of Pompeii*, (ur.) John J. Dobbins – Pedar W. Foss, New York and London, 2009, 279-291.

WALLACE-HADRILL, A., 2011. – Andrew Wallace-Hadrill, *Herculaneum: Past and Future*, London, 2011.

WALKER, H. J., 2001. – Julie H. Walker, A library of mud and ashes, *Brigham young university* (BYU Magazine). URL: http://magazine.byu.edu/?act=view&a=43 (18. prosinca 2012.).

WEIBEL, B., 2014. – Barbara Weibel, Photo: Ruins of the House of the Wooden Partition at Herculaneum, Italy, in: Hole in the Donut Cultural Travel. URL: https://holeinthedonut.com/2014/05/30/photo-house-of-the-wooden-partition-herculaneum-italy/ (5. listopada 2016.).

WEISHAAR, J., 2013. – Joseph Weishaar, *Domus, Villa and Insula: A Neo-Rationalist Taxonomy of Housing Types along the Via Consolare-Pompeii*, University of Arkanas, 2013.

WESTFALL, C. W. 2007. – Carroll William Westfall, Urban planning, roads, streets and neighborhoods, in: *The World of Pompeii*, (eds.) John J. Dobbins – Pedar W. Foss, New York and London, 2007, 129-139.

WILKES, J. J., 1962. – John J. Wilkes, *Studies in the roman province of Dalmatia*, Durham e-Theses, Durham University. URL: http://etheses.dur.ac.uk/10470/ (7. siječnja 2015.).

WILKES, J. J., 1969. – John J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969.

WINSOR LEACH, E., 2004. – Eleanor Winsor Leach, *The Social Life of Painting in Ancient Rome and on the Bay of Naples*, Cambridge University Press, 2004.

WIRTH, L., 1938. – Louis Wirth, Urbanism As a Way of Life, *AJS*, 44, New York, 1938, 1-24.

WITTS, P., 2000. – Patricia Witts, Mosaics and Room Function: The Evidence from Some Fourth-Century Romano British Villas, *Britannia*, 31, Cambridge, 2000, 291-324.

ZANINOVIĆ, M., 1980. – Marin Zaninović, Antička naselja ispod Velebita, u *SZ*, 8, Senj, 1980, 187-196.

ZANINOVIĆ, M., 1982. – Marin Zaninović, Kult božice Dijane u Seniji, u *SZ*, 9, Senj, 1982., 43-52.

ZANINOVIĆ, M., 1988. – Marin Zaninović, Liburnia militaris, *OA*, 13, Zagreb, 1988, 43-67.

ZANINOVIĆ, M., 1992. – Marin Zaninović, Pomorstvo Ardijejaca temelj njihove moći, *OA*, 16, Zagreb, 1992, 103-115.

ZANINOVIĆ, M., 1995. – Marin Zaninović, Vile rusticae u pejsažu otoka i obale antičke Dalmacije, *Histria Antiqua*, 1, Pula, 1995, 86-96.

ZANINOVIĆ, M., 1998. – Marin Zaninović, Scardona i Rider – Flavijevske fundacije, *Izdanja HAD-a*, 19, Zagreb, 1998, 123-131.

ZANINOVIĆ, M., 2007. – Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik, 2007. = Ilirsko pleme Delmati i njihova uloga u antičkom Iliriku, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1965.

ZELIĆ, D., 1994. – Danko Zelić, Nastanak urbanih naselja na otoku Krku, *Radovi IPU*, 17 (2), Zagreb, 1994, 7-17.

ZOVIĆ, V., 2013. – Valentina Zović, Minervin kult na području rimskodobne Histrije, *Histria archaeologica*, 44, Pula, 2013, 63-82.

ZOVIĆ, V. – A. KURILIĆ, 2015. – Valentina Zović – Anamarija Kurilić, Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije, *Arheološki vestnik*, 66, Ljubljana, 2015, 399-453.

ŽANETIĆ, M. – Mirella Žanetić, Savjeti maslinarima: Skladištenje maslinova ulja, *Paićuša, udruga maslinara Pisak.* URL: http://www.paicusa.hr/hr/26/skladistenje-maslinovoga-ulja/ (1. veljače 2014.).

ŽIVKOVIĆ, Z., 2013. – Zdravko Živković, *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Zagreb, 2013.

YEGÜL, F. K., 2013. – Fikret K. Yegül, Development of Baths and Public Bathing during the Roman Republic, in: *Acompanion to the Archeology of the Roman Republic*, (ed.) Jane DeRose Evans, West Sussex, 2013, 15-32.

9. PRILOZI

9.1. Prilog 1.

Ime objekta	**Brojevi**	**Kuća**	**Lokacija**	**Položaj s obzirom na forum**	**Položaj s obzirom na glavne prometnice**	**Vrsta istraživanja**	**Vrijeme istraživanja**	**Datacija**
Kuća u dvorištu Citadele	1	vjerojatno	južni dio grada	daleko	južno od gl. dekumana i istočno s obzirom na glavni kardo	sustavna istraživanja	dr. pol. 20. st. i poč. 21. st.	1.- 2. st.
Objekt pod bazilikom sv. Šimuna	2	nesigurno	jugoistočni dio grada	daleko	sjeverno od glavnog dekumana, istočna periferija grada	bez podatka	bez podatka	bez podatka
Kuća na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika	3	vjerojatno	jugoistočni dio grada	daleko	južno od glavnog dekumana, istočna periferija grada	zaštitna iskopavanja	poč. 21. st.	1. st.
Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Mihovila	4	moguće	jugoistočni dio grada	daleko	južnog od glavnog dekumana i istočno od gl. karda	zaštitna iskopavanja	bez podatka	1.- 2. st.
Objekt ispod crkve sv. Marije Velike	5	moguće	istočni dio grada	srednja udaljenost	sjeverno od gradskog dekumana istočno od gl. karda	zaštitna iskopavanja	poč. 20. st.	bez podatka
Objekt u Ulici Hrvoja Vukčića Hrvatinića	6	moguće	istočni dio grada	srednja udaljenost	sjeverno od glavnog dekumana i istočno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	bez podatka
Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina	7	sigurno	jugoistočni dio grada	srednja udaljenost	južno od glavnog dekumana, a istočno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	1.- 2. st.
Objekt na mjestu nekadašnjeg Teatra Nobile	8	moguće	jugoistočni, istočni dio grada	srednja udaljenost	uz glavni dekuman, a istočno od glavnog karda	bez podatka	dr. pol. 18. st.	1.-2. st.
Objekt kod Ulice plemića Borelli	9	moguće	južni dio grada	srednja udaljenost	južno od glavnog dekuman, a istočno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	poč. 20. st.	1.- 3. st.
Objekt na uglu kod Ulice plemića Borelli	10	moguće	južni dio grada	srednja udaljenost	južno od glavnog dekumana, a istočno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	poč. 20. st.	1.-2. st.
Objekt u blizini Ulice plemića Borelli	11	moguće	južni dio grada	srednja udaljenost	južno od glavnog dekumana i istočno od glavnog karda (?!)	bez podatka	dr. pol. 19. st.	bez podatka
Kuća Rašica 1	12	sigurno	južni, jugozapadni dio grada	blizu	južno od glavnog dekumana, a istočno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	prva faza: od 1. st. do kr. 4. st., druga faza: od kr. 4.nadalje.

Kuća Rašica 2	13	sigurno	južni, jugozapadni dio grada	blizu	južno od glavnog dekumana, a istočno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	bez podatka
Kuća u Ulici V. Papafave 1.	14	sigurno	južni, jugozapadni dio grada	blizu	južno od glavnog dekumana, a istočno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	1.st. - 4./5. st.
Objekt u Ulici V. Papafave 2.	15	nesigurno	južni, jugozapadni dio grada	blizu	južno od glavnog dekumana i istočno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	bez podatka
Objekt na mjestu bazilike sv. Tome	16	nesigurno	sjeverni, sjeveroistočni dio grada	blizu	sjeverno od glavnog dekumana, i uz glavni kardo s istočne strane	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	bez podatka
Kuća Šimatić Paleka	17	sigurno	sjeveroistočni dio grada	blizu	uz glavni dekuman, i uz glavni kardo sa zapadne strane	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	od kraja 1. st. pr. Kr. neki dijelovi od poč. 2. st. do 4. st.
Objekt kod katedrale sv. Stošiji	18	moguće	sjeveroistočni dio grada	blizu uz forum	uz glavni dekuman, malo ispod njega, i uz glavni kardo sa zapadne strane	bez podatka	početak 21. st.	1. i 2. st.
Objekt na položaju Kazališta Verdi	19	moguće	sjeverozapadni dio grada	blizu	uz glavni dekuman i zapadno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 19. st.	bez podatka
Objekt u Ulici Jurja Bjankinija	20	moguće	sjeverozapadni dio grada	blizu Kapitolija	uz glavni dekuman (u njegovu produžetku gdje prelazi u Ul. J. Bjankinija), i zapadno od gl. karda	zaštitna iskopavanja	dr. pol. 20. st.	1 i 2.st.
Objekt ispred franjevačke crkve	21	moguće	zapadni dio grada	blizu	južno od glavnog dekumana (konkretno od kapitolija) i zapadno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	početak 20. st.	1. i 2. st .
Objekt u blizini dvorišta franjevačkog samostana	22	moguće	zapadni dio grada	blizu	južno od glavnog dekumana (kapitolija) i zapadno od glavnog karda	bez podatka	bez podatka	bez podatka
Objekt na Trgu tri bunara	23	moguće	sjeverni, sjeverozapadni dio grada	blizu	sjeverno od glavnog dekumana i zapadno od glavnog karda	usmena predaja	Drugi svjetski rat	bez podatka
Objekt na lokaciji Kaštel	24	moguće	sjeverni, sjeverozapadni dio grada	blizu	uz glavni dekuman i zapadno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	Drugi svjetski rat	bez podatka
Objekt pod crkvom sv. Nikole	25	moguće	zapadni dio grada	blizu	južno od glavnog dekumana i zapadno od glavnog karda	bez podatka	dr. pol. 19. st.	bez podatka
Kuća na području samostana sv. Nikole	26	vjerojatno	zapadni dio grada	blizu	južno od glavnog dekumana i zapadno od glavnog karda	zaštitna iskopavanja	početak 21. st.	1. i 2. st .

9.2. Prilog 2.

Ime kuće	**Br. kuće**	**Br. identificiranih prostorija**	**Oznaka prostorije (kod većeg br. prostorija)**	**Arhitektonsko dekorativni tip prostorije**	**Lat. termin**	**Definiranost**	**Dimenzije (približne)**	**Debljina zidova**	**Dekoracija zidova**	**Dekoracija podova**	**Obojenost mozaika**	**Otvori**	**Širina vratnica**	**Osvjetljenje**	**Namjena**
Kuća na prostoru Citadele	br. 1	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	9 m² (mala)	12-48 cm (tanki do srednje debeli)	freske	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	Bez	reprezentativna
Objekt pod bazilikom sv. Šimuna	br. 2	1		arh. ostatci	bez	NE	bez	80-90 cm (debeli)	bez	bez	bez	bez	bez	bez	bez
Kuća na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika	br. 3	1		ostatci hodnika	*Fauces, andron, posticum*	NE	4,2m² (mala)	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna; nije poznat tip hodnika
Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Mihovila	br. 4	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	1,6m² (mala)	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt ispod crkve sv. Marije Velike	br. 5	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaici	bez	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt u Ulici Hrvoja Vukčića Hrvatinića	br. 6	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaik	bez	bez	bez	bez	reprezentativna
Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina	br. 7	4 prostorije	prostorija svastika	prostorija s mozaikom	bez	NE	6,9m² (mala)	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna

Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina			prostorija rombova	prostorija s mozaikom	bez	NE	3,2 m²(mala)	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna
Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina			prostorija obojenih rombova	prostorija s mozaikom	bez	NE	1,4 m²(mala)	bez	bez	mozaik	polikroman	bez	bez	bez	reprezentativna
Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina			prostorija kružnica	prostorija s mozaikom	bez	NE	6,1 m²(mala)	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna (najluksuzniji)
Objekt na mjestu nekadašnjeg Teatra Nobile	br. 8	1		arhitektonski ostaci	bez	NE	bez	bez	freske	bez	bez	bez	bez	bez	reprezentativni
Objekt kod Ulice plemića Borelli	br. 9	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaik i *opus spicatum*	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt na uglu Ulice plemića Borelli	br. 10	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaik	polikroman	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt u blizini Ulice plemića Borelli	br. 11	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	12m²(mala)	bez	bez	mozaik	polikroman	bez	bez	bez	reprezentativna
Kuća Rašica 1	br. 12	9 prostorija	A	srednje velika utilitarna prostorija u prednjem dijelu doma	*cella*	DA	31,5 m² (srednja)	48 cm (srednje debeli)	bez žbuke	žbukani pod	bez	ulaz s kata	175 cm (srednja)	vrata	utilitarna

Kuća Rašica 1			B	srednje velika utilitarna prostorija u prednjem dijelu doma	*cella*	DA	31,5m² (srednja)	48 cm (srednje debeli)	bez žbuke	žbukani pod	bez	ulaz s kata	105 cm (mala)	vrata	utilitarna
Kuća Rašica 1			C	ostatci hodnika	*andron*	NE	bez	48 cm (srednje debeli)	bez žbuke	žbukani pod	bez	bez	bez	bez podataka	utilitarna
Kuća Rašica 1			D	srednje velika utilitarna prostorija u prednjem dijelu doma	*cella*	DA	32,9 m² (srednja)	48-62 cm (srednje debeli)	bez žbuke	žbukani pod	bez	vrata	160 cm (srednja)	vrata	utilitarna
Kuća Rašica 1			E	srednje velika utilitarna prostorija u prednjem dijelu doma	*cella*	DA	32,9 m² (srednja)	48-62 cm (srednje debeli)	bez žbuke	žbukani pod	bez	ulaz s kata	bez	bez vrata	utilitarna
Kuća Rašica 1			F	mala utilitarna prostorija u prednjem dijelu doma	*cella*	DA	17,64 m² (mala)	62-72 cm (srednje i debeli zidovi)	bez žbuke	žbukani pod	bez	ulaz s kata	120 cm (mala)	vrata	utilitarna
Kuća Rašica 1			G	srednje velika utilitarna prostorija u prednjem dijelu doma	*cella*	DA	26,32 m²(srednja)	37-72 cm (srednje debeli i debeli zidovi)	bez žbuke	žbukani pod	bez	ulaz s kata	bez	bez vrata	utilitarna

Kuća Rašica 1			H	velika prostorija u prednjem dijelu doma	*triclinium* (?!)	NE	58,8 m² (velika)	48 cm (srednje debeli)	bez	bez	bez	bez	bez	bez	?
Kuća Rašica 1			P	dvorište s kolonadom	*peristylium*	NE	Veliki prostor	48 cm (srednje debeli)	bez	kamene ploče	bez	otvoren prostor	bez	direktno	reprezentativna
Kuća Rašica 2	br. 13	4	Pbm	mala prostorija na pročelju prednjeg dijela doma	taberna (?!)	NE	9,2m²(mala)	48-62 cm (srednje debeli)	freske	*opus signinum*	bez	Vrata	bez	bez	vj. kombinirana
Kuća Rašica 2			M-1	mala dekorirana prostorija u prednjem dijelu doma	*cubiculum*(?!)	NE	11,2m²(mala)	48 cm (srednje debeli)	freske	mozaik	crno-bijeli	vrata	bez	bez	reprezentativna
Kuća Rašica 2			M-2	srednje velika reprezentativna prostorija u prednjem dijelu doma	*triclinium*	NE	18,8 m²(srednja)	48-62 cm (srednje debeli)	freske	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna
Kuća Rašica 2			DV	vrtni utilitarniji prostor	*hortus*	NE	32 m² (srednja)	48-62 cm (srednje debeli)	bez	pod od opeka	bez	otvoren prostor	bez	direktno	utilitarna

Kuća u Ulici V. Papafave 1.	br. 14	2	P-1	dvorište s kolonadom	*peristylium*	NE	26 m² (srednja)	45-60 cm (srednje debeli)	žbuka	mozaik	crno-bijeli	otvoren prostor	bez	direktno	reprezentativna
Kuća u Ulici V. Papafave 1.			P-2	srednje velika reprezentativna prostorija u prednjem dijelu doma	triclinium	NE	. 23m² (srednja)	60 cm (srednje debeli)	bez	mozaik	crno-bijeli	vrata	bez	više otvora	reprezentativna
Kuća u Ulici V. Papafave 2.	br. 15	1		arhitektonski ostatci	bez	NE	bez	78 cm (debeli)	bez	bez	bez	bez	bez	bez	bez
Objekt na području bazilike Sv. Tome	br. 16	1		arhitektonski ostatci	bez	NE	bez	bez	bez	bez	bez	bez	bez	bez	bez
Kuća Šimatić-Paleka	br. 17	5 prostorija	M-1	srednje velika prostorija s trijemom u stražnjem dijelu doma	bez	NE	30m² (srednja)	42-53 cm (srednje debeli)	žbuka	mozaik	crno-bijeli	vrata	120 cm (mala)	više otvora	reprezentativna
Kuća Šimatić-Paleka			M-4	mala kvadratna prostorija u stražnjem dijelu doma	*exedra* (?!)	NE	9m² (mala)	48-53 cm (srednje debeli)	freske	mozaik	crno-bijeli	otvoren prostor	bez	direktno	reprezentativna

Kuća Šimatić-Paleka			Pbm	prostorija u stražnjem dijelu doma	*cubiculum*(?!)	NE	bez	48-53 cm (srednje debeli)	žbuka	*opus signinum*	bez	bez	bez	bez	utilitarna
Kuća Šimatić-Paleka			M-2	dvorište s kolonadom	*peristylium*	DA	52,2m² (velika)	35 -53 cm (srednje debeli	freske	mozaik	crno-bijeli	otvoren prostor	251 cm (velika)	direktno	kombinirana
Kuća Šimatić-Paleka			M-3	srednje velika prostorija s dobrim pogledom u stražnjem dijelu doma	*oecus* (?!)	DA	30,2m² (srednja)	35-53 cm (tanki i srednje debeli)	žbuka	mozaik	crno-bijeli	vrata (dvoja)	251 cm (velika)	više otvora	reprezentativna
Objekt kod katedrale sv. Stošiji	br. 18	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	7m² (mala)	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt na položaju Kazališta Verdi	br. 19	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaici	bez	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt u Ulici Jurja Bjankinija	br. 20	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	žbuka sa štukaturama (2 kom.) i drugi ostaci žbuke	mozaik i dr. podovi	kombinirani	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt ispred franjevačke crkve	br. 21	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna

Objekt u blizini dvorišta franjevačkog samostana	br. 22	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaik	bez	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt na Trgu tri bunara	br. 23	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt na lokaciji Kaštel	br. 24	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaik	bez	bez	bez	bez	reprezentativna
Objekt pod crkvom sv. Nikole	br. 25	1		prostorija s mozaikom	bez	NE	bez	bez	bez	mozaik	bez	bez	bez	bez	reprezentativna
Kuća na području samostana sv. Nikole	br. 26	1		prostorija s mozaikom	bez		bez	bez	bez	mozaik	crno-bijeli	bez	bez	bez	reprezentativna

9.3. Prilog 3.

Ime kuće	**Broj kuće**	**Prostorija**	**Smještaj u prostoriji**	**Predmet**	**Broj**	**Kategorija predmeta**	**Materijal**	**Namjena**	**Napomene**
Kuća u dvorištu Citadele	1	DA	bez	ploča za oblaganje zidova	bez	građevina	kamen (mramor)	građevinski element	vj. veći broj
Kuća u dvorištu Citadele	1	bez	bez	kameni blok	više njih	građevina	kamen	građevinski element	upitna pripadnost
Kuća u dvorištu Citadele	1	DA	bez	žbuka sa otiskom armature	bez	građevina	žbuka i biljni materijal	građevinski element	vj. veći broja
Kuća u dvorištu Citadele	1	DA	bez	freska	bez	umjetnički i dekorativni predmeti	žbuka i boja	slikarstvo (zidno)	vj. veći broj
Objekt na području nekadašnjeg samostana sv. Dominika	3	DA (vj. hodnik)	bez	keramika	bez	nerazvrstana građa	keramika	nedefinirana	
Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina	7	bez	bez	keramika	bez	nerazvrstana građa	keramika	nedefinirana	

Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina		bez	bez	staklo	bez	nerazvrstana građa	staklo	nedefinirana	
Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina		bez	bez	metal	bez	nerazvrstana građa	metal	nedefinirana	
Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina		DA (ulazni prostor)	bez	brončani okovi	2 (od barem 12?)	građevina	metal (bronca)	građevinski element	vrata s koso užlijebljenim pragom (iste vratnice)
Kuća u Ul. Kraljskog Dalmatina		DA (vj. atrij)	bez	impluvij	1	građevina	kamen	građevinski element	može biti vezan i uz peristil
Kuća Rašica 1.	12	DA (A)	DA (poznat ugao, na neprolaznom mjestu)	velika kamena posuda	1	spremnice	kamen	spremanje tekućine i hrane	posuda za skladištenje
Kuća Rašica 1.		DA (B)	DA (poznat uz rubni najvećim dijelom istočni dio prostorije)	kamenica	5	spremnice	kamen	spremanje tekućine i hrane	četiri prenamijenjena sarkofaga i jedna originalna kamena posuda za skladištenje
Kuća Rašica 1.		DA (B)	DA (poznat na sredini prostorije)	kameni blok	1	građevina	kamen	građevinski element	sekundarna upotreba kao baze
Kuća Rašica 1.		DA (D)	bez	mlinski rotor	1	oruđe i oprema	kamen	mljevenje	vj. je riječ o ručnom mlinu (žrvanj), uništen nakon nalaska
Kuća Rašica 1.		DA (D, E, F, G)	bez	profilirana ploča	nekoliko	građevina	kamen (mramor)	građevinski element	s kata
Kuća Rašica 1.		DA (D, E, F, G)	bez	neprofilirana ploča	nekoliko	građevina	kamen (mramor)	građevinski element	s kata
Kuća Rašica 1.		DA (D, E, F, G)	bez	profilirana bordura	nekoliko	građevina	kamen (mramor)	građevinski element	s kata
Kuća Rašica 1.		DA (E)	bez	baza stupa	2	građevina	kamen	građevinski element	složena profilacija
Kuća Rašica 1.		DA (E)	bez	ulomak stupa	1	građevina	kamen	građevinski element	jednostavna izrada
Kuća Rašica 1.		DA (G)	bez	školjka (*Ostrea edulis* i *Mytilus edulis*)	veća količina	fauna	organski	prehrambena	
Kuća Rašica 1.		DA (P)	DA (poznat na rubnjaku)	baza stupa	3 (od toga jedna kutna)	građevina	kamen, žbuka	građevinski element	gruba izrada
Kuća Rašica 1.		DA (P)	DA (poznat na bazama rubnjaka)	pilastar	2	građevina	kamen	građevinski element	ukras

Kuća Rašica 1.		bez	bez	podna opeka	veći broj	građevina	keramika	građevinski element	pravokutne i šesterokutne opeke
Kuća Rašica 1.		DA	bez	kanalica (*imbrex*)	vj. veća količina	građevina	keramika	građevinski element	
Kuća Rašica 1.		DA	bez	krovna opeka (*tegula*)	vj. veća količina	građevina	keramika	građevinski element	spominju se dva žiga (1. st.)
Kuća Rašica 1.		bez	bez	vinski vrč	1	oruđe i oprema	keramika	pijenje	figuralni ukras
Kuća Rašica 1.		bez	bez	uteg za mreže	1	oruđe i oprema	vj. keramika	ribarenje	
Kuća Rašica 1.		bez	bez	stakleni žeton	1	igre i razbibriga	staklo	stolne igre	tamnosmeđe boje
Kuća Rašica 1.		bez	bez	čaša	1	oruđe i oprema	staklo	pijenje	svečanija čaša (na jednoj nozi), fragment
Kuća Rašica 1.		DA (cijela kuća)	bez	šuta	veća količina	građevina	različit materijal od rušenja	građevinski element?	prvotna namjena
Kuća Rašica 2.	13	DA (cijela kuća)	bez	freske	vj. veća količina	umjetnički i dekorativni predmeti	žbuka i boja	slikarstvo (zidno)	veći i manji ulomci
Kuća Rašica 2.		DA (prostorija Pbm, ali vj. i cijela kuća)	bez	žbuka s otiskom armature	vj. veća količina	građevina	žbuka i biljni materijal	građevinski element	više slojeva žbuke
Kuća u Ul. V. Papafave 1.	14	DA (JZ od prostorije P-2)	bez	kružna opeka	nekoliko	građevina	keramika	građevinski element	nalaz vezan za hipokaust
Kuća u Ul. V. Papafave 1.		DA (cijela kuća)	DA (iznad podova)	šuta	veća količina	građevina	različit materijal od rušenja	otpadni materijal od rušenja	prvotna namjena
Kuća u Ul. V. Papafave 1.		DA (cijeli prostor)	DA (u šuti iznad podova)	krovna opeka (tegula)	vj. veća količina	građevina	keramika	građevinski element	
Kuća u Ul. V. Papafave 1.		DA (cijeli prostor)	DA (u šuti iznad podova)	freske	nepoznat broj	umjetnički i dekorativni predmeti	žbuka i boje	slikarstvo (zidno)	
Kuća u Ul. V. Papafave 1.		DA (P-1)	DA (na donjem dijelu zida B prema rubnjaku)	žbuka	nepoznat broj	građevina	žbuka	građevinski element	
Kuća u Ul. V. Papafave 1.		DA (P-2)	DA (na trijemu)	brončani novac	1	komunikacij a i simbol	metal (bronca)	komunikacijsko sredstvo	novac cara Honorija (4/5. st.)
Kuća u Ul. V. Papafave 1.		bez	bez	brončani šiljak	1	oruđe i oprema	metal (bronca)	nedefinirana	

Kuća Šimatić-Paleka	16	DA (M-1)	DA (na trijemu)	ulomak stupa	1	građevina	kamen	građevinski element	
Kuća Šimatić-Paleka		DA	Da (između zidova 1 i 10)	tegule	3	građevina	keramika	građevinski element	
Kuća Šimatić-Paleka		DA	DA (ispod gore navedenog)	podna opeka	više njih	građevina	keramika	građevinski element	1.st. pr. Kr.
Kuća Šimatić-Paleka		DA	DA	imbreks	više njih	građevina	keramika	građevinski element	d=60 cm
Kuća Šimatić-Paleka		DA	DA (SI dio cisterne)	puteal	1	građevina	kamen	građevinski element	
Kuća Šimatić-Paleka		DA	DA (bočni dio prostorije)	cisterna	1	građevina	kamen	građevinski element	1.st.pr./1.st.pos. Kr.
Kuća Šimatić-Paleka		DA	DA (blizu cisterne)	vodovod		građevina	Keramički tubuli	građevinski element	1.st.-2.st.
Kuća Šimatić-Paleka		bez	bez	amfora (fragmenti)	ulomci, nepoznat broj	spremnice	keramika	spremanje hrane i tekućine	posuđe za skladištenje
Kuća Šimatić-Paleka		bez	bez	dolija (fragmenti)	ulomci, nepoznat broj	spremnice	keramika	spremanje hrane i tekućine	posuđe za skladištenje
Kuća Šimatić-Paleka		bez	bez	kružna opeka	1	građevina	keramika	građevinski element	
Kuća Šimatić-Paleka		bez	bez	uljana svjetiljka	1	oruđe i oprema	keramika	rasvjeta	ima žig COMVNIS
Kuća Šimatić-Paleka		bez	bez	ploča za oblaganje zidova	ulomci, nepoznat broj	građevina	kamen/mramor	građevinski element	vj. neprofilirane
Kuća Šimatić-Paleka		bez	bez	donje ležište za vratnice	2	građevina	kamen	građevinski element	dislocirano, različite vratnice
Kuća Šimatić-Paleka		DA (SZ od prostorije M-1)	DA (uz zid 1 i 11, na uglu)	ulomak stup	ulomci, 4 stupa	građevina	kamen	građevinski element	ispod razine mozaičnog poda
Kuća Šimatić-Paleka		DA (M-1)	DA (ispod MP M-1)	brončani novac	1	komunikacij a i simbol	metal (bronca)	komunikacijsko sredstvo	ispod razine mozaičnog poda (razdoblje Oktavijana)
Kuća Šimatić-Paleka		DA (M-2)	DA (ispod MP M-2)	brončani novac	1	komunikacij a simbol	metal (bronca)	komunikacijsko sredstvo	ispod razine mozaičkog poda (razdoblje Tiberija)
Kuća Šimatić-Paleka		bez	bez	žbuka s otiskom armature	vj. veća količina	građevina	žbuka i biljni materijal	građevinski element	
Kuća Šimatić-Paleka		bez	bez	žbuka	vj. veća količina	građevina	žbuka	građevinski element	
Objekt na položaju Kazališta Verdi	19	DA	bez	zlatni nakit	nepoznat	odjeća	zlato	nakit	
Objekt u Ul. Jurja Bjankinija	20	DA	bez	impluvij	nepoznat (čini se više njih)	građevina	kamen i žbuka	građevinski element	

Objekt u Ul. Jurja Bjankinija		DA	bez	štukature	2 kom.	umjetničko-dekorativni predmeti	žbuka	kiparstvo (zidno)	nije precizirano u kojem bazenu
Objekt u Ul. Jurja Bjankinija		DA	bez	keramika	veća količina	nerazvrstana građa	keramika	nedefinirana	nije precizirano u kojem bazenu
Objekt u Ul. Jurja Bjankinija			bez	kamen	vj. veća količina	nerazvrstana građa	kamen	nedefinirana	nije precizirano u kojem bazenu
Objekt u Ul. Jurja Bjankinija		DA	BEZ	amfora	veća količina (fragmenata)	spremnice	keramika	spremanje hrane i tekućine	nije precizirano u kojem bazenu
Kuća na području samostana sv. Nikole	26	DA (istočni dio samostanskoga krila)	bez	skulptura Nimfe	2	umjetnički i dekorativni predmeti	kamen (mramor)	kiparstvo	kraj 1. ili poč. 2. st. (manje dimenzije 32 cm)
Kuća na području samostana sv. Nikole		DA (istočni dio samostanskoga krila)	bez	keramika		nerazvrstana građa	keramika	nedefinirana	nije specificiran predmet
Kuća na području samostana sv. Nikole		DA (istočni dio samostanskoga krila)	bez	freske		umjetnički i dekorativni predmeti	žbuka i boja	slikarstvo (zidno)	
Kuća na području samostana sv. Nikole		DA (istočni dio samostanskoga krila)	bez	metal		nerazvrstana građa	metal	nedefinirana	nije specificiran predmet
Kuća na području samostana sv. Nikole		DA (istočni dio samostanskog krila)	bez	amfora s ostacima	2	ideologija i obredi	keramika i organska građa	sahranjivanje	

9.4. Popis slika

Slika 1. Ulaz u *Casa del Fauno* br. 1 (VI, 12, 2) (fotografija Buzz Ferebee; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm /3. siječnja 2015.). 143

Slika 2. Podni natpis ispred ulaza u *Casa del Fauno* br. 1 (VI, 12, 2) (fotografija Michael Binns; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm /3. siječnja 2015.). 143

Slika 3. Ulaz u *Casa dei Cei* (I, 6, 15) (fotografija Günther Eihorn; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2006%2015%20p1.htm /3. siječnja 2015.). 144

Slika 4. Povišen predulaz u *Casa dei Diadumeni* (IX, 1, 20) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2001%2020.htm /3. sječanja 2015). 145

Slika 5. Prostor fauces unutar *Casa di Pansa* (VI, 6, 1) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2006%2001.htm /2. veljače 2015.). 151

Slika 6. Mozaični pod tzv. prvog faucesa u *Casa del Fauno* (VI, 12, 2) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm /2. veljače 2015.). 152

Slika 7. Istočni zid tzv. prvog fauces u *Casa del Fauno* (VI, 12, 2) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm /2. veljače 2015.). 152

Slika 8. Fauces s mozaikom *Cave Canem* u *Casa del Poeta Tragico* (VI, 8, 5) (fotografija Buzz Ferebee; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2008%2005.htm /2 veljače 2015.). 153

Slika 9. Slika Prijapa u fauces u *Casa dei Vettii* (VI, 15, 1) (fotografija Tina Gilbert; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2015%2001%20entrance.htm /2. veljače 2015.). 155

Slika 10. Taberna, pergula i menijanum (A. WALLACE-HADRILL, 1994, 111). 162

Slika 11. Shematski prikaz odnosa kompluvija, impluvija i cisterne s putealom u atriju (G. JANSEN, 2009, 258). 169

Slika 12. Etruščanski atrij u pompejanskoj *Casa del Poeta Tragico* (VI, 8, 3) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2008%2005.htm /8 travnja 2015.). 170

Slika 13. Oslikani lararij s nišom u atriju *Cassa dell' Ara Massima* (VI, 16, 15) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r6/6%2016%2015.htm/8. travnja 2015.). 171

Slika 14. Ostatci restaurirane brončane škrinje, smještene u atriju u *Casa dei Vetti* (VI, 15, 1) (fotografija,: Michael Binns; (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2015%2001%20entrance%20p4.htm/ 8. travnja 2015.). 172
Slika 15. Dekorirani kubikul u stražnjem dijelu unutar *Casa del Centenario* (IX, 8, 3) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2008%2006%20house%20part%2019.htm/ 8. travnja 2015.). 176
Slika 16. Pogled na alu u *Casa del Menandro* (I, 10, 49) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2010%2008.htm/ 10. travnja 2015.). 182
Slika 17. Pogled na mozaik s vidljivim prostorom predviđenim za položaj triklinija, *House of the Fountains*, Conimbriga u današnjem Portugalu, kraj 2. ili početak 3. st. (K. M. D. DUNBABIN, 2004, 45). 186
Slika 18. Položaj sudionika na rimskom trikliniju (S. BROWN, 2012, http://blogs.getty.edu/iris/reclining-and-dining-and-drinking-in-ancient-rome/ 10. travnja 2015.). 187
Slika 19. Pogled na tablin (nasuprot ulaznom prostoru) u *Casa della Ara Massima* (VI, 16, 15) (fotografija Buzz Ferebe; J. DUNN – B. DUNN, URL: http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r6/6%2016%2015.htm/ 15. svibnja 2015.). 193
Slika 20. Tablin *Casa della Venera in Bikini* (I, 11, 6) (J. DUNN – B. DUNN, URL: http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r1/1%2011%2006%20p2.htm/15. svibnja 2015.). 194
Slika 21. Pogled na tablin i atrij House of the Wooden Partition u Herkulaneju (fotografija BARBARA WEIBEL, 2014, URL: http://holeinthedonut.com/2014/05/30/photo-house-of-the-wooden-partition-herculaneum-italy/20. svibnja 2015.). 195
Slika 22. Bazeni u *Casa delle Vestali* (VI, 1, 7) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2001%2007.htm/20. svibnja 2015.). 202
Slika 23. Pogled na cisternu s peristilom iznad njega u *Casa di Stephanus* (I, 8, 1 i I, 8, 3) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2008%2002.htm/21. svibnja 2015.). 203
Slika 24. Lararij u sklopu vrtnoga trijema u *Casa degli Amorini Dorati* (VI, 16, 7) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r6/6%2016%2007%20p13.htm/22. svibnja 2015.). 204
Slika 25. Masivni triklinij u vrtnome prostoru kuće označene kao *Casa* (IX, 5, 13) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2005%2011%20p5.htm/22. svibnja 2015.). 205

Slika 26. Ormari u sklopu vrtnoga trijema u *Casa di. Julius Polybius* (IX, 13, 3) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2013%2003%20p6.htm/22. svibnja 2015.). 206
Slika 27. Korintski oecus u *Casa del Labirinto* (VI, 11, 10) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/r6/6%2011%2010%20p8.htm/23. svibnja 2015.). 210
Slika 28. Exedra u *Casa del Memandro* (I, 10, 4) (fotografija: Buzz Ferebee; J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2010%2004%20peristyle%20p1.htm/20. svibnja 2015.). 213
Slika 29. Ognjište u *Casa di SulpiciuS Rufus* (IX, 9, c) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2009%20c%20p8.htm/20. svibnja 2015.). 216
Slika 30. *Cella vinaria* u *Villa Regina* iz Boscorealea (J. DUNN – B. DUNN, http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/rv/villa%20regina%20boscoreale%20p2.htm/25. svibnja 2015.). 222
Slika 31. Toalet u niši na katu s odvodom u zidu pompejske *Casa* (V, 1, 30) (G. JANSEN, 2009, 263). 225
Slika 32. Hortus u *Casa di Pansa* (VI, 6, 1) (J. DUNN – B. DUNN, http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2006%2001%20p5.htm/25. svibnja 2015.). 227
Slika 33. Nalaz koji pokazuje položaj stuba, smještenih uz oba zida u pompejskoj *Casa del Sacerdos Amandus* (I, 7, 7) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2007%2007%20p3.htm/25. svibnja 2015.). 228
Slika 34. Stubiše m u *Casa del Sacello Iliaco* (I, 6, 4) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2006%2004%20p6.htm/26. svibnja 2015.). 229
Slika 35. Kat u *Casa di Julius Polybius* (IX, 13. 2 - 9. 13. 3) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2013%2001.htm/27. svibnja 2015.). 236
Slika 36. Stubište u *Casa di Minucius* (I, 10, 8) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2010%2008%20p2.htm/27. svibnja 2015.). 237
Slika 37. Cijevi u zidu *Casa di Minucius* (I, 10, 8) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2010%2008%20p4.htm/ 28. svibnja 2015.). 237
Slika 38. Manji podni mozaik u kući u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 3 i Tlocrt 16., PZ) (fotografirao Z. Kirchhoffer). 269
Slika 39. Veći podni mozaik u kući u Užarskoj ulici (Tlocrt 14., br. 3 i Tlocrt 16., PI) (fotografirao Z. Kirchhoffer). 270
Slika 40. Stratigrafija prostora na lokalitetu Ex Olivieri iz 1929. godine (J. KLEMENC, 1940, 2). 282

Slika 41. Prikaz istražene prostorije s mozaičnim podom na lokalitetu Ex pilana Olivieri (V. KRAJAČ, 1961b, 81). 285
Slika 42. Pogled na Gradinu u Sv. Jurju i otočić Lisac (M. GLAVIČIĆ, 2013, sl. 1., 521). 290
Slika 43. Najveći mozaik nađen u rimskoj vili na Banovcu (J. MEDER, 2011, 247). 327
Slika 44. Natpis nađen na južnom ulazu u kuću (J. MEDER, 2011, 247). 328
Slika 45. i 46. Mozaični podovi iz Nina s prikazom gladijatora (N. CAMBI, 2002, 182). 330
Slika 47. Mozaik na području dvorišta Citadele (J. MEDER, 2003, Tabla. XXXIII, sl. 2.). 392
Slika 48. Mozaični pod u Ulici Mihovila Klaića (J. MEDER, 2003, Tabla. 33, sl. 1.). 396
Slika 49. Okovi vrata nađeni u Ulici Kraljskog Dalmatina (B. ILAKOVAC, 1992, 141). 398
Slika 50. Vrata s koso užlijebljenim pragom (B. ILAKOVAC, 1963, 177). 399
Slika 51. Mozaični pod s motivom svastike u Ulici Kraljskog Dalmatina (J. MEDER, 2003, Tabla XXXII, sl. 1.). 400
Slika 52. Podni mozaik s motivom svastike u *Casa del Centauro* (VI, 9, 3-5) u Pompejima. (R. LING, 1991, 19). 400
Slika 53. Mozaični pod s motivom rombova (J. MEDER, 2003, Tabla XXXII, sl. 2.). 401
Slika 54. Najraskošniji mozaik u Ulici Kraljskog Dalmatina (J. MEDER, 2003, Tabla XXXII, sl. 3.). 402
Slika 55. Freska muškarca dana u profilu s vjenčićem lovora na glavi (N. CAMBI, 2002, 191). 403
Slika 56. Primjer poklopca škrinje u prostoriji B u Kući Rašica 1 (B. ILAKOVAC, 1962b, 277). 412
Slika 57. Profilirani ulomci ploča iz kuće Rašica 1 (B. ILAKOVAC, 1962b, 281). 415
Slika 58. Profilirani ulomci (bordura), žig na teguli i podne opeke (B. ILAKOVAC, 1962b, 282). 416
Slika 59. Rubnjak s bazama (B. ILAKOVAC, 1962b, 289). 422
Slika 60. Različiti nalazi (otisak zidne armature u žbuci, okrugli uteg, stakleni žeton, ulomak staklene čaše i vrča) u Kući Rašica 1 (B. ILAKOVAC, 1962b, 294). 424
Slika 61. Kameni rubnjak i žlijeb peristila Kuće u Ul. V. Papafave (B. ILAKOVAC, 1958, 48). 434
Slika 62. Mozaični pod kod katedrale (J. MEDER, 2003, Tabla XXXIII, sl. 3.). 453
Slika 63. i 64. Ulomci žbuke s reljefnom štukaturom (veći i manji) (Z. BRUSIĆ, 2008, 108). 456
Slika 65. Mozaik u dvorištu Bogoslovnog sjemeništa (J. MEDER, 2003, Tabla. XXXIV, sl. 3.). 457
Slika 66. Mozaik u objektu br. XIII.(J. MEDER, 2003, Tabla. XXXVIII, sl. 4.). 475

9. 5. Popis tlocrta

Tlocrt 1. Plan atrijsko-peristilne kuće (prilagodila S. Kirchhoffer, usp. kod B. McManus, 2007, http://www.vroma.org/~bmcmanus/house.html/ 10. siječanja 2015.). 136

Tlocrt 2. Plan prednjeg dijela atrijsko-peristilne kuće (prilagodila S. Kirchhoffer, usp. kod B. McManus, 2007, http://www.vroma.org/~bmcmanus/house.html/ 10. siječnja 2015.). 136

Tlocrt 3. *Casa dei Diadumeni* (IX, 1, 20) (J. DUNN – B. DUNN, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2001%2020%20plan.htm/7.veljače 2015.). 150

Tlocrt 4. *Casa* (VIII, 2, 14-16) (P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=24/8. travnja 2015./ 8. veljače 2015.). 168

Tlocrt 5. Pogled na ale (cc, dd, h') na tlocrtu *Casa* (VIII, 2, 14-16) (P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=24/10. travnja 2015./10. svibnja 2015.). 182

Tlocrt 6. *Casa della Ara Massima* (VI, 16, 15) s tri triklinija (G, H, I) (P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=22/10. svibnja 2015/10. svibnja 2015.). 189

Tlocrt 7. Hodnik br. 7 u *Casa dei Ceii* (I, 6, 15) (J. Dunn – B. Dunn, https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R1/1%2006%2015%20plan.htm/ 15. svibnja 2015.).199

Tlocrt 8. Plan stražnjeg dijela atrijsko-peristilne kuće (prilagodila S. Kirchhoffer, usp. B. McMANUS, http://www.vroma.org/~bmcmanus/house.html/14. svibnja 2015.). 202

Tlocrt 9. Triklinij s produžetkom u *Casa* (IX, 5, 11) (prostor br. 15) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2005%2011%20plan.htm/22. svibnja 2015.). 205

Tlocrt 10. *Cella penaria* (br. 14) na tlocrtu u *Casa del Duca di Aumale* (VI, 9, 1) (J. DUNN – B. DUNN, http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2009%2001%20p7.htm/25. svibnja 2015.). 220

Tlocrt 11. *Cella vinaria* (br. 6) unutar tlocrta ruralne vile, *Villa Regina* iz Boscorealea (J. Dunn – B. Dunn, http://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/rv/villa%20regina%20boscoreale%20plan.htm/15. svibnja 2015.). 221

Tlocrt 12. Stubišta u *Casa del Sacello Iliaco* (I, 6, 4) (P. M. ALLISON, 2004b, http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=1/26. svibnja 2015.). 230

Tlocrt 13. Kupališni prostori u *Casa del Menandro* (I, 10, 4) (P. M. ALLISON, 2004b,. http://www.stoa.org/projects/ph/house?id=9/28. svibnja 2015.). 234

Tlocrt 14. Položaj antičkih objekata smještenih uz tarsatičku glavnu ulicu (prilagodila S. Kirchhoffer prema M. BLEČIĆ, 2001, 96). 264

Tlocrt 15. Nalazište na Mljekarskom trgu (prilagodila S. Kirchhoffer prema Dokumentacija Ministarstva kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine Konzervatorski Odjel u Rijeci). 266

Tlocrt 16. Tlocrt kuća koje su na tlocrtu 14 označene položajima br. 3 i 4 (prilagodila S. Kirchhoffer prema N. NOVAK, 2008, 176). 268
Tlocrt 17. Tlocrt crkve sv. Filipa i Jakova (prilagodila S. Kirchhoffer prema M. BLEČIĆ, 2006a, 13). 292
Tlocrt 18. Istraženi rimskodobni i ranosrednjovjekovni sloj uokolo crkvice sv. Križa (J. BELOŠEVIĆ, 1999, Prilog 1.). 321
Tlocrt 19. Topografska snimka svih poznatih struktura grada Fulfinuma (M. ČAUŠEVIĆ – BULLY – I. VALENT, 2015, sl. 11, 127). 345
Tlocrt 20.Gradina Košljun (I. KURILIĆ – A. KURILIĆ, 2013, 2013, 47, sl. 40.). 358
Tlocrt 21. Kasnoantički stambeni objekt u Caskoj (A. KURILIĆ, 2011b, 409). 364
Tlocrt 22. Tlocrt Aserije (N. CAMBI, 2002, 58). 373
Tlocrt 23. Forum i kapitolij u antičkom Zadru (M. SUIĆ, 2003, 238). 387
Tlocrt 24. Rimskodobne kuće Rašica 1 i 2 (B. ILAKOVAC, 1962b, 273). 406
Tlocrt 25. Položaj kamenica u prostoriji B, rimskodobne kuće Rašica 1(B. ILAKOVAC, 1962b, 273). 411
Tlocrt 26. Peristil i baze supova u njemu (B. ILAKOVAC, 1962b, 280). 421
Tlocrt 27. Prostorije P-1 i P-2 u kući u Ul. Vladimira Papafave (B. ILAKOVAC, 1958, 45). 431
Tlocrt 28. Krovište trijema Kuće u Ul. Vladimira Papafave 1(B. ILAKOVAC, 1958, 54). 435
Tlocrt 29. Istražena kuća Šimatić-Paleka (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 2.). 439
Tlocrt 30. Trijem koji je naglašavao ulaz u prostoriju M-1 u kući Šimatić-Paleka (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 3.). 441
Tlocrt 31. Prostorija M-4.(B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 4.). 444
Tlocrt 32. Rimska cisterna u prostoriji M-2. (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 6.). 446
Tlocrt 33. Prostor M-3 s mozaikom (B. ILAKOVAC, 1962a, Prilog 5.). 449
Tlocrt 34. Položaj istraženog dijela u dvorištu sjemeništa (Z. BRUSIĆ, 2009, 104). 455

9.6. Popis karata

Karta 1. Granica Liburnije početkom 1. st. (A. KURILIĆ, 2008c, 35). 8
Karta 2. Naselja u Liburniji (A. KURILIĆ, 2008c, 35). 20
Karta 3. Položaj Labina (Google Earth). 249
Karta 4. Moguće luke Alvone: uvale Rabac i Duga Luka (Prtlog) (Google Earth). 254
Karta 5. Položaj Plomina (Google Earth) 256

Karta 6. Lokacija čestice 527/12 u Plomin Luci (https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true&institutionID=161/29. svibnja 2015.). 256
Karta 7. Smještaj čestice 527/12 (plavo obojeno polje) s obzirom na Plomin Luku (https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true&institutionID=161/29. svibnja 2015.). 257
Karta 8. Položaj rijeke Rječine i suvremene Rijeke (Google Earth). 259
Karta 9. Položaj Užarske ulice u Rijeci (Google Earth). 263
Karta 10. Položaj Senja nasuprot otoku Krku (Google Earth). 274
Karta 11. Položaj brda Kuka i današnjeg Senja (S. Kirchhoffer prema Z. Serventi, 2014, 114; podloga Google Earth) 276
Karta 12. Položaj Ulice Ive Hreljanovića u Senju (Google Earth). 279
Karta 13. Položaj različitih lokaliteta u Senju (S. Kirchhoffer, podloga Google Earth). 281
Karta 14. Lokacija čestice 145/1 u Senju (https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true&institutionID=99/30. svibnja 2015.). 286
Karta 15. Smještaj Sv. Jurja (Google Earth). 289
Karta 16. Položaj Stinice (Google Earth). 295
Karta 17. Položaj Stinice i brda Panosa i Klačnice (S. Kirchhoffer prema topografskoj karti Z. SERVENTI, 2014, 143, podloga Google Earth). 296
Karta 18. Suvremeni Karlobag (Google Earth). 299
Karta 19. Položaj Vidovca, Drvišice i Zapadne padine Vidovca (S. Kirchhoffer prema topografskoj karti Z. SERVENTI, 2014, 147, podloga Google Earth). 300
Karta 20. Položaj suvremenog Starigrada-Paklenice (Google Earth). 302
Karta 21. Plan Starigrada s nekropolom (I. FADIĆ, 2006a, 16). 303
Karta 22. Položaj Donjeg Karina (Google Earth). 306
Karta 23. Položaj Nina (Google Earth). 308
Karta 24. Nin i s obilježenim važnijim gradskim lokalitetima (S. Kirchhoffer, , podloga: Google Earth). 313
Karta 25. Otok Krk i gradovi Krk i Omišalj (Google Earth). 336
Karta 26. Raster grada Krka na otoku Krku (M. SUIĆ, 2003, 217). 339
Karta 27. Otok Cres (Google Earth). 346
Karta 28. Grad Cres s položajem župne crkve sv. Marije (Google Earth). 348

Karta 29. Otok Rab (Google Earth). 352
Karta 30. Položaj starokršćanskih i romaničkih crkava u gradu Rabu (K. REGAN – B. NODILO, 2009b, 971). 354
Karta 31. Ulica Dinka Dokule u gradu Rabu (Google Earth). 355
Karta 32. Položaj Caske na otoku Pagu (Google Earth). 356
Karta 33. Topografski prikaz istraživanja u uvali Caska (A. KURILIĆ, 2008b, 368). 361
Karta 34. Rasprostranjenost rimskodobnih ostataka u uvali Caska (A. KURILIĆ, 2011c, 71). 366
Karta 35. Položaj Nadina (Google Earth). 366
Karta 36. Položaj Aserije i luke Pakoštane (Google Earth). 371
Karta 37. Položaj Bribira (Google Earth). 377
Karta 38. Zadarski poluotok i luka (Google Earth). 382
Karta 39. Zadarski otoci (Google Earth). 382
Karta 40. Položaj važnijih gradskih komunikacija i objekata u antičkom Zadru. 387
Karta 41. Položaj evidentiranih kuća/objekata u antičkom Zadru. 394
Karta 42. Položaj objekata u kvartu tijekom izgradnje novogradnje nazvane Rašica (B. ILAKOVAC, 1962b, 272). 406
Karta 43. Položaj kuće u Ul. Vladmira Papafave (B. ILAKOVAC, 1958, 44). 430
Karta 44. Položaj Skradina (Google Earth). 461
Karta 45. Otok Murter i istoimeni grad (Google Earth). 467
Karta 46. Gradina na Murteru (prema A. KURILIĆ, 2010a, 36). 470
Karta 47. Udaljenost od foruma kroz podjelu poluotoka prema kardima. 479

9. 7. Popis grafikona

Grafikon 1. Analiza pripadnosti nađenih objekata privatnom prostoru 478
Grafikon 2. Udaljenost objekata od foruma 479
Grafikon 3. Smještaj objekata s obzirom na glavni dekuman 480
Grafikon 4. Smještaj objekata s obzirom na glavni kardo 480
Grafikon 5. Vrste provedenih istraživanja 481
Grafikon 6. Dinamika istraživanja objekata/kuća na poluotoku 482
Grafikon 7. Datacija nalaza 483
Grafikon 8. Odnos nedefiniranih i definiranih prostorija 484
Grafikon 9. Broj prostorija u razmatranim objektima 485
Grafikon 10. Učestalost prostorija prema zabilježenoj tipologiji 488

Grafikon 11. Latinska terminologija 490
Grafikon 12. Podatci o dimenzijama prostorija 491
Grafikon 13. Podatci o dimenzijama zidova 492
Grafikon 14. Podatci o obradi zidova 493
Grafikon 15. Podatci o obradi podova 494
Grafikon 16. Podatci o uporabi boje u izradi mozaika 494
Grafikon 17. Podatci o otvorima u zidovima i otvorenim prostorima 496
Grafikon 18. Podatci o širini vratnica 497
Grafikon 19. Osvjetljenje u prostorijama 498
Grafikon 20. Namjena prostorija 499
Grafikon 21. Pribilježenost podataka o artefaktima 499
Grafikon 22. Pribilježenost podataka o mjestu nalaza artefakata 500
Grafikon 23. Pribilježenost podataka o smještaju artefakata u prostoriji 501
Grafikon 24. Kategorije nađenih artefakata 502
Grafikon 25. Namjena nađenih artefakata 506
Grafikon 26. Materijal izrade artefakata 507

9. 8. Popis tablica

Tablica 1. Tipologija prostorija rimskoga svijeta unutar atrijsko-peristile kuće. 137
Tablica 2. Tipologija analiziranih prostorija izrađena na osnovi zadarskih kuća. 486
Tablica 3.Kategorija i namjena predmeta nađenih u zadarskim kućama. 502

10. ŽIVOTOPIS AUTORICE

Sonja Kirchhoffer (rođ. Homa) rođena je u Slavonskom Brodu 1970. Nakon završetka srednjoškolskog obrazovanja završila je Učiteljski fakultet u Osijeku 1994. godine, a nekoliko godina poslije upisala je na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu dvopredmetni studij povijesti i kroatologije koji je završila 2004. godine. Tijekom studija, 1999. godine, dobila je rektorovu nagradu za najbolji studentski rad napisan na Hrvatskim studijima. Poslijediplomski studij antičke povijesti upisala je također na Hrvatskim studijima, tijekom kojega je sudjelovala i u jednoj od kampanja arheološkog iskapanja u Caskoj na Pagu koju su vodili dr. sc. Ivo Fadić iz Arheološkog muzeja u Zadru i prof. dr. sc. Anamarija Kurilić sa Sveučilišta u Zadru. Sinopsis je obranila 5. listopada 2015. na temu Privatni prostor antičkog grada na tlu Liburnije. Tijekom poslijediplomskog studija radila je i kao vanjski suradnik - asistent na kolegiju *Stara povijest hrvatskog prostora*, između 2008./2009. i 2009./2010. Nakon toga od 2012. radi kao stručni suradnik u obiteljskom obrtu „Industrijska arheologija“ specijaliziranom za restauraciju i konzervaciju tehničke, ali i druge baštine (http://www.industrijska-arheologija.com/). Tijekom toga vremena radi povremeno kao vanjski suradnik Hrvatskog instituta za povijest na različitim poslovima poput korigiranja i uređivanja baze podataka Žrtve Drugoga svjetskog rata, poraća i Domovinskog rata, a trenutačno surađuje na izradi baze podataka o ograncima Seljačke sloge i autorima koji su djelovali u časopisu „Seljačka prosvjeta“ u okviru iste organizacije (1926. – 1929.). Tijekom spomenutih godina objavila je više radova različite tematike i aktivno je sudjelovala na više znanstvenih skupova, što se može vidjeti u priloženoj bibliografiji. Područje interesa joj je privatni prostor i stanovanje, odnosno svakodnevica u prapovijesti i antičkom razdoblju, ali ju zanima i antropologija koja iz perspektive kulturne raznolikosti obogaćuje proučavanje stanovanja. Tijekom 2016./2017. sudjeluje kao vanjski suradnik-asistent u izvođenju kolegija *Privatni prostor rimskoga grada* na Hrvatskim studijima.

11. BIBLIOGRAFIJA

I. Poglavlja u knjizi

1. S. Kirchhoffer, Kliškovac i Suhopolje u srednjovjekovnoj Virovitičkoj županiji, *Suhopolje-Kliškovac. Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, ur. Ž. Tomičić – K. Jelinčić, Institut za arheologiju, Zagreb, 2011., 23-36.

2. S. Kirchhoffer, s. v. „Kako očuvati prapovijest?“. Uvodnica u 7. poglavlje udžbenika iz Kemije (poglavlje Kemijske reakcije), *Kemija 7, udžbenik kemije za 7. razred osnovne škole*, (ur.) Anita Terzić-Šunjić, Profil, Zagreb, 2014., 107.

II. Znanstveni radovi u časopisima

1. S. Kirchhoffer, Poslovna i obiteljska strategija samoborske medičarsko-svjećarske obitelji Oslaković, *Etnološka tribina: godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 39 (32), Zagreb, 2009., 91-116.

2. S. Kirchhoffer – B. Vodanović, Metodološki pristup u proučavanju antroponimije na primjeru zadarskih dokumenata iz 1289. godine, *Historijski zbornik*, 2, Zagreb, 2013., 305-364.

3. S. Kirchhoffer, O pitanju univerzalnosti rimskodobne kuće kroz usporedbu Vitruvijeve i Le Corbusierove teorije, (ur. Josip Lisac), *Zadarska smotra: časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, Zadar, 66/1-2, 2017., 26-40.

III. Stručni radovi u časopisima i zbornicima

1. A. Kurilić – S. Kirchhoffer, Suvremeni metodološki pristupi proučavanju rimskog stambenog prostora i mogućnost njihove primjene na području antičke Liburnije, *Histria antiqua*, 20, Pula, 2011., 335-345.

2. Sonja i Zoran Kirchhoffer, Brijunska kočija, tip Landau, *Informatica museologica*, 45/46 (2014./2015.), Zagreb, 2016., 239-245.

3. Sonja Kirchhoffer – Zoran Kirchhoffer, Epigrafija u službi topova, *Informatica museologica*, 44 (2013.) 1-4, Zagreb, 2015., 181-187.

4. Sonja Kirchhoffer – Zoran Kirchhoffer, Restauriranje topa ZiS-3 M1942 iz zbirke Gradskog muzeja Karlovac, *Cris časopis Povijesnog društva Križevci*, Sv. Ivan Zelina, 18/1 2016., 171-177.

5. Sonja Kirchhoffer – Zoran Kirchhoffer, Brijunske lovačke kočije, *Artos časopis za znanost, umjetnost i kulturu*, br. 5, Osijek, 2016. URL: http://www.uaos.unios.hr/artos/index.php/hr/clanci-i-eseji/kirchhoffer-s-i-z.

6. Sonja Kirchhoffer – Zoran Kirchhoffer, Brijunska kočija tipa Milord, povijest i obnova, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Zadar, 2/1 2017., 131-146.

IV. Znanstveni radovi u zbornicima skupova s recenzijom

1. S. Kirchhoffer, Je li Zagorka rabila pisaći stroj?, *Širom svijeta. O Zagorki, rodu i prostoru. Radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe / Grad, granica geografija“, održanog 25. i 26. studenog 2011. u Zagrebu u okviru petih Dana Marije Jurić Zagorke*, (ur.) Anita Dremel, Centar za ženske studije, Zagreb, 2012. , 213-239.

2. S. Kirchhoffer, Zagorka kao zaštitni znak kulturnog projekta Tajne Griča, *Što žena umije. Zagorka, rad, rod, kulturna proizvodnja i potrošnja i vizualne reprodukcije književnosti: Radovi sa znanstvenih skupova "Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe" u sklopu 6. i 7. Dana Marije Jurić Zagorke: Rad, rod i klasa 2012. te (Vizualne) reprodukcije: kulturna proizvodnja i potrošnja književnosti 2013. godine,* (ur.) A. Dremel, Centar za ženske studije, Zagreb, 2014., 115-140.

V. Sažetci u zbornicima skupova

Vlatka Vukelić – Sonja Kirchhoffer, Utjecaj pogrebnih obreda na privatni prostor rimskog svijeta, *V. Kongres hrvatskih povjesničara 2016. – tema: Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi*, Zadar, 5. – 8. X. 2016.

VI. Sudjelovanja na znanstvenim i stručnim skupovima

1. A. Kurilić – S. Kirchhoffer, Suvremeni metodološki pristupi proučavanju rimskog stambenog prostora i mogućnost njihove primjene na području antičke Liburnije, *Međunarodno arheološko savjetovanje „Nastambe i stanovanje od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“, Pula, 24. – 27. studeni 2010.*

2. S. Kirchhoffer, Je li Zagorka rabila pisaći stroj?, *Širom svijeta. O Zagorki, rodu i prostoru. Radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe / Grad, granica*

geografija", održanog 25. i 26. studenoga 2011. u Zagrebu u okviru petih Dana Marije Jurić Zagorke, (ur.) Anita Dremel, Zagreb, 2012., 213-239.

3. S. Kirchhoffer, Zagorka kao zaštitni znak kulturnog projekta Tajne Griča, *Što žena umije. Zagorka, rad, rod, kulturna proizvodnja i potrošnja i vizualne reprodukcije književnosti: Radovi sa znanstvenih skupova „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe" u sklopu 6. i 4. 7. Dani Marije Jurić Zagorke:Rad, rod i klasa 2012. te (Vizualne) reprodukcije: kulturna proizvodnja i potrošnja književnosti 2013. godine,* (ur.) A. Dremel, Zagreb, 2014., 115-140.

5. S. Kirchhoffer, Prostorna terminologija s ninskog natpisa: *CIL* 3, 14322.4, *Antiquitatis Sollemnia – Antidoron Mate Suić*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

6. V. Vukelić – S. Kirchhoffer, Utjecaj pogrebnih obreda na privatni prostor rimskog svijeta, *V. kongres hrvatskih povjesničara: Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi,* Zadar, 5. – 8. X. 2016.

VII. Druge vrste radova

1. S. Kirchhoffer (Homa), Barani su naši! (Lovorka Čoralić, *Barani u Mlecima*, Dom i svijet, Zagreb, 2006), *Vijenac*, 328 (2006.), Zagreb. Dostupno na: http://www.matica.hr/vijenac/328/BARANI%20SU%20NA%C5%A0I!/.

2. S. Kirchhoffer (Homa), „Rekonstrukcija riječi i glazbe iz davnina" (Mario Šlaus, Bioarheologija: demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija, Školska knjiga, Zagreb, 2006), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 25 (2008.), Zagreb, 183-189. Dostupno na: http://hrcak.srce.hr/40293?lang=en.

3. S. Kirchhoffer, O arhitekturi „izgubljenog vremena" (Zvonko Pađan, Predarhitektura, pogled na prapočela arhitekture, Zagreb, 2007.), *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 1 (2009.) 17, Zagreb, 2010. Dostupno na: http://virtual.arhitekt.hr/prostor/Lists/Posebni%20prilozi/Attachments/5/14_aktualno.pdf.

4. S. Kirchhoffer, Prikaz (Omer Rak, *Danilski riton: struktura i simbolika kultne posude iz srednjeg neolitika*, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić", Šibenik, 2008.), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 28 (2010.), Zagreb, 264-266. Dostupno na: http://hrcak.srce.hr/62633?lang=en.

5. S. Kirchhoffer, „Evolucija jede svoju djecu" (Ivor Janković i Ivor Karavanić, *Osvit čovječanstva. Počeci našega biološkog i kulturnog razvoja;* Školska knjiga, Zagreb, 2009.),

Zarez, Zagreb, 282, 29. travanj 2010., 38-39. Dostupno na: http://www.zarez.hr/repository/issue/pdf/339/282.pdf.

6. S. Kirchhoffer, „Distancirana priča o etničkoj pripadnosti Japoda" (Boris Olujić, *Povijest Japoda. Pristup*, Srednja Europa, Zagreb, 2007.), *Zarez*, 304, Zagreb, 3. ožujak 2011., 36-37. Dostupno na: http://www.zarez.hr/repository/issue/pdf/321/304.pdf.

7. S. Kirchhoffer, „Napisani gradovi"' (Krešimir Nemec, *Čitanje grada. Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*, Naklada Ljevak. Zagreb, 2010.), *Zarez*, 320, Zagreb, 27. listopada 2011., 38. Dostupno na: http://www.zarez.hr/repository/issue/pdf/307/320.pdf.

8. S. Kirchhoffer, „Tanka razdjelnica koja dijeli arheologiju i povijest" (T. Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Zagreb, Uvodi, Leykam internacional d. o. o, 2011.), *Zarez*, 337, Zagreb, 21. lipnja 2012.,[2005] 42-43. Dostupno na: http://www.zarez.hr/repository/issue/pdf/293/337.pdf.

9. S. Kirchhoffer, „Opsjednutost hranom" (Massimo Montanari, *Hrana kao kultura*, Sandorf, Zagreb, 2011.), *Zarez*, 350, Zagreb, 31. siječnja 2013. Dostupno na: http://www.zarez.hr/clanci/opsjednutost-hranom, 58-59.

10. S. Kirchhoffer, „Kuhanjem do humanizacije?" (R. Wrangham, *Ovladati vatrom*, Algoritam, Zagreb, 2013.), *Zarez*, 352, Zagreb, 13. veljače 2014., 38.

11. S. Kirchhoffer, „Jesmo li doista u zaostatku?" (H. Potrebica, *Kneževi željeznog doba*, Meridijani, Centar za prapovijesna istraživanja, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Odsjek za arheologiju, Zagreb, 2013.), *Zarez*, 394, Zagreb, 23. listopada 2014., 2014., 40-41. Dostupno na: http://www.zarez.hr/clanci/jesmo-li-doista-u-zaostatku.

12. S. Kirchhoffer, Tampere, grad na jugu Finske, *Artos časopis za znanost, umjetnost i kulturu*, br. 4, Osijek, 2016.

VIII. Prijevodi

1. Penelope Allison, Using the material and written sources: Turn of the millennium approaches to Roman domestic space, *Americal Journal of Archaeology*, Archaeological

[2005] Kritika iste knjige objavljena je na stranicama portala Moderna vremena: http://www.mvinfo.hr/izdvojeno-kritike-opsirnije.php?ppar=6209.

Institute of America, 105 (2), Boston, 2001, 181-208. / Upotreba materijalnih i pisanih izvora: pristup rimskom stambenom prostoru na kraju tisućljeća, *Godišnjak gradskog muzeja u Sisku*, 9, Sisak, 2009., 7-58.

2. Anamarija Kurilić, Epigraphy as a Source for the Topography of Roman Liburnia, Zbornik radova s Okruglog stola održanog u Zadru između 18. i 22. rujna 2001.: *Les routes de L'Adriatique antique geographie et economie / Putevi antičkog Jadrana geografija i gospodarstvo*, Textes réunis par Slobodan Čače, Anamarija Kurilić et Francis Tassaux, Bordeaux – Zadar, 2006, str. 55-61; Epigrafija kao izvor za topografiju rimske Liburnije, *Godišnjak gradskog muzeja u Sisku*, 10, Sisak, 2011., 7-23.